आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४९

महामुनिश्रीमद्व्यासप्रणीतं

वायुपुराणम् ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः सपाठान्तर-
निर्देशं संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

खिस्ताब्दाः १९०५

मूल्यं पादोनरूपकपञ्चकम् । (रु० ४ आ० १२)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतम्

वायुपुराणम् ।

तत्र प्रक्रियापादे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमणिका ।

*नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्याऽऽस्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ २
प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् । महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिम् ॥ ३
ब्रह्माणं लोककर्तारं सर्वज्ञमपराजितम् । प्रभुं भूतभविष्यस्य सांप्रतस्य च सत्पतिम् ॥ ४
ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव ध[1]र्मश्च सह[2]सिद्धं चतुष्टयम् ॥ ५
य इमान्पश्यते भावान्नित्यं सदसदात्मकान् । आविशन्ति पुनस्तं [3]वै क्रियाभावार्थमीश्वरम् ॥ ६
लोककृल्लोकतत्त्वज्ञो योगमास्थाय तत्त्ववित् । असृजत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७
तमजं विश्वकर्माणं चित्पतिं लोकसाक्षिणम् । पुराणाख्यानजिज्ञासुर्व्रजामि शरणं प्रभुम् ॥ ८
ब्रह्मवायुमहेन्द्रेभ्यो नमस्कृत्य समाहितः । ऋषीणां च वरिष्ठाय वसिष्ठाय महात्मने ॥ ९
तन्नप्त्रे चातियशसे जातूकर्णा(र्ण्या)य चर्षये । वसिष्ठा[4]यैव शुचये कृष्णद्वैपायनाय च ॥ १०
पुराणं संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसंमितम् । धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैः सुविभूषितम्[5] ॥ ११
असीमकृष्णे विक्रान्ते राज[6]न्येऽनुपमत्विषि । प्रशासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १२
ऋषयः संशितात्मानः सत्यव्रतपरायणाः । ऋजवो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ १३
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रं तु ईजिरे । नद्यास्तीरे दृषद्वत्याः पुण्यायाः शुचिरोधसः ॥ १४
दीक्षितास्ते यथाशास्त्रं नैमिषारण्यगोचराः । द्रष्टुं तान्स महाबुद्धिः सूतः पौराणिकोत्तमः ॥ १५
लोमानि हर्षयांचक्रे श्रोतॄ[7]णां यत्सुभाषितैः । कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेऽस्मिँल्लोमहर्षणः ॥ १६
तपःश्रुताचारनिधेर्वेदव्यासस्य धीमतः । शिष्यो बभूव मेधावी त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १७

---

* एतच्छ्लोकद्वयं ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

---

१ ख. घ. °र्मस्य स° । २ क. °सिद्धिच° । ३ ख. घ. वै भावाभा° । ४ क. °ष्ठाय च शु° । ५ ख. ग. घ. ङ. °म् । आसी° । ६ ख. ग. घ. ङ. °जन्यनु° । ७ ख. °र्णां धर्मचारिणाम् । क° ।

(अनुक्रमणिका)

पुराणवेदो ह्यखिलस्तस्मिन्सम्यक्प्रतिष्ठितः । (*भारती चैव विपुला महाभारतवर्धिनी ॥ १८
धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।) सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावोषधयो यथा॥१९
स ताड्यायेन सुधियो न्यायविन्मुनिपुंगवान् । अभिगम्योपसंसृत्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ॥ २०
तोषयामास मेधावी प्रणिपातेन तानृषीन् । ते चापि सत्रिणः प्रीताः ससदस्या महौजसः॥२१
तस्मै साम च पूजां च यथावत्प्रतिपेदिरे । अथ तेषां पुराणस्य शुश्रूषा समपद्यत ॥ २२
दृष्ट्वा तमतिविश्वस्तं विद्वांसं लोमहर्षणम् । तस्मिन्सत्रे गृहपतिः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २३
इङ्गितैर्भावमालक्ष्य तेषां सूतमचोदयत् । त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ २४
इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्रयां कथाम् ॥ २५
एषां च ऋषिमुख्यानां(णां) पुराणं प्रति धीमताम् । शुश्रूषाऽस्ति महाबुद्धे तच्छ्रावयितुमर्हसि ॥
सर्वे हीमे महात्मानो नानागोत्राः समागताः । स्वान्स्वान्वंशान्पुराणैस्तु शृणुयुर्ब्रह्मवादिनः ॥२७
सपुत्रान्दीर्घसत्रेऽस्मिँश्श्रावयेथा मुनीनथ । दीक्षिष्यमाणैरस्माभिस्तेन प्रागसि संस्मृतः ॥ २८
इति संनोदितः सूतः प्रत्युवाच शुभां गिराम् । श्लक्ष्णां च न्यायसंयुक्तां यां ब्रूयाल्लोमहर्षणः२९

सूत उवाच—

पूतोऽस्म्यनुगृहीतश्च भवद्भिरभिनोदितः । पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ ३०
स्वधर्म एष सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः । देवतानामृषीणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ ३१
वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानां च महात्मनाम् । इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
न हि वेदेष्वधीकारः कश्चित्सूतस्य दृश्यते । वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः । ३३
सुत्यायामभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैकृतः । ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्पतेः ॥ ३४
जुहावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत । प्रमादात्तत्र संजज्ञे प्रायश्चित्तं च कर्मसु ॥ ३५
शिष्यहव्येन यत्पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः । अधरोत्तरचारेण (+जज्ञे तद्वर्णवैकृतः ॥ ३६
यच्च क्षत्रात्समभवद्ब्राह्मणावरयोनितः । ततः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मा प्रकीर्तितः॥ ३७
मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनम् । रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सितम् ॥ ३८
तत्स्वधर्ममहं पृष्टो भवद्भिर्ब्रह्मवादिभिः । कस्मात्सम्यङ्न विब्रूयां पुराणमृषिपूजितम् ॥ ३९
पितॄणां मानसी कन्या वासवी समपद्यत । अपध्याता च पितृभिर्मत्स्ययोनौ बभूव सा ॥ ४०
अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः । तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ४१
तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे । पुरुषाय पुराणाय भृगुर्वाक्यप्रवर्तिने ॥ ४२
मानुषच्छद्मरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे । जातमात्रं च यं वेद उपतस्थे ससंग्रहः ॥ ४३
धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्ण्यादवाप तम् । मतिं मन्थानमाविध्य येनासौ श्रुतिसागरात् ॥ ४४
प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः । वेदद्रुमश्च यं प्राप्य सशाखः समपद्यत ॥ ४५
भूमिकालगुणान्प्राप्य बहुशाखो यथा द्रुमः । तस्मादहमुपश्रुत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ॥ ४६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. °वर्धनी । २ ख. ङ. °संगृह्य न° । ३ ख. तत्पूर्ववि° । घ. तत्प्रतिवि° । ४ ख. ग. घ. ङ. °स्मिन्सर्वाञ्श्रावय भो मुनीन् । दी° । ५ क. सूतस्तैरेव मुनिभिः पुरा । पुराणा° । ६ ख. घ. श्रुतेन च म° । ७ ख. ङ. दृष्टा । ८ ख. घ. ङ. °कृतम् । य° । ९ घ. °त । पातिता सा च पि° । १० ख. घ. ङ. °वाक्यार्थव° ।

(अनुक्रमणिका)

वेज्ञात्सर्ववेदेषु पूजिताद्दीप्ततेजसः । पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं मातरिश्वना ॥ ४७
ष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः । महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतु[1]र्बाहुश्चतुर्मुखः ॥ ४८
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्वयंभूर्हेतुरीश्वरः । अव्यक्तं कारणं य[2]द्यन्नित्यं सदसदात्मकम् ॥ ४९
ाहदादिविशेषान्तं सृजतीति विनिश्चयः । अण्डं हिरण्मयं चैव बभूवाप्रतिमं ततः ॥ ५०
अण्डस्याऽऽवरणं चाद्भिरपामपि च तेजसा । वायुना त[3]त्स नभसा नभो भूतादिनाऽऽवृतम् ५१
भूतादिर्महता चैव) अव्यक्तेनाऽऽवृतो महान्[4] । अतोऽत्र विश्वदेवानामृषीणां चोपव[6]र्णितम् ॥ ५२
नदीनां पर्वतानां च प्रादुर्भावोऽत्र शस्यते । मन्वन्तराणां सर्वेषां कल्पानां चोपवर्णनम् ॥ ५३
कीर्तनं ब्रह्मक्षत्रस्य ब्रह्मजन्म च कीर्त्यते । अतो ब्रह्मणि सृष्टत्वं प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ५४
अवस्थाश्चात्र कीर्त्यन्ते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । कल्पानां वत्सरं चैव जगतः स्थापनं तथा ॥५५
ायनं च हरेरत्र पृथिव्युद्धरणं तथा । संनिवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागशः ॥ ५६
क्षाणां गृहसंस्थानां सि[7]द्धीनां च विनाशनम् । योजनानां [8]पथां चैव संचरं बहुविस्तरम् ॥५७
वर्गे स्थानविभागं च मर्त्या[9]नां शुभचारिणाम् । वृक्षाणां[10]मोषधीनां च वीरुधां च प्रकीर्तनम्५८
क्षनारकिकीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्तनम् । *देवतानामृषीणां च द्वे [11]सृती परिकी[12]र्तिते ॥ ५९
अन्नादीनां तनूनां च सृजनं त्यजनं तथा । प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् ॥ ६०
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । अङ्गानि धर्मशास्त्रं च व्रतानि नियमास्तथा६१
शूनां पुरुषाणां च संभवः परिकीर्तितः । तथा निर्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ॥ ६२
नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणो बुद्धिपूर्वकाः । त्रयोऽन्ये बुद्धिपूर्वास्तु ततो लोकानकल्पयत् ६३
ब्रह्मणोऽवयवेभ्यश्च धर्मादीनां समुद्भवः । ये द्वादश प्रसूयन्ते [13]प्रजाकल्पे पुनः पुनः ॥ ६४
कल्पयोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसंधिश्च यस्तयोः । तमोमात्रा[14]मृतत्वाच्च ब्रह्मणोऽधर्मसंभवः ॥ ६५
तथैव शतरू[15]पायाः संभवश्च ततः परम् । प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतयश्च ताः ॥ ६६
कीर्त्यन्ते धुतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । रुचेः प्रजापतेश्चोर्ध्वमाकूत्यां मिथुनोद्भवः ॥६७
प्रसूत्यामपि दक्षस्य कन्यानां प्रभवस्ततः । दाक्षायणीषु चाप्यूर्ध्वं श्रद्धाद्यासु महात्मनाम् ॥ ६८
धर्मस्य कीर्त्यते सर्गः सात्त्वि[16]कस्य सुखोदयः । तथाऽधर्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः ॥ ६९
महेश्वरस्य सत्यां च प्रजासर्गः प्रकीर्तितः । निरामयं च ब्रह्माणं तादृशं की[17]र्तितं पुनः ॥ ७०
योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां मुक्तिकाङ्क्षिणाम् । अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च॥७१
[18]त्रैवेदिका कथा वाऽपि संवादः परमो महान् । ब्रह्मनारायणाभ्यां च यत्र स्तोत्रं प्रकीर्तितम्७२
स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतोष भगवाञ्शिवः । प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्के महात्मनः ॥७३
कीर्त्यते नामहेतुश्च यथाऽरोदीन्महामनाः । रुद्रादीनि यथा ह्यष्टौ नामान्याप्तोत्स्वयंभुवः ॥ ७४

---

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके ।

---

१ ख. घ. ङ. 'तुर्व्यूहश्च' । २ ख. घ. ङ. यत्तन्नि° । ३ क. तस्य न° । ४ ख. ग. ङ. °न् । अन्तर्भावश्च दे° । ५ ङ. °वर्णनम् । की° । ६ ख. ग. घ. °र्णितः । न° । ७ क. सिद्धानां । ८ ख. ग. घ. ङ. पथं । ९ क. °नां भुवि चा° । १० ग. घ. ङ. °णामाष° । ११ ङ. गती । १२ ख. घ. °ते । अन्तादी° । ग. ङ. °ते । अन्त्यादी° । १३ क. प्रजाः क° । १४ क. °त्रावृत° । १५ ख. 'पायां सं° । १६ ग. ङ. °कस्तु सु° । १७ ग. घ. ङ. कीर्तनं । १८ क. °दिकां कथां चापि ।

यथा च तैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् । भृग्वादीनामृषीणां च प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ७५
*वशिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्यत्र गोत्रानुकीर्तनम् । अग्नेः प्रजायाः संभूतिः स्वाहायां यत्र कीर्तिता ॥
पितॄणां द्विप्रकाराणां स्वधायास्तदनन्तरम् । पितृवंशप्रसङ्गेन कीर्त्यते च महेश्वरात् ॥ ७७
दक्षस्य शापः सत्यर्थे भृग्वादीनां च धीमताम् । प्रतिशापश्च रुद्रस्य दक्षादद्भुतकर्मणः ॥ ७८
प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्यते (+दोषदर्शनात् । मन्वन्तरप्रसङ्गेन कालज्ञानं च कीर्त्यते ॥ ७९
प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या या शुभलक्षणा । प्रियव्रतस्य पुत्राणां कीर्त्यते) यत्र विस्तरः ॥ ८०
तेषां नियोगो[1] द्वीपेषु देशेषु च पृथक्पृथक् । स्वायंभुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्तनम् ॥ ८१
उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रजसश्च महात्मनः । द्वीपानां ससमुद्राणां पर्वतानां च कीर्तनम् ॥ ८२
वर्षाणां च नदीनां च तद्भेदानां च सर्वशः । द्वीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदश्च सप्तसु ॥ ८३
विस्तारान्मण्डलांश्चैव जम्बुद्वीपसमुद्रयोः । प्रमाणं योजनाग्रेण कीर्त्यते पर्वतैः सह ॥ ८४
हिमवान्हेमकूटस्तु निषधो मेरुरेव[2] च । नीलः श्वेतः[3] शृङ्गवांश्च कीर्त्यन्ते वर्षपर्वताः ॥ ८५
तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छ्रायायामविस्तराः । कीर्त्यन्ते योजनाग्रेण ये च तत्र निवासिनः॥८६
भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा । भूतैश्चोपनिविष्टानि गतिमद्भिर्ध्रुवैस्तथा ॥ ८७
जम्बुद्वीपादयो[4] द्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्वृताः । ततश्चाऽऽप्यमयी भूमिर्लोकालोकश्च कीर्त्यते ॥ ८८
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । भूरादयश्च कीर्त्यन्ते वरणैः प्राकृतैः सह॥८९
सर्वं च तत्प्रधानस्य[5] परिमाणैकदेशिकम् । सव्यासपरिमाणं च संक्षेपेणैव कीर्त्यते ॥ ९०
सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पृथिव्याश्चाप्यशेषतः । प्रमाणं योजनाग्रेण सांप्रतैरभिमानिभिः[6] ॥ ९१
महेन्द्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरमूर्धनि । अत ऊर्ध्वं गतिश्चोक्ता स्वर्गस्यालातचक्रवत् ॥९२
नागवीथ्यजवीथ्योश्च लक्षणं परिकीर्त्यते । काष्ठयोर्लेखयोश्चैव मण्डलानां च योजनैः ॥ ९३
लोकालोकस्य संध्याया अह्नो विषुवतस्तथा । लोकपालाः स्थिताश्चोर्ध्वं कीर्त्यन्ते ये चतुर्दिशम्
पितॄणां देवतानां च पन्थानौ दक्षिणोत्तरौ । गृहिणां न्यासिनां चोक्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात्९५
कीर्त्यते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिष्ठिताः । सूर्याचन्द्रमसोश्चारो ग्रहाणां ज्योतिषां तथा ९६
कीर्त्यते ध्रुवसामर्थ्यात्प्रजानां च शुभाशुभम् । ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्यन्दनोऽर्थवशात्स्वयम्
कीर्त्यते भगवान्येन प्रसर्पति दिवि[7] स्वयम् । स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ॥ ९८
(†गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः । अपां सारमयश्चेन्दोः कीर्त्यते च रथस्तथा)॥ ९९
वृद्धिक्षयौ च सोमस्य कीर्त्येते सूर्यकारितौ । सूर्यादीनां स्यन्दनानां ध्रुवादेव प्रकीर्तनम् ॥१००
कीर्त्यते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः । ताराரूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहैः सह १०१
निवासा यत्र कीर्त्यन्ते देवानां पुण्यकारिणाम् । सूर्यरश्मिसहस्रे च वर्षशीतोष्णनिःस्रवः ॥१०२
प्रविभागश्च रश्मीनां नामतः कर्मतोऽर्थतः । परिमाणगती चोक्ते ग्रहाणां सूर्यसंश्रयात् ॥ १०३
यथा चाऽऽशु विषात्प्राप्ता शंभोः कण्ठस्य नीलता । ब्रह्मप्रसादितस्याऽऽशु विषादः शूलपाणिनः

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । † धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. ग. घ. नियोगा । २ ग °रुपर्वतः । नि° । ३ ख. ग. घ. ङ. श्वेतश्च शृङ्गी च की° । ४ ख. घ. ङ. जम्बूद्वी° । ५ ङ. °त्प्रमाणस्य । ६ ख. घ. ङ. °भिः । माहे° । ७ ग. घ. ङ. °वि क्षयः । स ।

स्तूयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरम् । लिङ्गोद्भवकथां[1] पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥१०५
विश्वरूपात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः । पुरूरवस ऐलस्य माहात्म्यानुप्रकीर्तनम् ॥ १०६
पितॄणां द्विप्रकाराणां तर्पणं चामृतस्य वै । ततः पर्वाणि कीर्त्यन्ते पर्वणां चैव संधयः ॥ १०७
स्वर्गलोकगतानां च प्राप्तानां चाप्यधोगतिम् । पितॄणां द्विप्रकाराणां श्राद्धेनानुग्रहो महान् ॥१०८
युगसंख्या प्रमाणं च कीर्त्यते च कृतं[2] युगम् । त्रेतायुगे चापकर्षाद्वार्तायाः संप्रवर्तनम् ॥ १०९
* वर्णानामाश्रमाणां च संख्यानां च प्रवर्तनम् । वर्णानामाश्रमाणां च संस्थितिर्धर्मतस्तथा ११०
यज्ञप्रवर्तनं चैव संवादो यत्र कीर्त्यते । ऋषीणां वसुना सार्धं वसोश्चाधः पुनर्गतिः ॥ १११
प्रश्नानां दुर्वचस्त्वं च स्वायंभुवमृते मनुम् । प्रशंसा तपसश्चोक्ता युगावस्थाश्च कृत्स्नशः ११२
द्वापरस्य कलेश्चात्र संक्षेपेण प्रकीर्तनम् । देवतिर्यङ्मनुष्याणां प्रमाणानि युगे युगे ॥ ११३
कीर्त्यन्ते युगसामर्थ्यात्परिणाहोच्छ्रयायुषः । शिष्टादीनां च निर्देशः प्रादुर्भावश्च कीर्त्यते ॥११४
(+मन्त्राणां ब्राह्मणानां च लक्षणं परिकीर्तितम् । ईश्वराणामृषीणां च मनोः पितृगणस्य चै[4]) ॥
(×वेदस्य तद्विजातानां मन्त्राणां च प्रकीर्तनम् । शाखानां परिमाणं च वेदव्यासादिशब्दनम्
मन्वन्तराणां संहारः संहारान्ते च संभवः । देवतानामृषीणां च मनोः पितृगणस्य च ॥)११७
न शक्यं विस्तराद्वक्तुमित्युक्तं च समासतः । मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्तिता ॥११८
मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव च लक्षणम् । अतीतानागतानां च वर्तमानेन कीर्त्यते ॥ ११९
तथा मन्वन्तराणां च प्रतिसंधानलक्षणम् । अतीतानागतानां च प्रोक्तं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ १२०
मन्वन्तरत्रयं चैव कालज्ञानं च कीर्त्यते । मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानां च कीर्तनम् ॥ १२१
दक्षस्य चापि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः । ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥
सावर्ण्याद्याश्च कीर्त्यन्ते मनवो मेरुमाश्रिताः । ध्रुवस्योत्तानपादस्य प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ १२३
पृथुनां वाऽपि वैन्येन भूमेर्दोहप्रवर्तनम् । पात्राणां पयसां चैव वंशानां च विशेषणम् ॥ १२४
ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चेयं वसुंधरा । दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मौरिषायां प्रजापतेः ॥ १२५
दक्षस्य कीर्त्यते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः । भूतभव्यभवेशत्वं महेन्द्राणां च कीर्त्यते ॥ १२६
मन्वादिका भविष्यन्ति आख्यानैर्बहुभिर्वृताः । वैवस्वतस्य च मनोः कीर्त्यते सर्गविस्तरः १२७
देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् । ब्रह्मशुक्रात्समुत्पत्तिर्भृग्वादीनां च कीर्त्यते ॥ १२८
विनिवृत्ते प्रजासर्गे चाक्षुषस्य मनोः शुभे । दक्षस्य कीर्त्यते सर्गो ध्यानाद्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२९
नारदः प्रियसंवादो दक्षपुत्रान्महाबलान् । नाशयामास शापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥१३०
ततो दक्षोऽसृजत्कन्याँ वीरिण्यामेव विश्रुताः । कीर्त्यते धर्मसर्गश्च कश्यपस्य च धीमतः ॥ १३१
अत उर्ध्वं ब्रह्मणश्च विष्णोश्चैव भवस्य च । एकत्वं च पृथक्त्वं च विशेषत्वं[10] च कीर्त्यते ॥ १३२
[8]ईशत्वाच्च यथा शप्ता जाता देवाः स्वयंभुवा । मरुत्प्रसादो मरुतां दित्या देवाश्च संभवाः १३३

---

* इदमर्धं नास्ति ख. घ. ङ. पुस्तकेषु । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । × धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति घ. पुस्तके ।

---

१ क. °कथा पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी । वि° । २ क. कृते युगे । त्रे° । ३ ख. ग. ङ. च । गोत्राणां लक्षणानां च वर्षाणां च प्र° । ४ क. °नाऽपि च वै° । ५ ख. ग. घ. मार्षायां च प्र° । ६ क. °वादी द° । ७ ख. घ. °न्यां वैरि° । ८ ग. घ. ङ. ईशित्वा° । ९ ग. ङ. °सा जया दे° । १० क. देवांशसं° ।

कीर्त्यन्ते मरुतां चाथ गणास्ते सप्तसप्तकाः । देवत्वं पितृवाक्येन(ण) वायुस्कन्धेन चा[1]ऽऽश्रयः ॥
दैत्यानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ॥ १३५
उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्यन्ते बहुविस्तरोः । समुद्रसंयोगकृतं जन्मैरावतहस्तिनः ॥ १३६
वैनतेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् । भृगूणां विस्तरश्चोक्तस्तथा चाङ्गिरसामपि ॥ १३७
कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवात्रेर्महात्मनः । पराशरस्य च मुनेः प्रजानां यत्र विस्तरः ॥ १३८
देवतानामृषीणां च प्रजोत्पत्तिस्ततः परम् । तिस्रः कन्याः प्रकीर्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः
पितृदौहित्रनिर्देशो देवानां जन्म चोच्यते । विस्त[3]रस्ते भगवतः पश्चानां सुमहात्मनाम् ॥ १४०
इलाया विस्तरश्चोक्त आदित्यस्य ततः परम् । विकुक्षिचरितं चोक्तं धुन्धोश्चैव निबर्हणम्॥१४१
बृहद्बलान्तसंक्षेपादिक्ष्वाक्वाद्याः प्रकीर्तिताः । निम्यादीनां क्षितीशानां यावज्जह्नुगणादिति ॥
कीर्त्यते विस्तरो यश्च ययातेरपि भूपतेः । यदुवंशसमुद्देशो हैहयस्य च विस्तरः ॥ १४३
क्रोष्टोरनन्तरं चोक्तस्तथा वंशस्य विस्तरैः[4] । ज्यामघस्य च माहात्म्यं प्रजासर्गश्च कीर्त्यते १४४
देवावृधस्य त्वर्कस्य वृ[5]ष्णेश्चैव महात्मनः । (*[6]अनमित्रान्वयश्चैव विष्णो[+दिव्याभिशंसनम्१४५
[7]विवस्वतोऽथ संप्राप्तिर्मणिरत्नस्य धीमतः । युधाजितः प्रजासर्गः कीर्त्यते च महात्मनः)॥ १४६
कीर्त्यते चान्वयः श्रीमान्राजर्षेर्देवमीढुषः[8] । पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितं च महात्मनः ॥] १४७
कंसस्य चापि दौरात्म्यमेकान्तेन समुद्भवः । वासुदेवस्य देवक्यां विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ॥१४८
विष्णोरनन्तरं चापि प्रजासर्गोपवर्णनम् । देवासुरे समुत्पन्ने विष्णुना स्त्रीवधे कृते ॥ १४९
संरक्षता शक्रवधं शापः प्राप्तः पुरा भृगोः । भृगुश्चोत्थापयामास दिव्यां शुक्रस्य मातरम्॥१५०
देवानामसुराणां च सङ्ग्रामा द्वादशां[9]द्भुताः । नारसिंहप्रभृतयः कीर्त्यन्ते प्राणनाशनाः ॥ १५१
शुक्रेणाऽऽराधनं स्थाणोर्घोरेण तपसा कृतम् । वरदानप्रलुब्धेन यत्र[11] शर्वस्तवः कृतः ॥ १५२
अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितम् । जयन्त्या सह[12] सक्ते तु यत्र शुक्रे महात्मनि ॥ १५३
असुरान्मोहयामास शुक्ररूपेण बुद्धिमान् । बृहस्पतिस्तु ताञ्शुक्रः शशाप सुमहाद्युतिः ॥ १५४
उक्तं च विष्णुमाहात्म्यं विष्णोर्जन्मादिशब्दनम् । तुर्वसुः शुक्रदौहित्रो देवयान्यां यदोरभूत् ॥
अनुर्द्रुह्युस्तथा पूरुर्ययातितनया नृपाः । अत्र वंश्या महात्मानस्तेषां पार्थिवसत्तमाः ॥ १५६
कीर्त्यन्ते[13] यत्र कार्त्स्न्येन भूरिद्रविणतेजसैः[14] । कुशिकस्य च विप्रर्षेः सम्यग्यो धर्मसंश्रयः[15] ॥१५७
बार्हस्पत्यं तु सुरभिर्यत्र शापमिहानुदत् । कीर्तनं जह्नुवंशस्य शंतनोर्वीर्यशब्दनम् ॥ १५८
भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनम् । अनागतानां सप्तानां मनूनां चोपवर्णनम् ॥ १५९
भौमस्यान्ते [16]कलियुगे क्षीणे संहार[17]वर्णनम् । पराध्यर्धपरयोश्चैव लक्षणं परिकीर्त्यते ॥ १६०
ब्रह्मणो योजनाग्रेण परिमाणविनिर्णयः । नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवाऽऽत्यन्तिकः स्मृतः १६१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. ङ. चाऽऽश्रयाः। दै° । २ क. °स्तरात् । स° । ३ ख. ग. घ. ङ. °स्तरं ते भ°। ४ ख. घ. °रः । यामघस्य । ५ क. वृष्टेश्चै° । ६ क. घ. अत्रिमि° । ७ घ. विविंशोघमनुप्रा° । ङ. विविशोधमनुप्रा° । ८ क. °मीयुषः। ९ ख. ग. °न्ते स्यात्संमु° । ङ. °न्ते ससमु° । १० क. °शायुताः । ११ ख. ङ. °त्र शार्व° । १२ ख. घ. °ह युक्ते । ङ. °ह शक्ते । १३ क. °न्ते दीर्घयशसो भू° । १४ घ. ङ. °सः । असिजस्य । १५ ग. घ. ङ. °श्रयाः । बा° । ख. °श्रयात् । बा° । १६ ख. कलौ पाते क्षी° । १७ ख. घ. °रशब्दनम् ।

त्रिविधः सर्वभूतानां कीर्त्यते प्रतिसंचरः। अनावृष्टिर्भास्कराच्च घोरः संवर्तकोऽनलः॥ १६२
मेघो ह्येकार्णवं वायुस्तथा रात्रि[1]र्महात्मनः। संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः॥ १६३
भूरादीनां च लोकानां सप्तानामुपवर्णनम्। कीर्त्यन्ते चात्र निरयाः पापानां रौरवादयः॥ १६४
ब्रह्मलोकोपरिष्टात्तु शिवस्य स्थानमुत्तमम्। यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि संक्षये॥ १६५
सर्वेषां चैव सत्त्वानां परिणामविनिर्णयः। ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गे सर्वसंहारवर्णनम्॥ १६६
अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्याष्टकमेव च। गतिश्चोर्ध्वमधश्चोक्ता धर्माधर्मसमाश्रयात्॥ १६७
कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि संक्षयः। प्र[2]संख्याय च दुःखानि ब्रह्मणश्चाप्यनित्यता॥ १६८
दौरात्म्यं चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः। दुर्लभत्वं च मोक्षस्य वैराग्याद्दोषदर्शनम्॥ १६९
व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितम्। नानात्वदर्शनाच्छुद्धं ततस्त[3]दैभिवर्तते॥ १७०
ततस्तापत्रयातीतो[4] नीरूपाख्यो निरञ्जनः। आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न बिभेति कुतश्चन १७१
कीर्त्यते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत्। कीर्त्यते ऋषिवंशश्च सर्वपापप्रणाशनः॥ १७२
इतिकृत्यसमुद्देशः पुराणस्योपवर्णितः। कीर्त्यन्ते जगतो ह्यत्र सर्वप्रलयविक्रियाः॥ १७३
प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च। प्रादुर्भावो वै[5]शिष्ठस्य शक्तेर्जन्म तथैव च॥ १७४
सौदासान्निग्रहस्तस्य विश्वामित्रकृतेन च। पराशरस्य चोत्पत्तिरदृश्यत्वं यथा विभोः॥ १७५
ज[6]ज्ञे पितॄणां कन्यायां व्यासश्चापि यथा मुनिः। शुकस्य च त[7]था जन्म सह पुत्रस्य धीमतः॥
पराशरस्य प्रद्वेषो विश्वामित्रकृतो यथा। व[8]शिष्ठसंभूतश्चाग्निर्विश्वामित्रजिघांसया॥ १७७
संतानहेतोर्विभुना चीर्णः स्कन्देन धीमता। दैवेन विधिना विप्र विश्वामित्रहितैषिणा॥ १७८
एकं वे[10]दं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरीश्वरः। यथा बिभेद भगवान्व्यासः सर्वा[9]न्स्वबुद्धितः॥ १७९
तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः। प्रयोगैः ष[11]ड्गु[12]णीयैश्च यथा पृष्टः स्वयंभुवा॥
[13]पृष्टेन चा[14]नुपृष्टास्ते मुनयो धर्मकाङ्क्षिणः। देशं पुण्यमभीप्सन्तो विभुना तद्धितैषिणा॥ १८१
सुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्याङ्गं शुभविक्रमम्। अनौपम्यमिदं चक्रं वर्तमानमतन्द्रिताः॥ १८२
पृष्ठतो यात नियतास्ततः प्राप्स्यथ यद्धितम्। गच्छतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिर्विशीर्यते॥ १८३
पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः। उक्त्वा चैवमृषीन्ब्रह्मा ह्यदृश्यत्वमगात्पुनः १८४
गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च। ईजिरे चैव सत्रेण मुनयो नैमिषे तदा॥ १८५
मृते शरद्वति तथा तस्य चोत्थापनं कृतम्। ऋषयो नैमिषेयास्तु श्रद्धया परया पुनः॥ १८६
[15]निःसीमां गामिमां कृत्स्नां कृत्वा राजानमाहरन्। यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यै[16]र्पूजयन् १८७
[17]प्रीतं चैव कृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा। अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत्॥ १८८
अ[18]नुसं[19]स्तुहितं चापि नृपमैडं यथा पुरा। गन्धर्वसहितं दृष्ट्वा कलापग्रामवासिनम्॥ १८९
संनिपातः पुनस्तस्य यथा य[20]ज्ञे महर्षिभिः। दृष्ट्वा हिरण्मयं सर्वं यज्ञे वस्तु महात्मनाम्॥ १९०

---

१ ङ. °र्भेदात्म°। २ ङ. संख्यया च। ३ ख. ग. घ. °दतित्व°। ४ ख. ग. घ. °तो निरू°। ५ ग. ङ. वसिष्ठ°। ६ ख. ङ. यज्ञे। ७ ख. ग. घ. ङ. यथा। ८ ग. ङ. वसिष्ठ°। ९ ख. ग. घ. ङ. °र्दाऽनुग्रहात्। त°। १० ख. ग. घ. ङ. शिष्यप्र°। ११ ङ. षड्गलीलैश्च। १२ ख. ग. घ. °ड्गुलीयै°। १३ ख. पृष्टप्रवारुणाखास्ते। १४ ग. घ. °नुशास्तास्ते। १५ ख. घ. निःसोमां गामिमां कृत्वा कृत्स्नं रा°। १६ ङ. °रपारयन्। १७ क. °तं तथा कृ°। १८ घ. ङ. °नुशस्तुहितं। १९ ख. °सस्तुहितं। ग. °समुर्हितं। २० घ. ङ. जज्ञे।

तदा वै नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके । यथा विवदमानास्तु ऐडः संस्थापितस्तु तैः ॥ १९१
जनयित्वा त्वरण्यान्त ऐडपुत्रं यथायुषम् । समापयित्वा तत्सत्रमायुषं पर्युपासते ॥ १९२
एतत्सर्वं यथावृत्तं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः । ऋषीणां परमं चात्र लोकतत्त्वमनुत्तमम् ॥ १९३
ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानमुत्तमम् । अवतारश्च रुद्रस्य द्विजानुग्रहकारणात् ॥ १९४
तथा पाशुपता योगाः स्थानानां चैव कीर्तनम् । लिङ्गोद्भवस्य देवस्य नीलकण्ठत्वमेव च १९५
कथ्यते यत्र विप्राणां वायुना ब्रह्मवादिना । धन्यं यशस्यमायु[1]ष्यं सर्वं पापप्रणाशनम् ॥ १९६
कीर्तनं श्रवणं चास्य धारणं च विशेषतः । अनेन हि क्रमेणेदं पुराणं संप्रचक्ष्यते ॥ १९७
सुखमर्थः समासेन महानप्युपलभ्यते । तस्मा[2]त्किंचित्समुद्दिश्य पश्चाद्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १९८
पादमाद्यमिदं सम्यग्योऽधीयीत जितेन्द्रियः । तेनाधीतं पुराणं तत्सर्वं नास्त्यत्र संशयः ॥ १९९
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २००
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं [3]प्रहरिष्यति ॥ २०१
अभ्यसन्निममध्यायं साक्षात्प्रोक्तं स्वयंभुवा । आपदं प्राप्य मुच्येत यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ २०२
यस्मात्पुरा [4]ह्यनतीदं पुराणं तेन तत्स्मृतम् । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०३
नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्तते । तस्यापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ २४४

अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं महेश्वरः सर्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति स[5]र्गं संहारकाले पुनराददीत ॥ २०५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादेऽनुक्रमणिकाकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वादशवार्षिकसत्रनिरूपणम् ।

प्रत्यब्रुवन्पुनः सूतमृषयस्ते तपोधनाः । कुत्र सत्रं समभवत्तेषामद्भुतकर्मणाम् ॥ १
कियन्तं चैव तत्कालं कथं च समवर्तत । आचचक्ष्[6] पुराणं च कथं तेभ्यः प्रभञ्जनः ॥ २
आचक्ष्व विस्तरेणेदं परं कौतूहलं हि नः । इति संनोदितः सूतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३
शृणुध्वं यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रमुत्तमम् । यावन्तं चाभवत्कालं यथा च समवर्तत ॥ ४
सिसृक्षमाणा विश्वं हि यत्र विश्वसृजः पुरा । सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ५
तपोगृहपतिर्यत्र ब्रह्मा ब्रह्माऽभवत्स्वयम् । इलाया यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् ॥ ६
मृत्युश्चक्रे महातेजास्तस्मिन्सत्रे महात्मनाम् । विबुधा ईजिरे तत्र सहस्रं[7] प्रतिवत्सरान् ॥ ७
भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत । कर्मणा तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥ ८
यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता । रोहिणी सुषुवे तत्र त[8]तः सौम्योऽभवत्सुतः ॥ ९

---

१ क. °ष्यं पुण्यं पा° । २ ख. ग. घ. ङ. °स्मात्समासमु° । ३ ख. घ. ङ. प्रचरि° । ४ ख. घ. ह्यनन्तीदं । ५ क. सर्गान्संहा° । ६ ख. ग. संचोदितः । ७ घ. °स्रं परिव° । ८ ख. ग. घ. ङ. °तः सा गोमतीभवत् । श° ।

(द्वादशवार्षिकसत्रनिरूपणम्)

शक्तिर्ज्येष्ठाः[1] समभवन्वशिष्ठस्य महात्मनः । अरुन्धत्याः सुता यत्र शतमुत्तमतेजसः ॥ १०
कल्माषपादो नृपतिर्यत्र शप्तश्च शक्तिना । यत्र वैरं समभवद्विश्वामित्रवशिष्ठयोः[2] ॥ ११
अदृश्यन्त्यां समभवन्मुनिर्यत्र पराशरः । पराभवो वशिष्ठस्य यस्मिञ्जातेऽप्यवर्तत[3] ॥ १२
तत्र त ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः । नैमिष ईजिरे यत्र नैमिषेयास्ततः स्मृताः ॥ १३
तत्सत्रमभवत्तेषां समा द्वादश धीमताम् । पुरूरवसि विक्रान्ते प्रशासति वसुंधराम् ॥ १४
अष्टादश समुद्रस्य द्वीपानश्नन्पुरूरवाः । तुतोष नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतम् ॥ १५
उर्वशी चकमे यं च देवहूतिप्रणोदिता[4] । आजहार च तत्सत्रं[5] स्वर्वेश्यासहसंगतः[6] ॥ १६
तस्मिन्नरपतौ सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे । यं गर्भं[7] सुषुवे गङ्गा पावकादीप्ततेजसम् ॥ १७
तदुल्बं[8] पर्वते न्यस्तं हिरण्यं प्रत्यपद्यत । हिरण्मयं ततश्चक्रे यज्ञवाटं[9] महात्मनाम् ॥ १८
विश्वकर्मा स्वयं देवो[10] भावयँल्लोकभावनम् । बृहस्पतिस्ततस्तत्र[11] तेषाममिततेजसाम् ॥ १९
ऐडः पुरूरवा भेजे तं देशं मृगयां चरन् । तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं यज्ञवाटं हिरण्मयम् ॥ २०
लोभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रमे । नैमिषेयास्ततस्तस्य चुक्रुधुर्नृपतेर्भृशम् ॥ २१
निजघ्नुश्चापि संक्रुद्धाः कुशवज्रैर्मनीषिणः । ततो निशान्ते राजानं मुनयो दैवनोदिताः ॥ २२
कुशवज्रैर्विनिष्पिष्टः स राजा व्यजहात्तनुम् । और्वशेयं ततस्तस्य पुत्रं चक्रुर्नृपं भुवि ॥ २३
नहुषस्य महात्मानं पितरं यं प्रचक्षते । स तेषु वर्तते सम्यग्धर्मशीलो महीपतिः ॥ २४
आयुरारोग्यमत्युग्रं[12] तस्मिन्स नरसत्तमः[13] । सान्त्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदां वराः ॥ २५
सत्रमारेभिरे कर्तुं यथावद्धर्मभूतये । बभूव सत्रं तत्तेषां बह्वाश्चर्यं महात्मनाम् ॥ २६
विश्वं सिसृक्षमाणानां पुरा विश्वसृजामिव । वैखानसैः प्रियसखैर्वालखिल्यैर्मरीचिकैः[14] ॥ २७
अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवैश्वानरप्रभैः[15] । पितृदेवाप्सरःसिद्धैर्गन्धर्वोरगचारणैः ॥ २८
संभारैस्तु शुभैर्जुष्टं तैरेवेन्द्रसदो यथा । स्तोत्रैः[16] सत्रग्रहैर्देवान्पितॄन्पित्र्यैश्च कर्मभिः ॥ २९
आनर्चुश्च यथाजाति गन्धर्वादीन्यथाविधि । आराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्मान्तरेष्वथ ॥ ३०
जगुः सामानि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । व्याजह्रुर्मुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभाम् ॥ ३१
मन्त्रादितत्त्व[17]विद्वांसो जगदुश्च परस्परम् । वितण्डावचनाश्चैके निजघ्नुः प्रतिवादिनः ॥ ३२
ऋषयस्तत्र विद्वांसः[18] सांख्यार्थन्यायकोविदाः । न तत्र दुरितं किंचिद्विदधुर्ब्रह्मराक्षसाः ॥ ३३
न च यज्ञहनो दैत्या न च यज्ञमुषो[19]ऽसुराः । प्रायश्चित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ॥ ३४
शक्तिप्रज्ञाक्रियायोगैर्विधिरासीत्स्वनुष्ठितः । एवं वितेनिरे सत्रं द्वादशाब्दं मनीषिणः ॥ ३५
भृग्वाद्या ऋषयो[20] धीरा ज्योतिष्टोमान्पृथक्पृथक् । चक्रिरे पृष्ठगमनान्सर्वानयुतदक्षिणान् ॥ ३६
समाप्तयज्ञास्ते सर्वे वायुमेव महाधिपम् । पप्रच्छुरमितात्मानं भवद्भिर्यदहं द्विजाः ॥ ३७

---

१ क. °ज्येष्ठः स° । ग. घ °ज्येष्ठाः समभवन्वाशि° । २ ङ. °वसिष्ठ° । ३ ख. घ. °तेऽथ वर्तते । त° । ४ ख. घ. ङ. °वदूतप्रमोदि° । ५ ख. ग. घ. ङ. °त्सत्रमुर्वश्या । ६ ग. ङ. °गमः । त° । ७ ग. घ. ङ. गर्भे । ८ ख. तद्गर्भे । ९ क. ङ. ° वाढं म° । १० ख. ग. घ. ङ. °वो भौवनं लो° । ११ ख. ग. घ. ङ. °स्ततः सत्रे ते° । १२ ख. ग. घ. ङ. °रायुरवाप्याग्रं । १३ ख. °मः । शान्तयि° । १४ ख. घ. ङ. °र्वालिखिल्यैर्मरीचिपः । अ° । १५ ग. घ. °र्यैविश्वा° । १६ ख. घ. °त्रशत्रग्र° । १७ ख. घ. ङ. °तत्त्वे वि° । १८ ख. घ. ङ. °सः संख्या° । १९ ख. घ. ङ °मुखोऽसु° । २० ग. घ. ङ. ऋत्विजो ।

प्रणोदितश्च वंशार्थं स च तानब्रवीत्प्रभुः । शिष्यः स्वयंभुवो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्वशी ॥ ३८
अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैर्यः समन्वितः । तिर्यग्योन्यादिभिर्धर्मैः सर्वलोकान्बिभर्ति यः ॥ ३९
सप्तस्कन्धादिकं शश्वत्प्लवते योजनाद्वरः । विषये नियता यस्य संस्थिताः सप्तका गणाः ॥ ४०
व्यूहांस्त्रयाणां भूतानां कुर्वन्यश्च महाबलः । तेजसश्चाप्युपध्मानं दधातीमं शरीरिणम् ॥ ४१
प्राणाद्या वृत्तयः पञ्च करणानां च वृत्तिभिः । प्रेर्यमाणाः शरीराणां कुर्वते यास्तु धारणम् ॥ ४२
आकाशयोनिर्द्विगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः । तैजसप्रकृतिश्चोक्तोऽप्ययं भावो मनीषिभिः ॥ ४३
तत्राभिमानी भगवान्वायुश्चातिक्रियात्मकः । वातारणिः समाख्यातः शब्दशास्त्रविशारदः ॥ ४४
भारत्या श्लक्ष्णया सर्वान्मुनीन्प्रह्लादयन्निव । पुराणज्ञः सुमनसः पुराणाश्रययुक्तया ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशवार्षिकसत्रनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४९

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रजापतिसृष्टिकथनम् ।

सूत उवाच—

महेश्वरायोत्तमवीर्यकर्मणे सुरर्षभायामितबुद्धितेजसे ।
सहस्रसूर्यानलवर्चसे नमस्त्रिलोकसंहारविसृष्टये नमः ॥ १
प्रजापतींल्लोकनमस्कृतांस्तथा स्वयंभुरुद्रप्रभृतीन्महेश्वरान् ।
भृगुं मरीचिं परमेष्ठिनं मनुं रजस्तमोधर्ममथापि कश्यपम् ॥ २
वशिष्ठदक्षात्रिपुलस्त्यकर्दमान्रुचिं विवस्वन्तमथापि च क्रतुम् ।
मुनिं तथैवाङ्गिरसं प्रजापतिं प्रणम्य मूर्ध्ना पुलहं च भावतः ॥ ३
तथैव चु(च?)क्रोधनमेकविंशतिं प्रजाविवृद्ध्याऽर्पितकार्यशासनम् ।
पुरातनानप्यपरांश्च शाश्वतांस्तथैव चान्यान्सगणानवस्थितान् ॥ ४
(*मनूंश्च सर्वानखिलानवस्थितां) स्तथैव चान्यानपि धैर्यशोभिनः ।
मुनीन्बृहस्पत्युशनःपुरोगमांस्तपःशुभाचारऋषीन्दयान्वितान् ॥ ५
प्रणम्य वक्ष्ये कलिपापनाशिनीं प्रजापतेः सृष्टिमिमामनुत्तमाम् ।
सुरेशदेवर्षिगणैरलंकृतां शुभामतुल्याममदामृषिप्रियाम् ॥ ६
प्रजापतीनामपि चोल्बणार्चिषां (+विशुद्धवाग्बुद्धिशरीरतेजसाम् ।
तपोभृतां ब्रह्मदिनादिकालिकीं प्रभूतमाविष्कृतपौरुषश्रियम् ॥) ७
श्रुतौ स्मृतौ च प्रसृतामुदाहृतां परां पराणामनिलप्रकीर्तिताम् ।
समासबन्धैर्नियतैर्यथातथं विशब्दनेनापि मनःप्रहर्षिणीम् ॥ ८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ग. घ. ङ. 'ये वियतो य' । २ ख. घ. ङ. °रिणाम् । प्रा° । ३ ग. ङ. °रदैः । भा° । ४ ख. ङ. °क्ष्णयन्सर्वा° । ५ ख. ग. घ. ङ. पुनः । ६ ख. ग. घ. ङ. 'र्दमं रुचिं । ७ ग. ङ. °रदधीन्द° । घ. °रानिधीन्द° । ८ ङ. °लिकालना° । ९ ख. सुरर्षिदे° । १० ख. 'शुद्धिवा° । ११ ख. ग. ङ. °लिकां प्र° । १२ ख. ग. ङ. °श्रियाम् । १३ ङ. °यतं यथा° ।

यस्यां च [1]बुद्धा प्रथमा प्रवृत्तिः प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ।
यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसू[2]तिः ॥ ९
आत्मा गु[3]हा योनिरथापि चक्षुः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ।
शुक्रं तपः सत्त्व[4]मभिप्रकाशं [5]तेद्यष्टि नित्यं पुरुषं द्वितीयम् ॥ १०
[6]तमप्रमेयं पुरुषेण युक्तं स्वयंभुवा लोकपितामहेन ।
उत्पादकत्वाद्रजसोऽतिरेकात्कालस्य योगान्नियमावधेश्च ॥ ११
क्षेत्रज्ञयुक्तान्नियतान्विकाराँल्लोकस्य संतानविवृद्धिहे[7]तून् ।
प्रकृत्यवस्था सुषुवे तथाऽष्टौ संकल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ १२
देवासुराद्रिद्रुमसागराणां (*गन्धर्वयक्षोरगमानुषाणाम् ।)
मनुप्रजेशर्षिपितृद्विजानां पिशाचयक्षोरगराक्षसानाम् ॥ १३
ताराग्रहार्कर्क्षनिशाचराणां मासर्तुसंवत्सररात्र्यह[8]र्हानाम् ।
दिक्कालयोगादियुगायनानां[9] वनौषधीनामपि वीरुधां च ॥ १४
जलौकसामप्सरसां पशूनां विद्युत्सरिन्मेघविहङ्गमानाम् ।
यत्सूक्ष्मगं यद्भुवि यद्वियत्स्थं यत्स्थावरं यत्र यदस्ति किंचित् ॥ १५
सर्वस्य तस्यास्ति गतिर्वि[10]भक्तिराब्रह्मणो यावदियं प्रसूतिः ।
छन्दांसि वेदाः सऋचो यजूंषि सामानि सोमश्च तथैव यज्ञः ॥ १६
आजीव्यमेषां यदभीप्सितं च देवस्य तस्यैव च वै [11]प्रजानाम् ।
वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्संभूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषाम् ॥ १७
येषामिदं पुण्यकृतां प्रसूत्या लोकत्रयं लोकनमस्कृतानाम् ।
सुरेशदेवर्षिमनु[12]प्रधानमापूरितं चो[13]परिभूषितं च ॥ १८
रुद्रस्य शापात्पुनरुद्भवश्च दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलोके ।
वासः क्षितौ वा नियमाद्भवस्य दक्षस्य चात्र प्रतिशापलाभः ॥ १९
मन्वन्तराणां परिवर्तनानि युगेषु संभूतिविकल्पनं च ।
ऋषित्वमार्षस्य च संप्रवृद्धिर्यथा युगादिष्वपि चेत्तदत्र ॥ २०
ये द्वापरेषु प्रथयन्ति वेदान्व्यासाश्च तेऽत्र क्रमशो निबद्धाः ।
कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या ब्रा[14]ह्मस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ २१
+अण्डोद्भिजस्वेदजरायुजानां धर्मात्मनां स्वर्गनिवासि[15]नां वा ।
ये यातनास्थानगताश्च जीवास्तर्केण तेषामपि च प्रमाणम् ॥ २२
आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।
बन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तत्र प्रोक्ता च संसारगतिः [16]परा च ॥ २३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति क. पुस्तके । + 'अण्डोद्भिज' इत्यार्षः प्रयोगः ।

---

१ घ. बुद्ध्या । २ क. °सूति । आ° । ३ ख. गृह ; ग. गुहां । ४ क. °मतिप्र° । ५ ख. ग. ङ. तद्दृष्टि । ६ ख. ग. ङ. तदप्र° । ७ ख. ग. घ. ङ. °हेतुम् । प्र° । ८ ख. घ. °हाणाम् । ९ ख. घ. ङ. °नां नानौ° । १० ख. °विभाग आब्र° । ११ क. प्रजापतेः । १२ क. °प्रधीनामा° । १३ ख. ग. घ. ङ. °पविभूषणं च । १४ ख ग. ब्राह्मयस्य । १५ ख. ग. घ. ङ. °नां च । ये । १६ ख. ग. घ. ङ. परं ।

प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।
तच्छास्त्र[1]युक्त्या स्वमतिप्र[2]यत्नात्समस्तमाविष्कृतधीधृतिभ्यः ॥
विप्रा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यद्यथातथं तच्छृणुतोच्यमानम् ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादे सृष्टिप्रकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणम् ।

ऋषयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः । प्रत्यूचुस्ते ततः सर्वे सूतं पर्याकुलेक्षणाः ॥ १
भवान्वै वंशकुशलो व्यासात्प्रत्यक्षद[3]र्शिवान् । तस्मात्त्वं भवनं कृत्स्नं लोकस्यामुष्य वर्णय ॥ २
यस्य यस्यान्वया ये ये तांस्तानिच्छा[4]म वेदितुम् । तेषां पूर्वविसृष्टिं च विचित्रां तां प्रजापतेः ३
असकृत्परिपृष्टस्तैर्महात्मा लोमहर्षणः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च कथयामास सत्तमः ॥ ४

लोमहर्षण उवाच—

पृष्टां[5] चैतां कथां दिव्यां श्लक्ष्णां पापप्रणाशिनीम् । कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमताम्
यश्चेमां धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । श्रावयेच्चापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६
शुचिः पर्वसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च । दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्तनात् ॥ ७
स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । विस्तारावयवं तेषां यथा[6]शब्दं यथाश्रुतम् ॥ ८
कीर्त्यमानं निबोधध्वं सर्वेषां कीर्तिवर्धनम् । धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्ग्यमायुर्विवर्धनम् ॥ ९
कीर्तनं स्थिरकीर्तीनां सर्वेषां पुण्यकारिणाम् । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ १०
वंश्यानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । कल्पेभ्योऽपि हि यः कल्पः शुचिभ्यो नियतः शुचिः
पुराणं संप्रवक्ष्यामि मारुतं वेदसंमितम् । प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ॥ १२
प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः । उपोद्घातोऽनुषङ्गश्च उपसंहार एव च ॥ १३
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं सर्वपापप्रणाशनम् । एवं हि पादाश्चत्वारः समासात्कीर्तिता मया ॥ १४
वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु विस्तरेण यथाक्रमम् । तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ॥ १५
अर्जा[8]य प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने । ब्रह्मणे[7] लोकतन्त्राय नमस्कृ[9]त्वा स्वयंभुवे ॥ १६
महदाद्यं विशेषान्तं सवैरूप्यं सलक्षणम् । पञ्चप्रमाणं षट्स्रोतं पुरुषाधिष्ठितं नुतम् ॥ १७
असंशया[10]त्प्रवक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमम् । अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १८
प्रधानं प्रकृतिं चैव यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः । गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् ॥ १९
अजातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितम् । जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ २०
विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल । अनाद्यन्तमजं सूक्ष्मं त्रिगुणं प्रभवा[11]प्ययम् ॥ २१
असांप्रतमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत । तस्याऽऽत्मना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमोमयम् ॥ २२

---

१ ख. घ. ङ. °स्त्रभक्त्या । २ ख. 'प्रभावात्स' । ३ क. 'दर्शिवा° । ग. °दर्शनात् । त° । ४ ख. ग. °च्छामि वे° । ५ ग. स्पृष्टां । ६ ख. घ. ङ. 'थावृत्तं य° । ७ ख. ग. घ. ङ. ब्रह्माण्डं । ८ क. अन्ताय । ९ ख. °स्कृत्य स्व° । १० घ. असंशयं प्रव° । ११ क. ख. ग. ङ. °वाव्यय° ।

गुणसाम्ये तदा तस्मिन्गुणभावे तमोमये । सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै २३
गुणभावाद्वाच्यमानो[1] महान्प्रादुर्बभूव ह । सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ॥ २४
सत्त्वोद्रिक्तो महानग्रे सत्त्वमात्रं[2] प्रकाशकम् । मनो महांश्च विज्ञेयो[3] मनस्तत्कारणं स्मृतम् ॥ २५
लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः[4] क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः । धर्मादीनां तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ॥ २६
महांस्तु सृष्टिं कुरुते नोद्यमानः[5] सिसृक्षया । मनो महान्मतिर्ब्रह्मा[6] भूबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ॥ २७
प्रज्ञा चितिः स्मृतिः संविद्विपुरं चोच्यते बुधैः । मनुते सर्वभूतानां यस्माच्चेष्टाफलं विभुः ॥ २८
सौ(सू)क्ष्मत्वेन विबुद्धानां[7] तेन तन्मन उच्यते । तत्त्वानामग्रजो[8] यस्मान्महांश्च परिमाणतः ॥ २९
शेषेभ्योऽपि[9] गुणेभ्योऽसौ महानिति ततः स्मृतः । बिभर्ति मानं मनुते विभागं मन्यतेऽपि च ॥
पुरुषोपभोगसंबन्धात्तेन चासौ मतिः स्मृतः । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च भावानां सलिलाश्रयात् ३१
यस्माद्बृंहयते भावान्ब्रह्मा तेन निरुच्यते । आपूरयित्वा यस्माच्च कृत्स्नान्देहाननुग्रहैः ॥ ३२
तत्त्वभावांश्च नियतांस्तेन भूरिति चोच्यते । बुध्यते पुरुषश्चात्र सर्वभावान्हिताहितान् ॥ ३३
यस्माद्बोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते । ख्यातिः प्रत्युपभोगश्च यस्मात्संवर्तते ततः ॥ ३४
भोगस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति स्मृतः[10] । ख्यायते तद्गुणैर्वाऽपि नामादिभिरनेकशः[11]॥३५
तस्माच्च महतः संज्ञा[12] ख्यातिरित्यभिधीयते । साक्षात्सर्वं विजानाति महात्मा तेन चेश्वरः[13]॥३६
तस्माज्जाता ग्रहाश्चैव प्रज्ञा तेन स उच्यते । ज्ञानादीनि च रूपाणि क्रतुकर्मफलानि च ॥ ३७
चिनोति यस्माद्भोगार्थं तेनासौ चितिरुच्यते । वर्तमानान्यतीतानि तथा चानागतान्यपि ॥ ३८
स्मरते सर्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते । कृत्स्नं च विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्म्यमुच्यते ॥३९
तस्माद्विन्देर्विदश्चैव[14] संविदित्यभिधीयते । विद्यते स च सर्वस्मिन्सर्वं तस्मिंश्च विद्यते ॥ ४०
तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्वै बुद्धिमत्तरैः[15] । ज्ञानात्तु ज्ञानमित्याह भगवाञ्ज्ञानसंनिधिः ॥ ४१
द्वंद्वानां विपुरीभावाद्विपुरं[16] प्रोच्यते बुधैः । सर्वेशत्वाच्च लोकानामवश्यं च तथेश्वरः ॥ ४२
बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भव[17] उच्यते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानादेकत्वाच्च स कः स्मृतः ॥ ४३
यस्मात्पुर्यनुशेते च तस्मात्पुरुष उच्यते । नोत्पादितत्वात्पूर्वत्वात्स्वयंभूरिति चोच्यते ॥ ४४
पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वमाद्यमनुत्तमम् । व्याख्यातं तत्त्वभावज्ञैरेवं सद्भावचिन्तकैः ॥ ४५
महान्सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानः सिसृक्षया । संकल्पोऽध्यवसायश्च[18] तस्य वृत्तिद्वयं[19] स्मृतम् ॥ ४६
धर्मादीनि च रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः । त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वराजसतामसः ॥ ४७
त्रिगुणाद्रजसोद्रिक्तादहंकारस्ततोऽभवत् । महता चाऽऽवृतः सर्गो भूतादिर्विकृतस्तु[20] सः ॥ ४८
तस्माच्च तमसोद्रिक्तादहंकारादजायत । भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः ॥ ४९
भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह । (+आकाशं शुषिरं तस्मादुद्रिक्तं शब्दलक्षणम्॥ ५०

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

---

१ क. ग. घ. ङ. °माने म° । २ क. °मात्रप्र° । ३ घ. ङ. °ज्ञेयय एतत्का° । ४ ख. ग. घ. ङ. °मात्रं समुत्पन्नं क्षे° । ५ ख. ग. घ. ङ. चोद्यमानः । ६ क. °ह्मा पूर्बुद्धिः । ७ घ. ङ. विविधानां । ८ ङ. °मप्रयो य° । ९ ख. ग. घ. ङ. °भ्यो गुणतत्त्वेभ्यो म° । १० घ. °तः । संख्यायते गुणैर्वा° । ११ ख. घ. ङ. नानादि° । १२ ख. घ. संख्या । १३ ख. घ. ङ. °रः । यस्माज्जातगुहा चैव । १४ क. °द्विदेर्विदेश्चै° । १५ ख. घ. ङ. °द्धिमान्नरैः । ज्ञा° । १६ ख. घ. ङ. °भावं विपु° । १७ ख. घ. ङ. °त्वाद्भाव । १८ ख. घ. ङ. °ल्पो व्यव° । १९ ख. घ. ङ. वृद्धिद्व° । २० ख. घ. ङ. °दिर्वाद्यत° ।

आकाशं शब्दमात्रं तु भूतादिश्चाऽऽवृणोत्पुनः । शब्दमात्रं तदाकाशं स्पर्शमात्रं ससर्ज ह)॥५१
*बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः । आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत्॥५२
वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ५३
स्पर्शमात्रं तु वै वायो रूपमात्रं समावृणोत् । ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥ ५४
संभवन्ति ततो ह्यापः पश्चात्तापै रसात्मिकाः । रसमात्रास्तु ता ह्यापो रूपमात्राभिरावृणोत् ५५
आपो रसान्विकुर्वत्यो गन्धमात्रं ससर्जिरे । संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ५६
रसमात्रं तु तत्तोयं गन्धमात्रं समावृणोत् । तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ॥५७
अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः । अशान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५८
भूततन्मात्रसर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परस्परात् । वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकात् ॥ ५९
वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्संप्रवर्तते । बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ ६०
साधकानीन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः॥६१
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते(?)६२
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् । गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यं च कर्म च६३
आकाशं शब्दमात्रं च स्पर्शमात्रं समाविशत् । द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ६४
रूपं तथैव विशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ । त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ६५
स शब्दस्पर्शरूपश्च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता रसात्मिकाः[1] ॥ ६६
स शब्दस्पर्शरूपेषु गन्धस्तेषु समाविशत् । संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्तो[2] महीमिमाम् ॥ ६७
तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते । शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥६८
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । भूमेरन्तस्त्विदं सर्वं लोकालोकघनावृतम् ॥ ६९
विशेषा इन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः । गुणं[3] पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ७०
तेषां यावच्च यद्यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् । उपलभ्य शुचेर्गन्धं केचिद्वायोरनैपुणात् ॥ ७१
पृथिव्यामेव तद्विद्यादेषां वायोश्च संश्रयात् । (+एतेसप्त महावीर्या नानाभूताः पृथक्पृथक् ॥७२
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः । ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योन्यस्यैव संश्रयात्)॥७३
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च । महदादयो विशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ७४
(÷एककालं समुत्पन्नं जलबुद्बुदवच्च तत् । विशेषेभ्योऽण्डमभवद्बृहत्तदुदकं च यत् ॥ ७५
तत्तस्मिन्कार्यकरणं संसिद्धं ब्रह्मणस्तदा । प्राकृतेऽण्डे विबुद्धे सन्क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ७६
[=स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते) । आदिकर्ता च भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत॥७७
हिरण्यगर्भः सोऽग्रेऽस्मिन्प्रादुर्भूतश्चतुर्मुखः । सर्गे च प्रतिसर्गे च क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः] ॥ ७८
करणैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्यजन्ति च । भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसंधिषु ॥ ७९
हिरण्मयस्तु यो मेरुस्तस्योल्वं तन्महात्मनः । गर्भोदकं समुद्राश्च जरायुस्थीनि पर्वताः ॥ ८०

---

* इदमर्धं ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । ÷ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । = एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °काः । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च गन्धस्तेषां स° । २ क. °न्वन्ति म° । ३ ख. घ. °णं च पूर्वपूर्वस्य ।

(सृष्टिप्रकरणम्)

तस्मिन्नण्डे त्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै । सप्तद्वीपा च पृथिवी समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ८१
पर्वतैः सुमहद्भिश्च नदीभिश्च सहस्रशः । अन्तस्तस्मिंस्त्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ॥ ८२
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सह वायुना । लोकालोकं च यत्किंचिच्चाण्डे तस्मिन्समर्पितम् ८३
अद्भिर्दशगुणाभिस्तु बाह्यतोऽण्डं समावृतम् । आपो दशगुणा ह्येवं तेजसा बाह्यतो वृताः ॥ ८४
तेजो दशगुणेनैव बाह्यतो वायुनाऽऽवृतम् । *वायुर्दशगुणेनैव बाह्यतो नभसाऽऽवृतः ॥ ८५
आकाशेन वृतो वायुः खं च भूतादिनाऽऽवृतम् । भूतादिर्महता चापि अव्यक्तेन वृतो महान् ८६
एतैरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् । एताश्चाऽऽवृत्य चान्योन्यमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ॥ ८७
प्रसर्गकाले स्थित्वा च ग्रसन्त्येताः परस्परम् । एवं परस्परोत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ॥ ८८
आधाराधेयभावेन विकारांश्च विकारिषु । अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ८९
इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः । अबुद्धिपूर्वं प्रागासीत्प्रादुर्भूता तडिद्यथा ॥ ९०
एतद्धिरण्यगर्भस्य जन्म यो वेद तत्त्वतः । आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत ॥ ९१
निवृत्तिकामोऽपि नरः शुद्धात्मा लभते गतिम् । पुराणश्रवणान्नित्यं सुखं च क्षेममाप्नुयात् ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादे सृष्टिप्रकरणकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३६९

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणम् ।

+लोमहर्षण उवाच—

यद्विसृष्टेस्तु संख्यातं मया कालान्तरं द्विजाः । एतत्कालान्तरं ज्ञेयमहर्वै पारमेश्वरम् ॥ १
रात्रिस्त्वेतावती ज्ञेया परमेशस्य कृत्स्नशः । अहस्तस्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २
अहश्च विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा । उपचारः प्रक्रियते लोकानां हितकाम्यया ॥ ३
(†प्रजाः प्रजानां पतय ऋषयो मुनिभिः सह । ऋषीन्सनत्कुमाराख्यान्ब्रह्मसायुज्यगैः सह ४
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।) तन्मात्रा इन्द्रियगणो बुद्धिश्च मनसा सह ॥ ५
अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः । अहरन्ते प्रलीयन्ते राज्यन्ते विश्वसंभवः ॥ ६
स्वात्मन्यवस्थिते सत्त्वे विकारे प्रतिसंहृते । साधर्म्ये(र्म्ये)णावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावुभौ ॥ ७
तमःसत्त्वगुणावेतौ समत्वेन व्यवस्थितौ । अत्रोद्रिक्तौ प्रसूतौ च तौ तथा चैव परस्परम् ॥ ८
गुणसाम्ये लयो ज्ञेयो वैषम्ये सृष्टिरुच्यते । तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम् ॥ ९
तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽव्यक्ताश्रितं स्थितम् । उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ॥
अहर्मुखे प्रवृत्ते च परः प्रकृतिसंभवः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥ ११

---

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके । + सूत उवाचेति घ. पुस्तके । † धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ. पुस्तके ।

---

१ क. पृथ्वीयं स° । २ ङ. °तो भृताः । ३ क. वायोर्दे° । ४ क. °वृतम् । आ° । ५ क. °रस्य वि° । ६ ख. ग. घ. ङ. °काले च न° । ७ घ. यदि सृ° । ८ ङ. धारिणा । ९ ख. ग. घ. ङ. °त्मन्येव । १० क. °संहते । ११ ग. °धर्म्येणा° । घ. °धर्म्येण विति° । १२ ख. ग. घ. ङ. तौ । १३ ग. परस्परौ । १४ क. पुरः ।

प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याण्डं महेश्वरः । प्रधाना[1]त्क्षोभ्यमाणात्तु रजो वै समवर्तत ॥ १२
रजः प्रवर्तकं तत्र बीजेष्वपि यथा जलम् । गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ॥ १३
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । आश्रिताः परमा गुह्याः सर्वात्मानः शरीरिणः ॥
रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत । रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १५
*तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः । सत्त्वप्रकाशको विष्णुरौदासीन्ये व्यवस्थितः ॥
+एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ १७
परस्पराश्रिता ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ॥ १८
अन्योन्यमिथुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः । क्षणं वियोगो न ह्येषां न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १९
ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः । ब्रह्मा तु रजसोद्रिक्तः सर्गायेह प्रवर्तते ॥
परश्च पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा स्मृता ॥ २०

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण प्रवर्तते चोद्यमानः समन्तात् ।
अनुप्रवर्तन्ति महान्[3]तमेव चिरस्थिताः स्वे विषये प्रियत्वात् ॥ २१

प्रधानं गुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्तते । ईश्वराधिष्ठिता[4]त्पूर्वं तस्मात्सदसदा[5]त्मकात् ॥ २२
ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्संबभूवतुः । तस्मात्तमोव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ २३
(†संसिद्धः कार्यकरणैर्ब्रह्माऽग्रे समवर्तत । तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ॥ २४
स वै शरीरी प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ।) =अ[6]प्रतीघेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽन्वितः २५
धर्मेण चाप्रतीघेन वैराग्येण समन्वितः । तस्येश्वरस्याप्रतिघं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ॥ २६
धर्मैश्वर्यकृता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः । अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ॥२७
वशीकृतत्वाद्त्रैगुण्यात्सुरेशत्वात्स्वभावतः । चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तकोऽभवत् ॥ २८
सहस्रमूर्धा पुरुषस्तिस्रोऽवस्थाः स्वयंभुवः । [×सत्त्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ॥२९
सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयंभुवः] । लोकान्सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संक्षिपत्यपि ॥ ३०
पुरुषत्वे ह्युदासीनस्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः । ब्रह्मा कमलगर्भाभः कालो जात्याऽञ्जनप्रभः॥३१
पुरुषः पुण्डरीकाक्षो रूपं तत्परमात्मनः । योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ॥ ३२
नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्[7]वलीलया । त्रिधा यद्वर्तते लोके तस्मात्त्रिगुण उच्यते ॥ ३३
चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्तितः । यदाप्नोति यदादत्ते यच्चास्ति(त्ति)विषयं प्रति ॥ ३४
त(य)च्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मा निरुच्यते । ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीरा[8]द्यात्स्वयं प्रभुः ३५
स्वामित्वमस्य[9] तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् । भगवान्भगसद्भावाद्रागो रागस्य शासनात् ॥ ३६
परश्च तु प्रकृष्टत्वादवनादोमिति स्मृतः । सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात्सर्वः सर्वं यतस्ततः ॥ ३७
नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः । त्रिधा विभज्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं संप्रवर्तते ॥ ३८

---

* अयं श्लोको नास्ति ङ. पुस्तके । + इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । † धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । = इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके । × एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ङ. 'धानक्षो' । २ घ. °नाक्षो° । ३ क. °न्त एव । ४ घ. ङ. °ता पूर्वं त° । ५ घ. ङ. °दात्मिका । ब्र° । ६ ङ. °प्रतिघे° । ७ ग. ङ. स्वशील° । ८ ख. °राघात्ययं । ग. °राद्यात्मयं । घ. °राघातयं । ङ. °राघात्ययं । ९ ख. घ. ङ. °स्य यत्स° ।

सृजते ग्रसते चैव वी[1]क्षते च त्रिभिस्तु यत् । अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतश्चतुर्मुखः ॥[2] ३९
आदित्वाच्चाऽऽदिदेवोऽसावजातत्वादजः स्मृतः । पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरतः स्मृतः
देवेषु च महान्देवो महादेवस्ततः स्मृतः । सर्वेशत्वाच्च लोकानामवश्यत्वात्तथेश्वरः ॥ ४१
बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते । (*क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानाद्विभुः सर्वगतो यतः ॥ ४२
यस्मात्पुर्यनुशेते च तस्मात्पुरुष उच्यते । नोत्पादितत्वात्पूर्वत्वात्स्वयंभूरिति स स्मृतः) ॥ ४३
इज्यत्वादुच्यते यज्ञैः[3] कविर्विक्रान्तदर्शनात् । क्रमणः क्रमणीयत्वाद्वर्णकस्याभिपालनात् ॥ ४४
आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्वग्रजोऽग्निरिति स्मृतः । हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ॥ ४५
तस्माद्धिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते । स्वयंभुवो निवृत्तस्य कालो वर्षाग्रजस्तु यः ॥ ४६
न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षशतैरपि । कल्पसंख्यानिवृत्तस्तु पराख्यो ब्रह्मणः स्मृतः ॥ ४७
तावच्छेषोऽस्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिसृज्यते । कोटिकोटिसहस्राणि अन्तर्भूतानि यानि वै ॥
समतीतानि कल्पानां तावच्छेषाः परास्तु ये । यस्त्वयं वर्तते कल्पो वाराहं तं निबोधत ॥ ४९
प्रथमः सांप्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः । तस्मिन्स्वायंभुवाद्यास्तु मनवः स्युश्चतुर्दश ॥ ५०
अतीता वर्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा समन्ततः ॥ ५१
पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः । प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणुत विस्तरम् ॥ ५२
मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै । भविष्याणि भविष्यैश्च कल्पः कल्पेन चैव ह ॥ ५३
अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सहान्वयैः । अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विजानता ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादे प्रकृतिक्षोभणो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१९

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणम् ।

सूत उवाच—

आपो ह्यग्नेः समभवन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले । सान्तरालैकलीनेऽस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १
एकार्णवे तदा तस्मिन्न[4] प्राज्ञायत किंचन । तदा स[5] भ[6]गवान्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २
सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णोऽह्यतीन्द्रियः । ब्रह्मा नारायणाख्यः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३
सत्त्वो[7]द्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमुदीक्ष्य सः । इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४
आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शुश्रुम । अप्सु शेते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५
तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं कालमुपास्य सः । शर्वर्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ ६
ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन्वायुर्भूत्वा तदा चरन्[8] । निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः ॥ ७
ततस्तु सलिले तस्मिन्विज्ञायान्तर्गतां महीम् । अनुमानादसंमूढो भूमेरुद्धरणं प्रति ॥ ८
अकरोत्स तनुं[9] ह्यन्यां कल्पादिषु यथा पुरा । ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ङ. वीक्ष्यते । २ ग. घ. ङ. °तिरिति स्मृ° । ३ ख. ग. घ. ङ. °ज्ञः क्वाचिद्विक्रान्त° । ४ ख. घ. ङ. न प्रज्ञा° ५ ग. समभवन्न° । ६ ख. घ. ङ. भवाति ब्रह्मा । ७ ख. °स्वोद्रिक्तात्प्र° । ८ क ग. °रत् । नि° । ९ क° °नुं त्वन्यां ।

सलिलेनाऽऽप्लुतां भूमिं दृष्ट्वा स तु समन्ततः । किं[1] नु रूपं महत्कृत्वा उद्धरेयमहं महीम् ॥ १०
जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् । अधृष्यं[2] सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितम् ॥ ११
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमुच्छ्रितम् । नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ १२
महापर्वतवर्ष्माणं श्वेतं तीक्ष्णोग्रदंष्ट्रिणम् । विद्युदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसम् ॥ १३
पीनवृत्तायतस्कन्धं सिंहविक्रान्तगामिनम् । पीनोन्नतकटीदेशं सुश्लक्ष्णं शुभलक्षणम् ॥ १४
रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः । पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् ॥ १५
स वेदपाद्यूपदंष्ट्रः क्रतुवक्षा[3]श्चितीमुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो(र्षा) महातपाः ॥ १६
अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः । आज्यनाशः(सः) स्रुव[5]तुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥१७
सत्यधर्ममयः श्रीमान्धर्मविक्रमसंस्थितः । प्रायश्चित्तर[4]थो घोरः पशुजानुर्महाकृ[6]तिः ॥ १८
उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गः स्थानबीजी महौ[7]षधिः । वेद्यान्तरात्मा मन्त्रस्फिगाज्यस्पृक्सोमशोणितः ॥
वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ २०
दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो विभुः । उपाकर्मेष्टिरुचिरः प्रवर्ग्यवित्तभूषणः ॥ २१
नानाछन्दोगतिपथो गुह्यो[9]पनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवो[11]च्छ्रितः ॥ २२
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः स प्राविशे[12]त्प्रभुः । (*अद्भिः संछादितामुर्वीं स तामश्नन्प्रजापतिः ॥
उपगम्योज्जहाराऽऽशु अपस्ताश्च स विन्यसे[13]न् । सामुद्रीर्वै समुद्रेषु नादेयीश्च नदीष्वथ ॥ २४
रसातलतले) मग्नां रसातलतले गताम् । प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्रयाऽभ्युज्जहार गाम् ॥ २५
ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीकरः । मुमोच पूर्वं मनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २६
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थि[14]ता । चरितत्वाच्च देहस्य न मही याति विप्लवम् ॥ २७
ततोद्धृत्य क्षितिं देवो जगतः स्थापनेच्छया । पृथिव्याः प्रविभागाय मनश्चक्रेऽम्बुजेक्षणः ॥ २८
पृथिवीं तु समीकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् । प्राक्स[15]र्गे दह्यमानास्तु तदा संवर्तकाग्निना २९
तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भुवि सर्वशः । शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनाऽऽपस्तु संहृताः ॥ ३०
निषिक्ता यत्र यत्राऽऽसंस्तत्र तत्राचलोऽभवत् । स्कन्नाचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः
गिरयोऽन्तर्निगीर्णत्वाच्चयनाच्च शिलोच्चयाः । ततस्तेषु विशीर्णेषु लोकोदधिगिरिष्वथ ॥ ३२
विश्वकर्मा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः । ससमुद्रामिमां पृथ्वीं सप्तद्वीपां सपर्वताम् ॥ ३३
भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् । लोकान्प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह॥ ३४
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । ससर्ज सृष्टिं त[16]द्रूपां कल्पादिषु यथा पुरा ॥ ३५
तस्याभिध्यायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकम् । प्रध्यानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३६
तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो अ(ह्य)न्धसंज्ञितः । अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३७
पञ्चधा[17] चाऽऽश्रितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः । सर्वतस्तमसा चैव दीपः कुम्भवदावृतः ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. किं तु रू° । २ ग. अमृष्यं । ३ ख. घ. °क्षाश्चिती° । ४ क. °रतो घो° । ५ क. घोषः । ६ क. °तिः । ऊर्ध्वगात्रो हो° । ७ ख. ग. घ. ङ. °धिः । वाद्यन्तरा° । ८ ख. ग. घ. ङ. °वर्ग्यावर्तभू° । ९ ङ. गुप्तोप° । १० ख. °दात्मनः । ११ ख. ङ. °वोत्थितः । १२ घ. °शद्विभुः । १३ ङ. °सत् । सा° । १४ क. घ. स्थितः । । १५ क. °क्सर्वे द° । १६ ख. ग. तद्भूतां । १७ ख. ग. घ. ङ. °धाऽवस्थितः ।

(सृष्टिप्रकरणम्)

बहिरन्तःप्रकाशश्च शुद्धो निःसंज्ञ एव च । यस्मात्तैः संवृता बुद्धिर्मुख्यानि करणानि च ॥ ३९
तस्मात्ते संवृतात्मानो नगा मुख्याः प्रकीर्तिताः । मुख्यसर्गं तथाभूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ह्यसाधकम् ४०
अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यमन्यत । तस्याभिध्यायतस्तत्र तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत[1] ॥ ४१
तस्मात्तिर्यग्व्यवर्तन्त तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृतम् । तमोबहुत्वात्ते सर्वे ह्यज्ञानबहुलाः स्मृताः ॥ ४२
उत्[2]पथग्राहिणश्चापि ते[3] ध्यानाद्ध्यानमानिनः । तिर्यक्स्रोतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ॥ ४३
(*अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्विधात्मकाः । एकादशेन्द्रियविधा नवधा चो[4]र्दयस्तथा ॥ ४४
अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्ति[5]विधाः स्मृताः ।) [6]अन्तःप्रकाशस्ते सर्वे आवृताश्च बहिः पुनः ॥
यस्मात्तिर्यक्प्रवर्तेत तिर्यक्स्रोताः स उच्यते । (+तिर्यक्स्रोतश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ४६
अभिप्रायमथोद्भूतं दृष्ट्वा सर्वं तथाविधम् । तस्याभिध्यायतो नित्यं सात्त्विकः समवर्तत) ॥ ४७
ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु स चैवोर्ध्वं व्यवस्थितः । यस्माद्व्यवर्ततोर्ध्वं तु ऊर्ध्व[7]स्रोतास्ततः स्मृतः ४८
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च संवृताः । प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ ४९
तेन वातादयो ज्ञेयाः सृष्टात्मानो व्यवस्थिताः । ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥
ऊर्ध्वस्रोतःसु सृष्टेषु देवेषु स तदा प्रभुः । प्रीतिमानभवद्ब्रह्मा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ॥ ५१
ससर्ज सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः । अथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ५२
प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्श्रोतः सुसाधकम् । यस्मादर्वाग्व्यवर्तेत(?) ततोऽर्वाक्स्रोत उच्यते ५३
ते च प्रकाशबहुलास्तमःसत्त्वरजोधिकाः । तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५४
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते । लक्षणैस्तारकाद्यैस्ते अष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५५
सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहधर्मिणः । इत्येष तैजसः सर्गो ह्यर्वाक्स्रोताः प्रकीर्तितः ॥ ५६
पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गश्चतुर्धा स व्यवस्थितः । विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव चं[10] ॥ ५७
विवृत्तं वर्तमानं च तेऽर्थं जानन्ति तत्त्वतः । भूतादिकानां सत्त्वानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ॥ ५८
(×ते परिग्रहिणः सर्वे संविभागरताः पुनः । खादनाश्चाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकास्तु ते) ५९
विपर्ययेण भूतादिरशक्त्या च व्यवस्थितः । प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो महतस्तु सः ॥ ६०
तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते । वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्व ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥ ६१
इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः । मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ ६२
तिर्यक्स्रोताश्च यः सर्गस्तिर्यग्योनिः स पञ्चमः । तथोर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ ६३
(÷तथाऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः । अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसस्तु सः[11] ॥
पञ्चैते वैकृताः सर्गाः[12] प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः । प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ॥ ६५
प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः कृतास्ते बुद्धिपूर्वकाः) । बुद्धिपूर्वं प्रवर्तन्ते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते ॥ ६६
विस्तरानुग्रहं सर्गं कीर्त्यमानं निबोधत । चतुर्धाऽवस्थितः सोऽथ सर्वभूतेषु कृत्स्नशः ॥ ६७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । × धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति क. पुस्तके । ÷ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ क. °त । यस्मा° । २ ख. ग. घ. ङ. °त्पन्नग्रा° । ४ ख ग. घ. ङ. ते ज्ञानाज्ञानम° । ४ ख. घ °दयंस्त° । ५ ख. घ. ङ. °क्तिवधाः । ६ क. ङ. अतः । ७ ख. ग. घ. ङ. °स्रोतस्त° । ८ ख. ग. ङ. °सक्ता र° । ९ ख. ग. घ. ङ. क्स्रोतःप्र° । १० ख. ग. घ. ङ. च । वृत्तं च वर्त° । ११ ख. ङ. यः । १२ ख. घ. ङ. °र्गा वृता° ।

विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च । स्थावरेषु विपर्यासस्तिर्यग्योनिषु शक्तिता ॥
सिद्ध्यात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्देवेषु कृत्स्नशः । इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः ॥ ६९
सर्गाः परस्परस्याथ प्रकारा बहवः स्मृताः । अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥७०
सनन्दनं च सनकं विद्वांसं च सनातनम् । विज्ञानेन निवृत्तास्ते वैवर्तेन महौजसः ॥ ७१
संबुद्धाश्चैव नानात्वादपविद्धास्त्रयोऽपि ते । असृष्ट्वैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गं गताः पुनः ॥ ७२
तदा तेषु व्यतीतेषु तदाऽन्यान्साधकांश्च तान् । मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः ७३
आभूतसंप्लवावस्थान्नामतस्तान्निबोधत । आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ७४
स्वर्गं दिवः समुद्रांश्च नदाञ्शैलान्वनस्पतीन् । ओषधीनां तथाऽऽत्मानो ह्यात्मानो वृक्षवीरुधाम्
लवाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्ताः संधिरात्र्यहाः । अर्धमासाश्च मासाश्च अयनाब्दयुगानि च ॥
स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानाख्याश्चैव ते स्मृताः ॥ ७६

वक्त्राद्यस्य ब्राह्मणाः संप्रसूतास्तद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ।
वैश्याश्चोर्वोर्यस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्वे वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ ७७

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा लोकास्तेन कृताः स्वयम् ७८
एष वः कथितः पादः समासान्न तु विस्तरात् । अनेनाऽऽद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्तितम् ॥७९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रक्रियापादे सृष्टिप्रकरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९८

समाप्तः प्रक्रियापादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

प्रतिसंधिकीर्तनम् ।

+ सूत उवाच—

इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्तितः । श्रुत्वा तु संहृष्टमनाः काश्यपेयः सनातनः ॥ १
संबोध्य सूतं वचसा पप्रच्छाथोत्तरां कथाम् । अतः प्रभृति कल्पज्ञ प्रतिसंधिं प्रचक्ष्व नः ॥ २
समतीतस्य कल्पस्य वर्तमानस्य चोभयोः । कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसंधिर्यतस्तयोः ॥
एतद्वेदितुमिच्छाम अ(मो ह्य)त्यन्तकुशलोऽह्यसि ॥ ३

लोमहर्षण उवाच—

अत्र वोऽहं प्रवक्ष्यामि प्रतिसंधिश्च यस्तयोः । समतीतस्य कल्पस्य वर्तमानस्य चोभयोः ॥ ४
मन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रताः । यश्चायं वर्तते कल्पो वाराहः सांप्रतं शुभः ॥ ५
अस्मात्कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः । तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थां निबोधत

+ इदं नास्ति क. पुस्तके ।

१ क. सिद्ध्यात्मा° । २ ख. ग. घ. ङ. °नं ससन° । ३ ख. घ. °ज्ञानविनिवृ° । ४ ग. ङ. °ने विनिवृ° । ५ घ. °र्गे मुक्तिकामा ग° । ६ ग. °नानि यु° । ७ ङ. °प्रभूतस्त° । ८ ख. ग. घ. ङ. संरोध्य । ९ ख. ङ. °ल्पज्ञः प्र° । १० ग. °तः स्तुतः । अ° । ११ ख. घ. ङ. मध्येऽव° ।

(प्रतिसंधिकीर्तनम्)

प्रत्या[1]हृते पूर्वकल्पे प्रतिसंधिं च तत्र वै । अन्यः प्रवर्तते कल्पो जनाल्लोकात्पुनः पुनः ॥ ७
व्युच्छिन्नात्प्रतिसं[2]धेस्तु कल्पात्कल्पः परस्परम्। व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशस्तदा
तस्मात्कल्पात्तु कल्पस्य[3] प्रतिसंधिर्निगद्यते । मन्वन्तरयुगाख्यानामव्युच्छिन्नाश्च संधयः ॥ ९
परस्पराः प्रवर्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सह । उक्ता ये प्रक्रियार्थेन पूर्वकल्पाः समासतः ॥ १०
तेषां परार्धकल्पानां पूर्वो ह्यस्माच्च यः परः । आसीत्कल्पो व्यतीतो वै परा[4]र्धे न परस्तु सः ॥
अन्ये भविष्या ये कल्पा अपरार्धाद्गुणीकृताः । प्रथमः सांप्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः॥१२
यस्मिन्पूर्वः परार्धे तु द्वितीये पर उच्यते । एतावान्स्थितिका[5]लस्य प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १३
अस्मात्कल्पात्तु यः पूर्वं कल्पोऽतीतः सनातनः । चतुर्युगसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १४
क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन्दाहकाले ह्युपस्थिते । तस्मिन्कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकास्तु ये १५
नक्षत्रग्रहतारास्तु चन्द्रसूर्यग्रहाश्च ये । अष्टाविंशतिरेवैताः कोट्यस्तु सुकृतात्मनाम् ॥ १६
मन्वन्तरे तथैकस्मिंश्चतुर्दशसु वै तथा । त्रीणि कोटिशतान्यासन्को[6]ट्यो द्विनवतिस्तथा ॥ १७
अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा । वैमानिकानां देवानां कल्पेऽतीते तु[7] येऽभवन् ॥
एकैकस्मिंस्तु कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः । अथ मन्वन्तरेष्वासंश्चतुर्दशसु वै दिवि ॥ १९
देवाश्च पितरश्चैव मुनयो मनवस्तथा । तेषामनुचरा ये च मनुपुत्रास्तथैव च ॥ २०
वर्णाश्र[8]मिभिरीड्याश्च तस्मिन्काले तु ये सुराः । मन्वन्तरेषु ये ह्यासन्देवलोके दिवौकसः ॥ २१
ते तैः संयोजकैः सार्धं प्राप्ते सं[9]कालने तथा । तुल्यनिष्ठास्तु ते सर्वे प्राप्ते ह्याभूतसंप्लवे ॥ २२
ततस्तेऽवश्यभावित्वाद्बुद्ध्वा पर्यायमात्मनः । त्रैलोक्यवासिनो देवा (*इहस्थानाभिमानिनः
स्थितिकाले तदा पूर्णे ह्यासन्ने पश्चिमेऽन्तरे । कल्पावसानिका देवा) स्तस्मिन्प्राप्ते ह्युपप्लवे॥२४
तेनौत्सुक्यविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भा[10]वतः । महर्लोकाय संविग्नास्ततस्ते दधिरे मतिम्॥२५
ते युक्ता उपपद्यन्ते महसि स्थैः शरीरकैः । विशुद्धिबहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥२६
तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैस्तद्भक्तैश्चापरैर्जनैः ॥ २७
मत्वा तु ते महर्लोकं देवसंघाश्चतुर्दश । ततस्ते जनलोकाय सोद्वेगा दधिरे मतिम् ॥ २८
विशुद्धिबहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः । तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः
दशकृत्व इवाऽऽवृत्य तस्माद्गच्छन्ति स्वस्तपः । तत्र कल्पान्दश स्थित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः
एतेन क्रमयोगेन(ण) यान्ति कल्पनिवासिनः । एवं देवयुगानां तु सहस्राणि परस्परात् ॥ ३१
गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावर्तिनीं गतिम् । आधिपत्यं विना ते वै ऐश्वर्येण तु तत्समाः ॥ ३२
भवन्ति ब्रह्मणस्तुल्या रूपेण विषयेण च । तत्र ते ह्यवतिष्ठन्ति(न्ते) प्रीतियुक्ताः प्रसंगमात् ॥३३
आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह । अवश्यंभाविनाऽर्थेन प्राकृतेनैव ते स्वयम् ॥३४
नानात्वेनाभिसंबद्धास्तदा तत्कालभाविनः । स्व[11]पतो बुद्धिपूर्वं हि यथा भवति जाग्रतः ॥ ३५
तत्कालभावि तेषां तु तथा ज्ञानं प्रवर्तते । प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिन्नो[12]ऽभिसूक्ष्मणाम्(?)३६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति।

---

१ ख घ. °त्याहृते । २ ख. घ. °संधिस्तु । ३ ङ. °स्य कल्पस्य प्र° । ४ क. °रार्धेन । ५ क. °लश्च प्र° । ६ क. °न्कोट्याद्वि° । ७ ख. ङ. तु योऽभवत् । ए° । ८ ख. ग. घ. ङ. °श्रमभि° । ९ क. संकल° । १० ग. ङ. भावितः । ११ क. स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं य° । १२ ख. ङ. °न्नानि सुष्मणा° । ग. °न्नानि सूप्मणा° ।

(प्रतिसंधिकीर्तनम्)

तैः सार्धं प्रतिसृज्यन्ते कार्याणि[1] करणानि च । नानात्वदर्शनात्तेषां ब्रह्मलोकनिवासिनाम् ३७
विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठताम् । ते तुल्यलक्षणाः सिद्धाः शुद्धात्मानो निरञ्जनाः ॥
प्रकृतौ कारणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः[2] । प्रख्यापयित्वा ह्यात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्वशः ३९
पुरुषाव्यवहृत्वे[3](त्त्वे)न प्रतीता न प्रवर्तते । प्रवर्तिते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं[4] पुनः ॥ ४०
संयोगे प्राकृते[5] तेषां युक्तानां तत्त्वदर्शिनाम् । अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिना(णा)म् ॥ ४१
अभावः पुनरुत्पत्तौ[6] शान्तानामर्चिषामिव । ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं त्रैलोक्यात्सुमहात्मसु ॥ ४२
तैः सार्धं ये महर्लोकात्तदा नाऽऽसादिता[7] जनाः । तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्पादेहमुपासते ॥ ४३
गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः । पशवः पक्षिणश्चैव स्थावराः ससरीसृपाः ॥ ४४
तिष्ठत्सु तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु । सहस्रं यत्तु रश्मीनां सूर्यस्येह विभासते ॥ ४५
ते सप्तरश्मयो भूत्वा ह्येकैको जायते रविः । क्रमेणोत्तिष्ठमानास्ते त्रींल्लोकान्प्रदहन्त्युत ॥ ४६
जङ्गमं[8] स्थावरं चैव नदीः सर्वांश्च पर्वतान् । पूर्वे[9] शुष्का ह्यनावृष्ट्या सूर्यैस्तैश्च प्रधूपिताः ॥ ४७
तदा ते विवशाः सर्वे निर्दग्धाः सूर्यरश्मिभिः । जङ्गमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥
दग्धदेहास्ततस्ते वै गताः पापयुगात्यये । योन्या तया ह्यनिर्मुक्ताः शुभपापानुबन्धया ॥ ४९
ततस्ते ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः । विशुद्धिबहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ५०
उषित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मानसी[10]प्रजाः(?)॥ ५१
ततस्ते[11]ष्वेवं[12]प्रवृत्तेषु जने त्रैलोक्यवासिषु । निर्दग्धेषु च लोकेषु तेषु सूर्यैस्तु सप्तभिः ॥ ५२
वृष्ट्या क्षितौ प्लावितायां विशीर्णेष्वालयेषु च । समुद्राश्चैव मेघाश्च[13] आपः सर्वाश्च पार्थिवाः॥ ५३
व्रजन्त्येकार्णवत्वं हि सलिलाख्यास्तदाश्रिताः[14] । आगतागतिकं तद्वै यदा तु सलिलं बहु ॥ ५४
संछाद्येमां स्थितां भूमिमर्णवाख्या तदा च सा । आभान्ति यस्मान्नाऽऽभान्ति भासन्तो
व्याप्तिदीप्तिषु ॥ ५५
सर्वतः समनुप्लाव्य तासां चाम्भो विभाव्यते । तदम्भस्तनुते यस्मात्सर्वां पृथ्वीं समन्ततः ॥ ५६
धातुस्तनोति विस्तारे तेनाम्भस्तनवः स्मृताः । अरमित्येष शीघ्रं तु निपातः कविभिः स्मृतः ॥
एकार्णवे भवन्त्यापो न शीघ्रास्तेन ते नराः । तस्मिन्युगसहस्रान्ते संस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ॥ ५८
रजन्यां वर्तमानायां[15] तावत्तत्सलिलात्मना । ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ॥ ५९
प्रशान्तवातेऽन्धकारे निरालोके समन्ततः । येनैवाधिष्ठितं हीदं ब्रह्मा स पुरुषः प्रभुः ॥ ६०
विभागमस्य लोकस्य पुनर्वै कर्तुमिच्छति । एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ ६१
तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः[16] ॥ ६२
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा । सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमवेक्ष्य च ॥ ६३
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति । आपो[17] नराख्यास्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम ॥
आपूर्य नाभिं तत्राऽऽस्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ६४

१ घ. ङ. °णि कार° । २ ख. घ. °ताः । व्याख्या° । ३ क. °हृतत्वे° । ४ ख. ङ. °रणे पु° । ५ घ. ङ. °ते नैषां । ६ ख. °नरावृत्तौ । ७ ग. °दितो जनः । त° । ८ ख. ग. घ. ङ. °ङ्गमान्स्थावरांश्चैव । ९ ख. ग. घ. ङ. पूर्वशु° । १० ख. ग. °नसाः प्र° । ११ क. °स्तेषु प्र° । १२ ङ. °ष्वपवृ° । १३ ख. घ. ङ. मेध्याश्च । १४ ख. ग. ङ. °दाश्रुताः । १५ घ. °यां याव° । १६ ङ. ह्यतन्द्रितः । ब्र° । १७ क. °पो नारा° ।

सहस्रशीर्षा[1] सुमनाः सहस्रपात्सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रभुक्।
सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथे यः पुरुषो निरुच्यते ॥ ६६
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता एको ह्यपूर्वः प्रथमं तुराषाट्।
हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा स पठ्यते वै तमसः परस्तात् ॥ ६७
कल्पादौ रजसोद्रिक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत्प्रजाः। कल्पान्ते तमसोद्रिक्तः कालो भूत्वाऽग्रसत्पुनः
स वै नारायणाख्यस्तु[2] सत्त्वोद्रिक्तोऽर्णवे स्वपन्। त्रिधा विभज्य चाऽऽत्मानं त्रैलोक्ये समवर्तत
सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु तान्। एकार्णवे तदा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ ७०
चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतः सलिलावृते। ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्णवे स्वपन् ॥ ७१
चतुर्विधाः प्रजा ग्रस्त्वा ब्राह्मयां राज्यां महार्णवे। पश्यन्ति तं महर्लोकात्सुप्तं कालं महर्षयः ७२
भृग्वादयो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन्महर्षयः। (*ततो विवर्तमानैस्तैर्महान्परिगतः परः ॥ ७३
गत्यर्थौ[3]दृषयो धातो ना(र्ना)मनिर्वृत्तिरादितः। तस्माद्दृषिपरत्वेन महांस्तस्मान्महर्षयः ॥) ७४
महर्लोकस्थितैर्दृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः। सत्याद्याः सप्त ये ह्यासन्कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ७५
एवं ब्राह्मीषु रात्रीषु ह्यतीतासु सहस्रशः। दृष्टवन्तस्तथा ह्यन्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७६
कल्पस्याऽऽदौ तु बहुशो यस्मात्संस्थाश्चतुर्दश। कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मा[4]त्कल्पो निरुच्यते॥
स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः। व्यक्ताव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७८
इत्येष प्रतिसंधिर्वः कीर्तितः कल्पयोर्द्वयोः। सांप्रतातीतयोर्मध्ये प्रागवस्था बभूव या ॥ ७९
कीर्तिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा। सांप्रतं[5] ते प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसंधिकीर्तनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५७८

अथाष्टमोऽध्यायः।

चतुराश्रमविभागः।

सूत उवाच—

तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं कालमुपास्य सः। शर्वर्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ १
ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन्वायुर्भूत्वा तदा चरन्। अन्धकारे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २
जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले। अविभागेन भूतेषु समन्ता[6]त्सुस्थितेषु तु[7] ॥ ३
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः। तदाऽऽकाशे चरन्सोऽथ वीक्ष्यमाणः स्वयंभुवः॥४
प्रतिष्ठा[8]या ह्युपायं तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः। ततस्तु सलिले तस्मिञ्ज्ञात्वा ह्यन्तर्गतां महीम् ॥ ५
अनुमानात्तु संबुद्धो भूमेरुद्धरणं प्रति। चकारान्यां तनुं चैव पूर्वकल्पादिषु स्मृताम् ॥ ६
स तु रूपं वराहस्य कृत्वाऽपः प्राविशत्प्रभुः। अद्भिः संछादितामुर्वी [9]समीक्ष्याथ प्रजापतिः॥७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति।

---

१ ख. ग. ङ. °शीर्षाः सु°। २ ख. ग. ङ. वीक्ष्यते। ३ ग. ङ. °र्थानृष°। ४ क. °स्मात्कालो नि°। ५ ख. ग. घ. ङ. °तं तु प्र°। ६ ख. ग. घ. ङ. °न्तात्तु स्थि°। ७ क. च। ८ ङ. °ष्ठायां ह्यु°। ९ ख. ग. घ. ङ. स मत्वाऽथ।

(चतुराश्रमविभागः)

उद्धृत्योर्वीमथाद्भ्यस्तु अपस्तास्तु स विन्यसेन् । सामु[3]द्रीस्तु समुद्रेषु नादेयीर्निम्नगास्वपि ॥ ८
पार्थिवीस्तु स विन्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् । प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवर्तकाग्निना९
तेनाग्निना प्रलीनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः । (*शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनाऽऽपस्तु संहृताः१०
निर्षक्ता यत्र यत्राऽऽसंस्तत्र तत्राऽचलोऽभवत् । स्कन्नाचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः)
गिरयोऽद्भिर्निगीर्णत्वाच्चयनाच्च शिलोच्चयाः । ततस्तु तां समुद्धृत्य क्षितिमन्तर्जलात्प्रभुः ॥ १२
स्वस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत्पुनः । सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ॥ १३
विषमाणि समीकृत्य शिलाभिरचिनोद्गिरीन् । द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ १४
तावन्तः पर्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः । सर्गादौ संनिविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १५
सप्त द्वीपाः समुद्राश्च अन्योन्य[5]स्य तु मण्डलम् । संनिकृष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परम् ॥ १६
भूराख्यांश्चतुरो लोकांश्चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह । पूर्वं तु निर्ममे ब्रह्मा स्थानानीमानि सर्वशः ॥१७
कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत्स्थानिनः पुरा । आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिवं तथा॥
स्वर्गं दिशः समुद्रांश्च नदीः सर्वांश्च पर्वतान् । ओषधीनां तथाऽऽत्मानमात्मानं वृक्षवीरुधाम् ॥
लवाः का(वान्का)ष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्तं संधिरात्र्यहम् । अर्धमासांश्च मासांश्च अयनाब्दयुगानि च
स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक्पृथक् । स्थानात्मनः स सृष्ट्वा वै युगावस्थां विनिर्ममे॥
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिं चैव तथा युगम् । कल्पस्याऽऽदौ कृतयुगे प्रथमे सोऽसृजत्प्रजाः ॥२२
प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः । तस्मिन्संवर्तमाने तु कल्पे दग्धास्तदाऽग्निना ॥
अप्राप्ता यास्तपोलोकं जनलोकं समाश्रिताः । प्रवर्तन्ति(न्ते) पुनः सर्गे बीजार्थं ता भवन्ति हि॥
बीजार्थेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् । ततस्ताः सृज्यमानास्तु संतानार्थं भवन्ति हि ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामिह ताः साध(धि)काः स्मृताः । देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा॥२६
ततस्ते तपसा युक्ताः स्थानान्यापूरयन्ति हि । ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि॥
ये सङ्गाद्वेषयुक्तेन कर्मणा ते दिवं गताः । आवर्तमाना इह ते संभवन्ति युगे युगे ॥ २८
स्वकर्मफलशेषेण ख्यातांश्चैव तथात्मिकाः । संभवन्ति जनाल्लोकात्कर्मसंशयबन्धनात् ॥ २९
आशयः कारणं तत्र बोद्धव्यं कर्[12]मणां तु सः । तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाल्लोकाः शुभाशुभैः ॥
गृह्णन्ति ते शरीराणि नानारू[13]पाणि योनिषु । दे[14]वाद्यस्थावरान्ते च उत्पद्यन्ते परस्परम् ॥ ३१
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टेः प्रतिपेदिरे । (+ तान्[15]येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३३
कल्पेष्वासन्व्यतीतेषु रूपनामानि यानि च । तान्येवानागते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३४
÷ तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे ।) पुनः पुनस्ते कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके ।

---

१ ग. ङ. °स्तु आप° । २ क. ख. घ. °सत् । सा° । ३ घ. °मुद्रास्तु । ४ ख. घ. निषिक्ता । ५ ख. ग. घ. ङ. °न्यस्यानुम° । ६ ख. ग. घ. ङ. च तिष्यं चै° । ७ घ ङ. °काले प्र° । ८ ग. घ. ङ. सिद्ध्यात्मा° । ९ ग. ङ. °ता चैव । १० ग. ङ. °त्मिका । सं° । ११ ग. ङ. °न्धनाः । आ° । १२ ख. °र्मणस्तु सः । १३ घ. °पासु यो° । १४ घ. ङ. °वाद्ये स्था° । ग. °वाद्यास्था° । १५ क. °न्येते प्र° ।

(चतुराश्रमविभागः)

ततः सर्गे ह्यवष्टब्धे सिसृक्षोर्ब्रह्मणस्तु वै । प्रजास्ता ध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ३६
मिथुनानां सहस्रं तु सोऽसृजद्वै मुखात्तदा । जनास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्रिक्ताः सुचेतसः ॥ ३७
सहस्रमन्यद्वक्षस्तो मिथुनानां ससर्ज ह । ते सर्वे रजसोद्रिक्ताः शुष्मिणश्चाप्यशुष्मिणः ॥ ३८
सृष्ट्वा सहस्रमन्यत्तु द्वंद्वानामूरुतः पुनः । रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ॥ ३९
पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनानां ससर्ज ह । उद्रिक्तास्तमसा सर्वे निःश्रीका ह्यल्पतेजसः ॥ ४०
ततो वै हर्षमाणास्ते द्वंद्वोत्पन्नास्तु प्राणिनः । अन्[1]योन्या हृच्छयाविष्टा मैथुनायोपचक्रमुः ॥ ४१
ततः प्रभृति कल्पेऽस्मि[2]न्मिथुनोत्पत्तिरुच्यते । मासे(सि) मासे(स्या)र्तवं यद्यत्तत्तदासीद्धि योषि[3]ताम्
तस्मात्तदा न सुषुवुः सेवितैरपि मैथुनैः । आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सकृत् ॥ ४३
(*कुर्[4]टकाः कुविका[5]श्चैव उत्पद्यन्ते मुमू[6]र्षिताः । ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथुनानां हि संभवः ४४
ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् ।) शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्ष[7]णः ४५
इत्येवं मा[8]नसी पूर्वं प्राक्सृष्टिर्या प्रजापतेः । तस्यान्ववा[9]ये संभूता यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४६
सरित्सरःसमुद्रांश्च सेवन्ते पर्वतानपि । तदा नात्यम्बुशीतोष्णा युगे तस्मिंश्चरन्ति वै ॥ ४७
† पृथ्वीरसोद्भवं नाम आहारं ह्याहरन्ति वै । ताः प्रजाः कामचारिण्यो मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥
धर्माधर्मौ न तास्वास्तां (+निर्विशेषाः प्रजास्तु ताः । तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन्कृते युगे
धर्माधर्मौ न तास्वास्तां) कल्पादौ तु कृते युगे । स्वेन स्वेनाधिकारेण जज्ञिरे ते कृते युगे ५०
चत्वा[10]रि तु सहस्राणि वर्षाणां दिव्यसंख्यया । आद्यं कृतयुगं प्राहुः संध्यानां तु चतुःशतम् ५१
ततः सहस्रशस्तासु प्रजासु प्रथितास्वपि । न तासां प्रतिघातोऽस्ति न द्वंद्वं नापि च[11] क्रमः ॥ ५२
पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेताश्रयास्तु ताः । विशोकाः सत्त्वबहुला एकान्ते[12]सुखिते[13]प्रजाः ॥ ५३
ता वै निकामचारिण्यो नित्यं मुदितमानसाः । पशवः पक्षिणश्चैव न तदाऽऽसन्सरीसृपाः ॥ ५४
नोद्भिज्जा नारकाश्चैव ते ह्यधर्मप्रसूतयः । न मूलफलपुष्पं च नाऽऽर्तवमृतवो न च ॥ ५५
सर्वकामसुखः कालो नात्यर्थं ह्युष्णशीतता । (×मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्वत्र सर्वदा ॥
उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै ताभिर्ध्याता रसो[14]त्थिताः) । बलवर्णकरी तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनी
असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरयौवनाः । तासां विशुद्धात्संकल्पाज्जायन्ते मिथुनाः प्रजाः
समं जन्म च रूपं च म्रियन्ते चैव ताः समम् । तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टिः सुखं दमः ॥ ५९
निर्वि[15]शेषास्तु ताः सर्वा रूपायुःशीलचेष्टितैः । अबुद्धिपूर्वकं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयम् ॥ ६०
अप्रवृत्तिः कृतयुगे कर्मणोः शुभपापयोः । वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदाऽऽसन्न संकरः ॥ ६१
अनिच्छाद्वेषयुक्तास्ते वर्तयन्ति परस्परम् । तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोत्तमवर्जिताः ॥ ६२
सुखप्राया ह्यशोकाश्च उत्पद्यन्ते कृते युगे । नित्यप्रहृष्टमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६३

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । † इदमर्धं नास्ति ङ. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. घ. ङ. °न्योन्यहृ° । २ घ. ङ. °स्मिन्मैथु° । ३ ङ. °षिति । त° । ४ ख घ. ङ. °टका कु° । ५ ख. ङ. °का चैव । ६ ङ. °मूर्षताम् । त° । घ. °मूर्षवः । त° । ७ ख. ङ °क्षगम् । इ° । ८ क. मनसा । ९ घ. °वायसं° । १० ङ. °त्वारिंशत्सह° । ११ ख. ङ. च क्रमः । १२ ङ. °न्तबहुलाः प्र° । १३ घ. °खिताः प्र° । १४ ग. घ. ङ. °सोल्लताः । १५ क. °शेषाः कृताः ।

लाभालाभौ न तास्वास्तां मित्रामित्रे प्रियाप्रिये। मनसा विषयस्तासां निरीहाणां प्रवर्तते॥६४
न लिप्सन्ति हि ताऽन्योन्यं नानुगृह्णन्ति चैव हि। ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते॥६५
प्र[1]वृत्तं द्वापरे यज्ञं(ज्ञो) दानं कलियुगे वरम्। सत्त्वं कृतं रजस्त्रेता द्वापरं तु रजस्तमौ॥ ६६
कलौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु। कालः कृते युगे त्वेष तस्य संख्यां निबोधत॥ ६७
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षा[2]णां तत्कृतं युगम्। संध्यांशौ तस्य दिव्यानि शतान्यष्टौ च संख्यया
तदा तासां बभूवाऽऽयुर्न च क्ले[3]शविपत्तयः। त[4]तः कृतयुगे तस्मिन्संध्यांशे हि गते तु वै॥ ६९
पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वशः। संध्यायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु॥ ७०
पादतश्चाव[5]शिष्टे तु संध्याधर्मो युगस्य तु। एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्वन्तर्दधे तदा॥ ७१
तस्यां च सिद्धौ भ्रष्टायां मानस्यामभवत्ततः। सिद्धिरन्या युगे[6] तस्मिंस्त्रेतायामन्तरे कृ[7]ता॥७२
सर्गादौ या मयाऽष्टौ तु मानस्यो वै प्रकीर्तिताः। अष्टौ ताः क्रमयोगेन(ण) सिद्धयो यान्ति संक्षयम्
कल्पादौ मानसी ह्ये[8]षा सिद्धिर्भवति सा कृते। मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः॥ ७४
वर्णाश्रमाचारकृतः कर्मसिद्धोद्भवः[9] स्मृतः। संध्या कृतस्य पादेन संध्यापादेन चांशतः॥ ७५
कृतसंध्यांशका ह्येते त्रींस्त्रीन्पादान्परस्परान्। ह्रसन्ति युगधर्मैस्ते तपःश्रुतबलायुषैः॥ ७६
ततः कृतांशे क्षीणे तु बभूव तदनन्तरम्। त्रेतायां युगमन्यत्तु कृतांशमृषिसत्तमाः॥ ७७
तस्मिन्क्षीणे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्विह। कल्पादौ (*संप्रवृत्तायास्त्रेतायाः प्रमुखे तदा॥
प्रणश्यति तदा सिद्धिः कालयोगेन नान्यथा। तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्तत॥७९
अं[10]शौ सौक्ष्म्ये) प्रतिगते तदा मेघात्मना तु तौ। मेघेभ्यः स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम्८०
सकृदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले। प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः॥ ८१
सर्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते। वर्तयन्ति हि तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः॥ ८२
ततः कालेन महता तासामेव विपर्ययात्। रागलोभात्मको भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत्॥८३
यत्तद्भवति नारीणां जीवितान्ते तदाऽऽर्तवम्। तदा तद्वै न भवति पुनर्युगबलेन तु॥ ८४
तासां पुनः प्र[11]वृत्तं तु मासे मासे तदार्तवम्। ततस्तेनैव योगेन [12]वर्ततां मिथुने तदा॥ ८५
तासां तत्कालभावित्वान्मासि मास्युपगच्छताम्। अकाले ह्यार्तवोत्पत्तिर्गर्भोत्पत्तिरजायत॥८६
विपर्ययेण तासां तु तेन कालेन भाविना। प्रणश्यन्ति ततः सर्वे वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः॥ ८७
ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता व्याकुलेन्द्रियाः। अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिध्यायिनस्तदा
प्रादुर्बभूवुस्तासां च[13] वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः। वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फ[14]लान्याभरणानि च॥ ८९
तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्णरसान्वितम्। अमाक्षिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु॥ ९०
तेन ता वर्तयन्ति स्म सुखे त्रेतायुगस्य वै[15]। हृ[16]ष्टतुष्टास्तया सिद्ध्या प्रजा वै विगतज्वराः॥९१
पुनः कालान्तरेणैव पुनर्लोभावृतास्तु ताः। वृक्षांस्तान्पर्यगृह्णन्त मधु वा माक्षिकं बलात्॥ ९२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति।

---

१ घ. प्रवृत्ते। २ ख. °णां तु कृ°। ३ ग. घ. ङ. क्लेशा वि°। ४ ङ. तदा। ५ क. °वतिष्ठेत्तु सं°। ६ ग. °गे नास्ति त्रेता°। ७ ग. कृते। ८ ग. घ. ङ. ह्येका सि°। ९ घ. ङ. सिद्ध्यां। १० ख. °पां मौक्ष्मौ प्रतिगतौ त°। ११ ख. ग. ङ. °वृत्ते तु। १२ ख. ग. घ. ङ. °तां मैथु°। १३ ख. ग. घ. तु। १४ ख. घ. ङ. फलेष्वाभ°। १५ क. च। १६ ख. °ष्टपुष्टा°।

(चतुराश्रमविभागः)

तासां तेनापचारेण पुनर्लोककृतेन वै । प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित्क्वचित् ॥ ९३
तस्यामेवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा[1] । प्रावर्तन्त तदा तासां द्वंद्वान्यभ्युत्थितानि तु ॥ ९४
शीतवातातपैस्तीव्रैस्ततस्ता दुःखिता भृशम् । द्वंद्वैस्ताः पीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥ ९५
कृत्वा द्वंद्वप्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे । पूर्वं निकामचारास्ते अनिकेताश्रया भृशम् ॥ ९६
यथायोग्यं यथाप्रीति निकेतेष्ववसन्पुनः । मरु[2]धन्वसु निम्नेषु पर्वतेषु नदीषु च ॥ ९७
संश्रयन्ति च दुर्गाणि धन्वानं शाश्वतोदकम् । यथा[3]योगं यथाकामं समेषु विषमेषु च ॥ ९८
आरब्धास्ते निकेता वै(न्वै) कर्तुं शीतोष्णवारणम् । ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च
ग्रामांश्चैव यथाभागं तथैवान्तःपुराणि च । तासामायामविष्कम्भान्संनिवेशान्तराणि च ॥१००
चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं (*मित्वा मित्वाऽऽत्मनोऽङ्गुलैः । मनोर्थानि प्रमाणानि तदा प्रभृति चक्रिरे
यथाङ्गुलप्रदेशांस्त्रीन्हस्तकिष्कुधनूंषि च । दश त्वङ्गुलपर्वाणि) (+प्रदेशः संज्ञितस्तु तैः॥ १०२
[4]अष्टाङ्गुलः प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते । तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ॥
कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुल उच्यते । रत्निरङ्गुलपर्वाणि) संख्यया त्वेकविंशतिः ॥ १०४
चतुर्विंशतिभिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु । किष्कुः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलम्(?)॥
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नालिकायुगमेव च । धनुःसहस्रे द्वे तत्र गव्यूतिस्तैर्विभाव्यते ॥ १०६
अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं तैर्निरुच्यते । एतेन योजनेनैव संनिवेशस्ततः कृतः ॥ १०७
चतुर्णामेव दुर्गाणां स्वसमुत्थानि त्रीणि तु । चतुर्थं कृत्रिमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यहं विधिम्॥१०८
सौधोच्चवप्रप्राकारं सर्वतश्चातकावृतम्[5] । तदेकं स्वस्ति[6]कद्वारं[7] कुमारीपुरमेव च[8] ॥ १०९
स्रोतसीसंहतद्वारं निखातं पुनरेव च । हस्ताष्टौ च दश श्रेष्ठा नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ ११०
खेटानां नगराणां च ग्रामाणां चैव सर्वशः । त्रिविधानां च दुर्गाणां पर्वतोदकबन्धनम् ॥ १११
त्रिविधानां च दुर्गाणां विष्कम्भायाममेव च । योजनानां च विष्कम्भमष्टभागार्धमायतम् ११२
परमार्धार्धमायामं प्रागुदक्प्रवणं[9] पुरम् । छिन्नकर्णं विकर्णं तु व्यञ्जनं कृतसंस्थितम् ॥ ११३
वृत्तं हीनं च दीर्घं च नगरं न प्रशस्यते । चतुरस्रार्जवं दिक्स्थं प्रशस्तं वै[10] पुरं पुरम् ॥ ११४
चतुर्विंशतिराद्यं तु हस्तानष्टशतं परम् । अत्र मध्यं प्रशंसन्ति हस्वोत्कृष्टविवर्जितम् ॥ ११५
अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मु[11]ख्यं निवेशनम् । नगरादर्धविष्कम्भं खेटं[12] ग्रामं ततो बहिः ॥ ११६
नगराद्योजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्धयोजनम् । द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ॥ ११७
विंशद्धनूंषि विस्तीर्णो दिशां मार्गस्तु तैः कृतः । विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु॥११८
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान्राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसंबाधः सुसंचरः ॥ ११९
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु तैः कृताः । गृहरथ्योपरथ्याश्च द्विकाश्चाप्युपरथ्यकाः १२०
घण्टापथश्चतुष्पादस्त्रिपदं च गृहान्तरम् । वृत्तिमार्गास्त्वर्ध[13]पदं प्राग्वंशः पदिकः स्मृतः ॥ १२१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °दा । वर्तंतां तु त° । २ ख. घ. ङ. °रुद्वत्सु सुनि° । ३ ख. घ. °योग्यं य° । ४ क. अङ्गुप्रस्य प्र° । ५ ख. ग. °ङ्गुलग° । ६ ङ. °म् । स्तबकं । ७ ख. ग. °स्तिकं द्वा° । ८ क. च । श्रोतसीमह त° । ९ क. °दक्प्रवरं पु° । १० क. वै परं पर° । ११ क. °मुख्यनि° । १२ ख. ग. घ. ङ. °तोऽर्धतः । न° । १३ ख. °र्धपादं ।

(चतुराश्रमविभागः)

अवस्करं परी[1]वाहं पदमात्रं समन्ततः । कृतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्गृहाणि वै ॥ १२२
यथा ते[2] पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः । तथा कर्तुं समारब्धाश्चिन्तयित्वा पुनः पुनः १२३
[3]वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताश्चैव परागताः । अत ऊर्ध्वं गताश्चान्या एवं तिर्यग्गताः पुरा १२४
[4]बुद्ध्वाऽन्विष्यंस्तथा न्यायो वृक्षशाखा यथा [5]गताः । तथा कृतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छा-
लास्तु ताः स्मृताः ॥ १२५
एवं प्रसिद्धाः शाखाभ्यः शालाश्चैव गृहाणि च । (*तस्मात्ता वै स्मृताः शालाः [6]शालात्वं चैव
तासु तत् ॥ १२६
प्रसीदति मनस्तासु म[7]नः प्रसादयन्ति ताः ।) तस्माद्गृहाणि शालाश्च प्रासादाश्चैव संज्ञिताः १२७
कृत्वा द्वंद्वोपघातांस्तान्वार्तोपायमचिन्तयन् । नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ॥ १२८
विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्णाक्षुधात्मिकाः । ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ॥
वार्तार्थ[8]साधिकाऽप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः । तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नैर्गतानि तु ॥
+वृष्ट्या तदभवत्स्रोतः खातानि निम्नगाः स्मृताः । एवं नद्यः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने १३१
ये परस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले । अपां भूमेश्च संयोगादोषध्यस्तासु चाभवन् ॥ १३२
पुष्पमूलफलिन्यस्तु ओषध्यस्ताः प्रजज्ञिरे । अफालकृष्टाश्चानुप्ता ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १३३
ऋतुपुष्पफलाश्चैव [9]वृक्षा गुल्माश्च जज्ञिरे । प्रादुर्भावश्च त्रेतायां वार्तायामौषधस्य तु ॥ १३४
तेनौषधेन वर्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा । ततः पुनरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्वशः ॥ १३५
[10]अवश्यंभा[11]विनाऽर्थेन त्रेतायुगवशेन तु । ततस्ताः पर्यगृह्णन्त नदीक्षेत्राणि पर्वतान् ॥ १३६
वृक्षान्गुल्मौषधीश्चैव प्रस[12]ह्य तु यथाबलम् । [13]सिद्धात्मानस्तु ये पूर्वं व्याख्याताः [14]प्राकृते मया १३७
ब्र[15]ह्मणा मानवास्ते वा उत्पन्ना[16] योजनादिह । शान्ताश्च शुष्मिणश्चैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा १३८
ततः प्रवर्तमानास्ते त्रेतायां जज्ञिरे पुनः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा [17]द्रोहिजनास्तथा १३९
[18]भाविताः पूर्वजातीषु कर्मभिश्च शुभाशुभैः । इतस्तेभ्यो बला ये तु सत्यशीला ह्यहिंसकाः १४०
वीतलोभा जितात्मानो निवसन्ति स्म तेषु वै । प्रतिगृह्णन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः १४१
तेषां कर्माणि कुर्वन्ति तेभ्यश्चैवाबलास्तु ये । परिचर्यास्व(सु)वर्तन्ते तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः १४२
एवं विप्रतिपन्नेषु प्रपन्नेषु परस्परम् । तेन दोषेण तेषां ता ओषध्यो मिषतां तदा ॥ १४३
[19]प्रनष्टा ह्रियमाणा वै मुष्टि[20]भ्यां सिकता यथा । अग्रसङ्घूर्युगबलाद्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १४४
फलं गृह्णन्ति पुष्पै[21]श्च पुष्पं पत्रैश्च याः पुनः । ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा १४५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + एतदर्धस्थाने " वृष्ट्या निम्ना निरभवत्स्रोतःखातानि निम्नगा" इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ख. ग. ङ. °वारं प° । २ घ. ते सर्वमासान्वै । ३ ख. ग. घ. वृद्धाश्चै° । ४ ख. ग. घ. ङ. बुद्ध्वाऽन्विष्य तथा न्याया वृ° । ५ ख. ग. घ. ङ. गता । त° । ६ घ. शाखात्वं । ७ ग. घ. °नः प्रासादयंश्च ताः । ८ ख. घ. ङ. °साधकाऽप्यन्या वृष्टिस्ता° । ९ ख. ङ. वृक्षगु° । १० ङ. °वश्यभा° । ११ घ. °वितार्थे° । १२ क. °सह्यं तु । १३ ग. घ. ङ. सिद्धात्मा° । १४ क. ख. ग. घ. प्राकृते । १५ ख. घ. ङ. °ह्मणो मा° । १६ ख. °न्ना यज° । घ. ङ. °न्ना येज° । १७ ङ. द्रोहज° । १८ ख. घ. °वितापु° । १९ घ. प्रहृष्टा । २० ख. °भ्यां शाङ्किता । २१ ख. ग. घ. ङ. °श्च पत्रैः प° ।

(चतुराश्रमविभागः)

स्वयंभुवं प्रभुं जग्मुः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिम् । वृत्त्यर्थमभिलिप्सन्त आदौ त्रेतायुगस्य तु ॥१४६
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवाञ्ज्ञात्वा तासां मनीषितम् । युक्तं प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य च ॥ १४७
ग्रस्ताः पृथिव्या ओषध्यो ज्ञात्वा प्रत्यदुहत्पुनः । कृत्वा वत्सं सुमेरुं तु दुदोह पृथिवीमिमाम् ॥
दुग्धेयं गौस्तदा तेन बीजानि पृथिवीतले । जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्यास्तु ताः पुनः ॥
ओषध्यः फलपाकान्ताः [1]सप्तसप्तदशास्तु ताः । व्रीहयश्च यवाश्चैव [*गोधूमा अणवस्तिलाः ॥
(+प्रियंगवो ह्युदाराश्च कारूषाश्च [2]सेवी(ती)नकाः । माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः
[3]आढक्यश्चणकाश्चै[4]व सप्तसप्तदशाः स्मृताः । इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ॥
ओषध्यो यज्ञियाश्चैव] ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । व्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः)॥१५३
प्रियंगुसप्तमा ह्येते अष्टमी तु कुलत्थिका । श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः॥१५४
कुरु[5]विन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये । ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ॥१५५
उत्पन्नाः प्र[6]थमा ह्येता आदौ त्रेतायुगस्य तु । अफालकृष्टा ओषध्यो ग्राम्यारण्यास्तु सर्वशः ॥
[7]वृक्षा गुल्मलता वल्ली वीरुधस्तृणजातयः । मूलैः फलैश्च रोहिण्यो गृह्णन्पुष्पैश्च[8] जायते(?) ॥१५७
पृथ्वी दुग्धा तु बीजानि यानि पूर्वं स्वयंभुवा । ऋतुपुष्पफलास्ता वै ओषध्यो जज्ञिरे त्विह ॥
यदा प्रसृष्टा ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः । ततः स तासां वृत्त्यर्थं वार्तोपायं चकार ह१५९
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्[9]दृष्ट्वा सिद्धिं तु कर्मजाम् । ततः प्रभृत्यथौषध्यः कृष्टपच्यास्तु जज्ञिरे ॥१६०
संसिद्धायां तु वार्तायां ततस्तासां स्वयंभुवा । मर्यादाः स्थापयामास यथारब्धाः परस्परम् ॥
ये वै परिग्रहीतारस्तासा[10]मा[11]सन्विधात्मकाः । इतरेषां कृतत्राणाः स्थापयामास क्षत्रियान् ॥१६२
उपतिष्ठन्ति ये तान्वै यावन्तो निर्भयास्तथा । सत्यं ब्रह्म यथा भूतं ब्रुवन्तो ब्राह्म[12]णाश्च ते १६३
ये चान्येऽप्यबलास्तेषां वै[13]शसं कर्म संस्थिताः । कीना[14]शा[15] नाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः
वैश्यानेव तु तानाहुः कीनाशान्वृत्तिसाधकान् । शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः॥१६५
निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तानब्रवीत्तु सः । तेषां कर्माणि धर्मांश्च ब्रह्मा तु व्यदधात्प्रभुः ॥
संस्थितौ[16] प्राकृतायां तु चातुर्वर्ण्यस्य सर्वशः । पुनः प्रजास्तु ता मोहा[17]त्तान्धर्मान्तानपालयन् ॥
वर्णधर्मैरजीवन्त्यो व्यरुध्यन्त परस्परम् । ब्रह्मा तमर्थं बुद्ध्वा[18] [19] याथातथ्येन वै प्रभुः ॥ १६८
क्षत्रियाणां बलं दण्डं युद्धमाजीवमादिशत् । याजना[20]ध्यापनं चैव तृतीयं च प्रतिग्रहम् ॥ १६९
ब्राह्मणानां विभुस्तेषां कर्माण्येतान्यथाऽऽदिशत् । पाशुपाल्यं वाणिज्यं च कृषिं चैव विशां ददौ
शिल्पाजीवं भृतिं चैव शूद्राणां व्यदधात्प्रभुः । सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविशां पुनः ॥
यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु [21]वै । कर्माजीवं ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परम् ॥ १७२
लोकान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्ध्याऽद[22]ददात्प्रभुः । प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. सणस° । २ ख. सचीन° । ३ ख. ग. आठक्य° । ४ ख. °व साणसप्तद° । ५ ख. घ. °विन्दो वे° । ६ ख. ग. ङ °थमं ह्ये° । ७ ख. ग. घ. ङ. वृक्षगुल्मलतावल्ल्यो वी° । ८ ख. घ. ङ. °श्च याः फलम् । पृ° । ९ ग. घ. ङ. °वान्हस सि° । १० ख. °मासांस्त्वधार्मिकाः । ११ ङ. °सन्वधात्मिकाः । १२ ङ. °णास्तु ये । ये । घ. °णास्तु ते । १३ क. वैश्यसं° । १४ घ. °नाशं ना° । १५ ङ. °शान्नाश° । १६ ङ. °तौ प्रक्रिता° । १७ ग. ङ. °हान्धर्मास्तानन्वपा° । १८ ख. ङ. बुद्ध्या । १९ घ. ङ. तु यथा त° । २० ख. ग. घ. ङ. °नाध्ययनं । २१ ख. ग. घ. ङ. वै । २२ क. °ददत्प्र° ।

(चतुराश्रमविभागः)

स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां सङ्ग्रामेष्वपला[1]यिनाम्। वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनाम् १७४
गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठताम्। स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्वयम्॥
ततः स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाऽऽश्रमान्। गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं सभिक्षुकम्॥
आश्रमांश्चतुरो ह्येतान्पूर्वमास्थापयत्प्रभुः। वर्णकर्माणि ये केचित्तेषामिह न कुर्वते[3]॥ १७७
कुतः कर्माक्षितिं प्राहुराश्रमस्थानवासिनः। ब्रह्मा तान्स्थापयामास आश्रमान्नाम नामतः १७८
निर्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मानभा[4]षत। प्रस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह॥ १७९
चातुर्वर्ण्यात्मकः पूर्वं गृहस्थ[6]श्चाऽऽश्रमः स्मृतः। त्रयाणामाश्रमाणां च प्रतिष्ठा योनिरेव च १८०
यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते[7]। दाराग्नयोऽथाऽऽतिथेय इज्याश्राद्धक्रियाः प्रजाः१८१
इत्येष वै गृहस्थस्य समासाद्धर्मसंग्रहः। दण्डी च मेखली चैव ह्यधःशायी तथा जटी॥ १८२
गुरुशुश्रूषणं भैक्ष्यं विद्यार्थे ब्रह्मचारिणः। चीरपत्राजिनानि स्युर्धान्यमूलफलौषधम्॥ १८३
उभे संध्ये वगाहश्च होमश्चारण्यवासिनाम्। आसन्नमुसले भैक्षमस्तेयं शौचमेव च॥ १८४
अप्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा। अक्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यं च दशमं स्मृतम्॥ १८५
दशलक्षणको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयंभुवा। भिक्षोर्व्रतानि पञ्चात्र पञ्चैवोपव्रतानि च॥ १८६
आचारशुद्धि[10]र्विनयः शौचं चाप्रतिकर्म च। सम्यग्दर्शन[11]मित्येवं पञ्चैवोपव्रतान्यपि॥ १८७

ध्यानं समाधिर्मनसेन्द्रियाणां ससागरैर्भैक्ष्यमथोपगम्य।
मौनं पवित्रोपचितैर्विमुक्तिः परिव्र[12]जो धर्ममिमं वदन्ति॥ १८८

सर्वे ते श्रेयसे प्रोक्ता आश्रमा ब्रह्मणा स्वयम्। सत्यार्जवं तपः क्षान्तिर्योगेज्या दमपूर्विका॥
वेदा[13]ः साङ्गाश्च यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्च ये। न सिध्यन्ति प्रदुष्टस्य भावदोष उपागते॥ १९०
बहिः कर्माणि सर्वाणि प्रसिध्यन्ति कदाच न। अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्वतोऽपि पराक्रमान्॥१९१
सर्वस्वमपि यो दद्यात्कलुषेणान्तरात्मना। न तेन धर्मभाक्स स्याद्भाव एवात्र कारणम्॥१९२
एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा। तेषां स्थानममुष्मिस्तु संस्थितानां प्रचक्षते॥ १९३
अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम्। स्मृतं तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनाम्॥१९४
सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै दिवौकसाम्। प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षे[14]यम्॥
योगिनाममृतं स्थानं नानाधीनां न विद्यते। स्थानान्याश्रमिणां तानि ये स्वधर्मे व्यवस्थिताः॥
चत्वार एते पन्थानो दे[15]वयाना विनिर्मिताः। ब्रह्मणा लोकतन्त्रेण आद्ये मन्वन्तरे भुवि॥१९७
पन्थानो देवयानाय तेषां द्वारं रविः स्मृतः। तथैव पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते॥ १९८
एवं वर्णाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा। यदाऽस्य न व्यवर्तन्त प्रजा वर्णाश्रमात्मिकाः॥१९९
ततोऽन्या मानसीः सोऽथ त्रेतामध्येऽसृजत्प्रजाः। आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याश्चैवाऽऽत्मना तु वै
तस्मिंस्त्रेतायुगे त्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु। ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे॥२०१

---

१ ख. °लायनम्। २ ख. ग. घ. ङ. °रित्वं वा°। ३ ख. ग. ङ. °ते। कृतक°। ङ. °ते। कृतवर्णाक्षि°। ४ ङ. °भावतः। प्र°। ५ ख. ग. घ. °षतः। प्र°। ६ ख. °स्थस्याऽऽश्र°। ग. घ. °स्थस्त्वाश्र°। ७ ख. ग. घ. ङ. तैः। ८ क. °द्याद्वै ब्र°। ९ ख. ग. घ. ङ. °मुशले। १० क. च. °द्धिर्नियमः शौचं च प्र°। ११ ख. ग. ङ. °भैक्षम°। १२ ख. ग. घ. ङ. °व्रजे धर्ममिदं व°। १३ ख. ग. ङ. वेदात्यागश्च य°। घ. वेदत्यागश्च य°। १४ क. क्षयः। १५ ङ. °वजातवि°।

ततः सत्त्वरजोद्रिक्ताः प्रजाः सोऽथासृजत्प्रभुः । धर्मार्थकाममोक्षाणां वार्तायाश्चैव साधिकाः[1] ॥
देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा । युगानुरूपा धर्मेण यैरिमा [2]विचिताः प्रजाः ॥ २०३
उपस्थिते तदा तस्मिन्प्रजाधर्मे स्वयंभुवः[3] । अभिदध्यौ प्रजाः सर्वा नानारूपास्तु मानसीः॥२०४
पूर्वोक्ता या मया तुभ्यं जनलोके समाश्रिताः । कल्पेऽतीते तु ते ह्यासन्देवाद्यास्तु प्रजा इह॥२०५
ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः संभूत्यर्थमुपस्थिताः[4] । मन्वन्तरक्रमेणेह कनिष्ठे प्रथमे[5] मताः ॥ २०६
[6]ख्यात्याऽनुबन्धैस्तैस्तैस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः । कुशलाकुशलप्रायैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः॥२०७
तत्कर्मफलशेषेण उपष्टब्धाः प्रजज्ञिरे । देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ॥ २०८
वृक्षनारकिकीटत्वैस्तैस्तैर्भावैरुपस्थिताः । आधीनार्थं प्रजानां च आत्मनो वै विनिर्ममे ॥ २०९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुराश्रमविभागकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७८७

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिसृष्टिकथनम् ।

सूत उवाच—

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसी(स)प्रजाः । तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ॥ १
क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः । ततो देवासुरपितॄन्मानवं[7] च चतुष्टयम् ॥ २
सिसृक्षुरम्भांस्येतांश्च स्वात्मना समयूयुजत्[8] । युक्तात्मनस्ततस्तस्य ततो मात्रा[9] स्वयंभुवा ॥ ३
तमभिध्यायतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत्प्रजापतेः । ततोऽस्य जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे सुताः ॥ ४
असुः प्राणः स्मृतो विप्रैस्[10]तज्जन्मानस्ततोऽसुराः । यया सृष्टाः सुरास्तन्वा तां तनुं स[11] व्यपो(पौ)हत
साऽपविद्धा तनुस्तेन (*सद्यो रात्रिरजायत । सा तमोबहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रियामिका ॥ ६
आवृतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात्स्वयंभुवः[12] । दृष्ट्वा सुरांस्तु देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ॥ ७
अव्यक्तां[13] सत्त्वबहुलां ततस्तां सोऽभ्ययूयुजत् । ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत्प्रभोः किल ८
ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः । यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्तिताः ९
धातुर्दिवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स विभाव्यते । तस्यां तन्वां तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः
देवान्सृष्ट्वाऽथ देवेशस्तनुमन्यामपद्यत । †उत्सृष्टा सा तनुस्तेन सद्यो ह्स्तादजायत ॥ ११
+तस्मादहःकर्मयुक्तो देवताः समुपासते । सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्ततोऽन्यां सोऽभ्यपद्यत ॥ १२
पितृवन्मन्यमानस्तान्पुत्रान्प्राध्यायत प्रभुः । पितरो ह्युपपक्षाभ्यां रात्र्यह्नोरन्तराऽसृजत् ॥ १३
तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वं तेन तेषु तत् । । यया सृष्टास्तु पितरस्तां तनुं स व्यपो(पौ)हतं[14] ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । † इदमर्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्धं नास्ति क. ख. ग. पुस्तकेषु ।

---

१ ख. साधकाः । २ ग. विनिताः । ङ. विविताः । ३ घ. °भुवा । अ° । ४ ख. °मुपास्थि° । ५ ख. °थमा म° । ६ ङ. ख्यातानु° । ७ख. घ. ङ. °न्मानुषांश्च च° । ८ङ. सहयू° । ९क. ग. घ. मात्राः स्व° । १०क. विप्रास्त° । ११ क. सः । १२ ग. ङ. °यं त्युत । ह° । १३ ख. °व्यक्तं सा च बहुला तत° । १४ ख. ङ. °तत् । साऽ° ।

साऽपविद्धा तनुस्तेन) सद्यः संध्या प्र(ह्य)जायत। तस्मादहस्तु देवानां रात्रिर्या साऽऽसुरी स्मृता
तयोर्मध्ये तु वै पैत्री या तनुः सा गरीयसी। तस्माद्देवासुराः सर्वे ऋषयो मनवस्तथा ॥ १६
ते युक्तास्तामुपासन्ते ब्रह्मणो मध्यमां तनुम्। ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ॥ १७
रजोमात्रात्मिकायां तु मनसा सोऽसृजत्प्रभुः। रजःप्रायास्ततः सोऽथ मानसानसृजत्सुतान् १८
मनसस्तु ततस्तस्य मानसा(स्यो) जज्ञिरे प्रजाः। [*दृष्ट्वा पुनः प्रजाश्चापि स्वां तनुं तामपी(पो)हत
साऽपविद्धा तनुस्तेन ज्योत्स्ना सद्यस्त्वजायत। तस्माद्भवन्ति संहृष्टा ज्योत्स्नाया उद्भवे प्रजाः]
इत्येतास्तनवस्तेन व्यपविद्धा महात्मना। सद्यो राज्यहनी चैव संध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे॥२१
ज्योत्स्ना संध्या तथाऽहश्च सत्त्वमात्रात्मकं स्वयम्[1]। तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात्त्रियामिका
तस्माद्देवा दिव्य[2]तन्वा[3] हृष्टाः सृष्टा मुखात्तु वै। यस्मात्तेषां दिवा जन्म बलिनस्तेन ते दिवा ॥
तन्वा यदसुरान्रात्रौ जघनादसृजत्[4]प्रभुः। प्राणेभ्यो रात्रिजन्मानो ह्यसह्या निशि तेन ते ॥ २४
एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह। पितॄणां मानवानां च अतीतानागतेषु वै ॥ २५
मन्वन्तरेषु सर्वेषु[5] निमित्तानि भवन्ति हि। ज्योत्स्ना राज्यहनी संध्या चत्वार्याभासितानि वै ॥
भान्ति यस्मात्ततोऽभा(म्भां)सि भाशब्दोऽयं मनीषिभिः। व्याप्तिदीप्त्यां निगदितः पुनश्चाऽऽह
प्रजापतिः ॥ २७
सोऽम्भांस्येतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान्। पितॄंश्च वाऽसृजत्सोऽन्यानात्मनो विबु[6]धान्पुनः२८
तामुत्कृत्य तनुं कृत्स्नां ततो[7]ऽन्यामसृजत्प्रभुः। मूर्तिं रजस्तमःप्रायां पुनरेवाभ्ययूयुजत् ॥ २९
अन्धकारे क्षुधाविष्टस्ततोऽन्यां सृजते पुनः। तेन सृष्टाः क्षुधात्मानस्तेऽम्भांस्यादातुमुद्यताः॥३०
अम्भांस्येतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च[8]। राक्षसास्ते स्मृता लोके क्रोधात्मानो निशाचराः ॥
येऽब्रुवन्क्षिणुमोऽम्भांसि तेषां हृष्टाः परस्परम्। तेन ते कर्मणा[9] यक्षा गुह्यकाः क्रूरकर्मिणः ॥३२
रक्षणे पालने चापि धातुरेष विभाव्यते। य एष क्षितिधातुर्वै[10] क्षयणे संनिरुच्यते ॥ ३३
तान्दृष्ट्वा ह्यप्रियेणास्य केशाः शीर्यन्त(?) धीमतः। शीतोष्णाश्चोच्छ्रिता ह्यूर्ध्वं तदाऽरोहन्त तं प्रभुम्
हीना मच्छिरसो व्याला यस्माच्चैवापसर्पिताः। (+व्यालात्मानः स्मृता व्यालो[11] हीनत्वादहयः
स्मृताः ॥ ३५
पन्नत्वात्पन्नगाश्चैव सर्पा[12]श्चैवापसर्पिणः।) तेषां पृथिव्यां निलयाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ ३६
तस्य क्रोधोद्भवो योऽसावग्निगर्भसुदारुणः। स तु सर्पसहोत्पन्नानाविवेश विषात्मकान् ॥ ३७
सर्पान्सृष्ट्वा ततः क्रोधात्क्रोधात्मा(त्म)नो विनिर्ममे। वर्णेन कपिशेनोग्रास्ते भूताः पिशिताशनाः
भूतत्वात्ते स्मृता भूताः पिशाचाः पिशिताशनात्[13]। धयन्तो गास्ततस्तस्य गन्धर्वा जज्ञिरे तदा[14]॥
धयतीत्येष धातुर्वै[15] पानार्थे परिपठ्यते। पिबन्तो जज्ञिरे गास्तु गन्धर्वास्तेन ते स्मृताः ॥ ४०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति। + धनुश्चिह्नान्तर्गतश्लोको न दृश्यते ख. ग. घ. पुस्तकेषु।

---

१ घ. त्रयम्। २ ख. दिवा तन्वा दृष्ट्वा सृ°। ग. दिव्यतत्वादृष्टाः सृ । घ. दिवा तन्वा दृष्टासृ°। ङ. दिवातत्वादृष्टान्सृष्टा°। ३ क. °तत्त्वा हृ°। ४ ख ग घ. ङ. °जत्पुनः। प्रा°। ५ क. सर्वेषां। ६ ख. विविधात्पुनः। घ. °विविधान्पु°। ७ ख. घ. ङ. तोऽन्यां प्राप्य स प्रभुः। ८ ख. वै। ग. घ. ये। ङ. ते। ९ ङ. °कर्मणः १० ख. ग. °वैक्षिषाणे। घ. °वैक्षिपणे। ११ क. लाद्धीन°। १२ ङ. °र्पाश्चाप्युर°। १३ क. च. °त्। बयतो गा°। १४ क. °दा। ध्याय°। १५ क. ग. °वैं यात्रार्थे।

(देवादिसृष्टिकथनम्)

अष्टास्वेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः । ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ४१
छायतस्तानि च्छंदांसि वयसोऽपि वयांस्यपि[1] । शून्यान्दृष्ट्वा तु देवो वै सृजत्पक्षिगणानपि ४२
मुखतोऽजान्ससर्जाथ वक्षसश्च वयोऽसृजत् । गाश्चैवाथोदराद्ब्रह्मा पार्श्वाभ्यां च विनिर्ममे ॥ ४३
पद्भ्यां चाश्वान्समातङ्गाञ्शरभान्गवयान्मृगान् । उष्ट्रानश्वतरांश्चैव ताश्चान्याश्चैव जातयः ॥ ४४
ओषध्यः फलमूलानि[2] रोमतस्तस्य जज्ञिरे । एवं पश्वोषधीः सृष्ट्वा न्ययुञ्जत्सोऽध्वरे प्रभुः ॥ ४५
तस्मादादौ तु कल्पस्य त्रेतायुगमुखे तदा । गौरजः पुरुषो मेषो ह्यश्वोऽश्वतरगर्दभौ ॥ ४६
एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च निबोधत । श्वापदा द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमाः[3] ॥ ४७
उन्दकाः पशवः सृष्टाः सप्तमास्तु सरीसृपाः । गायत्रं वरुणं चैव त्रिवृत्सौम्यं रथंतरम् ॥ ४८
अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् । छन्दांसि त्रैष्टुभं कर्म स्तोमं पञ्चदशं तथा ॥ ४९
बृहत्साममथोक्थं च दक्षिणात्सोऽसृजन्मुखात् । (*सामानि जगती छँन्दः[4]स्तोमं[5] पञ्चदशं तथा॥
वैरूप्यमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ।) एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च ॥ ५१
अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् । विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ॥ ५२
वयांसि च ससर्जाऽऽदौ कल्पस्य भगवान्प्रभुः । उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ५३
ब्रह्मणस्तु प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः । सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितॄन्प्रजाः ॥ ५४
ततः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च । यक्षान्पिशाचान्गन्धर्वांस्तथैवाप्सरसां गणान् ॥
नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् । अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ॥ ५६
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५७
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मा[6]वृतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ५८
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु । विनियोगं च भूतानां धातैव व्यदधात्स्वयम् ॥ ५९
केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्म च मानवाः । दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचिन्तकाः ॥ ६०
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः । न चैकं न पृथग्भावमधिकं न तयोर्विदुः ॥ ६१
एतदेवं(कं) च नैकं च न चोभे न च वाऽप्युभे । कर्मस्थान्विषयान्ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः
नाम रूपं च भूतानां कृतानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः ॥ ६३
ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु[8] दृष्टयः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवास्य ददाति सः ॥ ६४
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६५
एवंविधासु सृष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना । शर्वर्यन्ते प्रदृश्यन्ते सिद्धिमाश्रित्य मानसीम् ॥ ६६
एवं भूतानि सृष्टानि[10] चराणि स्थावराणि च । यदाऽस्य ताः प्रजाः सृष्टा न व्यवर्धन्त धीमतः
अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमाङ्गिरसं तथा ॥ ६८
मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसम् । नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं[11] गताः ॥ ६९
तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसंभवम् ॥ ७०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. ङ. °पि । पशून्सृष्ट्वा । २ ख. ग. घ. ङ. °मूलेभ्यो रोमभ्यस्त° । ३ ख. °माः । ऋदुकाः । ग. ङ. °माः । अदकाः । घ. °माः । उदुकाः । ४ ख. छन्दांस्तोमसप्तदशांस्तथा । ५ ग. ङ. °मं सप्तद° । ६ ख. °धर्मोनृता° । ७ क. ख. देवेषु । ८ ख. घ. °षु वृष्ट° । ९ ङ. नामधेयावि° । १० ख. घ. °नि स्थावराणि चरा° । ११ ख. घ. ङ. °श्चयो मतः । तं° ।

(देवादिसृष्टिकथनम्)

संकल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजः । अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥ ७१
सनन्दनं ससनकं विद्वांसं च सनातनम् । सनत्कुमारं[1] च विभुं सनकं च सनन्दनम् ॥ ७२
न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः । सर्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ॥ ७३
तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकवृत्तानुकारणात् । हिरण्यगर्भो भगवान्परमेष्ठी ह्यचिन्तयत् ॥ ७४
तस्य रोषात्समुत्पन्नः पुरुषोऽर्कसमद्युतिः । अर्धनारीनरवपुस्तेजसा ज्वलनोपमः ॥ ७५
सर्वं तेजोमयं जातमादित्यसमतेजसम् । विभजाऽऽत्मानमित्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७६
एवमुक्त्वा द्विधा भूतः पृथक्स्त्री पुरुषः पृथक् । स चैकादशधा जज्ञे अर्धमात्मानमीश्वरः ॥ ७७
तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्व एव महात्मना । जगतो बहुलीभावमधिकृत्य हितैषिणः ॥ ७८
लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः । विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७९
एवमुक्तास्तु रुरुदुर्दुद्रुवुश्च समन्ततः । रोदनाद्द्रवणाच्चैव रुद्रा नाम्नेति विश्रुताः ॥ ८०
यैर्हि व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । तेषामनुत्तरा लोके सर्वलोकै[2]परायणाः ॥ ८१
नैकनागायुतबला विक्रान्ताश्च गणेश्वराः । तत्र या सा महाभागा शंकरस्यार्धकायिनी ॥ ८२
प्रागुक्ता[3] न मया तुभ्यं स्त्री स्वयंभोर्मुखोद्गता । कायार्धं दक्षिणं तस्याः शुक्लं वामं तथाऽसितम्॥
आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवी स्वयंभुवा।सा[4] तु प्रोक्ता द्विधा भूता शुक्ला कृष्णा च वै द्विजाः
तस्या नामानि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः । स्वाहा स्वधा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती
अपर्णा[5] चैक[6]पर्णा च तथा स्यादे[7]व पाटला । उमा हैम[8]वती षष्ठी कल्याणी चैव नामतः ॥ ८६
ख्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीति विश्रुता । विश्वरूपमथाऽऽर्यायाः पृथग्देहविभावनात् ॥
शृणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः । प्रकृतिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी ॥ ८८
कालरात्रिर्महामाया रेवती भूतना[9]यिका । द्वापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ॥ ८९
गौतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती । कुमारी यादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला ॥
बर्हि[10]र्ध्वजा शूल[11]धरा परमब्रह्मचारिणी । माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषक[12]न्यैकवास[13]सी ॥ ९१
अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी । एका[14]नंसा(शा) दैत्यहनी माया महिषमर्दि[15]नी॥९२
अमोघा विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका । देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमम् ९३
भद्रकाल्यास्तवोक्तानि देव्या नामानि तत्त्वतः । ये पठन्ति नरास्तेषां विद्यते न पराभवः॥ ९४
अरण्ये प्रान्तरे वाऽपि पुरे वाऽपि गृहेऽपि वा । रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वाऽपि स्थलेऽपि वा॥
व्याघ्रकुम्भीरचौरेभ्यो भूतस्थाने विशेषतः। आधिष्वपि च सर्वासु(र्वेषु) देव्या नामानि कीर्तयेत्
अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामातृभिः सदा । अभ्यर्दितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ९७
महादेवी कुले द्वे तु प्रज्ञा श्रीश्च प्रकीर्त्यते । आभ्यां देवीसहस्राणि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ ९८
साऽसृजद्व्यवसायं तु धर्मं भू[16]तसुखावहम् । संकल्पं चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽव्यक्तयोनि[17]तः ॥ ९९
मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः । प्राणात्स्वादसृजद्दक्षं चक्षुर्भ्यां च मरीचिर्नम्[18]॥१००

---

१ घ. 'रं चतुरं स° । ख. ङ. 'रं चरितुं सन° । २ ख. ङ. °कवराङ्गणाः । घ. °कवरा गणाः । ३ क. °क्ता तु म° । ४ ख. ग. घ. ङ. सा तत्प्रोक्ता । ५ ख. ग. घ. ङ. अवर्णा । ६ ख. ग. घ. ङ. 'कवर्णा । ७ घ. ङ. °देकपा° । ८ घ. हिमवती । ९ घ. ङ. °नायका । १० ख. बहिर्ध्वे° । ११ ख. ग. घ. ङ. °लधारी प° । १२ ख. घ. ङ. °कन्यकवाससा । अ° । १३ ग. °ससा । अ° । १४ क. °कानसा । १५ ङ. °मर्दनी । १६ ख. घ. भूतं सु° । १७ घ. °निजः । मा° । १८ क. °चिकम् । भृ° ।

(मन्वन्तरवर्णनम्)

भृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः । शिरसोऽङ्गिरसं चैव श्रोत्रादत्रिस्तथैव च ॥ १०१
पुलस्त्यं च तथोदानाद्व्यानाच्च पुलहं पुनः । समानजं वशिष्ठं तु अपानान्निर्ममे क्रतुम् ॥ १०२
अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितम् । इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः १०३
इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः । भृग्वादयस्तु ये सृष्टा नवैते ब्रह्मवादिनः ॥१०४
गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्तैः प्राक्प्रवर्तितः । द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ १०५

ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावेतावूर्ध्वरेतसौ । पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ १०६
व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ । वैराजे तावुभौ लोके तेजः संक्षिप्य चाऽऽस्थितौ ॥
तावुभौ योगधर्माणावारोप्याऽऽत्मानमात्मनि । प्रजाधर्मं च कामं च वर्तयेतां महौजसौ ॥ १०८
यथोत्पन्नस्तथैवेह कुमार इति चोच्यते । तस्मात्सनत्कुमारोऽयमिति नामास्य कीर्तितम् ॥ १०९
तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः । क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥११०
इत्येष करणोद्भूतो लोकान्स्रष्टुं स्वयंभुवः । महदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्वयम् ॥ १११
चन्द्रसूर्यप्रभालोको ग्रहनक्षत्रमण्डितः । नदीभिश्च समुद्रैश्च पर्वतैश्च समावृतः ॥ ११२
पुरैश्च विविधाकारैः प्रीतैर्जनपदैस्तथा । तस्मिन्ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरीम् ॥ ११३
अव्यक्तबीजप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ ११४
महाभूतप्रशाखश्च विशेषैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पस्तु सुखदुःखफलोदयः ॥ ११५
आजीवः सर्वभूतानामयं वृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य ह ॥ ११६
अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम् । इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राकृतस्तु यः ११७
मुख्यादयस्तु षट्सर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः । त्रैकाले समवर्तन्त ब्रह्मणस्तेऽभिमानिनः ॥ ११८
सर्गाः परस्परस्याथ कारणं ते बुधैः स्मृताः । दिव्यौ सुपर्णौ सयुजौ सशाखौ पटविद्रुमौ ॥
एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वात्मनस्ततः ॥ ११९

द्यौर्मूर्धानं यस्य विप्राः स्तुवन्ति खं नाभिर्वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ॥
दिशः श्रोत्रे चरणौ चास्य भूमिः सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रसूतिः ॥ १२०
वक्त्राद्यस्य ब्राह्मणाः संप्रसूता यद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ॥
वैश्याश्चोरोर्यस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्वे वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ १२१

महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा येन लोकाः कृतास्त्विमे॥१२२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिसृष्टिवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९०८

अथ दशमोऽध्यायः ।

मन्वन्तरवर्णनम् ।

सूत उवाच—

एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा । यदा ता न प्रवर्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १

---

१ क. °दत्रि तथै° । २ ङ. °दशाः स्मृ° । ३ क. ख. न चैते । ४ ख. ग. घ. ङ °त्पन्नाः पु° । ५ ख. घ. ङ. °र्वजैः । व्य° । ६ क. ग. °जसा । य° । ७ ङ. दिव्यदे° । ८ ङ. चरितश° । ९ ख. घ. °र्मसपु° । १० ख. घ. ङ. °तानां ब्रह्मवृ° । ११ क. ग. °ह्मबलं चै° । १२ ख. घ. ङ. °काल्ये स° । १३ ग. घ. ङ. °प्रा ब्रुवन्ति । १४ क. नाभि वै च° ।

तमोमात्रावृतो ब्रह्मा तदाप्रभृति दुःखितः । ततः स विदधे बुद्धिमर्थनिश्चयगामिनीम् ॥ २
अथाऽऽत्मनि समस्राक्षीत्तमोमात्रां नियामिकाम् । राजसत्वं पराजित्य वर्तमानं स धर्मतः ॥ ३
तप्यते तेन दु[1]ःखेन शोकं चक्रे जगत्पतिः । तमश्च व्यनुदत्तस्माद्रजस्तमसमावृणोत् ॥ ४
तत्तमः प्रति[2]नुत्तं वै मिथुनं स व्यजायत । अधर्माच्चरणाज्जज्ञे हिंसा शोकादजायत ॥ ५
ततस्तस्मिन्समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि । ततश्च भगवानासीत्प्रीति[3]श्चैवमशिश्रियत् ॥ ६
स्वां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपो(पौ)हदभास्वराम् । द्विधाऽकरोत्स तं देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥७
अर्धेन नारी सा तस्य शतरूपा व्यजायत । प्राकृतां भूत[4]धात्रीं तां कामान्वै सृष्टवान्विभुः ॥ ८
सा दिवं पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठिता । ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वा दिवमावृत्य तिष्ठति ९
या त्वर्धात्सृजते नारी शतरूपा व्यजायत । सा देवी नियुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ १०
भर्तारं दीप्तयशसं पुरुषं प्रत्यपद्यत । स वै स्वायंभुवः पूर्वं पुरुषो मनुरुच्यते ॥ ११
तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते । लब्ध्वा तु पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥ १२
तया स रमते सार्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते । प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्तत ॥ १३
विराजमसृजद्ब्रह्मा सोऽभवत्पुरुषो विराट् । स[5] सम्रा[6]ट्सा[7]सरूपात्तु वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १४
स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गे पुरुषो मनुः । वैराजात्पुरुषाद्वीराच्छतरूपा व्यजायत ॥ १५
प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ । कन्ये द्वे च महाभागे याभ्यां जाताः प्रजास्त्विमाः १६
देवी नाम्ना तथाऽऽकूतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे । स्वायंभुवः प्रसूतिं तु दक्षाय व्यसृजत्प्रभुः॥ १७
(+प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः संकल्पो मनुरुच्यते । रुचेः प्रजापतेश्चैव आकूतिं प्रत्यपादयत् ॥ १८
आकूत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभम्) । यज्ञश्च दक्षिणा चैव यमकौ संबभूवतुः ॥ १९
यज्ञस्य दक्षिणायां च पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभु[8]वेऽन्तरे २०
यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः । अजिताश्चैव शूक्राश्च गणौ द्वौ ब्रह्मणः स्मृतौ २१
यामाः पूर्वं परिक्रान्ता[9] यतः संज्ञा दिवौकसः । स्वायंभुवसुतायां तु प्रसूत्यां लोकमातरः ॥ २२
तस्यां कन्याश्चतुर्विंशद्दक्षस्त्वजनयत्प्रभुः । सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २३
योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः । *सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वा विश्वस्य मातरः॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा। बुद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी
पत्न्यर्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः । द्वाराण्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ २६
ताभ्यः शिष्टा य[10]वीयस्य एकादश सुलोचनाः। ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा
संनतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा । तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ २८
रुद्रो भृगुर्मरीचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्योऽत्रिर्वशिष्ठश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २९
सतीं भवाय प्रायच्छत्ख्यातिं च भृगवे तथा । मरीचये च संभूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ ३०
प्रीतिं चैव पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च । क्रतवे संनतिं नाम अनसूयां तथाऽत्रये ॥ ३१

\+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । * इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. ङ. °स्तच स° । २ ङ. °नुन्नं वै । ३ ग. ङ. °त्प्रीतिश्चै° । घ. °त्प्रीतिश्चैनम° । ४ घ. °तरात्रिं तां । ख. °तरात्रीं । ५ क. सम्राट्मानस° । ६ ख. °म्राट् मासरूपां तु वै° । ७ ङ. °ट्सासुरू° । घ. °म्राट्सा सरूपा तु वै° । ८ ग. घ. °भुवोऽन्त° । ङ. °भुवान्त° । ९ ख. ग. घ. °न्ता येऽन्तः सं° । १० ख. यथा य° । ग. ङ. यर्धीय° । घ. यवीयस्य ।

ऊर्जां ददौ वसिष्ठाय स्वाहां वै ह्यग्नये ददौ। स्वधां चैव पितृभ्यस्तु तास्वपत्यानि वक्ष्यते(?) ॥
एते सर्वे महाभागाः प्राज्ञाः[1] स्वानुष्ठिताः स्थिताः। मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३३
श्रद्धा कामं विजज्ञे वै दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः। धृत्यास्तु[2] नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ३४
पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः[3] श्रुतस्तथा। क्रियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ३५
बुद्धेर्बोधः सुतश्चापि अप्रमादश्च तावुभौ। लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो वयोः[4] सुतः ॥ ३६
क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धेर्व्य[5]जायत। यशः कीर्तेः सुतश्चापि इत्येते धर्मसूनवः ॥ ३७
कामस्य हर्षः पुत्रो वै देव्यां रत्यां व्यजायत। इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः॥ ३८
जज्ञे हिंसा त्वधर्माद्वै निकृतिश्चानृतावुभौ। निकृत्यनृतयोर्जज्ञे भयं नरक एव च ॥ ३९
माया च वेदना चापि मिथुनद्वयमेतयोः। भयाज्जज्ञेऽथ सा माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥ ४०
वेदनायास्ततश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ[6] रौरवात्। मृत्योर्व्याधि[7]र्जरा शोकः क्रोधोऽसूया च जज्ञिरे ॥
दुःखान्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः[8]। नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ह्यनिधनाः स्मृताः
इत्येष तामसः सर्गो जज्ञे धर्मनियामकः। प्रजाः सृजेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः॥ ४३
सोऽभिध्याय सतीं भार्यां निर्ममे ह्यात्मसंभवान्।नाधिकान्न च हीनांस्तान्मानसानात्मनः समान्
सहस्रं हि सहस्राणामसृजत्कृत्तिवासंसाम्[9]। तुल्यांश्चैवाऽऽत्मनः सर्वे रूपतेजोबलश्रुतैः ॥ ४५
पिङ्गलान्[10]संनिषङ्गांश्च सकपर्दा[11]न्विलोहितान्। विवासान्[12]हरिकेशांश्च दृष्टिघ्नांश्च कपालिनः ॥ ४६
बहुरूपान्विरूपांश्च विश्वरूपांश्च रूपिणः। रथिनो वर्मिणश्चैव[13] चर्मिणश्च वरूथिनः ॥ ४७
सहस्रशतबाहूंश्च दिव्यान्भौमान्तरिक्षगान्। स्थूलशीर्षानष्टदंष्ट्रानुद्धिजिह्वांस्त्रिलोचनान् ॥ ४८
अन्नादान्पिशितादांश्च आज्यपान्सोमपांस्तथा। मेढ्रपांश्चातिकायांश्च शितिकण्ठोग्रमन्यवः ॥ ४९
सोपा[14]सङ्गतलत्रांश्च धन्विनो ह्युपवर्मिणः[15]। आसीनान्धावतश्चैव जृम्भिन[16]श्चैव धिष्ठितान् ॥ ५०
अध्या[17]पिनोऽथ जपतो युञ्जतो ध्यायतस्तथा। ज्वलतो वर्षतश्चैव द्योतमानान्प्रधूपितान् ॥ ५१
बुद्धान्बुद्धतमांश्चैव ब्रह्मिष्ठान्[18]शुभदर्शनान्। नीलग्रीवान्सहस्राक्षान्सर्वांश्चाथ क्षपाचरान् ॥ ५२
अदृश्यान्सर्वभूतानां महायोगान्महौजसः। रुदतो द्रवतश्चैव एवं युक्तान्सहस्रशः ॥ ५३
अयातयामानसृजद्रुद्ररूपान्सुरोत्तमान्। ब्रह्मा दृष्ट्वाऽब्रवीदेतान्मा स्राक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥ ५४
स्रष्टव्या नाऽऽत्मनस्तुल्या प्रजा नैवाधिकास्त्वया। अन्याः सृज त्वं भद्रं ते (*प्रजा वै मृत्युसंयुताः
नाऽऽरप्स्यन्ते हि कर्माणि प्रजा विगतमृत्यवः। एवमुक्तोऽब्रवीदेनं नाहं मृत्युसमन्विताः ॥५६
प्रजाः स्रक्ष्यामि भद्रं ते) स्थितोऽहं त्वं सृज प्रजाः।एते ये वै मया सृष्टा विरूपा नीललोहिताः
सहस्राणां सहस्रं तु आत्मनोपमनिश्रिताः। एते देवा भविष्यन्ति रुद्रा नाम महाबलाः ॥ ५८
पृथिव्यामन्तरिक्षे च[19] रुद्र[20]नाम्ना प्रतिश्रुताः। शतरुद्रसमाम्नाता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ॥ ५९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति।

---

१ क. ख. प्रज्ञाः। २ घ. धृतेस्तु। ३ घ. °त्रः शुभस्त°। ४ क. वयुः सु°। ५ ग. ङ. सिद्धिर्व्य°। ६ ख. ग. घ. °ज्ञे तु रौ°। ७ क. 'धिजराः शोकाः क्रो°। ८ क. °णाः। तेषां। ९ क. ख. °ससा। तु°। १० ख. ग. घ. °लान्सनि°। ११ ख. ग. ङ. °पर्दीन्वि°। १२ ख. ग. ङ. विषाशान्ह°। १३ क. °व धर्मि°। १४ ख. सोपस°। १५ ख. °र्मिणाम्। आ°। १६ ख. ग. ङ. जृम्भतश्चै°। १७ ख. ग. °ध्यायिनोऽ°। १८ ग. °ष्ठाञ्श्रुतद°। १९ घ. च ये च रुद्राः प्र°। २० ख. ङ. रुद्रा ना°।

यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वे देवयुगैः सह । मन्वन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह च्छन्दजाः ॥ ६०
तैः सार्धमिज्यमानास्ते स्थास्यन्तीह(हा) युगक्षयात् । एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा महादेवेन धीमता ६१
प्रत्युवाच तदा भीमं हृष्यमाणः प्रजापतिः । एवं भवतु भद्रं ते यथा ते व्याहृतं प्रभो ॥ ६२
ब्रह्मणा समनुज्ञाते[1] सदा सर्वप्रभूत्किल । ततः प्रभृति देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ॥ ६३
ऊर्ध्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंप्लवम् । यस्माच्चोक्तं स्थितोऽस्मीति ततः स्थाणुरिति स्मृतः
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ॥ ६५
अथ यानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे । सर्वान्देवानृषींश्चैव समेतानसुरैः सह ॥ ६६
अत्येति तेजसा देवो महादेवस्ततः स्मृतः । अत्येति देवानैश्वर्याद्बलेन च महासुरान् ॥
ज्ञानेन च मुनीन्सर्वान्योगो[2]द्भूतानि सर्वशः ॥ ६७

ऋषय ऊचुः—

योगं तपश्च सत्यं च धर्मं चापि महामुने । माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनं च प्रचक्ष्व नः ॥ ६८
येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्स्यन्ति वै द्विजाः । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥६९

वायुरुवाच—

पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण समुदाहृताः । माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्लिष्टकर्मभिः ॥ ७०
आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्यां चैव सर्वशः । मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विबुधालयाः ॥७१
यमशुक्रपुरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्ते धर्माः पर्युपासिताः ॥ ७२
ते वै प्रक्षीणकर्माणः शारदाम्बरनिर्मलाः । उपासते मुनिगणाः संधायाऽऽत्मानमात्मनि ॥ ७३
गुरुप्रियहिते युक्ता गुरूणां वै[3] प्रियेप्सवः । विमुच्य मानुषं जन्म विहरन्ति च देववत्[4] ॥ ७४
महेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः । तान्सर्वान्क्रमयोगेन(ण) उच्यमानान्निबोधत ॥७५
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा । स्मरणं चैव योगेऽस्मिन्पञ्च धर्माः प्रकीर्तिताः७६
तेषां क्रम[5]विशेषेण लक्षणं कारणं तथा । प्रवक्ष्यामि तथा[6] तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितम् ॥ ७७
प्राणायामगतिश्चापि प्राणस्याऽऽयाम उच्यते । स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा
प्राणा[7]नां च निरोधस्तु[8] स प्राणायाम[9]संज्ञितः । प्राणायामप्रमाणं तु मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥७९
मन्दो द्वादशमात्र[10]स्तु उद्घाता द्वादश स्मृताः । मध्यमश्च द्विरुद्घातश्चतुर्विंशतिमात्रिकः[11] ॥ ८०
उत्तमस्त्रिरुद्घातो मात्राः षट्त्रिंश[12]दुच्यते । स्वेदकम्पविषादानां जननो ह्युत्तमः स्मृतः ॥ ८१
इत्येतत्त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणम् । प्रमाणं च समासेन लक्षणं च निबोधत ॥ ८२
सिंहो वा कुञ्जरो वाऽपि तथाऽन्यो वा मृगो वने । गृहीतः सेव्यमानस्तु मृदुः समुपजायते ॥८३
(*तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामकृतात्मनाम् । योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो व्रजेत्)८४
स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरो वाऽपि दुर्बलः । कालान्तरवशाद्योगा[13]द्गम्यते परिमर्द[14]नात् ॥८५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. °ज्ञातं स° । २ ख. घ. °न्योगोद्भू° । ३ ख. ग. घ. ङ. च । ४ ख. ङ. °त् । माहे° । ५ ख. घ. ङ. क्रमं वि° । ६ ख. घ. ङ. यथा । ७ ख. °णायामनि° । घ. ङ. °णापानानि° । ८ ख. घ. ङ. °स्तु प्रा° । ९ ख. घ. ङ. °मस्तु सं° । १० क. °मात्रास्तु । ११ ख. °मातृकः । ग. घ. ङ. °मातृकाः । उ° । १२ ग. घ. °श उच्य° । १३ घ. °गा गम्यन्ते परिमर्दनाः । प° । १४ ख. ङ. °र्दनाः । प° ।

परिधाय मनो मन्दं वश्यत्वं चाधिगच्छति । परिधाय मनोदेवं तथा जीवति मारुतः ॥ ८६
वश्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छते[1] योगमास्थितः । तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नयते यत्र चेच्छति ॥८७
यथा सिंहो गजो वाऽपि वश्यत्वादवतिष्ठते । अभयाय मनुष्याणां मृगेभ्यः संप्रवर्तते ॥ ८८
यथा परिचितश्चायं वायुर्वै विश्वतोमुखः । परि[2]ध्यायमानः संरुद्धः[3] शरीरे[4] किल्बिषं दहेत् ॥ ८९
प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः । सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थश्चैव जायते ॥ ९०
तपांसि यानि तप्यन्ते[5] व्रतानि नियमाश्च ये । सर्वयज्ञफलं चैव प्राणायामश्च तत्समः ॥ ९१
अब्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्नुते । संवत्सरशतं साग्रं प्राणायामं च तत्समम् ॥९२
प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥९३
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् । सर्वपापविशुद्धात्मा[6] परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगे मन्वन्तरादिवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००२

अथैकादशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

+वायुरुवाच—

एकं महान्तं दिवसमहोरात्रमथापि वा । अर्धमासं तथा मासमयनाब्दयुगानि च ॥ १
महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः । उपासते महात्मानः प्राणं[7] दिव्येन चक्षुषा ॥ २
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनम् । फलं चैव विशेषेण यथाऽऽह भगवान्प्रभुः ॥ ३
प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्य विद्धि वै । शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयम् ॥४
घोराकारशिवानां तु कर्मणां फलसंभवम् । स्वयंकृतानि कालेन इहामुत्र च देहिनाम् ॥ ५
पितृमातृप्रदुष्टानां ज्ञातिसंबन्धिसंकरैः । क्षपणं हि कषायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६
लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संयमः । इहामुत्र हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७
सूर्येन्दुग्रहताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् । ऋषीणां च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसंपदाम् ॥ ८
अतीतानागतानां च दर्शनं सांप्रतस्य च । बुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्यात्तप उच्यते ॥ ९
*इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च[8] मनः पञ्च च मारुतान् । प्रसादयति येनासौ[9] प्रसाद इति संज्ञितः॥१०
इत्येष धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः । (†संनिकृष्टफलो[10] ज्ञेयः सद्यःकालप्रसादजः ॥ ११
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणम् । आसनं च यथा तत्त्वं युञ्जतो योगमेव च ॥१२
ओंकारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च । आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्धासनं तथा ॥ १३
समजानुरेकजानुरुत्तानः सुस्थितोऽपि चैव[11] । समो दृढासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ॥ १४

+ ख. पुस्तके सूत उवाचेति पाठः । * इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके । † धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. °च्छतो यो° । २ ख. घ. ङ. °रिधाय° । ३ घ. °द्धः शारीरं कि° । ४ ख. ङ. °रीरं कि° । ५ ख. ग. घ. ङ. पठ्यन्ते । ६ ख. °विनिर्मुक्तः प° । ७ ङ. °णं संयम्य योगतः । अ° । ८ ख. ग. °यार्थैश्च । ९ घ. °सौ प्रासा° । १० ख. ग. घ. °कृष्टः फ° । ११ ख. घ. वा ।

(पाशुपतयोगः)

संवृतास्योऽवबद्धाक्ष उरो विष्टभ्य चाग्रतः । पार्ष्णिभ्यां वृषणौ[1] छाद्य तथा प्रजननं यतः ॥ १५
किंचिदुन्नामितशिराः शिरो ग्रीवां तथैव च । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्॥ १६
तमः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन च्छादयेत् । ततः सत्त्वस्थितो भूत्वा योगं युञ्जन्समाहितः॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च मनः पञ्च समारुतान् । निगृह्य समवायेन) प्रत्याहारमुपक्रमेत्[2] ॥ १८
यस्तु प्रत्याहरेत्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वतः । तथाऽऽत्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९
पूरयित्वा शरीरं तु सबाह्याभ्यन्तरं शुचिः । आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २०
कलामात्रस्तु[3] विज्ञेयो निमेषोन्मेष एव च । तथा द्वादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१
धारणाद्वादशायामो योगो वै धारणाद्वयम् । तथा वै योगयुक्तश्च ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २२
वीक्षते[4] परमात्मानं दीप्यमानं स्वतेजसा । प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ॥ २३
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थ[5]श्चैव जायते । एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ॥ २४
जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः । अजिता हि महाभूमिर्दोषानुत्पादयेद्बहून्॥२५
विवर्धयति संमोहं न रोहेदजितां ततः । नालेन तु यथा तोयं यन्त्रेणैव बलान्वितः[6] ॥ २६
आपिबेत प्रयत्नेन तथा वायुं जितश्रमः । नाभ्यां च हृदये चैव कण्ठे उरसि चाऽऽनने ॥ २७
नासाग्रे तु तथा नेत्रे भ्रुवोर्मध्येऽथ मूर्धनि । किंचिदूर्ध्वं परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ॥ २८
प्राणापानसमारोधात्प्राणायामः स कथ्यते । मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ॥ २९
निवृत्तिर्विषयाणां तु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः । सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद्योगलक्षणा ॥ ३०
तयोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणम् । ध्यानयुक्तः सदा पश्येदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ३१
सत्त्वस्यानुपपत्तौ तु दर्शनं तु न विद्यते । अदेशकालयोगस्य दर्शनं तु न विद्यते ॥ ३२
अग्न्यभ्यासे वने[7] वाऽपि शुष्कपर्णचये तथा[8] । जन्तुव्याप्ते श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥३३
सशब्दे सभये वाऽपि चैत्यवल्मीकसंचये । उदपाने तथा नद्यां[9] नं[10] चाऽऽध्मातः कदाचन ॥३४
क्षुधाविष्टा[11]स्तथाऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः । युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा॥ ३५
एतान्दोषान्विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै । तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ३६
जडत्वं बधिरत्वं च मूकत्वं चाधिगच्छति । अन्धत्वं स्मृतिलोपश्च जरा रोगस्तथैव च ॥ ३७
एते[12] दोषाः प्रकुप्यन्ति अज्ञानाद्यो युनक्ति वै । तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन योगी युञ्जेत्समाहितः ३८
अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान्प्राप्नुयात्क्वचित् । तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणां च यथाक्रमम्
यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः । स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रावधारयेत्
एतेन क्रमयोगेन(ण) वातगुल्मं प्रशाम्यति । गु(उ)दावर्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ४१
भुक्त्वा दधि यवागूं वा वायुरूर्ध्वं ततो व्रजेत् । वायुग्रन्थिं ततो भित्त्वा वायुदेशे प्रयोजयेत् ४२
तथाऽपि न विशेषः स्याद्धारणां मूर्ध्नि धारयेत् । युञ्जानस्य ततुं तस्य सत्त्वस्थस्यैव देहिनः ४३
गु(उ)दावर्तप्रतीघाते एतत्कुर्याच्चिकित्सितम् । सर्वगात्रप्रकम्पेन(ण) समारब्धस्य योगिनः ॥४४
इमां चिकित्सां कुर्वीत तथा[13] संपद्यते सुखी । मनसा[14] पर्वतं किंचिद्विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ॥ ४५

---

१ क. घ. ङ. वृषणे । २ ख. ग. °मुपाक्र° । ३ ख. घ. °मात्रा तु वि° । ४ ख. ग. घ. ङ. वीक्ष्यते । ५ ख. घ. °त्त्वस्थाश्चै° । ६ ख. ग. घ. ङ. °लार्थिनः । आ° । ७ ख. ग. ङ. वले । ८ ख. °था । यन्तु° । ९ ग. घ. वाप्यां । १० क. न बाधातः । ११ घ. °विष्टस्तथाऽशान्तो न । ङ. °विष्टस्तथा श्रान्तो न । १२ क. ग. तस्य । १३ क. घ. ङ. तथा । १४ क. °सा यद्व्रतं ।

उरोद्घात उरःस्थानं कण्ठदेशे च धारयेत्। त्वचोऽवघाते तां वाचि बाधिर्ये श्रोत्रयोस्तथा ॥
जिह्वास्थाने तृषार्तस्तु अम्लेः स्नेहांश्च तन्तुभिः। फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः संपद्यते सुखी॥ ४७
क्षये कुष्ठे सकीलासे धारयेत्सर्वसात्त्विकीम्। यस्मिन्यस्मिन्रजोदेशे तस्मिन्युक्तो विनिर्दिशेत् ॥
योगोत्पन्नस्य विप्र(घ्न)स्य इदं कुर्याच्चिकित्सितम्। वंशकीलेन मूर्धानं धारयान(ण)स्य ताडयेत्॥
मूर्ध्नि कीलं प्रतिष्ठाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत्। भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ॥ ५०
अथ वाँ लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत्। प्रतिलभ्य ततः संज्ञां धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ५१
स्निग्धमल्पं च भुञ्जीत ततः संपद्यते सुखी। अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगवित् ॥ ५२
दिवं च पृथिवीं चैव वायुमग्निं च धारयेत्। प्राणायामेन तत्सर्वं दह्यमानं वशी भवेत् ॥ ५३
अथापि प्रविशेदेहं ततस्तं प्रतिषेधयेत्। ततः संस्तभ्य योगेन धारयान(ण)स्य मूर्धनि ॥ ५४
प्राणायामाग्निना दग्धं तत्सर्वं विलयं व्रजेत्। कृष्णसर्पापराधं तु धारयेद्धृदयोदरे ॥ ५५
महो जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत्। विषस्य तु फलं पीत्वा विशल्यां धारयेत्ततः ५६
सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत्। हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ॥ ५७
सहस्रेण घटानां च युक्तः स्नायीत योगवित्। उदके कण्ठमात्रे तु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ ५८
प्रतिस्रोतोविषाविष्टो धारयेत्सर्वगात्रिकीम्। शीर्णोऽर्कपत्रपुटकैः पिबेद्वल्मीकमृत्तिकाम् ॥ ५९
चिकित्सितविधिर्ह्येष विश्रुतो योगनिर्मितः। व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ॥ ६०
ब्रुवतो लक्षणं विद्धि विप्रस्य कथयेत्क्वचित्। अथापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रलीयते ॥ ६१
तस्मात्प्रवृत्तिर्योगस्य न वक्तव्या कथंचन ॥ ६२

सत्त्वं तथाऽऽरोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिः प्रथमा शरीरे ॥ ६३

आत्मानं पृथिवीं चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति। कृत्वाऽन्यं विशते चैव विद्यात्सिद्धिमुपस्थिताम्

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६६

अथ द्वादशोऽध्यायः।

योगोपसर्गकथनम्।

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गा यथा तथा। प्रादुर्भवन्ति ये दोषा दृष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १
मानुष्यान्विविधान्कामान्कामयेत ऋतुं स्त्रियः। विद्यादानफलं चैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २
अग्निहोत्रं हविर्यज्ञमेतंत्प्रतपनं तथा। मायाकर्म धनं स्वर्गमुपसृष्टस्तु काङ्क्षति ॥ ३
एषु कर्मसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमागतः। उपसृष्टं तु जानीयाद्बुद्ध्या चैव विसर्जयेत् ॥ ४
नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गात्प्रमुच्यते। जितप्रत्युपसर्गस्य जितश्वासस्य देहिनः ॥ ५

---

१ ख. ग. श्रोत्रिये तथा। २ घ. ङ. अम्लिस्ने°। ३ ङ. °स्मिन्योगो वि°। ४ घ. ङ. वाऽलुप्त°। ५ ख. घ. शीर्णेकप°। ग. शीर्णार्के°। ङ. शीर्णके प°। ६ ग. घ. ङ. ब्रुवन्तं। ७ ख. घ. ङ. कृतान्यावि°। ८ ग. घ. °स्थितम्। ९ ख. ग. घ. ङ. ऋतुस्त्रि°। १० क. °तत्प्रायतनं।

(योगोपसर्गकथनम्)

उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः । प्रतिभा श्रवणे चैव देवानां चैव दर्शनम् ॥ ६
भ्रमावर्तश्च इत्येते सि[1]द्धिलक्षणसंज्ञिताः । विद्या काव्यं तथा शिल्पं सर्ववाचो[2]कृतानि तु ॥ ७
विद्यार्थाश्चोपतिष्ठन्ति[3] प्र[4]भावस्यैव लक्षणम् । शृणोति शब्दाञ्श्रोतव्यान्योजनानां शतादपि ॥ ८
सर्वज्ञश्च विधिज्ञश्च योगी चोन्मत्तवद्भवेत् । यक्षराक्षसगन्धर्वान्वी[5]क्षते दिव्यमानुषान् ॥ ९
वेत्ति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य लक्षणम् । देवदानवगन्धर्वानृषींश्चापि तथा पितॄन् ॥ १०
प्रेक्षते सर्वतश्चैव उन्मत्तं तं विनिर्दिशेत् । भ्रमेण भ्राम्यते योगी चोद्यमानोऽन्तरात्मना ॥ ११
भ्रमेण भ्रान्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति । (*वार्ता नाशयते चित्तं चोद्यमानोऽन्तरात्मना॥१२
वर्तनाक्रान्तबुद्धेस्तु[6] स[7]र्वं ज्ञानं प्रणश्यति) । प्रावृत्य मनसा शुक्लं पटं वा कम्बलं तथा ॥ १३
ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवानुचिन्तयेत् । तस्माच्चैवाऽऽत्मनो दोषांस्तूपसर्गानुपस्थितान् ॥ १४
परित्यजेत मेधावी यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः । ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षोरगमहासुराः ॥ १५
उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्तन्ते पुनः पुनः । तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ १६
तथा सुप्तः सुसूक्ष्मेषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् । ततस्तु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य योगिनः ॥ १७
उपसर्गाः पुनश्चान्ये जायन्ते प्राणसंज्ञकाः । पृथिवीं धारयेत्सर्वां ततश्चापो ह्यनन्तरम् ॥ १८
ततोऽग्निं चैव सर्वेषामाकाशं मन एव च । ततः परां पुनर्बुद्धिं धारये[8]द्यत्नतो यती ॥ १९
सिद्धीनां चैव लिङ्गानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा परित्यजेत् । पृथ्वीं[9] धारयमाणस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्तते ॥२०
+आत्मानं मन्यते नित्यं पृथ्वीगन्धश्च जायते । अपो धारयमाणस्यं[10] आपः सूक्ष्मा भवन्तिहि[11] २१
शीता रसाः प्रवर्तन्ते सूक्ष्मा ह्यमृतसंनिभाः । तेजो धारयमाणस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्तते ॥ २२
(×आत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनु[12]पश्यति । =वायुं धारयमाणस्य वायुः सूक्ष्मः प्रवर्तते ॥ २३
आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मण्डलं भ्रमेत् । आकाशं धारयमाणस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्तते)॥२४
पश्यते मण्डलं सूक्ष्मं घोषश्चास्य प्रवर्तते । ((आत्मानं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्तते ॥२५
तथा मनो धारयतो मनः सूक्ष्मं प्रवर्तते । मनसा सर्वभूतानां मनस्तु विशते हि सः ॥ २६
बुद्ध्या बुद्धिं य[13]दा युञ्जेत्तदा विज्ञाय बुध्यते । एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा यस्तु योगवित्॥
परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं व्रजेत् । यस्मिन्यस्मिंश्च संयुक्तो भूत ऐश्वर्यलक्षणे ॥ २८
तत्रैव सङ्गं भजते तेनैव प्रविनश्यति । तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परम् ॥ २९
परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्द्विजः । दृश्यन्ते हि महात्मान ऋषयो दिव्यचक्षु[14]षः ॥३०
संसक्ताः सूक्ष्मभावेषु ते दोषास्तेषु संज्ञिताः । तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ३१
ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चोच्यते । विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ॥
प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । = इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । ((इदमर्धं ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

---

१ ख. सिद्धल° । २ क. °चावृता° । ३ ख. ङ. °न्ति प्रातिभस्यै° । ४ घ. प्रतिभास्येव । ५ ख.ग. °न्वीक्ष्यन्ते । ६ ङ. °स्तु ज्ञानं सर्वं प्र° । ७ ख. सर्वज्ञा° । ८ ख. ग. घ. ङ. °येत प्रयत्नतः । सिं° । ९ घ. पृथ्वीं ग° । १० ख. ङ. °स्य चाऽऽपः । घ. °स्य त्वापः । ११ क. ख. हि । सीता । १२ क. °लं प्रभो । आ° । १३ ख. ग. घ. ङ. यथा । १४ ख. ग. °क्षुषा । सं° ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ३३

नित्यं ब्रह्मधनो युक्त उपसर्गैः प्रमुच्यते । जितश्वासोपसर्गस्य जितरागस्य योगिनः ॥ ३४
एका बहिः शरीरेऽस्मिन्धारणा सार्वकामिकी । विशेद्यदा द्विजो युक्तो यत्र यत्रार्पयेन्मनः ॥ ३५
भूतान्याविशते वाऽपि त्रैलोक्यं चापि कम्पयेत् । एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्विह ॥ ३६
मनो द्वारं हि योगानामादित्यं च विनिर्दिशेत् । आदानादिक्रियाणां तु आदित्य इति चोच्यते
एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मवर्जितः । प्रकृतिं समतिक्रम्य रुद्रलोके महीयते ॥ ३८
(*ऐश्वर्यगुणसंप्राप्तं ब्रह्मभूतं तु तं प्रभुम् । देवस्थानेषु सर्वेषु सर्वतस्तु निवर्तते) ॥ ३९
पैशाचेन पिशाचांश्च राक्षसेन च राक्षसान् । गान्धर्वेण च गन्धर्वान्कौबेरेण कुबेरजान् ॥ ४०
इन्द्रमैन्द्रेण स्थानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि । प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ ४१
ब्राह्मं ब्राह्मेन(ण) चाप्येवमुपामन्त्रयते प्रभुम् । तत्र सक्तस्तु उन्मत्तस्तस्मात्सर्वं प्रवर्तते ॥ ४२
नित्यं ब्रह्मपरो युक्तः स्थानान्येतानि वै त्यजेत् । असज्जमानः स्थानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११०९

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

योगैश्वर्यनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरम् । येन योगविशेषेण सर्वलोकानतिक्रमेत् ॥ १
तत्राष्टगुणमैश्वर्यं योगिनां समुदाहृतम् । तत्सर्वं क्रमयोगेन(ण) उच्यमानं निबोधत ॥ २
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यं चैव सर्वत्र ईशित्वं चैव सर्वतः ॥ ३
वशित्वमथ सर्वत्र यत्र कामावसायिता । तच्चापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्यं सार्वकामिकम् ॥ ४
सावद्यं निरवद्यं च सूक्ष्मं चैव प्रवर्तते । सावद्यं नाम यत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतम् ॥ ५
निरवद्यं तथा नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतम् । इन्द्रियाणि पुनश्चैव अहंकारश्च वै स्मृतम् ॥ ६
तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तंस्तु पञ्चभूतात्मकं पुनः । इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्ध्यहंकारसंज्ञितः ॥ ७
तथा सर्वमयं चैव आत्मस्था ख्यातिरेव च । संयोग एवं त्रिविधः सूक्ष्मेष्वेव प्रवर्तते ॥ ८
पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाथ प्रवर्तते । तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाऽऽह भगवान्प्रभुः ॥ ९
त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्यानियतः स्मृतः । अणिमा च यथाव्यक्तं सर्वं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १०
त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुष्प्राप्यं समुदाहृतम् । तच्चापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां बलात् ॥ ११

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °शक्तिं च विभोर्विदित्वा ष° । २ ख. घ. ङ. °नादिन्द्रियाणां । ३ ख. ङ. °र्तयेत् । पै° । ४ ख. घ. ङ. °र्तयेत् । नि° । ५ ख. ग. घ. ङ. सर्वाल्लोँका° । ६ क. ग. °र्यं सर्वं° । ७ क. °म तत्त° । ८ घ. यथा° । ९ क. °णि मन° । १० क. °वृत्तं तु प° । ११ क. °ज्ञितम् । त° । १२ ख. ग. घ. ङ. °गुणश्चापि । १३ ख. ङ. °लो. क्यस° । १४ ख. ग. घ. ङ. °चास्य भ° ।

लम्बनं प्लवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् । शीघ्रगं सर्वभूतेषु द्वितीयं[3] तत्पदं स्मृतम् ॥ १२
त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च । महिमा चापि यो यस्मिंस्तृतीयो योग उच्यते ॥ १३
त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतम् । प्रकामान्विषयान्भुङ्क्ते न च प्रतिहतः क्वचित् ॥ १४
त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखे प्रवर्तते । ईशो भवति सर्वत्र प्रविभागेन योगवित् ॥ १५
वश्यानि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे । भवन्ति सर्वकार्येषु इच्छतो न भवन्ति च ॥ १६
*यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे । इच्छया चेन्द्रियाणि स्युर्भवन्ति न भवन्ति च ॥ १७
शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चैव मनस्तथा । प्रवर्ततेऽस्य चेच्छातो न भवन्ति तथेच्छया ॥ १८
न जायते न म्रियते भिद्यते न च च्छिद्यते । न दह्यते न मुह्येत हीयते न च लिप्यते ॥ १९
न क्षीयते न क्षरति न खिद्यति कदाचन । क्रियते चैव सर्वत्र तथा विक्रियते न च ॥ २०
अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः । अवर्णो ह्यस्वरश्चैव तथा वर्णस्य कर्हिचित् ॥ २१
भुङ्क्तेऽथ विषयांश्चैव विषयैर्न च युज्यते । ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाच्चापवर्गकः ॥ २२
व्यापकस्त्वपवर्गाच्च व्यापित्वात्पुरुषः स्मृतः । पुरुषः सूक्ष्मभावात्तु ऐश्वर्ये परतः स्थितः ॥ २३
गुणान्तरं तु ऐश्वर्ये सर्वतः सूक्ष्म उच्यते । ऐश्वर्यमप्रतीघाति प्राप्य योगमनुत्तमम् ॥
अपवर्गं ततो गच्छेत्सुसूक्ष्मं परमं पदम् ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगैश्वर्यनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११३३

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

न चैवमागतो ज्ञानाद्रागात्कर्म समाचरेत् । राजसं तामसं वाऽपि भुक्त्वा तत्रैव युज्यते ॥ १
तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गे समश्नुते । तस्मात्स्थानात्पुनर्भ्रष्टो मानुष्यमनुपद्यते ॥ २
तस्माद्ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म शाश्वतमुच्यते । ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखम् ॥ ३
परिश्रमस्तु यज्ञानां महताऽर्थेन वर्तते । भूयो मृत्युवशं याति तस्मान्मोक्षः परं सुखम् ॥ ४
अथ वै ध्यानसंयुक्तो ब्रह्मयज्ञपरायणः । न स[12] स्याद्व्यापितुं शक्यो मन्वन्तरशतैरपि ॥ ५
दृष्ट्वा तु पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वरूपिणम् । विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम् ॥
विश्वगन्धं विश्वमाल्यं विश्वाम्बरधरं प्रभुम् ॥ ६
गोभिर्मही [13]संयतते पतत्रिणं महात्मानं परममतिं वरेण्यम् ।
कविं पुराणमनुशासितारं सूक्ष्माच्च सू[14]क्ष्मं महतो महान्तम् ॥ ७

---

* न दृश्यतेऽयं श्लोकः ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. लङ्घनं । २ ख. घ. योगै रू° । ३ घ. ङ. °यं तु प° । ४ ख. घ. °क्यगमनं स्मृ° । ५ क °दुःखं प्र° । ६ क. ह्यवर° । ७ घ. ङ. भुज्यते । ८ ङ. °गैतः । व्या° । ९ क. घ. °प्रतिघा° । १० घ. °र्वर्गं त° ११ ख. ङ. भुज्यते । १२ ख. ङ. स व्या(च्या)वयितुं । १३ ग. घ. ङ. संपतते । १४ ङ. सूक्ष्मो म° ।

(पाशुपतयोगनिरूपणम्)

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं निरिन्द्रियं पुरुषं रुक्मवर्णम् ।
अलिङ्गिनं पुरुषं रुक्मवर्णं सलिङ्गिनं निर्गुणं[1] चेतनं च ॥ ८
नित्यं सदा सर्वगतं तु शौचं पश्यन्ति युक्त्या ह्यचलं प्रकाशम् ।
तद्भावितस्तेजसा दीप्यमानः अ(नो ह्य)पाणिपादोदरपार्श्वजिह्वः ॥ ९
अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
नास्यास्त्यबुद्धं न च बुद्धिरस्ति स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः ॥ १०
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं[2] सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् ॥ ११

तमाहुर्मुनयः सर्वे लोके प्रसवधर्मिणीम् । प्रकृतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ १२
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके[3] सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
युक्ता योगेन चेशानं सर्वतश्च सनातनम् । पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्ध्याता न मुह्यति[4] ॥ १४
(+भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययम् । सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्वै ध्यात्वा न मुह्यति ॥)
पवनो हि यथा ग्राह्यो विचरन्सर्वमूर्तिषु । पुरि शेते तथाऽश्रे[5] च तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ १६
अथ चेल्लुप्तधर्मा[6]तु सविशेषैश्च कर्मभिः । ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै शुक्रशोणितसंयुतम् ॥ १७
स्त्रीपुमांस(पुंसयोः)प्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः । ततस्तु गर्भकाले तु कललं नाम जायते॥१८
कालेन कललं(लं) चापि बुद्बुदश्च प्रजायते । मृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रावर्तेन[7] पीडितः ॥ १९
हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विश्वत्वमुपगच्छति । एवमात्मास्थिसंयुक्तो वायुना समुदीरितः ॥ २०
जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं[8] तथा मनः । वायुः संभवते तेषां वातात्संजायते जलम् ॥ २१
जलात्संभवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्धते । रक्तभागास्त्रयस्त्रिंशच्छुक्रभागाश्चतुर्दश ॥ २२
भागतोऽर्धपलं कृत्वा ततो गर्भे निषेव्यते । ततस्तु गर्भसंयुक्तः पञ्चभिर्वायुभिर्वृतः ॥ २३
पितुः शरीरात्प्रत्यङ्गं रूपमस्योपजायते । ततोऽस्य मातुराहारात्पीतलीढप्रवेशितम् ॥ २४
नाभिः स्रोतःप्रवेशेन प्राणाधारो हि देहिनाम् । नव मासान्परिक्लृप्तः संवेष्टितशिरोधरः ॥ २५
वेष्टितः सर्वगात्रैश्च अपर्यायक्रमागतः । नवमासोषितश्चैव योनिच्छिद्रादवाङ्मुखः ॥ २६
ततस्तु कर्मभिः पापैर्निरयं प्रतिपद्यते । असिपत्रवनं चैव शाल्मलीछेदभेदयोः ॥ २७
तत्र निर्भर्त्सनं चैव तथा शोणितभोजनम् । एतास्तु यातना घोराः कुम्भीपाकसुदुःसहाः ॥२८
यथा ह्यापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै । तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः॥
एवं जीवस्तु तैः पापैस्तप्यमानः स्वयंकृतैः । प्राप्नुयात्कर्मभिः शेषं दुःखं वा यदि चेतरम्(त्) ॥३०
एकेनैव तु गन्तव्यं सर्वमृत्युनिवेशनम् । एकेनैव च भोक्तव्यं तस्मात्सुकृतमाचरेत् ॥ ३१
न ह्येनं प्रस्थितं कश्चिद्गच्छन्तमनुगच्छति । यदनेन कृतं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३२

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. घ. °र्गुणवेतनं । ङ. °र्गुणचे° । २ ख. °न्तं यस्थाभवेद्वायुरत्नां प्रवृत्तिम् । अचेतनां सर्वगतां सूक्ष्मां प्र° । ३ क. ङ. °तिमाँल्लोके । ४ क. ग. मुह्यते । ५ घ. ङ. °थाऽऽस्ते च । ६ ख. ग. घ. ङ. °स्तु सावशे° । ७ ग. घ. ङ. चक्रव° । ८ ख. °पं यथा । ९ घ. ङ. °थाऽऽत्मनः । १० घ. °त्संचराति । ११ ख. ग. ङ. °भागत्र° । १२ क. °षेवते । १३ ख. ग. घ. °र्वश्रोतैश्च । ङ. °र्वश्रोत्रैश्च । १४ ख. ग. घ. ङ. °पाकाः सु° । १५ ख. ग. °र्वमुत्सृज्य वै वन° । घ. ङ. °र्वमुत्सृज्य वै धन° ।

ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।
शुष्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा बह्वीभिः सुभृशमधर्मयातनाभिः ॥ ३३

कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेव्यते । तत्प्रसह्य हरे[1]त्पापं तस्मात्सुकृतमाचरेत्[2] ॥ ३४
यादृग्जातानि पापानि पूर्वं कर्माणि देहिनः । संसारं तामसं[3] तादृक्षड्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३५
मानुष्यं पशुभावं च पशुभावान्मृगो भवेत् । मृगत्वात्पक्षिभावं तु तस्माच्चैव सरीसृपः ॥ ३६
सरीसृपत्वाद्गच्छेद्धि स्थावरत्वं न संशयः । स्थावरत्वं पुनः प्राप्तो यावदुन्मिषते नरः ॥ ३७
कुलालचक्रवद्भ्रान्तस्तत्रैव प[4]रिकीर्तितः । इत्येवं हि मनुष्यादिः संसारे स्थावरान्तिके[5] ॥ ३८
विज्ञेयस्तामसो नाम तत्रैव परिवर्तते । सात्त्विक[6]श्चापि संसारो ब्रह्मादिः परिकीर्तितः ॥ ३९
पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनाम् । ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्थावरे केवलं तमः॥४०
चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भकं रजः । मर्मसु च्छिद्यमानेषु वेदनार्तस्य देहिनः ॥ ४१
ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति । संस्कारात्पूर्वधर्मस्य भावनायां म[7]नो(णो)दितः ॥
मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्नित्यं समादधेत् ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगनिरूपणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११७५

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

चतुर्दशविधं ह्येतद्बुद्ध्वा संसारमण्डलम् । तथा समारभेत्कर्म संसारभयपीडितः ॥ १
ततः स्मरति संसारं चक्रेण परिवर्तितः । तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुञ्जकः ॥ २
तथा समारभेद्योगं यथाऽऽत्मानं स पश्यति । एष आद्यः परं ज्योतिरेष सेतुरनुत्तमः ॥ ३
विवृद्धो ह्येष भूतानां न संभेदश्च शाश्वतः । तदेनं सेतुमात्मानमग्निं वै विश्वतोमुखम् ॥ ४
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानवित् । हुत्वाऽष्टावाहुतीः सम्यक्शुचिस्तद्गतमानसः ॥ ५
वैश्वानरं हृदिस्थं तु यथावदनुपूर्वशः । अपः पूर्वं सकृत्प्राश्य तूष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ६
प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता । अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा ॥ ७
उदानाय चतुर्थीति व्यानायेति च पञ्चमी । स्वाहाकारैः प[8]रं हुत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ॥ ८
अपः पुनः सकृत्प्राश्य त्र्याचम्य हृदयं स्पृशेत् । ॐ प्राणानां ग्रन्थिरस्यात्मा रुद्रो ह्यात्मा विशान्तकः
स रुद्रो ह्यात्मनः प्राणा एवमाप्याययेत्स्वयम् । त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उग्रस्त्वं चतुरो वृषा॥१०
मृत्युघ्नोऽसि त्वमस्मभ्यं भद्रमेतद्धुतं हविः । एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ॥ ११
विश्राव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्पृशेत् । ततः पुनरुपस्पृश्य चाऽऽत्मानमभिसंस्पृशेत्

---

१ ग. घ. ङ. हरन्योऽन्यं त° । २ ख. घ. °त् । यथापिवातिगन्धस्यापूर्वक° । ग. °त् । यथाऽपि वाऽतिगन्धः स्यात्पूर्वकर्मणि । ३ ख. ग. घ. ङ. °सं सोवै षड्वि° । ४ ख. ग. घ. ङ. °रिवर्तते । इ° । ५ क. °रान्तके । ६ ख. ग. घ. ङ. °कस्यापि । ७ क. ग. प्रतोदितः । ८ ख, ग. घ. ङ. पदं । ९ ग. घ. °भ्यं रुद्र° ।

*अक्षिणी नासिका श्रोत्रे हृदयं शिर एव च। द्वावात्मानावुभावेतौ प्राणापानावुदाहृतौ ॥ १४
तयोः प्राणोऽन्तरात्माऽस्य बाह्योऽपानोऽत उच्यते। अन्नं प्राणस्तथाऽपानं मृत्युर्जीवितमेव च॥
अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा। अन्नाद्भूतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेष्यते ॥ १५
वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते। तदेवाग्नौ हुतं ह्यन्नं भुञ्जते देवदानवाः ॥ १६
गन्धर्वयक्षरक्षांसि पिशाचाश्चान्नमेव हि[१] ॥ १७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११९२

अथ षोडशोऽध्यायः।

शौचाचारलक्षणनिरूपणम्।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शौचाचारस्य लक्षणम्। यदनुष्ठाय शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि[२] चाऽऽप्नुयात्
उदकार्थी तु शौचानां मुनीनामुत्तमं पदम्। यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्नावसीदति ॥ २
मानावमानौ द्वावेतौ तावेवाऽऽहुर्विषामृते। अवमानं विषं तत्र मानस्त्वमृतमुच्यते ॥ ३
यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्नावसीदति। गुरोः[४] प्रियहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत्॥ ४
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत्। प्राप्यानुज्ञां ततश्चैव ज्ञानागमनमुत्तमम् ॥ ५
अविरोधेन धर्मस्य विचरेत्पृथिवीमिमाम्। चक्षुष्पूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥ ६
सत्यपूतां वदेद्वाणीमिति धर्मानुशासनम्। आतिथ्यं श्राद्धयज्ञेषु न गच्छेद्योगवित्क्वचित् ॥ ७
एवं ह्यहिंसको योगी भवेदिति विचारणा[५]। वह्नौ विधूमे व्यङ्गारे सर्वस्मिन्भुक्तवज्जने ॥ ८
विचरेन्मतिमान्[६]योगी न तु तेष्वेव नित्यशः। यथैवमवमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ॥ ९
युक्तस्तथाऽऽचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन्। भैक्षं[७] चरेद्गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ॥ १०
श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते। अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्द्विजः ॥ ११
श्रद्दधानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु। अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ॥ १२
भैक्षचर्या त्रिवर्णेषु जघन्या वृत्तिरुच्यते। भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव च ॥ १३
फलमूलं विपक्वं वा पिण्याकं शक्तितोऽपि वा। इत्येते वै मया प्रोक्ता योगिनां सिद्धिवर्धनाः॥
आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति स्मृतम्। अब्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे समश्नुते ॥ १५
न्यायतो यस्तु भिक्षेत स पूर्वोक्ताद्विशिष्यते। योगिनां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं चान्द्रायणं स्मृतम्॥१६
एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत्। अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च अलोभस्त्याग एव च १७
व्रतानि चैव भिक्षूणामहिंसा परमार्थिता[९]। अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ॥ १८
नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्तिताः। बीजयोनिर्गुणवपुर्बद्धः कर्मभिरेव च ॥ १९

---

* इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः।

---

१ घ. च। २ ख. हि विन्दति। उ°। ३ क. मानं त्वमृ°। ४ ग. ङ. गुरौ प्रि°। घ. गुरुप्रि°। ५ ग. घ. ङ. °णा। व्यहे वि°। ६ ख. ग. घ. ङ. °मान्भैक्षं न। ७ क. ख. भैक्ष्यं। ङ. भैक्षं वरं गृह°। ८ घ. ङ. °र्या विव°। ९ ख. घ. ङ. °मार्थता।

यथा द्विप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते। प्राप्यते वाऽचिरादेवाङ्कुशेनेव निवारितः॥ २०
एवं ज्ञानेन शुद्धेन दग्धबीजो ह्यकल्मषः। विमुक्तबन्धः शान्तोऽसौ मुक्त इत्यभिधीयते॥ २१
वेदैस्तुल्याः सर्वयज्ञक्रियास्तु यज्ञे जप्यं ज्ञानिनामाहुरग्र्यम्।
ज्ञानाद्ध्यानं सङ्गरागव्यपेतं तस्मिन्प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः॥ २२
दमः शमः सत्यमकल्मषत्वं मौनं च भूतेष्वखिलेष्वथाऽऽर्जवम्।
अतीन्द्रियज्ञानमिदं तथाऽऽर्जवं प्राहुस्तथा ज्ञानविशुद्धसत्त्वाः॥ २३
समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी शुचिस्तथैवाऽऽत्मरतिर्जितेन्द्रियः।
समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो महर्षयश्चैवमनिन्दितामलाः॥ २४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शौचाचारलक्षणनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२१६

अथ सप्तदशोऽध्यायः।

परमाश्रमविधिकथनम्।

वायुरुवाच—

आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम्। अतः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम्॥ १
अनुज्ञाप्य गुरुं चैव विचरेत्पृथिवीमिमाम्। सारभूतमुपासीत ज्ञानं यज्ज्ञेयसाधकम्॥ २
इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत्। अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात्॥ ३
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः। पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्याने ह्येवं मनो दधेत्
शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वने तथा। नदीनां पुलिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत्॥ ५
वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः। यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी व्यवस्थितः॥ ६
अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेन्द्रियः शुभाशुभे हित्य च कर्मणी उभे॥ ७
इदं शरीरं प्रविमुच्य शाश्वतो न जायते म्रियते वा कदाचित्॥ ८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमाश्रमविधिकथनं नाम सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२२४

अथाष्टादशोऽध्यायः।

यतिप्रायश्चित्तविधिकथनम्।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यतीनामिह निश्चयम्। प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन यान्यकामकृतानि तु॥ १
अथ कामकृतेऽप्याहुः सूक्ष्मधर्मविदो जनाः। पापं च त्रिविधं प्रोक्तं वाङ्मनःकायसंभवम्॥ २

---

१ घ. ङ. 'बन्धनः शा'। २ ख. ग. घ. ङ. 'खिलं तथाऽऽ'। ३ ख. ग. घ. ङ. 'द्बुद्धयः। स'। ४ घ. 'नं ज्ञेषस्य सां'। ५ ख. ङ. भज्ञाय सा'। ६ ख. ग. घ. ङ. 'दं ज्ञेयमि'। ७ क. यस्तुषि'। ८ ख. ङ. विधाय।

सततं हि दिवा रात्रौ येनेदं बध्यते जगत् । न कर्माणि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ॥ ३
क्षणमेव प्रयोज्यं तु आयुषस्तु विधारणात् । भवेद्धीरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं बलम् ॥ ४
न हि योगात्परं किंचिन्नराणामिह दृश्यते । तस्माद्योगं प्रशंसन्ति धर्मयुक्ता मनीषिणः ॥ ५
अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्यैश्वर्यमनुत्तमम् । दृष्ट्वा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ६
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च । एकैकापक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ७
उपेत्य तु स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सांतपनं तथा ॥ ८
ततश्चरति निर्देशं कृच्छ्रस्यान्ते समाहितः । पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ ९
न म(न)र्मयुक्तं वचनं हिनस्तीति मनीषिणः । तथाऽपि च न कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥ १०
अहोरात्राधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति श्रुतिः । हिंसा ह्येषा परा सृष्टा दैवतैर्मुनिभिस्तथा ॥ ११
यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः । स तस्य हरति प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ॥ १२
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रताच्युतः । भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १३
विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः । ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रक्षीणकल्मषः ॥ १४
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः । अहिंसा सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५
अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून्मृगान् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा १६
स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि । तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १७
दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । (*त्रिरात्रमुपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥ १८
रात्रौ स्कन्नः शुचिः स्नातो द्वादशैव तु धारणाः । प्राणायामेन शुद्धात्मा विरजा जायते द्विजः
एकान्नं मधु मांसं वा ह्यामश्राद्धं तथैव च । अभोज्यानि यतीनां च प्रत्यक्षलवणानि च ॥ २०
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते) । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ २१
व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्वाङ्मनःकायसंभवम् । सद्भिः सह विनिश्चित्य यद्ब्रूयुस्तत्समाचरेत् ॥ २२
विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः समस्तभूतेषु चरन्समाहितः ॥
स्थानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यतिप्रायश्चित्तविधिकथनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२४७

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अरिष्टनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अरिष्टानि निबोधत । येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यति चाऽऽत्मनः ॥ १
अरुन्धतीं ध्रुवं चैव सोमच्छायां महापथम् । यो न पश्येत्स नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परम् ॥ २
अरश्मिवन्तमादित्यं रश्मिवन्तं च पावकम् । यः पश्येन्न च जीवेत मासादेकादशात्परम् ॥ ३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. वेष्ट्यते । २ ख. ग. घ. ङ. °वेद्धोरोऽ° । ३ ख. ग. घ. ङ. °तव्यं प्र° । ४ ख. ग. ङ. °रणा । प्रा° । ५ ख. °रज्ञो जा° । ६ ख. घ. °भवा । स° । ग. ङ. °भवाः । स° ।

(अरिष्टनिरूपणम्)

[1]वमेन्मूत्रं करीषं वा सुवर्णं रजतं तथा । प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने दश मासान्स जीवति ॥ ४
अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि खण्डं यस्य पदं भवेत् । पांशुले कर्दमे वाऽपि सप्त मासान्स जीवति ॥ ५
काकः कपोतो गृध्रो वा निलीयेद्यस्य मूर्धनि । क्रव्यादो वा खगः कश्चित्षण्मासान्नातिवर्तते॥६
[2]बेध्येद्वायसपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः । छायां वा विकृतां पश्येच्चतुः पञ्च स जीवति ॥ ७
अन[3]भ्रे विद्युतं पश्येद्दक्षिणां दिशमाश्रिताम् । उदकेन्द्रधनुर्वाऽपि त्रयो द्वौ वा स जीवति ॥ ८
अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शे आत्मानं यो न पश्यति।अशिरस्कं तथाऽऽत्मानं मासादूर्ध्वं न जीवति
शवगन्धि भवेद्गात्रं वशा(सा)गन्धि ह्यथापि वा । मृत्युर्ह्युपस्थितस्तस्य अर्धमासं स जीवति॥१०
(*यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादं वाऽवशुष्यति।धूमो(मं)वा मस्तकोन्नश्ये(त्पश्ये)द्दशाहं न स जीवति)
संभिन्नो मारुतो यस्य मर्मस्थानानि कृन्तति । अद्भिः स्पृष्टो न हृष्येच्च तस्य मृत्युरुपस्थितः १२
ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनाऽऽशां तु दक्षिणाम् । गायन्नथ व्रजेत्स्वप्ने विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥ १३
कृष्णाम्बरधरा श्यामा गायन्ती वाऽथ चाङ्गना । यन्नयेद्दक्षिणामाशां स्वप्ने सोऽपि न जीवति॥
छिद्रं वासश्च कृष्णं च स्वप्ने यो बिभृयान्नरः । भग्नं वा श्रवणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥१५
आ मस्तकतलाद्यस्तु निमज्जेत्पङ्कसागरे । दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्नं सद्य एव न जीवति ॥ १६
भस्माङ्गारांश्च केशांश्च नदीं शुष्कां भुजंगमान् । पश्येद्यो दशरात्रं तु न स जीवेत तादृशः॥ १७
कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुद्यतायुधैः । पाषाणैस्ताड्यते स्वप्ने यः सद्यो न स जीवति ॥ १८
सूर्योदये प्रत्युषासि प्रत्यक्षं यस्य वै शिवा । क्रोशन्ती संमुखाऽभ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥ १९
यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशम् । जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥ २०
भूयो भूयः श्वसेद्यस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा । दीपगन्धं च नो वेत्ति विद्यान्मृत्युमुपस्थितम्
रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् । परनेत्रेषु चाऽऽत्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २२
नेत्रमेकं स्रवेद्यस्य कर्णौ स्थानाच्च भ्रश्यतः । नासा च वक्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २३
यस्य कृष्णा खरा जिह्वा पङ्कभासं च वै मुखम् । गण्डे चिपिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः २४
मुक्तकेशो हसंश्चैव गायन्नृत्यंश्च यो नरः । याम्याशाभिमुखो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ २५
यस्य स्वेदसमुद्भूताः श्वेतसर्षपसंनिभाः । स्वेदा भवन्ति ह्यसकृत्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २६
उष्ट्रा वा रासभा वाऽपि युक्ताः स्वप्ने रथेऽशुभाः । यस्य सोऽपि न जीवेत दक्षिणाभिमुखो गतः
[11]द्वे चात्र परमे रिष्टे [12]एतेद्रूपं परं भवेत् । घोषं न शृणुयात्कर्णे ज्योतिर्नेत्रे न पश्यति ॥ २८
श्वभ्रे यो निपतेत्स्वप्ने द्वारं चास्यं[13] न विद्यते । न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥

ऊर्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
मुखस्य चोष्मा शुषिरा च नाभिरत्युष्णमूत्रो विषमस्थ एव ॥ ३०

दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिहन्यते । तं पश्येदथ हन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३१
अग्निप्रवेशं कुरुते स्वप्नान्ते यस्तु मानवः । स्मृतिं नोपलभेच्चापि तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ३२
यस्तु प्रावरणं शुक्लं स्वकं पश्यति मानवः । रक्तं कृष्णमपि स्वप्ने तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३३

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. °त्रं पुरी° । २ ङ. बद्धे द्वादशप° । ३ ङ. °नभ्रवि° । ४ ख. हृदयं चाव° । ५ ख. °कात्यस्येद° । ६ घ. ङ. °थ वाऽङ्ग° । ७ क. ग. °यो विधृया° । ८ ख. ग. घ. °रः । नग्नं । ९ ङ. ताड्यते । १० ख. ग. घ. भूयस्त्रसे° । ११ ग. घ. ङ. द्वे वाऽत्र । १२ ख. ग. घ. ङ. °तद्भूतं प° । १३ ख. ग. घ. ङ. °स्य विधीयते ।

अरिष्टसूचिते देहे तस्मिन्काल उपागते । त्यक्त्वा भयविषादं च उद्गच्छेद्बुद्धिमान्नरः ॥ ३४
प्राचीं वा यदि वोदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः । समेऽतिस्थावरे देशे विविक्ते जनवर्जिते ३५
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्वस्थः स्वाचान्त एव च । स्वस्तिकोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा(त्य)महेश्वरम् ॥
सम(मं)कायशिरोग्रीवं धारयेन्नावलोकयेत् । यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥ ३७
प्रागुदक्प्रवणे देशे तस्माद्युञ्जीत योगवित् । (+कामं वितर्कं प्रीतिं च सुखदुःखे उभे य(त)था ॥
निगृह्य मनसा सर्वं शुक्लध्यानमनुस्मरेत्) । प्राणे च रमते नित्यं चक्षुषोः स्पर्शने तथा ॥ ३९
श्रोत्रे मनसि बुद्धौ च तथा वक्षसि धारयेत् । कालधर्मं च विज्ञाय समूहं चैव सर्वशः ॥ ४०
द्वादशाध्यात्म इत्येवं योगधारणमुच्यते । शतमष्टशतं वाऽपि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ ४१
न तस्य धारणायोगाद्वायुः सर्वं प्रवर्तते । ततस्त्वापूरयेद्देहमोंकारेण समाहितः ॥ ४२
अथोंकारमयो योगी न क्षरेत्त्वक्षरी भवेत् ॥ ४३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽरिष्टनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२९०

अथ विंशोऽध्यायः ।

ओंकारप्राप्तिलक्षणनिरूपणम् ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ओंकारप्राप्तिलक्षणम् । एषु त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनं चात्र सस्वरम् ॥ १
प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी स्मृता । तृतीयां निर्गुणां विद्यान्मात्रामक्षरगामिनीम् ॥ २
ग(गा)न्धर्वीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंभवा । पिपीलिकासमस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३
तथा प्रयुक्तमोंकारं प्रति निर्वाति मूर्धनि । तथोंकारमयो योगी ह्यक्षरे त्वक्षरी भवेत् ॥ ४
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदम् । ओमित्येतत्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६
विष्णुक्रमास्त्रयस्त्वेते ऋक्सामानि यजूंषि च । मात्राश्चात्र चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ॥ ७
तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् । अकारस्त्वक्षरो ज्ञेय उकारः स्वरितः स्मृतः ८
मकारस्तु प्लुतो ज्ञेयस्त्रिमात्र इतिसंज्ञितः । अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ॥ ९
सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकश्च विधीयते । ओंकारस्तु त्रयो लोकाः शिरस्तस्य त्रिविष्टपम् ॥ १०
भुवनान्तं च तत्सर्वं ब्राह्मं तत्पदमुच्यते । मात्रापदं रुद्रलोको ह्यमात्रस्तु शिवं पदम् ॥ ११
एवं ध्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते । तस्माद्ध्यानरतिर्नित्यममात्रं हि तदक्षरम् ॥ १२
उपास्यं हि प्रयत्नेन शाश्वतं पदमिच्छता । ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरम् ॥ १३
ततः प्लुतवती चैव तृतीया उपदिश्यते । एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः ॥ १४
यावच्चैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हि । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ॥ १५

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ङ. उद्यच्छे॰ । २ ख. घ. दिशां । ३ क. ॰तीया निर्गुणी वि॰ । ४ क. ॰न चेद्बध्यं श॰ । ५ ग. घ. ङ. ब्राह्मयं ।

अत्राष्टमात्रमपि चेच्छृणुयात्फलमाप्नुयात् । मासे मासेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ॥ १६
न स तत्प्राप्नुयात्पुण्यं मात्रया यदवाप्नुयात् । अब्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे पिबेन्नरः॥ १७
संवत्सरशतं पूर्णं मात्रया तदवाप्नुयात् । इष्टापूर्तस्य यज्ञस्य सत्यवाक्ये च यत्फलम् ॥ १८
अब्भक्षणे च मां(मा)सस्य मात्रया तदवाप्नुयात् । स्वाम्यर्थे युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्॥
यज्ञवेत्तत्फलं दृष्टं मात्रया तदवाप्नुयात् । न तथा तपसोग्रेण न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ॥ २०
यत्फलं प्राप्नुयात्सम्यङ्मात्रया[1] तदवाप्नुयात् । तत्र[2] वै योऽर्धमात्रो यः प्लुतो नामोपदिश्यते ॥२१
एषा एव भवेत्कार्या गृहस्थानां तु योगिनाम् । एषा[3] चैव विशेषेण ऐश्वर्यसमलक्षणा ॥ २२
योगिनां तु विशेषेण ऐश्वर्ये ह्यष्टलक्षणे । अणिमाद्येतिविज्ञेया तस्माद्युञ्जीत तां द्विजः ॥ २३
एवं हि योगी संयुक्तः शुचिर्दान्तो जितेन्द्रियः । आत्मानं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजाः
ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा । योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २५
सर्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते । योगिसंक्रमणं कृत्वा याति वै शाश्वतं पदम् ॥ २६
अपि चात्र[4] चतुर्ह्येतां ध्यायमानाश्चतुर्मुखीम् । प्रकृतिं विश्वरूपाख्यां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥२७

अजामे[5]कां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः[6] प्रजाः सृजमानां स्व(स)रूपाम्(पाः) ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ २८
अष्टाक्षरां षोडशपाणिपादां चतुर्मुखीं त्रिशिखामेकशृङ्गीम् ।
आद्यामजां विश्वसृजां स्वरूपां ज्ञात्वा बुधास्त्वमृतत्वं व्रजन्ति ॥
ये ब्राह्मणाः प्रणवं वेदयन्ति न ते पुनः संसरन्तीह भूयः ॥ २९

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोंकारसंज्ञितम् । यस्तु वेदयते सम्यक्तथा ध्यायाति वा पुनः ॥ ३०
संसारचक्रमुत्सृज्य मुक्तबन्धनबन्धनः । अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१
इत्येतद्वै मया प्रोक्तमोंकारप्राप्तिलक्षणम् ॥ ३२

नमो लोकेश्वराय संकल्पं[10]कल्पग्रहणाय महान्तमुपतिष्ठते[11] तद्वो हितं यद्ब्रह्मणे नमः । सर्वत्रस्थानिने निर्गुणाय[12] संभक्तयोगीश्वराय च । पुष्करपर्णमिवाद्भिर्विशुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्पवित्रं(?) पवित्राणां पवित्रं पवित्रेण[13] परिपूरितेन[14,15] पवित्रेण ह्रस्वं[16] दीर्घप्लुतमिति तदेत[17]मोंकारमशब्दमस्पर्श[18]मरूपमरसमगन्धं पर्युपासे(सी)त, अविद्येशानाय[19] विश्वरूपो न तस्य, अविद्येशानाय नमो योगीश्वरायेति[20] च येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तंभितं[21] येन नाकस्तयोरन्तरिक्षमिमे वरीयसो देवानां हृदयं विश्वरूपो न तस्य[22] प्राणापानौपम्यं चास्ति ओंकारो विश्वा[23]विश्वो वै यज्ञो यज्ञो वै वेदो वेदो वै नमस्कारो नमस्कारो रुद्रो नमो रुद्राय योगेश्वराधिपतये नमः[24] ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. °या यद° । २ ग. ङ. °त्र चैषार्धमात्रायाः प्लु° । ख. घ. °त्र कैषार्धमात्रा यः प्लु° । ३ ख. ङ. एष । ४ ख. °त्र ह्यरुह्येतां । ग. घ. ङ. °त्र च रुह्येतां । ५ क. °मेतां लो° । ६ ख. घ. ङ. बह्वीप्र° । ७ क. ग. °शृङ्गाम् । ८ ग. घ. ङ. °जां सरू° । ९ क. °शयः । इ° । १० ख. °ल्पसंकल्पलक्षणा° । घ. ङ. °ल्पलक्षणा° । ११ ख. घ. °तिष्ठेदेत° । ग. °तिष्ठतेत° । ङ. °तिष्ठेत° । १२ ख. ग. घ. ङ. °णायासंसक्त° । १३ ग. °ण पूरिते° । १४ ख. ङ. °पूतं ह्र° । १५ घ °रितं प° । १६ ख. ग. ह्रस्वदी° । १७ घ. °देवमोंकारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धसमपर्यु° । १८ ख. °र्शरू° । १९ ख. ग. घ. ङ. °य नमो योगेश्व° । २० ख. ग. घ. ङ. °ति ये° । २१ क. स्तनितं । २२ ङ. °स्य प्रमाणानानौ । २३ क. ख. °विश्वा वै । २४ ख. घ. ङ. नमो नमः ।

इति सि[1]द्धिमत्युपस्थानं सायं प्रातर्मध्याह्ने नम इति । सर्वकामफलो रुद्रः ॥ ३३
यथा वृन्तात्फलं पक्वं पवनेन समीरितम् । नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३४
यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्मफलो ध्रुवः । अन्यदेवनमस्कारो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ ३५
तस्मात्त्रिषवणं योगी उपासीत महेश्वरम् । दशविस्तारकं ब्रह्म तथा च ब्रह्म विस्तरम्[2] ॥ ३६
ओंकारं सर्वतः काले स[3]र्वं विहितवान्प्रभुः । तेन ते[4]न तु विष्णुत्वं नमस्कारं[5] महायशाः ॥ ३७
नमस्कारस्तथा चै[6]व प्रणवः स्तुवते प्रभुम् । प्रणवं स्तुवते यज्ञो य[7]ज्ञं संस्तुवते[8] मनः ॥ ३८
मनः स्तुवति वै रुद्रं तस्माद्रुद्रपदं शिवम् । इत्येतानि रहस्यानि यतीनां वै यथाक्रमम् ॥
यस्तु वेदयते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदम् ॥ ३९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त ओंकारप्राप्तिलक्षणकथनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२९

अथैकविंशोऽध्यायः ।

कल्पनिरूपणम् ।

सूत उवाच—

ऋषीणामग्निकल्पानां नैमिषारण्यवासिनाम् । ऋषिः श्रुतिधरः प्राज्ञः सावर्णिर्नाम नामतः ॥ १
तेषां सोऽप्यग्रतो[9] भूत्वा वायुं वाक्यविशारदः । सातत्यं तत्र कुर्वन्तं[10] प्रियार्थे सत्रयाजिनाम् ॥
विनयेनोपसंगम्य पप्रच्छ स महा[11]द्यु[12]तिम् ॥ २

सावर्णिरुवाच—

विभो पुराणसंबद्धां कथां वै वेदसंमिताम् । श्रोतुमिच्छामहे सम्यक्प्रसादात्सर्वदर्शिनः ॥ ३
हिरण्यगर्भो भगवाँल्ललाटान्नीललोहितम् । कथं[13] तत्तैजसं देवं लब्धवान्पुत्रमात्मनः ॥ ४
कथं च भगवाँ[14]ञ्जज्ञे ब्रह्मा कमलसंभवः । रुद्रत्वं चैव शर्वस्य[15] स्वात्मजस्य कथं पुनः ॥ ५
कथं च विष्णो रुद्रेण सार्धं प्रीतिरनुत्तमा । सर्वे विष्णुमया देवा सर्वे विष्णुमया गणाः ॥ ६
न च[16] विष्णुसमा काचिद्गतिरन्या विधीयते । इत्येवं सततं देवा गायन्ते नात्र संशयः ॥
भवस्य स कथं नित्यं प्रणामं कुरुते हरिः ॥ ७

सूत उवाच—

एवमुक्तो[17]ऽथ भगवान्वायुः सावर्णिमब्रवीत् । अहो सा[18]धु त्वया साधो पृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः ८
भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्यथा । ब्रह्मणः पद्मयोनित्वं रुद्रत्वं शंकरस्य च ॥ ९

---

१ ख. ग. घ. ङ. सिद्धप्र° । २ ख. ग. घ. ङ. °म् । अका° । ३ ख. ग. घ. ङ. स वै वि° । ४ ख. घ. ङ. ते प्रभवि° । ५ ख. घ. ङ. °स्कारमहायशः । न° । ६ ख. ग. ङ. यज्ञसं° । ७ क. °ते नमः । म° । ८ क. °नः । नमस्तु° । ९ घ. ङ. सोऽथाग्र° । १० ख. ग. घ. ङ. °र्वन्ति प्रि° । ११ ङ. °हामतिः । सा° । १२ ख. ग. घ. °द्युतिः । सा° । १३ क. °थं तं तेज° । १४ ख. ग. ङ. °वान्यज्ञे । १५ ख. घ. ङ. °स्य सात्म° । १६ ख. ग. घ. ङ. हि । १७ क. °क्ते तु भ° । १८ घ. साधुस्त्वया ।

(* द्वाभ्यामपि च संप्रीतिर्विष्णोश्चैव भवस्य च । यच्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं शंकरस्य च)॥
विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च शृणुत ब्रुवतो मम । मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य महात्मनः ॥ ११
आसीत्तु सप्तमः कल्पः पद्मो नाम द्विजोत्तमाः[1] । वाराहः सांप्रतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरम्॥

सावर्णिरुवाच—

कियता चैव कालेन कल्पः संभवते कथम् । किं च प्रमाणं कल्पस्य तेन्नः[2] प्रब्रूहि पृच्छताम् १३

वायुरुवाच—

मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या(ख्यां) यथाक्रमम् । प्रवक्ष्यामि समासेन ब्रुवतो मे निबोधत॥
कोटीनां द्वे सहस्रे वै अष्टौ कोटिशतानि च । द्विषष्टिश्च तथा कोट्यो नियुतानि च सप्ततिः॥१५
कल्पार्धस्य तु संख्यायामेतत्सर्वमुदाहृतम् । पूर्वोक्तौ च गुणच्छेदौ वर्षाग्रं लब्धमादिशेत् ॥ १६
शतं चैव तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः । [3]द्वे च शतसहस्रे[4] तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १७
मानुषेण प्रमाणेन यावद्वैवस्वतान्तरम् । एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पार्धद्विगुणीकृतः[5] ॥ १८
अनागतानां सप्तानामेतदेव यथाक्रमम् । प्रमाणं कालसंख्याया विज्ञेयं मतमैश्वरम्[6] ॥ १९
नियुतान्यष्टपञ्चाशत्तथाऽशीतिशतानि च । चतुरशीति[7] चा(श्चा)न्यानि प्रयुतानि प्रमाणतः ॥ २०
सप्तर्षयो मनुश्चैव देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः । एतत्कालस्य[8] विज्ञेयं वर्षाग्रं तु प्रमाणतः ॥ २१
एष[9] मन्वन्तरे तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तितः । प्रणवान्ताश्च[10] ये देवाः साध्या देवगणाश्च ये ॥ २२
विश्वे देवाश्च ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः । अयं यो वर्तते कल्पो वाराहः स तु कीर्त्यते
यस्मिन्स्वायंभुवाद्याश्च मनवश्च[11] चतुर्दश ॥ २३

ऋषय ऊचुः—

कस्माद्वा[12]राहकल्पोऽयं नामतः परिकीर्तितः । कस्माच्च कारणाद्देवो[13] वराह[14] इति कीर्त्यते ॥ २४
को वा वराहो भगवान्कस्य योनिः किमात्मकः । वाराहः[15] कथमुत्पन्न एतदिच्छामि[16] वेदितुम् २५

वायुरुवाच[17]—

वराहस्तु यथोत्पन्नो यस्मिन्नर्थे च कल्पितः[18] । वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या २६
कल्पयोरन्तरं यच्च तस्य चास्य च कल्पितम् । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ २७
भवस्तु प्रथमः कल्पो लोकादौ प्रथितः पुरा । ज्ञातव्यो भगवान्यत्र[19] ह्यानन्दः सांप्रतः स्वयम् ॥
ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसंभवम् । द्वितीयस्तु भुवः कल्पस्तृतीयस्तप उच्यते ॥ २९
भवश्चतुर्थो विज्ञेयः पञ्चमो रम्भ एव च । ऋतुकल्पस्तथा षष्ठः सप्तमस्तु क्रतुः स्मृतः ॥ ३०
अष्टमस्तु भवेद्वह्निर्नवमो हव्यवाहनः । सावित्रो दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः ॥ ३१
उशिको द्वादशस्तत्र कुशिकस्तु त्रयोदशः[20] । चतुर्दशस्तु गन्धर्वो[21] गांधारो यत्र वै स्वरः ॥ ३२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. °त्तम । वा° । २ क. तत्र प्र° । ३ घ. ङ. द्वे चेच्छत° । ४ ङ. °हस्रं तु । ५ ख. ग. ङ. °कृतम् । अ° । ६ ख. ग. घ. ङ. °तमीश्व° । ७ ख. ग. घ. ङ. °तुराशी° । ८ ख. ग. ङ. °तत्कल्पस्य । ९ क. ग. एवं । १० ख. ग. घ. ङ. °णवन्तश्च । ११ ख. ग. घ. ङ. °नवो वै च° । १२ ङ. °स्माद्वरा° । १३ ख. ग. घ. ङ. °णाद्वायो वारा° । १४ ङ. °राहः स तु की° । १५ ख. घ. वाराहः । १६ क. °च्छाम वे° । १७ घ. °च वारा । १८ ग. ङ. °तः । वरा° । १९ क. °वानत्र । २० ख. ग. ङ. °दश । च° । २१ क. °र्वो गान्धर्वो य° ।

(कल्पनिरूपणम्)

उत्पन्नस्तु यथा नादो गन्धर्वा यत्र चोत्थिताः। ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशो[१] द्विजाः ३३
ऋषभो यत्र संभूतः स्वरो लोकमनोहरः। षड्जस्तु[२] षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चर्षयः॥ ३४
शिशिरश्च वसन्तश्च निदाघो वर्ष एव च। शरद्धेमन्त इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः॥ ३५
उत्पन्नाः षड्ज[३]संसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे। यस्मा[४]ज्जातैश्च तैः षड्भिः सद्योजातो महेश्वरः
तस्मात्समुत्थितः षड्जः[५] स्वरस्तूदधिसंनिभः। ततः सप्तदशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः ३७
मार्जालीयं तु तत्कर्म[६] यस्माद्ब्राह्ममकल्पयत्। ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते॥ ३८
यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः। उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो[७] वै स्वयंभुवः॥ ३९
ततस्त्वे[८]कोनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः। वैराजो यत्र भगवान्मनुर्वै ब्रह्मणः सुतः॥ ४०
तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः। प्रजापति[९]र्महातेजा बभूव त्रिदशेश्वरः॥ ४१
अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिम्। तस्मोज्जज्ञे स्वरः स्निग्धः पुत्रस्तस्य दधीचिनः॥ ४२
ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तितः। प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा स्वयंभूप्रभवं तदा॥ ४३
विरराम प्रजाः स्रष्टुं निषादस्तु तपोऽतपत्। दिव्यं वर्षसहस्रं तु निराहारो जितेन्द्रियः॥ ४४
तमुवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः। ऊर्ध्वबाहुं तपोग्लानं दुःखितं क्षुत्पिपासितम्॥ ४५
निषीदेत्यब्रवीदेनं पुत्रं शान्तं पितामहः। तस्मान्निषादः संभूतः स्वरस्तु स निषादवान्॥ ४६
एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो द्विजाः। प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ४७
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पञ्चैते ब्रह्मणः समाः। तैस्त्वर्थवादिभिर्युक्तैर्वाग्भिरिष्टो महेश्वरः॥ ४८
यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिस्तैर्महात्मभिः। स्वरस्तु पञ्च[१०]मः स्निग्धस्तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः॥ ४९
द्वाविंशस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः। यत्र विष्णुर्महाबाहुर्मेघी भूत्वा महेश्वरम्॥ ५०
दिव्यं वर्षसहस्रं तु अवहत्कृत्तिवाससम्। तस्य निश्वसमानस्य भाराक्रान्तस्य वै मुखात्॥ ५१
निर्जगाम महाकायः कालो लोकप्र[११]कालनः। यस्त्वयं पठ्यते विप्रैर्विष्णुर्वै कश्यपात्मजः॥ ५२
त्रयोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयश्चिन्तकस्तथा। प्रजापतिसुतः श्रीमांश्चि[१२]तिश्च मिथुनं च तौ॥ ५३
ध्यायतो ब्रह्मणश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्थिता। तस्मा[१३]त्तु चिन्तकः सोवै (कोऽसौ) कल्पः प्रोक्तः
स्वयंभु[१४]वा॥ ५४
चतुर्विंशतिमश्चापि ह्याकूतिः कल्प उच्यते। आकूतिश्च तथा देवी मिथुनं संबभूव ह॥ ५५
प्रजाः स्रष्टुं तथाऽऽकूतिं यस्मादा[१५]ह प्रजापतिः। तस्मात्स पुरुषो ज्ञेय आकूतिः कल्पसंज्ञितः ५६
पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः। विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्र(सम)सूय[१६]त॥ ५७
ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसं[१७]ज्ञितम्। विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः॥ ५८
षड्विंशस्तु ततः कल्पो मन इत्यभिधीयते। देवी च शंकरी नाम मिथुनं संप्रसूयते॥ ५९
प्रजा वै चिन्त[१८]मानस्य स्रष्टुकामस्य वै तदा। यस्मात्प्रजासंभवनादुत्पन्नस्तु स्वयंभु[१९]वा॥ ६०

---

१ ङ. °दश द्वि°। २ ख. घ. षड्गस्तु। ३ ख. घ. ङ. षड्गसं°। ४ ख. घ. ङ. °स्माद्गतै°। ५ ख. ग. घ ङ. षड्गः। ६ ग. घ. °र्म तस्माद्ब्रह्म°। ७ घ. ङ. °मो द्वौ स्व°। ८ ग. ङ. °स्त्वेकान्नविं°। ९ ख. ङ. °स्मायज्ञेश्वरः स्नि°। १० ङ. पञ्चभिः। ११ क. °काशनः। १२ ख. घ. °श्चित्तिश्च। १३ ख. ङ. °स्माच्च चि°। १४ ख. घ. °भुवः। च°। १५ ख. घ. ङ. °दासीत्स्वयंभुवः। त°। १६ क. °यते। ध्या°। १७ ख. ङ. °ज्ञितः। वि°। १८ ख. ग. घ. °न्तयान°। १९ ख. घ. ङ. °भुवः। त°।

तस्मात्प्रजासंभवनाद्भावनासंभवः स्मृतः । [1]सप्तविंशतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ॥ ६१
पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत । प्रजा वै स्रष्टुकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ६२
ध्यायतस्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरम् । अग्निस्तु मण्डली भूत्वा रश्मिजालसमावृतः ॥ ६३
भुवं दिवं च विष्टभ्य दीप्यते स महावपुः । ततो वर्षसहस्रान्ते संपूर्णे ज्योतिमण्डले[2] ॥ ६४
आविष्टया सहोत्पन्नमपश्यत्सूर्यमण्डलम् । यस्माद्दृश्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ६५
दृष्टस्तु भगवान्देवः सूर्यः संपूर्णमण्डलः । सर्वे योगाश्च मन्त्राश्च मण्डलेन सहोत्थिताः ॥ ६६
यस्मात्कल्पो ह्ययं दृष्टस्तस्मात्तं दर्शमुच्यते(?) । यस्मान्मनसि संपूर्णो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ६७
पुरा वै भगवान्सोमः पौर्णमासी ततः स्मृता । तस्मात्तु पर्व[3]दर्शे वै पौर्णमासं च योगिभिः ॥ ६८
उभयोः पक्ष[4]योर्योज्यमात्मनो हितकाम्यया । दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति द्विजातयः ॥ ६९
न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन । योऽनाहिताग्निः प्रयतो वीराध्वानं गतोऽपि वा ॥ ७०
समाधाय मनस्तीव्रं मन्त्रमुच्चारयेच्छनैः । त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे
[5]त्वं पाशगन्धर्वशिषं पूषा विधत्तपासि[6]ना । इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यगुच्चार[7]येद्द्विजः ॥ ७२
अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति । सोमश्चाग्निस्तु भगवान्कालो रुद्र इति [8]श्रुतिः ॥ ७३
तस्[9]माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रान्न निवर्तते । अष्टाविंशतिमः क[10]ल्पो बृहदित्यभिसंज्ञितः ॥ ७४
ब्रह्मणः पुत्रकामस्[11]य स्रष्टुकामस्य वै प्रजाः । ध्यायमानस्य मनसा बृहत्साम रथंतरम् ॥ ७५
यस्मात्तत्र समुत्पन्नो बृ[12]हतः सर्वतोमुखः । तस्मात्तु बृहतः कल्पो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ ७६
अष्टाशीतिसहस्[13]राणां योजनानां प्रमाणतः । रथंतरं तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलम् ॥ ७७
तस्मादण्डं तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलम् । यत्सूर्यमण्डलं चापि बृहत्साम तु भिद्यते ॥ ७८
भित्त्वा चैनं द्विजा यान्ति योगात्मानो दृढव्रताः । संघातमुपनीताश्च अन्ये कल्पा [14]रथंतरे ॥७९
इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्यात्मदर्शनम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तरं शुभम् ॥ ८०

*जिह्वे स्तुहि(?) जगत्त्रितयैकनाथं नारायणं परमकारुणिकं सदैव ।
प्राचीनकर्मनिगडार्गलबन्धमुक्त्यै नान्यः पुराणपुरुषादपरोऽस्त्युपायः ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पनिरूपणं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४१०

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

कल्पसंख्यानिरूपणम् ।

ऋषय ऊचुः—

अत्यद्भुतमिदं सर्वं कल्पानां ते महामुने । रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणां च प्रकल्पनम् । १
न तवाविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । तस्माद्विस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २

---

* ख. पुस्तक एवायं श्लोको नान्यादर्शपुस्तकेषु ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. सप्तावि° । २ ग. घ. ङ. °ले । अवि° । ३ ख. ग. घ. ङ. °दर्शे वै । ४ क. °योर्ज्येष्ठमा° ५ घ. °त्वं वातैररुणैर्यासि शंकयित्वं पूषा वीतधामाऽसि न त्मनाः । इ° । ङ. त्वं वातैर्यासि शंकराय त्वं पूषावीतधा-माऽसितन्मनाः । इ° । ६ ग. °सिनाः । इ° । ७ ख घ. ङ. °रयन्द्विजाः । अ° । ८ ङ. स्मृतिः । ९ घ. °स्माच्च प्र° । १० ख. °ल्पो विज्ञेयः सत्त्वचिन्तकैः । अष्टाशीतिसहस्राणि बृह° । ११ ङ. °स्य द्रष्टु° । १२ ङ. °हतत्सर्वे° । १३ ख. घ. ङ. °स्राणि यो° । १४ ख. ङ. रथान्त° ।

(कल्पसंख्यानिरूपणम्)

वायुरुवाच—

अत्र वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा। युगाग्रं च वर्षाग्रं तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ३
एकं कल्पसहस्रं तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकीर्तितः। एतदष्टसहस्रं तु ब्रह्मणस्तद्युगं स्मृतम् ४
एकं युगसहस्रं तु सवनं तत्प्रजापतेः। सवनानां सहस्रं तु[2] द्विगुणं त्रिवृतं तथा॥ ५
ब्रह्मणः स्थितिकालस्य चैतत्सर्वं प्रकीर्तितम्। तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ता[3]द्धै यथाक्रमम् ६
अष्टाविंशतिर्ये कल्पा नामतः परिकीर्तिताः। तेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमम् ७
रथंतरस्य साम्नस्तु उपरिष्टान्निबोधत। कल्पा[4]न्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य यां[5]॥ ८
एको[6]नत्रिंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः। यस्मिंस्तत्परमं ध्यानं ध्यायतो ब्रह्मणस्तथा ९
श्वेतोष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी। उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः १०
भीमं मुखं महारौद्रं सुघोरं श्वेतलोहितम्। दीप्तं दीप्तेन वपुषा महास्यं श्वेतवर्चसम् ११
तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान्ब्रह्मा वै विश्वतोमुखः। कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरम् १२
पुराणपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां [7]वरम्। ववन्दे देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः १३
हृदि कृत्वा महादेवं परमात्मानमीश्वरम्। सद्योजातं ततो ब्रह्म ब्रह्मा वै समचिन्तयत् १४
ज्ञात्वा मुमोच देवेशो हृष्टो हासं जगत्पतिः। ततोऽस्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः १५
प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानुले[8]र्पनाः। सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः १६
शिष्यास्ते वै महात्मानो [9]यैस्तु ब्रह्म ततो वृतम्। तस्याग्रे श्वेतवर्णाभः श्वेतनामा महामुनिः १७
विजज्ञेऽथ महातेजा यस्मा[10]ज्जज्ञे नरस्त्वसौ तत्र ते ऋषयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरम् १८
तस्माद्विश्वेश्वरं देवं ये [11]प्रपद्यन्ति वै द्विजाः। प्राणायामपरा युक्ता ब्रह्मणि व्यवसायिनः १९
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति च॥ २०

वायुरुवाच—

ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्तो नाम प्रकीर्तितः। रक्तो यत्र महातेजा [12]रक्तवर्णमधारयत् २१
ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारो रक्तविग्रहः २२
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान्। स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तवाससम् २३
ध्यानयोगं परं गत्वा बु[13]बुधे विश्वमीश्वरम्। स तं प्रणम्य भगवान्ब्रह्मा परमयन्त्रितः २४
वामदे[14]वं ततो ब्रह्मा ब्र[15]ह्मात्मकं व्यचिन्तयत्। एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिना २५
मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमथाब्रवीत्। ध्यायता पुत्रकामेन(ण) यस्मात्तेऽहं पिता[16]मह २६
दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तम। तस्माद्ध्यानं परं प्राप्य कल्पे कल्पे महातपाः २७
वेत्स्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमीश्वरम्। एवमुक्त्वा ततः शर्वः अ(र्वस्त्व)ट्टहासं मुमोच ह
ततस्तस्य महात्मानश्चत्वारश्च कुमारकाः। संबभूवुर्महात्मानो वि[17]रजुः शुद्धबुद्धयः॥ २९
विरजश्च वि[18]वाहुश्च विशोको विश्वभावनः। ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुल्या वीरा अध्यवसायिनः ॥३०

---

१ घ. ङ. एकक°। २ ग. तु त्रिगु°। ङ. तु त्रियुगं त्रि°। ३ घ. ङ. °संज्ञां य°। ४ ख. ग. घ. ङ. °ल्पान्तना°। ५ ङ. सा। ६ क. °र्नविंश°। ७ क. चिरम्। ८ ख. ग. °पनः। सु°। ९ ख. ग. ङ. यैस्तद्ब्रह्म। १० ग. ङ. °स्मायज्ञे। ११ क. प्रपश्यन्ति। १२ ग. घ. रक्तं व°। १३ ख. ङ. °बुधं वि°। १४ घ. ङ. °देव्यं त°। १५ घ. ब्रह्ममेव व्य°। ङ. ब्रह्ममेव विचि°। १६ क. °महः। द°। १७ घ. ङ. विरजः शु°। १८ क. °वाहश्च।

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्तभस्मानुलिप्ताङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ ३१
ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मण्या व्यवसायिनः । गृणन्तश्च महात्मानो ब्रह्म तद्धामदै[1]विकम् ॥ ३२
अनुग्रहार्थं लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया । धर्मोपदेशमखिलं कृत्वा ते[2] ब्राह्मणाः स्वयम् ॥
पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययम् । येऽपि चान्ये द्विजश्रेष्ठा[3] युञ्जाना वाममीश्वरम् ॥ ३४
प्रपद्यन्ति महादेवं तद्भक्तास्तत्परायणाः । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ॥
रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ३५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पसंख्यानिरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४४५

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुरुवाच—

एकोत्रिंशत्तमः[4] कल्पः पीतवासा[5] इति स्मृतः । ब्रह्मा यत्र महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १
ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २
पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पितमाल्यधरो युवा । पीतयज्ञोपवीतश्च पीतोष्णीषो महाभुजः ॥ ३
तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं प्रभुम् । मनसा लोकधातारं ववन्दे परमेश्वरम् ॥ ४
ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं पराम् । अपश्यद्गां विरूपां च महेश्वरमुखच्युताम् ॥ ५
चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्हस्तां चतुस्तनीम् । चतुर्नेत्रां चतुःशृङ्गीं चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मुखीम् ॥ ६
द्वात्रिंशल्लोकसंयुक्तामीश्वरीं सर्वतोमुखीम् । स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवीं महेश्वरीम् ॥ ७
पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः । मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ॥ ८
एह्येहीति महादेवीं सोत्तिष्ठत्प्राञ्जलिर्भृशम् । विश्वमावृत्य योगेन जगत्सर्वं वशी कुरु ॥ ९
अथोवाच महादेवो रुद्राणी[6] त्वं भविष्यसि । ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थे[7] भविष्यसि ॥ १०
अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः । प्रददौ देवदेवेशश्चतुष्पादां महेश्वरीम् ॥ ११
ततस्तां ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरीम् । ब्रह्मा लोकनमस्कार्यः प्रपद्य[8] तां महेश्वरीम् ॥ १२
गायत्रीं तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयन्त्रितः । इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गायत्रीमार्पिताम्[9]॥
जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृताम् । प्रपन्नस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ १४
ततस्तस्य महादेवो दिव्यं योगं पुनः स्मृतम्[10] । ऐश्वर्यं ज्ञानसंपत्तिं वैराग्यं च ददौ पुनः ॥ १५
अथाट्टहासं मुमुचे भीषणं दीप्तमीश्वरः[11] । ततोऽस्य सर्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १६
पीतमाल्याम्बरधराः पीतगन्धविलेपनाः[12] । पीतोष्णीषशिराश्चैव पीतास्याः पीतमूर्धजाः ॥ १७
ततो वर्षसहस्रान्त उषित्वा विमलौजसः । योगात्मानस्ततः[13] स्नाता ब्राह्मणानां हितैषिणः॥ १८

---

१ क °दैवक° । २ ग. घ. ङ. ते ब्रह्मणः स्व° । ३ ग. ङ. °ष्ठा युजाना । ४ ग. ङ. °कविंश° । ५ ख. ग. घ. ङ. °वास इ° । ६ घ. °द्राणि त्वं । ७ क. °मार्थ भ° । ८ ख. ग. घ.ङ °पद्येतां । ९ ख. °यत्रिपण्डिता° । ग. ङ. °यत्रिपीडिता° । घ. °यत्रपण्डिता° । १० क. स्मृतः । ऐ° । ११ ख. ग. घ. ङ. °श्वरम् । त° । १२ ख. ग. घ. ङ. °तस्रग्गन्धले° । १३ ख. ग. °स्ततो म्लाना ब्रा° ।

(माहेश्वरावतारयोगः)

धर्मयोगबलोपेता ऋषीणां दीर्घसत्रिणाम् । उपदिश्य[1] तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमीश्वरम् ॥ १९
एवमेतेन विधिना प्रपन्ना ये महेश्वरम् । अन्येऽपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ २०
ते सर्वे पापमुत्सृज्य विरजा ब्रह्मवर्चसः । प्रविशन्ति महादेवं रुद्रं ते त्वपुनर्भवाः ॥ २१

वायुरुवाच—

ततस्तस्मिन्गते कल्पे पीतवर्णे[2] स्वयंभुवः । पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकल्पो हि नामतः ॥ २२
एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके[3] । स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २३
तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः[4] । कृष्णः समभवद्वर्णो ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २४
अथापश्यन्महातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारकम् । कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २५
कृष्णाम्बरधरोष्णीषं[5] कृष्णयज्ञोपवीतिनम् । कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्रगनुलेपनम् ॥ २६
स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणम् । ववन्दे देवदेवेशं विश्वेशं कृष्णपिङ्गलम् ॥ २७
प्राणायामपरः श्रीमान्हृदि कृत्वा महेश्वरम् । मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपन्नस्तु यतीश्वरम् ॥ २८
अघोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म एवानुचिन्तयन् । एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ २९
मुमोच भगवान्रुद्रः[6] अ(द्रस्त्व)ट्टहासं महास्वनम् । अथास्य पार्श्वतः कृष्णाः कृष्णस्रगनुलेपनाः॥
चत्वारस्तु महात्मानः संबभूवुः कुमारकाः । कृष्णाः कृष्णाम्बरोष्णीषाः[7] कृष्णास्याः कृष्णवाससः
तैश्चाट्टहासः सुमहान्हूंकारश्चैव[8] पुष्कलः । नमस्कारश्च सुमहान्पुनः पुनरुदीरितः ॥ ३२
ततो वर्षसहस्रान्ते[9] योगात्तत्पारमेश्वरम् । उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः॥ ३३
योगेन योगसंपन्नाः प्रविश्य मनसा शिवम् । अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरम् ॥ ३४
एवमेतेन योगेन ये चाप्यन्ये द्विजातयः । स्मरिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययम् ॥ ३५
ततस्तस्मिन्गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके । अन्यः प्रवर्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥
विनिवृत्ते तु संहारे पुनः सृष्टे चराचरे । ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ ३७
प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती । विश्वमाल्याम्बरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनम् ॥ ३८
विश्वोष्णीषं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजम् । अथ तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा वै पितामहः
ववन्दे देवमीशानं सर्वेशं[10] सर्वगं प्रभुम्[11] । ओमीशान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ॥ ४०
एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहम् । उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहं ते किमिच्छसि ॥ ४१
ततस्तु प्रणतो भूत्वा वाग्भिः स्तुत्वा महेश्वरम् । (*उवाच भगवान्ब्रह्मा प्रीतः प्रीतेन चेतसा
यदिदं विश्वरूपं ते विश्वगं विश्वमीश्वरम् ।) एतद्वेदितुमिच्छामि कश्चायं परमेश्वरः ॥ ४३
कैषा भगवती देवी चतुष्पादा चतुर्मुखी । चतुःशृङ्गी चतुर्वक्त्रा चतुर्दन्ता चतुःस्तनी ॥ ४४
चतुर्हस्ता चतुर्नेत्रा विश्वरूपा कथं स्मृता । किंनामधेया[12] कोऽस्यात्मा किंवीर्या[13] वाऽपि कर्मतः ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गत ग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. ग. निहिता । २ ग. घ. ङ. °वर्णः स्व° । ३ ग. घ. ङ. °हस्रिके° । ४ ख. ग. प्रभो । कृ° । ५ क. °रवरो° । ६ ङ. रुद्र अ° । ७ ख. ग. °म्बरश्रीकाः कृष्णा° । ८ ग. घ. ङ. °न्हुं उं का° । ९ ख. घ. ङ. °हस्रं तु यो° । १० ख. सर्वज्ञं । ११ ख. ग. घ. °म् । उर्मा° । १२ ख. ग. ध. ङ. °मैनेत्रा को° । १३ ख. ग. घ. ङ. °र्या चापि ।

महेश्वर उवाच—

रहस्यं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिवर्धनम् । शृणुष्वैतत्परं गुह्यमादिसर्गे यथातथम् ॥ ४६
अयं यो वर्तते कल्पो विश्वरूपस्त्वसौ स्मृतः । यस्मिन्भवादयो देवाः षट्त्रिंशन्मनवः स्मृताः
ब्रह्मस्थानमिदं वाऽपि यदा प्राप्तं त्वया विभो । तदाप्रभृति कल्पश्च त्रयस्त्रिंशत्तमो ह्ययम् ॥ ४८
शतं शतसहस्राणामतीता ये स्वयंभुवः । पुरस्तात्तव देवेश ताञ्शृणुष्व महामुने ॥ ४९
आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्दत्वे महातपः । गालव्यगोत्रतपसा मम पुत्रस्त्वमागतः ॥ ५०
त्वयि योगश्च सांख्यं च तपो विद्याविधिः क्रिया । ऋतं सत्यं च यद्ब्रह्म अहिंसा संततिक्रमाः ॥
ध्यानं ध्यानवपुः शान्तिर्विद्याऽविद्या मतिर्धृतिः । कान्तिः शान्तिः स्मृतिर्मेधा लज्जा शुद्धिः
सरस्वती । तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव लज्जा शान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ५३
षड्विंशत्तद्गुणा ह्येषा द्वात्रिंशाक्षरसंज्ञिता । प्रकृतिं विद्धि तां ब्रह्मंस्त्वत्प्रसूतिं महेश्वरीम् ॥ ५४
सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयंभुवः । चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गौः प्रकीर्तिता ॥
प्रधानं प्रकृतिं चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५६

अजामेतां लोहितां शुक्लकृष्णां विश्वं संप्रसृजमानां सुरूपाम्
अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां गायत्रीं गां विश्वरूपां हि बुद्ध्वा ॥ ५७

एवमुक्त्वा महादेवः अ(वस्त्व)ट्टहासमथाकरोत् । वलितास्फोटितरवं कहाकहनदं तथा ॥ ५८
ततोऽस्य पार्श्वतो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः । जटी मुण्डी शिखण्डी च अर्धमुण्डश्च जज्ञिरे
ततस्ते तु यथोक्तेन योगेन सुमहौजसः । दिव्यं वर्षसहस्रं तु उपासित्वा महेश्वरम् ॥ ६०
धर्मोपदेशं नियतं कृत्वा योगमयं दृढम् । शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रमीश्वरम् ॥ ६१

वायुरुवाच—

ततो विस्मयमापन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रपन्नस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
उवाच वचनं सर्वं श्वेतत्वं ते कथं विभो ॥ ६२

भगवानुवाच—

श्वेतः कल्पो यदा ह्यासीदहं श्वेतस्ततोऽभवम् । श्वेतोष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिवः॥६३
श्वेतास्थिमांसरोमा च श्वेतत्वक्श्वेतलोहितः । तेन नाम्ना च विख्यातः श्वेतकल्पस्तदा ह्यसौ
मत्प्रसादाच्च देवेशः श्वेताङ्गः श्वेतलोहितः । श्वेतवर्णा तदा ह्यासीद्गायत्री ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ६५
यस्मादहं च देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः । विज्ञातः स्वेन तपसा सद्योजातः सनातनः ॥
सद्योजातेति ब्रह्मैतद्गुह्यं चैव प्रकीर्तितम् ॥ ६६
तस्माद्गुह्यत्वमापन्नं ये वेत्स्यन्ति द्विजातयः । तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६७

---

१ ख. ग. घ. ङ. °न्भुवा° । २ क. ङ. षड्विंश° । ३ क. °दं चापि । ४ क. °न्दते महालयः । गा° । ५ ख. ग. घ. ङ. °पः ताल° । ६ ख. घ. ङ. संन्नति° । ७ ख. बुद्धिः । ८ ख. ग. ङ. षट्त्रिंशद्गु° । घ. षट्षट्त्रिंशद्गु° । ९ घ. °हितशु° । १० ख. °श्वं स° । ग. ङ. °श्वं प्रसृ° । ११ ख. ग. ङ. बुध्या । १२ ख. घ. वल्गिता° । १३ ख. ग. °वं कुहा° । १४ ख. ग. ङ. °हसान्तं उ° । १५ क. श्वेतक° । ख. ग. घ. ङ. °र्वं शर्वत्वं । १६ क. श्वेतकृ° । १७ ग. घ. ङ. °वर्णास्तदा ।

यदाऽहं च पुनस्त्वासं लोहितो नाम नामतः। स मत्कृ[1]तेन[2] वर्णेन कल्पो वै लोहितः स्मृतः॥ ६८
तदा लोहितमांसास्थिलोहितक्षीरसंनिभा। लोहिताक्षस्तनवती गायत्री गौः प्रकीर्तिता॥ ६९
ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्ण[3]स्य च विपर्यये। वामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः॥ ७०
तथापि हि महासत्त्व त्वयाऽहं नियतात्मना। विज्ञात[4]ः श्वेतवर्णेन तस्माद्वर्णोत्तमः स्मृतः॥
ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महीतले॥ ७१
ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीह द्विजात[5]यः। विज्ञाय चेमां रुद्राणीं गायत्रीं मातरं विभो॥७२
सर्वपापविनिर्मुक्तो विरजा ब्रह्मवर्चसः। रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम्॥ ७३
यदा तु पुनरेवायं कृष्णवर्णो भयानकः। मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः कृष्ण उच्यते॥ ७४
तत्राहं कालसंकाशः कालो लोकप्रका[6]शनः। विज्ञातोऽहं त्वया ब्रह्मन् घोरो घोरपराक्रमः॥
तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यन्ति भूतले। तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमव्ययः॥ ७६
तस्माद्विश्वत्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले। तेषां शिवश्च सौम्यश्च भविष्यामि सदैव तु॥ ७७
तस्माच्च विश्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः। विश्वरूपा तथा चेयं सावित्री समुदाहृता॥७८
सर्वरूपास्तथा चे मे संवृत्ता मम पुत्रकाः। चत्वारस्ते समाख्याताः पादा वै लोकसंमताः॥७९
तस्माच्च सर्ववर्णत्वं प्रजात्वं मे भविष्यति। सर्वभ[7]क्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति॥ ८०
मोक्षो धर्मस्तथाऽर्थश्च कामश्चेति चतुष्टयम्। तस्माद्वेत्ता च वेद्यं च चतुर्धा वै भविष्यति॥ ८१
भूतग्रामाश्च चत्वार आश्रमाश्चतु(त्वा)रस्तथा। धर्मस्य पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः॥ ८२
तस्माच्चतुर्युगावस्थं जगद्वै सचराचरम्। चतुर्धाऽवस्थितं चैव चतुष्पादं भविष्यति॥ ८३
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा। जनस्तपश्च शान्तश्च रुद्रलोकस्ततः परम्॥ ८४
(+अष्टाक्षरः स्मृतो लोकः स्थाने स्थाने तदक्षरम्। भुवं दिवं परं चैव पादाश्चत्वार एव च॥
भूर्लोकः[8] प्रथमः पादो[9] भुवर्लोकस्ततः परम्।) स्वर्लोको हि तृतीयस्तु चतुर्थस्तु महः स्मृतः॥
तत्र[10] लोकः परं स्थानं[11] परं तद्योगिनां स्मृतम्॥ ८६
निर्ममा निरहंकाराः कामक्रोधविवर्जिताः। द्रक्ष्यन्ते तद्विदो युक्ता ध्यानतत्परयुञ्जकाः॥ ८७
यस्माच्चतुष्पदा ह्येषा त्वया दृष्टा सरस्वती। तस्माच्च पशवः सर्वे भविष्यन्ति चतुष्पदाः॥
तस्माच्चैषां भविष्यन्ति चत्वारो वै पयोधराः॥ ८८
सोमश्च मन्त्रसंयुक्तो यस्मान्मम मुखाच्च्युतः। जीवः प्राणभृतां ब्रह्मन्सर्वः पीत्वा स्तनै[12]र्धृतम्॥
तस्मात्सोममयं चैतदमृतं[15] चैव संज्ञितम्। चतुष्पा[13]दा भविष्यन्ति श्वेतत्वं चास्य तेन तै[14]र्॥ ९०
यस्माच्चैवं क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरी। दृ[16]ष्टा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी॥
तस्माद्वै द्विपदाः सर्वे द्विस्तनाश्च नराः स्मृताः॥ ९१

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति।

---

१ क. मत्कृते। २ ख. °न कल्पो वै न कल्पो लो°। ३ घ. °र्णस्यैव वि°। ४ घ. °तः स्वेन व°। ५ ख. ग. ङ. °यः। ये चेमां रुद्ररुद्राणींगा°। घ. °यः। ये चेमां चैव रुद्रा°। ६ ग. घ. ङ. °कालनः। ७ ख. °भक्षा च। ८ क. ख. भुवो लो°। ९ ख. ङ. भुवो लोक°। १० ख. घ. लोकौप°। ११ ग. घ. ङ. °नं पदं त°। १२ ङ. °नैर्भृत°। १३ ग. घ. ङ. °ष्पादाः श्रयिष्य°। १४ घ. °तू। तस्माच्चैवमजा भू°। १५ घ. ङ. द्विपदा। १६ ग. घ. ङ. दृष्ट्वा।

यस्माच्चैवमजा भूत्वा सर्ववर्णा महेश्वरी । दृष्टा त्वया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ॥ ९२
तस्मात्तु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति । अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ॥ ९३
अमोघरेताः सर्वत्र मुखे चास्य हुताशनः । *तस्मात्सर्वगतो मेध्यः पशुरूपी हुताशनः ॥ ९४
तपसा भावितात्मानो ये वै द्रक्ष्यन्ति वै द्विजाः । ईशित्वे च शिवत्वे च सर्वगं सर्वतः स्थिरम् ॥
रजस्तमोविनिर्मुक्तास्त्यक्त्वा मानुष्यकं भुवि । मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ९६
इत्येवमुक्तो भगवान्ब्रह्मा रुद्रेण वै द्विजाः । प्रणम्य प्रयतो भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ९७

ब्रह्मोवाच—

भगवन्देवदेवेश विश्वरूपो(प) महेश्वरः(र) । इमास्तव महादेव तनवो लोकवन्दिताः ॥ ९८
विश्वरूप महासत्त्व कस्मिन्काले महाभुज[३] । कस्यां वा युगसंभूत्यां द्रक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥
केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन[४] केन वा । तनवस्ते महादेव शक्या द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ १००

भगवानुवाच—

तपसा नैव योगेन दानधर्मफलेन वा । न तीर्थफलयोगेन क्रतुभिर्वा[५] सदक्षिणैः[६] ॥ १०१
न वेदाध्यापनैर्वाऽपि[७] न वित्तैर्न[८] निवेदनैः । शक्योऽहं मानुषैर्द्रष्टुमृते ध्यानात्परं न हि ॥ १०२
साध्यो नारायणश्चैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः । भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो[९] नाम विश्रुतः ॥ १०३
चतुर्बाहुश्चतुष्पादश्चतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः । तदा संवत्सरो भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ॥
षडङ्गश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थानास्त्रिशरीरवान्[१०] ॥ १०४
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगम् । एतस्य पादाश्चत्वारः[११] अ(श्चा)ङ्गानि क्रतवस्तथा ॥ १०५
भुजाश्च[१२] वेदाश्चत्वार ऋतुः संधिमुखानि च । द्वे मुखे द्वे च अयने नेत्राश्च चतुरस्तथा[१३] ॥ १०६
शिरांसि त्रीणि पर्वाणि फाल्गुन्याषाढकृत्तिकाः[१४] । दिव्यान्तरिक्षभौमानि त्रीणि स्थानानि
यानि तु ॥ संभवः प्रलयश्चैव आश्रमौ द्वौ प्रकीर्तितौ ॥ १०७
स यदा कालरूपाभो वराहत्वे व्यवस्थितः । भविष्यति यदा साध्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥
तदा त्वमपि देवेश चतुर्वक्त्रो भविष्यसि[१५] । ब्रह्मलोकनमस्कार्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०९
एकार्णवे प्लुते चैव शयानं पुरुषं हरिम् । यदा द्रक्ष्यसि देवेशं ध्यानयुक्तं महामुनिम् ॥ ११०
तदा वां मम योगेन मोहितौ नष्टचेतसौ । अन्योन्यस्पर्धिनौ रात्रावविज्ञाय परस्परम् ॥ १११
एकैकस्योदरस्थांस्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् । विस्मयं परमं गत्वा ध्यानाद्बुद्ध्वा तु मानुषौ ॥ ११२
ततस्त्वं पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः । पद्माङ्कितस्तदा कल्पे ख्यातिं यास्यसि पुष्कलाम् ॥
ततस्तस्मिंस्तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः[१६] । पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रकालनः
मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ ११४

---

* इदमर्धं नास्ति घ. ङ. पुस्तकयोः ।

---

१ ख. घ. प्रजाः । २ ख. ङ. च वशित्वे । ३ ख. ग. घ. भुजः । क° । ४ ख. ग. ङ. ध्यायन्योगे° । ५ ङ. °भिर्वाऽसद° । ६ ख. ग. °र्वाऽऽसद° । ७ ख. घ. ङ °दाध्ययने° । ८ घ. °न न वे° । ङ. °म विबे° । ९ ङ. वराहो° १० ख. ग. घ. ङ. °स्थानोद्विश° । ११ ख. घ. °त्वारे अ° । १२ ख. ग ङ. °श्च चत्वारो वेदा ऋ° । घ. °श्चचतुरो वेदा ऋ° । १३ घ. °तुरानना । शि° । १४ ख. ग ङ. °तिका । दि° । १५ ख. ग. घ. ङ. °ष्यति । ब्र° । १६ ख. घ. ङ. प्रभो ।

(माहेश्वरावतारयोगः ।)

तदा चतुर्युगावस्थे कल्पे तस्मिन्युगान्तके । भविष्यामि शिखायुक्तः श्वेतो नाम महामुनिः ।
हिमवच्छिखरे रम्ये छागले पर्वतोत्तमे । चतुःशिष्याः शिवे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ।
श्वेतश्चैव शिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः । चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
ततस्ते ब्रह्मभूयिष्ठा दृष्ट्वा ब्रह्मगतिं पराम् । तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ ११
पुनस्तु मम देवेशो द्वितीयद्वापरे प्रभुः । प्रजापतिर्यदा व्यासः सत्यो नाम(*भविष्यति ॥ ११
तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः । भविष्यामि कलौ तस्मिँल्लोकानुग्रहकारणात् ।
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नाम नामतः) । दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः केतुमांस्तथा ।
प्राप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनम् । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२
तृतीये द्वापरे चैव यदा व्यासस्तु भार्गवः । तदा ह्यहं भविष्यामि दमनस्तु युगान्तिके ॥ १२
तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारो मम पुत्रकाः । विशोकश्च विकेशश्च विशापः शापनाशनः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महौजसः । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२
चतुर्थे द्वापरे चैव यदा व्यासोऽङ्गिराः स्मृतः । तदाऽप्यहं भविष्यामि सुहोत्री नाम नामतः ।
तत्रापि मम सत्पुत्राश्चत्वारश्च तपोधनाः । १२
भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो दृढव्रताः । सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ॥ १२
प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिल्बिषाः । तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ।
पञ्चमे द्वापरे चैव व्यासस्तु सविता यदा । तदा चापि भविष्यामि कङ्को नाम महातपाः ॥१२
अनुग्रहार्थं लोकानां योगात्मा नैककर्मकृत् । चत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोनयः ॥१३
पुत्रा मम भविष्यन्ति योगात्मानो दृढव्रताः । सनः सनन्दनश्चैव प्रभुर्यस्य सनातनः ॥ १३
ऋभुः सनत्कुमारश्च निर्ममा निरहंकृताः । मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १३
परिवर्ते पुनः षष्ठे मृत्युर्व्यासो यदा विभुः । तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकाक्षिर्नाम नामतः॥१३
शिष्याश्च मम ते दिव्या योगात्मानो दृढव्रताः । भविष्यन्ति महाभागाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
सुधामा विरजश्चैव शङ्खपाद्रव एव च । योगात्मानो महात्मानस्ते सर्वे दग्धकिल्बिषाः ॥ १३
तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः । सप्तमे परिवर्ते तु यदा व्यासः शतक्रतुः ॥ १३
विभुर्नाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः । तदाऽप्यहं भविष्यामि कलौ तस्मिन्युगान्तिके ॥१३
जैगीषव्येति विख्यातः सर्वेषां योगिनां वरः । तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा १३
सारस्वतः सुमेधश्च वसुवाहः सुवाहनः । तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाश्रिताः ॥ १३
भविष्यन्ति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः । वसिष्ठश्चाष्टमे व्यासः [+परिवर्ते भविष्यति ॥१४
कपिलश्चाऽऽसुरिश्चैव तथा पञ्चशिखो मुनिः । वाग्वलिश्च महायोगी सर्व एव महौजसः] ॥१४
प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दग्धकल्मषाः । मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ङ. °गान्तिके । २ ख. ङ. श्वेतः श्वेतश्चै° । घ. श्वेतः श्वेतशिखश्चै° । ३ क. °र्लभम् । पु° । ४ ख. ङ. °रूपाश्च । ५ घ. °मि मदन° । ६ ङ दुर्मदो दु° । ७ ख. ग. क्रतुः । ८ ख. घ. °ताः । तत्स° । ९ क. ख. °रिवृ पु° । १० ख. °गान्तके । ११ ख. °मेधाश्च । ग. घ. ङ. °मेधा च व° ।

रिवर्तेऽथ नवमे व्यासः सारस्वतो यदा । तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नाम नामतः॥१४३
त्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवो ह्यङ्गिरास्तथा ॥ १४४
विष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । सर्वे तपोबलोत्कृष्टाः शापानुग्रहकोविदाः ॥१४५
ऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्विनः । ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १४६
शमे द्वापरे व्यासस्त्रिधामा नाम नामतः । भविष्यति यदा विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥१४७
हमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नगोत्तमे । नाम्ना भृगोस्तु शिखरं तस्मात्तच्छिखरं भृगुः ॥ १४८
त्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढव्रताः । बलबन्धुर्निरा(र)मित्रः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १४९
ोगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धकल्मषाः ॥
कादशे द्वापरे तु तिष्ठ्यासो भविष्यति । तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे कलेर्धुरि ॥ १५१
ग्रा नाम महानादास्तत्रैव मम पुत्रकाः । भविष्यन्ति महौजस्काः सुवृत्ता लोकविश्रुताः॥१५२
म्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षो लम्बकेशकः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥
ऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ १५३
ादशे परिवर्ते तु शततेजा महामुनिः । भविष्यति महासत्त्वो व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १५४
तोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिर्नाम युगान्तिके । हैमकं[1] वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले ॥ १५५
त्रापि मम ते पुत्रा भस्मस्नानानुलेपनाः । भविष्यन्ति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः ॥ १५६
र्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यः सर्वस्तथैव च । रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १५७
योदशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते[2] क्रमेण तु । धर्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १५८
दाऽप्यहं भविष्यामि वालिर्नाम महामुनिः । वालि(ल)खिल्याश्रमे पुण्ये पर्वते गन्धमादने ॥
त्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥१६०
हायोगबलोपेता विमलाँ[3] ऊर्ध्वरेतसः । तेनैव योगमार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १६१
दा व्यासः सुरक्षँ[4]स्तु पर्यायश्च चतुर्दश । तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १६२
ंशे त्वङ्गिरसः श्रेष्ठो गौतमो नाम योगवित् । तस्माद्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्वनम् ॥१६३
त्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कलौ तथा[5] । अत्रिरुग्रतपाश्चैव श्रावणोऽथ[6] स्नविष्ट(ष्ठ)कः॥१६४
ोगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः । तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः॥ १६५
तः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्ते क्रमागते । आरुणिस्तु यदा व्यासो द्वापरे भविता प्रभुः ॥ १६६
दाऽप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा द्विजाः । तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रं तत्पारमेश्वरम् ॥ १६७
भविष्यति महावीर्यं वेदशीर्षश्च पर्वतः । हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १६८
दाऽपि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । कुणिश्च कुणिबाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः ॥ १६९
ोगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठाश्चोर्ध्वरेतसः । तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १७०
ततः षोडशमे चापि परिवर्ते क्रमागते । व्यासस्तु संजयो नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १७१
तदाऽप्यहं भविष्यामि गोकर्णो नाम नामतः । [*तस्माद्भविष्यते पुण्यं गोकर्णं नाम तद्वनम्॥१७२

* धनुश्चिन्हान्तर्गतग्रन्थो घ० पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. हेमकं व । २ घ. °मि वलि° । ३ ख.ग. घ. ङ. °ला ह्यूर्ध्व° । ४ क. °क्षणपर्यायस्तुच° । ५ ख.
ङ. तदा । ६ ख. ग. ङ. °थश्रवि° ।

(माहेश्वरावतारयोगः)

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । काश्यपो ह्युशना चैव च्यवनोऽथ बृहस्पतिः]
तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परं पदम् ॥ १७३
ततः सप्तदशे चैव परिवर्ते क्रमागते । तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतञ्जयः ॥ १७४
तदाऽप्यहं भविष्यामि गुहावासीति नामतः । हिमवच्छिखरे चैव महातुङ्गे महालये ॥
सिद्धक्षेत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयम् ॥ १७५
तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मज्ञा योगवेदिनः । भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरहंकृताः ॥ १७६
उतथ्यो वामदेवश्च महाकालो महालयः । तेषां शतसहस्रं तु शिष्याणां ध्यानसाधनम् ॥ १७७
भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुञ्जकाः । ते तु संनिहिता योगे हृदि कृत्वा महेश्वरम् ॥
महालये पदं क्षिप्त्वा प्रविष्टाः शिवमव्ययम् ॥ १७८
ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन्युगान्तिके । ध्यानयुक्तेन मनसा विमलाः शुद्धबुद्धयः ॥
गत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदम् । तूर्णं तारयते जन्तून्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ १७९
आत्मानमेकविंशं च तारयित्वा महार्णवम् । मम प्रसादाद्यास्यन्ति रुद्रलोकं गतज्वराः ॥ १८०
ततोऽष्टादशमश्चैव परिवर्तो यदा भवेत् । तदा ऋतञ्जयो नाम व्यासस्तु भविता मुनिः ॥
तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नाम नामतः ॥ १८१
सिद्धक्षेत्रे महापुण्ये देवदानवपूजिते । हिमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ॥
शिखण्डिनो वनं चापि ऋषिसिद्धनिषेवितम् ॥ १८२
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । वाचस्रवा ऋत्ती(ची)कश्च शार्वांसश्च दृढव्रतः १८३
योगात्मानो महासत्त्वाः सर्वे ते वेदपारगाः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १८४
ततस्त्वेकोनविंशे तु परिवर्ते क्रमागते । व्यासस्तु भविता नाम्ना[11] भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८५
तत्राप्यहं भविष्यामि जटामालीति नामतः । हिमवच्छिखरे रम्ये जटायुर्यत्र पर्वतः ॥ १८६
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । हिरण्यनामा कौशिल्यः[12] काक्षीवः कुथुमिस्तथा ॥
ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः । प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १८८
ततो विंशतिमे सर्गे परिवर्ते क्रमेण तु । वाचःश्रवाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १८९
तदाऽप्यहं भविष्यामि ह्यट्टहासेति नामतः । अट्टहासप्रियाश्चापि भविष्यन्ति तदा नराः॥ १९०
तत्रैव हिमवत्पृष्ठे त्वट्टहासो महागिरिः । भविष्यति महातेजाः सिद्धचारणसेवितः ॥ १९१
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । युक्तात्मानो महासत्त्वा ध्यानिनो[14] नियतव्रताः ॥
सुमन्तुर्बर्बरिर्विद्वान्सुबन्धुः कुशिकन्धरः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १९३
एकविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते क्रमेण तु । वाचस्पतिः स्मृतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥
तदाऽप्यहं भविष्यामि दारुको नाम नामतः । तस्माद्भविष्यते पुण्यं देवदारुवनं महत् ॥ १९५
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । प्लक्षो दाक्षायणि[15]श्चैव केतुमाली[16] वकस्तथा ॥ १९६

---

१ क. कश्यपो । २ ग. ङ. गुहावा । ३ क सिद्धिक्षे° । ४ क. °ह्मण्यायो° । ५ ग. ङ. °नो निर्ममा नि° । ६ ख. ग. घ. ङ. हालये म° । ७ क. °शमे वे° । ८ क. वर्ते य° । ९ ग. नाम । १० ख. ग. घ. ङ. °वाश्वश्च । ११ ग. घ. °म्ना भार° । १२ ङ. °ल्यः काङ्क्षिवः । १३ घ. °म्ना ध्यायन्तो नि । १४ घ. ध्यायन्तो नि° । १५ ङ. दाल्भाग° । १६ ख. ङ. °लि नक° ।

योगात्मानो महात्मानो नियता ह्यूर्ध्वरेतसः । परमं योगमास्थाय रुद्रं प्राप्तास्त[1]दाऽनघाः ॥
द्वाविंशे परिवर्ते तु व्यासः शुक्रायनो यदा । तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महामुनिः ॥
नाम्ना वै लाङ्गली भीमो यत्र देवाः सवासवाः । द्रक्ष्यन्ति मां कलौ तस्मिन्नवतीर्णं हलायुधम् ॥
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः । तुल्या[2]र्चिर्मधुपिङ्गा[3]क्षः श्वेतकेतुस्तथैव च ॥ २००
तेपि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः । विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥
परिवर्ते त्रयोविंशे तृणविन्दुर्यदा मुनिः । व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ॥
श्वेतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ २०३
तत्र कालं जरिष्यामि तदा गिरिवरोत्तमे । तेन कालंजरो नाम भविष्यति स पर्वतः ॥ २०४
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः । ऊँसिजो[4] बृहदुक्थ्यश्च[5] देवलः कविरेव च ॥
प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ २०५
परिवर्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति । तत्राहं भविता ब्रह्मन्[6]कलौ तस्मिन्युगान्तिके ॥
शूली नाम महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ २०६
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः । शालिहोत्रोऽग्निवेश्यश्च युवनाश्वः शरद्वसुः ॥
तेऽपि योगबलोपेता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ २०७
पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते यथाक्रमम् । वसिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ २०८
तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी मुण्डीश्वरः प्रभुः । कोटिवर्षं समासाद्य नगरं देवपूजितम् ॥ २०९
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः । योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २१०
छगलः कुम्भकर्णा[7]श्यः कुम्भश्चैव प्रवाहुकः । प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ २११
षड्विंशे परिवर्ते तु यदा व्यासः पराशरः । तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नाम नामतः ॥
पु[8]ण्यं रुद्रवटं प्राप्य कलौ तस्मिन्युगान्तिके ॥ २१२
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः । उलूको वैद्युतश्चैव शं[9]वको ह्याश्वलायनः ॥
प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ २१३
सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते । जातूकर्ण्यो यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २१४
तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः । प्रभासं[10] तीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः । अक्षपादः कणादश्च उलूको वत्स एव च ॥ २१६
योगात्मानो महात्मानो विमलाः[11] शुद्धबुद्धयः । प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः ॥
अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते । पराशरसुतः श्रीमान्विष्णुर्लोकपितामहः ॥ २१७
यदा भविष्यति व्यासो नाम्ना द्वैपायनः प्रभुः । तदा षष्ठेन[12] चांशेन कृष्णः पुरुषसत्तमः ॥
वसुदेवाद्यदुश्रेष्ठो वासुदेवो भविष्यति ॥ २१८

---

१ क. ग. 'स्तथाऽन°' । २ ख. घ. ङ. °काः भल्वार्चिर्म° । ३ घ. °ङ्गाक्षश्चित्रके° । ४ ख. असिजो । ग. ओस्रिजो । ङ. औसिजो । ५ ख. ग. दुत्थिश्च' । ६ ख. ङ. 'ब्रह्मा क° । ७ ख. ग. घ. ङ. °कर्णश्च कु° । ८ ख. °ण्यं रौद्रवनं प्रा° । ९ क. °सर्वको° । ख घ. शम्बको । ङ. °शवको° । १० क. °भासती' । ११ ख घ. ङ. °मलाशु° । १२ ख. पूर्णेन ।

तदा चाहं भविष्यामि योगात्मा योगमायया । (*लोकविस्मयनार्थाय ब्रह्मचारिशरीरकः ॥
श्मशाने मृतमुत्सृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाथकम् । ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया) ॥२२०
दिव्यां मेरुगुहां पुण्यां त्वया सार्धं च विष्णुना । भविष्यामि तदा ब्रह्मन्नकुली नाम नामतः ॥
कायारोहणमित्येवं सिद्धक्षेत्रं च वै तदा । भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ २२२
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः । कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको रुष्ट एव च ॥ २२३
योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्राप्य माहेश्वरं योगं विमला ह्यूर्ध्वरेतसः ॥
रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ २२४
इत्येतद्वै मया प्रोक्तमवतारेषु लक्षणम् । मन्वादिकृष्णपर्यन्तमष्टाविंशयुगक्रमात् ॥ २२५
+भविष्यति तदा कल्पे कृष्णद्वैपायनो यदा । तत्र स्मृतिसमूहानां विभागो धर्मलक्षणम् ॥ २२६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगोनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६७१

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शार्वस्तवः ।

वायुरुवाच--

चत्वारि भारते वर्षे युगानि मुनयो विदुः । कृतं त्रेता द्वापरं च तिष्यं चेति चतुर्युगम् ॥ १
एतत्सहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणः स्मृतम् । यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तश्चतुर्दश ॥ २
सशरीराः श्रयन्ते स्म जनलोकं सहानुगाः । एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनं तपः ॥ ३
मन्वन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महौजसः । ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं सायुज्यं कल्पवासिनाम् ॥ ४
समेत्य देवैस्ते देवाः प्राप्ते संकालने तदा । महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५
भूतादिष्ववशिष्टेषु स्थावरान्तेषु वै तदा । शून्येषु तेषु लोकेषु महान्तेषु भुवादिषु ॥
देवेष्वथ गतेषूर्ध्वं कल्पवासिषु वै जनम् ॥ ६
तत्संहृत्य ततो ब्रह्मा देवर्षिगणदानवान् । संस्थापयति वै सर्वान्दाहवृष्ट्या युगक्षये ॥ ७
योऽतीतः सप्तमः कल्पो मया वः परिकीर्तितः । समुद्रैः सप्तभिर्गाढमेकीभूतैर्महार्णवैः ॥
आसीदेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम् ॥ ८
माययैकार्णवे तस्मिञ्शङ्खचक्रगदाधरः । जीमूताभोऽम्बुजाक्षश्च किरीटी श्रीपतिर्हरिः ॥ ९
नारायणमुखोद्गीर्णः सोऽष्टमः पुरुषोत्तमः । अष्टबाहुर्महोरस्को लोकानां योनिरुच्यते ॥
किमप्यचिन्त्यं युक्तात्मा योगमास्थाय योगवित् ॥ १०
फणासहस्रकलितं तमप्रतिमवर्चसम् । महाभोगपतेर्भोगमन्वास्तीर्य महोच्छ्रयम् ॥
तस्मिन्महति पर्यङ्के शेते वै कनकप्रभे ॥ ११
एवं तत्र शयानेन विष्णुना प्रभविष्णुना । आत्मारामेण क्रीडार्थं सृष्टं नाभ्यां तु पङ्कजम् ॥ १२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ङ. ष्वाकायभ° । २ ग. घ. ङ. लकुली । ३ ख. ग. घ. ङ. °त्र श्रुति° । ४ ख. ग. घ. ङ. °म् । तान्सं° । ५ ख. घ. ङ. °महावक्षा लो° । ६ घ. °चिन्त्ययोगात्मा ।

शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यवर्चसम् । वज्रदण्डं महोत्सेधं लीलया प्रभविष्णुना ॥ १३
तस्यैवं क्रीडमानस्य समीपं देवमीढुषः । हेमब्रह्माण्डजो ब्रह्मा रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः ॥
चतुर्मुखो विशालाक्षः समागम्य यदृच्छया ॥ १४
श्रिया युक्तेन नव्येन सुप्रभेण सुगन्धिना । तं क्रीडमानं पद्मेन दृष्ट्वा ब्रह्मा तु भेजिवान् ॥ १५
स विस्मयमथाऽऽगम्य शस्यसंपूर्णया गिरा । प्रोवाच को भवाञ्शेते आश्रितो मध्यमम्भसाम् ॥
अथ तस्याच्युतः श्रुत्वा ब्रह्मज्ञस्तु शुभं वचः । उदतिष्ठत पर्यङ्काद्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ १७
प्रत्युवाचोत्तरं चैव क्रियते यच्च किंचन । द्यौरन्तरिक्षं भूश्चैव परं पदमहं प्रभुः ॥ १८
तमेवमुक्त्वा भगवान्विष्णुः पुनरथाब्रवीत् । कस्त्वं खलु समायातः समीपं भगवान्कुतः ॥
कुतश्च भूयो गन्तव्यं कुत्र वा ते प्रतिश्रयः ॥ १९
को भवान्विश्वमूर्तिस्त्वं कर्तव्यं किं च ते मया । एवं ब्रुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः २०
यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्ता प्रजापतिः । नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥ २१
सविस्मयं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्तृणा । सोऽनुज्ञातो भगवता वैकुण्ठो विश्वसंभवः ॥ २२
कौतूहलान्महायोगी प्रविष्टो ब्रह्मणो मुखम् । इमानष्टादश द्वीपान्ससमुद्रान्सपर्वतान् ॥ २३
प्रविश्य स महातेजाश्चातुर्वर्ण्यसमाकुलान् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सप्तलोकान्सनातनान् ॥ २४
ब्रह्मणस्तूदरे दृष्ट्वा सर्वान्विष्णुर्महायशाः । अहोऽस्य तपसो वीर्यं पुनः पुनरभाषत ॥ २५
पर्यटन्विविधाँल्लोकान्विष्णुर्नानाविधाश्रमान् । ततो वर्षसहस्रान्ते नान्तं हि ददृशे तदा २६
तदाऽस्य वक्त्रान्निष्क्रम्य पन्नगेन्द्रादिकेतनः । अजातशत्रुर्गरुडध्वजो पितामहमथाब्रवीत् ॥ २७
भगवन्नादिमध्यं च अन्तः कालदिशे न च । नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ ॥ २८
एवमुक्त्वाऽब्रवीद्भूयः पितामहमिदं हरिः । भवानप्येवमेवाद्य ह्युदरं मम शाश्वतम् ॥
प्रविश्य लोकान्पश्यैताननौपम्यान्द्विजोत्तम ॥ २९
मनःप्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च । श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः ॥ ३०
तानेव लोकान्गर्भस्थः पश्यन्सोऽचिन्त्यविक्रमः । पर्यटित्वाऽऽदिदेवस्य ददर्शान्तं न वै हरेः॥ ३१
ज्ञात्वाऽऽगमं तस्य पितामहस्य द्वाराणि सर्वाणि विधाय विष्णुः ।
विभुर्मनः कर्तुमियेष चाऽऽशु सुखं प्रसुप्तोऽस्मि महाजलौघे ॥ ३२
ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्य ते । सूक्ष्मं कृत्वाऽऽत्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥
पद्मसूत्रानुमार्गेण ह्यनुगम्य पितामहः । उज्जहाराऽऽत्मनो रूपं पुष्कराच्चतुराननः ।
विरराजारविन्दस्थः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ ३४
एतस्मिन्नन्तरे ताभ्यामेकैकस्य तु कात्स्न्र्यतः । प्रवर्तमाने संहर्षे मध्ये तस्यार्णवस्य तु* ॥ ३५
सूत उवाच—
ततो ह्यपरिमेयात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः । शूलपाणिर्महादेवो हैमचीराम्बरच्छदः ॥
आगच्छद्यत्र सोऽनन्तो नागभोगपतिर्हरिः ॥ ३६

* अस्मिन्स्थलेऽध्यायपरिसमाप्तिर्दृश्यते ख. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ क. भूतं च प° । २ क. अन्तं । ३ ख. घ. ङ. कालो दिशो मम । ना° । ४ ख. ग. घ. ङ. °तमः ।म° ।
५ ख. ग. घ. ङ. कुशध्वजः । ६ घ. गतिं तस्य । ७ क. ग. ते ।

(शार्वस्तवः)

शीघ्रं विक्रमतस्तस्य पद्भ्यामत्यन्तपीडिताः । उद्भूतास्तूर्णमाकाशे पृथुलास्तोयबिन्दवः ॥
अत्युष्णाश्चातिशीताश्च वायुस्तत्र ववौ[1] भृशम् ॥ ३७
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं ब्रह्मा विष्णुमभाषत । अब्बिन्दवो हि स्थूलोष्णाः कम्पते चाम्बुजं भृशम्
एतं मे संशयं ब्रूहि किंचान्यत्त्वं[2] चिकीर्षसि ॥ ३८
एतदेवंविधं वाक्यं पितामहमुखोद्भवम् । श्रुत्वाऽप्रतिमकर्माऽऽह भगवानसुरान्तकृत्[3] ॥ ३९
किं नु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयम् । वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेऽपि च ते मया ॥४०
इत्येवं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरम् । किं न्वत्र भगवांस्तस्मिन्पुष्करे जातसंभ्रमः ॥ ४१
किं मया यत्कृतं देव यन्मां प्रियमनुत्तमम् । भाषसे पुरुषश्रेष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४२
एवं ब्रुवाणं देवेशं लोकयात्रां तु तत्त्वगाम् । प्रत्युवाचाम्बुजाभास्कः ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ४३
योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिच्छया । यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।
तथैव दृष्टाः कार्त्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४४
ततो वर्षसहस्रान्त उपावृत्तस्य मेऽनघ । नूनं मत्सरभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ॥
आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४५
ततो मया महाभाग संचिन्त्य स्वेन चेतसा । लब्धो नाभ्यां प्रवेशस्तु पद्मसूत्राद्विनिर्गमः ॥ ४६
मा भूत्ते मनसोऽल्पोऽपि व्याघातोऽयं कथंचन । इत्येषाऽनुगतिर्विष्णोः कार्याणामौपसर्गिकी ॥
यन्मयाऽनन्तरं कार्यं मयाऽध्यवसितं त्वयि । त्वां वा बाधितुकामेन क्रीडापूर्वं यदृच्छया ॥
आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४८
न तेऽन्यथाऽवमन्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् । सर्वं मर्षय कल्याण यन्मयाऽथ कृतं तव ॥
तस्मान्मयोच्यमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ॥ ४९
नाहं भवन्तं शक्नोमि सोढुं तेजोमयं गुरुम् । स चोवाच वरं ब्रूहि पद्मादवतराम्यहम् ॥ ५०

विष्णुरुवाच—

पुत्रो भव ममारिघ्न मुदं प्राप्स्यसि शोभनाम् । सत्यधनो महायोगी त्वमीड्यः प्रणवात्मकः॥५१
अद्यप्रभृति सर्वेश श्वेतोष्णीषविभूषणः । पद्मयोनिरितीत्येवं ख्यातो नाम्ना भविष्यसि ॥
पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन्सर्वलोकाधिप प्रभो ॥ ५२
ततः स भगवान्ब्रह्मा वरं गृह्य किरीटिनः । एवं भवतु चेत्युक्त्वा प्रीतात्मा गतमत्सरः ॥ ५३
प्रत्यासन्नमथाऽऽयान्तं[12] बालार्काभं महाननम् । भूतमत्यद्भुतं दृष्ट्वा नारायणमथाब्रवीत् ॥ ५४
अप्रमेयो[13] महावक्त्रो दंष्ट्री व्यस्तशिरोरुहः । दशबाहुस्त्रिशूलाङ्को नयनैर्विश्वतोमुखः[14] ५५
लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विकृतो मुञ्जमेखली । मेढ्रेणोर्ध्वेन महता नदमानोऽतिभैरवम् ॥ ५६
कः खल्वेष पुमान्विष्णो तेजोराशिर्महाद्युतिः । व्याप्य सर्वा दिशो द्यां च इत एवाभिवर्तते ॥

---

१ घ. °मू । एतद्दृष्ट्वा तदाऽऽश्च° । २ ख. घ. ङ. °खोद्गतम् । श्रु° ।३ ख. ग. घ. ङ. °पि कृते । ४ ग. ङ. किंत्वत्र । ५ ख. ग. घ. °त्वगम् । प्र° । ६ ख. घ. °षासुग° । ७ क. त्वं चावा° । ८ ख. ग. घ. ङ. न्तव्यं मा° । ९ क. °या यत्कृतं । १० ख. ग. ङ सत्येन्ध° । ११ ख. घ. घ. ङ. दत्त्वा । १२ क. ग. °यातं वा° । १३ घ. °मेयम° । १४ ख. घ. °श्वतश्चिवः । लो° । ग. °श्वतःश्वितः । लो° । ङ. °श्वतःश्विनः । लो° ।

तेनैवमुक्तो भगवान्विष्णुर्ब्रह्माणमब्रवीत् । पद्भ्यां तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽर्णवे ॥
वेगेन महताऽऽकाशे व्यथिताश्च जलाशयाः ॥ ५८
छटाभिर्विश्वतोऽत्यर्थं सिच्यते[1] पद्मसंभवः । घ्राणजेन च वातेन कम्प्यमानं त्वया सह ॥
दोधूयते महापद्मं स्वच्छन्दं मम नाभिजम् ॥ ५९
स एष भगवानीशो ह्यनादिश्चान्तकृद्विभुः । भवानहं च स्तोत्रेण ह्युपतिष्ठाव गोध्वजम् ६०
ततः क्रुद्धोऽम्बुजाभास्कं ब्रह्मा प्रोवाच केशवम् । न भवा[2]न्नूनमात्मानं लोकानां योनिमुत्तमम्॥
ब्रह्माणं लोककर्तारं मां च वेत्ति सनातनम् । कोऽयं भोः शंकरो नाम ह्यावयोर्व्यतिरिच्यते ॥
तस्य तत्क्रोधजं वाक्यं श्रुत्वा विष्णुरभाषत । मा मैवं वद कल्याण परिवादं महात्मनः ६३
माया[3]योगेश्वरो धर्मो दुराधर्षो वरप्रदः । हेतुरस्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६४
जीवः खल्वेष जीवानां ज्योतिरेकं प्रकाशते । बालक्रीडनकैर्देवः क्रीडते शंकरः स्वयम् ॥ ६५
प्रधानमव्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः । अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्मिणः ॥
यः कः स इति दुःखार्तैर्मृग्यते यतिभिः शिवः ॥ ६६
एष बीजी भवान्बीजमहं योनिः सनातनः । एवमुक्तोऽथ विश्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमभाषत॥ ६७
भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजी महेश्वरः । एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ६८
ज्ञात्वा चैवं समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकतन्त्रिणा । इदं परमसादृश्यं प्रश्नमभ्यवदद्धरिः ॥ ६९
अस्मान्महत्तरं गुह्यं भूतमन्यन्न विद्यते । महतः परमं धाम शिवमध्यात्मिनां पदम् ॥ ७०
द्वैधीभावेन चाऽऽत्मानं प्र[6]विष्टस्तु व्यवस्थितः । निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलश्च महेश्वरः ॥
अस्य मायाविधिज्ञस्य अगम्यगमनस्य च । पुरा लिङ्गं भवद्बीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकम् ॥ ७२
मयि योनौ समायुक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् । हिरण्मयमपारं तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७३
शतानि दश वर्षाणामण्डं चाप्सु प्रतिष्ठितम् । अन्ते वर्षसहस्रस्य वायुना तद्द्विधा कृतम् ॥ ७४
कपालमेकं द्यौर्जज्ञे कपालमपरं क्षितिः । उल्बं तस्य महोत्सेधं योऽसौ कनकपर्वतः ॥ ७५
ततस्तस्मात्प्रबुद्धात्मा देवो देववरः प्रभुः । हिरण्यगर्भो भगवानहं जज्ञे चतुर्भुजः ॥ ७६
(* ततो वर्षसहस्रान्ते वायुना तद्द्विधा कृतम् ।) अतारार्केन्दुनक्षत्रं शून्यं लोकमवेक्ष्य च ॥
कोऽयमत्रेत्यभिध्याते कुमारास्तेऽभवंस्तदा ॥ ७७
प्रियदर्शनास्तु तनवो(या) येऽतीताः पूर्वजास्तव । भूयो वर्षसहस्रान्ते तत एवाऽऽत्मजास्तव ॥
भुवनानलसंकाशाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ ७८
श्रीमान्सनत्कुमारस्तु ऋतुश्चैवोर्ध्वरेतसौ । सनातनश्च सनकस्तथैव च सनन्दनः ॥
उत्पन्नः समकालं ते बुद्ध्याऽतीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७९
उत्पन्नाः प्रतिघात्मानो जगदुश्चैतदेव हि । नारप्स्यन्ते च कर्माणि तापत्रयविवर्जिताः ॥ ८०
अल्पसौख्यं बहुक्लेशं जराशोकसमन्वितम् । जीवितं मरणं चैव संभवं च पुनः पुनः ॥ ८१

---

* इदमर्धनास्ति ख. ग. घ. पुस्तकेषु ।

---

१ ख. ङ सिच्यसे । २ ख. ग. घ. ङ. भो । ३ ख. 'योगेन्धनो धर्मो । घ. °योगैन्धनौघ । ४ ख. घ. °राण पुरु° । ५ ख. °ककर्दणा । ६ ख. ग. घ. ङ. °विभज्य व्य' । ७ ग. ङ. °यमित्रे' । ८ घ. ङ ऋभुश्चै' । ९ क. ग. अस्य सौख्यं ब° ।

(शार्वस्तवः)

स्वप्नभूतं पुनः स्वर्गं दुःखानि नरकास्तथा। विदित्वा चाऽऽगमं सर्वमवश्यं भवितव्यताम्॥८२
ऋभुं सनत्कुमारं च दृष्ट्वा तव वशे स्थितौ। त्रयस्तु त्रीन्गुणान्हित्वा आत्मजाः सनकादयः ॥
वैवर्त्तेन तु ज्ञानेन निवृत्तास्ते महौजसः॥ ८३
ततस्तेष्वप्रवृत्तेषु सनकादिषु वै त्रिषु। भविष्यसि विमूढस्तु मायया शंकरस्य तु॥ ८४
एवं कल्पे तु वै कल्पे संज्ञा नश्यति तेऽनघ।कल्पशेषाणि भूतानि सूक्ष्माणि पार्थिवानि च॥८५
सा चैषा ह्यैश्वरी माया जगतः समुदाहृता। स एष पर्वतो मेरुर्देवलोको ह्युदाहृतः॥ ८६
तवैवेदं हि माहात्म्यं दृष्ट्वा चाऽऽत्मानमात्मना। ज्ञात्वा चेश्वरसद्भावं ज्ञात्वा मामम्बुजेक्षणम्॥
महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुम्। प्रणवात्मानमासाद्य नमस्कृत्वा(त्य) जगद्गुरुम् ॥
त्वां च मां चैव संक्रुद्धो निश्वासाग्निर्दहेदयम्॥ ८८
एवं ज्ञात्वा महायोगमभ्युत्तिष्ठ महाबल। अहं त्वामग्रतः कृत्वा स्तोष्येऽहमनलप्रभम्॥ ८९

सूत उवाच—

ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा ततः स गरुडध्वजः। अतीतैश्च भविष्यैश्च वर्तमानैस्तथैव च॥
नामभिश्छान्दसैश्चैव इदं स्तोत्रमुदीरयत्॥ ९०
नमस्तुभ्यं भगवते सुव्रतेऽनन्ततेजसे। नमः क्षेत्राधिपतये बीजिने शूलिने नमः ९१
अमेढ्रायोर्ध्वमेढ्राय नमो वैकुण्ठरेतसे। नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय ह्यपूर्वप्रथमाय च॥ ९२
नमो हव्याय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः। (*गह्वराय धनेशाय हैमचीराम्बराय च॥ ९३
नमस्ते ह्यस्मदादीनां भूतानां प्रभवाय च। वेदकर्मावदातानां द्रव्याणां प्रभवे नमः॥ ९४
+ग्रहाणां प्रभवे चैव ताराणां प्रभवे नमः।) × नमो योगस्य प्रभवे सांख्यस्य प्रभवे नमः॥
नमो ध्रुवनिशीथानामृषीणां पतये नमः॥) ९५
विद्युदशनिमेघानां गर्जितप्रभवे नमः। उदधीनां च प्रभवे द्वीपानां प्रभवे नमः॥ ९६
अद्रीणां प्रभवे चैव वर्षाणां प्रभवे नमः। नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः॥ ९७
नमश्चौषधिप्रभवे वृक्षाणां प्रभवे नमः। धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितीनां प्रभवे नमः॥ ९८
नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः। नमः क्षणानां प्रभवे कलानां प्रभवे नमः]॥ ९९
निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः। अहोरात्रार्धमासानां मासानां प्रभवे नमः॥ १००
नम ऋतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः। प्रभवे च परार्धस्य परस्य प्रभवे नमः॥ १०१
नमः पुराणप्रभवे युगस्य प्रभवे नमः। चतुर्विधस्य सर्गस्य प्रभवेऽनन्तचक्षुषे॥ १०२
कल्पोदयनिबद्धानां वार्तानां प्रभवे नमः। नमो विश्वस्य प्रभवे ब्रह्मादिप्रभवे नमः १०३
विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः। नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः॥ १०४
पितॄणां पतये चैव पशूनां पतये नमः। वाग्वृषाय नमस्तुभ्यं पुराणवृषभाय च॥ १०५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति। + इदमर्द्धं क. ख. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति। × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति।

१ क. स्वर्गं। २ क. °यः। कैव°। ३ ख. घ. ङ. °ढस्त्वं मा°। ४ क. °लोक उदा°। ५ ख ग. °त्वा मां चाम्बु°। ६ ख. ग. घ. ङ. °णवं चोच्यसाम्नाय। ७ ख. ग. °गद्गुरम्। ङ. °गद्धरम्। त्वां। ८ क. °ष्ठन्महाबलः। अ°। ९ घ. ममलं प्रभुम्। सू°। १० क. °य अनू°। ११ क. दयेनि°। १२ °षभध्वजम्। सु°।

सुचारुचारुकेशाय ऊर्ध्व[1]चक्षुःशिराय च । नमः पशूनां पतये गोवृषेन्द्रध्वजाय च ॥ १०६
प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।(* दैत्यदानवसंघानां रक्षसां पतये नमः ॥ १०७
गन्धर्वाणां च पतये यक्षाणां पतये नमः) । गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥ १०८
गोकर्णाय च गोप्त्राय शङ्कुकर्णाय वै नमः । वराहायाप्रमेया[2]य रक्षोधिपतये नमः ॥ १०९
नमोऽप्सराणां पतये गणानां पतये नमः । अम्भसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ ११०
नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते ह्रीमते नमः । बलाबलसमूहाय ह्यक्षोभ्य[3]क्षोभणाय च ॥ १११
दीर्घशृङ्गैकशृङ्गाय वृषभाय ककुद्मिने । नमः स्थैर्याय वपुषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ ११२
भूताय च भविष्याय वर्तमानाय वै नमः । सुवर्चसेऽथ वीराय शूराय ह्यतिगाय च ॥ ११३
वरदाय वरेण्याय नमः सर्वगताय च । नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥ ११४
सर्वाय महतेऽजाय नमः सर्वगताय च । जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ॥
नमो वन्द्याय मोक्षाय जनाय नरकाय च ॥ ११५
भवाय भजमानाय ईष्टाय याजकाय च । अभ्युदीर्णाय दीप्ताय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ ११६
नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरणाय च । हुताय अपहुताय प्रहुत[5]प्राशिताय च ॥ ११७
नमस्त्विष्टाय मूर्ताय ह्यग्निष्टोमर्त्विजाय च । (+नम ऋताय सत्याय भूताधिपतये नमः) ११८
सदस्याय नमश्चैव दक्षिणावभृथाय च । अहिंसायाथ लोकानां पशुमन्त्रौषधाय च ॥ ११९
नमस्तुष्टिप्रदानाय त्र्यम्बकाय सुगन्धिने । नमोऽस्त्विन्द्रियपतये परि[6]हा[7]राय स्रग्विणे ॥ १२०
विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोक्षिमुखाय च । सर्वतःपाणिपादाय रु[8]द्रायाप्रमिताय च ॥ १२१
नमो हव्याय कव्याय हव्यकव्याय वै नमः । नमः सिद्धाय मेध्याय चेष्टा[9]यं त्वव्ययाय च ॥
सुवीराय सुघोराय ह्यक्षोभ्यक्षोभणाय च । सुमेधसे सुजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥ १२३
नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च । विरूपाक्षाय त्र्यक्षाय पिङ्गलाय महौजसे ॥ १२४
वृष्टिघ्नाय नमश्चैव नमः सौम्येक्षणाय च । नमो धूम्राय श्वेताय कृष्णाय लोहिताय च ॥ १२५
पिशिताय पिशङ्गाय पीताय च निषङ्गिणे । नमस्ते सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥ १२६
(=नम इज्याय पूज्याय चोपजीव्याय वै नमः । नमः क्षेम्याय वृद्धाय वत्सलाय नमो नमः ॥
नम ऋताय सत्याय सत्यासत्याय वै नमः ॥) १२७
नमो वै पद्मवर्णाय मृत्युघ्नाय च[10] मृत्यवे । नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रोहिताय च ॥ १२८
(† नमः कान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।) नमः कपालहस्ताय दि[11]ग्वस्त्राय कपर्दिने १२९
अप्रमेयाय शर्वाय ह्यवध्याय वराय च । पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव वि[12]भ्रान्ताय कृशानवे ॥ १३०
दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय च[13] । अ[14]र्कप्रभशरीराय बलिने रंहसाय च ॥ १३१

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति । = अस्मिन्नर्धस्थाने इदमर्धं दृश्यते ख. घ. ङ. पुस्तकेषु । महासंध्याभ्रवर्णाय चारुरूपाय दक्षिणे । † धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. °र्ध्ववक्षः शि° । २ ख. घ. ङ. °य ऋक्षाधि° । ३ ङ. °भनाय । ४ ख. घ. ङ. । इज्याय । ५ क. ग. °तप्राशि° । ६ घ. °रिणाहाय । ७ ग. ङ. °हाणाय । ८ ख. ग. ङ. °द्राय प्रतिमाय । घ. °द्राय प्र । ९ ख. ग. ङ °य त्वाव्यपायं । १० ङ. च वै नमः । न° । ११ घ. दिग्वासाय । १२ क. बिभ्राणाय । १३ ङ. च । अङ्कमर्कश° । १४ ख. ग. घ. °र्कमर्कश° ।

पिना[1]किने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च । सुमेधसेऽक्षमालाय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ १३२
चित्राय चित्रवर्णा[2]य विचित्राय धराय च । चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ १३३
नमः क्षान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च । रक्षोघ्नाय मखघ्नाय शितिकण्ठोर्ध्वरेतसे ॥ १३४
अरिहाय कृतान्ताय तिग्मायुधधराय च[3] । संमोदाय प्रमोदाय इरि[4]ण्यायैव ते नमः ॥ १३५
प्रणवप्रणवेशाय भक्तानां शर्मदाय च । मृगव्याधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ १३६
सर्वभूताय भूताय सर्वेशातिशयाय च । पुरभेत्रे[5] च शान्ताय सुगन्धार्थ[6] वरेषवे[7] ॥ १३७
पूष्णो दन्तविनाशाय भगनेत्रान्तकाय च[8] । कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ १३८
रवेः कराल[9]चक्राय नागेन्द्रदमनाय च । दैत्यानामन्तकायाथो दिव्याक्रन्दकराय च ॥ १३९
श्मशानरतिनित्याय नम[10]स्त्र्यम्बकधारिणे । नमस्ते प्राणपाला[11]य[12] धवमालाधराय च ॥ १४०
प्रहीणशोकैर्विविधैर्भूतैः परि[13]ष्टुताय च । नरनारीशरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ १४१
जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने । नमोऽस्तु नृ[14]त्यशीला[15]य वाद्यनृत्यप्रियाय च ॥ १४२
मन्यवे[16] गीतशीलाय सुगीतिं[17] गायते नमः । कटं[18]कटाय भीमाय चोग्र[19]रूपधराय च ॥ १४३
बिभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च । सिद्धसंघातगीताय महाभागाय वै नमः ॥ १४४
नमो मुक्ताट्टहासाय क्ष्वेडितास्फोटिताय च । नदते कूर्दते चैव नमः प्रमुदिताय च ॥ १४५
नमोऽद्भुताय[20] स्वपते धावते प्रस्थिताय च । ध्यायते जृम्भते चैव तु[21]दते द्रवते नमः ॥ १४६
च[22]लते क्रीडते चैव लम्बोदरशरीरिणे । नमस्कृताय कम्पाय मुण्डाय विक[23]टाय च ॥ १४७
नम उन्मत्तवेषाय किंकिणीकाय वै नमः । नमो विकृतवेषाय क्रूरोग्रामर्षणाय च ॥ १४८
अप्रमेयाय दी[24]प्ताय दीप्तये निर्गुणाय च[25] । नमः प्रियाय वादाय मुद्रामणिधराय च ॥ १४९
(*नमस्तोकाय तनवे गुणैरप्रतिमाय च । नमो गु[26]णाय गुह्या[27]य गम्याय गमनाय च ॥) १५०
लोकधात्री त्वियं भूमिः पादौ सज्जनसेवितौ । सर्वेषां सि[28]द्धयोगानामधिष्ठानं तवोदरम् ॥ १५१
मध्येऽन्तरिक्षं विस्तीर्णं तारागणविभूषितम् । तारापथ इवाऽऽभाति श्रीमान्हारस्तवोरसि ॥ १५२
दिशा दश भुजा[29]स्ते वै केयूराङ्गदभूषिताः । विस्तीर्णपरिणाहश्च नीलाम्बुदचयोपमः ॥ १५३
कण्ठस्ते शोभते श्रीमान्हेमसूत्रविभूषितः । दंष्ट्राकरालदुर्धर्षमनौपम्यं मुखं तव ॥ १५४
पद्ममालाकृतोष्णी[30]षं शीर्षण्यं शोभते कथम् । दीप्तिः सूर्ये वपुश्चन्द्रे स्थैर्यं भूम्यनिलो ब[31]ले ॥ १५५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °नाक्याय प्र° । २ ख. °य चित्रचर्मध° । ग. घ. °य चित्रधर्मध° । ङ. °य चित्रवर्मध° । ३ क च । समो° । ४ क. °रिणायै° । ५ ख. ग घ. ङ. पुरुवेत्ताय शा° । ६ ख घ. °य चरेषवे । ७ क. ख. घ. °रेशवे । ङ रेखवे । ८ क. °वे पुष्पवेन्तस्वरूपाय । ९ ख. ग. घ. ङ. च कामदा° । १० ग. घ. °लवक्त्राय । ११ ख. ग. घं. ङ. °मस्तूल्मक° । १२ ख. ग. घ. ङ. °य धनमा° । १३ ख. ग. घ. ङ. °रिप्लुता° । १४ ङ. नृत्तशीलाय चोपनृत्तप्रि° । ख. ग. नृत्तशी° । १५ ख. ग. घ. °य चोपनृ° । १६ क. °वे शति° । १७ क. °गीतिगा° । १८ ख. ग. ङ. °टङ्कटाय । १९ ख. ग. घ. ङ. चोग्रेषूग्रतरा° । २० घ. ङ. °तेऽथस्थि° । २१ ख ग. ङ. रुदते । घ. वदते । २२ ख. बलिने । २३ ख ग. घ. ङ. °कटाय । २४ ख. घ.ङ. गोप्ताय । २५ ख. घ.ङ. च । वादप्रि° । २६ ङ. गुणाय । २७ क. ख. °य अगम्यागम° । २८ ख. घ. °सिद्धियो° । २९ ख. घ. ङ. °जास्तुभ्यं के° । ३० घ. ङ. °षं शिरो द्यौः शो° । ३१ ख. घ. ङ. °ले । तीक्ष्णममेः प्र° ।

तैक्ष्णयमग्नौ प्रभा चन्द्रे खे शब्दः शैत्यमप्सु च । अक्षरोत्तमनिष्प(स्प)न्दान्गुणानेतान्विदुर्बुधाः ॥
जपो जप्यो महायोगी महादेवो महेश्वरः । पुरेशयो गुहावासी खेचरो रजनीचरः ॥ १५६
तपोनिधिर्गुहगुरुर्नन्दनो नन्दिवर्धनः । हयशीर्षो धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ १५७
बोद्धव्यो बोधनो नेता धूर्वहो दुष्प्रकम्पकः । बृहद्रथो भीमकर्मा बृहत्कीर्तिर्धनंजयः ॥ १५८
घण्टाप्रियो ध्वजी छत्री पताकाध्वजिनीपतिः । कवची पट्टिशी शङ्खी पाशहस्तः परश्वभृत् ॥
अगस्त्वमनघः शूरो देवराजारिमर्दनः । त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्द्विषन्तो निहता युधि ॥
अग्निस्त्वं चार्णवान्सर्वान्पिबन्नेव न तृप्यसे । क्रोधागारः प्रसन्नात्मा कामहा कामदः प्रियः ॥
ब्रह्मण्यो ब्रह्मचारी च गोघ्नस्त्वं शिष्टपूजितः । वेदानामव्ययः कोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥
हव्यं च वेदं वहति वेदोक्तं हव्यवाहनः । प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६२

भवानीशोऽनादिमान्धामराशिर्ब्रह्मा लोकानां त्वं कर्ता त्वादिसर्गः ।
सांख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वाऽक्षीणध्यानास्ते न मृत्युं विशन्ति ॥ १६३
योगेन त्वां ध्यानिनो नित्ययुक्ता ज्ञात्वा भोगान्संत्यजन्ते पुनस्तान् ॥
येऽन्ये मर्त्यास्त्वां प्रपन्ना विशुद्धास्ते कर्मभिर्दिव्यभोगान्भजन्ते ॥ १६४

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्मः स्वशक्तितः । कीर्तितं तव माहात्म्यमपारं परमात्मनः ॥
शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ १६५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तवो नाम चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८३६

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

संपिबन्निव तौ दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः । प्रहृष्टवदनोऽत्यर्थमभवच्च स्वकीर्तनात् ॥ १
उमापतिर्विरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः । पिनाकी खण्डपरशुर्भूतप्रान्तस्त्रिलोचनः ॥ २
ततः स भगवान्देवः श्रुत्वा वाक्यामृतं तयोः । जानन्नपि महाभागः प्रीतिपूर्वमथाब्रवीत् ॥ ३
कौ भवन्तौ महात्मानौ परस्परहितैषिणौ । समेतावम्बुजाभाक्षौ तस्मिन्घोरे जलप्लुवे ॥ ४
तावूचतुर्महात्मानौ संनिरीक्ष्य परस्परम् । भगवन्किंच तथ्येन विज्ञातेन त्वया विभो ॥
कुत्र वा सुखमानन्त्यमिच्छांचारमृते त्वया ॥ ५
* तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यभिनन्द्यानुमान्य च । उवाच भगवान्देवो मधुरश्लक्ष्णया गिरा ॥
भो भो हिरण्यगर्भ त्वां त्वां च कृष्ण वदाम्यहम् ॥ ६

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °मविष्पन्दा° । २ घ. जाप्यो । ३ ग. घ. ङ. °ताकी ध्व° । ४ घ. °मध्यगः को° । ५ ख. घ. °शिर्बह्मलो° । ६ घ. ङ. त्वं हत्वाऽऽदि° । ७ ग. घ. °रमत्वां । ८ घ. °णधामास्ते । ९ घ. ङ. °शुद्धाः स्वैः क° । १० घ. ङ. °च । आपि° । ११ ख. घ. घ. ङ. °गः क्रीडापू° । १२ घ. प्रभो । १३ घ. °च्छावो व्रा मृ° । १४ ख. ग. ङ. °चावामृ° ।

(मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनम्)

प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताक्षरयुक्तया । भवन्तौ माननीयौ वै मम ह्यर्हतरावुभौ ॥
युवाभ्यां किं ददाम्यद्य वराणां वरमुत्तमम् ॥ ७
तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्माणं विष्णुरब्रवीत् । ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८
प्रजाकामोऽस्म्यहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्वहम् । ततः स भगवान्ब्रह्मा वरेप्सुः पुत्रलिप्सया ९
अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिम् । वीरमप्रतिमं पुत्रं यस्त्वमिच्छासि धूर्वहम् ॥ १०
पुत्रत्वेनाभियुङ्क्ष्व त्वं देवदेवं महेश्वरम् । स तस्य वाक्यं संपूज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११
ईशानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२
यदि मे भगवान्प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः । पुत्रो मे भव विश्वात्मन्स्वतुल्यो वाऽपि धूर्वहः ॥
नान्यं वरमहं वव्रे प्रीते त्वयि महेश्वर । तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान्भगनेत्रहा ॥ १४
निष्कल्मषममायं च बाढमित्यब्रवीद्वचः । यदा कार्यसमारम्भे कस्मिंश्चित्तव सुव्रत ॥१५
अनिष्पत्तौ च कार्यस्य क्रोधस्त्वां समुपैष्यति । आत्मैकादश ये रुद्रा विहिताः प्राणहेतवः॥१६
सोऽहमेकादशात्मा वै शूलहस्तः सहानुगः । ऋषिर्मित्रो महात्मा वै ललाटाद्भविता तदा ॥ १७
प्रसादमतुलं कृत्वा ब्रह्मणस्तादृशं पुरा । विष्णुं पुनरुवाचेदं ददामि च वरं तव ॥१८
स होवाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः । सर्वमेतत्कृतं[3] देव परितुष्टोऽसि मे यदि ॥
त्वयि मे सुप्रतिष्ठाऽस्तु भक्तिरम्बुदवाहन ॥ १९
एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवम् । विष्णो शृणु यथा देव प्रीतोऽहं तव शाश्वत ॥ २०
प्रकाशं चाप्रकाशं च जङ्गमं स्थावरं च यत् । विश्वरूपमिदं सर्वं रुद्रनारायणात्मकम् ॥ २१
अहमग्निर्भवान्सोमो भवान्रात्रिरहं दिनम् । भवानृतमहं सत्यं भवान्क्रतुरहं फलम् ॥ २२
भवान्ज्ञानमहं ज्ञेयं यज्जपित्वा सदा जनाः । मां विशन्ति त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ॥
आवाभ्यां सहिता चैव गतिर्नान्या युगक्षये ॥ २३
आत्मानं प्रकृतिं विद्धि मां विद्धि पुरुषं शिवम् । भवानर्धशरीरं मे त्वहं तव तथैव च ॥ २४
वामपार्श्वं महन्मह्यं श्यामं श्रीवत्सलक्षणम्[5] । त्वं च वामेतरं पार्श्वं त्वहं वै नीललोहितः ॥ २५
त्वं च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः । भवान्सर्वस्य कार्यस्य कर्ताऽहमधिदैवतम्॥ २६
तदेहि स्वस्ति ते वत्स गमिष्याम्यम्बुदप्रभ[6] । एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्देवो[7]ऽन्तर्धानमीश्वरः॥ २७
ततः सोऽन्तर्हिते देवे संप्रहृष्टस्तदा पुनः । अशेत शयने भूयः प्रविश्यान्तर्जले[8] हरिः ॥ २८
तं पद्मं पद्मगर्भाभं पद्माक्षः पद्मसंभवः । संप्रहृष्टमना ब्रह्मा भेजे ब्राह्मं तदासनम् ॥ २९
अथ दीर्घेण कालेन तत्राप्यप्रतिमावुभौ । महाबलौ महासत्त्वौ भ्रातरौ मधुकैटभौ ॥ ३०
(+तत्पद्मं तरुणार्काभं दीप्ताक्षौ तमशालिनौ । कम्पयामासतुर्वीरौ हसन्ताविव निर्भयौ ॥
बभञ्जतुश्च पत्राणि तावुभौ मधुकैटभौ) ॥ ३१
ऊचतुश्चैव वचनं भक्ष्यो वै नौ भविष्यसि । एवमुक्त्वा तु तौ तस्मिन्नन्तर्धानं गतावुभौ ॥ ३२

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. °ननां दद्यां म° । २ ङ. °णस्त्वीद्द° । ३ ख. ग. घ. सर्वं मम कृतं । ४ घ. ङ. °हमः । ए° । ५ ख. ग. य. ङ. °म् । तुभ्यं वामेतरे पार्श्वे त्व° । ६ ग. घ. ङ. °प्रभः । ए° । ७ घ. ङ. °ष्णो देवो° । ८ ग. ङ. °जेलं ह° । ९ ख भक्षो । १३ ख. °ष्यति । ए° ।

दारुणं तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसंभवः । माहात्म्यं चाऽऽत्मनो बुद्ध्वा[1] विज्ञातुमुपचक्रमे ॥
कर्णिकाघटनं भूयो नाभ्यजानाद्यदा गतिम्[2] । ततः स पद्मनालेन अवतीर्य रसातलम् ॥
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददृशे[3]ऽन्तर्जले हरिम् ॥ ३४
स च तं बोधयामास विबुद्धं चेदमब्रवीत् । भूतेभ्यो मे भयं देव त्रायस्वोत्तिष्ठ शं कुरु ॥ ३५
ततः स भगवान्विष्णुः सप्रहासमरिंदमः । न भेतव्यं न भेतव्यमित्युवाच मुनिः स्वयम् ॥ ३६
यस्मात्पूर्वं त्वया चोक्तं भूतेभ्यो मे महद्भयम् । तस्माद्भूतादिवार्क्यै[4]स्तौ दैत्यौ त्वं नाशयिष्यसि ॥
भूर्भुवः स्वस्ततो देवं विविशुस्तमयोनिजम् । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तमेवाऽऽसीनमागतम् ॥ ३८
गते तस्मिंस्ततोऽनन्त उद्गीर्य भ्रातरौ मुखात् । विष्णुं जिष्णुं च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षताम् ॥
मधुकैठभयोर्ज्ञात्वा तयोरागमनं पुनः ॥ ३९
चक्राते रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ । कृतसादृश्यरूपौ तौ तावेवाभिमुखौ स्थितौ ॥ ४०
ततस्तौ प्रोचतुर्दैत्यौ ब्रह्माणं दारुणं वचः । अस्माकं युध्यमानानां मध्ये वै प्राश्निको भव ४१
ततस्तौ जलमाविश्य संस्तम्भ्यापः स्वमायया । चक्रतुस्तुमुलं युद्धं यस्य येनेप्सितं तदा ॥ ४२
तेषां तु युध्यमानानां दिव्यं वर्षशतं गतम् । न च युद्धमदोत्सेको ह्यन्योन्यं संन्यवर्तत ॥ ४३
लक्षणद्वयसंस्थानाद्रूपवन्तौ[5] स्थितेङ्गितौ । सादृश्याद्व्याकुलमना[6] ब्रह्मा ध्यानमुपागमत् ॥ ४४
स तयोरन्तरं बुद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा । पद्मकेसरजं सूक्ष्मं बबन्ध कवचं तयोः ॥
आमेखलं च गात्रं च[7] ततो मन्त्रमुदाहरत् ॥ ४५
जपतस्त्वभवत्कन्या विश्वरूपसमुत्थिता । पद्मेन्दुवदनमरुया पद्महस्ता शुभा सती ॥
तां दृष्ट्वा व्यथितौ दैत्यौ भयाद्वर्णविवर्जितौ ॥ ४६
ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा । काऽत्र त्वम[8]वगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४७
साम्ना संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राञ्जलिस्तदा । मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः संदेशकारिणीम् ।
त्वया संकीर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन्प्राप्ता त्वरायुता । अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं[9] नाम चकार ह ॥
मया च व्याहृता यस्मात्त्वं चैव समुपस्थिता । महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ५०
उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन चोच्यते । एकानंशा[10]त्तु यस्मात्त्वमनेकांशा[11] भविष्यसि ॥
गौणानि तावदेतानि कर्मजान्यपराणि च । नामानि ते भविष्यन्ति मत्प्रसादाच्छुभानने ॥ ५२
ततस्तौ पीड्यमानौ तु वरमेनमयाचताम् । अनावृतं[12] नौ मरणं पुत्रत्वं च भवेत्तव ॥ ५३
तथेत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयद्यमसादनम्[13] । अनयत्कैटभं विष्णुर्जिष्णुश्चाप्यनयन्मधुम् ॥ ५४
एवं तौ निहतौ दैत्यौ विष्णुना जिष्णुना सह । प्रीतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥
पुत्रत्वमीशेन यथा ह्यात्मा दत्तो निबोधत । विष्णुना जिष्णुना सार्धं मधुकैटभयोस्तथा ॥
संपराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५६

---

१ घ. बुद्ध्या । २ ख. ग. घ. ङ. गतिः । ३ ख. घ विशुद्धं । ४ घ. °क्यैस्तु दै° । ५ ख. °नारूपवांश्चेष्टितो मितैः । सा° । ग. नाद्रूपवांश्चेष्टितेङ्गनौ । सा° । घ. °नाद्रूपवांश्चेष्टितेङ्गितैः । सा° । ङ. °नारूपवान्चेष्टितेङ्गितैः । सा° । ६ ग. °दृश्यव्याकुलज्ञानो ब्र° । ७ ख. ग. ङ. °मेलकं च गात्रेण त° । ८ ख. ग. घ. का च त्व° । ९ ग. घ. ङ. गौण्यं । १० ख. एकां तासातुय° । ११ घ. ङ. °कान्नांसा त्तुयस्मात्त्वमनेकांसा भ° । १२ ग. ङ. अमादृतं । ख. अनादृतं । १३ ख. ग. घ. ङ. °म् । विनेयात्कै° ।

अद्य वर्षशतं पूर्णं समयः प्रत्युपस्थितः । संक्षेपसप्लवं[1] घोरं स्वस्थानं यामि चाप्यहम् ॥ ५७
स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा[2] । महीं निस्थावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५८
यदि गोविन्द भद्रं ते क्षिप्रं ते यादसां[3] प्रति । ब्रूहि यत्करणीयं स्यान्मया ते लक्ष्मिवर्धन*॥५९
बाढं शृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम । प्रसादो यस्त्वया लब्ध ईश्वरात्पुत्रलिप्सया ॥ ६०
तं तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूदनृणो भवान् । चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विसृजस्व च॥ ६१
अवाप्य संज्ञां गोविंदात्पद्मयोनिः पितामहः । प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उग्रं ततो महत्[4] ॥ ६२
तस्यैवं तप्यमानस्य न किंचित्समवर्तत । ततो दीर्घेण कालेन दुःखात्क्रोधो व्यवर्धत ॥ ६३
सक्रो(तत्क्रो)धाविष्टनेत्राभ्यामपतन्नश्रुविन्दवः । ततस्तेभ्योऽश्रुबिन्दुभ्यो वातपित्तकफात्मकाः ॥
महाभोगा[5] महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलंकृताः । प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥६५
सर्पास्तथाऽग्रजान्दृष्ट्वा ब्रह्माऽऽत्मानमनिन्दत । अहो धिक्तपसा मह्यं फलमीदृशकं यदि ॥
लोकवैनाशिकी जज्ञे आदावेव प्रजा मम ॥ ६६
तस्य तीव्राऽभवन्मूर्छा क्रोधामर्षसमुद्भवा । मूर्छाभितापेन तदा जहौ प्राणान्प्रजापतिः ॥ ६७
तस्याप्रतिमवीर्यस्य देहात्कारुण्यपूर्वकम् । आत्मैकादश ते रुद्राः[6] प्रोद्भूता रुदतस्तथा ॥
रोदनात्खलु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६८
ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदात्मकाः । प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः॥
अत्युग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च । तस्य प्राणान्ददौ भूयस्त्रिशूली नीललोहितः ॥
ललाटात्पद्मयोनेस्तु प्रभुरेकादशात्मकः ॥ ७०
ब्रह्मणः सोऽददात्[7]प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः । प्रहृष्टवदनो रुद्रः किंचित्प्रत्यागतासवम् (?) ॥
अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ७१
उपयाचस्व मां ब्रह्मन्स्मर्तुमर्हसि चाऽऽत्मनः । मां च वेत्थाऽऽत्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥
श्रुत्वा त्विदं वचस्तस्थ[8] प्रभूतं च मनोगतम् । पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजप्रभैः ॥ ७३
ततः प्रत्यागतप्राणः स्निग्धगम्भीरया गिरा । उवाच भगवान्ब्रह्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ ७४
भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः । को भवान्विश्वमूर्तिस्त्वं स्थित एकादशात्मकः ॥
एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा । ततः प्रत्यवदद्रुद्रो ह्यभिवाद्याऽऽत्मजैः[9] सह ॥ ७६
यत्ते वरमहं ब्रह्मन्याचितो विष्णुना सह । पुत्रो मे भव देवेति त्वत्तुल्यो वाऽपि धूर्वहः[10] ॥ ७७
लोकेषु विश्रुतैः कार्यं सर्वैर्विश्वात्मसंभवैः । विषादं त्यज देवेश लोकांस्त्वं स्रष्टुमर्हसि ॥ ७८
एवं स भगवानुक्तो ब्रह्मा प्रीतमना भवत् । रुद्रं प्रत्यवदद्भूयो लोकान्ते नीललोहितम् ॥ ७९
साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सृज मया सह । बीजी[11] त्वं सर्वभूतानां तत्प्रपन्नस्तथा भव ॥
बाढमित्येव तां वाणीं प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ८०

* अत्र स्थले विष्णुरुवाचेति घ. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. ङ. संक्षिपेमं प्ल° । २ क. क्षिप्तस्ते यादसां पतिः । ब्रू° । ३ ख. °सां पतिम् । ब्रू° । ४ घ. ङ. महान् । ५ घ. °हाभागा । ६ ख. ग. घ. ङ. रूद्रा व्युत्क्रामन्तोऽरुवंस्त° । ७ ख. घ.ङ. °ददत्प्रा° । ८ ख. ङ. °स्य स्वप्रभूतं म° । घ. °स्य स्वप्रभूतं म° । ९ ख. ग. घ. ङ. °त्मकैः स° । १० ख. ग. घ. ङ °र्वह । लो° । ११ ख. °जी सर्वाणि भुतानि त्वं प्रपन्नं तथा भवान् । बा° । ग. °जी सर्वाणि भूतानि त्वं प्रयत्नं तथा भवान् । वा° । घ. °जी सर्वाणि भूतानि त्व प्रयत्तं यथा भवान । बा° ।

ततः स भगवान्ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः । मनोऽग्रे सोऽसृजद्देवो भूतानां धारणां ततः ॥
जिह्वां सरस्वतीं चैव ततस्तां विश्वरूपिणीम् ॥ ८१
भृगुमङ्गिरसं दक्षं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः ससृजे सप्त मानसान् ॥ ८२
पुत्रानात्मसमा[1]नन्यान्सोऽसृजद्विश्वसंभवान् । तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो वक्त्राद्विजज्ञिरे ॥ ८३
ओंकारप्रमुखान्वेदानभिमा[2]न्याश्च देवताः । एवमेतान्यथा प्रोक्तान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८४
दक्षाद्यान्मानसान्पुत्रान्प्रोवाच भगवान्प्रभुः । प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८५
अनुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा । वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ॥
ब्रह्मणस्त्वेष संदेशस्तव चैव [3]महेश्वरैं[4] ॥ ८६
तैरेवमुक्तो भगवान्रुद्रः प्रोवाच तान्प्रभुः । ब्रह्मणश्चा[5]ऽऽत्मजा मह्यं प्राणान्गृह्य च वै सुराः ॥ ८७
कृत्वाऽग्रजोऽग्रजानेतान्ब्राह्मणा[6][7]नात्मजान्मम । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सप्त लोकान्मम(दा)त्मकान्
भवन्तः स्रष्टुमर्हन्ति वचनान्मम स्वस्ति वः ॥ ८८
तेनैवमुक्ताः प्रत्यूचू रुद्रमाद्यं[8] त्रिशूलिनम् । यथाऽऽज्ञापयसे देव तथा तद्वै भविष्यति ॥ ८९
अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा । ऊचुर्दक्षं महात्मानं भवा[9]ञ्श्रेष्ठः प्रजापतिः ॥
त्वां पुरस्कृत्य भद्रं ते प्रजाः स्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ९०
एवमस्त्विति वै दक्षः प्रत्यपद्यत भाषितम् । तैः सह स्रष्टुमारेभे प्रजाकामः प्रजापतिः ॥
सर्गस्थिते ततः स्थाणौ ब्रह्मा सर्गमथासृजत् ॥ ९१
अथास्य सप्तमेऽतीते कल्पे वै संबभूवतुः । ऋभुः सनत्कुमारश्च तपोलोकनिवासिनौ ॥
ततो महर्षीनन्यान्स मानसानसृजत्प्रभुः ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९२८

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

स्वरोत्पत्तिनिरूपणम् ।

सूत उवाच—

अहो विस्मयनीयानि रहस्यानि महामते । त्वयोक्तानि यथातत्त्वं लोकानुग्रहकारणात् ॥ १
तत्र वै संशयो मह्यमवतारेषु शूलिनः । किं कारणं महादेवः कालं प्राप्य सुदारुणम् ॥
हित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २
अस्मिन्मन्वन्तरे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो । अवतारं कथं चक्रे एतदिच्छामि वेदितुम् ३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिह लोके परत्र च । भक्तानामुपदेशार्थं विनयात्पृच्छतो मम
कथयस्व महाप्राज्ञ यदि श्राव्यं महा[10]मते ॥ ४

---

१ ख. ग. घ. ङ. °प्रासेन सोऽ°। २ घ. ङ. °मानाश्च । ३ ख. ग. घ. ङ. महेश्वरः । ४ ख. घ. ङ. °र तेनैव । ५ ग. घ. ङ. °ह्मणा वाऽऽत्मजा मह्यं प्राणोऽहं वो ददत्सुराः । ६ घ. °ह्मणो वाऽऽत्म° । ७ ग ङ. °णा वाऽऽत्म° । ८ ख. घ. ङ. °द्रमीड्यं त्रि° । ९ ख. घ. ङ. °वाञ्ज्येष्ठः । १० क. घ. ङ. °मतम् । लो° ।

(स्वरोत्पत्तिनिरूपणम्)

लो[1]मश उवाच—

एवं पृष्टोऽथ भगवा[2]न्वायुर्लोकहिते रतः। इदमाह महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः॥ ५
एत[3]द्गुह्यतमं लोके यन्मां त्वं परिपृच्छसि। तत्सर्वं शृणु गाधेप उच्यमानं यथाक्रमम्॥ ६
पुरा ह्येकार्णवे वृत्ते दिव्ये वर्षसह[4]स्रके। स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः॥ ७
तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः। दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिमुदीरयन्॥ ८
अशब्दस्पर्शरूपां तामगन्धां रसवर्जिताम्। श्रुतिं ह्युदीरयन्देवो यामविन्[5]दच्चतुर्मुखः॥ ९
ततस्तु ध्यानसंयुक्तस्तप आस्थाय भैरवम्। चिन्तयामास मनसा त्रितयं को न्वयं त्विति॥ १०
तस्[6]य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरम्। अशब्दस्पर्शरूपं च रसगन्धविवर्जितम्॥ ११
अथो[7]त्तमं स लोकेषु स्वमूर्तिं चा[8]पि पश्यति। ध्यायन्वै स तं[9]दा देवमथैनं पश्यते पुनः॥ १२
तं श्वेतमथ रक्तं च[10] पीतं कृष्णं तदा पुन[11]ः। वर्णस्थं तत्र पश्येत न स्त्री न च नपुंसकम्॥ १३
तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन्हि तदक्षरम्। तस्य चिन्तय[12]मानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः॥ १४
एकमात्रो महाघोषः श्वेतवर्णः सुनिर्मलः। स ओंकारो भवेद्वेदः अ(दो ह्य)क्षरं वै महेश्वरः॥ १५
ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयंभुवः। प्रादुर्भूतं तु रक्तं तु स देवः प्रथमः स्मृतः॥ १६
ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीळे पुरोहितम्। एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः॥
तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत्॥ १७
तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्न[13]थ महेश्वरः। द्विमात्रमक्षरं जज्ञे[16] ईशित्वेन द्विमा[14]त्रि[15]कम्॥ १८
ततः पुनर्द्विमात्रं तु चिन्तयामास चाक्षरम्। प्रादुर्भूतं च रक्तं तच्छेदने गृह्य सा यजुः॥ १९
इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थ देवो वः सविता *पुनः। ऋग्वेद एकमात्रस्तु द्विमा[17]त्रस्तु यजुः स्मृतः
ततो वेदं द्विमात्रं तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरम्। द्विमात्रं चिन्तयन्ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः॥ २१
तस्य चिन्तयमानस्य चोंकारः संबभूव ह। ततस्तदक्षरं ब्रह्मा ओंकारं समचिन्तयत्॥ २२
अथापश्यत्ततः पीतामृचं चैव समुत्थिताम्। + अग्न आयाहि वीतये[18] गृणानो हव्यदातये॥
ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान्। चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसं[19]ध्यं यत्त्रिरक्षरम्॥
त्रिवर्णं यत्त्रिपवणमोंकारं ब्रह्मसंज्ञितम्॥ २४
ततश्चैव त्रिसंयोगात्त्रिवर्णं तु तदक्षरम्। († लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यं च सहितं त्रिदिवं त्रिकम्॥ २५
त्रिमात्रं त्रिपदं चैव त्रियोगं चैव शाश्वतम्।) तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः॥ २६
तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयंभुवः। चतुर्दशमुखं देवं पश्यते दीप्ततेजसम्॥
तमोंकारं स कृत्वाऽऽदौ विज्ञेयः स स्वयंभुवः॥ २७

---

* पुनरिति पदं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु। + इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके। † धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति।

---

१ घ. °महर्षण उ°। २ घ. °वान्पुनर्लो°। ३ ख. ग. घ. ङ. °द्गुह्यतमं लोकं य°। ४ ग. घ. ङ. °हस्रिके। ५ ख. घ. °यं किं त्वयं। ६ ख. घ. अस्य। ७ ङ. °थो रूपं स°। ८ ङ. वाऽपि। ९ ख. घ. तथा देवमथैवं प°। १० ख. ग. घ. वा। ११ ख. घ. °नः। स्वर्ण°। १२ ग. घ. ङ. °वेदेव अ°। १३ घ. °न्नर्थे म°। १४ घ. °मात्रकः। त°। १५ ख. ङ. °त्रिकः। त°। १६ ख. ग. घ. ङ. °क्तं तुच्छे°। १७ क. °मात्रं तु यजुः स्मृतम्। त°। १८ ग. घ. ङ. °ये ततस्तु। १९ ख. ग. ङ. °संध्यो य°।

(स्वरोत्पत्तिनिरूपणम्)

चतुर्मुखमुखात्तस्मादजायन्त चतुर्दश । नानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यं तच्च तदक्षरम् ॥
तस्मात्त्रिषष्टिर्वर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८
ततः साधारणार्थाय वर्णानां तु स्वयंभुवः । अकाररूपं आदौ तु स्थितः स प्रथमः स्वरः[2]॥ २९
ततस्तेभ्यः स्वरेभ्यस्तु चतुर्दश महामुखाः । मनवः संप्रसूयन्ते दिव्या मन्वन्तरेश्वराः ॥ ३०
चतुर्दशमुखो यश्च अकारो ब्रह्मसंज्ञितः । ब्रह्मकल्पः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१
मुखात्तु प्रथमात्तस्य मनुः स्वायंभुवः स्मृतः । अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयंभुवः ॥ ३२
द्वितीयात्तु मुखात्तस्य (* आकारो वै मुखः स्मृतः। नाम्ना स्वारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते
तृतीयात्तु मुखात्तस्य) इकारो यजुषां वरः । यजुर्मयः स चाऽऽदित्यो यजुर्वेदो यतः स्मृतः ॥ ३४
ईकारः स मनुर्ज्ञेयो[3] रक्तवर्णः प्रतापवान् । ततः क्षत्रं प्रवर्त्तेत तस्माद्रक्तस्तु[4] क्षत्रियः ॥ ३५
चतुर्थात्तु मुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते । वर्णतस्तु स्मृतस्ताम्रः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६
पञ्चमात्तु मुखात्तस्य[5] ऊकारो नाम जायते । पीतको वर्णतश्चैव मनुश्चापि चरिष्णवः ॥ ३७
ततः षष्ठान्मुखात्तस्य[6] ओंकारः कपिलः स्मृतः । वरिष्ठश्च ततः षष्ठो[7] विजयः स महातपाः ॥
सप्तमात्तु मुखात्तस्य सूतो[8] वैवस्वतो मनुः । ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः कृष्ण उच्यते ॥ ३९
अष्टमात्तु मुखात्तस्य ॠंकारः[9] श्यामवर्णतः । श्यामाक्षरसवर्णश्च ततः सावर्णिरुच्यते ॥ ४०
मुखात्तु नवमात्तस्य ऌकारो नवमः स्मृतः । धूम्रो वै वर्णतश्चापि धूम्रश्च मनुरुच्यते ॥ ४१
दशमात्तु मुखात्तस्य ॡकारः प्रभुरुच्यते । समश्चैव सवर्णश्च बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२
मुखादेकादशात्तस्य एकारो[10] मनुरुच्यते । पिशङ्गो वर्णतश्चैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३
द्वादशात्तु मुखात्तस्य ऐकारो नाम उच्यते । पिशङ्गो भस्मवर्णाभः पिशङ्गो मनुरुच्यते ॥ ४४
त्रयोदशान्मुखात्तस्य[11] ओकारो वर्ण उच्यते । (+पञ्चवर्णसमायुक्त[12] ओकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५
चतुर्दशमुखात्तस्य[13] औकारः वर्ण उच्यते । कर्बूरो[14] वर्णतश्चैव मनुः सावर्णिरुच्यते ॥) ४६
इत्येते मनवश्चैव स्वरा वर्णाश्च कल्पतः[15] । विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ ४७
परस्परसवर्णाश्च स्वरा यस्माद्धृता हि वै । तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्वयस्तु प्रकीर्तितः ॥ ४८
सवर्णाः सदृशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः । तस्मात्प्रजानां लोकेऽस्मिन्सवर्णाः सर्वसंधयः[16]॥
भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थतः । अभ्यासात्संधयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वरा इति ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वरोत्पत्तिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९७८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. घ. °पमादौ । २ क. °रे स्वराः । ङ. °रेस्थिराः । ३ ख. घ. ङ. °नुज्ञेयो । ४ ख. ग. घ. ङ. °द्रक्तांस्तु क्षत्रियाः । च° । ५ ख. ग. घ. ङ. °स्य ऋका° । ६ ख. °स्य उका° । ङ. स्यजका । ७ ख. ङ. विज्ञेयः । ८ क. ततो । ९ ख. ग. घ. ङ ऋकारः । १० घ. °रो मनुरुच्य° । ११ ख. °स्य उका° । ग. °स्य ओङ्कारो । घ. °स्य ऊका° । १२ ङ. °क्त ओङ्कारो वर्ण उच्यते । च° । १३ ङ. °स्व ओङ्कारो । १४ ङ. कर्कम्धुव° । १५ ख. ग. घ. ङ. °ल्पजाः । वि° । १६ घ. °र्वसिद्धयः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

महादेवतनुवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

अस्मिन्कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः । महादेवस्य रुद्रस्य साधकै[1]र्मुनिभिः सह ॥ १

सूत उवाच—

उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः । विस्तरेणास्य वक्ष्यामि नामानि तनु[2]भिः सह ॥२
पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान्बहून् । क[3]ल्पेऽष्टमे व्यतीते तु यस्मिन्कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३
कल्पादौ चाऽऽत्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः । प्रादुरासीत्ततोऽङ्केऽस्य कुमारो नीललोहितः
तं दधे सुस्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४
दृष्ट्वा रुदन्तं सहसा कुमारं नीललोहितम् । किं रोदिषि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५
सोऽब्रवीद्देहि मे नाम प्रथमं वै पितामह । रुद्रस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ६
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । नाम देहि द्वितीयं मे इत्युवाच स्वयंभुवम्[4] ॥ ७
भवस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः । किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाथ शंकरम्
तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् । शिवस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयंभुवम् ॥ १०
पशूनां त्वं पतिर्देव इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः । किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ ११
पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् । ईशस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । षष्ठं मे नाम देहीति इत्युवोचाथ तं प्रभुम् ॥ १३
भीमस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः । किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥
सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् । उग्रस्त्वं देव नाम्नाऽसि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् । अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ॥
महादेवस्तु नाम्नाऽसि इत्युक्तो विरराम ह ॥ १६
लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः । प्रोवाच नाम्नामेतेषां स्थानानि प्रदिशेति ह ॥
ततोऽभि सृष्टास्तनव एषां नाम्नां स्वयंभुवा । सूर्यो मही जलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥ १८
दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येते ब्रह्मधातवः । तेषु पूज्यश्च वन्द्यः स्याद्रुद्रस्तान्न हिनस्ति वै ॥१९
ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितम् । द्वितीयं नामधेयं ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ॥
एतस्याऽऽपो द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २०
इत्युक्ते यत्स्थिरं तस्य शरीरस्थं रसात्मकम् । तद्विवेश ततस्तोयं तस्मादापो भवः स्मृतः ॥ २१
यस्माद्भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च । भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां संभवः स्मृतः ॥

---

१ ङ. मनुभिः । २ ख. ग. घ ङ. °ल्पेष्वन्येष्वतीतेषु य° । ३ ख. ग. ङ. मे । ४ ङ. °वाच स्वयंभुवम् । ५ ख. ग. घ. ङ. च । ६ क. भूतानि । ७ ख. 'तो विसृ' । ग. घ. ङ. °तो निसृ° । ८ ख. ग. घ. ङ. °त्युक्तोत्वप्ययंनासी-च्छरी' । ९ ख. घ. स्मृताः ।

तस्मान्मूत्रं पुरीषं च नाप्सु कुर्वीत सर्वदा । न स्नाये(या)दप्सु नग्नश्च न निष्ठीवेत्कदाचन ॥२३
मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानं च वर्जयेत् । न[1] प्रीतः परिचक्षीत वहेन्न[2] संस्थितोऽपि वा ॥ २४
मेध्यामेध्यशरीरत्वान्नैव दुष्यन्त्यपः क्वचित् । विवर्णरसगन्धाश्च अल्पाश्च परिवर्जयेत् ॥ २५
अपां योनिः समुद्रश्च तस्मात्तं कामयन्ति ताः । मेध्याश्चैवामृताश्चैव भवन्ति प्राप्य सागरम् ॥
तस्मादपो न रुन्धीत समुद्रं कामयन्ति ताः । न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्तते ॥२७
ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितम्[3] । शर्वस्त्वामिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतम् ॥
तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियम् ॥ २८
इत्युक्ते यत्स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसंज्ञितम् । तद्विवेश ततो भूमिस्तस्मा[4]द्भूः शर्व उच्यते ॥२९
तस्मा[5]त्कुर्वीत नो विद्वान्पुरीषं मूत्रमेव वा । न च्छायायां न सोपाने स्वच्छायां नापि मेहयेत् ॥
शिरः प्रावृत्य कुर्वीत अन्तर्धाय तृणैर्महीम् । य एवं वर्तते भूमौ तं शर्वो न हिनस्ति वै ॥ ३१
ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितम् । ईशान इति यत्प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२
चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना तनुस्तव । इत्युक्ते यच्छरीरस्थं पञ्चधा प्राणसंज्ञितम् ॥ ३३
विवेश तं तदा वायु[6]मीशानो वायुरुच्यते । तस्मा[7]देनं परिवदेदायतं वायुमीश्वरम् ॥
एवं युक्तमथेशानो नैव देवो हिनस्ति तम् ॥ ३४
ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितम् । यत्ते पशुपतीत्युक्तं मया नामेह पञ्चमम् ॥
पञ्चमी पञ्चमस्यै[8]षा तनुर्नाम्नाऽग्निरस्तु ते ॥ ३५
इत्युक्ते यच्छरीरस्थं तेजस्तस्यो[9]ष्णसंज्ञितम् । विवेश तत्तदा ह्यग्नि[10]स्तस्मात्पशुपतिः पतिः[11] ॥३६
चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्याऽऽत्मा ह्योषधिगणः । एवं यो वर्तते विद्वान्सदा पर्वाणि पर्वणि ॥
न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुम् ॥ ३७
गोपायति दिवाऽऽदित्यः प्रजा नक्तं तु चन्द्रमाः । एकरात्रे समेयातां सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥
अमावास्यानिशायां तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८
तत्राऽऽविष्टं सर्वमिदं तनुभिर्नामभिः सह । एकाकी यश्चरत्येष सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३९
सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीक्ष्यन्ते चक्षुषा प्रजाः । शुक्लात्मा संस्थितो रुद्रः पिबे[12]त्यम्भो गभस्तिभिः
अद्यते पीयते चैवाप्यन्नपानात्मका[13]नि या । तनुरात्मभवा सा वै देहेष्वेवोपची[14]यते ॥ ४१
यया धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरीभूतेन[15] चेतसा । पार्थिवी सा तनुस्तस्य शार्वी धारयति प्रजाः ॥
यावत्स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः । वाय्वात्मिका तु ऐशानी सा प्राणाः प्राणिना सह
पीताशितानि पचति भूतानां जठरेषु या । ततः पाशुपती तस्य पाचिका[16] शक्तिरुच्यते ॥ ४४
यानीह सुषिराणि स्युर्देहेष्वन्तर्गतानि वै । वायोः संचरणार्थाय सा भीमा चोच्यते तनुः ॥

---

१ ख. न त्विमाः प° । ग. घ. ङ. नन्वीताः प° । २ ख. ग. घ. ङ. °हन्त्यः सं° । ३ ख. घ. ङ. °म् । सर्व° । ४ क. ख. ग. घ. °स्मा‍द्भुः श° । ५ ख. °स्मात्कृष्टं न कुर्वीत पु° । ग. °स्मात्कष्टेन कुर्वीत पु° । घ. °स्माकृष्टेन कुर्वीत पु° । ङ. °स्मात्कृष्टेन कुर्वीत पु° । ६ क. °युरीशा° । ७ ख. ग. घ. ङ. °स्मान्नैनं परिवदेद्वायन्तं वा° । ८ क. °स्यैव । त° । ९ क. ग. ङ. °स्योपसं° । १० ग. घ. °ह्यग्नि तस्मा° । ११ ख. °तिः स्मृतः । वृक्षओषधीच° । १२ ख. घ. घ. °दन्नम्भो । १३ ख. घ. ङ. °काम्यथा । १४ घ. ङ. °यति । य° । १५ घ. तेजसा । १६ ख. ध. ङ. °का साऽग्निरु° ।

वैतानदीक्षितानां तु या स्थितिर्ब्रह्मवादिनाम् । तनुरुग्रात्मिका सा तु तेनोग्रो दीक्षितः स्मृतः ॥
यत्तु संकल्पकं तस्य प्रजास्विह समं स्थितम् । सा तनुर्मानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥
नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः । नीयते यो यथाकामं विबुधैः पितृभिः सह ॥
महादेवोऽमृतात्माऽसौ ह्यम्मयश्चन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८
तस्य या प्रथमा नाम्ना तनू रौद्री प्रकीर्तिता । पत्नी सुवर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्चरः॥४९
भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै । तस्योषाऽत्र स्मृता पत्नी पुत्रश्चाप्युशना स्मृतः ॥
शर्वस्य या तृतीया तु नाम भूमस्तनुः स्मृता । पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रश्चाङ्गारकः स्मृतः ॥
ईशानस्य चतुर्थस्य स्वर्गतस्य च या तनुः । तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रश्चास्य मनोजवः ॥ ५२
(*नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्द्विजैः स्मृता । तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दश्चापि सुतः स्मृतः
नाम्ना षष्ठस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते ।) दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गश्चास्य सुतः स्मृतः
उग्रा तनुः सप्तमी या दीक्षितैर्ब्राह्मणैः स्मृता । दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य संतानः पुत्र उच्यते ॥
नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः । पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रश्चास्य बुधः स्मृतः ॥
इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्तिताः । तास्तु वन्द्या नमस्याश्च प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७
भक्तैः सूर्येऽप्सु पृथिव्यां वाय्वग्न्योर्भदीक्षितैः । तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ॥
प्रजावानेति सायुज्यमीश्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८
इत्येतद्वो मयाऽऽख्यातं गुह्यं भीमस्य तद्यशः । शं नोऽस्तु द्विपदे नित्यं शं नोऽस्तु च चतुष्पदे
एतत्प्रोक्तं निदानं वस्तनूनां नामभिः सह । महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२०३८

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऋषिवंशानुकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

भृगोः ख्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः । शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणभृतामिह ॥
देवौ धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥ १
तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीर्लोकभाविनी । सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनम् ॥
नारायणात्मजौ साध्वी बलोत्साहौ व्यजायत ॥ २
तस्यास्तु मानसाः पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः । ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणाम्
द्वे तु कन्ये स्मृते भार्ये विधातुर्धातुरेव च । आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ· पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. °स्य वायुस्तस्य । २ ग. घ. ङ. नाम्नोऽष्ट° । ३ ख. ङ. स्मृता । ४ ख. ग. घ. ङ. तासु वन्द्यो नमस्यश्च । ५ क. भक्तेः । ख. घ. भक्तिः । ६ क. °क्षितः । त° । ७ ख. ग. घ. ङ. सायोज्य° । ८ ख. च । प्रजा । पातिर्यतिश्चै° ।

पाण्डुश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकोशौ सनातनौ । मनस्विन्यां मृकण्डो[1]श्च मार्कण्डेयो बभूव ह ॥
सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत । पीवर्या वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ॥
मार्[2]कण्डेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६
पाण्डोश्च पुण्डरीकायां द्युतिमानात्मजोऽभवत् । उत्पन्नौ द्युतिमन्तश्च सृजवानश्च तावुभौ ॥ ७
तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परम् । स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ॥ ८
पत्नी मरीचेः संभूतिर्विजज्ञे साऽऽत्मसंभवम् । प्रजा[3]पतेः पूर्णमासं कन्याश्चेमा निबोधत[4] ॥
कुष्टिः पृष्टिस्त्विषा चैव तथा चाप[5]चितिः शुभा ॥ ९
पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्रावुदपादयत् । [6]विरजं चैव धर्मिष्ठं पर्वसं चैव तावुभौ ॥ १०
विरजस्याऽऽत्मजो विद्वान्सुधामा नाम विश्रुतः । सुधा[7]मसुत(तो) वैराजः प्राच्यां दिशि समाश्रितः
लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् । पर्वसः सर्वगणानां प्रविष्टः स महायशाः ॥ १२
पर्वसः पर्वसायां तु जनयामास वै सुतौ । यज्ञवामं च श्रीमन्तं [8]सुतं काश्यपमेव च ॥
तयोर्गोत्रकरौ पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ ॥ १३
स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसंभवौ । पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकविश्रुताः ॥
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा । तथैव भरता[9]ग्निं च कीर्तिमन्तं च तावुभौ ॥ १५
अग्नेः पुत्रं तु पर्जन्यं सं[10]द्धूती सुषुवे प्रभुम् । हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामु[11]दपादयत् ॥
आभूतसंप्लवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १६
जज्ञे कीर्तिमतश्चापि धेनुका तावकल्मषौ । [12]वरिष्ठं धृतिमन्तं चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १७
तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः । अनसूयाऽपि जज्ञे तान्पञ्चाऽऽत्रेयानकल्मषान् ॥
कन्यां चैव श्रुतिं नाम माता शङ्खपदस्य या । कर्दमस्य तु या पत्नी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १९
सत्यनेत्रश्च हव्यश्च आपोमूर्तिः श[13]नीश्वरः । सोमश्च पञ्चमस्तेषामासीत्स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
यामेऽतीते सहा[14]तीताः पञ्चाऽऽत्रेयाः प्रकीर्तिताः ॥ २०
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ह्यत्रिणा वै महात्मना । स्वायंभुवेऽन्त[15]रे यामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
प्रीत्यां[16] पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिस्तत्सुतोऽभवत् । पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे
मध्यमो देवबाहुश्च[17] विनीतो नाम ते त्रयः ॥ २२
स्वसा यवीयसी तेषां स[18]द्वती नाम विश्रुता । पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वग्नेः स्मृता शुभा ॥
पौलस्त्यस्य ऋषेश्चापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः । दत्तालेः सुषुवे पत्नी सुजङ्घादीन्बहून्सुतान् ॥
पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ २४
क्षमा[19] तु सुषुवे पुत्रान्पुलहस्य प्रजापतेः[20] । ते चाग्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २५

---

१ ख. ग. घ. ङ. °ण्डोस्तु मा° । २ क. °ण्डेय इ° । ३ क. °जायतै पू° । ४ ख. °त । कृपिर्वृष्टिस्त्विषा° । घ. °त कुक्षिर्वृष्टि° । ङ. °त । कृषिवृष्टि° । ५ ख. ङ. °परितिः । घ. °परातिः । ६ घ. विजयं चै° । ७ ख. ग. घ. ङ. °धामासु° । ८ ख. घ. ङ. श्रुतं । ९ ख. घ. ङ. °ताग्निं वै की° । १० ख. घ. सुद्वती । ११ ग. घ. ङ. °दपद्यत । आ° । १२ ख. ग. घ. ङ. चरिष्णुं । १३ ख. ङ. शनैश्चरः । १४ घ. ङ. °तीतौ प° । १५ ख. घ. ङ. °रेऽतीताः श° । १६ ख. घ. ङ. °मो वेदग्रा° । १७ ग. ङ. °श्च त्वतीता ना° । १८ घ. सुद्रती । १९ ख. ग. ङ. °माऽत्र सु° । २० ख. ग. घ. ङ. °तेः । त्रेताग्नि° ।

कर्दमश्चाम्बरीषश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः । ऋ[1]षिर्धनकपीवांश्च शुभा कन्या च पीवरी ॥ २६
कर्दमस्य श्रुतिः पत्नी आत्रेय्यजनयत्सुतान् । पुत्रं शङ्खपदं चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥२७
स वै शङ्खपदः श्रीमाल्लोँकपालः प्रजापतिः । दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥
काम्या प्रियव्रताल्लेभे स्वायंभुवसमान्सुतान् । दशकन्याद्वयं चैव यैः क्षत्रं संप्रवर्तितम् ॥ २९
पुत्रो [2]धनकपीवांश्च सहिष्णुर्नाम विश्रुतः । [3]यशोधारी विजज्ञे वै [4]कामदेवः सुम[5]ध्यमा[6] ॥ ३०
ऋतोः ऋतुसमः पुत्रो विजज्ञे [7]संततिः शुभा । नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥
षष्ट्येतानि सहस्राणि वालखिल्या इति श्रुताः । ३१
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् । आभूतसंप्लवात्सर्वे पतङ्गसहचारिणः ॥ ३२
स्वसारौ तु यवीयस्यौ [8]पुण्या[9]त्मसुमती च ते । पर्वतस्य स्नुषे ते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३३
ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे । ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा॥३४
जननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया । [10]अस्यां त्विमे यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः
रजःपुत्रोऽर्धबाहुश्च सवनश्चाधनश्च यः । सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३६
रजसो वाऽप्यजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी । प्रतीच्यां दिशि [11]राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिम् ॥३७
गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनाम् । स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीतास्त्वग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥
इत्येष ऋषिसर्गस्तु सानुबन्धः प्रकीर्तितः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या चाप्यग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥३९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२०७७

अथोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अग्निवंशवर्णनम् ।

योऽसावग्निरभिमानी ह्यासीत्स्वायंभुवेऽन्तरे । ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥१
पावकः[12] पवमानश्च[13] पावमानश्च यः स्मृतः । शु[14]चिः शौरस्तु विज्ञेयः स्वाहापुत्रास्त्रयस्तु ते ॥ २
निर्मथ्यपवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः स्मृतः । पावका वैद्युताश्चैव तेषां स्थानानि यानि वै ॥३
पवमानात्मजश्चैव कव्यवाहन उच्यते । पाव[15]कात्सहरक्षस्तु हव्यवाहः शुचेः सुतः ॥ ४
देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कव्यवाहनः । सहरक्षोऽसुराणां तु त्रयाणां [16]तु त्रयोऽग्नयः ॥ ५
एतेषां [17]पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशन्नवैव तु । वक्ष्यामि नामतस्तेषां प्रविभागं पृथक्पृथक् ॥ ६
वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सुतः । ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः ॥ ७

---

१ ख. ङ. °र्विर्वन° । २ ख. °त्रो वनकर्पानश्च । घ. °त्रो वनकपीघ्नश्च । ङ. °त्रौ वनकपन्द्रिश्च । ३ ख. ग. घ. ङ. °शोधराव° । ४ ख. घ. ङ. °मदं च सु° । ५ क. °ध्यमः । क्र° । ६ ग. घ. ङ. °मा । क्रतोर्क्रतु° । ७ ग. घ. सन्नतिः । ८ ख. पुण्योज्यास्तं सती । ९ ग. °ण्यात्ससुमती । घ. °ण्यासत्यासती । १० ख. ग. ङ. अस्यास्त्विमे । ११ घ. ङ. राजानं । १२ घ. °कः पाव° । १३ ख. घ. ङ. °श्च शुचिरग्निश्च । १४ ग. ङ. °चिः सौर° । १५ ख. ग. घ. ङ. °वकः स° । १६ ख. ग. घ. ङ. ते । १७ ख. ग. घ. ङ. °पौत्रं तु च° ।

(अग्निवंशवर्णनम्)

वैश्वानरमुखस्तस्य महः का[1]व्यो[2] ह्यपां रसः। अमृतोऽथर्वणात्पूर्वं मथितः पुष्करोदधौ ॥
सोऽथर्वा लौकिकाग्निस्तु दध्य[3]ङ्कोऽथर्वणः सुतः[4] ॥ ८
अथर्वा तु भृगुर्ज्ञेयोऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः[5]। तस्मात्स लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्कोऽथर्व[6]णो मतः ॥९
अथ यः पवमा[7]नोऽग्निर्निर्मन्थ्यः कविभिः स्मृतः। स ज्ञेयो गार्हपत्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतम् ॥
शंस्यस्त्वाहवनीयोऽग्निर्यः[8] स्मृतो हव्यवाहनः। द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोऽग्निर्यः प्रणीयते ॥
[9]तथा सभ्यावसथ्यौ वै शंस्यस्याग्नेः सुतावुभौ। शंस्यास्तु षोडश नदीश्चकमे हव्यवाहनः ॥
योऽसावाहवनीयोऽग्निरभिमानी द्विजैः स्मृतः ॥ १२
कावेरीं कृष्णवेणीं च नर्मदां यमुनां तथा। (*गोदावरीं वितस्तां च चन्द्रभागामिरावतीम् ॥१३
विपाशां कौशिकीं चैव शतद्रुं सरयूं तथा। सीतां सरस्वतीं चैव ह्रादिनीं पावनीं तथा) ॥१४
तासु[10] षोडशधाऽऽत्मानं प्रविभज्य पृथक्पृथक्। आत्मानं व्यदधात्तासु धिष्णीष्वथ बभूव सः ॥
धिष्ण्याद्व्यभिचारिण्यस्तासूत्पन्नास्तु धिष्णयः। धिष्णीषु जज्ञिरे यस्माद्धिष्णयस्तेन कीर्तिताः
इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णीष्वेव विजज्ञिरे। तेषां विहरणीया ये उपस्थेयाश्च येऽग्नयः ॥
ताञ्शृणुध्वं समासेन कीर्त्यमानान्यथा तथा ॥ ,, १७
ऋतुः प्रवाहणोऽग्नीध्रः पुरस्ताद्धिष्णयोऽपरे। विधीयन्ते[11] यथास्थानं सौत्येऽह्नि सवनक्रमात् ॥
अनिर्देश्यान्यवाच्यानामग्नीनां शृणुत क्रमम्। सम्राडग्निः कृशानुर्यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १९
सम्राडग्निः स्मृतो[12] ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान्द्विजाः। अधस्तात्पर्षदन्यस्तु द्वितीयः[13] सोऽत्र दृश्यते ॥
प्रतद्वोचे नभो नाम चत्वारि स विभा[14]व्यते। ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१
[+ हव्यसूर्याग्निसंसृष्टः शामित्रे स विभाव्यते। विश्वस्याय समुद्रोऽग्निर्ब्रह्मस्थाने स कीर्त्यते ॥
(× ऋतुधामा च सुज्योतिरौदुम्बर्यां स कीर्त्यते। ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते)] ॥
अजैकपादुपस्थेयः स वै शालामुखीयकः। [15]अनुद्देश्योऽप्यहिर्बुध्नः[16] सोऽग्निर्गृहपतिः स्मृतः ॥ २४
शंस्यस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेया द्विजैः स्मृताः। ततो विहरणीयांश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सुतान्[17] ॥
ऋतुप्रवाहनोऽग्नीध्रस्तत्रस्था धिष्णयोऽपरे। विह्रियन्ते[18] यथास्थानं सौत्येऽह्नि सवनक्रमात् ॥
पौत्रेय[19]स्तत्सुतो ह्यग्निः स्मृतो यो हव्यवाहनः। शान्तिश्चाग्निः प्रचेतास्तु द्वितीयः सं[20]स्य उच्यते ॥
तथाऽग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते। [21]अवक्षुरच्छावाकस्तु भु[22]वः स्थाने विभाव्यते ॥ २८
[23]उशीराग्निः सवीर्यस्तु नै[24]ष्ठीयः संविभाव्यते। अष्टमस्तु व्यरत्निस्तु मार्जालीयः प्रकीर्तितः ॥
धिष्ण्या विहरणीया ये सौम्येनाऽऽ[25]ज्येन चैव हि। तयोर्यः पावको नाम स चापां गर्भ उच्यते ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति। + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति। × धनुश्चिह्नान्तर्गत-ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति।

---

१ ङ. काव्यामपार°। २ घ. °व्योमपा रसः। ३ ख. ग. °ध्यङ्गाथ°। ४ ख. ग. घ. ङ. स्मृतः। ५ ख. ग. घ. ङ. स्मृतः। ६ क. °र्वणः सुतः। ७ ख. ग. घ. ङ. °मानस्तु निर्मं°। ८ ख. ग. घ. ङ. यथा। ९ ख. ग. घ. ङ. शंस्यावामेः। १० क. धिष्ण्यो दिव्य°। ११ ख. घ. विहियन्ते। ग. ङ. विद्रियन्ते। १२ ख. ग. घ. ङ. °तावष्टौ। १३ ग. ङ. °तीयं सो°। १४ ख. ग. ङ. °भाष्यते। १५ ख. ग. अनुर्देश्यो°। १६ ख. घ. °र्बुध्न्यः सोऽ°। १७ ख. ङ. °न्। ऋतुः प्रवाहणोग्नी°। १८ ख. ग. घ. ङ. विह्रियन्ते। १९ क. °यस्तु ततो। २० ख. ग. घ. ङ. शंस्य। २१ ग. घ. ङ. °वस्युर°। २२ ग. घ. °वः स्वाच्छं विभाष्यते। २३ घ. ङ. उसिगग्निःकविर्य°। २४ घ. नैष्ठिकः। २५ क. °नान्येन।

अग्निः सोऽवभृथो ज्ञेयः सम्यक्प्राप्याप्सु हूयते। हृच्छयस्तत्सुतो ह्यग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥
मन्युमाञ्जाठरस्याग्नेर्विद्वानग्निः सुतः स्मृतः। परस्परोच्छ्रितः सोऽग्निर्भूतानीह विभुर्महान् ॥ ३२
पुत्रः सोऽग्नेर्मन्युमतो घोरः संवर्तकः स्मृतः। पिबन्नपः स वसति समुद्रे वडवामुखः ॥ ३३
समुद्रवासिनः पुत्रः सहरक्षो विभाव्यते। सहरक्षसुतः क्षामो गृहाणि स दहन्नृणाम् ॥ ३४
क्रव्यादोऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानत्ति यो मृतान्। इत्येते पावकस्याग्नेः पुत्रा ह्येवं प्रकीर्तिताः ॥
ततः शुचेस्तु यैः सौरैर्गन्धर्वैरसुरावृतैः। मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निराग्निः समिध्यते ॥ ३६
आयुर्नामाऽथ भगवान्पशौ यस्तु प्रणीयते। आयुषो महिमान्पुत्रः स शावान्नामतः सुतः ॥ ३७
पाकयज्ञेष्वभिमानी सोऽग्निस्तु सवनः स्मृतः। पुत्रश्च सवनस्याग्नेरद्भुतः स महायशाः ॥ ३८
विविचिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान्स्मृतः। प्रायश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं भुङ्क्ते हविः सदा
विविचेस्तु सुतो ह्यर्को योऽग्निस्तस्य सुतास्त्विमे। अनीकवान्वासृजवांश्च रक्षोहा पितृकृत्तथा ॥
सुरभिर्वसुरत्नादो प्रविष्टो यश्च रुक्मवान् ॥ ४०
शुचेरग्नेः प्रजा ह्येषा वह्नयस्तु चतुर्दश। इत्येते वह्नयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१
आदिसर्गे ह्यतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः। स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वमग्नयस्तेऽभिमानिनः ॥ ४२
एते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेष्विह। स्थानाभिमानिनो लोके प्रागासन्हव्यवाहनाः ॥ ४३
काम्यनैमित्तिकाजस्रेष्वेते कर्मस्ववस्थिताः। पूर्वमन्वन्तरेऽतीते शुक्लैर्यामैः सुतैः सह ॥
देवैर्महात्मभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४
इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह। तैरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५
मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसाम्। सर्वे तपस्विनो ह्येते सर्वे ह्यवभृथास्तथा ॥
प्रजानां पतयः सर्वे ज्योतिष्मन्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६
स्वारोचिषादिषु ज्ञेयाः सावर्ण्यन्तेषु सप्तसु। मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७
वर्तन्ते वर्तमानैश्च देवैरिह सहाग्नयः। अनागतैः सुरैः सार्धं वर्तन्तेऽनागताग्नयः ॥ ४८
इत्येष विनयोऽग्नीनां मया प्रोक्तो यथातथम्। विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च पितॄणां वक्ष्यते ततः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽग्निवंशवर्णनं नामोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२१२६

अथ त्रिंशोऽध्यायः।

दक्षशापवर्णनम्।

सूत उवाच—

ब्रह्मणः सृजतः पुत्रान्पूर्वे स्वायंभुवेऽन्तरे। अम्भांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १
पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै। तेषां निसर्गः प्रागुक्तो विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ २

---

१ ख. ग. घ. ङ. °तः। सत्यमा°। २ क. °तानां ह। ३ ग. ङ. °मेहत्। पु°। ४ ग. घ. ङ. °भाव्यते। ५ ग. घ. ङ. °रक्षः सु°। ६ ख. ग. घ. ङ. °ह्यान्न स°। ७ ख. घ. ङ. °वैरायुरावृतः। म°। ८ घ. °त्रः शशा°। ९ ख. ङ. °त्तेष्वभीमानीहु°। १० ख. ङ. °जच्चर°। ११ ख. ग. घ. ङ. °तीताः शु°। १२ ख. घ. ङ. व्रतानां।

(दक्षशापवर्णनम्)

देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽभ्यभाषत । पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरे वोपयक्षिताः ॥ ३
मध्वादयः षडृतवस्तान्पितॄन्परिचक्षते । ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ४
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ह्यतीतानागतेष्वपि । एते स्वायंभुवे पूर्वमुत्पन्ना ह्यन्तरे शुभे ॥ ५
अग्निष्वात्ताः स्मृता नाम्ना तथा बर्हिषदश्च वै । अयज्वानस्तथा तेषामासन्वै गृहमेधिनः ॥
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताग्नयः ॥ ६
यज्वानस्तेषु ये ह्यासन्पितरः सोमपीथिनः । स्मृता बर्हिषदस्ते वै पितरस्त्वग्निहोत्रिणः ॥
ऋतवः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निश्चयो मतः ॥ ७
मधुमाधवौ रसौ ज्ञेयौ शुचिशुक्रौ तु शुष्मिणौ । नभश्चैव नभस्यश्च जीवावेतावुदाहृतौ ॥ ८
इषश्चैव तथोर्जश्च सुधावन्तावुदाहृतौ । सह(हा)श्चैव सहस्यश्च मन्युमन्तौ तु तौ स्मृतौ ॥
तप(पा)श्चैव तपस्यश्च घोरावेतौ तु शैशिरौ ॥ ९
कालावस्थास्तु षट्तेषां मासाख्या वै व्यवस्थिताः । त इमे ऋतवः प्रोक्ताश्चेतनाचेतनास्तु वै ॥
ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयास्तेऽभिमानिनः । मासार्धमासस्थानेषु स्थानं च ऋतवोर्तवाः ॥
स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः । अहोरात्रं च मासाश्च ऋतवश्चायनानि च ॥ १६
संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः । निमेषाश्च कलाः काष्ठा मुहुर्ता वै दिनक्ष[1] ॥ १७
एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थास्ववस्थिताः । तन्मयत्वात्तदात्मानस्तान्वक्ष्यामि निबोधत ॥
पर्वण्यास्तिथयः संध्या[2] पक्षा मासार्धसंज्ञिताः । *निमेषाश्च कलाः काष्ठा मुहुर्ता वै दिनक्ष[3]पाः ॥
द्वावर्धमासौ मासस्तु द्वौ मासावृतुरुच्यते ॥ १५
ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे । संवत्सरः सुमेकस्तु स्थानान्येतानि स्थानिनाम् ॥ १६
ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया ह्यष्टधा तु षट् । ऋतुपुत्राः स्मृताः पञ्च प्रजास्त्वार्तवलक्षणाः ॥ १७
यस्माच्चैवाऽऽर्तवेयास्तु जायन्ते स्थाणुजङ्गमाः । आर्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८
सुमेकात्तु प्रसूयन्ते म्रियन्ते च प्रजातयः । तस्मात्स्मृतः प्रजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९
स्थानेषु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्तिताः । तदाख्यास्तन्मयत्वाच्च तदात्मानश्च ते स्मृताः ॥
प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः । संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निर्ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥
ऋतात्तु ऋतवो यस्माज्जज्ञिरे ऋतवस्ततः । मासाः षडृतवो ज्ञेयास्तेषां पञ्चाऽऽर्तवाः सुताः ॥
द्विपदां चतुष्पदां चैव पक्षिसंसर्पतामपि । स्थावराणां च पञ्चानां पुष्पं कालार्तवं स्मृतम् ॥ २३
ऋतुत्वमार्तवत्वं च पितृत्वं च प्रकीर्तितम् । इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चाऽऽर्तवाश्च ये २४
सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्विजज्ञिरे । तस्मादेतेऽपि पितर आर्तवा इति नः श्रुतम् २५
मन्वन्तरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः । स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसंयमात् ॥२६
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः पितरो द्विविधाः स्मृताः । जज्ञाते च पितृभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकविश्रुते ॥

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ग. स्मृतिः । २ ख. ग. पक्षमा° । ३ ग. घ. ङ. °क्षयाः । द्वा° । ४ ग. °त्सरसमे° । ५ घ. °तघस्तुमे° । ६ ग. सुमक° । ङ. °सुक्रमे पु° । ७ घ. °णाः । तस्मा° । ८ ख. घ. °वेस्थस्तु । ९ ख. घ. ङ. °स्ततसमत्वा° । १० ख. घ. °र्ऋतुमि° ।

(दक्षशापवर्णनम्)

मेना च धारिणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतम्। पितरस्ते निजे कन्ये धर्मार्थं प्रददुः शुभे[1] ॥
ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चैव ते उभे ॥ २८
अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी। धारणी मानसी चैव कन्या बर्हिषदां स्मृता
मेरोस्तु धारणीं नाम पत्न्यर्थं व्यसृजञ्शुभाम्। पितरस्ते बर्हिषदः स्मृता ये सोमपीथिनः॥
अग्निष्वात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः। स्मृतास्ते वै तु दौहित्रास्तद्दौहित्रान्निबोधत॥ ३१
(+मेना हिमवतः पत्नी मैनाकं साऽन्वसूयत। गङ्गा सरिद्वरा चैव पत्नी या लवणोदधेः॥
मैनाकस्यानुजः क्रौञ्चः क्रौञ्चद्वीपो यतः स्मृतः)॥ ३२
मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्यौषधिसमन्वितम्। मन्दरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विश्रुताः॥ ३३
[6] वेला च नियतिश्चैव तृतीया चाऽऽयतिः पुनः। धातुश्चैवाऽऽयतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता
स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं तयोर्वै कीर्तिताः प्रजाः। सुषुवे सागराद्वेला कन्यामेकामनिन्दिताम्॥ ३५
सावर्णिना च सामुद्री पत्नी प्राचीनबर्हिषः। सवर्णा साऽथ सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः॥
सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः॥ ३६
तेषां स्वायंभुवो दक्षः पुत्रत्वे जज्ञिवान्प्रभुः। त्र्यम्बकस्याभिशापेन चाक्षुषस्यान्तरे मनोः॥३७
एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमपृच्छच्छांशपायनः। उत्पन्नः स कथं दक्षो ह्यभिशापाद्भवस्य तु॥
चाक्षुषस्यान्वये पूर्वं तन्नः प्रब्रूहि पृच्छताम्॥ ३८
इत्युक्तः कथयामास सूतो दक्षाश्रितां कथाम्। शांशपायनमामन्त्र्य त्र्यम्बकाच्छापकारणम्॥
दक्षस्याऽऽसन्सुता ह्यष्टौ कन्या याः कीर्तिता मया। स्वेभ्यो गृहेभ्यो ह्यानाय्य ताः पिताऽभ्यर्चयद्गृहे
ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे॥ ४०
तासां ज्येष्ठा सती नाम पत्नी या त्र्यम्बकस्य वै। नाऽऽजुहावाऽऽत्मजां तां वै दक्षो रुद्रमभिद्विषन्
अकरोत्स नतिं दक्षे न कदाचिन्महेश्वरः। जामाता श्वशुरे तस्मिन्स्वभावात्तेजसि स्थितः॥ ४२
ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः स्वसॄः प्राप्ताः पितुर्गृहम्। जगाम साऽप्यनाहूता सती तत्स्वं पितुर्गृहम्
*ताभ्यो हीनां पिता चक्रे सत्याः पूजामसंमताम्॥ ४३
ततोऽब्रवीत्सा पितरं देवी क्रोधादमर्षिता। यवीयसीभ्यो ज्यायसीं किंतु पूजामिमां प्रभो॥
असंमतामवज्ञाय कृतवानसि गर्हिताम्॥ ४४
अहं ज्येष्ठा[10] वरिष्ठा हि न[11] त्वसत्कर्तुमर्हसि। एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दक्षः संरक्तलोचनः॥ ४५
त्वं तु श्रेष्ठा वरिष्ठा च पूज्या बाला सदा मम। तासां ये चैव भर्तारस्ते मे बहुमताः सदा॥
ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठाश्च महायोगाः सुधार्मिकाः। गुणैश्चैवाधिकाः श्लाघ्याः सर्वे ते त्र्यम्बकात्सति
वसिष्ठोऽत्रिः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः। भृगुर्मरीचिश्च तथा श्रेष्ठौ जामातरो मम॥ ४८
तस्याऽऽत्मा स च ते शर्वो भक्ता चासि हितं सदा। तेन त्वां न बुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः
इत्युवाच तदा दक्षः संप्रमूढेन चेतसा। शापार्थमात्मनश्चैव ये चोक्ताः परमर्षयः॥ ५०

\+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति। * इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके।

---

१ क. शुभे। २ ख. 'त्ता बर्हिषदस्ते°। ३ ख.ङ. °त्स्वर्थं व्यसृजच्छुभा'। ४ घ. ङ. °दुः। उपहूताः स्मृतास्ते वै तद्दौ°। ५ ख. सा। ६ घ. ङ. वेलाश्च नि°। ७ घ. ङ. 'यन्गृ'। ८ क. स्वसः प्रा°। ९ ख, ग. घ. ङ. अस कृता°। १० घ. वै। ११ ख. ग. घ. ङ. न त्वं स°। १२ ङ. ज्येष्ठा।

तथोक्ता पितरं सा वै क्रुद्धा देवीदमब्रवीत् । वाङ्मनःकर्मभिर्यस्माददुष्टां मां विगर्हसे ॥
तस्मात्त्यजाम्यहं देहमिदं तात तवाऽऽत्मजम् ॥ ५१
ततस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्षिता । अब्रवीद्वचनं देवी नमस्कृत्वा(त्य) महेश्वरम् ॥ ५२
यत्राहमुपपत्स्येऽहं पुनर्देहेन भास्वता । तत्राप्यहमसंमूढा संभूता धार्मिकी पुनः ॥
गच्छेयं धर्मपत्नीत्वं त्र्यम्बकस्यैव धर्मतः ॥ ५३
तत्रैवाथ समासीना युक्ताऽऽत्मानं समादधे । धारयामास चाऽऽग्नेयीं धारणां मनसाऽऽत्मनः ॥
तत आग्नेयीसमुत्थेन वायुना समुदीरितः । सर्वाङ्गेभ्यो विनिःसृत्य वह्निर्भस्म चकार ताम् ॥
तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देवोऽथ शूलभृत् । संवादं च तयोर्बुद्ध्वा याथातथ्येन शंकरः ॥
दक्षस्याथ ऋषीणां च चुकोप भगवान्प्रभुः ॥ ५६
यस्मादवमता दक्ष मत्कृते नाम सा सती । प्रशस्ताश्चेतराः सर्वाः स्वसुता भर्तृभिः सह ॥ ५७
तस्माद्वैवस्वतं प्राप्य पुनरेवं महर्षयः । उत्पत्स्यन्ते द्वितीये वै मम यज्ञे ह्ययोनिजाः ॥ ५८
हुते वै ब्रह्मणा शुक्रे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । अभिव्याहृत्य च ऋषीन्दक्षमभ्यगमत्पुनः ॥ ५९
भविता चाक्षुषो राजा चाक्षुषस्य समन्वये । प्राचीनबर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ६०
दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मार्षायां जनयिष्यसि । कन्यायां शाखिनां चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥

दक्ष उवाच—

अहं तत्रापि ते विघ्नमाचरिष्यामि दुर्मते । धर्मार्थकामयुक्तेषु कर्मस्विह पुनः पुनः ॥ ६२
यस्मात्त्वं मत्कृते क्रूरमृषीन्व्याहृतवानसि । तस्मात्सार्धं सुरैर्यज्ञे न त्वां यक्ष्यन्ति वै द्विजाः ॥
हुत्वाऽऽहुतिं ततः क्रूर अपस्त्यक्ष्यन्ति कर्मसु । इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वाऽऽयुगक्षयात् ॥

रुद्र उवाच—

सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्त्वादिरुच्यते । तमहं धारयिष्यामि निदेशात्परमेष्ठिनः ॥ ६५
अस्यां क्षितौ वृता लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः । तानहं धारयामीह सततं न तवाऽऽज्ञया ॥
चातुर्वर्ण्यं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते । नाहं तैः सह भोक्ष्यामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ॥
ततो देवैः स तैः सार्धं नेज्यते पृथगिज्यते ॥ ६७
ततोऽभिव्याहृतो दक्षो रुद्रेणामिततेजसा । स्वायंभुवेऽन्तरे त्यक्त्वा उत्पन्नो मानुषेष्विह ॥ ६८
ज्ञात्वा गृहपतिं दक्षं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुम् । दक्षो नाम महायज्ञैः सोऽयजद्दैवतैः सह ॥ ६९
अथ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे । मेनायां तामुमां देवीं जनयामास शैलराट् ॥ ७०
सा तु देवी सती पूर्वं ततः पश्चादुमाऽभवत् । सहव्रता भवस्यैषा न तया मुच्यते भवः ॥
यावदिच्छति संस्थातुं प्रभुर्मन्वन्तरेष्विह ॥ ७१
मारीचं कश्यपं देवी यथाऽदितिरनुव्रता । साध्यं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ॥ ७२
विष्णुं कीर्ती रुचिः सूर्यं वसिष्ठं चाप्यरुन्धती । नैतास्तु विजहत्येतान्भर्तॄन्देव्यः कथंचन ॥
आवर्तमानकल्पेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३

---

१ ग. घ. ङ. °पद्येऽहं पु° । २ ख. घ. संमूढा । ३ क. °ऽधृक् । सं° । ४ ख. ग. ङ. °रेनं म° । ५ क. शुष्के । घ. ङ. शुक्रे । ६ ख. ङ. भास्वराः । ७ ख. °म् । नमस्ते हयमेधेन सोऽ° । घ. ङ. °म् । नमस्ते महयज्ञेन सोऽ° ।

(दक्षशापवर्णनम्)

एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे । प्राचीनबर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव[3] प्रचेतसः ॥ ७४
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्षायां च पुनर्नृपः[2] । जज्ञे रुद्राभिशापेन द्वितीयमिति नः श्रुतम् ॥ ७५
भृग्वादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः । आद्ये त्रेतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥
देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥ ७६
इति सानुशयो ह्यासीत्तयोर्जात्यन्तरागतः । प्रजापतेस्तु दक्षस्य त्र्यम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७
तस्मान्नानुशयः कार्यो वैरिष्विह कदाचन । जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ॥
जन्तुं न मुञ्चति ख्यातिस्तेन्न कार्यं विजानता ॥ ७८

ऋषय ऊचुः—

प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे । विनाशमगमत्[6]सूत हयमेधः प्रजापतेः ॥ ७९
देव्यां मृत्युं कृतं मत्वा क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुम् । कथं प्रासादयद्दक्षः स यज्ञः साधितः कथम् ॥
एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो ब्रूहि यथातथम् ॥ ८०

*सूत उवाच—

पुरा मेरोर्द्विजश्रेष्ठाः शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् । ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ८१
अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकनमस्कृतम् । तस्मिन्देवो गिरिश्रेष्ठे सर्वधातुविभूषिते ॥
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ८२
शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् । आदित्याश्च महात्मानो वसवश्चामितौजसः ॥ ८३
तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ । तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैः परिवारितः ॥ ८४
यक्षाणामीश्वरः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः । उपासते महात्मानमुशना च महामुनिः ॥
सनत्कुमारप्रमुखास्ते चैव परमर्षयः ॥ ८५
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे । विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ॥ ८६
अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः । ववौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८७
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा । तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ॥ ८८
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्ति तत्र वै । भूतानि च तथाऽन्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८९
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः । बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ॥ ९०
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थुर्वैश्वानरोपमाः । नन्दीश्वरश्च भगवान्देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९१
प्रगृह्य ज्वलितं[10] शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा । गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ॥
पर्युपासत तं देवरूपिणी द्विजसत्तमाः ॥ ९२
एवं स भगवांस्तत्र[11] दीप्यमानः सुरर्षिभिः । देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ९३
पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् । गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९४

---

*इदं नास्ति ख. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. घ. ङ. थज्ञे । २ ख. ग. घ. ङ. °नृप । ज° । ३ क. °तीयेऽस्मिन्नतिश्रुतः । ख° । ४ क. ग. °स्तत्र का° । ५ ग. ङ. °व्या मन्युकृ° । ख. घ. °व्यां मन्युं कृ° । ६ ख. घ. °थं प्रसा° । ७ ख. ग. घ. ङ. तत्र देवो । ८ ग. ङ. °भ्राजनु° । ९ ख. °नरप्रभाः । न° । १० घ. ङ. देवं रू° । ११ ख. घ. ङ. °त्र पूज्यमा° ।

(दक्षशापवर्णनम्)

ततस्तस्य मखे[1] देवाः शतक्रतुपुरोगमाः । गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा[2] ॥ ९५
स्वैर्विमानैर्महात्मानो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः । देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वार इति श्रुतिः ॥ ९६
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं नानाद्रुमलतावृतम् । ऋषिसंघैः परिवृतं दक्षं धर्मभृतां वरम् ॥ ९७
पृथिव्यामन्तरिक्षे वा[3] ये च स्वर्लोकवासिनः । सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह[4] मरुद्गणैः । जिष्णुना सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः॥
ऊष्मपाः सोमपाश्चैव आज्यपा धूमपास्तथा । अश्विनौ पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ १००
एते चान्ये च बहवो भूतग्रामास्तथैव च । जरायुजाण्डजाश्चैव[5] स्वेदजोद्भिज्जकास्तथा ॥ १०१
आहूता मन्त्रतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः+ । विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नयः ॥
तान्दृष्ट्वा मन्युमाविष्टो दधीचो वाक्यमब्रवीत् । अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ॥
नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥ १०३
एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत । पूज्यं तु पशुभर्तारं कस्मान्नाऽऽह्वयसे प्रभुम् ॥ १०४

दक्ष उवाच—

सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः । एकादशावस्थगता नान्यं वेद्मि महेश्वरम् ॥ १०५

[8] दधीच उवाच—

सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं येनेशो न निमन्त्रितः । यथाऽहं शंकरादूर्ध्वं नान्यत्पश्यामि दैवतम् ॥
तथा[9] दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ १०६

दक्ष उवाच—[10]

एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं[11] विधिमन्त्रपूतम् ।
विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य सर्वं प्रभोर्विभोर्ह्याहवनीयनित्यम् ॥ १०७

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा । उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं तदा[12] ॥ १०८

उमोवाच—

भगवन्क गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ १०९

महेश्वर उवाच—

दक्षो नाम महाभागे[13] प्रजानां पतिरुत्तमः । हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ११०

[14] देव्युवाच—

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतोऽसि वै । केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११

महेश्वर उवाच—

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् । यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥[15] ११२
पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि । न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३

+ आर्षः प्रयोगः ।

---

१ ग. झ. ङ. मखं । २ ख. ग. घ. ङ. °दा । तैर्वि° । ३ घ. ङ. च । ४ ग. विष्णुना । ५ ख ग. ङ. °व सहसंस्वेदजोद्भिजैः । आ° । घ. °व सह सद्वेदजोद्भिजैः । आ° । ६ ख. घ. ङ. °न्नार्चय° । ७ ख. °धीचिरूवा° । ८ क. °र्वे निमन्त्रिता देवा येन ईशो नि° । ९ ख. घ यथा । १० क. °खे शूर सु° । ११ क. °र्विभो ह्या° । १२ ख. ग. घ. ङ. पतिम् । १३ क. ग. °भागोप्र° । १४ ख. ग. घ. ङ. °मेनं म° । १५ ख. घ. ङ. धर्मतः ।

(दक्षशापवर्णनम्)

देव्युवाच—

भगवन्सर्वदेवेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः । अजेयश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४
अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन भागतः । अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च ममानघ ॥ ११५

किं नाम दानं नियमं तपो वा कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य ।
लभेत भागं भगवानचिन्त्यो यज्ञस्य चार्धमथ वा तृतीयम् ॥ ११६ ॥
एवं ब्रुवाणां भगवानचिन्त्यः पत्नीं प्रहृष्टः क्षुभितामुवाच ।
न वेत्सि देवेशि कृशोदराङ्गि किं नाम युक्तं वचनं तवेदम् ॥ ११७ ॥
अहं हि जानामि विशालनेत्रे ध्यानेन सर्वं हि वदन्ति सन्तः ।
तवाद्य मोहेन महेन्द्रदेवो लोकत्रयं सर्वथा संप्रमूढम् ॥ ११८ ॥
मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति रथंतरे(रं) साम गायन्ति गेयम् ।
मा ब्राह्मणा ब्रह्मसत्रे यजन्ते ममाध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागम् ॥ ११९

देव्युवाच—

सुप्राकृतोऽपि भगवान्सर्वस्त्रीजनसंसदि । स्तौति गोपायते वाऽपि स्वमात्मानं न संशयः ॥१२०

भगवानुवाच—

नाऽऽत्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च । यं स्रक्ष्यामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥
एवमुक्त्वा तु भगवान्पत्नीं प्राणैरपि प्रियाम् । सोऽसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं क्रोधाग्निसंनिभम् ॥
सहस्रशीर्षं देवं च सहस्रचरणेक्षणम् । सहस्रमुद्गरधरं सहस्रशरपाणिनम् ॥ १२३
शङ्खचक्रगदापाणिं दीप्तकार्मुकधारिणम् । परश्वसिधरं देवं महारौद्रं भयावहम् ॥ १२४
घोररूपेण दीप्यन्तं चन्द्रार्धकृतभूषणम् । वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरनिस्रवम् ॥ १२५
दंष्ट्राकरालं विभ्रान्तं महावक्त्रं महोदरम् । विद्युज्जिह्वं प्रलम्बोष्ठं लम्बकर्णं दुरासदम् ॥ १२६
कुलिशोद्योतितकरं भाभिर्ज्वलितमूर्धजम् । ज्वालामालापरिक्षिप्तं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२७
तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकम् । आकर्णदारितास्यान्तं चतुर्दंष्ट्रं भयानकम् ॥ १२८
महाबलं महातेजं महापुरुषमीश्वरम् । विश्वहर्तृमहाकायं महान्यग्रोधमण्डलम् ॥
युगपच्चन्द्रशतवद्दीप्यन्तं मन्मथाग्निवत् ॥ १२९

चतुर्महास्यं सिततीक्ष्णदण्डं महोग्रतेजोबलपौरुषाढ्यम् ॥
युगान्तसूर्याग्निसहस्रभासं सहस्रचन्द्रामलकान्तिकान्तम् ॥
प्रदीप्तसर्वौषधिमन्दराभं सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यम् ॥ १३०

युगार्काभं महावीर्यं चारुनासं महाननम् । प्रचण्डगण्डं दीप्ताक्षमग्निज्वालाविलाननम् ॥ १३१
मृगेन्द्रकृत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितम् । उष्णीषिणं चन्द्रधरं कचिदुग्रं कचित्समम् ॥ १३२
नानाकुसुममूर्धानं नानागन्धानुलेपनम् । नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितम् ॥ १३३

---

१ क. °वानाधि° । घ. °वादाधि । २ क. नामतः । ३ ग. घ. ङ. तदेवम् । ४ क. °न्तः । न वा° । ५ घ. °प्ररूढ° । ६ ग. ङ. °म् । प्रमाध्व° । ७ ग. ङ. °म् । अब्राह्मणे ब्र° । ख. °म् । आब्राह्मणे ब्र° । घ. °म् । आब्रह्मणे ब्र° । ८ क. °न्ते । माध्व° । ९ क. °च । अप्रा° । १० ग. घ. ङ. गोपयते । ११ ख. घ. °रालबि° । १२ ख. घ. ङ. °र्धं स्तब्धक° । १३ क. °तुर्दंक्षु भ° । १४ ख. ग. घ. ङ. °ष्यते म° । १५ क. °क्षणदंष्ट्रं म° । १६ क. °लकौतुकाढ्य° ।

कर्णिकारस्रजं दीप्तं[1] क्रोधादुद्भ्रान्तलोचनम् । क्वचिन्नृत्यति चित्राङ्गं क्वचिद्वदति सुस्वरम्[2] ॥ १३४
क्वचिद्ध्यायति युक्तात्मा क्वचित्स्थूलं प्रमार्जति । क्वचिद्गायति विश्वात्मा क्वचिद्रौति मुहुर्मुहुः ॥
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । प्रभुत्वमात्मसंबोधो[3] ह्यधिष्ठानगुणैर्युतः[4] ॥ १३६
जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणतः प्राञ्जलिः स्थितः । आज्ञापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते
तमुवाचाऽऽक्षिप मखं दक्षस्येह महेश्वरः । देवस्यानुमतिं[5] श्रुत्वा वीरभद्रो महाबलः ॥
प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८
ततो बन्धात्प्रमुक्तेन सिंहेनेवेह लीलया । देव्या मन्युकृतं मत्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९
मन्युना च महाभीमा[6] भद्रकाली महेश्वरी । आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन सार्धं सहानुगा ॥ १४०
स एष भगवान्क्रुद्धः प्रेतावासकृतालयः । वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः ॥ १४१
सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्रान्नाम गणेश्वरान् । रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२
रुद्रस्यानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रसमप्रभाः । ते निपेतुस्ततस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४३
ततः किलकिलाशब्द आकाशं पूरयन्निव । तेन शब्देन महता त्रस्ताः सर्वे दिवौकसः ॥ १४४
पर्वताश्च व्यशीर्यन्त कम्पते च वसुंधरा । मेरुश्च घूर्णते विप्राः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५
अग्नयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्करः । ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न तारकाः ॥
ऋषयो नाभ्यभाषन्त न देवा न च दानवाः । एवं हि तिमिरीभूते[7] निर्दहन्ति विमानिताः ॥
सिंहनादं प्रमुञ्चन्ते घोररूपा महाबलाः । प्रभञ्जन्ते परे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८
प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विनृत्यन्ति तथाऽपरे । आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥
चूर्ण्यन्ते[8] यज्ञपात्राणि यागस्याऽऽयतनानि च । शीर्यमाणानि दृश्यन्ते तारा इव नभस्तलात् ॥
दिव्यान्नपानभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः । क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्दमाः ॥
मधुमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवालुकाः ॥ १५१
षड्रसान्निवहन्त्यन्या गुडकुल्या[10] मनोरमाः । उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च[11] ॥
पानकानि च दिव्यानि लेह्यं चोष्यं तथाऽपरे[12] । भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुण्ठन्ति[13] (*क्षिपन्ति च
रुद्रकोपान्महाकायाः[14] कालाग्निसदृशोपमाः । सुरसैन्यानि मर्दन्तो भीषयन्ति) च सर्वशः ॥
क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिक्षिपुः सुरयोषितः ॥ १५४
रुद्रकोपप्रयुक्तास्तु सर्वदेवैः सुरक्षितम् । तं यज्ञमहनञ्शीघ्रं रुद्रकल्पाः समीपतः ॥ १५५
चक्रुरन्ये तथा नादान्सर्वभूतभयंकरान् । छित्त्वा शिरोऽन्ये यज्ञस्य विनदन्ति भयंकराः[15] ॥ १५६
दक्षो दक्षपतिश्चैव देवो यज्ञपतिस्तथा । मृगरूपेण चाऽऽकाशे प्रपलायितुमारभत् ॥ १५७
वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलं तदा । अन्तरिक्षगतस्याऽऽशु चिच्छेदास्य शिरो महान्[16] ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ग. ङ. दिव्यं । २ ख. ग. ङ. °स्वनम् । ३ ख. ग. घ. ङ. °धो अधिष्ठानैर्गु° । ४ ख. घ. °णैर्यतः । ५ ग. घ. ङ. °मतं श्रु° । ६ ख. घ. °मा रुद्र° । ७ क. °भूतं नि° । ८ क. चूर्णन्ते । ९ ग. घ. ङ. याज्याआय° । १० ख. ग. °डतुल्या । ११ क. च । यानि का° । १२ ख. घ. ङ. लेह्यचोष्याण्यथा° । १३ ख. घ. ङ. विलुम्पन्ति । १४ ख. घ. °द्रलोकान्म° । १५ ख. ग. घ. ङ. °राः । यज्ञो यज्ञपतिश्चै° । १६ ख. घ. महत् ।

दक्षः प्रजापतिश्चैव[1] नष्टः संभ्रान्तचेतनः[2] । क्रुद्धेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितम् ॥
जराभिभूततीव्रात्मा निपपात महीतले ॥ १५९
त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोट्यो विमलात्मिकाः । पाशेनाग्निबलेनाऽऽशु बद्धाः सिंहबलेन च ॥
ततो[3] जग्मुर्महात्मानं सर्वे देवा महाबलम् । प्रसीद भगवन्रुद्र भृत्यानां मा क्रुधः प्रभो ॥ १६१
ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः । ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथ्यतां को भवानिति ॥

वीरभद्र उवाच—

न च देवो न चाऽऽदित्यो न च भोक्तुमिहाऽऽगतः । नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्रान्न च कौतूहलान्वितः ॥
दक्षयज्ञविनाशार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह । वीरभद्रं[4] इति ख्यातं रुद्रकोपाद्विनिर्गतम् ॥ १६४
भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः क्रोधाद्विनिर्गता । प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहाऽऽगता[5] ॥
शरणं गच्छ राजेन्द्र देवं तं त्वमुमापतिम् । वरं क्रोधोऽपि रुद्रस्य वरदानं न दैवतः[6] ॥ १६६
वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः । तोषयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरम् ॥ १६७
प्रदुष्टे[7] यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु । [9]तारामृगर्भये[8] दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६८
शूलनिर्भिन्नवदनैः कूजद्भिः परिचारकैः । निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैर्यतस्ततः ॥ १६९
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृध्नुभिः । पक्षपातविनिर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १७०
प्राणापानौ संनिरुध्यं[10] ततः स्थानेन यत्नतः । विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्राजित् ॥ १७१
सहसा देवदेवेशस्त्वग्निकुण्डादुपा[11]गतैः[12] । [13]चण्डसूर्यसहस्रस्य तेजः संवर्तकोपमम् ॥ १७२
प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् । नष्टस्तेऽज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मयि सांप्रतम् ॥ १७३
स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते । आवृतं[14] च समाख्याय देवानां गुरुभिः सह ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः । भीत[15]शङ्कितवित्रस्तः सबाष्पवदनेक्षणः ॥ १७५
यदि प्रसन्नो भगवान्यदि वाऽहं तव प्रियः । यदि वाऽहमनुग्राह्यो[18] यदि देयो वरो मम ॥ १७६
[16]यद्दग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितम् । चूर्णी[17]कृतं चापविद्धं यज्ञसंभारमीदृशम् ॥ १७७
दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च संचितम् । तन्न मिथ्या भवेन्मह्यं वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ १७८
तथाऽस्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः । धर्माध्यक्षं महादेवं त्र्यक्षं तं वै प्रजापतिः ॥ १७९
जानुभ्यामवनिं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम् । नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम् ॥ १८०

दक्ष उवाच—

नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन । देवेन्द्र ह्यमरश्रेष्ठ[19] देवदानवपूजित ॥ १८१
सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिपप्रिय । सर्वतःपाणिपादस्त्वं[20] सर्वतोक्षिशिरोमुखः[21] ॥
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके[22] सर्वानावृत्य[23] तिष्ठसि ॥ १८२

---

१ क. °व विनष्टो भ्रा° । २ ख. ग. घ. ङ. °वसः । क्रु° । ३ ख. ग. ङ. तत ऊचुर्म° । ४ ख. ग. घ. ङ. °द्रमिति । ५ ङ. °गतः । श° । ६ ख. ग. घ. ङ. °वतैः । वी° । ७ ख. ग. घ. ङ. प्रदीप्ते । ८ ख. ग. °मयं दीप्ते दीते रौ° । घ. °मयं यज्ञे दीप्ते रौद्रे महाध्वरे । शू° । ९ ङ. °ये यज्ञे दीप्ते रौद्रे म° । १० ख. घ. °ध्य वज्रस्था° । ११ ख. घ. °दुमापतिः । च° । १२ घ. °तः । चित्रसू° । १३ क. यन्द्रसू° । १४ ख. ग. घ. ङ. °विते च । १५ ख. भीतः श° । १६ क. यज्जग्धं । १७ घ. चूर्णितं चा° । १८ घ. °द्वं च य° । १९ ख. घ. ङ. °रज्येष्ठ । २० ङ. °पादास्त्वं । २१ ख. घ. °मुखम् । स° । २२ घ. °तिगल्लो° । २३ ख. घ. सर्वमावृत्य तिष्ठति । श° ।

(दक्षशापवर्णनम्)

शङ्कुकर्ण महाकर्ण कुम्भकर्णार्णवालय । गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोऽस्तु ते ॥ १८३
शतोदर शतावर्त शतजिह्व शतानने[1] । गायन्ति त्वां गायत्रिणो[2] ह्यर्चयन्ति तथाऽर्चिनः १८४
देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः । मूर्तीश त्वं[3] महामूर्ते समुद्राम्बुधराय च ॥ १८५
सर्वा ह्यस्मिन्देवतास्ते गावो गोष्ठ इवाऽऽसते शरीरं ते प्रपश्यामि[4] सोममग्निं जलेश्वरम् १८६
आदित्यमथ विष्णुं च ब्रह्माणं सबृहस्पतिम् । क्रिया कार्यं[5] कारणं च कर्ता करणमेव च॥१८७
असच्च सदसच्चैव तथैव प्रभवाव्ययम् । नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८८
पशूनां पतये चैव नमस्त्वन्धकघातिने । त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८९
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः । नमश्चण्डाय मुण्डाय[6] प्रचण्डाय धराय च ॥ १९०
दण्डिमासक्तकर्णाय[7] दण्डिमुण्डाय[8] वै नमः । नमोऽर्धदण्डकेशाय निष्काय विकृताय च ॥१९१
विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय ते नमः । नमस्त्वप्रतिरूपाय[10] शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९२
सूर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने । नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ॥ १९३
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १९४
सत्रघाताय दण्डाय वर्णपानपुटाय च । नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः[11] ॥ १९५
सर्वायाभक्ष्यभक्ष्याय सर्वभूतान्तरात्मने । नमो होत्राय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १९६
नमो नमाय नम्याय नमः किलिकिलाय[12] च । नमस्ते शयमानाय शयितायोत्थिताय च ॥१९७
स्थिताय चलमानाय मुद्राय[13] कुटिलाय च । नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रकारिणे ॥ १९८
नाट्योपहारलुब्धाय गीतवाद्यरताय च । नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ १९९
कलनाय च कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च । भीमदुन्दुभिहासाय भीमसेनप्रियाय च ॥ २००
उग्राय च नमो नित्यं नमस्ते दशबाहवे । नमः कपालहस्ताय चिताभस्मप्रियाय च ॥ २०१
विभीषणाय भीष्माय भीष्मव्रतधराय च । नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाग्रदंष्ट्रिणे ॥ २०२
पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बवीणाप्रियाय च । नमो वृषाय[14] वृष्याय वृष्णये वृषणाय च ॥ २०३
कटंकटाय चण्डाय नमः[15] सावयवाय च । नमस्ते[16] वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०४
वरगन्धमाल्यवस्त्राय वरातिवरये नमः । नमो वर्षाय वाताय छायायै आतपाय च ॥ २०५
नमो रक्तविरक्ताय शोभनायाक्षमालिने । संभिन्नाय विभिन्नाय विविक्तविकटाय च ॥ २०६
अघोर[17]रूपरूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततराय च ॥ २०७
एकपाद्बहुनेत्राय एकशीर्ष नमोऽस्तु[18] ते । नमो वृद्धाय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ २०८
पञ्चमालार्चिताङ्गाय नमः[19] पाशुपताय च । नमश्चण्डाय घण्टाय घण्टया जग्धि[20]रन्ध्रिणे[21] ॥ २०९
सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । प्राणदण्डाय त्यागाय नमो[22] हिलिहिलाय च[23] ॥ २१०

---

१ ख. ग. ङ. °नन: । गा° । २ ख. घ. ङ. °णो अर्चन्त्यर्कं तथाऽर्किणः । दे° । ३ ख. ग. घ. ङ. °रं तव प°। ४ घ. °र्थे च करणं कर्ता कार°। ५ ख. च तथैव क्रियमाणकम् । अ°। ६ घ. ङ. °य मुण्डायाण्डध°। ख. °य मुण्डंचाण्डध°। ७ ख. °सक्तिवर्णाय मुण्डि°। ८ ख. ग. ङ. शुष्काय । ९ ख. ङ. वै । १० ख. ग. घ. ङ. °य विरूपाय शिवाय च। सू°। ११ ख. ङ. °मः । शर्वा° । १२ ग. किल्बिकि° । घ. किलकि° । १३ ख. घ. ङ. मुण्डाय । १४ ङ. वृषभ वृष्याय वृषणे वृष°। १५ ख. ग. घ. °मः पचपचाय । ङ. मः °पद्पदाय । १६ ख. ग. ङ. °स्ते अज कृ°। १७ ख. घ. घ. ङ. °रघोररू° १८ ख. °मो नमः । न°। १९ ख. घ ङ. °मः शशपचाय । २० क. °ग्धरन्ध्रि° । २१ घ. ङ. °न्ध्रिने । स° । २२ घ. °मो लिहिलिहाय । २३ क. च । हूं हूं का° ।

(दक्षशापवर्णनम्)

हुंहुंकाराय पारायै[1] हुंहुंकारप्रियाय च । नमश्च[2] शम्भवे नित्यं गिरिवृक्षकलाय च ॥ २११
गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च । नमो यज्ञाधिपतये द्रुतायो[3]पद्रुताय च ॥ २१२
यज्ञवाहाय दानाय[4] तप्याय तपनाय च । नमस्तटाय[5] भव्याय तडितां पतये नमः ॥ २१३
अन्नदा[6]यान्नपतये नमो[7]ऽस्त्वन्नभवाय च । नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ ११४
सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । नमो[8]ऽस्तु बालरूपाय बालरूपधराय च ॥ २१५
बालानां[9] चैव गोप्त्रे च बालक्रीडनकाय च । नमः शुद्धाय[10] बुद्धाय क्षोभणायाक्षताय च ॥२१६
तरङ्गाङ्कितकेशाय मुक्तकेशाय वै नमः । नमः[11] षट्कर्मनिष्ठाय त्रिकर्मनिरताय च ॥ २१७
वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मप्रवर्तिने । नमो घोषाय घोष्याय नमः कलकलाय च ॥ २१८
[*श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च । धर्मार्थकाममोक्षाय क्रथाय क्रथनाय च] ॥ २१९
सांख्याय सांख्यमुख्याय योगाधिपतये नमः । नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथ[12]रथाय[13] च १२०
कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने । ईशान वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते[14] ॥
अविवेकैकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ २२१
काम कामद कामघ्न[15] धृष्टोदृप्त निसूदनः । सर्व सर्वद सर्वज्ञ संध्याराग नमोऽस्तु ते ॥ २२२
महाबल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते । महामेघ[16]वरप्रेक्ष महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२३
स्थूलजीर्णाङ्गजटिने वल्कलाजिनधारिणे । दीप्तसूर्याग्निजटिने वल्कलाजिनवाससे ॥
सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२४
उन्मादन शतावर्त गङ्गातोयार्द्र मूर्धज । चन्द्रावर्त युगावर्त मेघावर्त नमोऽस्तु ते ॥ २२५
त्वमन्नमन्नकर्ता च अन्नदश्च त्वमेव हि । अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक्त[17]पचे नमः ॥ २२६
जरायु[18]जोऽण्डजश्चैव स्वेदजोद्भिज्ज एव च । त्वमेव देवदेवेशो भूतग्राम[19]श्चतुर्विधः ॥ २२७
चराचरस्र[20]ष्टा प्रतिहर्ता त्वमेव च । त्वमेव ब्रह्मविदुषा[21]मपि ब्रह्मविदां[22] वरः ॥ २२८
सत्त्वस्य परमा योनिरब्वायुर्ज्योतिषां निधिः । ऋक्सामानि तथों[24]कारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः[25] ॥
हविर्हावी हवो हावी हुवां वाचाऽऽहुतिः सदा । गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ॥
+यजुर्मयो ऋङ्मयश्च सामाथर्वमयस्तथा । पठ्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्वं कल्पोपनिषदां गणैः ॥ २३१
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये । त्वामेव मेघसंघाश्च विश्वस्तनितगर्जितम्[26] ॥२३२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके ।

---

१ क. °य हूं हूं का°। २ ख. ग. घ. नमः सशपचे नि° ङ. नम । शसपचे नि°। ३ ख. घ. ङ. °ताय प्रद्रुता°। ४ ख. घ. दान्ताय। ५ ख. घ. ङ. °य तंद्याय । ६ ख. ग. घ. अन्नादा°। ७ ख. ग. घ. ङ. नमस्त्वन्नभुजाय । ८ ख. ग. घ. ङ. °मोबालार्कवर्णाय बा° । ९ ख. ग. घ. ङ °लानुचरगो° । १० ख. ग. घ. ङ. °मतुष्टाय त्रि°। ११ ङ. °मो योषाय घोषाय । १२ ङ. °ष्पदरथाय । १३ ग °रथाय । १४ ग. ङ. ते । त्र्यम्बिकाम्बिकना° । १५ ख. घ. °घ्न दृप्तदृप्तनिषूदन । स° । १६ ख. ङ. °घरवप्रक्ष । १७ ख. घ. ङ. पचोऽनल । ज°। १८ घ. ङ °यजाण्ड° । १९ घ. °मस्तथैव च । चरा° । २० ग. घ. ङ. °स्यं स्रष्टा त्वं । २१ घ. ङ. °मप्यु ब्र°। २२ घ. ङ. °दां विधिः । स°। २३ ख. ग. ङ. °निखं वा° । २४ क. तथोङ्का° । २५ ख. °नः । हाई हाई हवोहाई हुवाचाऽऽहुतिकाऽसकृत् । गा° । ग. °नः । हायि हायि हुवौहायिहुवावाऽऽहुतिवाऽसकृत् । गा° । घ. °नः । हाइ हाइ हवोहाई हुवांचाऽऽहुतिरसकृत् । गा° । ङ. °नः । हायि हायि हुवोहाजि हुवांचाऽऽहुतिबासकृत् । गा° । २६ घ °र्जित । सं° ।

संवत्सरस्त्वमृतवो मांसो[1] मासार्द्धमेव च। कलाकाष्ठानिमेषाश्च नक्षत्राणि युगा[2] ग्रहाः ॥ २३३
वृषाणां कुकुदं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च। सिंहो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम्
क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्त्राणां धनुरेव च। वज्रं प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च[3] ॥ २३५
इच्छा द्वेषश्च रागश्च मोहः क्षामो दमः शमः। व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥
त्वं गदी त्वं शरी चापि खट्वाङ्गी झर्झरी तथा। छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेता[4]ऽप्यन्तको मतः॥
दशलक्षणसंयुक्तो धर्मो[5]ऽर्थः काम एव च। इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च ॥२३८
लतावल्ली[6] तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः। द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालपुष्प[7]फलप्रदः ॥ २३९
आदिश्चा[8]न्तश्च मध्यश्च गायत्र्योङ्कार एव च। हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतस्तथाऽरुणः ॥
कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा। सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४१
सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च। (* त्वमिन्द्रो[9]ऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥२४२
उत्फुल्लश्चित्रभानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च। होत्रं होता च होमस्त्वं हुतं च प्रहुतं प्रभुः[10] ॥ २४३
सुपर्णंच तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम्। पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २४४
गिरि[11]ः स्तोकस्तथा वृक्षो जीवः[12] पुद्गल एव च)। सत्त्वं[13] त्वं च रजः[14]स्त्वं च तमश्च प्रजनं तथा ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च। उन्मेष[15]श्चैव मेषश्च तथा जृम्भितमेव च ॥ २४६
लोहिताङ्गो[16] गदी दंष्ट्री महावक्त्रो महोदरः[17]। शुचिरोमा हरिच्छ्मश्रुरूर्ध्वकेशस्त्रिलोचनः ॥ २४७
गीतवादित्रनृत्याङ्गो गीतवादनकप्रियः। मत्स्यो जलो जलो जल्यो जवः कालः कली कलः ॥
विकालश्च सुकालश्च[18] दुःष्कालः[19] कालनाशनः। मृत्युश्चैव क्षयोऽन्तश्च क्षमापायकरो[20] हरः ॥२४९
संवर्तकोऽन्तकश्चैव संवर्तकबलाहकौ। घटो घटीको घण्टीको चूडालो लवलो बली[21] ॥ २५०
ब्रह्मकालोऽग्निवक्त्रश्च दण्डी मुण्डी[22] च दण्डधृक्। चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ २५१
चतुराश्रमवेत्ता च चातुर्वर्ण्य[26]करश्च ह। क्षराक्षरप्रियो धूर्तोऽगण्यो[23]ऽगण्यगणाधिपः[24] ॥ २५२
रक्तमाल्या[25]म्बरधरो गिरिशो गिरिकप्रियः। शिल्पीशः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्तकः ॥
भगनेत्रान्तकश्चन्द्रः पूष्णो दन्तविनाशनः। + स्वाहा स्वधा वषट्कार नमस्कार नमोऽस्तु ते ॥
गूढावर्तश्च गूढश्च गूढप्रतिनिषेविता[27] ॥ २५४
तरणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः। धाता विधाता सत्त्वानां[28] निधाता[29] धारणो धरः ॥ २५५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति। + इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके।

---

१ क. मासा मासा। २ ख. युगग्र। ग. ङ. युगं ग्र°। ३ ख ङ. च। त्वमेव चेच्छा द्वेषश्च रागो मोहः क्षमः शमः। घ. च। त्वमेव चेच्छा द्वेषश्च रागो मोहः क्षमा शमः। ४ ख. ग. घ. ङ. °ता मन्ता मनो म°। ५ ख. ग. घ. ङ. धर्मार्थः। ६ ख. ग. घ ङ. °वल्यस्तृणौ। ७ क. ग. °लपुष्प°। ८ ख. ङ. °श्चान्तं च मध्यं च गा°। ९ घ. ङ. °मिन्द्रश्च य°। १० ग. ङ. °भुः। त्रैसोपर्णं त°। घ. °भुः। त्रैसौपर्णं त°। ११ ग. घ. ङ. गिरिकोथेन्दुको वृ°। १२ घ. जीवभुद्र°। १३ घ. °त्वं च त्वं रजश्चैव त°। १४ ङ. °जश्चं त्वं त°। १५ ख. घ. ङ. °षश्च निमेषश्च क्षुतं जृ°। १६ ख. ग. घ. ङ. °ताम्राङ्गदो दं°। १७ ख. ग. रः। सुचीरो°। १८ घ. ङ. °श्च दुःकालः। १९ क. °लः कल°। २० घ. ङ. °रो करः। २१ क. बलम्। २२ घ. मुण्डस्त्रिद°। ङ. मुण्डस्त्रिदण्डभृत्। २३ ख. ग. गण्यगण्यो गणा°। ङ. गण्यागण्यग°। २४ क. °पः। रुद्राक्षमा°। २५ क. गिरिको। २६ ख. ग. ङ. °मालाम्ब°। २७ ग. ङ. °ता। तार°। २८ ख. घ. नां विधा°। २९ ङ. °ता धर°।

(दक्षशापवर्णनम्)

तपो ब्रह्म[1] च सत्यं च ब्रह्मचर्यमथाऽऽर्जवम् । भूतात्मा[2] भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः ॥ २५६
भूर्भुवस्वरितिश्चैव[2] तथोत्पत्तिर्महेश्वरः[3] । ईशानोद्वीक्षणः[4] शान्तो दुर्दान्तो दन्तनाशनः ॥ २५७
ब्रह्मावर्त सुरावर्त[5] कामावर्त नमोऽस्तु ते । कामबिम्बनिहर्ता[6] च कर्णिकाररजःप्रियः ॥ २५८
मुखचन्द्रो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखो मुखः[7] । चतुर्मुखो बहुमुखो रणे ह्यभिमुखः सदा ॥ २५९
हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोर्दधिः[8] परो विराट् । अधर्महा[9] महादण्डो दण्डधारो रणप्रियः ॥ २६०
गौतमो[10] गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः । * धर्मकृद्धर्मस्रष्टा च धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ २६१
त्रैलोक्यगोप्ता[11] गोविन्दो[12] मानदो मान एव च । तिष्ठंस्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः[13] कम्प एव च ॥
दुर्वारणो दुर्विषदो[14] दुःसहो दुरतिक्रमः । दुर्धरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्जयो जयः ॥ २६३
शशः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णं दुर्जराऽथ[15] तृट् । आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिगश्च ह
सह्यो यज्ञो मृग व्याधो व्याधीनामाकरोऽकरः । शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलोकनः ॥
दण्डधरः[16] सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः । विषपोऽमृतपश्चैव[17] सुरापः क्षीरसोमपः ॥ २६६
मधुपश्चाज्यपश्चैव[18] सर्वपश्च[19] महाबलः । वृषांश्वबाह्यो[20] वृषभस्तथा वृषभलोचनः ॥ २६७
वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसत्कृतः । चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयं च पितामहः ॥
अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाधितः ॥ २६८
न ब्रह्मा न च गोविंदः पुराण ऋषयो न च । माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ॥
या मूर्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम् । ताभिर्मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तुते । भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ॥२७१
यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दशः । तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु[21] नित्यशः ॥
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः। ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः
संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते । यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽप्सु शायिनम् ॥२७४
प्रविश्य वदने राहोर्यः सोमं ग्रसते निशि । ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७५
येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम् । रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्याययन्तु माम् ॥
ये चाप्युत्पतिता गर्भादधोभागगताश्च ये। तेषां स्वाहाः स्वधाश्चैव आप्नुवन्तु स्वदन्तु च॥२७७
ये न रोदन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च । हर्षयन्ति च हृष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः॥
ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुहासु च । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥ २७८
चतुष्पथेषु रथ्यासु[22] चत्वरेषु सभासु च । (+हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ॥ २७९

---

* इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ख. घ. पुस्तकेषु नास्ति

---

१ ख. ग. घ. ङ. ब्रह्मा । २ क. ग. ङ. °रितश्चै° । ३ ख. ग. घ. तथा ह्यग्निर्म° । ४ क. °नो वीक्ष्यणः । ५ ग. ङ. °वर्तः सु° । ६ ख. ग. घ. ङ. °म्बविनिर्हन्ता क° । ७ घ. °मुखस्तथा । हि° । ८ ख. ग. घ. ङ. °दधिपतिर्विरा° । ९ ग. घ. ङ. °हावृक्षो द° । १० ख. ग. घ. ङ. गोनघो गोप्र° । ११ घ. °प्रदानश्च । १२ ख. °न्दो गोमार्गे मार्गए° । ग. °न्दो गोमार्गामार्गए° । घ. °न्दो गोमार्गोमार्गए° । ङ. °न्दो गोविन्दो मार्गए° । १३ ख. घ. ङ. निःकम्पः । १४ ख. घ. ङ. °रोदुः प्रक° । १५ ङ. ष्णं क्षुज्जरा° । १६ ख. ण्डधृतस्त्रद्दण्डश्च रुद्रदण्डविनाशनः । बि° । घ. °ण्डधृक्सहृदण्डश्च रुद्रदण्डविनाशनः । वि° । ङ.ण्डभृत्सकुंदण्डश्च रुद्रदण्डविनाशनम् । वि° । १७ घ. विषार्द्रपादोमृत्तपाः सु । ङ.विषार्द्रपादामृतपाःसु° । १८ ख. ग. ङ. °धुश्च्युताज्य° । घ. °धुच्युताच्यपाश्चै° । १९ घ. ङ. °र्वपाश्च । २० घ. ङ. °षा च वा° । २१ ग. घ. ङ. गोपोऽस्तु । २२ ख. ङ. रक्षासु ।

पञ्चपञ्चसुभूतेषु दिशासु विदिशासु च)। चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ २८०
रसातलगता ये च ये च तस्मात्परंगताः। नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ॥२८१
सूक्ष्माः स्थूलाः कृशा ह्रस्वा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २८२
सर्वस्त्वं सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान्। सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८३
त्वमेव चेज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः। त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८४
अथ वा मायया देव मोहितः सूक्ष्मया त्वया। एतस्मात्कारणाद्वाऽपि तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥
प्रसीद मम देवेश त्वमेव शरणं मम। त्वं गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्याऽस्ति न मे गतिः ॥
स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः। भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २८७
परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत। बहुनाऽत्र किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि ॥ २८८
अथैनमब्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः। कृत्वाऽऽश्वासकरं[1] वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यमाहृतम् ॥
दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति। अहं यज्ञहा[2] न त्वन्यो दृश्यते तत्पुरा त्वया ॥ २९०
भूयश्च तं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुव्रत। प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २९१
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च। प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि ॥ २९२
वेदान्षडङ्गानुद्धृत्य सांख्यान्योगांश्च कृत्स्नशः। तपश्च विपुलं तप्त्वा दुश्चरं देवदानवैः ॥२९३
अर्थैर्दशार्धसंयुक्तैर्गूढमप्राज्ञनिर्मितम्। वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम् ॥ २९४
श्रुत्यर्थैरध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणम्। सर्वेषामाश्रमाणां तु मया पाशुपतं व्रतम् ॥
उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वपापविमोक्षणम् ॥ २९६
अस्य चीर्णस्य यत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलम्। तदस्तु ते महाभाग मानसस्त्यज्यतां ज्वरः ॥
एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः। अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ २९७
अवाप्य च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः। ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ॥
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुध्वं तत्र वै द्विजाः ॥ २९८
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलारुजः[3]। अपां तु नीलिकां[4] विद्यान्निर्मोकं भुजगेष्वपि ॥
खोरकः सौरभेयाणामूषरः पृथिवीतले[5]। इभानामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ३००
रन्ध्रोद्भूतं[6] तथाऽश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम्। नेत्ररागः[7] कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मभिः
अजानां[8] पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम्। शुकानामपि सर्वेषां हिमिका[9] प्रोच्यते ज्वरः ॥
शार्दूलेष्वपि वै विप्राः श्रमो ज्वर इहोच्यते ॥ ३०२
मानुषेषु तु सर्वज्ञ[10] ज्वरो नामैष कीर्तितः। मरणे जन्मनि तथा मध्ये च विशते सदा ॥ ३०३
एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः। नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ३०४
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ॥
विमुक्तरोगः स नरो मुदा युतो। लभेत कामान्स यथा मनीषितान्[11] ॥ ३०५

---

१ ख. ग ङ. °श्वास्यक°। घ. °श्वास्यपरं। २ ख. ग. ङ °ज्ञहनस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरा मया। ३ ख. ग. घ. °लानुजः। ङ. °लाभुज। अ°। ४ ख. नीलका। ख. ग. घ.ङ. पौरकः। ५ ख. ग. घ. ङ. °ले। शुभा। ६ ख. ग. घ. ङ. °न्ध्रोद्गतं°। ७क. °त्ररोगः। ८ ख घ. ङ. अञ्जानां। ९ ख. ग. ङ. हिक्किका। घ. हिकिका। १० ख. ग. सर्वेषु। ११ घ. °नीप्सिता°।

दक्षप्रोक्तं स्तवं चापि कीर्तयेद्यः शृणोति वा । नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घं चाऽऽयुरवाप्नुयात् ॥
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान्हरः । तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मनिर्मितः ॥ ३०७
यशोराज्यसुखैश्वर्यवित्तायुर्धनकाङ्क्षिभिः । स्तोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥
व्याधितो दुःखितो दीनश्चौरत्रस्तो भयार्दितः । राजकार्यनियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥
अनेन चैव देहेन गणानां स गणाधिपः । इह लोके सुखं प्राप्य गण एवोपपद्यते ॥ ३१०
न च यक्षाः पिशाचा वा न नागा न विनायकाः । कुर्युर्विघ्नं गृहे तस्य यत्र संस्तूयते भवः ॥
शृणुयाद्वा इदं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी । पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१२
शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्तयेद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्त्यविघ्नतः ॥
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाऽप्युदाहृतम् । सर्वं संपद्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्तनात् ॥ ३१४
देवस्य सगुहस्याथ देव्या नन्दीश्वरस्य तु । बलिं विभवतः कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ ३१५
ततः स शुक्लो गृह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमम् । ईप्सिताँल्लभतेऽत्यर्थं कामान्भोगांश्च मानवः ॥
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरीवृतः ॥ ३१६
सर्वकर्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः । पठन्दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
मृतश्च गणसालोक्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१७
वृषेव विधियुक्तेन विमानेन विराजते । आभूतसंप्लवस्थायी रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ ३१८
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः । नैतद्वेदयते कश्चिन्नेदं श्राव्यं तु कस्यचित् ॥ ३१९
श्रुत्वैतत्परमं गुह्यं येऽपि स्युः पापकारिणः । वैश्या स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३२०
श्रावयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु । रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ३२१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते दक्षप्रोक्तस्तवो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४४७

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

देववंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाशिनी । या दक्षमधिकृत्येह कथा शर्वादुपागता ॥ १
पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ह्येषा प्रकीर्तिता । पितृणामानुपूर्व्येण देवान्वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २
त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन्स्वायंभुवेऽन्तरे । देवा यामा इति ख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूनवः ॥ ३
अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिता जिदजिताश्च ये । पुत्राः स्वायंभुवस्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः ॥ ४
तृप्तिमन्तो गणा ह्येते देवानां तु त्रयः स्मृताः । छन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वे स्वायंभुवस्य ह ॥ ५
यदुर्ययातिर्द्वौ देवौ दीधयः स्ववसो मतिः । विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतो द्युतिः ॥ ६

---

१ ग. घ. च । २ ख. घ. दीर्घमायु° । ३ घ. सुभगा । ४ क. संयुक्तो गृ° । ५ ग. शुक्रो । ६ ख. घ. ङ. °सुतप्रभुः । ६ घ. °णाशनी । ७ घ. ङ. °नी । यद्दक्ष° । ८ ख. ग. घ. ङ. °त्रा अजत्वादाजितास्तु ये । ९ ग. ङ. °साः । त्विषिम° । १० ख. ग. ङ. °त्स वै स्वा° ।

वायसो मङ्ग[1]लश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । [*अभिमन्युरुग्र[2]दृष्टिः समयोऽथ शुचिश्रवाः ॥
केवलो विश्वरूपश्च सु[3]पक्षो मधुपस्तथा ॥ ७
तुरीयो नि[4]र्हयुश्चैव युक्तो ग्रावाजिनस्तु[5] ते । यमिनो विश्वदेवाद्यं यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८
अ[6]जिरो विभुर्विभावश्च मृलिकोऽथ दिदेहकः । श्रुतिश्रृणो बृहच्छुक्रो दे[7]वा द्वादश कीर्तिताः]॥
[8]आसन्स्वायंभुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विषिमन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १०
तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद्विश्वभुक्प्रथमो विभुः[9] । असुरा ये तदा तेषामासन्दायादबान्धवाः ॥
सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । अष्टौ ते पितृभिः सार्धं नासत्या देवयोनयः ॥ १२
स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां सहस्रशः । प्रभावरूपसंपन्ना आयुषा च बलेन च ॥ १३
विस्तरादिह नोच्यन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह । स्वायंभुवो निसर्गश्च विज्ञेयः सांप्र[10]तं मनुः ॥ १४
अती[11]ते वर्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः । प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पितृभिः सह ॥ १५
तेषां सप्तर्षयः पूर्वमासन्ये तान्निबोधत । भृग्वङ्गिरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६
अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वायंभुवेऽन्तरे । अग्नीध्रश्चातिबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पुत्र एव च । मनोः स्वायंभुवस्यैते द[12]श पुत्रा महौजसः॥ १८
वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे । सासुरं तत्सगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥
सपिशाचमनुष्यं [13]च सुपर्णाप्सरसां गणम् ॥ १९
नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि । बहुत्वान्नामधेयानां संख्या तेषां कु[14]ले तथा ॥ २०
या वै व्रजकुलाख्यास्तु आसन्स्वायंभुवेऽन्तरे । कालेन बहुनाऽतीता अयनाब्दयुगक्रमैः ॥ २१

ऋषय ऊचुः—

क एष भगवान्कालः सर्वभुतापहारकः । कस्य योनिः किमादिश्च किं तत्त्वं स किमा[15]त्मजः २२
किमस्य चक्षुः का मूर्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः।किंनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत्प्रब्रूहि पृच्छताम्

सूत उवाच—

श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । सूर्ययोनिर्निमेषादिः संख्याचक्षुः स उच्यते ॥
मूर्तिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः । संवत्सरश[16]तं त्वस्य नाम चास्य कलात्मकम् ॥
सांप्रतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ [17] २५
पञ्चानां प्रविभक्तानां कालावस्थां निबोधत । दिनार्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६
संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ २७
वत्सरः पञ्चमस्तेषां का[18]लैः स युगसंज्ञितः । तेषां तु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥ २८
ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः । आदित्येयस्त्वऽसौ सारः कालाग्निः परिवत्सरः

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. घ. ङ. °ङ्गथश्चै° । २ ङ. °प्रवृष्टिः । ३ ङ. सुदक्षो । ४ क. °हेपुश्चै° । ५ ङ. ते । जनिमा विश्वदेवा च य° । ६ ङ. अजरो । ७ ख. ग. घ. ङ. °यमन्तो । ८ ख. ग. घ. ङ. पितरो र° । ९ ग.घ. ङ. °ष्टौ ताः पि° । १० ख. ग. घ. ङ. °प्रतेन तु । अ° । ११ ख. घ. ङ. °तीतो व° । १२ ग. ङ. °शपौत्रा । १३ ङ. च ससुपर्णाप्सरोग° । १४ ख. ग. घ. ङ. ले कुले । या । १५ ग. घ. ङ. °त्मकः । किं° । १६ ङ. °तीतः का° । १७ ग. ङ. दिवसार्द्धै° । १८ ग. घ. °लः संयु° ।

शुक्लकृष्णा गतिश्चापि अपां सारमयः खगः । स इडावत्सरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥३०
यश्चायं तपते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः । आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वत्सरः ॥ ३१
अहंकाराद्रुदन्रुद्रः सम्भूतो ब्रह्मणस्त्रयः । स रुद्रो वत्सरस्तेषां विजज्ञे नीललोहितः ॥
तेषां हि तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३२
अङ्गप्रत्यङ्गसंयोगात्कालात्म प्रपितामहः । ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पतिरीश्वरः ॥ ३३
सोऽग्निर्यजुश्च सोमश्च स भूतः स प्रजापतिः । प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यो योनिर्मनीषिभिः ॥
यस्मात्कालविभागानां मासर्त्वयनयोरपि । ग्रहनक्षत्रशीतोष्णवर्षायुःकर्मणां तथा ॥
योजितः प्रविभागानां दिवसानां च भास्करः ॥ ३५
वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः । एकैनैकोऽथ दिवसो मासोऽथर्तुः पितामहः ॥ ३६
आदित्यः सविता भानुर्जीवनो ब्रह्मसत्कृतः । प्रभवश्चाव्ययश्चैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७
ताराभिमानी विज्ञेयस्तृतीयः परिवत्सरः । सोमः सर्वौषधिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८
आजीवः सर्वभूतानां योगक्षेमकृदीश्वरः । अवेक्षमाणः सततं बिभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९
तिथीनां पर्वसंधीनां पूर्णिमादर्शयोरपि । योनिर्निशाकरो यश्च योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४०
तस्मात्स पितृमान्सा। ऋग्यजुश्छन्दसात्मकः । प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१
कर्मभिः प्राणिनां लोके सर्वचेष्टाप्रवर्तकः । प्राणापानसमानानां वायूनां च प्रवर्तकः ॥ ४२
पञ्चानां चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलात्मनाम् । समानकालकरणः क्रियाः संपादयन्निव ॥ ४३
सर्वात्मा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः । विधाता सर्वभूतानां क्षमी नित्यं प्रभञ्जनः ॥ ४४
योनिरग्नेरपां भूमेरवेश्चन्द्रमसश्च यः । वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामहः ॥ ४५
प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः । त्रिभिरेव कपालैस्तु अम्बकैरोपधिक्षये ॥
इज्यते भगवान्यस्मात्तस्मात्र्यम्बक उच्यते ॥ ४६
गायत्री चैव त्रिष्टुप्च जगती चैव या स्मृता । त्र्यम्बका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः॥
ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्वधीयतः । त्रिसाधनपुरोडाशस्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८
इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रोक्तं मनीषिभिः । यच्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ॥
सैकं षट्कं वि. ज्ञे.थ मध्वादीनृ।पः किल ॥ ४९
ऋतुपुत्रार्तवः पञ्च इति सर्गः समासतः । इत्येष पवमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५०
नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संहरन् । अहोरात्रकरस्तस्मात्स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१
एते प्रजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनाम् । पितरः सर्वलोकानां लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥५२
ध्यायतो ब्रह्मणो वक्त्राद्रुदन्सप्रभवद्भवः । ऋषिर्विप्रो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३
ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपपद्यते । आत्मवेशेन भूतानामङ्गप्रत्यङ्गसंभवः ॥ ५४
अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च । युगाभिमानी कालात्मा नित्यं संक्षेपकृद्विभुः ॥
उन्मादकोऽनुग्रहकृत्स इद्वत्सर उच्यते ॥ ५५

---

१ ख. ग. ङ. °युराति° । २ ख. ग. ङ. °षां सतत्वं । घ. °षां सत्त्वं प्रव° । ३ क. योऽग्निर्म° । ४ घ. °नां पौर्णिमा° । ङ. °नां पौर्णमा° । ५ ग. ङ. °मताः प्रो° । ६ ख. घ. प्रजानां । ७ ख. ग. घ. ङ. °तयश्चत्वार उपपक्षजाः । पि° । ८ ख. ग. घ. ङ. आत्मा वे° ।

रुद्राविष्टो भगवता जगत्यस्मिन्स्वतेजसा । आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६
ततस्तस्य तु वीर्येण लोकानुग्रहकारकम् । द्वितीयं भद्रसंयोगं शतं तस्यैककारकम् ॥ ५७
देवत्वं च पितृत्वं च कालत्वं चास्य यत्परम् । तस्माद्वै सर्वथा भद्रस्तैर्द्विजैरभिपूज्यते ॥ ५८
पतिः पतीनां भगवान्प्रजेशानां प्रजापतिः । भावनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ॥
ओषधीः प्रतिसंधत्ते रुद्रः क्षीणाः पुनः पुनः ॥ ॥ ५९
इत्येषां यदपत्यं वै न तच्छक्यं प्रमाणतः । बहुत्वात्परिसंख्यातुं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ६०
इमं वंशं प्रजेशानां महतां पुण्यकर्मणाम् । कीर्तयान्स्थिरकीर्तीनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशवर्णनं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२५०८

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

युगधर्माः ।

वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिश्चयम् । ओंकारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्णं चाऽऽदितः स्मृतम् ॥ १
यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा । ऋचो यजूंषि सामानि वायुरग्निस्तथा जलम् * २
तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्ये प्रजज्ञिरे । चतुर्दश महात्मानो देवानां ये तु देवताः ॥ ३
तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् । अनुग्रहार्थं लोकानामादिमध्यान्त उच्यते ॥ ४
सप्तर्षयस्तथेन्द्रा ये देवाश्च पितृभिः सह । अक्षराज्जज्ञिरे सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५
इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदम् । पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६
कृतं त्रेता द्वापरं च युगानि कलिना सह । परिवर्तमानैस्तैरेव भ्रममाणेषु चक्रवत् ॥ ७
देवतास्तु तदोद्विग्नाः कालस्य वशमागताः । न शक्नुवन्ति तन्मानं संस्थापयितुमात्मना ॥ ८
तदा ते वाग्यता भूत्वा आदौ मन्वन्तरस्य वै । ऋषयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः ॥ ९
समाधाय मनस्तीव्रं सहस्रं परिवत्सरान् । प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः कालस्य वै तदा ॥ १०
अयं हि कालो देवेशश्चतुर्मूर्तिश्चतुर्मुखः । कोऽस्य विद्यान्महादेव अगाधस्य महेश्वर ॥ ११
अथ दृष्ट्वा महादेवस्तंतु कालं चतुर्मुखम् । न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयताम् ॥ १२
तत्करिष्याम्यहं सर्वं न वृथाऽयं परिश्रमः । उवाच देवो भगवान्स्वयं कालः सुदुर्जयः ॥ १३
यदेतस्य मुखं श्वेतं चतुर्जिह्वं हि लक्ष्यते । एतत्कृतयुगं नाम तस्य कालस्य वै मुखम् ॥
असौ देवः सुरश्रेष्ठो ब्रह्मा वैवस्वतो मुखः ॥ १४
यदेतद्रक्तवर्णाभं तृतीयं वः स्मृतं मया । त्रिजिह्वं लेलिहानं तु एतत्त्रेता युगं द्विजाः ॥ १५

---

* नात्राध्यायपरिसमाप्तिः ख. पुस्तके । + जलमित्यन्तेऽध्यायपरिसमाप्तिर्दृश्यते ख. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. ङ. °स्तस्यानुवि°। २ ख. ग. घ ङ. °स्तद्विद्भि°। ३ घ. ङ. भावनः । ४ ख ग. घ. °र्णं वाऽऽदि°। ५ ख. °म् । सूत उवाच त° ६ ख. ग. घ ङ. °हार्थं लो°। ७ ख. ग. घ. ततो द्वि° ८ ख. °न्ति नाऽऽत्मानं । ग. ङ. °न्ति तेन्मानं । घ. °न्तितेत्मानं । ९ ग. ङ. देवमु° । १० घ. वै विश्वतोमु° । ११ घ. द्वितीयं ।

(युगधर्माः)

अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेश्वरात् । ततोऽत्र इज्यते यज्ञस्तिस्रो जिह्वास्त्रयोऽग्नयः ॥
इष्ट्वा चैवाग्नयो विप्राः कालजिह्वा प्रवर्तते ॥ १६
यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलम् । द्विपादोऽत्र भविष्यामि द्वापरं नाम तद्युगम् ॥ १७
यदेतत्कृष्णवर्णाभं तुरीयं रक्तलोचनम् । एकजिह्वं पृथु श्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८
ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयंकरम् । कल्पस्य तु मुखं ह्येतच्चतुर्थं नाम भीषणम् ॥ १९
न सुखं नापि निर्वाणं तस्मिन्भवति वै युगे । कालग्रस्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन्भविष्यति २०
ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यस्त्रेतायां यज्ञ उच्यते । द्वापरे पूज्यते विष्णुरहं पूज्यश्चतुर्ष्वपि ॥ २१
ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यैव कलास्त्रयः । सर्वेष्वेव हि कालेषु चतुर्मूर्तिर्महेश्वरः ॥ २२
अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवर्तकः । युगकर्ता तथा चैव परं परपरायणः ॥ २३
तस्मात्कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् । अभयार्थं च देवानामुभयोर्लोकयोरपि ॥ २४
तदा भव्यश्च पूज्यश्च भविष्यामि सुरोत्तमाः । तस्माद्भयं न कार्यं च कलिं प्राप्य महौजसः॥२५
एवमुक्तास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह । प्रणम्य शिरसा देवं पुनरूचुर्जगत्पतिम् ॥ २६

देवर्षय ऊचुः—

महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः । भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः ॥ २७

महादेव उवाच—

एष कालश्चतुर्मूर्तिश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्मुखः । लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामति सर्वशः ॥ २८
नासाध्यं विद्यते चास्य सर्वस्मिन्सचराचरे । कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥२९
सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे । तस्मात्तु सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३०
विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वोक्तान्येकसप्ततिः । तानि मन्वन्तराणीह परिवृत्तयुगक्रमात् ॥ ३१
एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः । यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरक्षयः ॥ ३२
एवमुक्त्वा तु भगवान्देवर्षिपितृदानवान् । नमस्कृतश्च तैः सर्वैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३
एवं स कालो भगवन्देवर्षिपितृदानवान् । पुनः पुनः संहरते सृजते च पुनः पुनः ॥ ३४
अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः । पूज्यते भगवानीशो भयात्कालस्य तस्य वै ॥ ३५
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कलौ कुर्यात्तपो द्विजः । प्रपन्नस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ॥
तस्माद्देवा दिवं गत्वा अवतीर्य च भूतले ॥ ३६
ऋषयश्चैव देवाश्च कलिं प्राप्य सुदारुणम् । तप इच्छन्ति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायणाः ॥
अवतारान्कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७
एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रशः । वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८
देवापिः पौरवो राजा मनुश्चेक्ष्वाकुवंशजाः । महायोगबलोपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९
क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्तिष्ये त्रेतायुगे कृते । महर्षिभिश्चैव सार्धं भाव्ये त्रेतायुगे पुनः ॥
गोत्राणां क्षत्रियाणां च भविष्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ४०

---

१ ख. ग. ङ. जनेता° । २ ख. ग. घ. ङ. कालका° । ३ ग. ङ. °यणाः । त° । ४ ख. घ. ङ. °दा । इज्यश्च पू° । ग °दा द्रव्यश्च पू° । ५ ग. ङ. °लः श्रीम° । ६ घ ङ. °नि कालः सं° । ७ ङ. सहरते । ८ ख. क्षणात् । ९ ख. °स्कृतस्तु तैः । ग. ङ. °स्कृतश्च तैः । १० ख. घ. ङ. मनुश्चेक्ष्वा° । ११ ख, ग घ. ङ. °शजः म° ।

(युगधर्माः)

द्वापरान्ते प्रतिष्ठन्ते क्षत्रिया ऋषिभिः सह । कृते त्रेतायुगे चैव तथा क्षीणे च द्वापरे ॥ ४१
[*ब्रह्मक्षत्रस्य चोच्छेदा द्विजार्थाय कलौ स्मृताः । एवमेतेषु सर्वेषु युगेषु क्रमशस्तथा ॥ ४२
सप्तर्षिभिस्तथा सार्धं संतानार्थं युगे युगे । एवं क्षत्रस्य चोच्छेदाः संबन्धाद्वै द्विजैः स्मृताः] ॥
+नराः पातकिनो ये वै वर्तन्ते ते कलौ स्मृताः ॥ ४३
मन्वन्तराणां सप्तानां सान्तानार्था श्रुतिः स्मृतिः । एवमेतेषु सर्वेषु युगक्षयक्रमस्तथा ॥ ४४
परस्परं युगानां च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवः । यथा वै प्रकृतिस्तेभ्यः प्रवृत्तानां यथाक्षयम् ॥ ४५
जामदग्न्येन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते । क्रियन्ते कुलटाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ॥
द्विवंगतानहं तुभ्यं कीर्तयिष्ये निबोधत ॥ ४६
ऐडमिक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते । राजानः श्रेणिबन्धास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४७
ऐडवंशेऽथ संभूतास्तथा चेक्ष्वाकवो नृपाः । तेभ्य एव शतं पूर्णं कुलानामभिषेचिनम् ॥ ४८
तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणः स्मृतः । भोजं तु त्रिशतं क्षत्रं चतुर्धा तद्यथादिशम् ॥ ४९
तेष्वतीतास्तु राजानो ब्रुवतस्तान्निबोधत । शतं वै प्रतिविन्ध्यानां हैहयानां तथा शतम् ॥ ५०
धार्तराष्ट्रास्त्वेकशतमशीतिर्जनमेजयाः । शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्यिणां शतम् ॥ ५१
ततः शतं तु पौलानां शतं काशिकुशादयः । तथाऽपरं सहस्रं तु येऽतीताः शशबिन्दवः ॥
ईजानास्तेऽश्वमेधैस्तु सर्वे नियुतदक्षिणैः ॥ ५२
[×एवं राजर्षयोऽतीताः शतशोऽथ सहस्रशः । मनोर्वैवस्वतस्येह वर्तमानेऽन्तरे शुभे ॥ ५३
पुनरुक्तबहुत्वाच्च न शक्यं विस्तरेण तु ।]÷एवं संक्षेपतः प्रोक्ता न शक्या विस्तरेण तु ॥
वक्तुं राजर्षयः कृत्स्ना येऽतीतास्तैर्युगैः सह ॥ ५४
एते ययातिवंशस्य बभूवुर्वंशवर्धनाः । कीर्तिता द्युतिमन्तस्ते ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ ५५
लभन्ते च वरान्पञ्च दुर्लभान्ब्रह्मलौकिकान् । आयुः पुत्रा धनं कीर्तिरैश्वर्यं भूतिरेव च ॥ ५६
धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य धीमताम् । तथोक्ता लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकं व्रजन्ति वै ॥ ५७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां च कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥
कृते वै प्रक्रियापादश्चतुःसाहस्र उच्यते । तस्माच्चतुःशतं संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ५९
त्रेता त्रीणि सहस्राणि संख्यया मुनिभिः सह । तस्यापि त्रिशती संध्या संध्यांशस्त्रिशतः स्मृतः
अनुषङ्गपादस्त्रेतायास्त्रिसाहस्रस्तु संख्यया । द्वापरे द्वे सहस्रे तु वर्षाणां संप्रकीर्तितम् ॥ ६१
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशो द्विशतस्तथा । उपोद्घातस्तृतीयस्तु द्वापरे पाद उच्यते ॥ ६२
कलिं वर्षसहस्रं तु प्राऽऽहुः संख्याविदो जनाः । तस्यापि शतिका संध्या संध्यांशः शतमेव च
संहारपादः संख्यातश्चतुर्थो वै कलौ युगे । ससंध्यानि सहांशानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६४
एतद्द्वादशसाहस्रं चतुर्युगमिति स्मृतम् । एवं पादैः सहस्राणि श्लोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६५
संध्यासंध्यांशकैरेव द्वे सहस्रे तथाऽपरे । एवं द्वादशसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो क. पुस्तके नास्ति । ÷ इदमर्द्धं नास्ति क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ख. °नां सतानार्थं श्रु° । घ. ङ. °नां संतानाश्च श्रु° । २ ख. ग. घ. ङ. °द्भवम् । य° । ३ क. °ता यथा । ४ ङ. °दिवम् । ते° । ५ ख. ग. घ. ङ. °तीताः सनामानो । ६ ग. घ. वः । ईजा° । ७ ख. घ. °म् । यथोक्तो लौकिकश्चै । ८ ख. ग. घ. ङ. कृतम् । ९ क. °तादीनि स° । १० ग. घ. ङ. °ताश्चिस° । ११ ख. घ. ङ. कलिर्युगम् ।

यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगम् । यथा युगं चतुष्पादं विधात्रा विहितं स्वयम् ॥
चतुष्पादं पुराणं तु ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२५८८

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

स्वायंभुववंशवर्णनम् ।

सूत उवाच-

मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह । तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १
देवांश्च विविधा ये च तस्मिन्मन्वन्तरेऽधिपाः । ऋषयो मनवश्चैव[2] सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २
महर्षिसर्गः प्रोक्तो वै वंशं स्वायंभुवस्य तु । विस्तरेणानुपूर्व्या च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३
मनोः स्वायंभुवस्याऽऽसन्दश पौत्रास्तु[3] तत्समाः । यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपसमन्विता ॥ ४
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये त्रेतायुगे तदा ॥ ५
प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायंभुवस्य तु । प्रजासर्गतपोयोगैस्तैरियं विनिवेशिता ॥ ६
प्रियव्रतात्प्रजावन्तो वीरात्कन्या व्यजायत । कन्या सा तु महाभागा कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ ७
कन्ये द्वे शतपुत्राश्च सम्राट्कुक्षिश्च ते उभे । तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥ ८
अग्नीध्रश्च वपुष्मांश्च मेधा मेधातिथिर्विभुः । ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः सर्व एव च ॥ ९
प्रियव्रतोऽभिषिच्यैतान्सप्तसप्तसु[11] पार्थिवान् । द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोधत ॥ १०
जम्बूद्वीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रं तु महाबलम् । प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ ११
शाल्मलौ तु वपुष्मन्तं राजानमभिषिक्तवान् । ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान्प्रभुः ॥ १२
द्युतिमन्तं च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् । शाकद्वीपेश्वरं चापि हव्यं चक्रे प्रियव्रतः ॥ १३
पुष्कराधिपतिं चापि सवनं कृतवान्प्रभुः । पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ॥
धातकिश्चैव[12] द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥ १४
महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः । नाम्ना तु धातकेश्चापि धातकीखण्ड उच्यते ॥ १५
हव्यो[14] व्यजनयत्पुत्राञ्शाकद्वीपेश्वरान्प्रभुः । जलदं च कुमारं च सुकुमारं मणीचकम्[13] ॥
वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमं च महाद्रुमम् ॥ १६
जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते । कुमारस्य च कौमारं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ १७
सुकुमारं तृतीयं तु सुकुमारस्य कीर्तितम् । मणीचकस्य चतुर्थं मणीचकमिहोच्यते ॥ १८

---

१ ख. ग. घ. ङ. °वाह्यष्टविधा । २ क. °यौ मानवाश्चै° । ३ ग. °सप्त पौ° । घ. °न्वंशे पुत्रा° । ४ ख. ग. घ. ङ. °पासपत्तमना । स° । ५ ग. वतो वी° । ६ ख. ग. घ. °रानक° । ७ क. °पुत्राश्च । ८ ख. ग. घ. °ध्रश्चाग्निबाहुश्च मे° । ९ खं. सेवनः । १० ख. घ °नः पुत्र ए° । ११ ख. ग. घ. ङ. °ध्रं सुम° । १२ ख. घ. ङ. धातुकि° । १३ ख. ग. ङ. °णीवय° । १४ ख. ग. घ. °दं समो° । ङ. °दं समेदा° ।

वसुमोदस्य वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकम् । मोदकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ १९
महाद्रुमस्य नाम्ना तु सप्तमं तु महाद्रुमम् । एषां तु नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २०
क्रौञ्चद्वीपेश्वरस्यापि पुत्रा द्युतिमतस्तु वै । [*कुशला मनुगश्चोष्णः पीवरश्चान्धकारकः ॥
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥] २१
तेषां स्वनामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः शुभाः । उष्णस्योष्णः स्मृतो देशः पीवरस्यापि पीवरः
अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारश्च कीर्त्यते । मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुन्दुभिः स्मृतः ॥
एते जनपदाः सप्त क्रौञ्चद्वीपे तु भास्वराः ॥ २३
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैते सुमहौजसः । उद्भिदो वेणुमाश्चैव स्वैरथो लवणो धृतिः ॥
षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ , २४
उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् । तृतीयं स्वैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतम् ॥ २५
पञ्चमं धृतिमद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् । सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकीर्तितम् ॥ २६
तेषां द्वीपाः कुशद्वीपे तत्सनामान एव तु । आश्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलंकृताः ॥ २७
शाल्मस्येश्वराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुष्मतः । श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥
वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८
श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रोहितस्य च रोहितः । जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हारितः २९
वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः । सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३०
प्लक्षद्वीपे तु वक्ष्यामि जम्बूद्वीपादनन्तरम्[3] । सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरा नृपाः ॥ ३१
ज्येष्ठः शान्तभयस्तेषां सप्तवर्षाणि तानि वै । तस्माच्छान्तभयाच्चैव शिशिरस्तु सुखोदयः[6] ॥
आनन्दश्च ध्रुवश्चैव क्षेमकश्च शिवस्तथा ॥ ३२
तानि तेषां सनामानि सप्तवर्षाणि भागशः । निवेशितानि तैस्तानि पूर्वे स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ३३
मेधातिथेस्तु पुत्रैस्तैः सप्तद्वीपनिवासिभिः । वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्लक्षद्वीपे प्रजाः कृताः ॥ ३४
प्लक्षद्वीपादिकेष्वेव शाकद्वीपान्तरेषु वै । ज्ञेयः पञ्चसु धर्मो वै वर्णाश्रमविभागशः ॥ ३५
सुखमायुश्च रूपं च बलं धर्मश्च नित्यशः । पञ्चस्वेतेषु द्वीपेषु[12] सर्वं साधारणं स्मृतम्[11] ॥ ३६
सप्तद्वीपपरिक्रान्तं जम्बूद्वीपं निबोधत । अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलम् ॥
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तं जम्बूद्वीपेश्वरं नृपम् ॥ ३७
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमौजसः[13] । ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य[14] किम्पुरुषोऽनुजः ॥ ३८
हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलावृतः । रम्यः स्यात्पञ्चमः पुत्रो[15] हरिण्मान्षष्ठ उच्यते[16] ॥ ३९
कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो ह्यष्टमः स्मृतः । नवमः केतुमालस्तु[17] तेषां देशान्निबोधत ॥ ४०

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. °यं स्वर° । २ ख, ग. घ. ङ. °काः । प्लक्षद्वी° । ३ क. जम्बुद्वी° । ४ ख. ग. घ. °त्राः सप्तद्वी° । ५ ङ. °न्तमुखाश्चैव । ६ ग. घ. ङ. °दयम् । आ° । ७ ख. घ. °नन्दं च शिवं चैव क्षेमकं च धुवं तथा । ग. ङ. °नन्दं च ध्रुवं चैव क्षेमकं च शिवं तथा । ८ घ. ङ. पूर्वं स्वा° । ९ ख. घ. ङ. °स्तैः प्लक्षद्वी° । १० ख. गतः । सु° । घ. ङ. °गजः । सु° । ११ ख. ग. घ. ङ. °म् । प्लक्षद्वीपः परिक्रान्तो ज° । १२ ग. ङ. °दं काम्यपु° । १३ ख. ग. घ. ङ. °समानव । ज्ये° । १४ ङ. ख्यातो नाभेः किम्पु° । १५ घ. °त्रो हिरण्मा° । १६ ख. ग. घ. ङ. °ते । भूयस्तु । १७ ख. घ. ङ. °लश्च ते° ।

(स्वायंभुववंशववर्णनम्)

नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाह्वं तु पिता ददौ । हेमकूटं तु यद्वर्षं ददौ किंपुरुषाय तत् ॥ ४१

नैषधं यत्स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तद्ददौ । मध्यमं यत्सुमेरोस्तु स ददौ तदिलावृते ॥ ४३

नीलं तु यत्स्मृतं वर्षं रम्यायैतत्पिता ददौ । श्वेतं यदुत्तरं तस्मात्पित्रा दत्तं हिरण्मते ॥ ४२

यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ । वर्षं माल्यवतं चापि भद्राश्वाय न्यवेदयत् ॥ ४४

गन्धमादनवर्षं तु केतुमाले न्यवेदयत् । इत्येतानि महान्तीह नव वर्षाणि भागशः ॥ ४५

अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यषिञ्चत । यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६

इत्येतैः सप्तभिः कृत्स्नाः सप्तद्वीपा निवेशिताः । प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायंभुवस्य तु॥४७

यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु । तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥

विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च । धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥

न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वेव तु सर्वशः ॥ ४९

नाभेर्हि सर्गं वक्ष्यामि हिमाह्वे तन्निबोधत । नाभिस्त्वजनयत्पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः ॥

ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम् ॥ ५०

ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः । सोऽभिषिच्यार्थं भरतः पुत्रं प्राव्राज्यमास्थितः ॥ ५१

हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् । तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ ५२

भरतस्याऽऽत्मजो विद्वान्सुमतिर्नाम धार्मिकः । बभूव तस्मिंस्तद्राज्यं भरतः संन्ययोजयत् ॥

पुत्रसंक्रामितश्रीको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३

तैजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरमित्रजित् । तैजसस्याऽऽत्मजो विद्वानिन्द्रद्युम्न इति श्रुतः ॥ ५४

परमेष्ठी सुतस्याथ निधने तस्य शोभनः । प्रतीहारः कुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ॥

प्रतिहर्तेति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५

उन्नेता प्रतिहर्तुस्तु भुवस्तस्य सुतः स्मृतः । उद्गीथस्तस्य पुत्रोऽभूत्प्रैनाविश्चापि तत्सुतः ॥ ५६

प्रैनावेस्तु विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः । पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥

गयस्य तु नरः पुत्रो नरस्यापि सुतो विराट् । विराट्सुतो महावीर्यो धीमांस्तस्य सुतोऽभवत् ॥

धीमतश्च महान्पुत्रो महतश्चापि भौवनः । भौवनस्य सुतस्त्वष्टा औरिजस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ५९

औरिजस्य रजः पुत्रः शतजिद्रजसो मतः । तस्य पुत्रशतं त्वासीद्राजानः सर्व एव ते ॥ ६०

विश्वज्योतिष्प्रधाना यैस्तैरिमा वर्धिताः प्रजाः । तैरिदं भारतं वर्षं (*सप्तखण्डं कृतं पुरा ॥

तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं भारती धरा । कृतत्रेतादियुक्तानि युगाख्यान्येकसप्ततिः ॥ ६२

येऽतीतास्तैर्युगैः सार्धं राजानस्ते तदन्वयाः । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वे) शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. °मादं तु । २ ख. घ. °त्तं हिरण्म° । ३ ख. ङ. °ङ्गवातो । ४ ग. घ. ङ. कृत्स्ना सप्तद्वीपा निवेशिता । प्रि° । ५ ख. घ. °द्युतिम् । ऋ° । ६ ख. घ. ङ. °थ ऋषभः पु° । ७ क. सः । तेजस्तु सुत° । ८ क. °त् । तेज° । ९ क. °तश्चाथं । १० क. घ. °हारकु° । ११ ख. ङ. °हर्नस्तु । १२ ख. ग. ङ. प्रस्तावि° । घ. प्रस्तायश्चा° । १३ ख. ग. ङ. प्रस्तावे° । १४ ङ. गजः । १५ ङ. गजस्य । १६ घ. अरज° । १७ घ. अरजस्य । १८ घ. ज्योतिप्रधानास्ते यैरि° । १९ ख. ग. °त्पद्वीपमिहान्तिकम् । ते । घ. °त्पद्वीपमहान्तिकम् । ते° ।

एष स्वायंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् । ऋषिभिर्देवनैश्चापि पितृगन्धर्वराक्षसैः ॥ ६४
यक्षभूतपिशाचैश्च मनुष्यमृगपक्षिभिः । तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्तते ॥ ६५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वायंभुववंशानुकीर्तनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२६४०

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

जम्बूद्वीपवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

एवं प्रजासंनिवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुंगवः । पप्रच्छ निपुणः सूतं पृथिव्यायामविस्तरौ ॥ १
कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो । कियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥
महाभूतप्रमाणं च लोकालोकौ तथैव च । पर्यायपारिमाण्यं च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा ॥
[* एतत्प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरम् । संख्यां चैव समुद्राणां द्वीपानां चैव विस्तरम् ॥
यावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः । महाभूतप्रमाणं च लोकालोकौ तथैव च ॥
पर्यायपारिमाण्यं च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा] ॥ ५
द्वीपभेदसहस्राणि सप्तस्वन्तर्गतानि वै । न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६
सप्तद्वीपं तु वक्ष्यामि चन्द्रादित्यग्रहैः सह । येषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण भावयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तन्निन्यं च प्रचक्ष्यं(क्ष)ते
नववर्षं प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा । विस्तरान्मण्डलाच्चैव योजनैस्तन्निबोधत ॥ ९
शतमेकं सहस्राणां योजनानां प्रमाणतः । नानाजनपदाकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ १०
सिद्धचारणगन्धर्वपर्वतैरुपशोभितम् । सर्वधातुनिबद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः ॥
पर्वतप्रभवाभिश्च नदीभिः पर्वतैस्तथा ॥ ११
जम्बूद्वीपः पृथुः श्रीमान्सर्वतः परिवारितः । नवभिश्चाऽऽवृतः सर्वैर्भुवनैर्भूतभावनैः ॥
(+ लावणेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥) १२
जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्समेन तु समंततः । प्रागायताः सुपर्वाणः षडिमे वर्षपर्वताः ॥
अवगाढा उभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ १३
हिमप्रायश्च हिमवान्हेमकूटश्च हेमवान् । तरुणादित्यवर्णाभो हैरण्यो निषधः स्मृतः ॥ १४
चातुर्वर्णस्तु सौवर्णो मेरुश्चोच्चतमः स्मृतः । वृत्ताकृतिप्रमाणश्च चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥ १५
नानावर्णस्तु पार्श्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः । नाभिबन्धनसंभूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ घ. °ह निव° । २ ख. ग. ङ. °त्वा वै शंशपायनः । प° । घ. °त्वा वैशांशपयनः । प° । ३ ङ. °थार्थतः । सू° । ४ ख. °लोकं त° । ५ ख. ग. घ. ङ. °क्तु यः संततं महत् । स° । ६ ख. ग. घ. °दित्यौ प्र° । ७ ख. ग. घ. ङ. तदनित्यं प्रभाष्यते । ८ ख. ग. घ. ङ. °नामात्प्रमा° । ९ ख. ग. घ. ङ. °तः । वृत्ताकृ° । १० ख. °वर्ष्वेषु पा° ।

पूर्वतः श्वेतवर्णोऽसौ ब्राह्मण्यं तस्य तेन तत्। पीतश्च दक्षिणेनासौ तेन वैश्यत्वमिष्यते ॥ १७
भृङ्गपत्रनिभश्चासौ पश्चिमेन महाबलः[1]। तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरोर्नानार्थकारणात् ॥ १८
पार्श्वमुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णं स्वभावतः। तेनास्य क्षत्रता च स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥
व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९
नीलश्च वैदूर्यमयः[2] श्वेतशृङ्गो हिरण्मयः। मयूरबर्हवर्णस्तु शातकौम्भस्तु शृङ्गवान् ॥ २०
एते पर्वतराजानः सिद्धचारणसेविताः। तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्र उच्यते[3] ॥ २१
मध्ये त्विलावृतं यस्तु महामेरोः[4] समन्ततः। नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतस्तु सः ॥
मध्ये तस्य महामेरोर्निर्धूम इव पावकः ॥ २२
वेद्यर्धं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्धं तथोत्तरम्। वर्षाणि यानि सप्तात्र तेषां ये वर्षपर्वताः ॥
द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३
जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्तेषामायाम उच्यते। योजनानां सहस्राणि शते द्वे मध्यमौ गिरी ॥ २४
नीलश्च निषधश्चैव ताभ्यां हीनास्तु येऽपरे[5]। श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवाञ्शृङ्गवांश्च यः ॥ २५
नवतिर्द्वाविशीतिर्द्वौ[6] सहस्राण्यायतास्तु ये। तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६
संपातविषमैस्तैस्तु पर्वतैरावृतानि च[7]। संततानि नदीभेदैरगम्यानि परस्परम् ॥
वसन्ति तेषु सत्वानि नानाजातीनि भागशः ॥ २७
इदं हैमवतं वर्षं भारतं नाम विश्रुतम्। हेमकूटं परं तस्मान्नाम्ना किंपुरुषं स्मृतम् ॥ २८
नैषधं हेमकूटं तु हरिवर्षं तदुच्यते। हरिवर्षात्परं चैव मेरोश्च तदिलावृतम् ॥ २९
इलावृतप(तात्प)रं नीलं रम्यकं नाम विश्रुतम्। रम्यात्परतरं श्वेतं विश्रुतं तद्धिरण्मयम् ॥
हिरण्मयात्परं चापि शृङ्गवांस्तु कुरु स्मृतम् ॥ ३०
धनुःसंस्थे च विज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे। दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमं तदिलावृतम् ॥ ३१
अर्वाक्च निषधस्याथ वेद्यर्धं दक्षिणं स्मृतम्। परं नीलवतो यच्च वेद्यर्धं तु तदुत्तरम् ॥
वेद्यर्धे[9] दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२
तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलावृतम्। दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३
उदगायतो महाशैलो माल्यवान्नाम पर्वतः। योजनानां सहस्रोरुरानीलनिषधा यतः ॥
[*आयामतश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रकीर्तितः ॥ ३४
तस्य प्रतीच्यां विज्ञेयः पर्वतो गन्धमादनः। आयामादथ[10] विस्तारान्माल्यवानिति विश्रुतः] ॥
परिमण्डलयोर्मध्ये मेरुरुत्तमपर्वतः[11]। चतुर्वर्णः सुसौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥
अव्यक्ता धातवः सर्वे[12] समुत्पन्ना जलादयः ॥ ३६
अव्यक्तात्पृथिवी[13]पद्मं मेरुपर्वतकर्णिकम्। चतुष्पत्रं समुत्पन्नं[14] व्यक्तं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति।

---

१ ख. घ °हाचलः। २ ख. वैडूर्य°। ३ ख ग ङ. °र्णः सव°। ४ ख. °मेरोर्नि°। ५ ख. घ. °नाश्च ये°। ६ ख. ग घ. ङ. °ते। ७ ख. च। सन्ति ता°। ८ ख. ग. घ ङ. °क्षस हं कु°। ९ क. °द्यर्ध द°। १० घ. °यामम थ विस्तारं मा°। ११ ख. ग. ङ मेरोरुत्त°। घं. मेरोरुत्तरप°। १२ ख. ग. ङ. सर्वाः। १३ ख. ङ. °क्ता पृथि°। १४ ख. °मुत्सन्न।

(जम्बूद्वीपवर्णनम्)

ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृतयो द्विजसत्तमाः । नैकक्लार्जितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८
कृतात्मभिर्विनीतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । महादेवो महायोगी जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ॥
सर्वलोकगतोऽनन्तो ह्यमूर्तित्वादजायत ॥ ३९
न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा । योगाच्चैवेश्वरत्वाच्च सर्वात्मा(त्म)गत एव सः ॥ ४०
तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकाब्जं सनातनम् । कल्पशेषस्य तस्याऽऽदौ कालस्य गतिरीदृशी ॥ ४१
तस्मिन्पद्मे समुत्पन्नो देवदेवश्चतुर्मुखः । प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२
तस्य बीज[3]निसर्गो हि पुष्करस्य यथार्थवत् । कृत्स्नः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणेह कथ्यते ॥ ४३
यदब्जं वैष्णवं कार्यं ततस्तन्नाभितोऽभवत् । पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी सवनद्रुमा ॥ ४४
तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितम् । वर्ण्यमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः ॥ ४५
महाद्वीपास्तु विख्याताश्चत्वारः पत्रसंस्थिताः । ततः कर्णिकसंस्थानो मेरुर्नाम महाबलः ॥ ४६
नानावर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते । पीतं तु दक्षिणं तस्य शृङ्गं कृष्णं तथाऽपरम् ॥ ४७
उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णसमन्वितम् । मेरुस्तु शोभते शुभ्रो राजवत्स तु धिष्ठितः ॥ ४८
तरुणादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः । चतुरशीतिसाहस्र उत्सेधेन प्रकीर्तितः ॥ ४९
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तृतस्तावदेव तु । स शरावस्थितः पूर्वं द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ५०
विस्तारात्त्रिगुणश्चास्य परिणाहः समन्ततः । [*मण्डलेन प्रमाणेन त्र्यस्रेऽर्धं तु तदिष्यते ॥ ५१
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां+] समन्ततः । अष्टाभिरधिकानि स्युस्त्र्यस्रे मानं प्रकीर्तितम् ॥
चतुरस्रेण मानेन परिणाहः समन्ततः । [चतुःषष्टिः सहस्राणि योजनानां] विधीयते ॥ ५३
स पर्वतो महा[12]न्दिव्यो दिव्यौषधिसमन्वितः । भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४
तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वोरगराक्षसाः । शैलरा[13]जे प्रदृश्यन्ते शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ५५
स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभा[14]वनैः । चत्वारो यस्य देशा वै नानापार्श्वेष्वधिष्ठिताः ॥ ५६
भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः । उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ५७
कर्णिका तस्य पद्मस्य समन्तात्परिम[15]ण्डला । योजनानां सहस्राणि नवतिः षट्प्रकीर्तिताः ॥
चत्वारश्चाप्यशी[16]तिश्च अन्तरा(र)न्तराधिष्ठिताः ॥ ५८
त्रिशतं च सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः । तस्य केशरजालानि विस्तीर्णानि समन्ततः[17] ॥ ५९
शतसाहस्रिकायामा साशीतिपृथुलायता । चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानां चतुर्दिशम् ॥ ६०
तत्र याऽसौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिश[18]ब्दिता । तां वर्ण्यमानामे[19]काग्राः समासेन निबोधत ॥ ६१
श[20]तास्रिमेनं मेनेऽत्रिः सहस्रा[21]स्रिमृषिर्भृगुः । अष्टास्रिमेनं सावर्णिश्चतुरस्रं तु भागुरिः ॥ ६२
व(वा)र्षायणिस्तु सा[22]मुद्रं श[23]रावं चैव गालवः । ऊर्ध्ववेणीकृतं गार्ग्यः क्रोष्टुकिः परिमण्डलम् ॥ ६३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख ग घ °नन्त अमू° । २ ख. घ. °त्पन्ने द° । ३ क. बीजानि । ४ ङ. °कारस° । ५ क. °हाबलः । ६ ङ. °वर्णः सपार्श्वेषु पर्व° ७ ङ उच्छ्रितः । स प्र° । ८ घ ङ. °स्थितत्वात्तु द्वा° । ९ क मानेन । १० क. °हादि° । ११ क. °राजैः प्र° । १२ क. °हादि° । १३ क. ° राजैः प्र° । १४ क. °वनः च° । १५ ख. ग. घ. ङ. °ण्डलम् । यो° । १६ ख. घ. ङ °शीतिं च अ° । १७ ख ग. घ. ङ. °तः । सहस्राणां शतं या° १८ ख. ग. घ. ब्दिताः । तां । १९ ख. घ. °काग्न्याः स° । २० ग. ङ. °तास्रिमे । २१ ग. घ. ङ. °स्रास्रिमृ° । २२ ख. ग. ङ. °मुद्रं श° । २३ ख. ग. घ. ङ. °रावते च गा° ।

यद्यद्यस्य हि यत्पार्श्वे पर्वताधिरतेर्ऋषिः। तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मैनं वेद कृत्स्नशः॥ ६४
मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतम्। अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभम्॥ ६५
कान्तं सहस्रपर्वाणं सहस्रोदककन्दरम्। सहस्रशतपत्रं तं विद्धि मेरुं नगोत्तमम्॥ ६६
मणिरत्नार्पितस्तम्भैर्मणिचित्रितवेदिकैः। सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विद्रुमतोरणैः॥ ६७
विमानयानैः श्रीमद्भिः शतसंख्यैर्दिवौकसाम्। प्रभादीपितपर्यन्तं[2] मेरुं पर्वणि पर्वणि॥ ६८
तस्य पर्वसहस्रेऽस्मिन्नानाश्रयविभूषिते[3]। सर्वदेवनिकायानि संनिविष्टान्यनेकशः॥ ६९
तमावसचोर्ध्वतले देवदेवश्चतुर्मुखः। ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो वरिष्ठस्त्रिदिवौकसाम्॥ ७०
महाभुवनसंपूर्णैः सर्वैः कामफलप्रदैः। महापुरसहस्रैस्तं दिक्ष्वनेकसमाकुलम्॥ ७१
तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मर्षिगणसेविता। नाम्ना मनोवती नाम सर्वलोकेषु विश्रुता॥ ७२
तत्रेशानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्चसम्। महाविमानसंस्थस्य महिम्ना वर्तते सदा॥ ७३
तत्र सर्षिगणा देवाश्चतुर्वक्त्रस्य ते तदा। तदेव तेजसां राशिर्देवानां तत्र कीर्त्यते॥ ७४
तत्राऽऽस्ते श्रीपतिः श्रीमान्सहस्राक्षः पुरंदरः। उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुरर्षिभिः ७५
तत्र लोकपतेः स्थानमादित्यसमवर्चसः। महेन्द्रस्य महाराज्ञः सर्वसिद्धैर्नमस्कृतम्॥ ७६
तमिन्द्रलोकं लोकस्य ऋद्ध्या परमया युतम्। दीप्यते त्वमरश्रेष्ठैस्त्रिदिशैर्नित्यसेवितम्॥ ७७
द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदक्षिणे। नानाधातुशतैश्चित्रैः सुरम्यमतितेजसम्॥ ७८
नैकरत्नार्थिततलमनेकस्तम्भसंयुतम्। जाम्बूनदकृतोद्यानं नानारत्नसुवेदिकम्॥ ७९
कूटागारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनोत्तमैः। महाविमानं प्रथितं भास्वरं जातवेदसम्॥ ८०
सा हि तेजोवती[11] नाम हुताशस्य महासभा। साक्षात्तत्र सुरश्रेष्ठः सर्वदेवमुखोऽनलः॥ ८१
शिखाशतसहस्राढ्यो ज्वालामाली विभावसुः। स्तूयते हूयते चैव[12] तत्र सर्षिगणैः सुरैः॥ ८२
अधिदैवकृतं[13] विभैर्विशेषः स तु उच्यते[14]। सविभागं च तेजश्च सर्व ए(मे)व न संशयः॥ ८३
भोगान्तरमनुप्राप्त एकतेजोविभुः स्मृतः। पृथक्त्वं च हि युक्त्या तु कार्यकारणमिश्रितम्॥ ८४
तमग्निं लोकलोकज्ञैस्तद्वीर्यैस्तत्पराक्रमैः। महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभागैर्नमस्कृतम्॥ ८५
तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा। वैवस्वतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा॥ ८६
तथा चतुर्थदिग्देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा। नाम्ना कृष्णाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः॥ ८७
पञ्चमेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा। वैवस्वतस्य विज्ञेया नाम्ना शुभवती सती॥
उदकाधिपतेः ख्याता वरुणस्य महात्मनः॥
पश्चोत्तरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे। वायोर्गन्धवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा॥ ८९
सप्तमेऽप्यन्तरतटे[17] नक्षत्राधिपतेः सभा। नाम्ना महोदया नाम शुद्धवैदूर्य वेदिका॥ ९०
तथाऽष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः। यशोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुप्रभा॥ ९१

---

१ ख. रणम्। वि°। २ ख. ग. घ. ङ. °यन्तो मेरुः प°। ३ ख. ग. ङ. °षिताः। स°। ४ ख. सर्वकामगुणोत्तरैः। म°। ५ घ. ङ. °मगुणोतरैः। म°। ६ क. °हासुर°। ७ क. °मांन संस्थाप्य म°। ८ ख. °वक्त्रश्चतुर्मुख तद°। ९ ख घ. °राजस°। ग. ङ. °राजः। स°। १० क. भास्करं। ११ ङ. °वैतेजोमु°। १२ ङ. °व ससुरर्षिगणैः। सह। अ°। १३ ख. घ. °धिदेव°। १४ ख. घ. °ग तेजसश्च एक ए°। १५ ख. °म्। द्विती°। १६ ख. ग. सभा। १७ ग. ङ. °मेऽप्यन्त°। १८ ख. ङ. °वैडूर्य°।

महाविमानान्येतानि दिक्ष्वष्टासु शुभानि हि। अष्टानां देवमुख्यानामिन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥९२
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरप्सरोभिर्महोरगैः। सेवितानि महाभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३
नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठ्यते। वेदवेदाङ्गविद्भिर्हि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ९४
[1]तदेतत्सर्वदेवानामधि[2]वासे कृतात्मनाम्। देव[3]लोको गिरौ तस्मिन्सर्वश्रुतिषु गीयते ॥ ९५
[4]नियमैर्विविधैर्यज्ञैर्बहुभिर्नियतात्मभिः। पुण्यैरन्यैश्च विविधैर्नैकजातिशतार्जितैः ॥
प्राप्नोति देवलोकं तं स स्वर्ग इति चोच्यते ॥ ९६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७३६

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।

जम्बूद्वीपवर्णनम्।

सूत उवाच—

यत्तद्वै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकीर्तितम्। तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतम् ॥ १
चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च सहस्राण्यत्र मण्डलम्। शैलराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २
तेषां गिरिसहस्राणामनेकेषु महोच्छ्रिताः। दिक्षु सर्वासु पर्यन्तैर्म[6]र्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३
निकुञ्जकन्दरनदीगुहानिर्भरशोभिताः। बहुप्रासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलैः ॥ ४
नितम्बपु[7]ष्पमालौघैः सानुभिर्धातुम[8]ण्डितैः। शिखरैर्हेमकपिलैर्नैकप्रस्रवणावृतैः ॥
शोभिता गिरयः सर्वे[9] पुष्टे रत्नसमर्पितैः ॥ ५
विहंगशत[10]संपुष्टैः कुञ्जैरनुपमैरपि। सिंहशार्दूलशरभैर्नैकैश्च[11] मरवारणैः ॥
नानावर्णाकृतिधरैः सेविता विवि[12]धैर्नगैः ॥ ६
[13]सप्ताश्वहरिकृष्णाङ्कमेकैकं दशपर्वतम्। बाह्यमाभ्यन्तरा ये तु त्रिवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७
जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ॥ ८
कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणोत्तरपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९
योऽसौ मेरुर्द्विजश्रेष्ठाः प्रांशुः कनकपर्वतः। विष्कम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०
महापादास्तु चत्वारो मेरोरथ चतुर्दिशम्। [14]यैर्धृतत्वान्न चलति सप्तद्वीपवती मही ॥ ११
दशयोजनसाहस्र आयामस्तेषु प[15]ठ्यते। देवगन्धर्वयक्षाणां नानारत्नोपशोभिताः ॥
नैकनिर्भरवप्राढ्या रम्यकन्दरनिर्मिताः ॥ १२
नितम्बपुष्पक[16]ादम्बैः शोभिताश्चित्रसानवः। मनःशिलादरीभिश्च हरितालतलैस्तथा ॥ १३
सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः। शुद्धहिङ्गुलकप्रख्यैः [17]काञ्चनैर्धातुमण्डितैः ॥ १४

---

१ ख. घ. ङ. °देवं सर्व। २ ग. घ. ङ. °वासं। कृ। ३ क. ख. °लोके गि°। ४ ख. ग. घ. ङ. °मैर्यमैर्विविधैर्व°। ५ ग. ङ. °लजालावृ°। ६ ख. घ. ङ. °र्यादाप°। ७ ख. घ. ङ. °ष्पसालम्बैः सा°। ८ ख. °मण्डलैः। शि° ९ ख. घ. ङ. °र्वे पृष्टे। १० ख. °संपुष्टैः। ११ घ. ङ. °रचारणैः। १२ घ. °धैर्गजैः। सं°। १३ घ. ङ. सप्तबाहविकृष्टाङ्क°। १४ ग. घ. ङ. यैर्विष्टब्धा न च°। १५ ख. ग. घ. °र्वचरिता नानारत्नविभूषिताः। १६ ग. घ. ङ. °कालम्बैः शो°। १७ ख. ग. घ. काननै°।

वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलंकृताः । रुचिराः शतपर्वाणः सिद्धवासा मुदन्विताः ॥
महाविमानैः श्रीमद्भिः समन्तात्परिदीपिताः ॥ १५
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ १६
तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवैदूर्यवेदिकाः[1] । शाखासहस्रकलिताः[2] सुमूलाः सुप्रतिष्ठिताः ॥ १७
स्निग्धैर्नीलैर्घनैः पर्णैः संच्छन्नविविधाश्रयाः । अनेकयोजनोत्सेधाः[3] सदा पुष्पफलोपगाः ॥
यक्षगन्धर्वसेव्याश्च सेविताः सिद्धचारणैः । महावृक्षाः समुत्पन्नाश्चत्वारो द्वीपकेतवः ॥ १९
मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महावृक्षः स केतुराट् । आलम्बशाखाशिखरः कन्दरश्चैव पादपः ॥ २०
महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुष्पैर्विकचकेसरैः । महागन्धैर्मनोज्ञैश्च शोभितः सर्वकालजैः ॥ २१
सहस्रमधिकं सोऽथ गन्धेनाऽऽपूरयन्दिशः । योजनानां समन्ताद्वै मन्दमारुतवीजितः ॥ २२
वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्वो नाम यो द्विजाः । यत्र साक्षाद्धृषीकेशः सिद्धसंघैर्महीयते ॥ २३
तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरो हरिः । प्राप्तवानमरश्रेष्ठः[6] स तत्र सहितः पुरा ॥ २४
तेन चाऽऽलोकितं सर्वं द्वीपं द्विपदनायकाः । यस्य नाम्ना समाख्यातो भद्राश्वो नाम नामतः ॥
दक्षिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता[7] । जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माल्योपशोभिता ॥ २६
महामूलैर्महास्कन्धैः स्निग्धवर्णैर्विभूषिता । नवैः सद्यापुष्पफलैः शाखाभिश्चोपशोभिता ॥ २७
तस्या ह्यतिप्रमाणानि स्वादूनि च मृदूनि च । फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिमूर्धनि ॥ २८
तस्माद्गिरिवरप्रस्थात्पुनः प्रस्यन्दवाहिनी । नदी जम्बूनदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥ २९
तत्र जम्बूनदं नाम सुवर्णं ज्वलनप्रभम् । देवालंकारमतुलं जायते पापनाशनम् ॥ ३०
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । तत्पिबन्त्यमृतप्रख्यं मधु[11] जाम्बूरसस्रवम् ॥ ३१
स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बूलोकेषु विश्रुता । यस्या[12] नाम्ना स विख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥
विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः । जातः शृङ्गेऽतिसुमहानश्वत्थश्चैव पादपः ॥ ३३
विलम्बिवरमालाढ्यः सुवर्णमणिवेदिकः । महोच्चस्कन्धविटपो नैकसत्त्वगुणालयः ॥ ३४
कुम्भप्रमाणैः सुस्वादैः[13] फलैः सर्वर्तुकैः शुभैः । सकेतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥ ३५
केतुमालेति च यथा[14] तस्या[15] नाम प्रकीर्तितम् । तन्निबोधत विप्रेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्मतः ॥ ३६
क्षीरोदमथने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते । महासमरसंमर्दवृक्षक्षोभविमर्दिता ॥ ३७
सहस्राक्षेण विहिता माला तस्य[16] सुतानिता । तस्य स्कन्धे समासक्त्या[17] ह्यश्वत्थस्य वनस्पतेः ॥
सा तथैव महागन्धा ह्यम्लाना सर्वकामिकी[18] । इज्यते सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥ ३९
तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते । पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमम् ॥ ४०
ताभ्यां नामाङ्कितो द्वीपः पश्चिमे बहुविस्तरः । केतुमाल इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः[19] ॥
स्वपार्श्वस्योत्तरे चापि शृङ्गे जातो[20] महाद्रुमः । न्यग्रोधो विपुलस्कन्धोऽनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२

---

१ ख. ङ. °वैडूर्य° । २ घ. °लिलाः समू° । ङ. लिकाः सु° । ३ क. °कप्रजनोत्सेधा मवापु° । ४ क. °यद्दिश° ५ ख. ग. घ. ङ. °न्ताद्धि म° । ६ ख. ग. घ. ङ. °श्रेष्ठ स । ७ ङ. °विते । ज° । ८ ख. ङ. °ता । नेकैः स° । ९ ङ °स्था त्केनप्रस्पन्द° । १० क. °गाः । यत् । ११ ख. ग. घ. ङ. °धुजम्बुर° । १२ ख. ग. घ. ग. यस्य । १३ क. सुखद्रैः । १४ ख. घ. तथा । १५ ख. घ. तस्य नाम्ना प्र° । १६ ग. °स्य सता° । घ. °स्य शता । १७ घ. ङ. °सक्ता ह्य° । १८ घ. °मिका । इ° । १९ ङ. सर्वतः । २० ख. ग. ङ. जातं महाद्रुमम् । न्य° ।

माल्यदामकलापैश्च विविधैर्गन्धशालिभिः । शाखाविलम्बी शुशुभे सिद्धचारणसेवितः ॥ ४३
प्रवालकुम्भसदृशैर्मधुपूर्णैः फलैः सदा । स ह्युत्तरकुरूणां तु केतुवृक्षः[2] प्रकाशते ॥ ४४
सनत्कुमारा वरजा मानसा ब्रह्मणः सुताः । सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५
तत्र तैरागतज्ञानैः सत्त्वस्थैः पुण्यकीर्तिभिः । अक्षयं क्षेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनम् ॥ ४६
तेषां नामाङ्कितो द्वीपः सप्तानां वै महात्मनाम् । दिवि चेह च विख्याता उत्तराः कुरवः सदा[3]

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नामपञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७८३

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूतउवाच—

तेषां चतुर्णां वक्ष्यामि शैलेन्द्राणां यथाक्रमम् । अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्तुकानि च ॥ १
सारिकाभिर्मयूरैश्च चकोरैश्च मदोत्कटैः । शुकैश्च भृङ्गराजैश्च चित्रकैश्च समन्ततः ॥ २
जीवंजीवकनादैश्च हेमकानां च नादितैः । मत्तकोकिलनादैश्च वल्गूनां च निनादितैः ॥ ३
सुग्रीवकाश्चनरवैः कलविङ्करुतैस्तथा । कूजितान्तरशब्दैश्च सुरम्याणि च सर्वशः ॥ ४
मदोत्कटैर्मधुकरैर्भ्रमरैश्च महालसैः । उपगीतवनान्तानि किन्नरैश्च क्वचित्क्वचित् ॥ ५
पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति मन्दमारुतकम्पिताः । तरवो यत्र दृश्यन्ते चारुपल्लवशोभिताः ॥ ६
स्तबकैर्मञ्जरीभिश्च ताम्रैः किशलयैस्तथा । मन्दवातवशाल्लोलैर्दोलयद्भिर्युतानि च ॥ ७
नानाधातुविचित्रैश्च कान्तरूपैः शिलाशतैः । शैलैः क्वचिद्द्विजश्रेष्ठा विन्यस्तैः शोभितानि च ॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः । सिद्धाप्सरोगणैश्चैव सेवितानि ततस्ततः ॥ ९
मनोहराणि चत्वारि देवाक्रीडनकान्यथ । चतुर्दिशमुदाराणि नाम्ना श्रृणुत तानि मे ॥ १०
पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनम् । वैभ्राजं[10] पश्चिमं विद्यादुत्तरं[11] सवितुर्वनम् ॥ ११
महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमम् । अनुबन्धानि रम्याणि विहङ्गैः कूजितानि च[12] ॥ १२
वनैर्विस्तीर्णतीर्थानि महापुण्यवनानि च । महानागाधिवासानि सेवितानि महात्मभिः ॥ १३
सुरसामलतोयानि शिवानि[13] सुसुखानि च । सिद्धदेवासुरवरैरुपस्पृष्टजलानि च ॥ १४
छत्रप्रमाणैर्विकचैर्महागन्धैर्मनोहरैः । पुण्डरीकैर्महापद्मैरुत्पलैः शोभितानि च ॥
महासरांसि चत्वारि तानि वक्ष्यामि नामतः ॥ १५
अरुणोदं सरः पूर्वं दक्षिणं मानसं स्मृतम्[15] । शीतोदं पश्चिमसरो महाभद्रं तथोत्तरम् ॥ १६
अरुणोदं च पूर्वेण ये च शैलास्ततः स्मृताः । तान्कीर्त्यमानांस्तत्त्वेन श्रृणुध्वं विस्तरान्मम ॥ १७

---

१ ग. ङ. °कलैपै° । २ घ. तुर्वृक्षः । ३ घ. स्मृताः । ४ ख. ङ. °वजीव । ५ घ. ङ. °रमण्यानि स° । ६ क. °धुरैश्च भ्र° । ङ. °धुकरैर्यूथपैश्चम° । ७ ग. ङ. °दोलाय° । ८ ख. ग. घ. ङ. सल्लैः । ९ ख. घ. दिक्षु उदा° । १० ख. विभ्राजं । ११ ङ. वैभ्राज्यं । १२ ख. घ. ङ. च । रत्नैर्वै° । १३ ख. °नि विसुखा° । १४ ङ. °कचैः सुमहार्हमनो° । १५ क. °म् । खितो° ।

शीतान्तश्च कुमुञ्जश्च सुवीरश्चाचलोतमः । विकङ्को मणिशीलश्च वृषभश्चाचलोत्तमः ॥ १८
महानीलोऽथ रुचकः सबिन्दुर्मन्दरस्तथा । वेणुमांश्च सुमेधश्च निषधो देवपर्वतः ॥ १९
इत्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा । पूर्वेण मन्दरस्यैते सिद्धवासा उदाहृताः ॥ २०
सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः । ये कीर्त्तिता मया ते वै नामतस्तान्निबोधत ॥ २१
शैलस्त्रिशिखरश्चापि शिशिरश्चाचलोत्तमः । कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुचकश्चैव सानुमान् ॥ २२
ताम्राभश्च विशाखश्च तथा श्वेतोदरो गिरिः । समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥ २३
एकशृङ्गो महामूलो गजशैलः पिशाचकः । पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४
इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः । दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्चसः ॥ २५
अपरेण सितोदस्य सरसो द्विजसत्तमाः । उत्तमा ये महाशैलास्तान्प्रवक्ष्ये यथाक्रमम् ॥ २६
सुवक्षाः शिखिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः । कपिलः पिङ्गलो रुद्रः सुरसश्च महाचलः ॥ २७
कुमुदो मधुमांश्चैव अञ्जनो मुकुटस्तथा । कृष्णश्च पाण्डरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥ २८
पारिजातश्च शैलेन्द्रस्त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः । इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पश्चिमे स्मृताः ॥ २९
महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि श्रीमतः । ये मया पर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमम् ॥ ३०
शङ्कुकूटो महाशैलो वृषभो हंसपर्वतः । नागश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥ ३१
नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः । पुष्पको मेघशैलश्च विराजश्चाचलोत्तमः ॥
जारुधिश्चैव शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥ ३२
एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमम् । स्थाल्योऽह्यन्तरद्रोण्यश्च सरांसि च निबोधत ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८१६

अथसप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुञ्जस्यान्तरेण तु । द्रोण्यो विहङ्गसंघुष्टा नानासत्त्वनिषेविताः ॥ १
(* त्रियोजनशतायामा विस्तीर्णाः शतयोजनाः । सुरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरम् ॥ २
द्रोण्यायामप्रमाणैस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः) । सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलंकृतम् ॥ ३
महोरगैरध्युषितं + महाभोगैर्दुरासदैः । देवदानवगन्धर्वैरुपस्पृष्टं जलं शुभम् ॥ ४
पुण्यं तच्छ्रीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च । प्रसन्नजलसंपूर्णं शरण्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + महाभोगैरित्यारभ्य सप्तचत्वारिंशाध्यायस्यषोडशश्लोकस्थब्रह्मपातो निवसतीत्यन्तग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. ङ. °श्च समे । २ घ. शिखर° । ३ घ. ङ. °म्राभ्रश्च । ४ ख. ङ. वैडूर्य । ५ ङ. °तः । पर्वतः पिञ्जरो रु° । ६ घ. °लः पिञ्जरो रु° । ७ क. °रिपात्रश्च । ८ ङ. °पि सीम° । ९ ग. °स्य मुञ्जकस्यां° । १० घ. °ण च । द्रो° । ११ ख. द्रोणाचापप्र° । घ. द्रोणचापप्र° । ग. द्रोणाया° ।

तत्र त्वेकं महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य ह । कोटिपत्रप्रचारं तत्तरुणादित्यवर्चसम् ॥ ६
नित्यं व्याकोशमजरं चाञ्चल्याच्चातिमण्डलम् । चारुकेशरजालाढ्यं मत्तषट्पदनादितम् ७
तस्मिन्पद्मे भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि । लक्ष्म्याः पद्मं तदावासं मूर्त्तिमत्या न संशयः ॥८
सरसस्तस्य पूर्वस्मिंस्तीरे सिद्धनिषेविते । सदा पुष्पफलं रम्यं तत्र बिल्ववनं महत् ॥ ९
शतयोजनविस्तीर्णं त्रियोजनशतायतम् । अर्धक्रोशोच्चशिखरैर्महावृक्षैः सहस्रशः ॥ १०
शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलम् । फलैः सुवर्णसंकाशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥[1] ११
अमृतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः । शीर्यमाणैः पतद्भिश्च कीर्णा भूमिर्निरन्तरा ॥ १२
नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विश्रुतम् । गन्धर्वैः किंनरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितम् ॥ १३
सिद्धैश्चैव समाकीर्णं नित्यं बिल्वफलाशिभिः । विविधैर्भूतसंघैश्च नित्यमेव निषेवितम् ॥ १४
तस्मिन्वने भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि । देवी संनिहिता तत्र सिद्धसंघैर्नमस्कृता ॥ १५
विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य मणिशैलस्य चान्तरे । शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतम् ॥ १६
विपुलं चम्पकवनं सिद्धचारणसेवितम् । पुष्पलक्ष्म्यावृतं भाति ज्वलन्तमिव नित्यदा ॥ १७
अर्धक्रोशोच्चशिखरैर्महास्कन्धैः पलाशिभिः । प्रफुल्लशाखाशिखरैः पिञ्जरं भाति तद्वनम् ॥ १८
द्विबाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः । मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुकेशरशालिभिः ॥ १९
पुष्पैर्मनोहरैर्व्याप्तं व्याकोशैर्गन्धशालिभिः । विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितम् ॥ २०
तद्वनं दानवैर्देवैर्गन्धर्वैर्यक्षराक्षसैः । किंनरैरप्सरोभिश्च महानागैश्च सेवितम् ॥ २१
तत्राऽऽश्रमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः । सिद्धसाध्यगणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितम् ॥
महानीलकुमुञ्जाभ्यामन्तरेऽप्यचलावथ ॥ २२
महानद्याः सुखायास्तु तीरे सिद्धनिषेविते । पञ्चाशद्योजनायामं त्रिंशद्योजनविस्तरम् ॥
रम्यं तालवनं तद्धि अर्धकोशोच्चमस्तकम् ॥ २३
महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः । कुमुदाञ्जनसंस्थानैः परिवृत्तैर्महाफलैः ॥
मृष्टगन्धरसोपेतैरुपेतं सिद्धसेवितम् ॥ २४
माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः । ऐरावतस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ २५
वेणुमन्तस्य शैलस्य सुमेधस्योत्तरेण च । सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनम् ॥ २६
वृक्षगुल्मलतागुच्छैः सर्ववीरुद्भिरीरितम् । दूर्वाप्रस्तारमेवाथ सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ २७
तथा निषधशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे । सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८
सर्वा ह्येकशिला भूमिर्वृक्षवीरुद्विवर्जिता । आप्लुता पादमात्रेण ह्युदकेन समंततः ॥ २९
इत्येता ह्यन्तरद्रोण्यो नानाकाराः प्रकीर्तिताः । मेरोः पूर्वेण विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८४६

---

१ क. पाण्डरै°। २ ङ. सरसैर्भे°। ३ ङ. °रीमत्रैः सु°। ४ क. °र्दैवगन्ध°। ५ क. ग. °सिध्यसा°। ६ ङ. °र शिखरैर्विर°। ७ ग. °भैः। समुदाजननस्था°। ङ. °भैः समुदाञ्जनख्यातैः प°। ८ घ. ङ. °न्तरे द्रो°।

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणां दिशमाश्रिताः । या द्रोण्यः सिद्धचरिताः शृणु ता ह्यनुपूर्वशः ॥ १
शिशिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च । श्लक्ष्णभूमिश्रिया युक्तं लतालिङ्गितपादपम् ॥ २
पृथुक्षेपोच्चशिखरैः पादपैरुपशोभितम् । उदुम्बरवनं रम्यं पक्षिसंघनिषेवितम् ॥ ३
पक्वैर्विद्रुमसंकाशैर्मधुपूर्णैर्मनोरमैः । ज्वलितं तद्वनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४
तत्सिद्धयक्षगन्धर्वाः किंनरा उरगास्तथा । विद्याधराश्च मुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५
प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यो बहूदकाः । सुरसामलतोयास्ताः सरांसि च समन्ततः ॥ ६
तत्राऽऽश्रमं भगवतः कर्दमस्य प्रजापतेः । रम्यं सुरगणाकीर्णं सर्वतश्चित्रकाननम् ॥
समन्ताद्योजनशतं तद्वनं परिमण्डलम् ॥ ७
ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु । शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतम् ॥ ८
तरुणादित्यसंकाशैः पुण्डरीकैः समन्ततः । सहस्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मैरलंकृतम् ॥ ९
तथा भ्रमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः । प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्महोत्पलैः ॥ १०
सरोवरं महापुण्यं देवदानवसेवितम् । महोरगैरध्युषितं नीलजालविभूषितम् ॥ ११
तस्य मध्ये जनपदो ह्यायतः शतयोजनः । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णो रक्तधातुविभूषितः ॥ १२
तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतोरणा । नरनारीगणाकीर्णा स्फीता विभवविस्तरैः ॥ १३
वलभीकूटनिर्यूहै[1]र्मणिभक्तिविचित्रितैः । रत्नचित्रार्पिततलैः श्लक्ष्णचित्रोत्तरच्छदैः ॥ १४
महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभि[2]रुत्तमैः । विद्याधरपुरं तत्र शोभते भ्राजयच्छुभम् ॥ १५
विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा तत्र विश्रुतः । चित्रवेषधरः स्रग्वी[3] महेन्द्रसदृशद्युतिः ॥ १६
दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसाम् । विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट् ॥ १७
विशाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च । सरसस्ताम्रवर्णस्य पूर्वे तीरे परिश्रुतम् ॥ १८
पश्चपृथुक्षेपणैर्विद्धं सुशाखं वर्णशोभितम्[4] । सर्वकालफलं तत्र स्फीतं चाऽऽम्रवनं महत् ॥ १९
फलैः कनकसंकाशैर्महास्वादैः सुगन्धिभिः । महाकुम्भप्रमाणैश्च तनुशाखैः समन्ततः ॥ २०
गन्धर्वकिंनरा यक्षा नागा विद्याधरास्तथा । पिबन्त्याम्ररसं तत्र सुस्वादु ह्यमृतोपमम् ॥ २१
तत्राऽऽम्ररसपीतानां मुदितानां महात्मनाम् । श्रूयन्ते हृष्टतुष्टानां नादास्तस्मिन्महावने ॥ २२
समूलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे । समासुरभिपूर्णाढ्या विहङ्गैरुपशोभिता ॥ २३
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता । तत्र बिल्वस्थली विप्राः शुद्धा निम्नफलद्रुमाः ॥
सुस्वादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्बिल्वैर्महोपमैः । शीर्यमाणैर्विशीर्णैश्च प्रक्लिन्नतलमृत्तिकाः ॥ २५
तां स्थलीमुपजीवन्ति यक्षगन्धर्वकिंनराः । सिद्धा नागाश्च बहुशो नित्यं बिल्वफलाशिनः ॥
अन्तरे वसुधारस्य रत्नधारस्य[5] चान्तरे । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥ २७
सुगन्धं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादपम् । पुष्पलक्ष्म्याऽऽवृतं भाति प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ २८

१ घ. °निर्व्यूहै° । २ ग. घ. ङ. °रुन्नतैः । वि° । ३ क °ग्वी माहे° । ४ ग. °वर्णं म° । ५ ग. घ. ङ. नित्यपु° ।

यस्य गन्धेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलम् । समग्रं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९
तत्सिद्धचारणगणैरप्सरोभिश्च[1] सेवितम् । रम्यं तत्किंशुकवनं जलाशयविभूषितम् ॥ ३०
तत्राऽऽदित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् । मासे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥ ३१
तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशुं सुरोत्तमम् । सिद्धसंघा नमस्यन्ति सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ३२
पञ्चकूटस्य शैलस्य कैलासस्यान्तरेण तु । षट्त्रिंशद्योजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनम् ॥ ३३
क्षुद्रसत्त्वैरनाधृष्यं सर्वतो हंसपाण्डुरम्[2] । दुष्पारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोमहर्षणम् ॥ ३४
इत्येता ह्यन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्तिताः । यथानुपुर्व्यमखिलाः सिद्धसंघनिषेविताः ॥ ३५
पश्चिमायां दिशि तथा येऽन्तर[3]द्रोणिविस्तराः । तान्वर्ण्यमानांस्तत्त्वेन शृणुतेमान्द्विजोत्तमाः ॥
अन्तरा[4]ले गिरौ तस्मिन्सुवक्षःशिखिशैलयोः । समन्ताद्योजनशतमेकभूमं शिलातलम् ॥ ३७
नित्यतप्तं महाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणम्[5] । अगम्यं सर्वसत्त्वानामीश्वराणां सुदारुणम् ॥ ३८
मध्ये तस्यां शिलास्थल्यां त्रिंशद्योजनमण्डलम् । ज्वालासहस्रकलिलं वह्निस्थानं सुदारुणम् ॥
अनिन्धनस्तत्र सदा ज्वालामाली विभावसुः । ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्तत्र हुताशनः ॥४०
अधिदेवकृते योऽसावग्नेर्भागो विधीयते । स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्तकोऽनलः ॥ ४१
अन्तरे शैलवरयोर्देवर्षा वाऽपि[6] तयोः शुभाः । मातुलुङ्ग[7]स्थली तत्र ह्यायामाद्दशयोजना ॥ ४२
मधुव्यञ्जनसंस्थानैः सुरसैः कनकप्रभैः । फलैः परिणतैः[8] सर्वा शोभिता सा महास्थली ॥ ४३
तत्राऽऽश्रमं महापुण्यं सिद्धसंघनिषेवितम् । बृहस्पतेः प्रमुदितं सर्वकामगुणैर्युतम् ॥ ४४
तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि । अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५
द्विबाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिहस्तायतविस्तृतैः । चन्द्रांशुवर्णैर्व्याकोशैर्मत्तषट्पदनादितैः ॥ ४६
मधुसर्पि[9]रजःपृक्तैर्महागन्धैर्मनोहरैः । शबलं तद्वनं भाति कुसुमैः सर्वकालजैः ॥ ४७
तत्र विष्णोः सुरगुरोर्दीप्तमायतनं महत् । प्रकाशं त्रिषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ४८
अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं नवत्यायतयोजनम् ॥ ४९
श्लक्ष्णमेकशिलं देशं वृक्षवीरुद्विवर्जितम् । सुखपादप्रचारं च निम्नोन्नतविवर्जितम् ॥ ५०
मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या[11] तु स्थलपद्मिनी । सहस्रपत्रैर्व्याकोशैश्छत्रमात्रैरलंकृता ॥ ५१
पुण्डरीकैर्महापद्मै रुचिरैर्गन्धशालिभिः । शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलपत्रकैः ॥ ५२
मदोत्कटैर्मधुकरैर्भ्रमरैश्च मदोत्कटैः । मृदुगद्गदकण्ठानां किंनराणां च निस्वनैः ॥ ५३
उपगीतपद्मखण्डाढ्या विस्तीर्णा[12] स्थलपद्मिनी । यक्षगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४
मध्ये तस्याश्च पद्मिन्याः पञ्चयोजनमण्डलः । न्यग्रोधो विपुलस्कन्धो ह्यनेकारोहमण्डितः ॥ ५५
तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान्पूर्णचन्द्रनिभाननः । सहस्रवदनो देवो नीलवासाः[13] सुरारिहा ॥ ५६
पद्ममाल्यधरस्थल्यां महाभागोऽपराजितः । इज्यते यक्षगन्धर्वैर्विद्याधरगणैस्तथा ॥ ५७
तस्मिन्नायतने साक्षादनादिनिधनो हरिः । पद्मोपहारैर्विविधैरिज्यते सिद्धचारणैः ५८

---

१ घ. ङ. °श्च शोभितम् । २ ग. घ. ङ. °म् । दुःपारं । ३ घ. °न्तराद्रो° । ४ घ. ङ. °रालगि° । ५ ग. ङ. °र्षणः । अ° । ६ ग. °वाऽपिजययोः । घ. ङ. °वाऽपि जययोः शुभा । मा° । ७ ङ. मातुलु° । ८ घ. °तैः समु° । ९ ग. घ. ङ. °सर्पिर° । १० ग. घ. ङ. °रुधव° । ग. ङ. रमण्यास्थ° । ११ घ. रमण्या जल° । १२ ङ. °स्तीर्णस्थ° । १३ ग. ङ. °वासःसु° ।

सदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विश्रुतम् । पद्ममालावलम्बाभिर्मालाभिरुपशोभितम् ॥ ५९
तथा सहस्रशिखरकुमुदस्यान्तरेण च । पञ्चाशद्योजनायामं त्रिंशद्योजनविस्तरम् ॥
इषुक्षेपोच्चशिखरं नानाविहगसेवितम् ॥ ६०
महागन्धैर्महास्वादैर्गजदेहनिभैः फलैः । मधुस्रवैर्महावृक्षैरुपेतं तत्समन्ततः ॥ ६१
तत्राऽऽश्रमं महापुण्यं देवर्षिगणसेवितम् । शुक्रस्य प्रथितं तत्र भास्वरं पुण्यकर्मणः ॥ ६२
शङ्कुकूटस्य शैलस्य वृषभस्यान्तरेण च । परूषकस्थली रम्या ह्यनेकाय(यु)तयोजना ॥ ६३
बिल्वप्रमाणैश्च शुभैर्महास्वादैः सुगन्धिभिः । फलैः प्रक्लिद्यते भूमिः पुरुषैर्वृन्तविच्युतैः ॥ ६४
तां स्थलीमुपजीवन्ति किंनरोरगसाधवः । परूषकरसोन्मत्ता मानाढ्यास्तत्र चारणाः ॥ ६५
कपिञ्जलस्य शैलस्य नागशैलस्य[3] चान्तरे । द्वियोजनशतायामा विस्तीर्णा शतयोजना ॥ ६६
स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता । नानापुष्पफलोपेता किंनरोरगसेविता ॥ ६७
द्राक्षावनानि रम्याणि तथा नागवनानि च । खर्जूरवनखण्डानि नीलाशोकवनानि च ॥ ६८
दाडिमानां च स्वादूनामक्षोटकवनानि च । अतसीतिलकानां च कदलीनां वनानि च ॥ ६९
बदरीणां च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वशः । स्वादुशीताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः[4] शोभितानि च ॥७०
तथा पुष्पकशैलस्य महामेघस्य चान्तरे । षष्टियोजनविस्तीर्णा सा भूमिः शतमायता ॥ ७१
समा पाणितलप्रख्या कठिना पाण्डुरा घना । वृक्षगुल्मलतागुल्मैस्तृणैश्चापि विवर्जिता ॥ ७२
वर्जिता विविधैः सत्त्वैर्नित्यमस्मिन्निराश्रया । सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा[5] ॥ ७३
महासरांसि च तथा महावृक्षास्तथैव च । महावनानि सर्वाणि कान्तानीमानि[6] सर्वशः ॥ ७४
सरसां च वनानां[7] च स्थलीनां च प्रजापतेः । क्षुद्राणां सरसां चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५
दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशत्त्रिंशच्च योजनाः । स्थल्यो द्रोण्यश्च विख्याताः सरांसि च वनानि च
केचित्सन्ति महाघोराः श्यामाः पर्वतकुक्षयः । सूर्यांशुजालैरस्पृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥
तथा ह्यनलतप्तानि सरांसि द्विजसत्तमाः । शैलकुक्ष्यन्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामाष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२९२४

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि यस्मिन्यस्मिञ्शिलोच्चये । ये संनिविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥
तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकविस्तरः । नैकधातुशतैश्चित्रैर्नैकरत्नाकराकरः ॥ २
नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसत्त्वगुणालयः । महार्हमणिचित्राभिर्हैमवंशैरलंकृतः ॥ ३

१ घ. °था साहस्रशिखरं कु° । २ घ. ङ. °माणैः काकोलैर्म° । ३ घ. ङ. °स्य चोत्तरे । ४ ग. घ. ङ. °र्णाभिर्नदी° । ५ ङ. °णा लोम° । ६ क. कान्तनामा° । ७ क. °नां च सा स्थली च प्र° । ८ घ. सरसां द्वि° । ९ ग. घ. ङ. °स्थानां सं° । १० घ. °स प्रैर° ।

नितम्बैः षट्पदोद्गीतैः प्रवालैर्हेमचित्रकैः । तटैः कुसुमसंकीर्णैर्मत्तभ्रमरनादितैः ॥ ४
लतालम्बैश्चित्रवद्भिश्चित्रैर्धातुशतार्चितैः । सानुभी रत्नचित्रैश्च पुष्पाढ्यैश्च विभूषितः ॥ ५
विमलस्वादुपानीयैर्नैकप्रस्रवणैर्युतः । निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥ ६
पुष्पोडुपवहाभिश्च स्रवन्तीभिरलंकृतः । किंनराचरिताभिश्च दरीभिः सर्वतस्ततः ॥ ७
यक्षगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोदरैः । शोभितश्च सुखासेव्यैश्चित्रैर्गहनसंकटैः ॥ ८
नानासत्त्वगणाकीर्णैः सुपानीयैः सुखाश्रयैः । नानापुष्पफलोपेतैः पादपैः समलंकृतः ॥ ९
तस्मिन्गुहाश्रयाकीर्णे अनेकोदरकन्दरे । क्रीडावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणैर्युतम् ॥ १०
तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महत् । प्रकाशं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥ ११
तरुणादित्यसंकाशैर्महागन्धैर्मनोहरैः । पुष्पैर्भाति नगश्रेष्ठः सुदीप्त इव सर्वशः ॥ १२
समग्रं योजनशतं तं गन्धमनिलो ववौ । पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १३
वैडूर्यनालैः कमलैः सौवर्णैर्वज्रकेसरैः । सर्वगन्धजलोपेतैर्मत्तषट्पदनादितैः ॥ १४
व्याकोशैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः । सुपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषिताः ॥ १५
विरेजुरन्तरम्बुस्थाः सौवर्णमणिभूषिताः । परिस्पन्देक्षणा नित्यं मीनयूथाः सहस्रशः ॥ १६
कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्हेमरत्नपरिष्कृतैः । चञ्चूर्यमाणैः सलिलैर्भाति चित्रं समन्ततः ॥ १७
नानावर्णैश्च शकुनैर्नानारत्नतनूरुहैः । सुवर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणितुण्डैर्द्विजातिभिः ॥ १८
वल्गुस्वरैः सदोन्मत्तैः संपतद्भिः समन्ततः । शुशुभे तद्वनं रम्यं सहस्राक्षस्य धीमतः ॥ १९
मत्तभ्रमरसंनादैर्विहङ्गानां[10] च कूजितैः । नित्यमानन्दितवनं तस्मात्क्रीडावनं महत् ॥ २०
सुवर्णपार्श्वैश्च नगैर्मणिमुक्तापुरस्कृतैः । मणिशृङ्गैर्[11]कणापन्नैः पतद्भिश्च समन्ततः ॥ २१
शाखामृगैश्च चित्राङ्गैर्नानारत्नतनूरुहैः । नानावर्णप्रकारैश्च सत्त्वैरन्यैः समाकुलम् ॥ २२
मुञ्चन्ति पुष्पवर्षं[12] च[13] तत्र बाललता द्रुमाः । पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३
शयनासननिर्व्यूहैः स्तीर्णै रत्नविभूषितैः । विहारभूमयस्तत्र द्विजाः शक्रवने शुभाः ॥
न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥ २४
नित्यमुन्मादजननो मधुमाधवसंभवः । वाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥
नित्यं सङ्गसुखाह्लादी श्रमक्लमविनाशनः ॥ २५
तस्मिन्निन्द्रवने शुभ्रे देवदानवपन्नगाः । यक्षराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाश्चामितौजसः ॥ २६
विद्याधराश्च सिद्धाश्च किंनराश्च मुदा युताः । तथाऽप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥
तस्य पर्वतराजस्य पूर्वे पार्श्वे महोचितम् । कुमुञ्जं(ञ्ज्) शैलराजानं नैकनिर्झरकन्दरम् ॥ २८
तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु बहुविस्तराः । अष्टौ पुर्यो ह्युदीर्णाश्च दानवानां महात्मनाम् ॥ २९
वज्रके पर्वते चापि अनेकशिखरोदरैः । उदीर्णा राक्षसावासा नरनारीसमाकुलाः ॥ ३०
नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः । तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१

---

१ ग. घ. ङ. °त्रमद्भि° । २ घ. °तुशिचीत्रिवैः । ३ ग. ङ. कुटैः । घ. निकटैः । ४ ङ. °नकण्टकैः । ना° । ५ घ. °ष्पलतोपे° । ६ घ. °हारत्नैर्म° । ७ घ. °णां महे° । ८ ग. ङ. वैडूर्य° । ९ क. °न्धवलो° । १० ग. घ. ङ. °णिभक्तिपु° । ११ क. ग. °कलाप° । १२ क. ङ. °निर्यूहैः । १३ घ. ङ. °हैः स्वास्तीर्णै रत्नभू° ।

(भुवनविन्यासः)

महानीलेऽपि शैलेन्द्रे पुराणि दश पञ्च च । हयाननानां विख्याताः किंनराणां महात्मनाम् ॥
देवसेनो महाबाहुर्बलमिन्द्रादयस्तथा । तत्र किंनरराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ ३३
सुवर्णपार्श्वाः प्रायेण नानावर्णसमाकुलैः । विलप्रवेशैर्नगरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलंकृतः ॥ ३४
अतिदारुणा दृष्टिविषा ह्यग्निकोपा दुरासदाः । महोरगशतास्तत्र सुवर्णवशवर्तिनः ॥ ३५
सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रशः । हर्म्यप्रासादकलिलाः प्रांशुप्राकारतोरणाः ३६
वेणुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरत्रयम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्योजनायतम् ॥ ३७
उलूको रोमशश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् । विद्याधरवरास्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ३८
वैकङ्के शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्झरे[1] । महोच्चशृङ्गे रुचिरे रत्नधातुविचित्रिते ॥ ३९
तत्राऽऽस्ते गारुडिर्नित्यमुरगारिर्दुरासदः । महावायुजवश्चण्डः सुग्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४०
महाप्रमाणैर्विक्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः । स शैलो ह्यावृत सर्वैः पक्षिभिः पन्नगारिभिः ॥ ४१
करञ्जेऽभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः । वृषभाङ्को महादेवः शंकरो योगिनां प्रभुः ॥ ४२
नानावेषधरैर्भूतैः प्रमथैश्च दुरासदैः । करञ्जे सानवः सर्वे ह्यवकीर्णाः समन्ततः ॥ ४३
वसुधारे वसुमतां वसूनाममितौजसाम् । अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनाम् ॥ ४४
रत्नधातौ गिरिवरे[2] सप्तर्षीणां महात्मनाम् । सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५
महाप्रजापतेः स्थानं हेमशृङ्गे नगोत्तमे । चतुर्वक्त्रस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ ४६
गजशैले भगवतो नानाभूतगणावृताः । रुद्राः प्रमुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७
सुमेधे धातुचित्राढ्ये शैलेन्द्रे मेघसंनिभे । नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैश्चोपशोभिते ॥ ४८
आदित्यानां वसूनां च रुद्राणां चामितौजसाम् । तत्राऽऽयतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि ॥
स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि नगोत्तमे । तत्र पूजापरा नित्यं यक्षगन्धर्वकिंनराः ॥ ५०
गन्धर्वनगरैः स्फीता हेमकक्षे नगोत्तमे । अशीत्यमरपुर्याभा महाप्राकारतोरणा ॥ ५१
सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः । येषामधिपतिर्देवो राजराजः कपिञ्जलः ॥ ५२
अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः । ऊर्जिता देवरिपवो महाबलपराक्रमाः ॥ ५३
शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणाममितौजसाम् । ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरोत्तमम् ॥ ५४
विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवप्रदरीशुभे । गुहानिरतवासस्य गुहस्याऽऽयतनं महत् ॥ ५५
श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते । पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६
पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितम् । यक्षगन्धर्वचरितं कुबेरभवनं महद् ॥ ५७
हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः । प्रभावात्तस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८
कुमुदे किंनरावासा अञ्जने च महोरगाः । कृष्णे गन्धर्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९
पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतोरणे । विद्याधरपुरं तत्र महाभवनशालिनम्[6] (?)॥ ६०
सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्मणाम् । पुराणि समुदीर्णानां सहस्रं हेममालिनाम् ॥ ६१
मुकुटे पन्नगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः । पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदा युताः ॥ ६२

---

१ ग. °निर्भरम् । म° । २ कं. °रे ऋषी° । ३ ग. ङ. °गरास्फी° । ४ ग. घ. ङ. °नमालि° । ५ ग. ङ. °पुरस्तत्र । ६ ग. घ. ङ. °लिनः । स° । ७ घ. °म् । सुकूटे ।

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च । सुपक्षे पर्वतवरे चत्वार्यायतनानि च ॥ ६३
गन्धर्वैः किंनरैर्यक्षैर्नागैर्विद्याधरोत्तमैः । सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः — २९८८.

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

मर्यादापर्वते शुभ्रे देवकूटे निबोधत । विस्तीर्णे शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १
समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितम् । जन्नक्षेत्रं सपर्णस्य वैनतेयस्य धीमतः ॥ २
नैकैर्महापक्षिगणैर्गारुडैः शीघ्रविक्रमैः । संपूर्णवीर्यसंपन्नैर्दमनैरुरगारिभिः ॥ ३
पक्षिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः । महावायुप्रवेगस्य शाल्मलिद्वीपवासिनः ॥ ४
तस्यैव चारुपूर्वस्तु कूटेषु च महर्धिषु । दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्वपि तु शोभिनः ॥ ५
[*संध्याभ्राभाः समुदिता रुक्मप्राकारतोरणाः । महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः॥ ६
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशत्तमायताः । सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७
आग्नेया नाम गन्धर्वा महाबलपराक्रमाः । कुबेरानुचरा दीप्तास्तेषां ते भवनोत्तमाः॥ ८
तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः । हर्म्यप्रासादबद्धं च उद्यानवनशोभितम् ॥ ९
पुरमाशीविषैः पूर्णं महाप्राकारतोरणम्] । वादित्रशतनिर्घोषैरानन्दितवनान्तरम् ॥ १०
दुष्प्रसह्यममित्राणां त्रिंशद्योजनमण्डलम् । नगरं सैंहिकेयानामुदीर्णं देवविद्विषाम् ॥
सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत ॥ ११
द्वितीये द्विजशार्दूला मर्यादापर्वते शुभे । महाभवनमालाभिर्नानावर्णाभिरावृतम् ॥ १२
सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलंकृतम् । विशालरथ्यं दुर्धर्षं नित्यं प्रमुदितं शिवम् ॥ १३
नरनारीगणाकीर्णं प्रांशुप्राकारतोरणम् । षष्टियोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १४
नगरं कालकेयानामसुराणां दुरासदम् । देवकूटतटे रम्ये संनिविष्टं सुदुर्जयम् ॥
महाभ्रचयसंकाशं सुनासं नाम विश्रुतम् ॥ १५
तस्यैव दक्षिणे कूटे विंशद्योजनविस्तरम् । द्विषष्टियोजनायामं हेमप्राकारतोरणम् ॥ १६
हृष्टपुष्टावलिप्तानामावासः कामरूपिणाम् । औत्कचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरम् ॥ १७
मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः । सुवर्णमणिपाषाणैश्चित्रैः श्लक्ष्णतरैः शुभैः ॥
शाखाशतसहस्राढ्यैर्नैकारोहसमाकुलम् ॥ १८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ म.घ.ङ °मिजयः प्र° । २ क. °र्यादाः प° । ३ घ. च । ४ घ. ङ. °भितः । सं° । ५ घ. ङ. °भ्रास्ताः स° । ६ घ. °पु भव° । ७ क. घ. ङ. °म् । दुःप्र स° । ८ घ. °म् । महर्षिदेवच° । ९ घ. ङ. °नामं ना° । १० ग. ङ. °ष्टधृष्टाव° । ११ घ. ङ. °वासः का° ।

स्निग्धपर्णमहामूलमनेकस्कन्धवाहनम् । रम्यं ह्यविरलच्छायं दशयोजनमण्डलम् ॥ १९
तत्र भूतवटं नाम नानाभूतगणालयम् । महादेवस्य प्रथितं त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥
दीप्तमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
वराहगजसिंहर्क्षशार्दूलकरभाननैः । गृध्रोलूकमुखैश्चैव मेषोष्ट्राजमहामुखैः ॥ २१
कदम्बैर्विकटैः स्थूलैर्लम्बकेशतनूरुहैः । नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥ २२
दीप्तैरनेकैरुग्रास्यैर्भूतैरुग्रपराक्रमैः । अशून्यमभवन्नित्यं महापारिषदैस्तथा ॥ २३
तत्र भूतपतेर्भूता नित्यं पूजां प्रयुञ्जते । झर्झरैः[1] शङ्खपटहैर्भेरीडिण्डिमगोमुखैः ॥ २४
रणितालसितोद्गीतैर्नित्यं वल्गितवर्जितैः[2] । विस्फूर्जितशतैस्तत्र पूजायुक्ता गणेश्वराः ॥
प्रीताः पुरारिप्रमथास्तत्र क्रीडापराः सदा ॥ २५
सिद्धदेवर्षिगन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः । स्थाने तस्मिन्महादेवः साक्षाल्लोकशिवः शिवः ॥ २६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽनुषङ्गपादे भुवनविन्यासो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२०१४

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच[3]—

विविक्तचारुशिखरं[4] पवित्रं शङ्खवर्चसम् । कैलासं देवभक्तानामालयं सुकृतात्मनाम् ॥ १
तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसंनिभे । योजनानां शतायामे पञ्चाशच्च तथाऽऽयतम्[5] ॥ २
सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलंकृतम्[6] । महाभवनमालाभिर्भूषितं नैकविस्तरम् ॥ ३
धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महात्मनः । नगरं तदनाधृष्यमृद्धियुक्तं मुदा युतम् ॥ ४
तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमण्डिता । विपुला नाम विख्याता विपुलस्तम्भतोरणा ५
तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितम् । महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतम् ॥ ६
मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितम् । वाहनं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ७
तत्रैकपिङ्गलो देवो महादेवसखः स्वयम् । वसति स्म स यक्षेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८
तत्राप्सरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः सिद्धचारणैः । वसति स्म महात्माऽसौ कुबेरो देवसत्तमः ॥ ९
तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ । कुमुदः शङ्खनीलश्च नन्दनो निधिसत्तमः ॥ १०
अष्टावेतेऽक्षया दिव्या धनेशस्य महात्मनः । महानिधानास्तिष्ठन्ति सभायां रत्नसंचयाः[7] ॥ ११
तथेन्द्राग्नियमादीनां देवानामप्सरोगणैः[8] । तेषां कैलास आवासो यत्र यक्षेश्वरः प्रभुः ॥ १२
कृत्वा पूर्वमुपस्थानं यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । पश्चाद्गच्छन्ति ये यस्य विहिताः परिचारकाः ॥ १३
तत्र मन्दाकिनी नाम[9] सुरम्या विपुलोदका । सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥ १४

---

१ घ. ङ. झल्लरैः । ग. सल्लरैः । २ ङ. °तगर्जि° । ३ ग. घ. ङ. °च । अविभक्त° । ४ घ. ङ. °रं यत्र तं । ५ ग. घ. ङ. °यते । सु° । ६ ग. घ. ङ. °रमन्तरम् । ७ क °संचिताः । त° । ८ ग. घ. ङ. °वानां साप्स° । ९ ग. घ. ङ. °म रमण्या वि° ।

जाम्बूनदमयैः पद्मैर्गन्धस्पर्शगुणान्वितैः । नीलवैदूर्यपत्रैश्च गन्धोपेतैर्महोत्पलैः ॥ १५
तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मैरलंकृता । यक्षगन्धर्वनारीभिरप्सरोभिश्च शोभिता ॥ १६
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः । उपस्पृष्टजला रम्या वापी मन्दाकिनी शुभा ॥ १७
तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा । एतैरेव गुणैर्युक्ता नद्यो देवर्षिसेविताः ॥ १८
तस्यैव शैलराजस्य पूर्वे कूटे परिश्रुताः । सहस्रयोजनायामास्त्रिंशद्योजनविस्तराः ॥ १९
दश गन्धर्वनगराः समृद्ध्या परया युताः । महाभवनमालाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥ २०
सुबाहुहरिकेशाद्याश्चित्रसेनजरादयः । दश गन्धर्वराजानो दीप्तवह्निपराक्रमाः ॥ २१
तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे । नानाधातुशतैश्चित्रैः सिद्धदेवर्षिसेविते ॥ २२
अशीतियोजनायामं चत्वारिंशत्प्रविस्तरम् । एकैकयक्षभवनं महाभवनमालिनम् ॥ २३
महायक्षालयान्यत्र त्रिंशदाढ्यानि मे शृणु । मुदाऽथ परमर्ध्या च संयुक्तानि समन्ततः ॥ २४
महामालिसुनेत्राद्यास्तथा मणिवरादयः । उदीर्णा यक्षराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा बभुः ॥ २५
इत्येते कथिता यक्षा वाय्वग्निसमतेजसः । येषामधिपतिर्देवः श्रीमान्वैश्रवणः प्रभुः ॥ २६
तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोत्तमे । निकुञ्जनिर्झरगुहानैकसानुदरीतटे ॥ २७
अर्णवादर्णवं यावत्पूर्वपश्चायतेऽचले । किंनराणां पुरशतं निविष्टं वै क्वचित्क्वचित् ॥ २८
नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिषु । नरनारीप्रमुदितं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ॥ २९
द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः । तत्र राजशतं तेषां दीप्तानां बलशालिनाम् ॥ ३०
विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह । तपस्तप्तवती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥ ३१
किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितम् । यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलोकनम् ॥ ३२
यत्र ताः संमुदा युक्ता नानाभूतगणैर्युताः । चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याऽऽक्रीडभूमयः ॥ ३३
हृष्टा गिरिदरीवासाः कृशोदर्यो मनोरमाः । सुन्दर्यो यत्र किंनर्यो रमन्ते स्म सुलोचनाः ॥ ३४
विशालाक्षास्तथा यक्षा अन्याश्चाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाश्चाङ्गशालिन्यो यत्र तत्र मुदा युताः ॥ ३५
तत्रैवोमावनं नाम सर्वलोकेषु विश्रुतम् । अर्धनारीनरं रूपं धृतवान्यत्र शंकरः ॥ ३६
तथा शरवणं नाम यत्र जातः षडाननः । यत्र चैव कृतोत्साहः क्रौञ्चशैलवनं प्रति ॥ ३७
ध्वजापताकिनं चैव किङ्किणीजालमालिनम् । यत्र सिंहरथं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ ३८
चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य क्रौञ्चस्य च गिरेस्तटे । देवारिस्कन्दनः स्कन्दो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् ॥ ३९
यत्राभिषिक्तश्च गुहः सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरोत्तमैः । सेनापत्ये च दैत्यारिर्द्वादशार्कप्रतापवान् ॥ ४०
भूतसंघावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः । तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यायतनानि च ॥ ४१
तथा पाण्डुशिला नाम ह्याक्रीडा क्रौञ्चघातिनः । नानाभूतगणाकीर्णे पृष्ठे हिमवतः शुभे ॥ ४२
तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिद्धावासमुदाहृतम् । कलापग्राममित्येवं नाम्नाऽऽख्यातं मनीषिभिः ॥ ४३
मृकण्डस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च । विश्वामित्रस्य विप्रर्षेस्तथैवोद्दालकस्य च ॥ ४४
अन्येषां चोग्रतपसामृषीणां भावितात्मनाम् । हिमवत्याश्रमाणां च सहस्राणि शतानि च ॥४५

---

१ ङ. °वैडूर्य° । २ क. °नी तैथा । त° । ३ ग. घ. ङ. °था कनक° । ४ घ. ङ. °श्च वि° । ५ घ. ङ. °यक्षक्षयाण्यत्र । ६ घ. °णिचरा° । ७ घ. ताः कुमु° । ग. ङ. ताः समु° । ८ ध. °दाऽन्विताः । ९ क. °वनं ना° १० ङ. अथैषां ।

(भुवनविन्यासः)

नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितम् । यक्षगन्धर्वचरितं नानाम्लेच्छगणैर्युतम् ॥ ४६
नानारत्नाकरापूर्णं नानासत्त्वनिषेवितम् । नानानदीसहस्राणां संभवं[1] वरपर्वतम् ॥ ४७
पश्चिमस्याचलेन्द्रस्य निपधस्य यथार्थवत् । कीर्त्यमानमशेषेण विशेषं शृणुत द्विजाः ॥ ४८
विस्तीर्णे मध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते । दीप्तमायतनं विष्णोः सिद्धर्षिगणसेवितम् ॥
यक्षाप्सरःसमाकीर्णं गन्धर्वगणसेवितम् ॥ ४९
तत्र साक्षान्महादेवः पीताम्बरधरो हरिः । वरदः सेव्यते सिद्धैर्लोककर्ता सनातनः ॥ ५०
तस्यैवाभ्यन्तरे[2] कूटे नानाधातुविभूषिते[3] । तटे निषधकूटस्य श्लक्ष्णचारुशिलातले[4] ॥ ५१
रुक्मकाञ्चननिर्यूहं तप्तकाञ्चनतोरणम् । अनेकवलभीकूटप्रतोलीशतसंकटम् ॥ ५२
हर्म्यप्रासादमतुलं तप्तकाञ्चनभूषितम् । हर्म्यप्रासादबद्धं च मुदितं चातिविस्तरम् ॥ ५३
उद्यानमालाकलितं त्रिंशद्योजनमायतम्[5] । दुष्प्रसह्यममित्रैस्तत्पूर्णमाशीविषोपमैः ॥
उलङ्घीनां[6] प्रमुदितं रक्षसां राक्षसं पुरम् ॥ ५४
तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे नैकदैत्यगणालये । गुहाप्रवेशं नगरं[7] शैलकुक्षौ दुरासदम् ॥ ५५
तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चये । देवदानवनागानां समृद्धानि पुराणि तु ॥ ५६
तत्र सोमशिला नाम गिरिस्तस्य महातटे । सोमो यत्रावतरति सदा पर्वसु पर्वसु ॥ ५७
उपासतेऽत्र श्रीमन्तं तारापतिमनिन्दितम् । ऋषिकिंनरगन्धर्वाः साक्षाद्देवं तमोनुदम् ॥ ५८
तत्रैव चोत्तरे कूटे ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतम् । स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितं दिवि ५९
इज्यापूजानमस्कारैस्तत्र सिद्धाः स्वयंभुवम् । उपासते महात्मानं यक्षगन्धर्वदानवाः ॥ ६०
तथैवाऽऽयतनं वह्नेः सर्वलोकेषु विश्रुतम् । तत्र विग्रहवान्वह्निः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥ ६१
तथैव चोत्तरे रम्ये त्रिशृङ्गे वरपर्वते । ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूतगणालये ॥
पुरं तत्त्रिषु लोकेषु हेमचित्रं तु विश्रुतम् ॥ ६२
त्रयाणां देवमुख्यानां त्रीण्येवाऽऽयतनानि च । नारायणस्याऽऽयतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः ॥
मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं शंकरस्य तु पश्चिमे ॥ ६३
दैत्यदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः । [9]ई[10](ई)जाना अभिपूज्यन्ते देवदेवा महाबलाः ॥ ६४
तथा पुराणि रम्याणि देशे चैव क्वचित्क्वचित् । यक्षगन्धर्वनागानां त्रिशृङ्गे वरपर्वते ॥ ६५
तथैव चोत्तरे देशे जांतुधौ[11] देवपर्वते । अनेकशृङ्गकलिते सिद्धसाधुनिषेविते ॥ ६६
यक्षाणां किंनराणां च गन्धर्वाणां सहस्रशः । नागानां राक्षसानां च दैत्यानां च महाबले[12]॥ ६७
कूटे तु मध्यमे तस्य सिद्धसंघनिषेविते । रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते[13] ॥ ६८
पद्मोत्पलवनैः फुल्लैः सौगन्धिकवनैस्तथा । तथा कुमुदखण्डैश्च विकचैरुपशोभते ॥ ६९
विहङ्गसंघसंघुष्टं नानासत्त्वनिषेवितम् । हंसकारण्डवाकीर्णं मत्तषट्पदसेवितम् ॥ ७०
नानासत्त्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितम् । चारुतीर्थसुसंबाधं त्रिंशद्योजनमण्डलम् ॥ ७१
सिद्धैरुपस्पृष्टजलं जलदोषविवर्जितम् । तत्रा[14]ऽऽनन्दजलं नाम महापुण्यजलं सरः ॥ ७२

१ क. °वं पर° । २ घ. °स्यैव चान्त° । ३ घ. °विचित्रिते । ४ घ. °तटे । रु° । ५ क. घ. ङ. °म् । दुःप्रस° । ६ ङ. उलन्धीनां । ७ घ. °रं शालवृक्षैर्दुरा° । ८ क. °वभागा° । ९ ङ. °गैः । ईज्यानाहास्तिपू° । १० ग. इष्ठागाहास्तिपू° । घ. इज्यो ना हस्तिनापू° । ११ घ. ङ. जारुधौ । १२ घ. ङ. °हाचले । १३ घ. ङ. °भितम् । वि° । १४ घ ङ. तत्र न° ।

तत्र नागपतिश्चण्डश्चण्डो नाम दुरासदः। शतशीर्षो महाभागो विष्णुचक्राङ्कचिह्नितः ॥
इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३
पुरैरायतनैः पुण्यैः पुण्योदैश्च सरोवरैः। सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४
नानारत्नप्रभासैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः। हरितालपर्वतैर्नैकैस्तथा हिङ्गुलकाञ्चनैः ॥ ७५
शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैररुणप्रभैः। नानाधातुविचित्रैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ॥ ७६
पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभिर्नैकविस्तरैः। नदीकन्दरशैलाढ्यैरनेकैश्चित्रसानुभिः ॥ ७७
(* तेषु शैलसहस्रेषु नानावर्णेषु नित्यशः। दैत्यदानवगन्धर्वयक्षाणां च महालयैः।)
इत्येवमचलैर्युक्तैर्दैत्यराक्षससाधुभिः। किंनरोरगगन्धर्वैर्विविचित्रैः[1] सिद्धचारणैः ॥ ७९
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सेविता नैकविस्तराः। पुण्यकृद्भिः समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ८०
गिरिजालं तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति स्मृतम्। चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकृतात्मनाम् ॥
नात्युग्रकर्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः स्मृताः। स हि स्वर्ग इति ख्यातः क्रमस्त्वेष प्रकीर्तितः॥
चतुर्महाद्वीपवती सेयमुर्वी प्रकीर्तिता। नानावर्णप्रमाणैर्हि नानावर्णबलैस्तथा ॥ ८३
नानाभक्ष्यान्नपानैश्च नानाच्छादनभूषणैः ॥ प्रजाविकारैर्विविधैश्चित्रैरध्युषितैः सह ॥ ८४
चत्वारो नैकवर्णाढ्या[2] महाद्वीपाः परिश्रुताः। भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः ॥
उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८५
सैषा चतुर्महाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला। पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारा मया द्विजाः ॥८६
तदेषा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना। पद्मेत्यभिहिता कृत्स्ना पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ८७
सब्रह्मसदनं लोकं सदेवासुरमानुषम्। त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहार्यते ॥ ८८
चन्द्रादित्यावतप्तं यत्तज्जगत्परिगीयते। गन्धवर्णरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितम् ॥ ८९
तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पद्ममित्यभिधीयते। एष सर्वपुराणेषु क्रमः सुपरिनिश्चितः[3] ॥ ९०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽनुषङ्गपादे भुवनविन्यासो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३१०४

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

भुवनविन्यासः।

सूत उवाच—

सरोवरेभ्यः पुण्योदा देवनद्यो विनिर्गताः। महौघतोया नद्यश्च ताः शृणुध्वं यथाक्रमम् ॥ १
आकाशाम्भोनिधेर्योऽसौ सोम इत्यभिधीयते। आधारः सर्वभूतानां देवानाममृताकरः ॥ २
तस्मात्प्रवृत्ता पुण्योदा नदी ह्याकाशगामिनी। सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलोदका ॥ ३
सा ज्योतिषि निवर्तन्ती ज्योतिर्गणनिषेविता। ताराकोटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥ ४
माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना। क्रीडिता ह्यन्तरतले या सा विक्षोभितोदका ॥ ५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोग्रन्थः क. ग. ङ. पुस्तकेषु नास्ति।

१ घ. ङ. °विविचैः सि° | २ क. °र्णाढ्या म° । ३ ग. ङ. °निष्ठितः।

(भुवनविन्यासः)

नैकैर्विमानसंघातैः प्रकामद्भिर्नभस्तलम् । सिद्धैरुपस्पृष्टजला महापुण्यजला शिवा ॥ ६
वायुना प्रेर्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी । परिवर्तत्यहरहो य(हर्य)था सूर्यस्तथैव सा ॥ ७
चत्वार्यशीतिमितता योजनानां समन्ततः । वेगेन कुर्वती मेरुं सा प्रयाता प्रदक्षिणम् ॥ ८
विभिद्यमाना सलिलैस्तैजसेनानिलेन च । मेरोरुत्तरकूटेषु पतिताऽथ चतुर्ष्वपि ॥ ९
मेरुकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्तिता । विकीर्यमाणसलिला चतुर्धा संसृतोदका ॥ १०
षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बनमम्बरम् । निपपात महाभागा [*मेरोस्तस्य चतुर्दिशम् ॥ ११
सा चतुर्ष्वभितश्चैव महापादेषु शोभना । पुण्या मन्दरपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ १२
पूर्वेणांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयम् । सुवर्णचित्रकटकं नैकनिर्झरकन्दरम् ॥ १३
प्लावयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरं चारुकन्दरम् । वप्रप्रतापशगनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः ॥ १४
तथा चैत्ररथं रम्यं प्लावयन्ती प्रदक्षिणम् । प्रविष्टा ह्यम्बरनदी ह्यरुणोदसरोवरम् ॥ १५
अरुणोदान्निवृत्ताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्झरे । शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी ॥ १६
सीता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी । सा निकुञ्जनिरुद्धा तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १७
शीतान्तशिखराद्भ्रष्टा मुकुञ्जे वरपर्वते । निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसम् ॥ १८
तस्मान्माल्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा । वैकङ्कं समनुप्राप्ता वैकङ्कान्मणिपर्वतम् ॥
मणिपर्वतान्महाशैलमृषभं नैककन्दरम् ॥ १९
एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । पतिताऽथ महाशैले जठरे सिद्धसेविते ॥ २०
तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी । तस्य कुक्षिसमुद्भ्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २१
सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजशतानि च । वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥
प्लावयन्ती महाभागा] विस्फारेष्ववलोकदा । नदीसहस्रानुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥ २३
भद्राश्वं समहाद्वीपं प्लावयन्ती वरापगा । प्रविष्टा ह्यर्णवं पूर्वं पूर्वे द्वीपे महानदी ॥ २४
दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने । चित्रैः प्रपातैर्विविधैर्नैकाविस्फालितोदका ॥ २५
तद्गन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनम् । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणम् ॥ २७
नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वलोकेषु विश्रुता । प्रविशत्युत्तरसरो मानसं देवमानसम् ॥ २७
मानसाच्छैलराजानं रम्यं त्रिशिखरं गता । त्रिकूटाच्छैलशिखरात्कलिङ्गशिखरं गता ॥ २८
कलिङ्गशिखराद्भ्रष्टा रुचके निपपात सा । रुचकान्निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि ॥ २९
ताम्राभशिखराद्भ्रष्टा गता श्वेतोदरं गिरिम् । तस्मात्सुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारं च पर्वतम् ॥ ३०
हेमकूटं गता तस्माद्देवशृङ्गं ततो गता । तस्माद्गता महाशैलं ततश्चापि पिशाचकम् ॥ ३१
पिशाचकाच्छैलवरात्पञ्चकूटं गता पुनः । पञ्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलोच्चयम् ॥ ३२
तस्य कुक्षिषु विभ्रान्ता नैककन्दरसानुषु । [+हिमवत्युत्तमनदी निपपाताचलोत्तमे ॥ ३३
सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।] स्थलीशतान्यनेकानि प्लावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३४
वनानां च सहस्राणि कन्दराणां शतानि च । स्रावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणोदधिम् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ङ. प्रकाशद्भिर्न° । २ ग. °सिद्धिग° । ३ घ. °द्रुगुणा° । ४ घ. °कैः स्फुरितोघ° । ५ घ. °पि गता शै° ।

रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुक्षिषु संवृता । या धृता देवदेवेन शंकरेण महात्मना ॥ ३६
पावनी द्विजशार्दूल घोराणामपि पाप्मनाम् । शंकरस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ॥
द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३७
अनुशैलं समन्ताच्च निर्गता बहुभिर्मुखैः । अथोऽन्येनाभिधानेन ख्याता नद्यः सहस्रशः ॥ ३८
तस्माद्धिमवतो गङ्गा गता सा तु महानदी । एवं गङ्गेति नाम्नो हि प्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ३९
धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी । रुद्रसाध्यानिलादित्यैर्जुष्टतोया यशोवती ॥ ४०
महापादं प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमम् । नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ ४१
विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरम् । नितम्बकुञ्जकटकैर्विमलैर्मण्डितोदरम् ॥ ४२
अपि या त्र्यम्बकस्यैषा त्रिदशैः सेवितोदका । वायुवेगा गताभोगा लतेव भ्रामिता पुनः ॥ ४३
मेरुकूटतटाद्भ्रष्टा महतैः स्वादितोदका । विस्तीर्यमाणसलिला निर्मलांशुकसंनिभा ॥ ४४
तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता । प्रदक्षिणमथाऽऽवृत्य पतिता सानुगामिनी ॥ ४५
देवभ्राजं महाभ्राजं सर्वभ्राजं महावनम् । प्लावयन्ती महाभागा नानापुष्पफलोदका ॥ ४६
प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता । प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकम् ॥ ४७
सा सितोदाद्विनिष्क्रान्ता सुपक्षं पर्वतं गता । सुपक्षतस्तु पुण्योदा ततो देवर्षिसेविता ॥ ४८
सुपक्षकूटतटगा तस्माच्च संशितोदका । निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतम् ॥ ४९
शिखेश्च पर्वतोत्कङ्कं कङ्काद्वैदूर्यपर्वतम् । वैदूर्यात्कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादनम् ॥ ५०
तस्माद्गिरिवरात्प्राप्ता पिञ्जरं वरपर्वतम् । पिञ्जरात्सरसं याता तस्माच्च कुमुदाचलम् ॥ ५१
मधुमन्तं जनं चैव मुकुटं च शिलोच्चयम् । मुकुटाच्छैलशिखरात्कृष्णं याता महागिरिम् ॥ ५२
कृष्णाच्छ्वेतं महाशैलं महानागनिषेवितम् । श्वेतात्सहस्रशिखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३
अनेकाभिः स्रवन्तीभिराप्यायितजला शिवा । एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ॥
पारिजाते महाशैले निपपाताऽऽशुगामिनी ॥ ५४
अनेकनिर्झरनदी गुहासानुषु राजते । तस्य कुक्षिष्वनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५५
व्याहन्यमानसंवेगा गण्डशैलैरनेकशः । संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५६
केतुमालं महाद्वीपं नानाम्लेच्छगणैर्युतम् । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवम् ॥ ५७
सुवर्णचित्रपार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ । मेरोश्चित्रमहापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ५८
मेरुकूटतटाद्भ्रष्टा पवनेनेरितोदका । अनेकाभोगवक्राङ्गी क्षिप्यमाणे नभस्तले ॥ ५९
षष्टियोजनसाहस्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे । विकीर्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ६०
एवं कूटतटैर्भ्रष्टा नैकैर्देवर्षिसेवितैः । विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्पोडुपोत्कचा ॥ ६१
नानारत्नवनोद्देशमरण्यं सवितुर्वनम् । महावनं महाभागा प्लावयन्ती प्रदक्षिणम् ॥ ६२
सरोवरं महापुण्यं महाभागनिषेवितम् । तत्राऽऽविवेश कल्याणी महाभद्रं सितोदका ॥ ६३

---

१ घ. °षु विस्तृता । २ ग. घ. °लोकम्° । ३ क. ग. ङ. ° नुशीलं । ४ ङ. °अन्यान्ये° । ५ क. °म्नादिप्र° । घ. °म्ना वै प्र° । ६ क. यशस्वती । ७ घ. ङ. °वेगगता° । ८ ग. °भोगल° । ९ ग. घ. ङ. °तेवानिलाभ्रामिता । मे° । १० क. सा तु गा° । ११ ङ. °दका । सा । १२ घ. ङ. °तात्काकं काकाद्वै° । १३ ग. घ °हानाग° । १४ ग. घ. ङ. वक्राङ्गी । १५ क. °मानान° । ग. ङ. °माने न° । १६ ङ. °विता । वि° । १७ ग. घ. ङ. °ष्पोद्गमोत्कटा । नानार° । १८ ग. घ. ङ. °दकम् । भ° ।

भद्रसोमेति नाम्ना हि महापारा महाजवा । महानदी महापुण्या महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६४
नैकनिर्झरवप्राढ्या शङ्खकूटतटे तु सा । तत्र कूटे गिरितटे निपपाताऽऽशुगामिनी ॥ ६५
शङ्खकूटतटाद्भ्रष्टा पपात वृषपर्वतम् । वृषपर्वताद्वत्सगिरिं नागशैलं ततो गता ॥ ६६
तस्मान्नीलं नगश्रेष्ठं संप्राप्ता वर्षपर्वतम् । नीलात्कापिञ्जलं चैव इन्द्रनीलं च निम्नगा ॥ ६७
ततः परं महानीलं हेमशृङ्गं च सा ययौ । हेमशृङ्गाद्गता श्वेतं श्वेताच्च सुनगं ययौ ६८
सुनगाच्छतशृङ्गं च संप्राप्ता सा महानदी । शतशृङ्गान्महाशैलं पुष्करं पुष्पमण्डितम् ॥ ६९
पुष्कराच्च महाशैलं द्विराजं सुमहाबलम् । वराहपर्वतं तस्मान्मयूरं च शिलोच्चयम् ॥ ७०
मयूराच्चैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितम् । जातुधिं शैलशिखरं निपपाताऽऽशुगामिनी ॥ ७१
एवं गिरिसहस्राणि दारयन्ती महानदी । त्रिशृङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२
त्रिशृङ्गतटविभ्रष्टा महाभागनिषेवता । मेरुकूटतटाद्भ्रष्टा पवनेनेरितोदका ॥ ७३
वीरुधं[1] पर्वतवरं पपात विमलोदका । प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवम् ॥ ७४
सुवर्णभुवि[3] पार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ । मेरोश्चित्रे महापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ७५
कन्दरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी । नैकभोगा पपातोर्वीं चित्रपुष्योडुपोत्कचा[4] ॥ ७६
प्लावयन्ती प्रमुदिता उत्तरान्सा कुरूञ्शिवा । महाद्वीपस्य मध्येन प्रयाता सोत्तरार्णवम् ॥ ७७
एवं तास्तु महानद्यश्चतस्रो विमलोदकाः । महागिरितटभ्रष्टाः संप्रयाताश्चतुर्दिशम् ॥ ७८
तस्येयं कथितप्राया पृथिवी बहुविस्तरा । मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशेषाच्च सर्वतोदिशम् ॥ ७९
चतुर्महाद्वीपवती चतुराक्रीडकानना । चतुष्केतुमहावृक्षा चतुर्वरसरस्वती[6] ॥ ८०
चतुर्महाशैलवती चतुरोरगसंश्रया । अष्टोत्तरमहाशैला तथाऽष्टवरपर्वता ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११८५

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

गन्धमादनपार्श्वे तु स्फीता चोपरि गण्डिका । द्वात्रिंशतं सहस्राणि योजनैः पूर्वपश्चिमा ॥ १
अस्याऽऽयामश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः । तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाः परिश्रुताः ॥ २
तत्र काला नराः सर्वे महासत्त्वा महाबलाः । स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वास्ताः प्रियदर्शनाः ॥ ३
तत्र दिव्यो महावृक्षः पनसः षड्रसाश्रयः । ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारी मनोजवः ॥
तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतम् ॥ ४
पार्श्वे माल्यवतश्चापि पूर्वे पूर्वा तु गण्डिका । आयामतोऽथ विस्ताराद्यथैवापरगण्डिका ॥ ५

---

१ घ. ङ. जारुधिं । २ क. ग. °का । विरुद्धं प° । ङ. °का । वीरुद्धं प° । ३ घ. ङ. °वर्णे भु° । ४ ग. घ. °डुचोत्कच । प्ला° । ङ. °डुंचोरकचा प्ला° । ५ ग. विपृष्वास° । घ. विष्टज्यास° । ङ. विमृष्वास° । ६ ग. घ. ङ. सरोवती । ७ ङ. °लास्तथा° । ८ ङ. °र्वताः । इ° । ९ ग. घ. ङ. °न्ति वै वर्षायु° ।

भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं मुदितमानसाः । [1]भद्रं सालवनं तत्र काला[2]म्राश्च महाद्रुमाः ॥ ६
तत्र ते पुरुषाः श्वेता [3]महासत्त्वा महाबलाः । स्त्रियः कुमुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ७
चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । चन्द्रशीतलगा[4]त्र्यश्च स्त्रियश्चोत्पलगन्धिकाः ॥ ८
दश वर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयम् । कालाम्रस्य रसं पीत्वा सर्वदा स्थिरयौवनाः ॥ ९

ऋषय ऊचुः—

प्रमाणं वर्णमायुश्च याथातथ्येन कीर्तितम् । चतुर्णामपि द्वीपानां समा[5]सान्न तु विस्तरात् ॥ १०

सूत उवाच—

भद्राश्वानां यथा चिह्नं कीर्तितं कीर्तिवर्धनाः । तच्छृणुध्वं तु कार्त्स्न्येन पूर्वसिद्धैरुदाहृतम् ॥ ११
देवकूटस्य सर्वस्य प्रथितस्येह यत्परम् । पूर्वेण दिक्षु सर्वासु यथावच्च प्रकीर्तितम् ॥ १२
कुलाचलानां पञ्चानां नदीनां च विशेषतः । तथा जनपदानां च यथादृष्टं यथाश्रुत[6]म् ॥ १३
सैवालो वर्ण[7]मालाग्रः कोरञ्जश्चाचलोत्तमः । श्वेतवर्णश्च नीलश्च पञ्चैते कुलपर्वताः ॥ १४
तेषां प्रसूतिरन्येऽपि पर्वता बहुविस्तराः । कोटिकोटिः क्षितौ ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
तैर्विमिश्रा जन[8]पदैर्नानासत्त्वसमाकुलाः । नानाप्रकारजातीयास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ १६
नामधेयैश्च विक्रान्तैः श्रीमद्भिः पुरुषर्षभैः । अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च शोभिताः ॥
तेषां तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च । गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८
तथा सुमङ्गलाः शुद्धाश्चन्द्रका[9]न्ताः सुनन्दनाः । व्रजका नील[10]मौलेयाः सौवीरा विजयस्थलाः ॥
महास्थलाः सुकामाश्च महाकेशाः सु[11]मूर्धजाः । वा[12]तरंहाः सोपसङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २०
सं[13]भवपत्त्रा महानेत्राः सैवालास्तनपास्तथा । कुमुदाः शाकमुण्डाश्च उरःसंकीर्णभौमकाः ॥ २१
सोदका वत्सकाश्चैका वारी[14][15]हा हारवामकाः । शङ्खाख्या भाविपन्द्राश्च उत्तरा हैमभौमकाः ॥
[16]कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः । एते चान्ये च विख्याता नानाजनपदा मया ॥
ते पिबन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीम् । आदौ त्रैलोक्यविख्याता शीता शीताम्बुवाहिनी ॥
तथा च हंसवसतिर्महाचक्रा च निम्नगा । चक्रा वक्त्रा च का[17]ञ्ची च सुरसा चापगोत्तमा ॥ २५
शाखाव[18]ती चेन्द्रनदी [19]मेघा मङ्गारवाहिनी । कावेरी हरितोया च सोमावर्त्ता शतह्रदा ॥ २६
वनमाला वसुमती पम्पा पम्पावती शुभा । सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुण्या वपुष्मती ॥ २७
मणिवप्रा सुवप्रा च ब्रह्मभागा शिलाशिनी । कृष्णतोया च पुण्योदा तथा नागपदी शुभा ॥
शैवालिनी मणितटा क्षी[20]रोदा चारुणावती । तथा विष्णु[21]पदी चैव महापुण्या महानदी ॥ २९
हिरण्यवाहिनीला च स्कन्दमाला सुरावती । वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥
एता गङ्गा महानद्यो नायिकाः परिकीर्तिताः । क्षुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३१
पूर्वद्वीपस्य वाहिन्यः पुण्यवत्यश्च कीर्तिताः । कीर्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति मे मतिः ॥

---

१ ग. भद्रसा॰ । ङ. भद्रशाल॰ । २ ग. ङ. ॰लाम्रश्च महाद्रुमः । त॰ । ३ ग. घ. ङ. महोत्साहा म॰ । ४ क. ॰गात्राश्च । ५ क. ॰मासं न तु । ६ घ. ङ. ॰म् । सैवा॰ । ७ ङ. ॰लायाः कौरञ्जाश्चचलोत्तमाः । श्वे॰ । ८ घ. ङ. ॰पदा नानास॰ । ९ ग. घ. ङ. ॰न्ताः शतन्दकाः । व्र॰ । १० क. ॰लशैले॰ । ११ घ. ॰मूर्ध्नजाः । १२ घ. ङ. ॰तरङ्गाः सो॰ । १३ ङ. संभवश्च मे॰ । १४ ग. घ. ॰हा हरिवा॰ । १५ ङ. ॰राइ हरिवा॰ । १६ ग. ङ. कृष्णा भौ॰ । १७ क. कण्ठी॰ । १८ ग. ङ. ॰ती चैन्द्र॰ । १९ घ. ङ. मोघा । २० घ. क्षीरोदा । २१ ग. घ. ङ. ॰पदा नै॰ ।

(भुवनविन्यासः)

समृद्धराष्ट्रं स्फीतं च नानाजनपदाकुलम् । नानावृक्षवनोद्देशं नानानगसुवेष्टितम् ॥ ३३
नरनारीगणाकीर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवम् । बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपालितम् ॥
उपेतं कीर्तनशतैर्नानारत्नाकराकरम् ॥ ३४
तस्मिन्देशे समाख्याता हेमशङ्खदलप्रभाः । महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ३५
संभाषणं दर्शनं च समस्थानोपसेवनम् । देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६
दश वर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्तितम् । धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ॥
अहिंसा सत्यवाक्यं च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७
ते भक्त्या शंकरं देवं गौरीं परमवैष्णवीम् । इज्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुञ्जते ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२२३

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

निसर्ग एष विख्यातो भद्राश्वानां यथार्थवत् । शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनम् ॥ १
निषधस्याचलेन्द्रस्य पश्चिमस्य महात्मनः । पश्चिमेन हि यत्तत्र दिक्षु सर्वासु कीर्तितम् ॥ २
कुलाचलानां सप्तानां नदीनां च विशेषतः । तथा जनपदानां च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ॥ ३
विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः । *अशोको वर्धमानश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ४
तेषां प्रसूतिरन्येऽपि पर्वता बहुविस्तराः । कोटिकोटिशता ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५
तैर्विमिश्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः । नानाप्रकारविज्ञेयास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ ६
ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि । अध्यासिता जनपदैः कीर्तनैश्च विभूषिताः ॥ ७
[+ तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च । गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८
यथेह कथिताः पौरा[3] गोमनुष्यकपोतकाः] । तत्सुखा भ्रमरा यूथा माहेयाचलकूटकाः ॥ ९
सुमौलाः स्तावकाः क्रौञ्चाः कृष्णाङ्गमणि[6]पुञ्जकाः । कूटकम्बलमौषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥
करम्भवाः कुचाः श्वेताः सुवर्ण[8]कटकाः शुभाः । श्वेताङ्गाः कृष्णपादाश्च विहाः कपिलकर्णिकाः
अत्याकरालगोज्वाला हीनाना[11] वनपातकाः । महिषाः कुमुदाभाश्च करषाटाः सहोत्कचाः ॥
[12]शुनकासा महानासा वनासगजभूमिकाः । करञ्जमञ्जमा वाहाः किष्किण्डीपाण्डुभूमिकाः ॥ १३
कुबेरा धूमजा [13]जङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः । वाचाङ्गाश्च महाङ्गाश्च मधौरेयाः सुरेचकाः ॥ १४

---

* इदमर्धं नास्ति ग. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. घ. ङ. °गरपत्तनम् । २ ग, घ. ङ. °रीं चप्रभविष्ण° । ३ घ. ङ. सौरा ४ घ. ङ. °नुष्याः क° । ५ ङ. °खा भ्राम° । ६ ङ. °णियुञ्ज° । ७ घ. ङ. श्येनाः । ८ ग. घ. ङ. °र्णतट° । ९ ग. विहाः क° । घ. विन्दाः । ङ. विन्दः क° । १० ग. घ. °काः । उत्या° । ङ. °काः । उत्थाकं° । ११ ग. घ. ङ. °नावान° । १२ घ. शुकनासा । १३ घ. जङ्घा ।

पिंतलाः काचलाश्चैव श्रवणा मत्तकासिकाः । गोदावा वकुला वाङ्गा वङ्गकामोदकाः कलाः ॥
ते पिबन्ति महाभागाः प्रथमां तु महानदीम् । सुवमां पुण्यसलिलां महानागनिषेविताम् ॥ १९
कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां बकुलां नदीम् । विकीर्णां शिखिमालां च तथा दर्भावतीमपि ॥
भद्रानदीं शुकनदीं पलाशां च महानदीम् । भीमां प्रभञ्जनां काञ्चीं पुण्यां चैव कुशावतीम् ॥
दक्षां शाकवतीं चैव पुण्योदां च महानदीम् । (*चन्द्रावतीं सुमूलां च ऋषभां चाऽऽपगोत्तमाम्
नदीं समुद्रमालां च तथा चम्पावतीमपि । एकाक्षां पुष्कलां वाहां सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २०
कालिन्दीं चैव पुण्योदां भारतीं च महानदीम् । सीतोदापातिकां ब्राह्मीं विशालां च महानदीम्)
पीवरीं कुम्भकारीं च रुषां चैवापगोत्तमाम् । महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभाम् ॥२२
एताश्चान्याश्च पीयन्ते बहुशो हि सरितोत्तमाः+। देवर्षिसिद्धचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः॥
नानाजनपदास्फीतं महोपगाविभूषितम् । नानारत्नौघसंपूर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवम् ॥ २४
उदीर्णं धनधान्याढ्यैर्नरवासैः समन्ततः । संनिविष्टं महाद्वीपं पश्चिमं सुकृतात्मनाम् ॥
निसर्गः केतुमालानामेष वः परिकीर्तितः ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२३८

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

शांशपायन उवाच—

पूर्वापरौ समाख्यातौ द्वौ देशौ नस्त्वया प्रभो । उत्तराणां च वर्षाणां दक्षिणानां च सर्वशः ॥
आचक्ष्व नो यथातथ्यं ये च पर्वतवासिनः ॥ १

सूत उवाच—

दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु । वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः॥ २
सर्वर्तुकामदाः सत्त्वा जरादुर्गन्धवर्जिताः । शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ३
तत्रापि सुमहान्दिव्यो न्यग्रोधो रोहिणो महान् । तस्य पीत्वा फलरसं पिबन्तो वर्तयन्त्युत ॥
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च । जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरोत्तमाः ॥ ५
उत्तरेण तु श्वेतस्य शृङ्गसाह्वस्य दक्षिणे । वर्षं हिरण्वतं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ६
महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः । सर्वर्तुकामदाः सत्त्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७
एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितौजसः । आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ८
तस्मिन्वर्षे महावृक्षो लकुचः षड्रसाश्रयः । तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९
त्रीणि शृङ्गवतः शृङ्गाण्युच्छ्रितानि महान्ति च । एकं मणिमयं तेषामेकं चैव हिरण्मयम् ॥
सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ॥ १०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + आर्षोऽयं पाठः ।

---

१ ग. ङ. °त्तताः का° । २ घ. °त्तवासि° । ३ ग. ङ. सुवक्षां पु° । ४ ग. ङ. बहुलां । ५ घ. °हाब्रवि° । ङ. °हाभागावि° । ६ क. ग. °न्यार्यैर्न° । ७ घ. वैशंपायन ।

उत्तरस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे। कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ॥ ११
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः। वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा मनोरमाः। गन्धवर्णरसोपेतं प्रक्षरन्ति मधूत्तमम् ॥ १३
अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः। ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमम् ॥ १४
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका। सर्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरुजा शुभा ॥ १५
देवलोकाच्युतास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः। शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे च स्थिरयौवनाः ॥ १६
मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियश्चातिमनोहराः। ते च तं क्षीरिणं वृक्षं पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ १७
मिथुनं जायते सद्यः समं चैव विवर्धते। समं शीलं च रूपं च म्रियन्ते चैव ते समम् ॥ १८
अन्योन्यमनुरक्ताश्च चक्रवाकसधर्मिणः। अनामया ह्यशोकाश्च नित्यं सुखनिषेविणः ॥ १९
त्रयोदश सहस्राणि शतानि दश पञ्च च। जीवन्ति ते महावीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविणः ॥ २०
कुरूणामपि चैतेषां शृणुध्वं विस्तरेण तु। जारुधेः शैलराजस्याप्युत्तरेणोत्तरस्य हि ॥
दिक्षु सर्वासु यद्यत्र कीर्त्यमानं विबोधत ॥ २१
अनेककन्दरदरीगुहानिर्झरमण्डितौ। नैककुञ्जवनोपेतौ चित्रधातुविभूषितौ ॥ २२
अनेकधातुकलिलौ सर्वधातुविभूषितौ। पुष्पमूलफलोपेतौ सिद्धचारणसेवितौ ॥ २३
द्वावप्येतौ समुद्रान्तावुच्छ्रितौ कुलपर्वतौ। ताभ्यां कूटशतैर्नैकैस्तद्द्वीपमुपसेवितम् ॥ २४
चन्द्रकान्तश्च शैलश्च सूर्यकान्तश्च सानुमान्। ययोर्मध्येन सा याता भद्रसोमा महानदी ॥ २५
सहस्रशश्च नद्योऽन्याः प्रसन्नसुरसोदकाः। पर्याप्तोदाः कुरूणां हि स्नानपानावगाहनैः ॥ २६
तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशः। मधुमैरेयवाहिन्यो घृतवाहिन्य एव च ॥ २७
दध्नः शतह्रदाश्चान्यास्ततः स्वादुजपर्वताः। अमृतस्वादुकल्पानि फलानि विविधानि च ॥ २८
गन्धवर्णरसाढ्यानि मूलानि च फलानि च। पञ्चयोजनमानानि महागन्धानि सर्वशः ॥ २९
नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः। उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महान्ति च ॥ ३०
गन्धवर्णरसाढ्यानि स्पर्शोपेतानि सर्वशः। तमालागुरुगन्धानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३१
भ्रमरैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सदैव च। वृक्षगुल्मलताढ्यानि वनानि सुसुखानि च ॥ ३२
षट्पदैरुपगीतानि द्विजैश्चान्यैर्द्विजोत्तमाः। पद्मोत्पलवनाढ्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३३
भक्ष्यमाल्यसमृद्धाश्च बहुमाल्यानुलेपनाः। मनोहरसुखैश्चित्रैः पक्षिसंघैर्निकूजिताः ॥ ३४
शयनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः। विहारभूमयो रम्याः सर्वर्तुषु सुखप्रदाः ॥ ३५
आक्रीडाः सर्वतः स्फीता मणिहेमपरिष्कृताः। शिलागृहा वृक्षगृहा वरेण्याः कदलीगृहाः ॥ ३६
लतागृहसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः। शुद्धशङ्खदलाभानि भूमिवेश्मशतानि च ॥ ३७
तपनीयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च। सुवर्णमणिचित्राणि सर्वत्र विपुलानि च ॥ ३८
महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि च सर्वशः। नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्माणि सुसुखानि च ॥
मृदङ्गवेणुपणववीणाद्या बहुविस्तराः। फलन्ति कल्पवृक्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ ४०

---

१ क. °त्र क्वचि°। २ ङ. °र्णबलोपे°। ३ ङ. °त्तरेण हि। ४ ग. घ. ङ. °त्रभानुवि°। ५ क. ग. °र्वतः। अ° ६ घ. ङ. °नमूतानि। ७ घ. ङ. °समर्थानि भ°। ८ ग. घ. ङ. °सुखाश्चात्रपक्षिसं निकू°। ९ घ. ङ. °हा रमण्यः क°। १० घ. ङ. सुसुत्ता°। ११ ग. ङ. वियुतानि। १२ ग. घ. °णि रमण्या°।

सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरम् । सर्वद्वीपप्रमुदितं नरनारीसमाकुलम् ॥
प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥ ४१
नित्यमङ्गसुखाल्हादस्तस्मिन्द्वीपे श्रमापहे । तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ॥
भौमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमम् ॥ ४२
चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामोङ्गाः पूर्वकूलनाः । श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः
तस्मिन्देशे नराः श्रेष्ठा देवसत्त्वपराक्रमाः । सदा विहारिणः सर्वे कामवृत्त्या सुवर्चसः ॥ ४४
वलयाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः । स्रग्विणश्चित्रमुकुटाश्चित्राच्छादनवाससः ॥ ४५
अजीर्णयौवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः । प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबहून्युत ॥ ४६
न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशप्रक्षयो विधिः । मिथुनं जायते वृक्षादुपक्षममनीदृशम् ॥ ४७
सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः । न तत्र विद्यते धर्मो नाधर्मः संप्रवर्तते ॥ ४८
न व्याधिर्न जरा तत्र न दुर्मेधा न च क्लमः । पूर्णे काले विनश्यन्ति जलबुद्बुदवच्च ते ॥ ४९
एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः । रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखाद्धर्मोऽभिजायते ॥ ५०
उत्तराणां कुरूणां तु पार्श्वे ज्ञेयं तु दक्षिणे । समुद्रमूर्मिमालाढ्यं नानास्वरविभूषितम् ॥ ५१
पञ्चयोजनसाहस्रमतिक्रम्य सुरालयम् । चन्द्रद्वीपमिति ख्यातं चन्द्रमण्डलसंस्थितम् ॥ ५२
सहस्रयोजनानां तु सर्वतःपरिमण्डलम् । नानापुष्पफलोपेतं समृद्ध्या परया युतम् ॥
शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं तावदेव तु ॥ ५३
तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः । चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तैश्चन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥ ५४
श्वेतवैदूर्यकुमुदैश्चित्रोऽसौ कुमुदप्रभः । अनेकचित्रकोद्यानो नैकनिर्झरकन्दरः ॥
महासानुदरीकुञ्जैर्विविधैः समलंकृतः ॥ ५५
तस्माच्छैलान्महापुण्या चन्द्रांशुविमलोदका । प्रवहत्युत्तमनदी चन्द्रावर्ता तरङ्गिणी ॥ ५६
तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरम् । सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७
तत्र चन्द्रमसो नाम्ना शैलः स तु परिश्रुतः । चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥ ५८
तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाश्चन्द्रदैवताः ॥ ५९
अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसंधाः सुतेजसः । प्रजास्तत्र सदाचारा दशवर्षशतायुषः ६०
पश्चिमेन तु द्वीपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितम् । चतुर्योजनसाहस्रं समतीत्य महोदधिम् ॥ ६१
दशयोजनसाहस्रं समन्तात्परिमण्डलम् । द्वीपं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपशोभितम् ॥ ६२
प्रभूतधनधान्याढ्यमनेकनृपपालितम् । नित्यं प्रमुदितं स्फीतं महाशैलैश्च शोभितम् ॥ ६३
तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैश्च मण्डितम् । तत्र विग्रहवान्वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४
तपनीयसुवर्णाभास्तपनीयविभूषिताः । विराजन्तेऽमरप्रख्यास्तत्र चित्राम्बरस्रजः ॥ ६५
वीर्यवन्तो महाभागाः पञ्चवर्षशतायुषः । सत्यसन्धा मुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ६६

सूत उवाच—

एवमेव निसर्गोऽयं वर्षाणां भारते युगे । दृष्टः परमतत्त्वज्ञैर्भूयः किं कीर्तयामि ते ॥ ६७

---

१ ग. घ. ङ. °ह्लादी तस्मि° । २ ग. घ. ङ. °माङ्गाः पूर्वकूलकाः । श्या° । ३ ग. घ. °स्मिन्द्वीपे न° । ४ ग. घ. °प्रकृतोर्वै° । ५ ङ. °मतीह° । ६ घ. दुःखधर्मो न जा° । ७ ग. ङ. °वैडूर्यकुमुदैश्चितोऽसौकुमुदप्रभैः । अ° । ८ ग. घ. ङ. °नापण्योप° । ९ घ. ङ. °धानाढ्य° । १० ग. घ. ङ. °युदेव° । ११ घ. ङ. °यान्युत । आ° ।

(भुवनाविन्यासः)

आख्यातं त्वेवमृषयः सूतपुत्रेण धीमता। उत्तरश्रवणे भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम्॥ ६८

ऋषय ऊचुः—

यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन्स्वायंभुवादयः। चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत॥ ६९
एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम। एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषामब्रवील्लोमहर्षणः॥ ७०
पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावितात्मनाम्। एतद्विस्तरतो भूयस्तानुवाच समाहितः ७१

सूत उवाच—

निसर्ग एष विख्यातः कुरूणां तु यथार्थवत्। भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत॥ ७२
पुण्यतीर्थे हिमवतो दक्षिणस्यातलस्य हि। पूर्वपश्चायतस्यास्य दक्षिणेन द्विजोत्तमाः॥ ७३
तथा जनपदानां च विस्तरं श्रोतुमर्हथ। अत्र वो वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन्भारते प्रजाः॥ ७४
इदं तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोदयम्। उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणं च यत्॥ ७५
वर्षं यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा। भरणाच्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते॥
निरुक्तवचनाच्चैव वर्षं तद्भारतं स्मृतम्॥ ७६
ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते। न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते॥ ७७
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाः प्रकीर्तिताः। समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम्॥ ७८
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः॥ ७९
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः। योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरम्॥ ८०
आयतो ह्याकुमारिक्यादागङ्गाप्रभवाच्च वै। तिर्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु॥ ८१
द्वीपो ह्युपनिविष्टोऽयं म्लेच्छैरन्तेषु नित्यशः। पूर्वे किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः। इज्यायुद्धवणिज्याभिर्वर्तयन्तो व्यवस्थिताः॥
तेषां संव्यवहारोऽयं वर्तते तु परस्परम्। धर्मार्थकामसंयुक्तो[1] वर्णानां तु स्वकर्मसु॥ ८४
संकल्पपञ्चमानां तु आश्रमाणां यथाविधि। इह स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी॥ ८५
यस्त्वयं नवमो द्वीपस्तिर्यगायत उच्यते। कृत्स्नं जयति यो ह्येनं स सम्राडिह कीर्त्यते॥ ८६
अयं लोकस्तु वै सम्राडन्तरीक्षो विराट्स्मृतः। स्वराडन्यः स्मृतो लोकः पुनर्वक्ष्यामि विस्तरम्
सप्त चास्मिन्सुपर्वाणो विश्रुताः कुलपर्वताः। महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥ ८८
तेषां सहस्रशश्चान्ये पर्वतास्तु समीपगाः। अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाश्चित्रसानवः॥ ८९
मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वैहारो दर्दुरस्तथा। कोलाहलः ससुरसो मैनाको वैद्युतस्तथा॥ ९०
पातंधमो नाम गिरिस्तथा पाण्डुरपर्वतः। गन्तुप्रस्थः कृष्णगिरिर्गोधनो गिरिरेव च॥ ९१
पुष्पगिर्युज्जयन्तौ च शैलो रैवतकस्तथा। श्रीपर्वतश्च कारुश्च कूटशैलो गिरिस्तथा॥ ९२
अन्ये तेभ्यः[2] परिज्ञाता ह्रस्वाः स्वल्पोपजीविनः। तैर्विमिश्रा जनपदा आर्यम्लेच्छाश्च[3] नित्यशः
पीयन्ते यैरिमा नद्यो गङ्गा सिन्धुसरस्वती। शतद्रुश्चन्द्रभागा च यमुना[4] सरयूस्तथा॥ ९४
इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहूः। गोमती धुतपापा च बाहुदा[5] च दृषद्वती॥ ९५
कौशिकी च तृतीया तु निश्चीरा गण्डकी तथा। इक्षुर्लोहित इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः॥

१ घ. ङ. ˚युक्तं व˚। २ घ. ङ. तेभ्योऽप˚। ३ घ. ङ. आर्या म्ले˚। ४ ङ. ˚ना शर˚। ५ ङ. बहुदा।

वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च । वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा[1] महती तथा ॥ ९७
परा[2] चर्मण्वती चैव विदिशा वेत्रवत्यपि । शिप्रा[3] ह्यवन्ती च तथा पारियात्राश्रयाः स्मृताः ॥९८
शोणो महानदश्चैव नर्मदा सुमहाद्रुमा[4] । मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथैव च ॥ ९९
तमसा पिप्पला श्रोणी करतोया पिशाचिका[5] । नीलोत्पला विपाशा च जम्बुला वालुवाहिनी
सितरजा[6] शुक्तिमती मकुणा त्रिदिवा क्रमात्[7] । ऋक्षपादात्प्रसूतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥
तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या[8] मद्रा च निषधा नदी । वेन्वा[9] वैतरणी चैव शितिबाहुः[10] कुमुद्वती ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तशिला तथा । विन्ध्यपादप्रसूताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णा वैण्यथ वञ्जुला । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथाऽऽपगा ॥
दक्षिणापथनद्यस्तु सह्यपादाद्विनिःसृताः ॥ १०४
कृतमाला ताम्रवर्णा[11] पुष्पजात्युत्पलावती । मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः
त्रिसामा ऋतुकूल्या च इक्षुला त्रिदिवा च या । लाङ्गूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥
ऋषीका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी[12] । कूपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
सर्वाः पुण्याः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः । विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः
तासां नद्युपनद्योऽपि शतशोऽथ सहस्रशः । तास्त्विमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः ॥
शू[illegible]ना भद्रकारा बोधाः[13] शतपथेश्वरैः । वत्साः किसष्णाः[14] कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकोशलाः
[15] [illegible]पाश्च तिलङ्गाश्च मगधाश्च वृकैः सह । मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्तिताः ॥ १११
*सह्यस्य चोत्तरार्धे[16] तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥
[+तत्र गोवर्धनो नाम सुरराजेन निर्मितः) । रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं वृक्षा ओषधयस्तथा ॥
भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थेऽवतारिताः । अन्तःपुरवनोद्देशस्तेन जज्ञे मनोरमः] ॥ ११४
वाह्लीका वाटधानाश्च[17] आभीराः कालतोयकाः । अपरीताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्च[18] चर्मखण्डिकाः ॥११५
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः । शका ह्रदाः कुलिन्दाश्च[19] परिता हारपूरिकाः ॥
रमटा रद्धकटका केकया[20] दशमानिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ११७
काम्बोजा दरदाश्चैव बर्बराः प्रियलौकिकाः[21] । पीनाश्चैव तुषाराश्च पह्लवा बाह्यतोदराः ॥ ११८
आत्रेयाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च कसेरुकाः । लम्पाकाः[22] स्तनपाश्चैव[23] पीडिका[24] जुहुडैः सह ॥ ११९
अपगाश्चालिमद्राश्च किरातानां च जातयः । तोमरा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तङ्गणास्तथा ॥ १२०
चूलिकाश्चाहुकाश्चैव[25] पूर्णदर्वास्तथैव च । एते देशा ह्युदीच्याश्च प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥ १२१
अन्ध्रवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः । तथा प्रवङ्गवङ्गेयामालदा[26] मालवर्तिनः[27] ॥ १२२

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ पुस्तके नास्ति ।

१ ग. घ. ङ. सदातीरा मही त° । २ घ. ङ. पारा । ३ घ. ङ. क्षिप्रा । ४ घ. ङ सुरहा° । ५ घ. ङ °का । चित्रोत्प° । ६ घ. ङ. °जा मुक्ति° । ७ घ. °मा । क्र° । ८ घ. निर्विन्ध्या । ९ घ. वेण्वा । १० घ. ङ. शिनिबा° । ११ क. °म्रवर्णा पु° । १२ घ. ङ. °नी । कृपा । १३ घ. ङ. °धाः सहप° । १४ ग. किसष्टाः । ङ. किसज्याः । १५ क. अथ पार्श्वेति° । १६ घ. °रार्द्धे तु । १७ क. वाढधा° । १८ घ. ङ. पह्लवा° । १९ ग कुनिन्दा° । २० ङ. केशपाद° । २१ ङ. °काः । चीना° । २२ ङ. °कास्तानकाश्चै° । २३ ग. °नकाश्चै° । घ. °नसाश्चै° । २४ घ. ङ. चूडिका । २५ ङ. °का बाहु° । २६ घ. °या मलदा मल्ल° । २७ ग. °लवा मलव° ।

ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा गेयमर्थकाः । प्राग्ज्योतिषाश्च मुण्डाश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥
माला मगधगोविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३
अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चौल्याः कुल्यास्तथैव च ॥१२४
सेतुका मूषिकाश्चैव कुमना वनवासिकाः । महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥ १२५
अ(आ)भीराः सहवैषीका आटव्याश्च वराश्च ये । पुलिन्दा विन्ध्यमुलीका वैदर्भा दण्डकैः सह
पौनिका मौनिकाश्चैव अस्मका भोगवर्धनाः । नैर्णिकाः कुन्तला अन्ध्रा उद्भिदा नलकालिकाः
दाक्षिणात्याश्च वै देशा अपरांस्तान्निबोधत । सूर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालीतकैः सह ॥
पुलेयाश्च सुरालाश्च रूपसास्तापसैः सह । तथा तुर[1]सिताश्चैव सर्वे चैव पर[2]क्षराः ॥ १२९
न[3]ासि[4]क्याद्याश्च ये चान्ये ये वै [5]चान्तरनर्मदाः । [6]भानुकच्छाः समाहेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च[7] आनर्ताश्चार्बुदैः सह । इत्ये[8]ते संपरीताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥ १३१
मालवाश्च करूषाश्च रोकलाश्चोत्कलैः सह । उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥
तोसलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा । तुमुरास्तुम्बुराश्चैव षट्सुरा[9] निषधैः सह ॥ १३३
[10]अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा ह्यवन्तयः । एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४
अतो देशान्प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये । निगर्हरा हंसमार्गा[11]ः क्षुपणास्तङ्गणाः [12]खसाः ॥ १३५
[13]कुशप्रावरणाश्चैव हूणा दर्वा[14]ः स[15]हूदकाः । त्रिगर्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ॥ १३६
चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः । कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुष्टयम् ॥
तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टान्निबोधत ॥ १३७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३३८५

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

(* सूत उवाच)

एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते । शुश्रूषया मुदा युक्ताः पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् ॥ १

ऋषय ऊचुः—

यच्च किंपुरुषं वर्षं हरिवर्षं तथैव च । आचक्ष्व नो यथा तत्त्वं कीर्तितं भारतं त्वया ॥ २
पृष्टस्त्विदं यथा विप्रैर्यथाप्रश्नं विशेषतः । उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३

सूत उवाच—

शुश्रुषा यत्र वो विप्रास्तच्छृणुध्वं मुदा युताः । प्लक्षखण्डः किंपुरुषे सुमहान्नन्दनोपमः ॥ ४

---

*इदं नास्ति ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ घ. ङ. °रामिनश्चै° । २ घ. ङ. °रस्कराः । ३ ङ. नासिकाद्या° । ४ घ. °सिकाद्या° । ५ क. ये चैवान्त° । ६ घ. ङ. °भारुक° । ७ क. °श्च अन° । ८ घ. °तेष्वपरान्ताश्च । ङ. °ते ह परान्ताश्च । ९ घ. ङ. °रा नैष° । १० घ. ङ. अणुपा° । ११ घ. °र्गाः कुलपास्त° । ङ. र्गाः कुणपास्त° । १२ ग. ख्रसाः । घ. ङ. स्वसाः । १३ घ. ङ. कुथप्रा° । १४ ङ. °र्वाः सुहूहुकाः । १५ घ. °हूहुकाः ।

(भुवनविन्यासः)

दश वर्षसहस्राणि स्थितिः किंपुरुषे स्मृता । सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ५
अनामया ह्यशोकाश्च सर्वे ते शुद्धमानसाः । जायन्ते मानवास्तत्र निस्तप्तकनकप्रभाः ॥ ६
वर्षे किंपुरुषे पुण्ये प्लक्षो मधुवहः शुभः । तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिबन्ति रसमुत्तमम् ॥ ७
अतः परं किंपुरुषाद्धरिवर्षः प्रवक्ष्यते । महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८
देवलोकाच्च्युताः सर्वे देवरूपाश्च सर्वशः । हरिवर्षे नराः सर्वे पिबन्तीक्षुरसं शुभम् ॥ ९
एकादश सहस्राणि वर्षाणां तु मुदा युताः । हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे मुदितमानसाः ॥
न जरा बाधते तत्र जीर्यन्ति न च ते नराः ॥ १०
मध्यमं यन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलावृतम् । न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवाः ११
चन्द्रसूर्यौ सनक्षत्रावप्रकाशाविलावृते । पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ॥
पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२
जम्बूरसफलाहारा ह्यनिष्यन्दाः सुबन्धिनः । मनस्विनो भुक्तभोगाः सत्कर्मफलभोगिनः ॥ १३
देवलोकाच्च्युताः सर्वे जायन्ते[2] ह्यजरामराः । त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते नरोत्तमाः ॥ १३
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति ये तु वर्षे त्विलावृते । मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५
योजनानां सहस्राणि षड्विंशस्तस्य विस्तरः । चतुरस्रः समन्ताच्च शरावाकारसंस्थितः १६
मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसंमिते । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥ १७
उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलात् ॥
सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धिष्ठितः ॥ १८
पूर्वेण माल्यवाञ्शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः । दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु १९
तेषां मध्ये महामेरुः सुप्रमाणः प्रकीर्तितः । सर्वेषामेव शैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २०
विस्तरस्तत्प्रमाणः स्यादायामे नियुतः स्मृतः । वृत्तभावात्समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१
आयामा[3]ः परिहीयन्ते चतुरस्राः समस्ततः । अनावृत्ताश्चतुष्केण भिद्यन्ते मध्य[4]भागतः ॥ २२
प्रभिन्नाञ्जनसंकाशा जम्बूरसवती नदी । मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेण तु ॥ २३
सुदर्शनो नाम महाजम्बुवृक्षः सनातनः । नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥ २४
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपे वनस्पतिः । योजनानां सहस्रं तु शतं चान्यै[5]महाद्रुमः ॥
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवं स्पृशति सर्वशः ॥ २५
अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि तु । फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २६
पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् । तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदीभूय प्रसर्पति २७
मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूवृक्षं विशत्यधः । ते पिबन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसफलाहृताः ॥ २८
जम्बूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवन्ति ते । न[6] क्रोधं न च रोगं तु न च मृत्युं तथाविधम् ॥ २९
तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् । इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ॥ ३०
सर्वेषां वर्षवृक्षाणां शुभः फलरसस्तु सः । स्कन्नं भवति तच्छुक्रं कनकं देवभूषणम् ॥ ३१
तेषां मूत्रं पुरीषं च दिक्षु सर्वासु भागशः । ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्मृतांश्च ग्रसते तु तान् ॥ ३२

---

१ घ. ङ. °वर्ष प्रचक्षते° । २ क. ते । ३ घ ङ. °यामात्परि° । ४ क. °ध्यमागताः प्र° । ५ घ. ङ. °न्यत्म-हा° । ६ क. न च ध्रुवं नरो° । ७ ङ. °हा भूमि° ।

रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः । हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥ ३३
सर्वे नागास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः । महामेरौ त्रयस्त्रिंशद्रमन्ते यज्ञियाः सुराः ॥
नीले तु वैडूर्यमये सिद्धब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३४
दैत्यानां दानवानां च श्वेतपर्वत उच्यते । शृङ्गवान्पर्वतः श्रेष्ठः पितॄणां प्रतिसंचरः ॥ ३५
नवस्वेतेषु वर्षेषु यथाभागस्थितेषु वै । भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ३६
तेषां विवृद्धिर्बहुला दृश्यते देवमानुषी । न शक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेयाऽनुबुभूषता ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३४२२

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

सव्ये हिमवतः पार्श्वे कैलासो नाम पर्वतः । तस्मिन्निवसति श्रीमान्कुबेरः सह राक्षसैः ॥
अप्सरोगणसंयुक्तो मोदते ह्यलकाधिपः ॥ १
कैलासपादात्संभूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् । मन्दं नाम्ना कुमुद्वन्तं शरदम्बुदसंनिभम् ॥ २
तस्माद्दिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा । दिव्यं च नन्दनं तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम्॥ ३
प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यसत्त्वौषधं गिरिम् । सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसंनिभः । तस्य पादे महद्दिव्यमच्छोदं नाम तत्सरः ॥ ५
तस्माद्दिव्या प्रभवति ह्यच्छोदा नाम निम्नगा । तस्यास्तीरे महद्दिव्यं वनं चैत्ररथं स्मृतम् ॥६
तस्मिन्गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः । यक्षसेनापतिः क्रूरगुह्यकैः परिवारितः ॥ ७
पुण्या मन्दाकिनी चैव निम्नगाच्छोदिका तथा । महीमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥ ८
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवसत्त्वौषधिं गुरुम् । मनः शिलामयं दिव्यं पिशङ्गं पर्वतं प्रति ॥ ९
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् । तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं नाम तत्सरः ॥ १०
तस्मात्पुण्यः प्रभवति लौहित्यः सदनो महान् । देवारण्यं विशोकं च तस्य तीरे महावनम्॥ ११
तस्मिन्गिरौ निवसति यक्षो मणिवरो वशी । सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥ १२
कैलासाद्दक्षिणे पार्श्वे क्रूरसत्त्वौषधं गिरिम् । वृत्रकायात्किलोत्पन्नमञ्जनं त्रिककुं प्रति ॥ १३
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान्वैद्युतो गिरिः । तस्य पादे सरः पुण्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥ १४
तस्मात्प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकभावनी । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतम्॥ १५
कुबेरानुचरस्तत्र प्रहेतृतनयो वशी । ब्रह्मपातो निवसति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥
अन्तरिक्षचरैर्घोरैर्यातुधानशतैर्वृतः ॥

---

१ घ. °शद्वसन्ते । २ क. °न्ते याज्ञिकाः सु° । ३ ङ. °तिवत्सेरः । ४ क. °नुषीः । न ५ ङ. °षते । इ° । ६ ग. ङ. °न्तं सरस्तूदधिसं° । घ. °न्तं सरस्तूदधिसंप्लुतम् । त° । ७ क. महादिव्यं । ८ ग. ङ. माणिभद्रः । ९ ग. घ. ङ. क्रूरैर्गुह्य° । १० ङ. °धिं गिरिम् । म° । ११ ङ, °कटुं प्र° । १२ ग. घ. °ब्रह्मापेतो । ङ. °ह्मपेतो° ।

(भुवनविन्यासः)

अपरेण तु कैलासान्मुख्यमत्त्यौषधिं गिरिम् । अरुणं पर्वतश्रेष्ठं रुक्मधातुमयं प्रति ॥ १७
भवस्य दयितः श्रीमान्पर्वतो मेघसंनिभः । शातकुम्भमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८
शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोल्लिखन् । सञ्जवान्स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमाचितः ॥ १९
तस्मिन्गिरौ निवसति गिरिशो धूम्रलोहितः । तस्य पादात्प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः ॥ २०
तस्मात्प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निम्नगा । सा चक्षुःशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिम् २१
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै । [1]अस्त्युत्तरेण कैलासाच्छिवसत्त्वौ[2]षधो गिरिः ॥ २२
गौरो नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः । हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ २३
तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् । रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र[3] यातो भगीरथः ॥ २४
गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः । दिवं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिप्लुताः ॥ २५
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता । सोमपादप्रसूता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६
यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्मयाः । तत्रेष्ट्वा तु गतः शैवं शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७
दिवि च्छायापथो यस्तु अनुनक्षत्रमण्डलम् । दृश्यते भास्वरो रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा ॥२८
अन्तरिक्षं दिवं चैव भावयन्ती भुवं गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया॥ २९
तस्या ये विन्दवः केचित्क्रुद्धायाः पतिताः क्षितौ । कृतं बिन्दुसरस्तत्र ततो बिन्दुसरः स्मृतम्॥
ततो निरुद्धा देवी सा भवेन स्मयता किल । चिन्तयामास मनसा शंकरक्षेपणं प्रति ॥ ३१
भित्त्वा विशामि पातालं स्रोतसाऽऽगृह्य शंकरम् । ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्रूरं देव्याश्चिकीर्षितम्
तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गेषु तां नदीम् । तस्या वलेपं तं बुद्ध्वा नद्याः क्रुद्धस्तु शंकरः ॥
निरुध्य तु शिरस्येनां वेगेन पतितां भुवि ॥ ३३
एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमग्रतः । धमनीसंततं क्षीणं क्षुधापरिगतेन्द्रियम् ॥ ३४
अनेन तोषितश्चाहं नद्यर्थं पूर्वमेव हि । बुद्ध्वाऽस्य वरदानं तु कोपं नियतवांस्तु सः ॥ ३५
ब्रह्मणो हि वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति । ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।
नदीं भगीरथस्यार्थे तपसोग्रेण तोषितः ॥ ३६
ततो विसर्ज्यमानायाः स्रोतस्तत्सप्ततां गतम् । त्रयः प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रय एव तु ॥ ३७
नद्याः स्रोतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा । नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राग्गता ॥ ३८
सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्भागीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिम् । सप्तैता भावयन्तीह हिमाह्वं वर्षमेव तु ॥ ४०
प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा बिन्दुसरोद्भवाः । नानादेशान्भावयन्त्यो म्लेच्छप्रायांश्च सर्वशः ॥
उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः । सिरिन्ध्रान्कुन्तलांश्चीनान्बर्बरान्यवसान्द्रुहान ॥
रुषाणांश्च कुणिन्दांश्च अङ्गलोकवराश्च ये । कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुं सीताऽगात्पश्चिमोदधिम् ॥
अथ चीनमरूंश्चैव तङ्गणान्सर्व[6]मूलिकान् । सान्ध्रांस्तुषारांस्तम्पाकान्पह्लवान्दरदाञ्छकान् ॥
एताञ्जनपदाश्चक्षुः प्लावयन्ती गतोदधिम् ॥ ४४
दरदांश्च सकाश्मीरान्गान्धारान्वरपान्हृदान् । शिवपौरानिन्द्रहासान्वदातींश्च विसर्जयान् ॥४५

---

१ ख. ग. घ. ङ. अभ्युत्त । २ ख. ग. घ. ङ. °षधं गिरिम् । गौ° । ३ ख. ङ. °त्र गत्वा भ° । ४ ग. घ. यात्वा ५ घ. स्वर्गं । ङ. पूर्वं । ६ ख. ग. घ. ङ. °र्वशूलि° । ७ ख. °क्षुः स्राव° । ८ ख. घ. °म् । मर° ।

(भुवनविन्यासः)

सैन्धवान्र[1]न्ध्रकरकान्भ्रम[2]राभीररोहकान् । शुनामुखांश्चोर्ध्वम[3]नून्सिद्धचारणसेवितान् ॥ ४६
गन्धर्वान्किन्नरान्यक्षान्रक्षोविद्याधरोरगान् । कलापग्रामकांश्चैव पार[4]दान्सीगणान्खसान् ॥ ४७
किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून्सभरतानपि । पञ्चालकाशिमात्स्यांश्च मगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८
ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च तामलिप्तांस्तथैव च । एताञ्जनपदानार्यान्गङ्गा भावयते शुभान्[6] ॥ ४९
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् । ततश्चाऽऽह्लादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखी ययौ॥
प्लावयन्त्युपभोगांश्च निषादानां च जातयः । धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥ ५१
केरलाँनुष्ट्रकर्णांश्च किरातानपि चैव हि । कालोदरान्विवर्णांश्च कुमारान्स्वर्णभूषितान् ॥ ५२
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः । ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं गता ॥ ५३
अपथान्[9]प्लावयन्तीह इन्द्रद्युम्नसरोऽपि च । तथा खरापथांश्चैव इन्द्रशङ्कुपथानपि ॥ ५४
मध्येनोद्यानम[10]करान्कुथप्रावरणान्ययौ । इन्द्रद्वीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥ ५५
ततश्च नलिनी चागात्प्राचीमाशां जवेन तु । तोमरा[11]न्प्लावयन्तीह हंसमार्गान्सहूहुकान् ॥ ५६
पूर्वान्देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरीन् । कर्णप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाश्वमुखानपि ॥
सिकतापर्वतमरून्गत्वा विद्याधरान्ययौ । नेमिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा महोदधिम् ॥ ५८
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः । उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९
[12]वैस्वोकसारायास्तीरे तु[13] वने सुरभिविश्रुते । हरिशृङ्गे तु वसति विद्वान्कौबेरको वशी ॥ ६०
यज्ञोपेतः स सुमहानमितौजाः सुविक्रमः । तत्राऽऽगस्त्यैः परिवृतो विद्वद्भिर्ब्रह्मराक्षसैः ॥
कुबेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्समाः स्मृताः ॥ ६१
एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनाम् । परस्परेण द्विगुणा धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ६२
हेमकूटस्य पृष्ठे तु[14] सायनं नाम तत्सरः । मनस्विनी प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती च सा ॥ ६३
अवगा[15]ह्य ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ । सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४
तस्माद्धूर्य प्रभवति गान्धर्वी न[16]त्वली च या । मेरोः पश्चात्प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ॥ ६५
तत्र जाम्बूनदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं शुभम् । पयोदं तु सरो नीले सुशुभ्रं पुण्डरीकवत्॥ ६६
पुण्डरीका पयोदा च तस्मान्नद्यौ विनिर्गते । श्वेतात्प्रभवते पुण्यं सरस्तूत्तरसानसम् ॥ ६७
ज्योत्स्ना च मृगकान्ता च तस्माद्वै संबभूवतुः । मधुपत्सर[17]ः पुण्यं च पद्मिनीनद्विजाकुलम् ॥ ६८
कल्पवृक्षसमाकीर्णं मधुवत्सर्वतः सुखम् । रुद्रकान्तामिति ख्यातं निर्मितं तद्भवेन तु ॥ ६९
अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पद्मिनीर्द्विजाकुलाः । नाम्ना[18] ह्रदा जया नाम द्वादशोदधिसंनिभाः ॥
तेभ्यः शा[19]न्ती च माध्वी च द्वे नद्यौ संबभूवतुः । यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु देवो न वर्षति ॥
उद्भिज्जान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः । ऋषभो दुन्दुभिश्चैव धूम्रश्चैव महागिरिः ॥ ७२
पूर्वायता महाभागा निम्नगा लवणाम्भसि । चन्द्रकङ्कस्तथा प्राणो महानग्निः शिलोच्चयः ॥
उदग्याता उदी[20]च्यान्तौ[21] अवगाढा महोदधिम् ॥ ७३

---

१ घ. °न्ध्रवर° । २ ख. ध. ङ. °भटाभी° । ३ ख. घ. ङ. °मरून्सिन्धुरतान्निषेवते । ग° । ४ ख. ङ. °रदां॰स्ताङ्गणा° । ५ ख. ग. घ ङ. भा । त° । ६ ख. घ. ङ. भिगुखा य । ७ ख. ग. घ. °ला नोष्टक° । ८ ख. ग. घ. ङ. °मारीस्व° । ९ क. °थान्भाव° । १० क. °मस्कारा° । ११ क. °रान्भाव° । १२ ख. ग. घ. वस्वौक° । १३ क. तु वारिसु° । १४ ख. तु अक्षोदंना° । १५ ख. ग. घ. ङ. °गाढे ह्यु° । १६ क. नन्वली । १७ ख. घ. ङ. °रः कुरुषं प° । ग. °रः प्रकुरुषु प° । १८ क °म्नारुद्राज° । १९ क. शाप्ता च । २० ख. °दीच्यां ते देवगा° । २१ ग. ङ. °न्ता देवगाऽऽप्त म° ।

सोमकश्च वराहश्च नारदश्च महीधरः । प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥ ७४
चक्रो बलाहकश्चैव मैनाकश्चैव पर्वतः[2] । आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥
* चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये विदिशं दक्षिणं प्रति ॥ ७५
तत्र संवर्त्तको नाम सोऽग्निः पिबति तज्जलम् । नाम्ना समुद्रपः श्रीमानौर्वः स वडवामुखः ॥
द्वादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणोदधिम् । महेन्द्रभयवित्रस्ताः पक्षच्छेदभयात्तदा ॥
यदेतद्दृश्यते चन्द्रे श्वेते कृष्णशशाकृति ॥ ७७
भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कीर्त्तिताः । इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥
उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्य ते गुणैः । आरोग्यायुष्प्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९
समन्वितानि भूतानि गुणैरेतैस्तु भागशः । वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ॥
इत्येषाऽधारयत्सर्वं पृथ्वी विश्वं जगत्स्थितौ ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३५०२

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

दक्षिणेनापि वर्षस्य भारतस्य निबोधत । दशयोजनसाहस्रं समतीत्य महार्णवम् ॥ १
त्रीण्येव तु सहस्राणि योजनानां समायतम् । अतस्त्रिभागविस्तीर्णं नानापुष्पफलोदयम् ॥ २
विद्युत्वन्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतम् । येन कूटतटैर्नैकैस्तद्द्वीपं समलंकृतम् ॥ ३
प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः । वाप्यस्तस्य तु द्वीपस्य प्रवृत्ता विमलोदकाः ॥ ४
तस्य शैलस्य च्छिद्रेषु विस्तीर्णेष्वायतेषु च । अनेकेषु[11] संमृद्धानि नानाकाराणि सर्वशः ॥ ५
नरनारीसमाढ्यानि मुदितानि महान्ति च । तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६
पुराणि संनिविष्टानि[12] पर्वतान्तर्गतानि च । सुसंबद्धानि चान्योन्यमेकद्वाराणि तान्यथ ॥ ७
दीर्घश्मश्रुधरात्मनो नीला मेघसमप्रभाः । जातमात्राः प्रजास्तत्र अशीतिपरमायुषः ॥ ८
शाखामृगसधर्माणः फलमूला[13]शिनस्तथा । गोधर्माणो ह्यनिर्दिष्टाः शौचाचारविवर्जिताः ॥ ९
तद्द्वीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः क्षुद्रमानुषैः । एवमेतेऽन्तरद्वीपा व्याख्याता अनुपूर्वशः ॥ १०
विंशत्त्रिंशच्च पञ्चाशत्षष्ट्यशीतिः शतं तथा । सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ ११
विस्तीर्णाश्चाऽऽयताश्चैव नानासत्त्वसमाकुलाः । बर्हिणद्वीपपर्वाणि क्षुद्रद्वीपाः सहस्रशः ॥ १२

---

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके ।

---

१ क. °म् । चक्रो । २ क. °क्षिणां प्र° । ३ ख. कृष्णं श° । ४ क. °कृतिः । भा° । ५ ख. घ. °मुद्रिच्यते । ६ घं. ङ. °गशः । वः° । ७ ग. ङ. °जातानि । ८ क. °स्थिता । इ° । ख ङ. °स्थिताः । इ° । ९ ख. ग. घ. °शः । पायिन्यस्तस्यद्वी° । ङ. °शः । पायिनस्तस्यद्वी° । १० ख. सहस्राणि । ११ ख. घ. ङ. °षां तिल° । १२ ख. नीलमे° । १३ ग. ङ. °जैः क्रुद्धमा° ।

(भुवनविन्यासः)

जम्बूद्वीपप्रदेशास्तु षडन्ये विविधाश्रयाः। अत्र द्वीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षितौ ॥
अङ्गद्वीपं यमद्वीपं मलयद्वीपमेव च। *शङ्खद्वीपं कुशद्वीपं वराहद्वीपमेव च ॥ १४
अङ्गद्वीपं निबोध त्वं नानासंघसमाकुलम्। नानाम्लेच्छगणाकीर्णं तद्द्वीपं बहुविस्तरम् ॥ १५
हेमविद्रुमपूर्णानां रत्नानामाकरं क्षितौ। नदीशैलवनैश्चित्रं संनिभं लवणाम्भसा ॥ १६
तत्र चक्रगिरिर्नाम नैकनिर्झरकन्दरः। तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्त्वसमाश्रया ॥ १७
स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशो महागिरिः। कोटिभ्यां नागनिलयं प्राप्तो नदनदीपतिम् ॥ १८
यमद्वीपमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराचितम्। (+तत्रापि द्युतिमान्नाम पर्वतो धातुमण्डितः ॥
समुद्रगानां(णां) प्रभवः प्रभवः काञ्चनस्य तु ॥ १९
तथैव मलयद्वीपमेवमेव सुसंवृतम्।) मणिरत्नाकरं स्फीतमाकरं कनकस्य च ॥ २०
आकरं चन्दनानां च समुद्राणां तथाऽऽकरम्। नानाम्लेच्छगणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितम् ॥ २१
तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो रजताकरः। महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२
द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितं च सदा क्षितौ। +नानापुष्पफलोपेतं रम्यं देवर्षिसेवितम् ॥
अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतम् ॥ २३
तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि। निकुञ्जैस्तृणसोमाङ्कैराश्रमं पुण्यसेवितम् ॥ २४
नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते। तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५
तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते। अनेकयोजनोत्सेधे चित्रसानुदरीगृहे ॥ २६
तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतोरणा। निर्यूह[2]वलभी चित्रा हर्म्यप्रासादमालिनी ॥ २७
शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशदायामयोजना। नित्यप्रमुदिता स्फीता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८
सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महात्मनाम्। आवासो बलदृप्तानां तद्विद्याद्देवविद्विषाम् ॥
मानुषाणामसंबाधा ह्यगम्या सा महापुरी ॥ २९
तस्य द्वीपस्य वै पूर्वे तीरे नदनदीपतेः। गोकर्ण[3]नाम[4]धेयस्य शंकरस्याऽऽलयं महत् ॥ ३०
तथैकराज्यं विज्ञेयं शङ्खद्वीपसमास्थितम्। शतयोजनविस्तीर्णं नानाम्लेच्छगणालयम् ॥ ३१
तत्र शङ्खगिरिर्नाम धौतशङ्खदलप्रभः। नानारत्नाकरः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ॥ ३२
शङ्खनागा महापुण्या यस्मात्प्रभवते नदी। यत्र शङ्खमुखो नाम नागराजः कृतालयः ॥ ३३
तथैव कुमुदद्वीपं नानापु[5]ष्पोपशोभितम्। नानाग्रामसमाकीर्णं नाना[6]रत्नाकरं शिवम् ॥ ३४
कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्त[7]निबर्हणी। महादेवस्य भगिनी प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५
तथा वराहद्वीपे च नानाम्लेच्छगणाकुले। नानाजातिसमाकीर्णे नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६
धनधान्ययुते स्फीते धर्मिष्ठजनसंकुले। नदीशैलवनैश्चित्रैर्बहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७
वराहपर्वतो नाम तत्र रम्यः शिलोच्चयः। अनेककन्दरदरीगुहानिर्झरशोभितः ॥ ३८
तस्मा[8]त्सुरसपानीया पुण्यतीर्थतरङ्गिणी। वाराही नाम वरदा प्रवृत्ता[9] स्म[10] महानदी[11] ॥ ३९
वाराहरूपिणे तत्र विष्णवे प्रभविष्णवे। अनन्यदेवतास्तस्मै नमस्कुर्वन्ति वै प्रजाः ॥ ४०

*इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके। + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति। × इदमर्धं नास्ति क. ख ग. पुस्तकेषु।

१ ग. घ. ङ. वर्षप। २ ग.घ. निर्व्यूहं°। ३ ख.घ. °कर्ण नाम देवस्य। ४ ग. ङ. °म देवस्य ५ क. ख ग.घ. पुण्योप°। ६ क. °रत्नक°। ७ ख. °निबोधनी। म°। ८ ख. ग. घ. ङ. °स्मात्सर°। ९ क. °त्ताऽस्य म°। १० क. °न्तिविप्र°। ११ ख. वै द्विजाः।

एवं षडेते कथिता अनुद्वीपाः समन्ततः । भारतद्वीपदेशो वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१
एवमेकमिदं वर्षं बहुद्वीपमिहोच्यते । समुद्रजलसंभिन्नं खण्डं खण्डीकृतं स्मृतम् ॥ ४२
एवं चतुर्महाद्वीपः सान्तरद्वीपमण्डितः । सानुद्वीपः समाख्यातो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ॥ ४३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३५४२

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

भवनविन्यासः ।

सूत उवाच—

प्लक्षद्वीपं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् । शृणुतेमं यथातत्त्वं ब्रुवतो मे द्विजोत्तमाः ॥ १
जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्तारात्त्रिगुणश्चास्य परिणाहः समन्ततः ॥
तेनाऽऽवृतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदकः ॥ २
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते प्रजा । कुत एव हि दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः ॥ ३
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषणाः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि वक्ष्यते(क्ष्म्यहम्)
प्लक्षद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्तसु सप्तसु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५
प्लक्षद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्महाचलान् । गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसंनिभः ॥
ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्षं गोमेदकं तु तत् ॥ ६
द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सर्वौषधिसमन्वितः । अश्विभ्याममृतस्यार्थे ओषध्यस्तत्र संस्थिताः ॥ ७
तृतीयो नारदो नाम दुर्गशैलो महोच्छ्रयः । तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ ॥ ८
चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः । शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन्दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ॥
रज्जुदारो रज्जुमयः शाल्मलश्चासुरान्तकृत् ॥ ९
पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यत्रामृतं पुरा । संभृतं च हृतं चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥ १०
षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते । हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिञ्छैले निषूदितः ॥ ११
वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् । यस्माद्विभ्राजतेऽर्चिर्भिर्वैभ्राजस्तेन स स्मृतः
तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथाक्रमम् । गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तभयं स्मृतम् ॥
चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य सुखोदयम् । आनन्दं दुन्दुभेर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतम् ॥
क्षेमकमृषभस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा ॥ १४
एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सह ॥ १५
तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि सप्त गङ्गा महानदीः ॥ १६
(*अनुतप्ता सुतप्तैव निष्पापा मुदिता ऋतुः । अमृता सुकृता चैव सप्तैताः सरितां वराः) ॥
अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्यश्चान्याः सहस्रशः । बहूदकाश्चौघवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °दालो र° । २ ङ. °न्तमयं । ३ क.ख. ग.ङ. °नदी । अ° ।

ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । शुभाः शान्तभयाश्चैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥
आनन्दाश्च ध्रुवाश्चैव क्षेमकाश्च शिवैः सह । वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वथ सर्वशः ॥ २०
सर्वेष्वरोगाः सुबलाः प्रजास्त्वामयवर्जिताः । अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी न च
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् । त्रेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २२
प्लक्षद्वीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्वेतेषु सर्वशः । देशस्यानुविधानेन कालस्यानुविधाः स्मृताः ॥ २३
पञ्च वर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः । सुरूपाश्च सुवेषाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २४
सुखमायुर्बलं रूपमारोग्यं धर्म एव च । प्लक्षद्वीपादिषु ज्ञेयं शाकद्वीपान्तकेषु च ॥ २५
प्लक्षद्वीपः पृथुः श्रीमान्सर्वतोधनधान्यवान् । दिव्यौषधिफलोपेतः सर्वौषधिवनस्पतिः ॥ २६
आवृतः पशुभिः सर्वैर्ग्रामा(म्या)रण्यैः सहस्रशः । जम्बूवृक्षेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ॥
प्लक्षो नाम महावृक्षस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ २७
स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्ये जनपदस्य हि । स चापीक्षुरसोदेशः प्लक्षद्वीपसमावृतः ॥ २८
प्लक्षद्वीपस्य चैवेह वैपुल्याद्विस्तरेण तु । इत्येष संनिवेशो वः प्लक्षद्वीपस्य कीर्तितः ॥
आनुपूर्व्या समासेन शाल्मलं तं निबोधत ॥ २९
ततस्तृतीयं द्वीपानां शाल्मलं द्वीपमुत्तमम् । शाल्मलेन समुद्रस्तु द्वीपेनेक्षुरसोदकः ॥
प्लक्षद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समावृतः ॥ ३०
तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तसु ॥ ३१
प्रथमः सूर्यसंकाशः कुमुदो नाम पर्वतः । सर्वधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्गतैः ॥ ३२
द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः । हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३३
तृतीयः पर्वतस्तस्य बलाहक इति श्रुतः । जात्यञ्जनमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३४
चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महाबलाः । विशल्यकरणी चैव मृतसंजीवनी तथा ॥ ३५
कङ्कस्तु पञ्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः । दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षवीरुत्समावृतः ॥ ३६
षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसंनिभः । यस्मिन्सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३७
सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्मान्नाम भाष्यते । तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं वर्षति वासवः ॥
प्रजापतिमुपादाय प्राजापत्ये विधिः स्वयम् ॥ ३८
इत्येते पर्वताः सप्त शाल्मले मणिभूषिताः । तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ॥
कुमुदात्प्रथमं श्वेतमुन्नतस्य तु लोहितम् ॥ ३९
बलाहकस्य जीमूतं द्रोणस्य हरितं स्मृतम् । कङ्कस्य वैद्युतं नाम महिषस्य तु मानसम् ॥ ४०
ककुदः सुप्रभं नाम सप्तैतानि तु सप्तधा । वर्षाणि पर्वतांश्चैव नदीस्तेषु निबोधत ॥ ४१
पानीतोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी । निवृत्तिः सप्तमी तासां प्रतिवर्षं तु ताः स्मृताः ॥
तासां समीपगाश्चान्याः शतशोऽथ सहस्रशः । अशक्याः परिसंख्यातुं श्रद्धेयास्तु बुभूषता ॥
इत्येष संनिवेशो वः शाल्मलस्यापि कीर्तितः । प्लक्षवृक्षेण संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ४४

---

१ ख. °न्तरेषु । २ ख. घ ङ. °लं तु नि° । ३ ग. घ. ङ. °पि सर्वतः स° । ४ घ. ङ. °र्वतस्तु म° । ५ क विधिस्त्वय° । ६ ङ. °मुत्तरस्य । ७ घ. ङ. °लाकस्य तु जी° । ८ ख. घ. ङ. °प्रभा । ९ घ. यानि । ङ. यानी ।

शाल्मलिर्विपुलस्कन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते। शाल्मलिस्तुसमुद्रेण सुरोदेन समन्ततः॥
विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः॥ ४५
उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुत प्रजाः। यथाश्रुतं यथान्यायं ब्रुवतो मे निबोधत॥ ४६
कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः। सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः॥ ४७
सप्तैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानान्निबोधत। शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः॥ ४८
कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्रुमोच्चयः। द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो हेमपर्वतः॥ ४९
तृतीयो द्युतिमान्नाम जीमूतसदृशो गिरिः। चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः॥ ५०
षष्ठो हरिगिरिर्नाम सप्तमो मन्दरः स्मृतः। मन्दा इति ह्यपां नाम मन्दरो दारणादपाम्॥ ५१
तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः परिवारितः। उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम्॥ ५२
तृतीयं स्वैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतम्। पञ्चमं धृतिमद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम्॥
सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः॥ ५३
एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः। विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु वर्षशः॥ ५४
न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्यस्तथैव च। गौरप्रायो जनः सर्वः क्रमाच्च म्रियते तथा॥ ५५
तत्रापि नद्यः सप्तैव धुतपापाः शिवास्तथा। पवित्रा संततिश्चैव द्युतिगर्भा मही तथा॥ ५६
अन्यास्ताभ्योऽपरिज्ञाताः शतशोऽथ सहस्रशः। अभिगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः॥
घृतोदेन कुशद्वीपो बाह्यतः परिवारितः। विज्ञेयः स तु विस्तारात्कुशद्वीपसमेन तु॥ ५८
इत्येष संनिवेशो वः कुशद्वीपस्य वर्णितः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परम्॥ ५९
कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणः स तु वै स्मृतः। घृतोदकसमुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः॥ ६०
तस्मिन्द्वीपे नगश्रेष्ठः क्रौञ्चस्तु प्रथमो गिरिः। क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः॥ ६१
अन्धकारात्परश्चापि दिवावृन्नाम पर्वतः। दिवावृतः परश्चापि दिविन्दो गिरिरुच्यते॥ ६२
दिविन्दात्परतश्चापि पुण्डरीको महागिरिः। पुण्डरीकात्परश्चापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः॥ ६३
एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः। बहुवृक्षफलोपेता नानावृक्षलतावृताः॥ ६४
परस्परेण द्विगुणा विष्कम्भाद्वर्षपर्वताः। वर्षाणि तत्र वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत॥ ६५
क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः। मनोनुगात्परश्चोष्णस्तृतीयो देश उच्यते॥ ६६
उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः। अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः॥ ६७
मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः। सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः॥ ६८
तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः। गौरी कुमुद्वती चैव संध्या रात्रिर्मनोजवा॥
ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता॥ ६९
तासां समुद्रगाश्चान्या नद्यो यास्तु समीपगाः। अनुगच्छन्ति ताः सर्वा विपुलाः सुबहूदकाः॥
क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु। आवृतः सर्वतः श्रीमान्क्रौञ्चद्वीपसमेन तु॥ ७१
प्लक्षद्वीपादयो ह्येते समासेन प्रकीर्तिताः। तेषां निसर्गो द्वीपानामानुपूर्व्येण सर्वशः॥ ७२
न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि। निसर्गोऽयं प्रजानां तु संहारो यश्च तासु वै॥ ७३

---

१ ख. °यं वैर°। २ ख. ग. ङ. तथाऽपि। ३ ग. ङ. °तिदर्भा म°। घ. °तिर्दम्भा। ४ क. °स्ताभ्यः प°।
५ ङ. तास्तु वै।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाकद्वीपस्य यो विधिः । शाकद्वीपस्य कृत्स्नस्य यथावदिह निश्चयात् ॥
शृणुध्वं वै यथातत्त्वं ब्रुवतो मे यथार्थवत् ॥ ७४
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । परिवार्य समुद्रं स दधिमण्डोदकं स्थितः ॥ ७५
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । कुत एव तु दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः ॥ ७६
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव परिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि मे शृणु ॥ ७७
देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतः ससौवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥ ७८
तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च । तस्यापरेण सुमहाञ्जलधारो महागिरिः ॥ ७९
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् । ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्विह ॥ ८०
तस्यापरे रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः । रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८१
तस्यापरेण सुमहाञ्श्यामो नाम महागिरिः । तस्माच्छयामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल ॥
तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः । तस्यापरेणाऽऽम्बिकेयो दुर्गः शैलो हिमाचितः ॥
आम्बिकेयात्परो रम्यः सर्वौषधिसमन्वितः । स चैव केशरीत्युक्तो यतो वायुः प्रवायति ॥ ८४
शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः । उदयस्योदयं वर्षं जलदं नाम विश्रुतम् ॥ ८५
द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम्[३] । रैवतस्य तु कौमारं श्यामस्य तु मणीचकम् ॥ ८६
अस्तस्यापि शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरम् । आम्बिकेयस्य मोदाकं केसरेषु महाद्रुमम् ॥ ८७
द्वीपस्य परिमाणं च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च । शाकद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ॥
शाको नाम महावृक्षस्तस्य पूजां प्रयुञ्जते ॥ ८८
एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ॥ ८९
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ॥
विद्धि नाम्नश्च(म्ना च) ताः सर्वा गङ्गास्ताः सप्तधा स्मृताः ॥ ९०
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा । अनुतप्ता च नाम्नैव नदी संपरिकीर्तिता ॥ ९१
कुमारी नामतः सिद्धा द्वितीया सा पुनः सती । नन्दा च पार्वती चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥
शिवेतिका चतुर्थी स्यात्त्रिदिवा च पुनः स्मृता । इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कृतुः ॥
धेनुका च मृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता । एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ॥
भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥ ९४
अनुगच्छन्ति तास्त्वन्या नदीर्नद्यः सहस्रशः । बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः ॥ ९५
तासां तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च । न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । ९६
शांशपायन विस्तीर्णो द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः । नदीजलैः प्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ॥ ९७
सर्वधातुविचित्रैश्च मणिविद्रुमभूषितैः । पुरैश्च विविधाकारैः स्फीतैर्जनपदैरपि ॥ ९८
वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः समन्ताद्धनधान्यवान् । क्षीरोदेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥
शाकद्वीपस्तु विस्तारात्समेन तु समन्ततः ॥ ९९

---

१ क. °ष्ठिता । रे° । २ ख. घ. ङ. °म्बिकाया दु° । ३ ख. ग. घ. °म् । रैव° । ४ ख. °गाः । सिध्यनाम्न्यश्च । ५ घ. ङ. नाम्न्यश्च । ६ ङ. पर्वती । ७ ख. ङ. °वेनिका । ८ ङ. °मृतौ चै° । ९ क. शंशपायन ।

(भुवनविन्यासः)

तस्मिञ्जनपदाः पुण्याः पर्वतान्तारिते[1] शुभाः । वर्णाश्रमसमाकीर्णा देशास्ते सप्त वै स्मृताः ॥
न संकरश्च तेष्वस्ति वर्णाश्रमकृतः क्वचित् । धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥
न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्याऽसूयाऽधृतिः कुतः । विपर्ययो न तेष्वस्ति एतत्स्वाभाविकं स्मृतम्
करोत्पत्तिर्न तेष्वास्ति न दण्डो न च दण्डकाः । स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥
एतावदेव शक्यं वै तस्मिन्द्वीपे निवासिनाम् । पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ १०४
पुष्करेण[3] तु द्वीपेन वृतः क्षीरोदको बहिः । शाकद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ॥ १०५
पुष्करे पर्वतः श्रीमानेक[4] एव महाशिलः । चित्रैर्मणिमयैः शैलैः शिखरैस्तु समुच्छ्रितैः ॥ १०६
द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसानुः स्थितो महान् । परिमण्डलसहस्राणि विस्तीर्णः पञ्चविंशतिः ॥
ऊर्ध्वं चैव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः । द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानसोत्तमः ॥ १०८
स्थितो वेलासमीपे तु नवचन्द्र इवोदितः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ १०९
तावदेव स विस्तीर्णः सर्वतःपरिमण्डलः । स एवं द्वीपपश्चार्धे मानसः पृथिवीधरः ॥ ११०
एक एव महासानुः संनिवेशाद्द्विधा कृतः । स्वादूदकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ १११
पुष्करद्वीपविस्ताराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः । तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥
अभितो मानसस्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ ॥ ११२
महावीतं तु यद्वर्षं बाह्यतो मानसस्य तत् । तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकीखण्डमुच्यते ॥ ११३
दश वर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः । आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ११४
सममायुश्च रूपं च तस्मिन्वर्षद्वये स्थितम् । अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां तुल्यास्ते रूपशीलतः ॥
न तत्र वध्यको नेर्ष्या न स्तेया(यं) न भयं तथा । निग्रहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः
सत्यानृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च । वर्णाश्रमाणां वार्ता वा पाशुपाल्यं वणिक्क्रिया ॥
त्रयी विद्या दण्डनीतिः शुश्रूषा शल्यमेव च । वर्षद्वये सर्वमेतत्पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११८
न तत्र नद्यो वर्षं च शीतोष्णं वा न विद्यते । उद्भिज्जान्युदकान्यत्र गिरिप्रश्र(स्र)वणानि च ॥
उत्तराणां कुरूणां च तुल्यकालो जनः सदा । सर्वत्र सुसुखस्तत्र जराक्लमविवर्जितः ॥ १२०
इत्येष धातकीखण्डे महावीते तथैव च । आनुपूर्व्याद्द्विधिः कृत्स्नः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२१
स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः । विस्तरान्मण्डलाच्चैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२२
एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपस्यानन्तरो यस्तु समुद्रस्तत्समस्तु सः ॥ १२३
एवं द्वीपसमुद्राणां वृद्धिर्ज्ञेया परस्परात् । अपां चैव समुद्रेकात्समुद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२४
ऋषयो निवसन्त्यस्मिन्प्रजा यस्माच्चतुर्विधाः[13] । तस्माद्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदं तु तत् ॥
ऋष[11] इत्येव ऋषिणो[12] वृषः शक्तिप्रबन्धने । रतिप्रबन्धनात्सिद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १२६
शुक्लपक्षे चन्द्रवृद्धौ समुद्रः पूर्यते सदा[14] । प्रक्षीयमाणे बहुले[15] क्षीयतेऽस्तमिते खगे ॥ १२७
आपूर्यमाण उदधिः स्वत एवाभिपूर्यते । ततोऽपक्षीयमाणेऽपि स्वात्मनैवापकृष्यते ॥ १२८

---

१ ख. °रिताः शु° । २ ङ. °ष्करः स । ३ ख. ग. घ. °रे सर्वे° । ४ ग. घ. ङ. °र्धे मित्र° । ५ ख. ग. घ. ङ. °वाः । अरोगाः सु° । ६ ङ. °णिक्कथा । त्र° । ७ ख. °षाशिल्पमे° । ८ घ. ङ. वा° । ९ क खण्डो म° । १० क. °द्रस्तु समन्ततः । ए° । ११ ख. घ. ऋषि इ° । १२ क. ऋषयो वृ° । १३ क °ने । इ° । १४ क. ङ. तदा । १५ ख. ङ. °हुलः क्षी° । ग. °हुशः क्षी° ।

(भुवनविन्यासः)

उखास्थमग्निसंयोगाज्जलमुद्रिच्यते यथा । तथा महोदधिगतं तोयमुद्रिच्यते ततः ॥ १२९
अन्यूना ह्यतिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयास्तमितेश्चेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
क्षयवृद्धिरेवमुदधेः सोमवृद्धिक्षयात्पुनः ॥ १३०
दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलीनां[2] शतानि तु । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः[3] समुद्राणां तु पर्वसु ॥ १३१
द्विरापत्वात्स्मृता द्वीपाः सर्वतश्चोदकावृताः । उदर्कस्योऽऽधानं यस्मात्तस्मादुदधिरुच्यते ॥
अपर्वाणस्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः । प्लक्षद्वीपे तु गोमेदः पर्वतस्तेन चोच्यते ॥ १३२
शाल्मालिः शाल्मलद्वीपे पूज्यते च महाद्रुमः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥
क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चो मध्ये जनपदस्य ह । शाकद्वीपे द्रुमः शाकस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे तत्र तैः स नमस्कृतः । महादेवः पूज्यते[6] तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३५
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा साध्यैः सार्धं प्रजापतिः । उपासते तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशन्महर्षिभिः ॥
स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६
जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधानि च । द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमाँस्त्विह ॥ १३७
सर्वशो ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च । आरोग्यायुःप्रमाणाद्धि द्विर्गुणं च समन्ततः ॥ १३८
एतस्मिन्पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकद्वयम् । गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं संज्जनमण्डिताः ॥ १३९
ईश्वरो दण्डमुद्यम्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । सविष्णुः सशिवो देवः स पिता स पितामहः ॥ १४०
भोजनं चाप्रयत्नेन[11] तत्र स्वयमुपस्थितम् । षड्रसं सुमहावीर्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१
परेण पुष्करस्याथ आवृत्यायः(यं) स्थितो महान् । स्वादूदकः समुद्रस्तु समन्तात्परिवेष्टितः ॥
परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः । काञ्चनी द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३
तस्मात्परेण शैलस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४
आलोकस्तस्य चार्वाक्तु निरालोकस्ततः परम् । योजनानां सहस्राणि दश तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥
तावांश्च विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगश्च सः । आलोके लोकशब्दस्तु निरालोके सलोकता ॥
लोकार्थं संमतो लोको निरालोकस्तु बाह्यतः ॥ १४६
लोकविस्तारमात्रं तु आलोकः सर्वतो बहिः । परिच्छिन्नः समन्ताच्च उदकेनाऽऽवृतश्च सः ॥
निरालोकात्परश्चापि अण्डमावृत्य तिष्ठति ॥ १४७
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महेस्तथा[12]
जनस्तपस्तथा सत्य एतावाँल्लोकसंग्रहः । एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तश्चैव तत्परः ॥ १४९
कुम्भस्थायी भवेद्यादृक्प्रतीच्यां दिशि चन्द्रमाः । आदितः शुक्लपक्षस्य वपुरण्डस्य तद्विधम् ॥
अण्डानामीदृशानां तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः । तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याव्ययात्मनः ॥
कारणैः[13] प्राकृतैस्तत्र ह्यावृतं प्रतिसर्गभिः ॥ १५१
दशाधिक्येन चान्योन्यं धारयन्ति परस्परम् । परस्परावृताः सर्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२

---

१ ख. उपांस्थ° । ग. उपास्थिम° । घ. ङ. उषास्थ° । २ ख. घ. ङ. °ङ्गुलानां । ३ ख. ग. ङ. °ष्टः सामुद्राणां । ४ घ. °कस्य निधानं यत्तस्म° । ५ ख. ग. °स्याधानं ६ क. पुष्करे । ७ क. °मास्त्विह । ८ ग. घ. °गुणाद्विगुणं ततः । ९ ख. ङ. °णं द्विगुणं ततः । १० ख. घ. ङ. सजडपण्डि° । ११ ख. घ. ङ. चाव्ययं तेन । १२ ख. घ. ग. महांस्त° । १३ घ. ङ. °णैः प्रकृ° । १४ ख. ग. घ. ङ. °तातिः । द° ।

अण्डस्यास्य समन्तात्तु संनिविष्टो घनोदधिः । समन्ताद्येन तोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥
बाह्यतो घनतोयस्य तिर्यगूर्ध्वानुमण्डलम् । धार्यमाणं समन्तात्तु तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४
अयोगुडनिभो वह्निः समन्तान्मण्डलाकृतिः । समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥
घनवातस्तथाऽऽकाशं धारयाणस्तु तिष्ठति ॥ १५६
भूतादिश्च तथाऽऽकाशं भूताद्यं चाप्यसौ महान् । महान्व्याप्तो ह्यनन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥
अनन्तमपरिव्यक्तं दशधा सूक्ष्म एव च । अनन्तमकृतात्मानमनादिनिधनं च तत् ॥ १५७
अतीत्य परतो घोरमनालम्बमनामयम् । नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोवृतम् ॥ १५८
तम एव निरालोकममर्यादमदेशिकम् । देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितम् ॥ १५९
तमसोऽन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरम् । मर्यादायामतस्तस्य शिवस्याऽऽयतनं महत् ॥
त्रिदशानामगम्यं तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः । महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितम्॥१६१
चन्द्रादित्यावतप्तास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः । ते लोका इत्यभिहिता जगतश्च न संशयः॥१६२
रसातलतलात्सप्त सप्तैवोर्ध्वतलाः क्षितौ । सप्त स्कन्धास्तथा वायोः सब्रह्मसदना द्विजाः॥१६३
आपातालाद्दिवं यावदत्र पञ्चविधा गतिः । प्रमाणमेतज्जगत एष संसारसागरः ॥ १६४
अनाद्यन्ता प्रयात्येवं नैकजातिसमुद्भवा । विचित्रा जगतः सा वै प्रवृत्तिरनवस्थिता ॥ १६५
यथैतद्भौतिकं नाम निसर्गबहुविस्तरम् । अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६
पृथिव्यां चाग्निवायूनां महतस्तमसस्तथा । ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६७
क्षयो वा परिमाणं वा अन्तो वाऽपि न विद्यते । अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ॥
तस्य चोक्तं मया पूर्वं तस्मिन्नामानुकीर्तने ॥ १६८
य एष शिवनाम्ना हि तद्वः कात्स्न्येन कीर्तितम् । स एष सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ॥
भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले । अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७०
तथा तपसि विज्ञेय एष एव महाद्युतिः । अनेकधा विभक्ताङ्गो महायोगी महेश्वरः ॥
सर्वलोकेषु लोकेश इज्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१
एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् । आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२
पृथ्व्यादयो विकारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परम् । परस्पराधिकाश्चैव प्रविष्टाश्च परस्परम् ॥ १७३
यस्माद्विष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात्स्थैर्यमुपागताः । प्रागासन्ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् ॥
पृथिव्याद्याश्च वाय्वन्ताः परिच्छिन्नास्त्रयस्तु ते ।
गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः । शेषाणां तु परिच्छेदः सौक्ष्म्यान्नेह विभाव्यते ॥ १७५
भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यालोकः परतः स्मृतः । भूतान्यालोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्वशः ॥
पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु । भवन्त्यन्योन्यहीनानि परस्परसमाश्रयात् ॥
तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७
कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु । यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते॥१७८

---

१ ख. °न्ताद्घन° । २ घ. ङ. °मदैशि° । ३ ख. ग. ङ. °द्यतां प्र° । ४ ख. ग. घ. ङ. °द्भवाः । वि° । ५ घ. ङ. °सर्गव° । ६ ख. घ. °रात् । आ° । ७ ख. ग. ङ. प्रागसह्यविशेषस्तु । ८ ख. ग. ङ. °भ्यो ह्यलो° । घ. °भ्यो वे लोकाः परतः स्मृताः । भू° ।

जन्तूनामिह संस्कारो भूतेष्वन्त्सर्गतो मतः । प्रत्याख्याय च भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते॥१७९
तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्यात्मकास्तु ते । करणात्मकास्तथैव स्युर्भेदा ये महदादयः ॥
इत्येष संनिवेशो वो मया प्रोक्तो विभागशः । सप्तद्वीपसमुद्राया याथातथ्येन वै द्विजाः ॥१८१
विस्तारान्मण्डलाच्चैव प्रसंख्यातेन चैव हि । वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकम् ॥ १८२
अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्वमिदं जगत् । एवं भूतगणाः सप्त संनिविष्टाः परस्परम् ॥ १८३
एतावान्संनिवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुम् । एतावदेव श्रोतव्यं संनिवेशे तु पार्थिव ॥ १८४
सप्त प्रकृतयस्त्वेता धारयन्ति परस्परम् । तास्वल्पपरिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ॥
असंख्येयाः प्रकृतयास्तिर्यगूर्ध्वमधश्च याः ॥ १८५
तारकासंनिवेशश्च यावद्दिव्यं तु मण्डलम् । मर्यादासंनिवेशस्तु भूमेस्तदनुमण्डलम् ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १८६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२६३१

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिष्प्रचारः ।

सूत उवाच—

अधः प्रमाणमूर्ध्वं च वर्ण्यमानं निबोधत । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥
अनन्तधातवो ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्तिताः ॥ १
जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा । नानाजनपदाकीर्णा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २
नानानदनदीशैला नैकजातिसमाकुला । अनन्ता गीयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३
नदीनदसमुद्रस्थास्तथा क्षुद्राश्रयाः स्थिताः । पर्वताकाशसंस्थाश्च अन्तर्भूमिगताश्च याः ॥ ४
आपोऽनन्ताश्च विज्ञेयास्तथाऽग्निः सर्वलौकिकः । अनन्तः पठ्यते चैव व्यापकः सर्वसंभवः ॥५
तथाऽऽकाशमनालम्बं रम्यं नानाश्रयं स्मृतम् । अनन्तं प्रथितं सर्वं वायुश्चाऽऽकाशसंभवः ॥ ६
आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता । आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलम् ॥ ७
एवमन्तम(न्तो ह्य)नन्तस्य भौतिकस्य न विद्यते । पुरा सुरैरभिहितं निश्चितं तु निबोधत ॥ ८
भूमिर्जलमथाऽऽकाशमिति ज्ञेया परम्परा । स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तमेऽस्मिन्रसातले ॥ ९
दशयोजनसाहस्रमेकभौमं रसातलम् । साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरम् ॥ १०
प्रथममतलं चैव सुतलं तु ततः परम् । ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरम् ॥ ११
ततो गभस्तलं नाम परतश्च महातलम् । श्रीतलं च ततः प्राऽऽहुः पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥ १२
कृष्णभौमं च प्रथमं भूमिभागं च कीर्तितम् । पाण्डुभौमं द्वितीयं तु तृतीयं रक्तमृत्तिकम् ॥ १३

---

१ ख. ङ. °ख्या पञ्चभू° । २ ख घ. °द्रा वा याथा° । ३ ख. घ. हि । विश्व° । ४ घ. ङ. °र्थिवे । स° । ५ ख. ग. स्वल्पं प° । ६ ख. ग. ङ. °थिव्या वै° । ७ ख. °पो भवाश्च । ८ घ. °ते । सुरा° । ९ ख. घ्र. °रविदिता नि° । ग. ङ. °रविहितानि° ।

पीतभौमं चतुर्थं तु पञ्चमं शर्करातलम् । षष्ठं शिलामयं चैव सौवर्णं सप्तमं तलम् ॥ १४
प्रथमे[1] तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरम् । नमुचेरिन्द्रशत्रोर्हि महानादस्य चाऽऽलयम् ॥ १५
पुरं च शङ्कुकर्णस्य कबन्धस्य च मन्दिरम् । निष्कुलादस्य च पुरं प्रहृष्टजनसंकुलम् ॥ १६
राक्षसस्य च भीमस्य शूलदन्तस्य[2] चाऽऽलयम् । लोहिताक्षकलिङ्गानां[3] नगरं श्वापदस्य तु ॥ १७
धनंजयस्य च पुरं माहेन्द्रस्य महात्मनः । कालियस्य च नागस्य नगरं कलशस्य[5] च ॥ १८
एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । तले ज्ञेयानि प्रथमे कृष्णभौमे न संशयः ॥ १९
द्वितीयेऽपि तले विप्रा दैत्येन्द्रस्य सुवक्षसः[6] । महाजम्भस्य च तथा नगरं प्रथमस्य तु ॥ २०
हयग्रीवस्य कृष्णस्य निकुम्भस्य च मन्दिरम् । शङ्खाख्येयस्य[7] च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१
राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथनस्य च । पुरं च कुक्कुपादस्य[8] महोष्णीषस्य चाऽऽलयम् ॥ २२
कम्बलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च । कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३
एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । द्वितीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पाण्डुभौमे न संशयः ॥ २४
तृतीये तु तले ख्यातं महादस्य महात्मनः । अनुह्लादस्य[9] च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५
तारकाख्यस्य च पुरं पुरं त्रिशिरसस्तथा । शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ॥ २६
च्यवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरम् । राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य[10] खरस्य च ॥ २७
विराधस्य च क्रूरस्य पुरमुल्कामुखस्य च । हेमकस्य[11][12] च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८
मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरम् । नन्दस्य चोरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरम् ॥ २९
एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । तृतीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पीतभौमे न संशयः ॥ ३०
चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमेर्महात्मनः । गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१
राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमालेर्बहुविस्तरम् । मुञ्जस्य लोकनाथस्य वृकवक्त्रस्य चाऽऽलयम् ॥ ३२
बहुयोजनसाहस्रं बहुपक्षिसमाकुलम् । नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन्रसातले ॥ ३३
पञ्चमे शर्कराभौमे बहुयोजनविस्तृते । विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ ३४
वैदूर्यस्या[13]ग्निजिह्वस्य हिरण्याक्षस्य चाऽऽलयम् । पुरं च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः ॥
महामेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः । कर्मारस्य[14] च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च ॥ ३६
एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । पञ्चमेऽपि तथा ज्ञेयं शर्करानिलये सदा ॥ ३७
षष्ठे तले दैत्यपतेः केसरेर्नगरोत्तमम् । सुपर्वणः[15] पुलोम्नश्च नगरं महिषस्य च ॥
राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्क्रोशस्य महात्मनः ॥ ३८
तत्राऽऽस्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षो मुदा युतः । कश्यपस्य सुतः श्रीमान्वासुकिर्नाम नागराट् ॥
एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । षष्ठे तलेऽस्मिन्विख्याते शिलाभौमे रसातले ॥ ४०
सप्तमे तु तले ज्ञेयं पाताले सर्वपश्चिमे । पुरं बलेः प्रमुदितं नरनारीसमाकुलम् ॥ ४१
असुराशीविषैः पूर्णमुद्धृतैर्देवशत्रुभिः । मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं महत् ॥ ४२

---

१ ङ. °थमं तु । २ ख. शून्बद° । ३ ख. °ताक्ष्यकलिङ्गाभ्यां न° । घ. °तास्यकलिङ्गाभ्यां न° । ४ ग. ङ. °ङ्गाभ्यां न° । ५ घ. ङ. °लशस्य । ६ क. ख. सुरक्ष° । ७ ख. घ. ङ. °ङ्खाख्यस्य । ८ क. ग. कुरुपा° । ९ घ. ङ. °नुह्रादं° । १० ग. ङ. °काक्षस्य । ११ ख. °मकूटस्य । १२ ग. घ. कल्पस्य । १३ ख. ङ. वैदूर्य । १४ ख. घ. ङ. कर्मारि° । १५ क. °णः सुलो° ।

अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्णैर्महापुरैः । तथैव नागनगरैर्ऋद्धिमद्भिः सहस्रशः ॥ ४३
दैत्यानां दानवानां च समुदीर्णैर्महापुरैः । उदीर्णैराक्षसावासैरनेकैश्च समाकुलम् ॥ ४४
पातालान्ते च विप्रेन्द्रा विस्तीर्णे बहुयोजने । आस्ते रक्तारविन्दाक्षो महात्मा ह्यजरामरः ॥४५
धौतशङ्खोदरवपुर्नीलवासा महाभुजः । विशालभोगो द्युतिमांश्चित्रमालाधरो बली ॥ ४६
रुक्मशृङ्गावदातेन दीप्तास्येन विराजता । प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७
स जिह्वामालया देवो लोलज्वालानलार्चिषा । ज्वालामालापरिक्षिप्तः कैलास इव लक्ष्यते ॥
स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता । बालसूर्याभिताम्रेण शोभते स्निग्धमण्डलः ॥ ४९
तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अक्षमाला विराजते । तरुणादित्यमालेव श्वेतपर्वतमूर्धनि ॥ ५०
जटाकरालो द्युतिमाँल्लँक्ष्यते शयनासने । विस्तीर्ण इव मेदिन्यां सहस्रशिखरो गिरिः ॥ ५१
महाभोगैर्महाभागैर्महानागैर्महाबलैः । उपास्यते महातेजा महानागपतिः स्वयम् ॥ ५२
स राजा सर्वनागानां शेषो नाम महाद्युतिः । सा वैष्णवी ह्यदितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३
सप्तैवमेते कथिता व्यवहार्या रसातलाः । देवासुरमहानागराक्षसाध्युषिताः सदा ॥ ५४
अतः परमनालोक्यमगम्यं सिद्धसाधुभिः । देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितम् ॥ ५५
पृथिव्यग्न्यम्बुवायूनां नभसश्च द्विजोत्तमाः । महत्त्वमेवमृषिभिर्वर्ण्यते नात्र संशयः* ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिम् । सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ यावदेव तु ॥
प्रकाशतः स्वभाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७
सप्तानां च समुद्राणां द्वीपानां तु स विस्तरः । विस्तरार्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र बाह्यतः ॥ ५८
पर्यासपारिमाण्यं तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः । पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतम् ॥ ५९
अवति त्रीनिमाँल्लोकान्यस्मात्सूर्यः परिभ्रमन् । अवधातुः प्रकाशाख्यो ह्यवनात्स रविः स्मृतः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः । महितत्वान्महीशब्दो ह्यस्मिन्वर्षे निपात्यते ॥ ६१
अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भं तु सुविस्तरम् । मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥६१
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु । विस्तारात्त्रिगुणश्चास्य परिणाहोऽथ मण्डलम् ॥ ६२
विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्द्विगुणः शशी ॥ ६३
अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह । सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलं च यत् ॥६४
इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः । तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय सांप्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५
अभिमानिन्यतीता ये तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा ये वै ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६
तस्मात्तु सांप्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलम् । दिवस्तु संनिवेशो वै सांप्रतैरेव कृत्स्नशः ॥ ६७
शतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नतः स्मृता । तस्या बाधप्रमाणेन मेरोर्वै चातुरन्तरम् ॥ ६८
पृथिव्या बाधविस्तारो योजनाग्रात्प्रकीर्तितः । मेरुमध्यात्प्रतिदिशं कोटिरेकातु सा स्मृता ॥ ६९
तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः । पञ्चाशच्च सहस्राणि पृथिव्याबाध विस्तरः ॥ ७०

* षट्पञ्चाशत्तमश्लोकान्तेऽध्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके वर्तते ।

१ घ. ङ. °नि । फटा° । २ घ. °लोर्ध्वतनुर्लक्षते । ङ. °लोर्ध्वतनूर्लक्ष्यते । ३ ख. घ. ङ. °नाग्राभिवो° । ४ ख. ग. ङ. °नाग्रान्निबो° । ५ ख. ग. घ. ङ. °ष्कम्भान्मण्ड° । ६ ग. घ. ङ. °निमो ऽथ । ७ घ. °र्वै चतु° । ८ क. °का दश स्मृताः । त° । ९ क. °व्याबाधवि° ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत । तिस्रः कोट्यस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिशम्॥
तथा शतसहस्राणामेकोनाशीतिरुच्यते । सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेव विस्तरः ॥ ७२
विस्तरात्त्रिगुणं चैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलम् । गणितं योजनाग्रं तु कोटयस्त्वेकादश स्मृताः ॥
तथा शतसहस्रं तु सप्तत्रिंशाधिकानि तु । इत्येतद्वै प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलम् ॥ ७४
तारकासंनिवेशस्य दिवि यावद्धि मण्डलम् । पर्यासः संनिवेशस्य भूमेस्तावत्तु मण्डलम् ॥ ७५
पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतम् । सप्तानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितम् ॥ ७६
पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च । उपर्युपरि लोकानां छत्रवत्परिमण्डलम् ॥ ७७
संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः । एतदण्डकटाहस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७८
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी । भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः॥
महर्लोको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९
एते सप्त कृता लोकाश्छत्राकारा व्यवस्थिताः । स्वकैरावरणैः सूक्ष्मैर्धार्यमाणाः पृथक्पृथक् ॥
दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्बहिः । धार्यमाणा विशेषैश्च समुत्पन्नैः परस्परम् ॥ ८१
अस्याण्डस्य समन्ताच्च संनिविष्टो घनोदधिः । पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२
घनोदधिपरेणाथ धार्यते घनतेजसा । बाह्यतो घनतेजस्तु तिर्यगूर्ध्वं तु मण्डलम् ॥ ८३
समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितम् । घनवातास्तथाऽऽकाशमाकाशं च महात्मना ॥ ८४
भूतादिना वृतं सर्वं भूतादिर्महता वृतः । वृतो महाननन्तेन प्रधानेनाव्ययात्मना ॥ ८५
पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् । ज्योतिर्गणप्रचारस्य प्रमाणं परिवक्ष्यते ॥ ८६
मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्धनि । वस्वोकसारा माहेन्द्री पुण्या हेमपरिष्कृता ॥ ८७
दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि । वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८८
प्रतीच्यां तु पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि । सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८९
दिश्युत्तरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि । तुल्या माहेन्द्रपुर्या तु सोमस्यापि विभावरी ९०
मानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशम् । स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च ॥ ९१
लोकपालोपरिष्टात्तु सर्वतो दक्षिणायने । काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत ॥ ९२
दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति । ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३
मध्यगश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः । वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र उच्यते ॥ ९४
सुखायामर्धरात्रं च मध्यगः स्याद्रविर्यदा । सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन्स तु दृश्यते ॥ ९५
विभायामर्धरात्रं स्यान्माहेन्द्र्यामस्तमेति च । तदा दक्षिणपूर्वेषामपराह्णो विधीयते ॥ ९६
दक्षिणापरदेश्यानां पूर्वाह्णः परिकीर्त्यते । तेषामपररात्रं च ये जना उत्तरापथे ॥ ९७
देशा उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रं तु तान्प्रति । एवमेवोत्तरेष्वर्को भवनेषु विराजते ॥ ९८

---

१ ख. 'तुर्दश'। २ क. विस्तारा°। ३ ग. ङ. 'कपालस्य। ४ ङ. 'गूर्ध्वानुम°। ५ ग. ङ. घस्वौक'। ६ ख. ग. घ. ङ यथा। ७ ग. ङ. °यस्त्वत्र। ८ घ. °रात्रे च। ९ ख. ग. घ. ङ. °ते। मुख्याया।

(ज्योतिष्प्रचारः)

सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्यमा यदा । * विभावर्यां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥
रात्र्यर्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च । सोमपुर्यां विभायां तु मध्याह्ने स्याद्दिवाकरः ॥१००
महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः । अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ १०१
स शीघ्रमेति पर्येति भास्करोऽलातचक्रवत् । भ्रमन्वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि गगने रविः ॥१०२

* एतदर्धस्थानेऽयं ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते––विभावर्यां सोमपुर्यां भास्वरं सूर्यसंज्ञितम् ॥१॥
नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठा योनिरेव च । ऋक्षचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २ ॥
नक्षत्राधिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः । शेषाः पञ्चग्रहा ज्ञेया ईश्वराः कामरूपिणः ॥ ३ ॥
पठ्यते चाग्निरादित्य उदकश्चन्द्रमाः स्मृतः । शेषाणां प्रकृतिः सम्यग्वर्ण्यमाना निबोधत ॥ ४ ॥
सुरसेनापतिः स्कन्दः पठ्यतेऽङ्गारको ग्रहः । नारायणं बुधं प्राहुर्देवं ज्ञानविदो बुधाः ॥ ५ ॥
रुद्रो वैवस्वतः साक्षाद्यमो लोकप्रभुः स्वयम् । महाग्रहो द्विजश्रेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ६ ॥
देवासुरगुरू द्वौ तु भानुमन्तौ महाग्रहौ । प्रजापतिसुतावेतावुभौ शुक्रबृहस्पती ॥ ७ ॥
देवी महेन्द्रस्त्वनयोराधिपत्ये विनिर्मितौ । आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥ ८ ॥
भवत्यस्यजगत्कृत्स्नं सदेवासुरमानुषम् । रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राग्निदिवौकसाम् ॥ ९ ॥
द्युतिर्द्युतिमतां कृत्स्ना यत्तेजः सार्वलौकिकम् । सर्वात्मा सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतम् ॥ १० ॥
ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते । भावाभावौ हि लोकानामादित्यान्निःसृतौ पुरा ॥ ११ ॥
जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान्सुप्रहो रविः । यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ॥ १२ ॥
क्षणा मुहूर्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च कृत्स्नशः । मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽब्दयुगानि च ॥ १३ ॥
तदादित्यादृते येषां कालसंख्या न विद्यते । कालादृते न निगमो न दीक्षा नाह्निकक्रमः ॥ १४ ॥
ऋतूनामविभागश्च पुष्पमूलफलं कुतः । कुतः सस्याभिनिष्पत्तिर्गुणौषधिगणादि वा ॥ १५ ॥
अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेह च । जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करम् ॥ १६ ॥
स एव कालश्चाग्निश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः । तपत्येष द्विजश्रेष्ठास्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १७ ॥
स एष तेजसां राशिः समस्तः सार्वलौकिकः । उत्तमं मार्गमास्थाय वायोर्भाभिरिदं जगत् ॥ १८ ॥
पार्श्वमूर्ध्वमधश्चैव तापयत्येष सर्वशः । रवे रश्मिसहस्रं यत्प्राङ्मया समुदाहृतम् ॥ १९ ॥
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः । सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ॥ २० ॥
विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संपद्वसुरतः परम् । अर्वावसुः पुनश्चान्यः स्वराडन्यः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥
सुषुम्ना सूर्यरश्मिस्तु क्षीणं शशिनमेधयन् । तिर्यगूर्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्नः परिकीर्तितः ॥ २२ ॥
हरिकेशः पुरस्ताद्या ऋक्षयोनिः प्रकीर्तिता । दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्धयते बुधम् ॥ २३ ॥
विश्वश्रवास्तु यः पश्चाच्छुक्रयोनिः स्मृतो बुधैः । संपद्वसुस्तु यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य तु ॥ २४ ॥
षष्ठस्त्वर्वावसूरश्मिर्योनिस्तु स बृहस्पतेः । शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते स्वराट् ॥ २५ ॥
एवं सूर्यप्रभावेण ग्रहनक्षत्रतारकाः । वर्धन्ते विदिताः सर्वा विश्वं चेदं पुनर्जगत् ॥ २६ ॥
न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता । क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वमापतन्ति गभस्तिभिः ॥ २७ ॥
तेषां क्षेत्राण्यथाऽऽदत्ते सूर्यो नक्षत्रतां ततः । तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते गृहाश्रयात् ॥ २८ ॥
ताराणां तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः । दिव्यानां पार्थिवानां च नैशानां चैव सर्वशः ॥ २९ ॥
आदानान्नित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् । सुवतिस्यन्दनार्थश्च धातुरेष विभाव्यते ॥ ३० ॥
सवनात्तेजसोऽपां च तेनासौ सविता मतः । बह्वर्थश्चन्द्र इत्येष ह्लादने धातुरिष्यते ॥ ३१ ॥
शुक्लत्वे चामृतत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते । सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्करे खगे ॥ ३२ ॥
ज्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे । घनतोयात्मकं तत्र मण्डलं शशिनः स्मृतम् ॥ ३३ ॥
घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु । विशन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋक्षसूर्यग्रहाश्रयाः । तानि देवगृहाण्येव तदाख्यास्ते भवन्ति च ॥ ३५ ॥
शौरे सूर्योविशस्था ......तिविभावसुः इति ॥

१ ख. घ. °भावर्यां म° । २ घ. °भयन्नित्यमृक्षा° ।

एवं चतुर्षु द्वीपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति । उदयास्तमनेनासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥ १०३
पूर्वाह्णे चापराह्णे तु द्वौ द्वौ देवालयौ तु सः । तपत्येकं तु मध्याह्ने तैरेव तु स रश्मिभिः ॥ १०४
उदितो वर्धमानाभिरामध्याह्नं तपन्रविः । अतः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ १०५
उदयास्तमयाभ्यां हि स्मृते पूर्वापरे दिशौ । यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ १०६
यत्रोद्यन्दृश्यते सूर्यस्तेषां स उदयः स्मृतः । यत्र प्रणाशमायाति तेषामस्तः स उच्यते ॥ १०७
सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु दक्षिणे । विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखावृतस्य च ॥
ह्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ १०८
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च । उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयम् ॥ १०९
शुक्लच्छायोऽग्निरापश्च कृष्णच्छाया च मेदिनी । विदूरभावादर्कस्य उद्यतस्य विरश्मिता ॥
रक्ताभावो विरश्मित्वाद्रक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ ११०
लेखयाऽवस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते । ऊर्ध्वं गतः सहस्रं तु योजनानां स दृश्यते॥ १११
प्रभा हि सौरी पादेन अस्तं गच्छति भास्करे । अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात्प्रकाशते॥ ११२
उदितस्तु पुनः सूर्यो ह्यस्तमाग्नेयमाविशत् । संयुक्तो वह्निना सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३
प्राकाश्यं च तथौष्ण्यं च सूर्याग्नेयौ च तेजसी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ ११४
उत्तरे चैव भूम्यर्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे । उत्तिष्ठति तथा सूर्ये रात्रिराविशते त्वपः ॥
तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५
अस्तं याति पुनः सूर्ये दिनं वै प्रविशत्यपः । तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् ॥
एतेन क्रमयोगेन(ण) भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे । उदयास्तमनेऽर्कस्य अहोरात्रं विशत्यपः ॥ ११७
दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसी रात्रिरुच्यते । तस्माद्व्यवस्थिता रात्रिः सूर्यापेक्ष्यमहः स्मृतम् ॥
एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः । त्र्यंशांशकं तु मेदिन्या मुहूर्तेनैव गच्छति ॥ ११९
योजनाग्रान्मुहूर्तस्य इमां संख्यां निबोधत । पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सा स्मृता ॥ १२०
पञ्चाशत्तु तथाऽन्यानि सहस्राण्यधिकानि तु । मौहूर्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥१२१
एतेन गतियोगेन यदा काष्ठां तु दक्षिणाम् । पर्यागच्छेत्तदाऽऽदित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि॥१२२
सर्पते दक्षिणायां तु काष्ठायां तन्निबोधत । नव कोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम्॥१२३
तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च । अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥ १२४
दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः । क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरान्तोदितश्चरन् ॥
मण्डलं विषुवच्चापि? योजनैस्तन्निबोधत । तिस्रः कोट्यस्तु विस्तीर्णा विषुवच्चापि? सा स्मृता ॥
तथा शतसहस्राणामशीत्येकाधिका पुनः । श्रवणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत् ॥
शाकद्वीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्तोदितश्चरन् ॥ १२७
उत्तरायां च काष्ठायां प्रमाणं मण्डलस्य च । योजनाग्रात्प्रसंख्याता कोटिरेका तु सा द्विजैः ॥
अशीतिर्नियुतानीह योजनानां तथैव च । अष्टपञ्चाशतं चैव योजनान्यधिकानि तु ॥ १२९

---

१ ख. ग. घ. °स्तं निग° । २ ख. घ. °श्मिना । रक्त । ३ ग. घ. तथौष्ण्यं च । ४ ख. सदा । भा° । ५ ख. ग. ङ. सूर्यो दिनमाविशते ह्यपः । ६ क. °रः । त्रिंशा° । ७ ख. घ. ङ. स्मृतम् । प° । ८ क. °रान्ता दिशश्च° । ९ ग. घ. दिशश्च° । १० ख. ग. ङ. °स्तीर्णो विषुवच्चापितः स्मृतः । त° । ११ क. °रान्ता दिशश्च । १२ ख. ग. घ. ङ. अष्टाप° ।

नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथी च दक्षिणा । मूलं चैव तथाऽऽषाढे ह्यजवीथ्युदयास्त्रयः ॥
अभिजित्पूर्वतः स्वातिर्नागवीथ्युदयास्त्रयः ॥ १३०
काष्ठयोरन्तरं यच्च तद्वक्ष्ये योजनैः पुनः । एतच्छतसहस्राणामेकात्रिंशोत्तरं शतम् ॥ १३१
त्रयस्त्रिंशाधिकाश्चान्ये त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः । काष्ठयोरन्तरं ह्येतद्योजनाग्रात्प्रतिष्ठितम् ॥ १३२
काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे । ते तु वक्ष्यामि संख्याय योजनैस्तन्निबोधत ॥ १३३
एकैकमन्तरं तस्या नियुतान्येकसप्ततिः । सहस्राण्यतिरिक्ताश्च ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४
लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरयोः स्मृतम् । अभ्यन्तरं तु पर्येति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५
बाह्यतो दक्षिणे चैव सततं तु यथाक्रमम् । मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरम् ॥ १३६
* चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः । प्रमाणं मण्डलस्याथ योजनाग्रान्निबोधत ॥ १३७
एकविंशद्योजनानां सहस्राणि समासतः । शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्तिते ॥ १३८
एकविंशतिभिश्चैव योजनैरधिकैर्हि ते । एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३९
विष्कम्भो मण्डलस्यैव तिर्यक्स तु विधीयते । प्रत्यहं चरते तानि सूर्यो वै मण्डलक्रमम् ॥ १४०
कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥ १४१
तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं च कालेनाल्पेन गच्छति । सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्तैर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२
त्रयोदशार्धमृक्षाणामह्नाऽनुचरते रविः । मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३
कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति । तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४
त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां निगच्छति ॥ १४५
अष्टादशमुहूर्तैस्तु उत्तरायणपश्चिमम् । अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६
त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः । मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७
ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा । मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥
त्रिंशन्मुहूर्तानेवाऽऽहुरहोरात्रं ध्रुवो भ्रमन् । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९
कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते । ध्रुवस्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्तते ॥ १५०
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु । दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥
उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता । तथैव च पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥
दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते । गतिः सूर्यस्य नक्तं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥
एवं गतिविशेषेण विभजन्रात्र्यहानि तु । तथा विचरते मार्गं समेन विषमेण च ॥ १५४
लोकालोके स्थिता ये ते लोकपालाश्चतुर्दिशम् । अगस्त्यश्चरते तेषामुपरिष्टाज्जवेन तु ॥
भजन्नसावहोरात्रमेवं गतिविशेषणैः ॥ १५५
दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकालोकस्य चोत्तरम् । लोकसंतारको ह्येष वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ १५६
पृष्ठे यावत्प्रभा सौरी पुरस्तात्संप्रकाशते । पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावल्लोकालोकस्य सर्वतः ॥ १५७

---

* अत्राऽऽत्मनेपदमार्षम् ।

---

१ ख. घ. ङ. प्रकीर्तितम् । २ ख. ग. घ. ङ. °त । योजनानां सहस्राणि सप्तादशास° । ३ घ. °स्यैव तिर्यक्-शत्रुर्विधी° । ४ घ. °भिः शीघ्यान्मुहू° । ५ ख. ग. घ. ङ. °हूर्ते द° । ६ ख. ग. ङ. °मल्पं नि° । ७ ख. ग. ङ. °हूर्तस्तु । ८ घ. ङ. तु । ९ ग. मन्दशी° । १० घ. मन्दगतिस्तथा । त° । ११ ग. घ. ङ. °तानको° । ख. °तापको° ।

योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वं तूच्छ्रितो गिरिः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सर्वतः परिमण्डलः ॥१५८
नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह । अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥ १५९
एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्त्वतः परम् । लोकालोक एकधा तु निरालोकस्त्वनेकधा॥१६०
लोकालोकं तु संधत्ते यस्मात्सूर्यः परिग्रहम् । तस्मात्संध्येति तामाहुरुषाव्युष्ट्योर्यदन्तरम् ॥
उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिश्चापि त्वहः स्मृतम् ॥ १६१
सूर्यं हि ग्रसमानानां संध्याकाले हि रक्षसाम् । प्रजापतिनियोगेन शापस्तेषां दुरात्मनाम् ॥
अक्षयत्वं च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२
तिस्रः कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः । प्रार्थयन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥
तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ १६३
अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सुदारुणम् । ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तमाः ॥
संध्येति समुपासन्तः क्षेपयन्ति महाजलम् ॥ १६४
ओंकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५
(*अग्निहोत्रे हूयमाने समन्ताद्ब्राह्मणाहुतिः । सूर्यज्योतिः सहस्रांशुः सूर्यो दीप्यति भास्करः)॥
ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुत्तिष्ठते शतम् ॥ १६७
ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैः परिवारितः । वालखिल्यैश्च मुनिभिः कृतार्थैः समरीचिभिः ॥
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलान्तम् ।
त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ १६९
ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् । संध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥ १६९
लेखाप्रभृत्यथाऽऽदित्ये त्रिमुहूर्तागते तु वै । प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागस्त्वह्नः स पञ्चमः ॥
तस्मात्प्रातस्तनात्कालात्त्रिमुहूर्तस्तु संगवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कालाच्च संगवात् ॥ १७२
तस्मान्मध्यंदिनात्कालादपराह्ण इति स्मृतः । त्रय एव मुहूर्तास्तु तस्मात्कालाच्च मध्यमात्॥१७३
अपराह्णे व्यतीपाते कालः सायाह्न उच्यते । दशपञ्च मुहूर्ताह्नो मुहूर्तास्त्रय एव च ॥ १७४
दशपञ्चमुहूर्तं वै अहर्विषुवति स्मृतम् । + दशपञ्चमुहूर्ताह्वे रात्रिंदिवमिति स्मृतम् ॥ १७५
वर्धते ह्रसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे । अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिस्तु ग्रसते त्वहः ॥ १७६
शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं तद्विभाव्यते । अहोरात्रं कलाश्चैव सप्त सोमः समश्नुते ॥ १७७
तथा पञ्चदशाहानि पक्ष इत्यभिधीयते । द्वौ पक्षौ च भवेन्मासो द्वौ मासावन्तरावृतुः ? ॥
ऋतुत्रयमयनं स्याद्द्वेऽयने वर्षमुच्यते ॥ १७८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ख. घ. 'ण्डलम् । म' । २ ख. ग. घ. ङ. 'तावदेव । ३ ग. घ. ङ. 'रालम्बस्त्व° । ४ क. घ. 'लोचने । ५ ख. ग. घ. ङ. सूर्यप' । ६ ख. घ. ङ. स्मृतः । ७ क. ग. 'यन्ति दिने दिने । वा° । ८ घ. 'ने । तपयन्तं दु' । ९ ख. ग. ङ. 'यन्तं दु' । १० ख. ग. ङ. क्षिपयन्ति । ११ ख. ग. 'निभिर्धृतार्थैः स°। घ.ङ. निभिर्वृतार्थैः स° । १२ ख. ग. घ. ङ. ह्रासवृद्धिश्च सा स्मृ' । १३ ख. ग. घ. ङ. °गश्चाह्नः । १४ ख. ग. ङ. °राह्नश्च° । १५ ख. ग. घ. ङ. °तांहं मु' । १६ ख. घ. ङ. °षुवन्तं विभा° । १७ ख. ङ. 'राहतुः । १८ ख. घ. ङ. 'तु त्रितयमयनं द्वे स्मृते वर्षतोऽयने । नि° ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

निमेषादिकृतः कालः काष्ठा या दश पञ्च च । कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मात्राशीतिद्वयात्मिका ॥
शतैकोनका त्रिंशन्मात्रास्त्रिंशत्षडुत्तरा । द्विषष्टिभागत्रयोविंशन्मात्रायां च चला भवेत् ॥ १८०
चत्वारिंशत्सहस्राणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः । सप्ततिं चापि तत्रैव नवतिं विद्धि निश्चये ॥ १८०
चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युतो वेधसा युगे । चरांशो ह्येष विज्ञेयो नालिका चात्र कारणम् ॥ १८१
संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मानविकल्पिताः । निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ १८२
संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥
पञ्चमो वत्सरस्तेषां कालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८३
त्रिंशं शतं भवेत्पूर्णं पर्वणां तु रवेर्युगम् । एतान्यष्टादशास्त्रि(त्र)शदुदयो भास्करस्य च ॥ १८४
ऋतवास्त्रिंशतः सारा अयना । दशैव तु । पञ्चत्रिंशच्छतं चापि षष्टिर्मासाश्च भास्करः ॥ १८५
त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः । एकषष्टिस्त्वहोरात्रा ऋतुरेको विभाव्यते ॥ १८६
अह्नां तु त्र्यधिकाशीतिः शतं चाप्यधिकं भवेत् । मानं तच्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥
सौरसौम्यं तु विज्ञेयं नाक्षत्रं सावनं तथा । नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥
श्वेतस्योत्तरतश्चैव शृङ्गवान्नाम पर्वतः । त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृशन्तीव नभस्तलम् ॥ १८९
तैश्चापि शृङ्गवान्नाम सर्वतश्चैव विश्रुतः । एकभागश्च विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्तितः ॥ १९०
तस्य वै पूर्वतः शृङ्गं मध्यमं तद्धिरण्मयम् । दक्षिणं राजतं चैव शृङ्गं तु स्फटिकप्रभम् ॥ १९१
सर्वरत्नमयं चैकं शृङ्गमुत्तरमुत्तमम् । एवं कूटैस्त्रिभिः शैलः शृङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १९२
यत्तद्विषुवतं शृङ्गं तदर्कः प्रतिपद्यते । शरद्वसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ॥
अहस्तुल्यामथा रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ १९३
हरिताश्च हया दिव्यास्ते नियुक्ता महारथे । अनुलिप्ता इवाऽऽभान्ति पद्मरक्तैर्गभस्तिभिः॥१९४
मेषान्ते च तुलान्ते च भास्करोदयतः स्मृताः । मुहूर्ता दश पञ्चैव अहो रात्रिश्च तावती ॥ १९५
कृत्तिकानां यदा सूर्यः प्रथमांशगतो भवेत् । विशाखानां तथा ज्ञेयश्चतुर्थांशे निशाकरः ॥ १९६
विशाखायां यदा सूर्यश्चरतेऽशं तृतीयकम् । तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥
विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः । सूर्येण विषुवं विद्यात्कालं सोमेन लक्षयेत् ॥ १९८
समा रात्रिरहश्चैव यदा तद्विषुवद्भवेत् । तदा दानानि देयानि पितृभ्यो विषुवत्यपि ॥
ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण मुखमेतत्तु दैवतम् ॥ १९९
ऊनरात्राधिमासौ च कलाकाष्ठामुहूर्तकाः । पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च ॥
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥ २०१

तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।
नभो नभस्योऽथ इषुः सहोर्जः सहःसहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०१

१ ख. ग. ङ. °कानिका । २ ख विषुतः । घ. ङ. °वीयुतः । । ३ घ. ङ. विद्धि । ४ ध. ङ. °द्युतो द्वैध° । ५ ख. °नवक° । ६ क. विंशश° । ७ ग. ङ. त्रिंशं शतं । ८ ख. घ. °शशतं । ९ ख. ग. घ. ङ. °स्कराः त्रि° । १० ग. ङ. °भाव्यते । ११ क. घ. नक्षत्रं । १२ ख. ग. घ. ङ शृङ्गैः स. नग° शृङ्गवान्नाम वि° । १३ ङ. °कसर्ग° । १४ घ. °गस्य वि° । १५ क. पै सर्व° । १६ क. ख. शैलैः । १७ घ ङ. °तादृशमाचेना । १८ ख. ग. घ. ङ. °पुराद्विया° १९ ख. घ. ङ. इषः ।

[illegible] । तस्मात्तु ऋतवो ज्ञेया ऋतवो ह्यन्तराः स्मृताः ॥
[illegible] पर्वणः । तस्मात्तु विषुवं ज्ञेयं पितृदेवहितं सदा ॥ २०३
एवं ज्ञात्वा न मुह्येत दैवे पित्र्ये च मानवः । तस्मात्स्मृतं प्रजानां वै विषुवत्सर्वगं सदा॥ २०४
आलोकान्तः स्मृतो लोको लोकान्तो लोक उच्यते । लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकस्य मध्यतः
चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवात् । सुधामा चैव वैराजः कर्दमः शङ्खपास्तथा ॥
हिरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमान्रजतश्च यः ॥ २०६
निर्द्वंद्वा निरभीमाना निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः । लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥
उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् । पितृयाणः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ २०८
तत्राऽऽसते प्रजावन्तो मुनयो ह्यग्निहोत्रिणः । लोकस्य संतानकराः पितृयाणे पथि स्थिताः ॥
भूतारम्भकृतं कर्म आशिषा ऋत्विगुच्यते । प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थाः स दक्षिणः ॥
चलितं ते पुनर्धर्मं स्थापयन्ति युगे युगे । संतत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११
जायमानास्तु पूर्वे वै पश्चिमानां गृहेषु च । पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ॥
एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवात् ॥ २१२
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां गृहमेधिनाम् । सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥
क्रियावतां प्रसंख्येया ये श्मशानानि भेजिरे ॥ २१३
लोकसंव्यवहारेण भूतारम्भकृतेन च । इच्छाद्वेषप्रवृत्त्या च मैथुनोपगमेन च ॥ २१४
तथा कायकृतेनेह सेवनाद्विषयस्य च । एतैस्तैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानि हि भेजिरे ॥
प्रजैषिणस्ते मुनयो द्वापरेष्विह जज्ञिरे ॥ २१५
नागवीथ्युत्तरे यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् । उत्तरः सवितुः पन्था देवयानस्तु स स्मृतः ॥
यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः । सततं ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु तैः ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसाम् । उदक्पन्थानमर्यम्णः श्रिता ह्याभूतसंप्लवात् ॥ २१८
(*ते प्रसङ्गात्तु लोकस्य मैथुनस्य तु वर्जनात् । इच्छाद्वेषनिवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥
पुष्टिश्च कामसंयोगाच्छब्दादेर्दोषदर्शनात्)॥ २१९
इत्येतैः कारणैः शुद्धैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे । आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं विभाव्यते ॥ २२०
त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार्गगामिनः । ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृतोऽपरम् ॥
आभूतसंप्लवान्ते तु क्षीयन्ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २२१
ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्रास्ति वै स्मृतम् । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ॥
तत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् । धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिष्प्रचारो नाम पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ३८५४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ख. घ. ङ. °स्माद्दतुम्° । २ क. ङ. °तृदेव° । ३ क. °शंकुप स्तथा° । ४ घ. ङ. °पास्तथा । ५ क. °नूजातनिश्च° । ६ ख. ङ. °क्षिणाः । च । ७ क. °स्थानाम° । ८ ख. ग. घ. ङ. °भाष्यते । ९ ख. ग. घ. ङ. °मिनाम् । ब्र° । १० ग. घ. ङ. °वात्ते तु । ११ ख. ग. घ. ङ. °यत्र स वै स्मृतः । ए° ।

अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिष्प्रचारः ।

सूत उवाच—

स्वायंभुवे निसर्गे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु । भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यनुक्रमम्
एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् । सूर्याचन्द्रमसोश्चारं ग्रहाणां चैव सर्वशः ॥ २

ऋषय ऊचुः—

भ्रमन्ते कथमेतानि ज्योतींषि दिवि मण्डलम् । तिर्यग्व्यूहेन सर्वाणि तथैवासंकरेण च ॥
कश्च भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयम् ॥ ३
एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम । भूतसंमोहनं त्वेतच्छ्रोतुमिच्छा प्रवर्तते ॥ ४

सूत उवाच—

भूतसंमोहनं ह्येतद्ब्रुवतो मे निबोधत । प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत्संमोहयते प्रजाः ॥ ५
योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शैशुमारे व्यवस्थितः । उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेढीभूतो[3] ध्रुवो दिवि ॥ ६
स हि भ्रमन्भ्रामयते चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह । भ्रमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७
ध्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते[4] भगणः स्वयम् । सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ ८
वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै । तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारस्तथैव च ॥ ९
अस्तोदयौ तथोत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे । विषुवद्ग्रहवर्णाश्च ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥ १०
वर्षा घर्मो हिमं रात्रिः संध्या चैव दिनं तथा । शुभाशुभं प्रजानां च ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥ ११
ध्रुवेणाधिकृतांश्चैव सूर्योऽपावृत्य तिष्ठति । तदेष दीप्तकिरणः स कालाग्निर्दिवाकरः ॥ १२
परिवर्तक्रमाद्विप्रा भाभिरालोकयन्दिशः । सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वशः ॥
जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः ॥ १३
आदित्यपीतं सूर्याग्नेः सोमं संक्रमते जलम् । नाडीभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकाधानं प्रवर्तते ॥ १४
यत्सोमात्स्रवते सूर्यं तदभ्रेष्ववतिष्ठते । मेघा वायुनिघातेन विसृजन्ति जलं भुवि ॥ १५
एवमुत्क्षिप्यते चैव पतते च पुनर्जलम् । न नाशमु(उ)दकस्यास्ति तदेव परिवर्तते ॥ १६
संधारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्मिता । अनया मायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १७
विश्वेशो लोककृद्देवः सहस्रांशुः प्रजापतिः । धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्दिवाकरः ॥ १८
सार्वलौकिकमम्भो वै यत्सोमान्न[11]भसश्श्रुतम् । सोमाधारं जगत्सर्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्तितम् ॥ १९
सूर्यादुष्णं निस्रवते सोमाच्छीतं प्रवर्तते । शीतोष्णवीर्यौ द्वावेतौ युक्तौ[12] धारयतो[13] जगत् ॥ २०
सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका । सोमपत्रप्रमुखाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥ २१
सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनु[14]गताश्च याः । तेषु [illegible] ॥
धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥ २२

---

१ ख. ग. घ. °भुवनि° । २ क. ङ. °च्छे शिशु° । ३ क. मेधी भू° । ४ ख. ग. ङ. °ते ज्योतिषां गणः । सू° । ५ ख. ग. ङ. °र्याग्निः सो° । ६ ख. ग. घ. ङ. °लोकधा° । ७ क. सूर्यैस्तदभ्रेष्व° । ८ ङ. °भ्रेष्वेवतिष्ठति । मे° । ९ क. °म् । नानाप्रकारमुदकं त° । १० क. °रः । सर्व° । ११ क. °भसः श्रुत° । १२ ख. ग. घ. ङ. युक्तया धा° । १३ ख. ङ. °यतेज° । १४ ख. घ. °नुश्रिता° । ग. ङ. °नुसृतश्च° ।

तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमत्राम्भसां स्मृतम् । आर्कं तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम्
समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः । यतस्त्वृतुवशात्काले परिवर्तो दिवाकरः ॥
यच्छत्यपो हि मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लगभस्तिभिः ॥ २४
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः । सर्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च समन्ततः ॥ २५
ततो वर्षति षण्मासान्सर्वभूतविवृद्धये । वायव्यं स्तनितं चैव वैद्युतं चाग्निसंभवम् ॥ २६
मेहनाच्च मिहेर्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च । न भ्रश्यन्ति यतस्त्वापस्तदभ्रं कवयो विदुः ॥ २७
मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते । आग्नेया ब्रह्मजाश्चैव पक्षजाश्च पृथग्विधाः ॥
त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि संभवम् ॥ २८
आग्नेयास्त्वर्णजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात्प्रवर्तनम् । शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः २९
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गगामिनः । भूत्वा धरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३०
जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसंभवाः । विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१
मूका घना महाकाया आवहस्य[१] वशानुगाः । क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशार्धादपि वा पुनः ॥ ३२
पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति च । बलाकागर्भदाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ॥ ३३
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससंभवाः । ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनप्रियाः ॥ ३४
तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाङ्गरुहोद्गमा । राज्ञी राज्ञाभिषिक्तेव[३] पुनर्यौवनमश्नुते ॥
तेष्वियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा ॥ ३५
जीमूता नाम ते मेघा येभ्यो जीवस्य संभवाः । द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥
एते योजनमात्राच्च सार्धार्धाद्विष्कृतादपि । वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्तिताः ॥
पुष्करावर्तका नाम ये मेघाः पक्षसंभवाः ॥ ३७
शक्रेण पक्षाश्छिन्ना ये पर्वतानां महौजसाम् । कामगानां प्रवृद्धानां भूतानां शिवमिच्छता ॥ ३८
पुष्करा नाम ते मेघा बृहन्तस्तोयमत्सराः । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥ ३९
नानारूपधराश्चैव महाघोरतराश्च ते । कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः संवर्ताग्नेर्नियामकाः ॥ ४०
वर्षन्त्येते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्तिताः । अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलम् ॥
वायुं परं वहन्तः स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१
यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंस्तदा । तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयंभुवः ॥
तान्येवाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥ ४२
तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः । तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥ ४३
गजानां पर्वतानां च मेघानां भोगिभिः सह । कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतम् ॥ ४४
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाः । तुषारवृष्टिं वर्षन्ति सर्वसस्यविवृद्धये ॥ ४५
श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाश्रयः । योऽसौ बिभर्ति भगवान्गङ्गामाकाशगोचराम् ॥
दिव्यामृतजलां पुण्यां त्रिधा स्वर्गपथे स्थिताम् ॥ ४६

१ ख. ग. ङ. °युमिश्रैः स°। घ. °युभूतैः स°। २ ङ. आवह°। ३ ख. घ. ङ. राज्याभि°। ४ ख. घ. ङ. सार्ध्यर्धा°। ५ घ. ङ. °क्षारः प्र°। ६ घ. ङ. °तितः। पु°। ७ ख. ग. घ. ङ. परावहन्ते स्यु°। ८ ख. ग. घ. ङ. °पालानि स°। ९ ख. घ. ङ. षष्ठः। १० क. ग. ङ. °व्यापतिज्ञ। ११ क. ण्यां वियां एव°। १२ ग. घ. ङ. भास्वातिप°।

(ज्योतिष्प्रचारः)

तस्याविष्यन्दजं तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः । शीकरं संप्रमुञ्चन्ति नीहार इति स स्मृतः ॥ ४७
दक्षिणेन गिरिर्योऽसौ हेमकूट इति स्मृतः । उदग्घिमवतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ॥
पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै स्मृतम् ॥ ४८
तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तुषारसमुद्भवं । ततस्तदावहो वायुर्हिमशैलात्समुद्वहन् ॥
आनयत्यात्मयोगेन सिञ्चमानो महागिरिम् ॥ ४९
हिमवन्तमतिक्रम्य वृष्टिशेषं ततः परम् । इहाभ्येति ततः पश्चादपरान्तविवृद्धये ॥ ५०
मेघोत्पा(घाऽऽ)प्यायनं चैव सर्वमेतत्प्रकीर्तितम् । सूर्य एव तु वृष्टीनां स्रष्टा समुपदिश्यते ॥ ५१
ध्रुवेणाऽऽवेष्टितः सूर्यस्ताभ्यां वृष्टिः प्रवर्तते । ध्रुवेणाऽऽवेष्टितो वायुर्वृष्टिं संहरते पुनः ॥ ५२
ग्रहान्निःसृत्य सूर्यात्तु कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले । वारस्यान्ते विशत्यर्कं ध्रुवेण परिवेष्टितम् ॥ ५३
अतः सूर्यरथस्याथ संनिवेशं निबोधत । संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण त्रिनाभिना ॥ ५४
हिरण्मयेन भगवान्पर्वणा तु महौजसा । नष्टवर्त्माऽन्धकारेण षट्प्रकारैकनेमिना ॥
चक्रेण भास्वता सूर्यः स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५
दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः । द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः ॥ ५६
स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु । असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयैः ॥ ५७
छन्दोभिर्वाजिरूपैस्तु यतः शुक्रस्ततः स्थितः । वरुणस्यन्दनस्येह लक्षणैः सदृशस्तु सः ॥
तेनासौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८
अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु । संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमम् ॥ ५९
अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः । आराः पञ्चर्तवस्तस्य नेमिः षडृतवः स्मृताः ॥
रथनीडः स्मृतो ह्यब्दस्त्वयने कूबरावुभौ । मुहुर्ता बन्धुरास्तस्य शम्या तस्य कलाः स्मृताः ॥
तस्य काष्ठाः स्मृता घोणा ईषादण्डः क्षणास्तु वै । निमेषाश्चानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य लवाः स्मृताः
रात्रिर्वरूथो धर्मोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः । युगाक्षकोटी ते तस्य अर्थकामावुभौ स्मृतौ ॥
सप्ताश्वरूपाश्छन्दांसि वहन्ते वामतो धुरम् । गायत्री चैव त्रिष्टुप्च अनुष्टुब्जगती तथा ॥ ६४
पङ्क्तिश्च बृहती चैव उष्णिक्चैव तु सप्तमम् । अक्षे चक्रं निबद्धं तु ध्रुवे त्वक्षः समर्पितः ॥ ६५
सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति ध्रुवः । अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६
एवमर्थवशात्तस्य संनिवेशो रथस्य तु । तथा संयोगभागेन संसिद्धो भास्वरो रथः ॥ ६७
तेनासौ तरणिर्देवस्तरसा सर्पते दिवि । युगाक्षकोटिसंबद्धौ रश्मी द्वौ स्यन्दनस्य हि ॥ ६८
ध्रुवेण भ्रमतो रश्मी विचक्रयुगयोस्तु वै । भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु ॥ ६९
युगाक्षकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण संगृहीते वै द्विचक्रश्वेतरज्जुवत् ॥ ७०
भ्रमन्तमनुगच्छेतां ध्रुवं रश्मी तु तावुभौ । युगाक्षकोटी ते तस्य वातोर्मी स्यन्दनस्य तु ॥ ७१
कीलासक्तो यथा रज्जुर्भ्रमते सर्वतोदिशम् । ह्रसतस्तस्य रश्मी तौ मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२
वर्धेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु । ध्रुवेण संगृहीतौ तु रश्मी वै नयतो रविम् ॥ ७३

---

१ ख. °त्र विश्रुत° । २ ख. घ. °मवन्तं समुद्भवम् । आ° । ३ ख. घ. ङ. °म्यसृष्टि° । ४ ख. घ. ङ. °घाचात्या° । ५ ङ. °त्रिणाभि° । ६ ख. घ. ङ. °वर्त्मोर्ध्वं कान्तेन ष° । ७ ख. °तः शुक्र° । ८ घ. शस्यते शक° । ङ. शस्यतेऽस्य क° । ९ ख. ग. घ. ङ. °थोधर्मो° । १० क. ऊर्ध्वंस° । क. ऊर्ध्वं सं° । ११ क. धुराम् । गा° । १२ ङ. चक्षुः श्वे° ।

आकृष्येते यदा तौ वै ध्रुवेण समधिष्ठितौ । तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४
अशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरुभयोश्चरन् । ध्रुवेण मुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५
तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु । उद्वेष्टयन्स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽनुषङ्गपादे ज्योतिष्प्रचारो नामैकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३९३०

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिष्प्रचारः ।

सूत उवाच—

[illegible]॥ दैवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ १
[illegible] सूर्ये द्वौ द्वौ मासौ क्रमेण तु । धाताऽर्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २
[illegible]सु[illegible]कश्चैव संकीर्णारश्च तावुभौ । तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ गायतां वरौ ॥ ३
क्रतु[2]स्थलयप्सराश्चैव तथा वै पुञ्जिकस्थ[3]ला । ग्रामणी रथकृच्छ्रश्च तथो[4]र्जश्चैव तावुभौ ॥ ४
रक्षो हेतिः प्रहेतिश्च यातुधानावुदाहृतौ । मधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ५
वासन्तौ ग्रैष्मिकौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह । ऋषिरत्रिर्वशिष्ठश्च तक्षको रम्भ एव च ॥ ६
मेनका सहजन्या च गन्धर्वौ च हहा हहूः । रथस्वनश्च ग्रामण्यौ रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७
पौरुषेयो वधश्चैव यातुधानावुदाहृतौ । एते वसन्ति वै सूर्ये मासयोः शुचिशुक्रयोः ॥ ८
ततः सूर्ये पुनस्त्वन्या निवसन्तीह देवताः । इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥ ९
एलापर्णस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ । विश्वावसूग्रसेनौ च प्रातश्चैवारुणश्च ह ॥ १०
प्रम्लोचेति च विख्या[6]तौ निम्लोचेति च ते उभे । यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ
नभोनभस्ययोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ११
शरद्यतौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः । पर्जन्यश्चाथ पूषा च भरद्वाजः सगौतमः ॥ १२
विश्वावसुश्च गन्धर्वास्तथैव सुरभिश्च यः(या) । विश्वाची च घृताची च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३
नाग ऐरावतश्चैव विश्रुतश्च धनंजयः । सेन(ना)जिच्च सुषेणश्च सेनानीर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १४
आपो वातश्च तावेतौ यातुधानावुभौ स्मृतौ । वसन्त्येते तु वै सूर्ये मासयोश्च इषोर्जयोः ॥ १५
हैमन्तिकौ तु द्वौ मासौ वसन्ति तु दिवाकरे । अंशो भगश्च द्वावेतौ कश्यपश्च ऋतुश्च ह ॥ १६
भु[7]जङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा । चित्रसेनश्च गन्धर्व ऊर्णायुश्चैव तावुभौ ॥ १७
उर्वशी विप्रचित्तिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे । तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १८
विद्युत्स्फूर्जश्च तावुग्रौ यातुधानावुदाहृतौ । सहे चैव सहस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १९
ततः शैशिरयोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै । त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैव च ॥ २०
काद्रवेयौ तथा नागौ कम्बलाश्वतरावुभौ । गन्धर्वो धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥ २१

---

१ ख. घ. सकर्णार° । ङ. सकीर्णार° । २ ख. ग. घ. ङ. °स्थलाप्स° । ३ क. स्थली । ग्रा° । ४ क °थोर्यश्चै° ।
५ घ. ङ. पत्रस्त° । ६ ग. ङ. °ताऽनुम्लो° । घ. ङ. भुजग° ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

तिलोत्तमाप्सराश्चैव देवी रम्भा मनोरमा । ऋतजित्सत्यजिच्चैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥ २२
ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः । एते देवा वसन्त्यर्के द्वौ मासौ तु क्रमेण तु ॥ २३
स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः । सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमम् ॥ २४
ग्रथितैस्तैर्वचोभिस्तु स्तुवन्ति मुनयो रविम् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतनृत्यैरुपासते ॥ २५
ग्रामणीयक्षभूतास्तु कुर्वते [1]भीमसंग्रहम् । सर्पा वहन्ति सूर्यं च यातुधाना*नुयान्ति च ॥
वालखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्योदयाद्रविम् ॥ २६
एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः । यथायोगं यथासत्त्वं यथाधर्मं यथाबलम् ॥ २७
यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा । इत्येते वै वसन्तीह द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे ॥ २८
ऋषयो देवगन्धर्वाः पन्नगाप्सरसां गणाः । ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च [2]मुख्यशः ॥ २९
एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च । भू[3]तानामशुभं कर्म व्यपोहन्तीह कीर्तिताः॥ ३०
मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मनाम् । दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित्क्वचित् ॥
विमानेऽवास्थिता दिव्ये कामगा वातरं[4]हसः । एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥ ३२
वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै प्रजाः । गोपायन्ति तु भूतानि सर्वाणीहाऽऽमनुक्षयात् ॥ ३३
स्थानाभिमानिनामेतत्स्थानं मन्वन्तरेषु वै । अतीतानागतानां वै वर्तन्ते सांप्रतं तु ये ॥ ३४
एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते च[5]तुर्दिशम् । चतुर्दशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥ ३५
ग्रीष्मे हिमे च वर्षासु च मुञ्चमानो धर्मं हिमं च वर्षं च दिनं निशां च ॥
कालेन गच्छत्यृतुवशात्परिवृत्तरश्मिर्देवान्पितॄंश्च मनुजांश्च स तर्पयन्वै ॥ ३६
प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः सोमं सुषुम्णेन विवर्धयित्वा ।
शुक्ले तु पूर्णं दिवसक्रमेण तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिबन्ति ॥ ३७
पीतं तु सोमं द्विकलावशिष्टं कृष्णक्षये रश्मिभिस्तं क्षरन्त[6]म् ॥
स्वधामृतं तत्पितरः पिबन्ति देवाश्च सौम्याश्च तथैव कव्यम् ॥ ३८
सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभिरद्भिः पुनश्चैव समुद्धृताभिः ।
वृष्ट्याऽतिवृद्धाभिरथौषधीभिर्मर्त्याः क्षुधं त्वन्नपानैर्जयन्ति ॥ ३९
अमृतेन तृप्तिस्त्व[7]र्धमासं सुराणां मासार्धतृप्तिः स्वधया पितॄणाम् ।
अन्नेन शश्वत्तु दधाति मर्त्याः सूर्यः स्वयं तच्च बिभार्ति गोभिः ॥ ४०
[8]अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरंगैरयम्हि चापो हरतीति रश्मिभिः ।
विसर्गकाले विसृजंश्च ताः पुनर्बिभार्ति शश्वत्सविता चराचरम् ॥ ४१
हरिर्हरिद्भिर्ह्रियते तुरङ्गैः पिबत्यथापो हरिभिः सहस्रशः ।
ततः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः समुह्यमानो हरिभिस्तुरंगमैः ॥ ४२
इत्येष एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु । भ[9]द्रैस्तैरक्षतैरश्वैः सर्पतेऽसौ दिवि [10]क्षये ॥ ४३

* अत्र संधिरार्षः ।

१ ख. घ. ङ. भीरुसं । २ ख. ग. घ. मुख्यशः । ३ ख. ग. घ. ङ. °तानां च शु° । ४ ग. घ. हसि । ए° । ५ ख. घ. ङ. °तुर्दश । च° । ६ क. °म् । सुधा° । ७ ग. ङ. मासं सुवा तु स्व° । ८ ख. ग. ङ. अयन्हरि° । ९ ख. ग. घ. ङ. रङ्गैर° । १० ख. ग. घ. ङ. क्षयः ।

अहोरात्राद्रथेनाऽसौ एकचक्रेण तु भ्रमन् । सप्तद्वीपसमुद्रां[1]स्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ४४
छन्दोभिरश्वरूपैस्तैर्यतश्चक्रं ततः स्थितैः । कामरूपैः सकृद्युक्तै[2]रमितैस्तैर्मनोजवैः ॥ ४५
हरितैरव्ययैः पिङ्गैरीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः । अशीतिमण्डलशतं भ्रमन्त्यब्देन ते हयाः ॥ ४६
बाह्यमभ्यन्तरं चैव मण्डलं दिवसक्र[3]मात् । कल्पादौ संप्रयुक्तास्ते वहन्त्याभूतसंप्लवात् ॥
आवृत्ता वालखिल्यैस्ते भ्रमन्ते रात्र्यहानि तु ॥ ४७
ग्रथितैर्वचोभिरग्र्यैः स्तूयमानो महर्षिभिः । सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्वैरप्सरोगणैः ॥
पतङ्गः पतगैरश्वैर्भ्रममाणो दिवस्पतिः ॥ ४८
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशी । ह्रासवृद्धी तथैवास्य रश्मीनां सूर्यवत्स्मृते ॥ ४९
त्रिचक्रोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः शशिनो रथः । अपां गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः ॥
शतारैश्च त्रिभिश्चक्रैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ॥ ५०
दशभिस्तु कृशैर्दिव्यैरसङ्गैस्तैर्मनोजवैः । सकृद्युक्ते रथे तस्मिन्वहन्ते चाऽऽयुगक्षयात् ॥ ५१
संगृहीता रथे तस्मिञ्श्वेतश्चक्षुःश्रवास्तु वै । अश्वास्तमेकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्चसम् ॥ ५२
ययुश्च त्रिमनाश्चैव वृषो राजीवलो हयः । अश्वो वामस्तुरण्यश्च हंसो व्योमी मृगस्तथा ॥ ५३
इत्येते नामभिः सर्वे दश चन्द्रमसो हयाः । एते चन्द्रमसं देवं वहन्ति दिवसक्षयात् ॥ ५४
देवैः परिवृतः सोमः पितृभिश्चैव गच्छति । सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे पुरतः स्थिते ॥
आपूर्यते पुरस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥ ५५
देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यदा । पीतं पञ्चदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः ॥ ५६
आपूरयन्सुषुम्नेन भागं भागमहःक्रमात् । सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः ॥ ५७
तस्माद्ध्रसन्ति वै कृष्णे शुक्ल आप्याययन्ति च । इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याऽऽप्यायिता तनुः ॥
पौर्णमास्यां स दृश्येत शुक्लः संपूर्णमण्डलः । एवमाप्यायितः सोमः शुक्लपक्षे दिनक्रमात् ॥ ५९
ततो द्वितीयाप्रभृति बहुलस्य चतुर्दशी । अपां सारमयस्येन्दो रसमात्रात्मकस्य च ॥
पिबन्त्यम्बुमयं देवा मधु सौम्यं सुधामयम् ॥ ६०
संभृतं चार्धमासेन अमृतं सूर्यतेजसा । भक्षार्थममृतं सौम्यं पौर्णमास्यामुपासते ॥ ६१
एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिश्च महर्षिभिः । सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य च ॥
प्रक्षीयते[11] परस्यान्तः पीयमा[12]नाः कलाः क्रमात् ॥ ६२
(*त्रयश्च त्रिशतं चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च । त्रयस्त्रिंशत्सहस्राश्च देवाः सोमं पिबन्ति वै ॥ ६३
इत्येतैः पीयमानस्य कृष्णा वर्धन्ति वै कलाः) । +क्षीयन्ते तस्मात्कृष्णे याः शुक्ले ह्याप्याययन्ति ताः ॥
एवं दिनक्रमातीते विबु[13]धास्तु निशाकरम् । पीत्वाऽर्धमासं गच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ॥
पितरश्चोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरम् ॥ ६५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । + एतदर्धस्थान इदमर्धं वर्तते—क्षीयन्ति तस्माच्छुक्ला याः कृष्णा ह्याप्याययन्ति च ।

---

१ ग. ङ. 'मुद्रां गां सप्तभिः । घ. 'मुद्रां गां सरिभि स' । २ ग. घ. ङ. 'क्तैर्वामतस्तै' । ३ ङ. 'क्रमम् । क' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'हानि तु । ५ ख. ग. ङ. 'त्रिचक्रोभयपार्श्वाश्चो वि' । ६ क. ग. सौम्यः । ७ ख. घ. 'स्माद्वस' । ८ ख. ग. घ. ङ. कृष्णाः शुक्लाह्याप्या' । ९ ख. घ. 'वामृतम् । सं' ग. ङ. 'धायुतम् । सं' । १० घ. ङ. भक्ष्यार्थ' । ११ क. 'ते पुर' । १२ ख. घ. ङ. 'मानः क' । १३ ख. घ. ङ. 'बुधैस्तु निशाकरे । पि ।

(ज्योतिष्प्रचारः)

ततः पञ्चदशे भागे किंचिच्छिष्टे कलात्मके । अपराह्ले पितृगणैर्जघन्यः पर्युपास्यते ॥ ६५
पिबन्ति द्विकलं कालं शिष्टा तस्य तु या कला । निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम् ।
तां स्वधां मासतृप्त्यै तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमृतम् ॥ ६६
सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च । कव्याश्चैव तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते ॥ ६७
संवत्सरास्तु वै कव्याः पञ्चाब्दा ये द्विजैः स्मृताः । सौम्यास्तु ऋतवो ज्ञेया मासा बर्हिषदः स्मृताः
अग्निष्वाता(त्त)र्तवश्चैव पितृसर्गा हि वै द्विजाः ॥ ६८
पितृभिः पीयमानस्य पञ्चदश्यां कला तु वै । यावन्न क्षीयते तस्य भागः पञ्चदशस्तु सः ॥ ६९
अमावास्यां तदा तस्य अन्तमापूर्यते परम् । वृद्धिक्षयौ वै पक्षादौ षोडश्यां शशिनः स्मृतौ ॥
एवं सूर्यनिमित्तैषां क्षयवृद्धिर्निशाकरे । ताराग्रहाणां वक्ष्यामि स्वर्भानोश्च रथं पुनः ॥ ७१
तोयतेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः । युक्तो हयैः पिशङ्गैस्तु अष्टाभिर्वातरंहसैः ॥ ७२
सवरूथः सानुकर्षः सूतो दिव्यो रथे महान् । सोपासङ्गपताकस्तु सध्वजो मेघसंनिभः ॥ ७३
भार्गवस्य रथः श्रीमांस्तेजसा सूर्यसंनिभः । पृथिवीसंभवैर्युक्तैर्नानावर्णैर्हयोत्तमैः ॥ ७४
श्वेतः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः पीतो विलोहितः । कृष्णश्च हरितश्चैव पृषतः पृश्निरेव च ॥
दशभिस्तैर्महाभागैरकृशैर्वातवेगितैः ॥ ७५
अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान्सोमस्यापि रथोऽभवत् । असङ्गैर्लोहितैरश्वैः सर्वगैरग्निसंभवैः ॥
सर्पतेऽसौ कुमारो वै ऋजुवक्रानुचक्रगः ॥ ७६
ततस्त्वाङ्गिरसो विद्वान्देवाचार्यो बृहस्पतिः । शोणैरश्वैः काञ्चनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७
युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वातसंमितैः । नक्षत्रेऽब्दं निवसति सर्वगस्तेन गच्छति ॥ ७८
ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः शबलैर्व्योमसंभवैः । कार्ष्णायसं समारुह्य स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९
स्वर्भानोस्तु तथैवाश्वाः कृष्णा ह्यष्टौ मनोजवाः । रथं तमोमयं तस्य सकृद्युक्ता वहन्त्युत ॥ ८०
आदित्यान्निःसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु ॥ ८१
अथ केतुरथस्याश्वा अष्टाष्टौ वातरंहसः । पलालधूमसंकाशाः शबला रासभारुणाः ॥ ८२
एते वाहा ग्रहाणां वै मया प्रोक्ता रथैः सह । सर्वे ध्रुवनिबद्धास्ते प्रबद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८३
एते वै भ्राम्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै । वायव्याभिरदृश्याभिः प्रबद्धा वातरश्मिभिः ॥
परिभ्रमन्ति तद्बद्धाश्चन्द्रसूर्यग्रहा दिवि । भ्रमन्तमनुगच्छन्ति ध्रुवं ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५
यथा नद्युदके नौस्तु सलिलेन सहोह्यते । तथा देवालया ह्येते उह्यन्ते वातरश्मिभिः ॥
तस्मात्सर्वेण दृश्यन्ते व्योम्नि देवगणास्तु ते ॥ ८६
यावत्यश्चैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः । सर्वा ध्रुवनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति तम् ॥
तैलपीडाकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा । तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातबद्धानि सर्वशः ॥ ८८

---

१ क. °कलाका° । २ ख. ग. घ. ङ. काव्याः पञ्चाद्या ये । ३ क. °र्युक्तो नाना° । ४ क. ङ. पृष्णिरे° । ५ ख. घ. ङ. °मानूभौम° । ६ घ. °वक्त्रानुवक्त्रगः । ७ ख. ग. घ. ङ. °तुशतस्या° । ८ ग. क. °याऽऽक्रान्तार° । ९ ख. ग. ङ. °डाधथाचक्रं भ्रमतो भ्रामयन्ति तत् । त° ।

अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माज्ज्योतींषि वहते प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ ८९
एवं ध्रुवनिबद्धोऽसौ सर्पते[1] ज्योतिषां गणः । सैष तारामयो ज्ञेयः शिशुमारो ध्रुवो दिवि ।
यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ॥ ९०
यावत्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि । तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु ॥
शाश्वतः शिशुमारोऽसौ विज्ञेयः प्रविभागशः । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ॥
यज्ञोऽधरस्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः । हृदि नारायणः साध्य(ध्या) अश्विनौ पूर्वपादयोः॥
वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी । शिशुः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपाने[2] समाश्रितः ॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो ध्रुवः । तारकाः शिशुमारश्च नास्तमेति चतुष्टयम् ॥ ९५
नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह । उन्मुखाभिमुखाः सर्वे चक्रीभूता[3]श्रिता दिवि[4] ॥ ९६
ध्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणम् । प्रयान्तीह वरं श्रेष्ठं मेढीभूतं ध्रुवं दिवि ॥ ९७
ध्रुवाग्निकश्यपानां तु वरश्चासौ ध्रुवः स्मृतः । एक एव भ्रमत्येष मेरुपर्वतमूर्धनि ॥ ९८
ज्योतिषां चक्रमेतद्धि सदा कर्षत्यवाङ्मुखः । मेरुमालोकयत्येष प्रयातीह प्रदक्षिणम् ॥ ९९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ध्रुवचर्या नाम द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४०२९

अथ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

ज्योतिःसंनिवेशः ।

शांशपायन उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पुनस्ते संशयान्विताः । पप्रच्छुरुत्तरं भूयस्तदा ते लोमहर्षणम् ॥ १

ऋषय ऊचुः—

यदेतदुक्तं भवता गृहाण्येतानि[7] विश्रुतम्[8] । कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतींषि वर्णय ॥ २
एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषां चैव निश्चयम् । श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा सूतः समाहितः ॥ ३
अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञैर्यदुक्तं ज्ञानबुद्धिभिः । तद्वोऽहं संप्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भवम् ॥
यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहम्[11] ॥
अतःपरं त्रिविधाग्नेर्वक्ष्येऽहं[12] तु समुद्भवम् । दिव्यस्य भौतिकस्याग्नेराप्याग्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५
व्युष्टायां तु रजन्यां वै ब्राह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । [*अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैशेन तमसाऽऽवृतम्
चतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन्पार्थिवः सोऽग्निरुच्यते[14] । यश्चाऽऽदौ तपते सूर्ये शुचिरग्निस्तु स स्मृतः[13]] ॥
वैद्युताख्यस्तु विज्ञेयस्तेषां वक्ष्येऽथ लक्षणम् । वैद्युतो जाठरः सौरो ह्यपां गर्भास्त्रयोऽग्नयः ॥
तस्मादपः पिबन्सूर्यो गोभिर्दीप्यत्यसौ दिवि ॥ ८

---

*धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ख. घ. सर्पति । २ ख. घ. ङ. °ऽपानं स° । ३ क. °मेधीभू° । ४ ख. ङ. वि । अग्निध्रक° । ग. घ. °वि। अग्नीध्रक° । ५ ख. घ. ङ. °येष पर्येति° । ६ ग. ङ. °श उ° । ७ ख. °नि त्रिप्लुतः । क° । ग. °नि त्रिप्लुतम् । क° । घ. °नि त्रिप्लुत । क° । ८ ङ. विद्रुत° । ९ ख. घ. ङ. °र्थे त्वमा° । १० ङ. °हाप्राज्ञै° । ११ ख. °गृहाः । अ° । १२ क. °ग्नेरग्नेः । १३ घ. °तः । विद्युताख्यस्तु । १४ घ. °क्ष्ये तु ल° ।

(ज्योतिःसंनिवेशः)

वैद्युतेन समाविष्टो वार्क्षो नो[1]ऽद्भिः प्रशाम्यति । मानवानां च कुक्षिस्थो नो[2]ऽद्भिः शाम्यति पावकः
अर्चिष्मान्[3]पवनः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः । यश्चायं मण्डली शुक्रो निरूष्मा संप्रकाशते
प्रभा हि सौरी पादेन ह्यस्तं याति दिवाकरे । अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात्प्रकाशते ॥ ११
उद्यन्तं च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् । पादेन पार्थिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ ॥ १२
प्रकाशश्च तथौष्ण्यं च सौराग्नेये तु तेजसी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ १३
उत्तरे चैव भूम्यर्धे तस्मादस्मिंश्च दक्षिणे । उत्तिष्ठति पुनः सूर्ये रात्रिराविशते त्वपः ॥
तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ १४
अस्तं याति पुनः सूर्ये अहर्वै प्रविशत्यपः । तस्मान्नक्तं पुनः शुक्ला आपो विशन्ति [4]भास्करे ॥
एतेन क्रमयोगेन(ण) भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे । उदयास्तमये नित्यमहोरात्रं विशत्यपः ॥ १६
यश्चासौ तपते सूर्यं पिबन्नम्भो गभस्तिभिः । पार्थिवो हि विमिश्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति स्मृतः
सहस्रपादः सोऽग्निस्तु [5]वृत्तः कुम्भनिभः शुचिः । आदत्ते तत्तु रश्मी[6]नां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेयीश्चैव सामुद्रीः कौप्याश्चैव सधान्वनीः । स्थावरा जङ्गमाश्चैव यश्च सूर्यो हिरण्मयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रं तु वर्षशीतोष्णनिस्रवम् ॥ १९
तासां चतुःशता नाड्यो वर्षन्ति चित्रमूर्तयः । वन्दनाश्चैव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ॥
अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २०
हिमवाहाश्च ताभ्योऽन्या रश्मय[7]स्त्रिशताः पुनः । दृश्या मे[8]ध्याश्च बाह्याश्च[9] ह्रादिन्यो हिमसर्जनाः
चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभास्तु गभस्तयः । शु[10]क्लाश्च ककु[11]भश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥
शु[12]क्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिशता धर्मसर्जनाः । समं बिभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि । अमृतेन सुरान्[13]सर्वांस्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ २४
वसन्ते चैव ग्रीष्मे च[14] स तैः सुतपते त्रिभिः । वर्षास्वथो शरदि च चतुर्भिः संप्रकर्षति ॥ २५
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमं स सृजते त्रिभिः । ओषधीषु बलं धत्ते स्वधया च पितॄनपि ॥
सूर्योऽमरत्वम[15]मृतत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥ २६
एवं रश्मिसहस्रं तत्[17]सौरं लोकार्थसाधकम् । भिद्यते ऋतुमासाद्य [16]जलशीतोष्णनिस्रवम् ॥ २७
इत्येतन्मण्डलं शुक्लं भास्वरं सूर्यसंज्ञितम् । (*नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
ऋक्षचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २८
नक्षत्राधिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः । शेषाः पञ्च ग्रहा ज्ञेया ईश्वराः कामरूपिणः ॥ २९
पठ्यते चाग्निरादि[18]त्य उदकश्चन्द्रमाः स्मृतः । शेषाणां प्रकृतिं सम्यग्वर्ण्यमानां निबोधत ॥ ३०
सुरसेनापतिः स्कन्दः पठ्यतेऽङ्गारको ग्रहः । नारायणं [19]बुधं प्राहुर्देवं ज्ञानविदो विदुः ॥ ३१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ङ. नाग्निः प्र° । २ ग. ङ. नाग्निः शा° । ३ ग. घ. ङ पवनः सोऽग्निर्निःप्रभो जा° । ४ ख. भास्वराः । ग. भास्कराः । ५ ख. ध. ङ. वृत्तकु° । ६ ख. ग. घ. ङ. नाडीनां । ७ ख. °यस्त्रिश° । ८ ग. घ. मेध्य । ९ ख. ग. घ. °श्च ह्रादि° । १० ख. घ. शुकाश्च । ११ ख. ध. °कुभाश्चै° । १२ ख. घ. शुक्रास्ता । १३ ख. सर्वान्रश्मिभि° । १४ ङ. च शतैः स त° । १५ ख. ग. घ. ङ. °मृतैस्त्रयस्त्रिषु । १६ ख. घ. ङ. जलाच्छीतो° । १७ ख. °क्लं सोमं सौम्यस्तथैव चे । शौ° । १८ क. ग. °त्य औद° । १९ ख. घ. ङ. बुधाः ।

(ज्योतिःसंनिवेशः)

रुद्रो वैवस्वतः सक्षाद्धर्मो[1] लोके[2] प्रभुः स्वयम् । महाग्रहो द्विजश्रेष्ठो[3] मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ३२
देवासुरगुरू द्वौ तु भानुमन्तौ महाग्रहौ । प्रजापतिसुतावेतावुभौ शुक्रबृहस्पती[4] ॥
दैत्यो महेन्द्रश्च तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३
आदित्यमूलमखिलं त्रिलोकं[5] नात्र संशयः । भवत्यस्य जगत्कृत्स्नं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३४
रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राग्निदिवौकसाम् । द्युतिर्द्युतिमतां कृत्स्ना यत्तेजः सार्वलौकिकम् ॥
सर्वात्मा सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतम् । ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते ॥ ३६
भावाभावौ हि लोकानामादित्यान्निःसृतौ पुरा । जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान्सुग्रहो रविः
यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः । क्षणा मुहूर्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च कृत्स्नशः ॥
मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽब्दयुगानि च । ३८
तदादित्यादृते तेषां[6] कालसंख्या न विद्यते । कालादृते न निगमो न दीक्षा नाह्निकक्रमः ॥ ३९
ऋतूनामविभागश्च पुष्पमूलफलं कुतः । कुतः सस्याभिनिष्पत्तिर्गुणौषधिगणादि वा ॥ ४०
अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेह च । जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करम् ॥ ४१
स एव कालश्चाग्निश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः । तपत्येष द्विजश्रेष्ठास्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४२
स एष तेजसां राशिः समस्तः सार्वलौकिकः । उत्तमं मार्गमास्थाय वायोर्भाभिरिदं जगत् ॥
पार्श्वमूर्ध्वमधश्चैव तापयत्येष सर्वशः । ४३
रवेरश्मिसहस्रं यत्प्राङ्मया समुदाहृतम् । तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥ ४४
सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च । विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संयद्वसुरत परम् ॥
अर्वाग्वसुः पुनश्चान्यो मया चात्र प्रकीर्तितः ॥ ४५
सुषुम्नः सूर्यरश्मिस्तु क्षीणं शशिनमेधयन् । तिर्यगूर्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्नः परिकीर्त्यते ॥ ४६
हरिकेशः पुरस्त्वाद्या ऋक्षयोनिः[10] प्रकीर्त्यते[11] । दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्धयते बुधम् ॥ ४७
विश्वश्रवास्तु यः पश्चाच्छुक्रयोनिः स्मृता[12] बुधैः । संयद्वसुश्च यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य तु ॥
षष्ठस्त्वर्वाग्वसू रश्मिर्योनिस्तु स बृहस्पतेः । शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते स्वराट् ॥ ४९
एवं सूर्यप्रभावेन[14] ग्रहनक्षत्रतारकाः । वर्धन्ते विदिताः सर्वा विश्वं चेदं पुनर्जगत् ॥
न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता ॥ ५०
क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वमापतन्ति गभस्तिभिः । तेषां क्षेत्राण्यथाऽऽदत्ते सूर्यो नक्षत्रतां गतः ॥ ५१
तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते[16] ग्रहाश्रयात् । ताराणां तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः ॥ ५२
दिव्यानां पार्थिवानां च नैशानां चैव सर्वशः । आदानान्नित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥
सुवति स्पन्दनार्थे च धातुरेष विभाव्यते । सवनात्तेजसोऽपां च तेनासौ सविता मतः ॥ ५४
बह्वर्थश्चन्द्र इत्येष ह्लादने धातुरिष्यते । शुक्लत्वे चामृतत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५

---

१ ख ग. घ. ङ. °क्षाद्यमो लो° । २ क. लोके प्र° । ३ घ. ङ °श्रेष्ठाम° । ४ ख. घ. ङ. °ती । देवी म° । ग. °ती । देवो म° । ५ घ. त्रैलोक्यं । ६ ख. येषां । ७ ख. घ. ङ. °श्चान्यः स्वराडन्यः प्र° । ८ क. °प्रभावोऽसौ । ९ घ. पुनस्त्वाद्य ऋ° । १० घ. °निः स की° । ११ ख. कीर्तिता । द° । १२ ख. घ. ङ. स्मृतो बु° । १३ क. च । १४ क. °बेण प्र° । १५ ख. ग. घ. ङ. °त्रताततः । १६ ग. ङ. °न्ते गृहा° ।

(ज्योतिःसंनिवेशः)

सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्वरे खगे। ज्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ५६
घनतोयात्मकं तत्र मण्डलं शशिनः स्मृतम् । घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ५७
विशन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋक्षसूर्यग्रहाश्रयाः ५८
तानि देवगृहाण्येव तदाख्यास्ते भवन्ति च ।) सौरं सूर्यो विशः स्थानं सौम्यं सोमस्तथैव च॥
शौक्रं शुक्रो विशः स्थानं षोडशार्चिः प्रतापवान् । बृहद्बृहस्पतिश्चैव लोहितं चैव लोहितः
शनैश्चरं तथा स्थानं देवश्चैव शनैश्चरः ॥ ६०
आदित्यरश्मिसंयोगात्संप्रकाशात्मिकाः स्मृताः । नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः
त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलं च प्रमाणतः । द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥
तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वाऽधस्तात्प्रसर्पति । उद्धृत्य पार्थिवच्छायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥
स्वर्भानोस्तु बृहत्स्थानं निर्मितं यत्तमोमयम् । आदित्यात्तच्च निष्क्रम्य सोमं गच्छति पर्वसु ॥
आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सोमं च पर्वसु । स्वर्भासा नुदते यस्मात्ततः स्वर्भानुरुच्यते ॥ ६५
चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवश्च विधीयते[1]। विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव योजनाग्रात्प्रमाणतः ॥ ६६
भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः । बृहस्पतेः पादहीनौ कुजसौरावुभौ स्मृतौ ॥
विस्तारान्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७
तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै । बुधेन समतुल्यानि विस्तारान्मण्डलादथ ॥ ६८
प्रायशश्चन्द्रयोगीनि(णि) विद्यादृक्षाणि तत्त्ववित् । तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परम् ॥
शतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि द्वे चैव योजने । पूर्वापरनिकृष्टानि तारकामण्डलानि तु ॥
योजनान्यर्धमात्राणि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते ॥ ७०
उपरिष्टात्त्रयस्तेषां ग्रहा ये दूरसर्पिणः[3]। सौरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१
तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः । सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ ७२
यावन्त्यस्तारकाः कोटचस्तावदृक्षाणि सर्वशः । वीथीनां नियमाच्चैवर्भृक्षमार्गो व्यवस्थितः ॥
गतिस्तास्वेव सूर्यस्य नीचोच्चत्वेऽयनक्रमात् । उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्वसु चन्द्रमाः ॥
बौधं बौधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४
नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विशन्त्युत । गृहाण्येतानि सर्वाणि ज्योतींषि सुकृतात्मनाम् ॥
कल्पादौ संप्रवृत्तानि निर्मितानि स्वयंभुवा । स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७६
मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै । अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति स्थानानि तु पुनःपुनः ॥ ७७
अतीतैस्तु सहातीता भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः । वर्तन्ते वर्तमानैश्च स्थानानि स्वैः सुरैः सह ॥
अस्मिन्मन्वन्तरे चैव ग्रहा वैमानिकाः स्मृताः । विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९
त्विषिमान्धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः । शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरयाजकः ॥ ८०
बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः । बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु स स्मृतः ॥ ८१

---

१ ख ग. 'भिता स' । २ ख. ग घ. ङ. 'नः सौरेषु प' । ३ ख. घ. 'रद्रूपिणः । ४ ख. घ. 'मृगमा' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'त्राण्योति' । ६ 'न्ति यावदभूतसंप्लवम् । अ' । ७ क. 'रराज' ।

(ज्योतिःसंनिवेशः)

अग्निर्विकलात्संजज्ञे युवाऽसौ लोहिताधिपः । नक्षत्रऋक्षगामिन्यो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥
स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसंतापनोऽसुरः । सोमर्क्षग्रहसूर्ये तु कीर्तितास्त्वभिमानिनः ॥ ८३
स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानिन्यश्चैव देवताः । शुक्लमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ८४
सहस्रांशोस्त्विषः स्थानमम्मयं शुक्लमेव च[1] । आ[3]प्यं श्यामं मनोज्ञस्य पञ्चरश्मेर्गृहं स्मृतम् ॥ ८५
शुक्रस्याप्यम्मयं स्थानं सद्म[4] षोडशरश्मिवत् । नवरश्मेस्तु यूनो हि लोहितस्थानमम्मयम् ॥ ८६
हरिश्चा(चाऽऽ)प्यं बृहच्चापि द्वादशांशोर्बृहस्पतेः। अष्टरश्मेर्गृहं प्रोक्तं कृष्णं बुधस्य अम्मयम् ॥ ८७
स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसंतापनालयम् । विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वम्मयास्त्वेकरश्मयः ॥ ८८
आश्रयाः पुण्यकीर्तीनां सुशुक्लाश्चैव वर्णतः । घनतोयात्मिका ज्ञेयाः कल्पादौ[7] वेदनिर्मिताः ॥
उच्चत्वाद्दृश्यते शीघ्रमभिव्यक्तैर्गभस्तिभिः । तथा दक्षिणमार्गस्थो नीचैर्वीथीसमाश्रितः ॥ ९०
भूमिलेखावृतः सूर्यः[8] पूर्णिमावास्ययोस्तथा । न दृश्यते यथाकालं शीघ्रमस्तमुपैति च ॥ ९१
तस्मादुत्तरमार्गस्थो ह्यमावास्यां निशाकरः । दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद्दृश्यते न च ॥ ९२
ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसावुभौ । समानकालास्तमयौ विषुवत्सु समोदयौ ॥ ९३
उत्तरासु च वीथीषु व्यन्तरास्तमयोदयौ । पौर्णि(पूर्णा)मावास्ययोर्ज्ञेयौ ज्योतिश्चक्रानुवर्तिनौ[11][12] ॥
दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् । तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात्प्रसर्पति ॥ ९५
विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं*चरते शशी । नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ९६
नक्षत्रेभ्यो[13] बुधश्चोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं बृहस्पतिः । तस्माच्छनैश्चरश्चोर्ध्वं तस्मात्सप्तर्षिमण्डलम् ॥
ऋषीणां चैव सप्तानां ध्रुव ऊर्ध्वं व्यवस्थितः ॥ ९७
द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च । ताराग्रहान्तराणि स्युरुपरिष्टाद्यथाक्रमम् ॥ ९८
ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु दिवि दिव्येन तेजसा । नित्यमृक्षेषु युञ्ज[14]यन्ति गच्छन्ति नियम[15]क्रमात् ॥
ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नीचोच्चमृद्व्यवस्थिताः । समागमे च[16] भेदे च पश्यन्ति युगपत्प्रजाः ॥ १००
परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परम् । असंकरेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१
इत्येष संनिवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च । द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां तथैव च ॥ १०२
वर्षाणां[17] च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै । [18]एते चैव ग्रहाः पूर्वं नक्षत्रेषु समु[19]त्थिताः ॥ १०३
विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वै चाक्षुषेऽन्तरे । विशाखासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४
त्विषिमान्धर्मपुत्रस्तु सोमो विश्वावसुस्तथा । शीतरश्मिः समुत्पन्नः कृत्तिकासु निशाकरः ॥
षोडशा[20]र्चिर्भृगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरम् । ताराग्रहाणां प्रवरस्तिष्यक्षेत्रे समुत्थितः ॥ १०६
ग्रहश्चाङ्गिरसः पुत्रो द्वादशार्चिर्बृहस्पतिः । फल्गुनीषु समुत्पन्नः सर्वासु च जगद्गुरुः ॥ १०७

---

* अत्राऽऽत्मनेपदं छन्दोनुरोधात् ।

---

१ क. च । अथ श्या' । २ ग. ङ. च । अप्यं । ३ घ. 'प्यं स्थानं म° । ४ ख. °नं पद्म । ५ ख. घ ङ रिचाप्यं । ६ क. ग. बुद्धस्य । ७ घ. 'र्थीमुपाश्रि° । ८ ग. °र्यः पौर्णि' । ९ क. ग. 'प्रतोस्त' । १० ख. ग. घ ङ सूर्यचन्द्रमसावृतः । स' । ११ घ. °वर्तकौ । द° । १२ ख. ङ. °तिकौ । द' । १३ ख. ग. घ. ङ. °र्ध्वक्रत्राद्' १४ ख. घ. ज्यन्तै ग° । १५ घ. ङ. °यनक्र' । १६ ख. च ते देवं प' । १७ क. येषु ते' । १८ ख. ग. घ. ङ. 'तेष्वेव । १९ घ. मुच्छ्रिताः । २० ख. घ. ङ. °दशार्चि° ।

नवार्चिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो ग्रहः । आषाढास्विह पूर्वासु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८
रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरः शनैश्चरः । रेवतीषु समुत्पन्नौ ग्रहौ चन्द्रार्कमर्दनौ ॥ १०९
एते ताराग्रहाश्चैव बोद्धव्या भार्गवादयः । जन्मनक्षत्रपीडासु यान्ति वैगुण्यतां यतः ॥
(+ स्पृशन्ते तेन दोषेण ततस्ता ग्रहभक्तिषु) ॥ ११०
सर्वग्रहाणामेतषामादिरादित्य उच्यते । ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनां चैव धूमवान् ॥ १११
ध्रुवः कीलो ग्रहाणां तु विभक्तानां चतुर्दिशम् । नक्षत्राणां श्रविष्ठा स्यादयनानां तथोत्तरम् ॥
वर्षाणां चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः । ऋतूनां शिशिरं चापि मासानां माघ एव च ॥
पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपत्तथा । अहोरात्रविभागानामहश्चापि प्रकीर्तितम् ॥ ११४
मुहूर्तानां तथैवाऽऽदिर्मुहूर्तो रुद्रदैवतः । अक्ष्णोश्चापि निमेषादिः कालः कालविदो मतः ॥
श्रवणान्तं श्रविष्ठादि युगं स्यात्पञ्चवार्षिकम् । भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११६
दिवाकरः स्मृतस्तस्मात्कालस्तं विद्धि चेश्वरम् । चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्तकनिवर्तकः ॥ ११७
इत्येष ज्योतिषामेव संनिवेशोऽर्थनिश्चयात् । लोकसंव्यवहारार्थमीश्वरेण विनिर्मितः ॥ ११८
उत्पन्नः श्रवणेनासौ संक्षिप्तश्च ध्रुवे तथा । सर्वतोऽन्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इति स्थितिः ॥
बुद्धिपूर्वं भगवता कल्पादौ संप्रकीर्तितः । साश्रयः सोऽभिमानी च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः ॥
विश्वरूपं प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२०
नैव शक्यं प्रसंख्यातुं याथातथ्येन केनचित् । गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥
आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः । परीक्ष्य निपुणं भक्त्या श्रद्धातव्यं विपश्चिता ॥ १२२
चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः । पञ्चैते हेतवो ज्ञेया ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ १२३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तेऽनुषङ्गपादे ज्योतिःसंनिवेशो नाम त्रिपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१५२

अथ चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

नीलकण्ठस्तवः ।

ऋषय ऊचुः—

कस्मिन्देशे महापुण्यमेतदाख्यानमुत्तमम् । वृत्तं ब्रह्मपुरोगाणां कस्मिन्काले महाद्युते ॥
एतदाख्याहि नः सम्यग्यथावृत्तं तपोधनः ॥ १

सूत उवाच—

यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना । कथ्यमानं द्विजश्रेष्ठाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २
नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः । तदहं कीर्तयिष्यामि शृणुध्वं शंसितव्रताः ॥ ३

+ इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ क. रोहिणीषु । २ ख. ग. ध. ङ. °त्पन्नो ग्रहश्चन्द्रार्कमर्दनः । ए° । ३ ङ. °क्तितः । स । ४ ख. ग. ङ. °श्चादिः प्र° । ५ ख. घ. °न्तं प्रतिष्ठा° । ६ ख. ग. ङ. °कः न वैश्व° । ७ क. °रूपः प्र° । ८ ख. घ. °षां मास° । ९ ख. घ. तस्मिन् । १० घ. °ध्वं संशित° ।

उत्तरे शैलराजस्य सरांसि सरितो ह्रदाः । पुण्योद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ॥
गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गह्वरोपवनेषु च ॥ ४
देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः । स्तुवन्ति[1] च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५
ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः[2] । ओंकार हुं नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवम् ॥ ६
प्रवृत्ते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्याप्ते दिवाकरे । देवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथाम् ॥
अथ[3] नियमप्रवृत्ताश्च प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७
नमस्ते नीलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः । तच्छ्रुत्वा भावितात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ॥
वालखिल्येतिविख्याताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । तस्मात्पृच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णाम्बुभोजनाः ॥ ९

ऋषय ऊचुः— १०

नीलकण्ठेति यत्प्रोक्तं त्वया पवनसत्तम । एतद्गुह्यं पवित्राणां पुण्यं पुण्यकृतां वराः ॥ १०
तद्वयं श्रोतुमिच्छामस्त्वत्प्रसादात्प्रभञ्जन । नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११
श्रोतुमिच्छामहे सम्यक्तव वक्त्राद्विशेषतः । यावद्वाचः प्रवर्तन्ते सार्थास्ताश्च त्वयेरिताः ॥ १२
वर्णस्थानगते वायौ वाग्विधिः संप्रवर्तते । ज्ञानं पूर्वमथोत्साहस्त्वत्तो वायो प्रवर्तते ॥ १३
त्वयि निष्पन्दमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः । यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४
तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्वगस्त्वं सदाऽनिल । नान्यः सर्वगतो देवस्त्वद्दतेऽस्ति समीरण ॥
एष वै जीवलोकस्ते प्रत्यक्षः सर्वतोऽनिलं । वेत्थ वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीश्वरम् ॥ १६
ब्रूहि तत्कण्ठदेशस्य[11] किंकृता रूपविक्रिया । श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ॥
प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ १७

वायुरुवाच—

पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः । वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः[12] ॥ १८
पप्रच्छ कार्तिकेयं वै मयूरवरवाहनम् । महिषासुरनारीणां नयनाञ्जनतस्करम् ॥ १९
महासेनं महात्मानं मेघस्तनितनिस्वनम् । उमामनःप्रहर्षेण बालकं[13] छद्मरूपिणम् ॥ २०
क्रौञ्चजीवितहर्तारं पार्वतीहृदि नन्दनम् । वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कार्तिकेयं महाबलम् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच—

नमस्ते हरनन्दाय उमागर्भ नमोऽस्तु ते । नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भ नमोऽस्तु ते ॥ २२
नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत । नमो द्वादशनेत्राय षण्मुखाय नमोऽस्तु ते ॥ २३
नमस्ते शक्तिहस्ताय दिव्यघण्टापताकिने । एवं स्तुत्वा महासेनं पप्रच्छ शिखिवाहनम् ॥ २४
यदेतद्दृश्यते वर्यं[14] शुभं[15] शुभ्राञ्जनप्रभम् । तत्किमर्थं समुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दु[16]संप्रभे ॥ २५

---

१ ख. ग. घ. ङ. °वन्ते च । २ क. °भिः । ओंकारेण न° । ३ ख. °थ ते नियमावृत्ताः प्रा° । ४ घ. ङ. वृत्ताः प्रा° । ५ घ. ङ. °यः संशित । ६ घ. °वर । थद्रू° । ङ. वर त° । ७ ख. घ. ङ. °न्ते सर्वास्ता । ८ ख. ग. ङ. °व्यतमा । ९ ख. घ. तत्र । १० ख. ग. ङ. । निलः । बे । ११ ख. ङ. देहस्य । १२ ख. ग. घ. ङ. पतिः । प । १३ ख. ग. घ. ङ. °लकछ° । १४ क. वर्ण । १५ घ. ङ. शुभ्रं शु । १६ °न्दुसंप्र° ।

(नीलकण्ठस्तवः)

एतदाप्ताय भक्ताय दान्ताय ब्रूहि पृच्छते । कथां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीम् ॥
मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २६
श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिबलसूदनः ॥ २७
शृणुष्व वदतां श्रेष्ठ कथ्यमानं वचो मम । उमोत्सङ्गनिविष्टेन मया[2] पूर्वं यथा श्रुतम् ॥ २८
पार्वत्या सह संवादः शर्वस्य च महात्मनः । तदहं कीर्तयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं महामुने ॥ २९
कैलासशिखरे रम्ये नानाधातुविचित्रिते । [*तरुणादित्यसंकाशे तप्तचामीकरप्रभे ॥ ३०
वज्रस्फटिकसोपाने चित्रपट्टशिलातले । जाम्बूनदमये दिव्ये नानाधातुविचित्रिते] ॥
नानाद्रुमलताकीर्णे चक्रवाकोपशोभिते ॥ ३१
षट्पदोद्गीतबहुले धारासंपातनादिते । मत्तक्रौञ्चमयूराणां नादैरुद्घुष्टकन्दरे ॥ ३२
अप्सरोगणसंकीर्णे किंनरैश्चोपशोभिते । जीवंजीवकजातीनां वीरुद्भि[3]रुपशोभिते ॥ ३३
कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते । सौरभे[4]यीनिनादाढ्ये मेघस्तनितनिस्वने ॥ ३४
विनायकभयोद्विग्नैः[5] कुञ्जरैर्मुक्तकन्दरे । वीणावादित्रनिर्घोषैः श्रोत्रेन्द्रियमनोरमैः ॥ ३५
दोलालम्बितसंपाते वनितासंघसेविते । ध्वजैर्लम्बितदोलानां घण्टानां निनदाकुले ॥ ३६
मुखमर्दलवादित्रै[6]र्वलिनां स्फोटितैस्तथा । क्रीडारवविधा[7]राणां निर्घोषः पूर्णमन्दिरे ॥ ३७
हासैः संत्रासजननैर्विकरालमुखैस्तथा । देहगन्धैर्विचित्रैश्च प्रक्रीडितगणेश्वरैः ॥ ३८
+वज्रस्फटिकसोपानचित्रपट्टशिलातलैः । व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३९
बिडालवदनैश्चोग्रैः क्रोष्टुकाकारमूर्तिभिः । ह्रस्वैर्दीर्घैः कृशैः स्थूलैर्लम्बोदरमहोदरैः ॥ ४०
ह्रस्वजङ्घैश्च लम्बोष्ठैस्तालजङ्घैस्तथा परैः । गोकर्णैरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥ ४१
बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः[11] । बहुशीर्षैर्महाशीर्षैरेकशीर्षैरशीर्षकैः ॥ ४२
बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः+ । एवंविधैर्महायोगी भूतैर्भूतपतिर्वृतः ॥ ४३
विशुद्धमुक्तामणिरन्तभूषिते शिलातले हेममये मनोरमे ।
सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं प्रोवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४४

देव्युवाच—

भगवन्भूतभव्येश गोवृषाङ्कितशासन । तव कण्ठे[12] महादेव भ्राजतेऽम्बुदसंनिभम् ॥ ४५
नात्युल्बणं नातिशुभ्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । किमिदं[13] दीप्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥ ४६
को हेतुः कारणं किं[14] च कण्ठे नीलत्वमीश्वर । एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कौतूहलं हि मे ॥ ४७
श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः । कथां मङ्गलसंयुक्तां कथयामास शंकरः ॥ ४८
मथ्यमानेऽमृते पूर्वं क्षीरोदे सुरदानवैः । अग्रे समुत्थितं तस्मिन्विषं कालानलप्रभम् ॥ ४९
तं दृष्ट्वा सुरसंघाश्च दैत्याश्चैव वरानने । विषण्णवदनाः सर्वे गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ ५०

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं नास्ति ङ. पुस्तके । + नैत्रकैरित्युत्तरं बहुशीर्षैरित्याद्यर्ध °ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ क. ग. घ. °दः सर्वं° । २ ख. ग. घ. ङ. °मे मत्प्रि° । ३ ख. ग. घ. ङ. रुभिश्चोपकूजते । ४ ख. घ. ङ. °भयेनि° । ५ घ. द्विग्नकु° । ६ घ. ङ. °त्रैर्वलिगतास्फो° । ७ ङ. °विहारा° । ८ ख. ङ. °र्णकन्दरे । ९ क °पट्टिशि° । १० ख. घ. ङ. ह्रस्वदीर्घकृशैः । ११ ख. ग. ध. ङ. °कैः । बहुने° । १२ ख. ग. ङ. कण्ठं म° । १३ ख. ग. घ. ङ. °दं देव दीप्यन्तं क° । १४ ख. ग. ङ. वा ।

दृष्ट्वा सुरगणान्भीतान्ब्रह्मोवाच महद्युतिः । किमर्थं भो[1] महाभागा भीता उद्विग्नचेतसः ॥ ५१
मयाऽष्टगुणमैश्वर्यं भवतां संप्रकल्पितम् । केन व्यावर्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५२
त्रैलोक्यस्येश्वरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः । प्रजासर्गे न सोऽस्तीह आज्ञां यो मे निवर्तयेत्[2] ॥
विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वच्छन्दगामिनः । अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदैवे च नित्यशः ॥
प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्तितुम् ॥ ५४
तत्किमर्थं भयोद्विग्ना मृगाः सिंहार्दिता इव । किं दुःखं केन संतापः[3] कुतो वा भयमागतम् ॥
एतत्सर्वं यथान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ५५
श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः । ऊचुस्ते ऋषिभिः सार्धं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥
सुरासुरैर्मथ्यमाने[5] पाथोधौ च महात्मभिः । भुजङ्गभृङ्गसंकाशं नीलजीमूतसंनिभम् ॥
प्रादुर्भूतं विषं घोरं संवर्ताग्निसमप्रभम् ॥ ५७
कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्चसम् । त्रैलोक्योत्सादिसूर्याभं प्रस्फुरन्तं समन्ततः ॥ ५८
विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा । निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः[10] कृतः कृष्णो जनार्दनः ॥ ५९
दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं कृतं[11] कृष्णं जनार्दनम् । भीताः सर्वे वयं देवास्त्वामेव शरणं गताः ॥ ६०
सुराणामसुराणां च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः । प्रत्युवाच महातेजा लोकानां हितकाम्यया ॥
शृणुध्वं[12] देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । यत्तदग्रे समुत्पन्नं मथ्यमाने महोदधौ ॥ ६२
विषं कालानलप्रख्यं कालकूटेतिविश्रुतम् । येन प्रोद्भूतमात्रेण कृतः[13] कृष्णो जनार्दनः ॥ ६३
तस्य विष्णुरहं चापि[14] सर्वे ते सुरपुङ्गवाः । न शक्नुवन्ति वै सोढुं वेगमन्ये[15] तु शंकरात् ॥ ६४
इत्युक्त्वा पद्मगर्भाभः पद्मयोनिरयोनिजः । ततः स्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ६५
नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकचक्षुषे । नमः पिनाकहस्ताय[16] वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६६
नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानां पतये नमः । नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे ॥ ६७
ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः । सांख्याय चैव योगाय भूतग्रामाय वै नमः ६८
मन्मथाङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः । रुद्राय[17] च सुरेशाय देवदेवाय[18] ते नमः ॥ ६९
कपर्दिने[19] करालाय शंकराय[20] कपालिने । विरूपायैकरूपाय शिवाय वरदाय च ॥ ७०
*त्रिपुरघ्नाय[21] सन्ध्याय मातॄणां पतये नमः । बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्ताय केवलाय च ॥ ७१
नमः कमलहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने । लोकत्रयविधात्रे च[22] चन्द्राय वरुणाय च ॥ ७२
अग्राय चैव चोग्राय विप्रायानेकचक्षुषे । रजसे चैव सत्त्वाय तमसेऽव्यक्तयोनये ॥ ७३
नित्यायानित्यरूपाय[23] नित्यानित्याय वै नमः । व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय[24] वै नमः ७४

* नास्त्ययं श्लोको घ. पुस्तके ।

१ ख. घ. ङ. वै । २ ख. °र्तयन् । वि° । ३ ख. ग. घ. ङ. °तापं कु° । ख. ग. घ. ङ. सुरैर्दैत्य° । ५ ख. ग. ङ. °ने पयोम्भासि म° । ६ घ. °थोम्भसि म° । ७ घ. °ग्नितडित्प्रभ° । ८ क. °त्सादि सू° । ९ ख. ग. घ. । ङ. °भं विस्फु° । १० क. °ङ्गःकृतकृ° । ११ क. कृतकृ° । १२ ख. घ. ङ. शृण्वन्तु दे° । १३ क. कृतकृ° । १४ ख. घ. ङ. °र्वैचासु° । १५ घ. ङ. °मप्यत्र शं° । १६ घ. °रि हन्त्रे च सोमसूर्याग्नितेजसे । ब्रं° । १७ ख. घ. ङ. °य वसुरेताय । १८ ख. घ. ङ. °य रंहसे । क° । १९ ख. ग. घ. ङ. कवीराय । २० ख. ग. घ. ङ. य हराय च । कपालिने विरूपाय शि° । २१ ख. ग. ङ. °रघ्नमखघ्नायमा° । २२ ख. ग. ङ. च इन्द्रा° । २३ ख. ग. घ. ङ. °त्याय चैवाऽऽनन्त्याय नि° । २४ घ. °व्यक्तव्य° ।

(नीलकण्ठस्तवः)

चिन्त्याय चैवाचिन्त्याय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः । भक्तानामार्तिनाशाय[1] नरनारायणाय च ॥
उमाप्रियाय [2]शर्वाय [3]नन्दिचक्राङ्कितनाय च । पक्षमासार्धमासाय नमः संवत्सराय च ॥ ७६
बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरूथिने । नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ ७७
[4]ध्वजिने रथिने चैव [5]यमिने ब्रह्मचारिणे । ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ॥
इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७८

श्रीमहादेव उवाच—

एवं [6]स्तुत्वा ततो देवः प्रणिपत्य वरानने ॥ ७९

ज्ञात्वा तु भक्तिं मम [7]देवदेवो [8]गङ्गाजलाप्लावितकेशदेशः ॥
सूक्ष्मोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो न हि स्तुतो [9]व्यक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ८० ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोककर्तृणा । स्तुतोऽहं विविधैस्तोत्रैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ॥ ८१
ततः प्रीतोऽह्यहं तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने । ततोऽहं सूक्ष्मया वाचा पितामहमथाब्रवम् ॥ ८२
भगवन्भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते । किं कार्यं ते मया ब्रह्मन्कर्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८३
श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचाम्बुजेक्षणः । भूतभव्यभवन्नाथ श्रूयतां कारणेश्वर ॥ ८४
सुरासुरैर्मथ्यमाने पयोधावम्बुजेक्षण । भगवन्मेघसंकाशं नीलजीमूतसंनिभम् ॥ ८५
प्रादुर्भूतं विषं घोरं संवर्ताग्निसमप्रभम् । [10]कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्चसम् ॥ ८६
[11]त्रैलोक्योत्सादसूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः । अग्रे समुत्थितं तस्मिन्विषं [12]कालानलप्रभम् ॥ ८७
तं दृष्ट्वा तु वयं सर्वे भीताः संभ्रान्तचेतसः । तत्पिबस्व महादेव लोकानां हितकाम्यया ॥
भवानग्र्यस्य भोक्ता वै भवांश्चैव वरः प्रभुः ॥ ८८
त्वामृतेऽन्यो [13]महादेव विषं सोढुं न विद्यते । नास्ति कश्चित्पुमाञ्[14]शक्तस्त्रैलोक्येषु च गीयते ॥
एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । बाढमित्येव तद्वाक्यं प्रतिगृह्य वरानने ॥ ८९
ततोऽहं पातुमारब्धो विषमन्तकसंनिभम् । पिबतो मे महाघोरं विषं सुरभयंकरम् ॥
कण्ठः समभवत्तूर्णं कृष्णो मे वरवर्णिनि ॥ ९०
तं दृष्ट्वोत्पलपत्राभं कण्ठे सक्तमिवोरगम् । तक्षकं नागराजानं लेलिहानमिव स्थितम् ॥ ९१
अथोवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुव्रत ॥ ९२
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवरात्मजे । पश्यतां देवसंघानां दैत्यानां च वरानने ॥ ९३
यक्षगन्धर्वभूतानां पिशाचो[15]रगरक्षसाम् । धृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततो ह्यहम् ॥ ९४

तत्कालकूटं विषमुग्रतेजः कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।
निवेश्यमानं सुरदैत्यसंघो दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ९५ ॥

ततः सुरगणाः सर्वे सदैत्योरगराक्षसाः । ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा मत्तमातङ्गगामिनि ॥ ९६

---

१ ख. ग. ङ. °य प्रियना° । २ ख. शार्वाय । ३ ख. घ. °न्दिवक्त्राङ्कि° । ४ ख. ग. घ. ङ. ध्वनिने रविने चै° । ५ ख. ग. घ. ङ. यतिने । ६ क. स्तुतस्ततो देवैः प्र° । ७ ख. ग. घ. ङ. °देव ग° । ८ क. ख. ग. घ. ङ. °लास्फलितमुक्तकेशः । ९ घ. व्यक्तिमु° । १० ख. घ. ङ. °त्युमिवो° । ११ क. °त्सादि सू° । १२ ख. ङ. °म् । तदह° । १३ ख. ङ. °व वेगं सो° । १४ ख. घ. ङ. °क्तस्त्रिषुलोकेषु विद्यते । १५ ख. ग. घ. ङ. °गराक्ष° ।

अहो बलं वीर्यपराक्रमस्ते अहो पुनर्योगबलं तथैव ।
अहो प्रभुत्वं तव देवदेव गङ्गाजलास्फालितमुक्तकेश ॥ ९७
त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं त्वमेव मृत्युवरदस्त्वमेव ।
त्वमेव सूर्यो रजनीकरश्च त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥ ९८
त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
त्वमेव चाऽऽदिर्निधनं त्वमेव स्थूलश्च सूक्ष्मः पुरुषस्त्वमेव ॥ ९९
त्वमेव सूक्ष्मस्य परः परस्य त्वमेव वह्निः पवनस्त्वमेव ।
त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य कर्ता प्रलये च गोप्ता ॥ १००
इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः प्रगृह्य सोमं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।
गता विमानैरनिगृह्यवेगैर्महात्मनो मेरुमुपेत्य सर्वे ॥ १०१

इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यतरं महत् । नीलकण्ठेति यत्प्रोक्तं विख्यातं लोकविश्रुतम् ॥ १०२
स्वयं स्वयंभुवा प्रोक्तां कथां पापप्रणाशनीम् । यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोद्भवां कथाम् ॥
तस्याहं संप्रवक्ष्यामि फलं वै विपुलं महत् ॥ १०३
विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जङ्गमं तथा । गात्रं प्राप्य तु सुश्रोणि क्षिप्रं तत्प्रतिहन्यते ॥ १०४
शमयत्यशुभं घोरं दुःस्वप्नं चापकर्षति । स्त्रीषु वल्लभतां याति सभायां पार्थिवस्य च ॥ १०५
विवादे जयमाप्नोति युद्धे शूरत्वमेव च । गच्छतः क्षेममध्वानं गृहे च नित्यसंपदः ॥ १०६
शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने । नीलकण्ठो हरिच्छ्मश्रुः शशाङ्काङ्कितमूर्धजः ॥ १०७
त्र्यक्षस्त्रिशूलपाणिश्च वृषयानः पिनाकधृक् । नन्दितुल्यबलः श्रीमान्नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०८
विचरत्यचिरात्सर्वान्सर्वलोकान्ममाऽऽज्ञया । न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ॥
मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्लवम् ॥ १०९
मम भक्ता वरारोहे ये च शृण्वन्ति मानवाः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ॥ ११०
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीम् । वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥
व्याधितो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् । गुर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिम् ॥
नष्टं च लभते सर्वमिह लोके परत्र च ॥ ११२
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् । तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथाम् ॥
पादं वा यदि वाऽप्यर्धं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा । यस्तु धारयते नित्यं रुद्रलोकं स गच्छति ॥
+(इतिहासमेनं गिरिराजपुत्रि मया सुतुष्टेन तवाम्बुजेक्षणे ।
निवेदितं पुण्यफलादियुक्तं मया च गीतं चतुराननेन) ॥ ११९

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. °स्तेमहाबलोग° । घ. ङ. स्ते महाबपुर्यो । २ घ. °क्तदेह । त्व° । ३ ख. ग. ङ. °व त्वमेव सू° । ४ क परस्य सूक्ष्मस्त्वमे° । ५ ख. ग °स्य सूक्ष्मश्चव° । ६ ख. परमस्त्व । ७ क. °ण्यमहत्तरम् । नी° । ८ ख. ग. घ. विष्णुलोकेषु वि° । ङ. विष्णुलोकेऽतिवि । ९ क. पुण्यां । १० क. च । ख. ग. ङ. °च्छतेक्षे° । ११ ख. ग. ङ. °हेभ्यो नि° । १२ ख. घ. ङ. गतिस्तस्य १३ ख. ग. घ. ङ. °ने । हरिच्छ्मश्रुर्नीलकण्ठः श° । १४ ख. घ. °त्यखि-लान्सर्वा° । १५ ख. ग. घ. ङ. °तेपुत्रमि° ।

कथामिमां पुण्यफलादियुक्तां निवेद्य देव्याः शशिबद्धमूर्धजः ।
वृषस्य पृष्ठेन सहोमया प्रभुर्जगाम किष्किन्धगुहां गुहप्रियः ॥ ११६
क्रान्तं मया पापहरं महापदं निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्रभञ्जनः ।
अधीत्य सर्वं त्वखिलं सलक्षणं जगाम आदित्यपथं द्विजोत्तमाः ॥ ११७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नीलकण्ठस्तवो नाम चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५४॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१५२

अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

लिङ्गोद्भवस्तवः ।

ऋषयऊचुः—

गुणकर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वरः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥ १

सूत उवाच—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । महादेवस्य माहात्म्यं विभुत्वं च महात्मनः ॥ २
पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतम् । बलिं बद्ध्वा महौजास्तु त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ ३
प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च शचीपतौ । अथाऽऽजग्मुः प्रभुं द्रष्टुं सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४
यत्राऽऽस्ते विश्वरूपात्मा क्षीरोदस्य समीपतः । सिद्धब्रह्मर्षयो यक्षा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ ५
नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः । अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिम् ॥ ६
त्वं धाता त्वं च कर्ताऽस्य त्वं लोकान्सृजसि प्रभो । त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययम्
असुराश्च जिताः सर्वे बलिर्बद्धश्च वै त्वया ॥ ७
एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैश्च परमार्षिभिः । प्रत्युवाच ततो देवान्सर्वांस्तान्पुरुषोत्तमः ॥ ८
श्रूयतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः । यः स्रष्टा सर्वभूतानां कालः कालकरः प्रभुः ॥ ९
येनहं ब्रह्मणा सार्धं सृष्टा लोकाश्च मायया । तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वमागतम् ॥ १०
पुरा तमसि चाव्यक्ते त्रैलोक्यं ग्रासिते मया । उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११
सहस्रशीर्षो भूत्वाऽथ सहस्राक्षः सहस्रपात् । शङ्खचक्रगदापाणिः शयितो विमलेऽम्भसि ॥ १२
एतस्मिन्नन्तरे दूरात्पश्यामि ह्यमितप्रभम् । शतसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ १३
चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभम् । कृष्णाजिनधरं देवं कमण्डलुविभूषितम् ॥
निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४
ततो मामब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः । कस्त्वं कुतो वा किंचेह तिष्ठसे वद मे विभो ॥ १५
अहं कर्ताऽस्मि लोकानां स्वयंभूर्विश्वतोमुखः । एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाऽहमुवाच तम् ॥ १६
अहं कर्ता च लोकानां संहर्ता च पुनः पुनः । एवं संभाषमाणाभ्यां परस्परजयैषिणाम् ॥
उत्तरां दिशमास्थाय ज्वाला दृष्टाऽप्यधिष्ठिता ॥ १७

---

१ क. °लं सुल° । २ क °त्तमः । इ° । ३ ख. वर । ४ ग. °म्यगाश्चर्यं गु° । ५ ख. घ. ङ. °भुत्वे च । ६ ख. ग. घ. ङ. महातेजास्त्रैलो° । ७ ख. ङ. सिद्धा ब्र° । ८ ख. ङ. देवः स° । ९ ग. ङ. °करप्र° । १० क. येन हि ब्र° । ११ ख. घ. ङ. चावृक्ते । १२ ख. ग. घ. ङ ज्वालां पश्यात्वधिष्ठितौ । ज्वा° ।

ज्वालां ततस्तामालोक्य विस्मितौ च तदाऽनघाः । तेजसा चैव तेनाथ सर्वं ज्योतिष्कृतं जलम् ।
वर्धमाने तदा वह्नावत्यन्तपरमाद्भुते । अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाहं च सत्वरौ ॥ १९
दिवं भूमिं च विष्टभ्य तिष्ठन्तं ज्वालमण्डलम् । तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्यावो विपुलप्रभम् ॥
प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितम् । न च तत्काञ्चनं मध्ये न शैलं न च राजतम् ॥ २१
अनिर्देश्यमचिन्त्यं च लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः । महौजसं महाघोरं वर्धमानं भृशं तदा ॥
ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वभूतभयंकरम् ॥ २२
अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणम् । घोररूपिणमत्यर्थं भिन्दन्तमिव रोदसी ॥ २३
ततो मामब्रवीद्ब्रह्मा अधो गच्छत्वतन्द्रितः । अन्तमस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥
अहमूर्ध्वं गमिष्यामि यावदन्तोऽस्य दृश्यते । तदा तौ समयं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च ह ॥ २५
ततो वर्षसहस्रं तु अहं पुनरधो गतः । न च पश्यामि तस्यान्तं भीतश्चाहं न संशयः ॥ २६
तथा ब्रह्मा च श्रान्तश्च न चान्तं तस्य पश्यति । समागतो मया सार्धं तत्रैव च महाम्भसि ॥
ततो विस्मयमापन्नावुभौ तस्य महात्मनः । मायया मोहितौ तेन नष्टसंज्ञौ व्यवस्थितौ ॥ २८
ततो ध्यानगतं तत्र ईश्वरं सर्वतोमुखम् । प्रभवं निधनं चैव लोकानां प्रभुमव्ययम् ॥ २९
ब्रह्माऽञ्जलिपुटो भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने । महाभैरवनादाय भीमरूपाय दंष्ट्रिणे ॥
अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्महे ॥ ३०

नमोऽस्तु ते लोकसुरेश देव नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ॥
नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयोने नमोऽस्तु ते सर्वजगत्प्रतिष्ठ ॥ ३१

परमेष्ठि(ष्ठी) परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदम् । श्रेष्ठस्त्वं वामदेवश्च रुद्रः स्कन्दः शिवः प्रभुः ३२
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परं पदम् । स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्वकर्मणाम् ॥
स्वधाकारश्च जाप्यश्च व्रतानि नियमास्तथा । वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानेव सर्वशः ॥ ३४
आकाशस्य च शब्दस्त्वं[12] भूतानां प्रभवाव्ययम् । भूमेर्गन्धो रसश्चापां तेजोरूपं महेश्वर ॥ ३५
वायोः स्पर्शश्च देवेश वपुश्चन्द्रमस(मस)स्तथा । बुधो ज्ञानं च देवेश प्रकृतौ[13] बीजमेव च ॥ ३६
त्वं कर्ता सर्वभूतानां कालो मृत्युर्यमोऽन्तकः । त्वं धारयसि लोकांस्त्रींस्त्वमेव सृजसि प्रभो॥३७
पूर्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वं(स्त्वं) च प्रकाशसे । दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान्संक्षिपसि[14] प्रभो॥ ३८
पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै । उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यत्वं[15] च व्यवस्थितम्[16] ॥ ३९
रंजसे[17] बहुधा देव लोकानां प्रभवाव्ययः[18] । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनीसुतौ[19] ॥ ४०
साध्या विद्याधरा नागाश्चारणाश्च तपोधनाः । वालखिल्या महात्मानस्तपःसिद्धाश्च सुव्रताः ॥
त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः । उमा सीता सिनीवाली कुहूर्गायत्रिरेव च? ॥ ४२

---

१ ख. ङ. °द्भुतम् अ° । २ ख. घ. अभिदु° । ३ क. °त्वरः दि° । ४ ख. ग. घ. ङ. °श्याव वि° । ५ ग. ङ. °दीप्तिमत् न । ६ ख. ग. घ. ङ. नवं च काञ्च° । ७ ख. ग. घ. ङ. °पन्नौ भीतौ त° । ८ ङ. °श्वरौ स. । ९ ग. घ. ङ. °म् ज्येष्ठश्च वा° । १० ख. ग. घ. ङ. °श्च जप्य° । ११ घ. ङ. °श्वरः वा° । १२ क. देवश्च व° । १३ घ. ङ. °कृतोबी° । १४ क. °यसे प्र । १५ ग. घ. ङ. सोम्ये त्वं । १६ ग. घ. ङ. °स्थितः रा° । १७ ख. ग. घ. ङ. रमसे । १८ ख. ङ. °व्यम् । आ° । ग. °व्यय । आ° । १९ ख. ग. घ. ङ. °तश्चसहाश्विनः । सा° ।

(लिङ्गोद्भवस्तवः)

लक्ष्मीः कीर्तिर्धृतिर्मेधा लज्जा क्षान्तिर्वपुः स्वधा । तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव वाचां देवी सरस्वती
त्वत्तः प्रसूता देवेश संध्या रात्रिस्तथैव च ॥ ४३

सूर्यायुतानामयुतप्रभाव नमोऽस्तु ते चन्द्र[3]सहस्रगोचर ।
नमोऽस्तु ते[4] पर्वतरूपधारिणे नमोऽस्तु ते[5] सर्वगुणाकराय ॥ ४४
नमोऽस्तु ते[6] पट्टिशरूपधारिणे नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।
नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकपाणये नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे ॥ ४५
नमोऽस्तु ते भस्मविभूषिताङ्ग नमोऽस्तु ते कामशरीरनाशन ।
नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाससे नमोऽस्तु ते देव हिरण्यबाहवे ॥ ४६
नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरूप नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचित्र नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७
नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण नमोऽस्तु ते देव हिरण्यगर्भ ।
नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८
नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्मने नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९
नमोऽस्तु ते[10] भैरववेगवेग नमोऽस्तु ते शंकर नीलकण्ठ ।
नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रबाहो नमोऽस्तु ते नर्तनवादनप्रिय ॥ ५०

एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः । भाति देवो महायोगी सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ ५१
अभिभाष[11]स्तदा हृष्टो महादेवो महेश्वरः । वक्त्रकोटिसहस्रेण ग्रसमान इवा[12]म्बरम् ॥ ५२
[13]एकग्रीवस्त्वेकजटो नाना[14]भूषणभूषितः । नानारत्नावचित्राङ्गो नानामाल्यानुलेपनः ॥ ५३
पिनाकपाणिर्भगवा[15]न्वृषभासनशूलधृक् । दण्डकृष्णाजिनधरः कपाली घोररूपधृक् ॥ ५४
व्यालयज्ञोपवीती च सुराणामभयंकरः । दुन्दुभिस्वननिर्घो[16]षपर्जन्यानिनदोपमः ॥
मुक्तो हासस्तदा तेन नभः सर्वमपूरयत् ॥ ५५
तेन शब्देन महता वयं भीता महात्मनः । तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ॥ ५६
पश्येतां च महामायां भयं सर्वं प्रमुच्यताम् । युवां प्रसूतौ गात्रेषु मम पूर्वं सनातनौ ॥ ५७
अयं मे दक्षिणो बाहुर्ब्रह्मा लोकपितामहः । वामा बाहुश्च मे विष्णुर्नित्यं युद्धे[17]षु तिष्ठति ॥
प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्मि यथेप्सितम् ॥
ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणतौ पादयोः पुनः । ऊचतुश्च महात्मानौ पुनरेव तदाऽनघौ ॥ ५९
यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देयो वरश्च नौ । भक्तिर्भवतु नो नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६०

---

१ ख. ग. घ ङ. °व या च दे° । २ क. °भा च न° । ३ ख. घ. ङ. ते त्रिपथगरूपधारिणे । न° । ४ ख. घ. ङ. ते विवसनचर्मधा° । ५ ख घ. ङ. ते वज्रपिनाकपाणये । न° । ६ ख. घ. ङ. ते सायकचक्रपाणिने न° । ७ ख. घ. ङ. तेभ° । ख. °तसे । न° । ८ ख. घ. ङ. नाद । न° । ९ ख. °स्तु तस्मै पुरुषाय शर्मणे नमोऽस्तु ते दि° । १० ग. घ. ङ. ते वर्त° । ११ ख. ग. घ. ङ. °ष्यतदा । १२ क. ग. °वापर° । १३ ख. ग. घ. ङ. °ग्रीवः सुजठरो नानाभूष° । १४ क. °नाचित्रवि° । ख. °नाभरणभू° । १५ ख. ग. घ. ङ. °वान्पट्टिशाशनिशू° । १६ ख. घ. °र्घोषः प° । १७ घ. ङ. °द्धेष्वनिर्जितः । प्रि° ।

भगवानुवाच—

एवमस्तु महाभागौ सृजतां विविधाः प्रजाः । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६१
एवमेष मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः । तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमात्रा वयं त्विह ॥ ६२
एतद्विरूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितम् । अचिन्त्यं तदद्दश्यं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३
[* तस्मै देवाधिपत्याय नमस्कारं प्रयुञ्ज्वहे । येन सूक्ष्ममचिन्त्यं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः]६४
महादेव नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमोऽस्तु ते । सुरासुरवरश्रेष्ठ मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५

सूत उवाच—

एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्वं स्वं निवेशनम् । नमस्कारं प्रयुञ्जानाः शंकराय महात्मने ॥
इमं स्तवं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महात्मनः । कामांश्च लभते सर्वान्पापेभ्यस्तु विमुच्यते ॥ ६७
एतत्सर्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना । महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥
एतद्वः सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं बलम् ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते लिङ्गोद्भवस्तवो नाम पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३३८

अथ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

पितृवर्णनम् ।

शांशपायन उवाच—

अमात्कथममावास्यां मासि मासि दिवं नृपः । ऐडः पुरूरवाः सूत कथं वाऽतर्पयत्पितॄन् ॥ १

सूत उवाच—

तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं शांशपायन । ऐडस्याऽऽदित्यसंयोगं सोमस्य च महात्मनः ॥ २
अपां सारमयस्येन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । ह्रासवृद्धी पितृमतः पक्षस्य च विनिर्णयः ॥ ३
सोमाच्चैवामृतप्राप्तिः पितॄणां तर्पणंतथा । कव्याग्नेश्चाऽऽत्तसोमानां पितॄणां चैव दर्शनम् ॥ ४
यथा पुरूरवाश्चैडस्तर्पयामास वै पितॄन् । एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि पर्वाणि च यथाक्रमम् ॥ ५
यदा तु चन्द्रसूर्यौ तौ नक्षत्रेण समागतौ । अमावास्यां निवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६
स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरौ । अमावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ॥
अभिवाद्य तदा तत्र कालापेक्षः प्रतीक्षति(ते) ॥ ७
प्रसीदमानात्सोमाच्च पित्रर्थं तत्परिस्रवात् । ऐलः पुरूरवा विद्वान्मासि मासि प्रयत्नतः ॥
उपास्ते पितृमन्तं तं ससोमं स दिवा स्थितः ॥ ८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नाऽस्ति ।

---

१ घ. ङ. तमद° । २ ख. °क्षुषा । म° । ३ ख. घ. ङ. °र्पणात्तथा । ४ ख. °राश्येक° । ५ ख. ग. घ. ङ. °ले । संग° । ६ ख. ग. घ. ङ. °मावास्या° । ७ क. °तीक्ष्यते । प्र° । ८ ख. घ. ङ. पित्र्यर्थं । ९ ख. ग. घ. ङ. °सितः तस्तु वै ।

द्विलवं कुहुमात्रं तु ते उभे तु विचार्य सः । सिनीवालीप्रमाणेन सिनीवालीमुपासकः ॥ ९
कुहुमात्रां कलां चैव ज्ञात्वोपास्ते कुहुं पुनः । स तदा भानुमत्येक[2]कालावेक्षी प्रपश्यति ॥ १०
सुधामृतं कुतः सोमा[3]त्प्रस्रवेन्मासतृप्तये । दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्रवैः ॥ ११
कृष्ण[4]पक्षे तदा पीत्वा दुह्यमानं तथांऽशुभिः । सद्यः प्रक्षरता तेन सौम्येन मधुना च सः ॥ १२
[5]निर्वापणार्थं दत्तेन पित्र्येण विधिना नृपः । सुधामृतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितॄन् ॥
सौम्या[6] बर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ १३
ऋतु[7]रग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः । जज्ञिरे ह्यृतवस्तस्मादृतुभ्यश्चाऽऽर्तवाश्च ये ॥
आर्तवा ह्यर्धमासाख्याः पितरो ह्यब्दसूनवः । ऋतुः पितामहा मासा ऋतुश्चैवाब्दसूनवः ॥ १५
प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दा ब्रह्मणः सुताः । सौम्यास्तु सौम्यजा ज्ञेयाः काव्या ज्ञेयाः कवेः सुताः
उपहूताः स्मृता देवाः सोमजाः सोमपास्तथा । आज्यपास्तु स्मृताः काव्यांस्तृप्यन्ति पितृजातयः
काव्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा । गृहस्था ये च यज्वान ऋतुर्बर्हिषदो ध्रुवम् ॥ १८
गृहस्थाश्चापि यज्वानो अ(ह्य)ग्निष्वात्तास्तथाऽऽर्तवाः । अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाब्दास्तान्निबोधत
एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः । सोम इद्वत्सरः प्रोक्तो वायुश्चै[12]वानुवत्सरः ॥ २०
रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः । लेखाश्चैवोष्मपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥
एते पिबन्त्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि । तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत्पुरूरवाः ॥
यस्मात्प्रस्रवते सोमान्मासि मासि निबोधत । तस्मात्सुधामृतं तद्वै पितॄणां सोमपायिनाम् ॥
एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह । कृष्णपक्षे [13]यथा चेन्दोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४
पिबन्त्यम्बुमयीर्देवास्त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः । पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्दश्यां सुधामृतम् ॥ २५
इत्येवं पीयमान[15]स्तु दैवतैश्च निशाकरः । समागच्छदमावास्यां भागे पञ्चदशे स्थि[16]तः ॥ २६
सुषुम्नाप्यायितं चैव अमावास्यां यथाक्रमम् । पिबन्ति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतम् ॥ २७
ततः पीतक्षये सोमे सूर्योऽसावेकरश्मिना । आप्या[17]ययत्सुषुम्नेन पितॄणां सोमपायिनाम् ॥ २८
निःशेषायां कलायां तु सोममाप्याययत्पुनः । सुषुम्नाप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् ॥
कलाः क्षीयन्ति ताः कृष्णाः शुक्लाश्चाऽऽप्याययन्ति त[18]म् ॥ २९
एवं सूर्यस्य वीर्येण चन्द्रस्याऽऽप्यायिता तनुः । दृश्यते पौर्णमास्यां वै शुक्लः संपूर्णमण्डलः ॥
संसिद्धिरेवं सोमस्य पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ३०
इत्येष पितृमान्सोमः स्मृत इद्व[19]त्सरः क्रमात् । क्रान्तः पञ्चदशैः सार्धं सुधामृतपरिस्रवैः ॥ ३१
अतः पर्वाणि वक्ष्यामि पर्वणां संधयस्तथा । ग्रन्थिमन्ति यथा पर्वाणीक्षुवेण्वोर्भवन्त्युत ॥ ३२

---

१ ख. घ. ङ. °त्रंतं ते । २ ख. घ. °ककलापेक्षी° । ३ ख. ग. घ. °मात्स्रवद्वै मास° । ४ ख. ग घ. ङ. °पक्षं त° । ५ ख. घ. ङ. °र्वापेणाथ द° । ६ ख. घ. क. °म्यान्बर्हिषदः काव्यानग्नि° । ७ ख. घ. ङ. °तुमग्नि° । ८ ख. घ. ङ. °पास्तथा । आ° । ९ घ. °व्याग्नेयाः क° । १० ख. ग. घ. ङ. °व्यास्त्रयस्ताः पि । ११ ख. ग. घ. ङ. °श्चाप्य-यज्वा° । १२ ख. °कीर्त्यश्च । १३ ख. घ. ङ. यद्वा । १४ ख. ग. घ. ङ. °त्वाऽर्धमा° । १५ घ. ङ. °स्तुदेवतैस्तं निशाकरम् । स° । १६ ग. ङ. स्थितम् । सु° । १७ ख. ङ. °यत्तु सु° । १८ क. ग. च । १९ ख. ग. घ. ङ. °त्सरक्र° ।

तथाऽर्धमासपर्वाणि शुक्लकृष्णानि वै विदुः । पूर्णामावास्ययोर्भेदैर्ग्रन्थियो संधयश्च वै ॥ ३३
अर्धमासास्तु पर्वाणि तृतीयाप्रभृतीनि तु । अग्न्याधानक्रिया यस्मात्क्रियते पर्वसंधिषु ॥ ३४
(*सायाह्ने ह्यनुमत्याऽसौ द्वौ लवौ काल उच्यते । लवौ द्वावेव राकायाः कालो ज्ञेयोऽपराह्णिकः
+प्रतिपत्कृष्णपक्षस्य कालेऽतीतेऽपराह्णिकः ।) सायाह्ने प्रतिपच्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥
व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखोर्ध्वे तु युगान्तरे । युगान्तरोदिते चैव लेखोर्ध्वे शशिनः क्रमात् ॥ ३७
पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षेते परस्परम् । यस्मिन्काले स[3] सोमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३८
कालं सूर्यस्य निर्देशं दृष्ट्वा संख्यां तु सर्पति । स वै पर्व क्रियाकालः कालात्सद्यो विधीयते ॥
पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिसंधिषु पूर्णिमा । ×यस्मात्तामनुपश्यन्ति पितरो दैवतैः सह ॥
तस्मादनुमतिर्नाम[6] पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ ४०
अत्यर्थं भ्राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः । रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ४१
अमा वसेतामृक्षे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ । एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्मृता ॥ ४२
ततोऽपरस्य ते व्यक्तः पौर्णमास्यां निशाकरः । यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णौ परस्परम् ॥
चन्द्रार्कावपराह्णे तु पूर्णात्मानौ तु पूर्णिमा ॥ ४३
विच्छिन्नांताममावास्यां पश्यतश्च समागतौ । अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते ॥ ४४
द्वौ द्वौ लवावमावास्यां यः कालः पर्वसंधिषु । द्व्यक्षरं कुहुमात्रं तु एवं कालस्तु स स्मृतः ॥
नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूर्येण संगता ॥ ४५
दिवसार्धेन रात्र्यर्धं सूर्यं प्राप्य तु चन्द्रमाः । सूर्येण सहसा मुक्तं गत्वा प्रातस्तनोत्सवौ ॥
द्वौ कालौ संगमश्चैव मध्याह्ने निष्पतेद्रविः ॥ ४६
प्रतिपच्छुक्लपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् । निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४७
स तदा ह्याहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया । एतदृतुमुखं ज्ञेयममावास्याऽस्य पर्वणः ॥ ४८
दिवा पर्वण्यमावास्यां क्षीणेन्दौ बहुले तु वै । तस्माद्दिवा ह्यमावास्यां गृह्यतेऽसौ दिवाकरः ॥
गृह्यते वै दिवा ह्यस्मादमावास्यां दिवि क्षयैः ॥ ४९
कलानामपि वै तासां बहुमान्याजडात्मकैः । तिथीनां नामधेयानि विद्वद्भिः संज्ञितानि वै ॥
दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसावुभौ । निष्क्रामत्यथ तेनैव क्रमशः सूर्यमण्डलात् ॥ ५१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क पुस्तकेषु । + इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. पुस्तकेषु । × यस्मादित्यारभ्य ततः स्मृतेत्यन्तग्रन्थस्यक्रमव्यत्यासः । ख. घ. ङ. पुस्तकेषु वर्तते ।

---

१ ख. घ. ङ. °दुः पौर्णिमा° । २ घ, ङ °मासस्तु । ३ ख. घ. ङ सर्सौम्यान्तेऽतो व्य° । ४ ख. घ. ङ. °त्याऽनुस° । ५ घ- ङ- पौर्णमाम् । ६ ख. घ. ङ. °मतीनाम । ७ ख. घ. ङ. ततस्तु सा वि° । ८ ख. घ. ङ. °स्य ते रक्तं पौ° । ९ ख. घ. ङ. °तस्तौ स° । १० ख. ग ङ. °स्यां सकलः । ११ ख. घ. ङ. °क्षरः कुहुमात्रस्तु ए° । १२ ख. ग. घं. ङ. °न्द्राममावास्यामामध्याह्नात्प्रपद्यते दि° । १३ ख. ग. घं. ङ रात्र्या च स° । १४ क. मुक्ति । १५ ख. ग. घ. ङ. °निष्पतद्रविम् प्र° । १६ घ. °णेन्दुबहुलेन च त° । १७ ख. ग. ङ. °णेन्देव° । १८ ख. ग. ङ. °क्षयः क्र° । १९ ख. ग. घ. ङ. °मां कद्भिमसात्कालात्मकः । ति° । २० ख. ग. घ. ङ. °नि तद्विदः स° ।

(पितृवर्णनम्)

द्विलवेन ह्यहोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी । स तदा ह्याहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ॥ ५२
कुहेति कोकिलेनोक्तो यः कालः परिचिह्नितः । तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहूः[2] स्मृता ॥
सिनीवालीप्रमाणेन क्षीणशेषो निशाकरः । अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
(*अनुमत्याः सराकायाः सिनीवाली कुहूस्तथा । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा ॥
इत्येष पर्वसंधीनां कालो वै द्विलवः स्मृतः ॥) ५५
पर्वणः पर्वकालस्तु तुल्यो वै तु वषट्क्रिया । चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५६
प्रतिपत्[3]पञ्चदश्योश्च पर्वकालो द्विमात्रकः । कालः कुहूसिनीवाल्योः समुद्रो द्विलवः स्मृतः ॥ ५७
अर्काग्निमण्डले सोमे पर्वकालः[4] कलाश्रयः । एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्याः पर्वसंधिषु ॥ ५८
संपूर्णमण्डलः श्रीमांश्चन्द्रमा उपरज्यते । यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यां तु पूर्णिमा ॥ ५९
दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् । तस्मात्कलाः[5] पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ॥
तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदश्यां महाक्षयः ॥ ६०
इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः । आर्तवा ऋतवो यस्मात्ते देवा[6] भावयन्ति च ॥ ६१
अतः पितॄन्प्रवक्ष्यामि मासश्राद्धभुजस्तु ये । तेषां गतिं च सत्त्वं च गतिं श्राद्धस्य चैव हि ॥ ६२
न मृतानां गतिः शक्या विज्ञातुं पुनरागतिः । तपसाऽपि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥ ६३
श्राद्धदेवान्पितॄनेतान्पितरो लौकिकाः स्मृताः । देवाः सौम्याश्च यज्वानः[7] सर्वे चैव ह्ययोनिजाः
देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान्भावयन्त्युत । मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये लौकिकाः स्मृताः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६६
ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै बर्हिषदः स्मृताः । कर्मस्वेतेषु युक्तास्ते[8] तृप्यन्त्यादेहसंभवात् ॥ ६७
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनो याज्ययाजिनः । +तेषां ते धर्मसाधर्म्यात्स्मृता सा योज्यकैर्द्विजैः
ये वाऽप्याश्रमधर्मेण प्रख्यानेषु व्यवस्थिताः ॥ ६८
अन्ते च[9] नैव सीदन्ति श्रद्धायुक्तेन कर्मणा । ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ६९
श्रद्धया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा । कर्मस्वेतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ॥ ७०
देवैस्तैः पितृभिः सार्धं सूक्ष्मकैः[10] सोमपायकैः । स्वर्गता[12] दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ७१
प्रजावतां प्रशंसैव स्मृता[11] सिद्धा क्रियावताम् । तेषां निवापदत्तान्नं तत्कुलीनैश्च बान्धवैः[14] ॥ ७२
मासं[13] श्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः । एते मनुष्याः पितरो मासि श्राद्धभुजस्तु ते ॥ ७३
तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये संकीर्णाः कर्मयोनिषु । भ्रष्टाश्चाऽऽश्रमधर्मेभ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः
भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये । स्वकर्माण्येव शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥ ७५
दीर्घायुषाऽतिशुष्काश्च[15] विवर्णाश्च विवाससः । क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति[16] ततस्ततः ॥ ७६
सरित्सरस्तडागानि वापीश्चैव जलेप्सवः । परान्नानि च लिप्सन्ते[17] काल्यमानास्ततस्ततः ॥ ७७
स्थानेषु[18] पाच्यमानाश्च यातायातेषु तेषु वै । शाल्मलौ वैतरण्यां च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥ ७८

* धनश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।　　+ इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. ङ. कालस्तु सममाप्यते त° । २ क. घ. कुहुः । ३ ख. ग. घ. ङ. °पत्प्रतिपत्यन्तः प° । ४ क. °कला प° । ५ ख. घ. °वान्भाव° । ६ ख. ग. घ. ङ. °षा । अत्रदेवपि° । ७ ग. घ. °ज्वानो ह्ययज्वानो ह्य° । ८ ख. ग. घ. ङ. °क्तानि भवन्त्या° । ९ ख. घ. ङ. स नाव । १० ख. ग. घ. ङ. °क्ष्मपैः सोमपाज्यपैः । स्व° । ११ ङ. स्मृताः शुद्धाः क्रि° । १२ ख. ङ. निर्वापे दत्त्वाऽन्नं । १३ ख. ग. घ. ङ. मासश्रा° । १४ घ. ङ. ये । १५ ख. ग. घ. ङ. °श्च श्मश्रुलाश्च । १६ क. °न्ति इत° । १७ क. °न्ते कम्पमा° । १८ घ. °षु पच्य° । ङ. °षु आस्थमा° ।

करम्भवालुकायां च असितत्रवने तथा । शिलासंपेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ७९
तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखानामप्यनाकवत् । तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ८०
भूम्यापसव्यं? दर्भेषु दत्त्वा पिण्डत्रयं तु वै । पतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्थानेष्वधिष्ठिताः ॥ ८१
अप्राप्ता यातनास्थानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा । पश्वादिस्थावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्मसु ॥ ८२
नानारूपासु जातीषु तिर्यग्योनिषु जातिषु । यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्विह योनिषु ॥
तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं श्राद्धे दत्तोपतिष्ठति ॥? ८३
काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् । प्राप्नोत्यन्नं यथादत्तं बन्धुर्यत्रावतिष्ठते ॥ ८४
यथा गोषु प्रनष्टासु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा श्राद्धे तदिष्टानां मन्त्रः प्रापयते पितॄन् ॥
एवं ह्यविकलं श्राद्धं श्रद्धादत्तं तु मन्त्रतः । सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥
गतागतिज्ञः प्रेतानां प्राप्तिश्राद्धस्य चैव हि ॥ ८६
बहीकाश्चोष्मपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः । कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ८७
इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरश्च वै । ऋतार्तवा अनेके तु अन्योन्यपितरः स्मृताः ॥ ८८
एते तु पितरो देवा मानुषाः पितरश्च ये । प्रीतेषु तेषु प्रीयन्ते श्रद्धायुक्तेन कर्मणा ॥ ८९
इत्येवं पितरः प्रोक्ताः पितॄणां सोमपायिनाम् । एतत्पितृमतत्वं हि पुराणे निश्चयो मतः ॥ ९०
इत्यर्कपितृसोमानां ऐलस्य च समागमः । सुधामृतस्य चाप्तिः पितॄणां चैव तर्पणम् ॥ ९१
पूर्णिमावास्ययोः कालः पितॄणां स्थानमेव च । समासात्कीर्तितस्तुभ्यमेष सर्गः सनातनः ॥९२
वैश्वरूप्यं तु सर्वस्य कथितं चैकदेशिकम् । न शक्यं परिसंख्यातुं श्रद्धेयं भूतिमिच्छता ॥ ९३
स्वायंभुवस्य ह्येष सर्गः क्रान्तो मयाऽत्र वै । विस्तरेणाऽनुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहम्

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पितृवर्णनं नाम षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४३२

अथ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

यज्ञवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

चतुर्युगानि(णि)यान्यासन्पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे । तेषां निसर्गं तत्त्वं च श्रोतुमिच्छामि विस्तरात्

सूत उवाच—

पृथिव्यादिप्रसङ्गेन यन्मया प्रागुदाहृतम् । तेषां चतुर्युगं ह्येतत्प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ २

---

१ ख. ग. घ. °मानाश्च क° । २ घ. ङ. °कवान् । ते° । ३ घ. ङ. पिण्डांस्त्रयस्तु वै । ४ ख. ग. घ. वै । यातितास्त° । ङ. वै । यापितास्त° । ५ ख. ग. घ. °स्थास्वधितिष्ठि° । ६ ङ. संस्थिता । ७ ख. घ. °योन्यासु । ८ ख. ङ. श्राद्धं त° । ९ ख. ग. घ. ङ. °विफलं । १० ख. ग. घ. ङ प्राप्तं श्रा° । ११ ग. ङ. °न्धनेकास्तु अ° । १२ ख. ङ. °वा मनुष्याः पितरस्तु ये । १३ घ. °त्येते पि° । १४ ख घ. ङ °म् । पौर्णि° । १५ ग. घ. ङ. काले यातनास्था° । १६ ख. घ. ङ. °तं ह्येक° । १७ ख. घ. ङ. वर्तया° । १८ ख. ग. घ. ङ. पूर्वे । १९ ख. ग. घ. °तत्तद्वक्ष्या° ।

(यज्ञवर्णनम्)

संख्ययेह प्रसंख्याय विस्तराच्चैव सर्वशः। युगं च युगभेदं च युगधर्मं तथैव च ॥ ३
युगसंध्यंशकं चैव युगसंधानमेव च। षट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामीह तत्त्वतः ॥ ४
लौकिकेन प्रमाणेन विबुद्धोऽब्दस्तु मानुषः। तेनाब्देन प्रसंख्याय वक्ष्यामीह चतुर्युगम् ॥ ५
निमेषकालः काष्ठा च कलाश्चापि मुहूर्तकाः। निमेषकालतुल्यं हि विद्याल्लघ्वक्षरं च यत् ॥ ६

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलांस्ताः।
त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तास्तात्रिंशता राज्यहणी समेते ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके। तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्प्यते ॥ ८
पित्र्ये राज्यहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः। कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ९
त्रिंशच्च मानुषा मासाः पित्र्यो मासश्च स स्मृतः। शतानि त्रीणि मासानां षष्ट्या चाप्यधिकानि वै
पित्र्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाव्यते ॥ १०
मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत्। पितॄणां त्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ॥
चत्वारश्चाधिका मासाः पित्रे चैवेह कीर्तिताः ॥ ११
लौकिकेनैव मानेन अब्दो यो मानुषः स्मृतः। एतद्दिव्यमहोरात्रं शास्त्रेऽस्मिन्निश्चयो मतः ॥
दिव्ये राज्यहणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥
ये ते राज्यहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः। त्रिंशच्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः
मानुषं च शतं विद्धि दिव्यमासास्त्रयस्तु ते। दश चैव तथाऽहानि दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥
त्रीणि वर्षशतान्येव षष्टिर्(र्वे)र्षाणि यानि च। दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकीर्तितः ॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि मानुषेण प्रमाणतः। त्रिंशद्यानि तु वर्षाणि मतः सप्तर्षिवत्सरः ॥ १७
नव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु। अन्यानि नवतिश्चैव क्रौञ्चः संवत्सरः स्मृतः ॥
षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु। *षष्टिश्चैव सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ॥
वर्षाणां तु शतं ज्ञेयं दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १९
त्रीण्येव नियुतान्याहुर्वर्षाणां मानुषाणि च। षष्टिश्चैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ २०
इत्येवमृषिभिर्गीतं दिव्यया संख्ययाऽन्वितम्। दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकल्पनम् ॥ २१
चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः। पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ॥
द्वापरश्च कलिश्चैव युगान्येतान्यकल्पयत् ॥ २२

---

* इदमर्धं नास्ति क. ख. ग. घ. पुस्तकेषु।

---

१ क. विस्तारा°। २ ख. घ. °धर्म स्तथै°। ३ घ. °संध्यांशः°। ४ घ ङ. °कारा युगस्यैषा तां प्र°। ५ घ. °न विषाद्याब्दं तु मानुषम्। ते°। ङ. °न निषध्याब्दं तु मानुषम्। ते°। ६ ख. ग. घ. ङ. °कालतुल्यानि विद्यालघ्व°। ७ ख. ग. घ. ङ. °लान्ताः। त्रिं°। ८ ख. ग. घ. ङ. समेताः। ९ घ. मासप्रतिमासस्त°। १० ख. ग. घ. शद्येमा°। ११ ख. ग. ङ. °भाष्यते। १२ ख. ग. घ. °णां पितृव°। १३ ख. ग. घ. ङ. वै। दश चैवाधि°। १४ ख. ग. घ. ङ. °ख्यातेत। १५ ख. ग. घ. ङ. °सच्छता। १६ ङ. °चैव शताहा। १७ घ. °वर्षशतानि। १८ क. °तान्येव वर्षा°। १९ ख. ग. घ. ङ. °परं च कलिं चैव य°।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तत्र तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरासु च संध्यासु संध्यांशेषु च वै त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च[3] ॥ २४
त्रेता त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्यते । तस्यास्तु त्रिशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥
द्वापरं द्वे सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः । तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशः संध्यया समः ॥ २६
कलिं वर्षसहस्रं तु युगमाहुर्मनीषिणः । तस्याप्येकशती संध्या संध्यांशः संध्यया समः ॥ २७
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुष्टयम् ॥ २८
अत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणतः । कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २९
सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया । चत्वारिंशत्सहस्राणि कलिकालयुगस्य तु ॥ ३०
*एवं संख्यातकालश्च कालेष्विह विशेषतः । एवं चतुर्युगः कालो विना संध्यांशकैः स्मृतः ॥
+नियुतान्येकषड्विंशन्निरंशानि तु तानि वै । चत्वारिंशत्त्रीणि चैव नियुतानि च संख्यया ॥
विंशतिश्च सहस्राणि स संध्यांशश्चतुर्युगे ॥ ३२
एवं चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः । कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३३
मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाग्रेण निबोधत । त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण[11] प्रकीर्तिताः ॥ ३४
सप्तषष्टिस्तथाऽन्यानि नियुतान्यधिकानि तु । विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं सांधिकं विना ॥
मन्वन्तरस्य संख्यैषा[12] संख्याविद्भिर्द्विजैः स्मृता । मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्धं प्रकीर्तितः ॥
चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमं तत्कृतं युगम् । त्रेता[13]विशिष्टं वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च ॥ ३७
युगपत्समवेतार्थो द्विधा वक्तुं न शक्यते । क्रमागतं मया ह्येतत्तुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयम् ॥
ऋषिवंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तथैव च ॥ ३८
तत्र त्रेतायुगस्याऽऽदौ मनुः सप्तर्षयश्च[15] ते । श्रौतं स्मार्तं च धर्मं च ब्रह्मणा च प्रचोदितम्[14]॥ ३९
दाराग्निहोत्रसंयोगमृग्यजुःसामसंज्ञितम् । इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ४०
परम्परागतं धर्मं स्मार्तं[16] चाऽऽचारलक्षणम् । वर्णाश्रमाचारयुतं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ४१
सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै । तेषां सुतप्ततपसामार्षेयेण क्रमेण तु ॥ ४२
सप्तर्षीणां मनोश्चैव आद्ये त्रेतायुगस्य[17] तु । अबुद्धिपूर्वकं तेषामक्रियापूर्वमेव च ॥ ४३
अभिव्यक्तास्तु ते मन्त्रास्तारकार्यैर्निदर्शनैः । आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयम् ॥

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । +अस्मिन्नर्धस्थान इदमर्धं संख्यातस्त्वेककालस्तु काले त्विह विशेषत इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. घ. ङ. °णां तत्कृतं । २ ख. ग. घ. तस्य । ३ ख. ग. घ. ङ. च त्रीणि त्रीणित्° । ४ ख. घ. °त्रेण यु° । ५ ग. घ. ङ. °स्यापि शतिका सं° । ६ ख. ग. ङ. °परं च कलिं चैव । घ. °परं च कलिं चैव चतुर्विधम् । अ° । ७ ख. ङ. °त्सरा दृष्टा मा° । घ. °त्सरो दृष्टो मा° । ८ ख. ङ. °या षष्ठिश्चैव स° । ग. घ. °या । षष्टिश्चैव स. । ९ क. °र्युगः । ए° । १० ख. घ. ङ. °क्तानां प्र° । ११ क साधिकां । १२ ख. ग. घ. ङ. वै प्राकृतं त° । १३ ख. ग. घ. ङ. °ताशिष्टं प्रव° । १४ ख. ग. प्रचोदि° । १५ ख. ग. ङ. संहित° । घ. संयुतं । १६ घ. स्मार्तमाचा° । १७ ख. ग. घ. ङ. °युगे तदा । अ° ।

(यज्ञवर्णनम्)

प्रणाशे त्वथ सिद्धीनामन्यासां च प्रवर्तनम् । आसन्मन्त्रा व्यतीतेषु ये कल्पेषु सहस्रशः ॥
ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५
ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्राश्चाथर्वणानि च । सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥
त्रेतादौ संहिता वेदाः केवला धर्मशाश्वताः । संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते द्वापरेषु ते ॥ ४७
ऋषयस्तपसा देवाः कलौ च द्वापरेषु वै । अनादिनिधना दिव्याः पूर्वं सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४८
सधर्माः सप्रजाः साङ्गा यथाधर्मं युगे युगे । विक्रियन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ४९
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशां पतेः । परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजोत्तमाः ॥ ५०
तदा प्रमुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मपालिताः । क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१
ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान्विशः । वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२
शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णाश्रमास्तथा । संकल्पितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ॥
त्रेतायुगे त्वविकलः कर्मारम्भः प्रसिध्यति ॥ ५३
आयुर्मेधा बलं रूपमारोग्यं धर्मशीलता । सर्वसाधारणा ह्येते त्रेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४
वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाऽकरोत् । पुनः प्रजास्तु ता मोहात्तान्धर्मान्न ह्यपालयन् ॥ ५५
परस्परविरोधेन मनुं ताः पुनरन्वयुः । मनुः स्वायंभुवो दृष्ट्वा यथातथ्यं प्रजापतिः ॥ ५६
ध्यात्वा तु शतरूपायाः पुमान्स उदपादयत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रथमं तौ महीपती ॥ ५७
ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः । प्रजानां रञ्जनाच्चैव राजानस्त्वभवन्नृपाः ॥ ५८
प्रच्छन्नपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि । धर्मसंस्थापनार्थाय तेषां शास्त्रं तपोमयाः ॥ ५९
वर्णानां प्रविभागाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः । संहिताश्च ततो मन्त्रा ऋषिभिर्ब्राह्मणैस्तु ते ॥ ६०
यज्ञः प्रवर्तितश्चैव तदा ह्येवं तु दैवतैः । यामैः शुक्रैर्जयैश्चैव सर्वसंभारसंवृतैः ॥ ६१
सार्धं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महौजसा । स्वायंभुवेऽन्तरे देवैर्यज्ञास्ते प्राक्प्रवर्तिताः ॥ ६२
सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते । क्रिया धर्मश्च ह्यते सत्यधर्मः प्रवर्तते ॥ ६३
प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः । न्यस्तदण्डमहाभागा यज्वानो ब्रह्मवादिनः ॥
पद्मपत्रायताक्षाश्च पृथूरस्काः सुसंहिताः । सिंहान्तका महासत्त्वा मत्तमातङ्गगामिनः ॥ ६५
महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्तिनः । सर्वलक्षणसंपन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६६
न्यग्रोधौ तौ स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते । व्यामेनैवोच्छ्रयो यस्य सम ऊर्ध्वं तु देहिनः ।
समुच्छ्रयपरीणाहो ज्ञेयो न्यग्रोधमण्डलः ॥ ६७
चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वा गजास्तथा । सप्तातिशयरत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ ६८
चक्रं रथो मणिः खड्गं धनूरत्नं च पञ्चमम् । केतुर्निधिश्च सप्तैते प्राणहीनाः प्रकीर्तिताः ॥ ६९

---

१ ख. प्रमाणेष्व । २ ग. घ ङ. °शेष्वथ । ३ ख. ग. घ. ङ. देवन्क° । ४ क. विक्रीडन्ते । ५ ग. घ. °पते ह° । ६ क. तथा । ७ ग. घ. ङ. °विफलः । ८ ग घ. ङ. °बन्त्यतः । व° । ९ ग. ङ. °र्मस्त्रावण° । १० ग. घ. यथातथ्यं । ११ ख. ग. घ. ङ. °पास्ते ये तु नश° । १२ ख. ग. घ °भागश्च° । १३ ख. ग. घ. °तिताः । सं° । १४ ... याम्यैः शु° । १५ ख. घ. संभृतैः । १६ क. °ते । वामेनैवोच्छ्रयाद्यस्य । १७ ख. घ. °रश्वो गजस्त° । १८ ख. ग ङ. °हीनानि चक्षते । भा° ।

भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः । मन्त्र्यश्वः कलभश्चैव प्राणिनः संप्रकीर्तिताः ॥ ७०
रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मनाम् । चतुर्दश विधेयानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥
विष्णोरंशेन जायन्ते पृथिव्यां चक्रवर्तिनः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेषु वै ॥ ७२
(* भूतभव्यानि यानीह वर्तमानानि यानि च । त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥ ७३
भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महीक्षिताम् ।) अद्भुतानि च चत्वारि[2] बलं धर्मः सुखं धनम् ॥
अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समम् । अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥
ऐश्वर्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च । अन्नेन[3] तपसा चैव ऋषीनभिभवन्ति च ॥
बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥[4] ७६
लक्षणैश्चापि जायन्ते शरीरस्थैरमानुषैः । केशास्थिता ललाटोर्णा जिह्वा चाऽऽस्यप्रमार्जनी ।
ताम्रप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रीवत्साश्चोर्ध्वरोमशाः ॥ ७७
आजानुबाहवश्चैव जालहस्ता वृषाङ्किताः । न्यग्रोधपरिणाहाश्च सिंहस्कन्धाः सुमेहनाः ॥
गजेन्द्रगतयश्चैव महाहनव एव च ॥ ७८
पादयोश्चक्रमत्स्यौ तु शङ्खपद्मौ तु हस्तयोः । पञ्चाशीतिसहस्राणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥ ७९
असङ्गा गतयस्तेषां चतस्रश्चक्रवर्तिनाम् । अन्तरिक्षे समुद्रे च पाताले पर्वतेषु च ॥ ८०
इज्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्म उच्यते । तदा प्रवर्तते धर्मो वर्णाश्रमविभागशः ॥ ८१
मर्यादास्थापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते । हृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा ह्यरोगाः पूर्णमानसाः ८२
एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः । त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३
पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण तु । एष त्रेतायुगे धर्मस्त्रेतासंधौ निबोधत ॥ ८४
त्रेतायुगस्वभा[7]वस्तु संध्यापादेन वर्तते । संध्यायां वै स्वभावस्तु[8] युगपादेन तिष्ठति ॥ ८५

शांशपायन[9] उवाच—

कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तनम् । पूर्वे स्वायंभुवे सर्गे यथावत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ८६
अन्तर्हितायां संध्यायां सार्धं कृतयुगेन वै । कलाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते त्रेतायुगे तदा ॥
वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७
संभारांस्तांश्च संभृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः । एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीत्सूतः श्रूयतां[10] शांशपायन ॥ ८८
यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तनम् । ओषधीषु च जातासु प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने ॥
प्रतिष्ठितायां वार्तायां गृहाश्रमपुरेषु च ॥ ८९
वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा[11] मन्त्रांश्च संहिताम् । मन्त्रान्संयोजयित्वाऽथ इहामुत्रेषु कर्मसु ॥ ९०
तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा । [12]दैवतैः सहितः सर्वैः सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ९१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. ङ. °नः सप्त की° । २ ख. घ. °रि वर्य ध° । ३ क. अन्येन । ४ ख. ग. घ. केशास्थि° । ५ ख. ग. घ. ङ. °पाकृती । न्य° । ६ ग. घ. ङ. °गजः । म° । ७ ख. ग. घ. ङ. °भावान् सं° । ८ ख. ग. ङ. °स्तु योग° । ९ क. घ. शंश । १० ख. ग. घ. °तां शाश° । ११ ख. घ. भुक्त्वा । १२ ख. ग. घ. ङ. देवतैः ।

(यज्ञवर्णनम्)

[1]अथाश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः । यजन्ते पशुभिर्मेध्यै[2]र्हुत्वा सर्वे समागताः ॥
कर्मण्यग्रेषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्मणि । संप्रगीतेषु तेष्वेवमागमेष्वर्थं[3] सुस्वरम् ॥
परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युवृषभेषु च । आलब्धेषु च मेध्येषु तथा पशुगणेषु वै ॥
हविष्यग्नौ हूयमाने देवानां देव[4]होतृभिः ।[5] आहूतेषु च देवेषु यज्ञभाक्षु महात्मसु ॥
य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये । तान्यजन्ते तदा देवाः कल्पादिषु भवन्ति ये
अध्वर्यवः प्रैषकाले व्युत्थिता ये महर्षयः । महर्षयस्तु तान्दृष्ट्वा दीनान्पशुगणान्स्थितान् ॥
पप्रच्छुरिन्द्रं संभूय कोऽयं यज्ञविधिस्तव ॥
अधर्मो बलवानेष हिंसाधर्मेप्सया तव । नेष्टः पशुवधस्त्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम ॥
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया । नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते ॥
आगमेन भवान्यज्ञं करोतु यदिहेच्छसि । विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मेणाव्ययहेतुना ॥
यज्ञबीजैः सुरश्रेष्ठ येषु हिंसा न विद्यते ॥
त्रिवर्षपरमं कालमुषितैरप्ररोहिभिः । एष धर्मो महानिन्द्र स्वयंभुविहितः पुरा ॥
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । जङ्गमैः स्थावरैर्वेति कैर्यष्टव्यमिहोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः । संधाय वाक्यमिन्द्रेण पप्र[6]च्छुश्चेश्वरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः—

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप । उत्तानपादे प्रब्रूहि संशयं[7] छिन्धि नः प्रभो ॥
श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बलाबलम् । वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥
यथोपदिष्टैर्यष्टव्यमिति होवाच पार्थिवः ॥
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथ बीजैः फलैस्तथा । हिंसास्व[8]भावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥
यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः । दीर्घेण तपसा युक्तैर्द[9]र्शनैस्तारकादिभिः ॥
तत्प्रामाण्यान्मया चोक्तं तस्मान्मा[10] मन्तुमर्हथ ॥
यदि[12] प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि(णि) वै द्विजाः । तदा प्रावर्ततां यज्ञो ह्यन्यथा नोऽनृतं व
एवं हृतोत्तरास्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥
[11]अधश्च भवनं दृष्ट्वा तमर्थं वाग्यतो भव । मिथ्यावादी नृपो यस्मात्प्रविवेश रसातलम् ॥
इत्युक्तमात्रे नृपतिः प्रविवेश रसातलम् । ऊर्ध्वचारी वसुर्भूत्वा रसातलचरोऽभवत् ॥
वसुधातलवासी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् । धर्माणां संशयच्छेत्ता राजा वसुरथाऽऽगतः
तस्मान्न वाच्यमेकेन बहुज्ञेनापि संशयः । बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मादूरमुगागतिः ॥
तस्मान्न निश्चयाद्वक्तुं धर्मः शक्यस्तु केनचित् । देवानृषीनुपादाय स्वायंभुवमृते मनुम् ॥
तस्मान्न हिंसा धर्मस्य द्वारमुक्तं महर्षिभिः । ऋषिकोटिसहस्राणि कर्मभिः स्वैर्दिवं ययुः[12] ॥

---

१ ख. ग. घ. अस्याश्व° । २ ख. ग. घ. ङ. ध्यैरूचुः स° । ३ क. °थ सत्वर° । ग. घ. ङ. °थ सरव° । ङ. °होत्रिभिः । ५ ख. घ. ङ. ते । ६ ख. ग. घ. °प्रच्छुः खेचरं । ७ ख. ग. घ. ङ. °यं नो वद प्र° । ८ ख. °भावं य° । ९ ख. ग. घ. ङ. र्शनामसौ । १० घ. ङ नि वो द्वि° । ११ ख. अवस्थं भ° । ग. घ. ङ. अवश्
१२ ख. घ. ङ. यदि।

तस्मान्न दानं यज्ञं वा प्रशंसन्ति महर्षयः । [तु[1]च्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ॥
एवं दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः ॥ ११५
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः]। ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ॥
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥ ११६
धर्ममन्त्रात्मको यज्ञस्तपश्चानशनात्मकम् । यज्ञेन देवानाप्नोति वैरा[2]ग्यं तपसा पुनः ॥ ११७
ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात्प्रेक्षते लयम् । ज्ञानात्प्राप्नोति कै[3]वल्यं पञ्चैता गतयः स्मृताः ॥
एवं विवादः सुमहान्यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तने । ऋषीणां देवतानां च पू[4]र्वं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ११९
ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्त्म बलेन तु । वसोर्वाक्यमनादृत्य जग्मुस्ते वै यथागताः ॥ १२०
गतेषु देवसंघेषु देवा यज्ञमवा[6]प्नुयुः । श्रूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मक्षत्रमया नृपाः ॥ १२१
प्रियव्रतोत्तानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्वसुः । सुमेधा विरजाश्चैव शङ्खपा[7]द्रज एव च ॥
प्राचीनबर्हिः पर्जन्यो हविर्धानादयो नृपाः ॥ १२२
एते चान्ये च [8]बहवो नृपाः सिद्धा दिवं गताः । राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥
(* तस्माद्विशिष्यते यज्ञात्तपः सर्वेषु कारणैः । ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥)
तस्मान्नाप्येति त[9]द्यज्ञस्तपोमूलमिदं स्मृतम् । यज्ञप्रवर्तनं ह्ये[10]वंमतः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सह व्यवर्तत ॥ १२५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्तनं नाम सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५९७

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

चतुर्युगाख्यानम् ।

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः । तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १
द्वापरादौ प्रजानां तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या । परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा संप्रणश्यति ॥ २
ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः । लोभोऽधृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥ ३
संभेदश्चैव वर्णानां कार्या[11]णां च विनिर्ण[12]यः । याञ्चा वधः पणो दण्डो मदो द[13]म्भोऽक्षमाऽबलम् ॥
ए[14]षां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्द्वापरे स्मृता ॥ ४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख ग. घ. उच्छं । २ ख राज्यं त° । ग. घ. 'राजं त' । ३ क. ग. घ. वैकल्यं । ४ ख ग घ. पूर्वे । ५ ख' 'श्ट्वा हतं धर्म ब' । ग. घ. ङ. श्ट्वा हतवर्त्म ब' । ६ ख. घ. ङ. °वाप्नुवन् । श्रु° । ७ ख. °द्रव ए° । ८ ख. घ. °हव-स्तपःसि' । ९ क. 'यज्ञं तपो° । १० ख. ह्येतन्मतः । ग. घ ङ. ह्येनम° । ११ क. 'णां चावि° । १२ क. 'यः यज्ञौषधैः पशोर्दण्डो° । १३ ग. घ. ङ. दम्भः क्ष° । १४ ग. घ. ङ. एषा ।

(चतुर्युगाख्यानम्)

आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति त्रेतायां संप्रपद्यते । द्वापरे व्याकुली भूत्वा प्रणश्यति कलौ युगे ॥
वर्णानां विपरिध्वंसः संकीर्त्यते तथाऽऽश्रमः । द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्श्रुतौ स्मृतौ ॥
द्वैधाच्छ्रुतेः स्मृतेश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते । अनिश्चयाधिगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते ॥
धर्मतत्त्वे तु भिन्नानां मतिभेदो भवेन्नृणाम् ॥
परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण च । अयं धर्मो ह्ययं नेति निश्चयो नाभिगम्यते ॥
कारणानां च वैकल्यात्कारणस्याप्यनिश्चयात् । मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विभ्रमो भवेत् ॥
ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्रकुलं त्विदम् । एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतास्विह विधीयते ॥
संरोधादायुषश्चैव दृश्यते द्वापरेषु च । वेदव्यासैश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥
ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः । मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते श्रुतर्षिभिः । सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित्क्वचित्
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रप्रवचनानि च । अन्ये तु संहितास्तीर्थैः केचित्तान्प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नवृत्ताश्रमा द्विजाः । एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्द्वैधं पुनस्ततः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलं त्विदम् । आध्वर्यवस्य प्रस्तावैर्बहुधा व्याकुलं कृतम् ॥
तथैवाथर्वऋक्साम्नां विकल्पैश्चाप्यसंक्षयैः । व्याकुलं द्वापरे भिन्नं क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैश्चाप्यसंक्षयाः । द्वापरे संप्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कलौ ॥
तेषां विपर्ययाश्चैव भवन्ति द्वापरे पुनः । अवृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥
वाङ्मनःकर्मजैर्दुःखैर्निर्वेदो जायते पुनः । निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥
विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाच्चैव द्वापरे ज्ञानसंभवः ॥
तेषां च मानिनां पूर्वमाद्ये स्वायंभुवेऽन्तरे । उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च । अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक्पृथक् । द्वापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ॥
मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्ता प्रसिध्यति । द्वापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ॥
लोभोऽधृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः । वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां संकरस्तथा ॥
द्वापरेषु प्रवर्तन्ते रागो लोभो वधस्तथा । वर्णाश्रमपरिध्वंसाः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तथा नृणाम् । निःशेषे द्वापरे तस्मिंस्तस्य संध्या तु पादतः ॥
प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मोऽसौ द्वापरस्य तु । तथैव संध्यापादेन अंशस्तस्यावतिष्ठते ॥
द्वापरस्य च वर्षे या तिष्यस्य तु निबोधत । द्वापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलेरतः ॥

---

१ क च । २ ख. ग. घ. ङ 'धादथ श्रुतिस्मृत्योर्निश्च' । ३ क. 'त्वं निगद्य' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'व व्यस्य
५ ख. ग. घ. ङ °षु सः वे । ६ ख. 'पिभिस्तैः पुनर्भेदा भि' । घ. 'षिभिस्तु पुनर्भेदा भि' ७ ख. ग. घ.
प्रस्थितास्तान्वै के° । ८ ख. ग. घ. 'मान्विताः । ए° । ९ ख. ग. ङ. °मान्यावि' घ. °मान्याद्विपरीतार्थे क° ।
य. भिन्ने । ११ ख. घ. ङ. भेदप्रवीभेदा वि° । १२ ख. ग. घ. 'श्यन्ते पु° । १३ ख. ग. घ. ङ. 'र्ययोत्पन्ना
१४ ख. घ. दुखं मो' । १५ ख घ. °रणम् । बि' । १६ ख. घ. ङ. तेषामज्ञानि° । १७ ख. घ. ङ. 'ल्पाच्च
१८ ख. ग. ङ. 'शास्त्रे वि° । १९ घ. 'स्त्रविभेदाच्च प्र.° । २० ख. ग. ङ. °दाच्च प्र' । २१ ख. ग. घ. तिष्ठितैर्गु
२२ घ. °वशिष्यते । २३ ख. ग. ङ. °षेषु प्र' ।

हिंसाऽसूयाऽनृतं माया वधश्चैव तपस्विनाम् । एते स्वभावान्तिष्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः ॥
एष धर्मः कृतः कृत्स्नो धर्मश्च परिहीयते । मनसा कर्मणा स्तुत्या वार्ता सिध्यति वा नवा ॥
कलौ प्रमारको रोगः सततं क्षुद्भयानि वै । अनावृष्टिभयं घोरं[1] देशानां च विपर्ययः[2] ॥ ३३
न प्रमाणं स्मृतेरस्ति तिष्ये लोके युगे युगे । गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्थस्तथाऽपरः ॥
स्थाविरे[3] माध्यकौमारे म्रियन्ते वै कलौ प्रजाः ॥ ३४
अधार्मिकास्त्वनाचारा[4] मोहकोपाल्पतेजसः । अनृतब्रुवाश्च सततं तिष्ये जायन्ति वै प्रजाः ॥ ३५
दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः । विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयम् ॥ ३६
हिंसा माया तथेर्ष्या च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽनृतम् । तिष्ये भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्वशः
संक्षोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगम् । नाधीयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ॥
उत्सीदन्ति नराश्चैव क्षत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ ३८
शूद्राणामन्त्ययोनेस्तु संबन्धा ब्राह्मणैः सह । भवन्तीह कलौ तस्मिञ्शयनासन[6]भोजनैः ॥ ३९
राजानः शूद्रभूयिष्ठाः पाषण्डानां प्रवर्तकाः । भ्रूणहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४०
आयुर्मेधा बलं रूपं कुलं चैव प्रहीयते । शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥ ४१
राजवृत्ते स्थिताश्चौराश्चौरवृत्ताश्च पार्थिवाः । भृत्याश्च नष्टसुहृदो युगान्ते[7] पर्युपस्थिते ॥ ४२
अशीलिन्योऽव्रताश्चापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः ।मायामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥
श्वापदप्रबलत्वं च गवां चैवाप्युपक्षयः । साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यात्तस्मिन्[8]कलौ युगे ॥ ४४
तदा सूक्ष्मो महोदर्को दुर्लभो[9] दानमूलवान् । चतुराश्रमशैथिल्याद्धर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४५
तदा ह्यल्पफला देवी भवेद्भूमिर्महीयसी । शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६
तदा ह्यैकाह्निको[10] धर्मो द्वापरे यश्च मासिकः । त्रेतायां वत्सरस्थश्च एकाह्नाद[11]तिरिच्यते ॥ ४७
अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः । युगान्तेषु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८
अक्षत्रियाश्च राजानो विशः[12] शूद्रोपजीविनः । शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ४९
यतयश्च भविष्यन्ति बहवोऽस्मिन्कलौ युगे । चित्रवर्षी तदा देवो यदा स्यात्तु युगक्षयः ॥ ५०
सर्वे वाणिजकाश्चापि भविष्यन्त्यधमे युगे । (*शूद्राश्च यतिनश्चैव गूढवासास्तपस्विनः ॥
लोलुपाः परदारेषु नष्टमार्गाः कलौ युगे ।) भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीयते जनैः ॥ ५१
कुशीलचर्या पाषण्डैर्वृथा[13]रूपैः समावृतम् । पुरुषाल्पं बहुस्त्रीकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२
बहुयाचनको लोको भविष्यति परस्परम् । क्रव्यादनः क्रूरवाक्योऽनार्जवो नानसूयकः ॥ ५३
न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति । अशङ्का चैव पतिते तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ५४
नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति । मण्डलानि भवन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५
अल्पोदका चाल्पफला भविष्यति वसुंधरा । गोप्तारश्चाप्यगोप्तारः प्रभविष्[14]यन्त्यशासनाः ॥ ५६

---

* नास्त्ययं श्लोकः क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ क. रं दर्शनं च । २ क. °र्ययम् । न । ३ ख, ग घ ङ. °विर्ये मा° । ४ ख. ग. घ. ङ. र्मिकत्वेऽनाचारमो° । ५ क. तु । क्षुद्रा° । ६ ख.ग.घ.ङ. °नासन° । ७ ख.घ °ते प्रत्युप° । ८ ग. ख. घ. °स्मिन्गते यु° । ९ क. °भो भोगिनां तथा । च । १० क काह्निको । ख. घ. °कामिको । ११ क. °काहाद° । १२ घ. विप्राः शू° । १३ ग. ङ. °रूपस° । १४ ख° °ष्यन्ति शा° ।

(चतुर्युगाख्यानम्)

हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः । कामात्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मान्साहसप्रियाः ॥
प्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशास्तु चूलिकाः । ऊनषोडशवर्षाश्च (+प्रजायन्ते युगक्षये ॥
शुक्लदन्ता जिताक्षाश्च मुण्डाः काषायवाससः । शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥
सस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्शनाः । चौराश्चौरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥
ज्ञानकर्मण्युपरते लोके निष्क्रियतां गते । कीटमूषिकसर्पाश्च) धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् । कौशिकाः प्रतिवत्स्यन्ति देशान्क्षुद्भयपीडितान् ।
दुःखेनाभिप्लुतानां च परमायुः शतं भवेत् । दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥
उत्सीदन्ति तथा यज्ञाः केवला धर्मपीडिताः । कषायिणश्च निर्ग्रन्थास्तथा कापालिनश्च ह ॥
वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे । वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पाषण्डाः परिपन्थिनः ॥
उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे । नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकोविदाः ॥
यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः । स्त्रीवधं गोवधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परम् ॥
उपहन्युस्तदाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥
दुःखप्रचारतोऽल्पायुर्देशोत्सादः सरोगता । मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोवृत्तं कलौ स्मृतम्
प्रजासु भ्रूणहत्या च अथ वै संप्रवर्तते　तस्मादायुर्बलं रूपं कलिं प्राप्य प्रहीयते ॥
दुःखेनाभिप्लुतानां वै परमायुः शतं नृणाम् ॥
दृश्यन्ते नाभिदृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः । उत्सीदन्ते तदा यज्ञाः केवला धर्मपीडिताः
तदा त्वल्पेन कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः । धन्या धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते द्विजसत्तमाः
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः । त्रेतायां वार्षिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ॥
यथाशक्ति चरन्प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात्कलौ ॥
एषा कलियुगेऽवस्था संध्यांशं तु निबोध मे । युगे युगे तु हीयन्ते त्रींस्त्रीन्पादांश्च सिद्धयः ॥
युगस्वभावात्संध्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः । संध्यास्वभावाच्चांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥
एवं संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगान्तिके । तेषां शास्ता ह्यसाधूनां भृगूणां निधनोत्थितः ।
गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रमितिरुच्यते । माधवस्य तु सोंऽशेन पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन्वै वसुंधराम् । आचकर्ष स वै सेनां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥
प्रगृहीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः । स तदा तैः परिवृतो म्लेच्छान्हन्ति सहस्रशः ॥
स हत्वा सर्वगश्चैव राज्ञस्ताञ्शूद्रयोनिजान् । पाषण्डान्स ततः सर्वान्निःशेषान्कृतवान्प्रभुः ॥
नात्यर्थं धार्मिका ये च तान्सर्वान्हन्ति सर्वशः । वर्णव्यत्यासजातांश्च ये च तानुपजीविनः ॥
उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्वतीयांस्तथैव च । प्राच्यान्प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यपृष्ठापरान्तिकान् ॥
तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान्सिंहलैः सह । गान्धारान्पारदांश्चैव पह्लवान्यवनांस्तथा ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. घ. ङ. °दन्ति तथा यज्ञः के° । २ ग. घ. ङ. °डिनः के । ३ ग. घ. ङ. °हन्य तदा° । ४ ख. घ. °रताऽल्पा । ५ ख. °ता इत्युत्सादितवृत्त च तमो° । ५ ग. ता । परस्परविरुद्धाश्च तमो° । ६ क. °जातुभ्रूणहत्या प्रम°
७ ख. ङ. हूयन्ते ।

तुषारान्बर्बरांश्चीनाञ्छूलिकान्दरदान्खसान् । लम्पाकानथ केतांश्च किरातानां च जातयः ॥ ८३
प्रवृत्तचक्रो बलवान्म्लेच्छानामन्तकृत्प्रभुः । अधृष्यः सर्वभूतानां चचाराथ वसुंधराम् ॥ ८४
माधवस्य तु सोंऽशेन देवस्य हि विजज्ञिवान् । पूर्वजन्मनि विष्णुश्च प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५
गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वे कलियुगे प्रभुः । द्वात्रिंशेऽभ्युदिते वर्षे प्रक्रान्तो विंशतिं समाः ॥ ८६
विनिघ्नन्सर्वभूतानि मानवानि सहस्रशः । कृत्वा बीजावशेषां तु पृथ्वीं क्रूरेण कर्मणा ॥
परस्परनिमित्तेन कोपेनाऽऽकस्मिकेन तु ॥ ८७
स साधयित्वा वृषलान्प्रायशस्तानधार्मिकान् । गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्तः सहानुगः ॥ ८८
ततो व्यतीते तस्मिंस्तु अमात्ये सहसैनिके । उत्साद्य पार्थिवान्सर्वान्म्लेच्छांश्चैव सहस्रशः ॥
तत्र संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगान्तिके । स्थितास्वल्पावशिष्टासु प्रजास्विह क्वचित्क्वचित् ॥
अप्रग्रहास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु वृन्दशः । उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परम् ॥ ९१
अराजके युगवशात्संशये समुपस्थिते । प्रजास्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयार्दिताः ॥ ९२
व्याकुलाश्च परिश्रान्तास्त्यक्त्वा दारान्गृहाणि चास्वान्प्राणाननपेक्षन्तो निष्कारुणाः सुदुःखिताः
नष्टे श्रौते स्मृते धर्मे परस्परहतास्तदा । निर्मर्यादा निराक्रन्दा निःस्नेहा निरपत्रपाः ॥ ९४
नष्टे वर्षे प्रतिहता ह्रस्वकाः पञ्चविंशकाः । हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ९५
अनावृष्टिहताश्चैव वार्तामुत्सृज्य दुःखिताः । प्रत्यन्तांस्तान्निषेवन्ते हित्वा जनपदान्स्वकान् ॥
सरितः सागरानूपान्सेवन्ते पर्वतांस्तदा । मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्तयन्ति सुदुःखिताः ॥ ९७
चीरवस्त्राजिनधरा निष्पत्रा निष्परिग्रहाः । वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः संकरं घोरमास्थिताः ॥ ९८
एतां काष्ठामनुप्राप्ता अल्पशेषाः प्रजास्तथा । जराव्याधिक्षुधाविष्टा दुःखान्निर्वेदमागमन् ॥
विचारणं तु निर्वेदात्साम्यावस्था विचारणात् । साम्यावस्थासु संबोधः संबोधाद्धर्मशीलता ॥
तासूपशमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयम् । अहोरात्रं तदा तासां युगं तु परिवर्तते ॥ १०१
चित्तसंमोहनं कृत्वा तासां तैः सप्तम तु तत् । भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्तत ॥ १०२
प्रवृत्ते तु पुनस्तस्मिंस्ततः कृतयुगे तु वै । उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु कार्तयुग्यः प्रजास्तदा ॥ १०३
तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः सुहृष्टा विचरन्ति च । सह सप्तर्षयश्चैव तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥
ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा बीजार्थं ये स्मृता इह । कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्तदाऽभवन् ॥
तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च । वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्तो द्विधा तु सः ॥ १०६
ततस्तेषु क्रियावत्सु वर्तन्ते वै प्रजाः कृते । श्रौतः स्मार्तः कृतानां तु धर्मः सप्तर्षिदर्शितः ॥
तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहाऽऽयुगक्षयात् । मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति मुनयस्तु वै ॥ १०८
यथा दावप्रदग्धेषु तृणेष्विह तपे ऋतौ । नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां मूले तु संभवः ॥ १०९

---

१ घ. °रांश्चान्याञ्शू° । २ ख. ग. घ °त्तवक्रो ब° । ३ ख. ग. घ. ङ. मानव° । ४ ख. ग. घ. ङ °वस्ये-हावि° । ५ ख. घ. शतिः स° । ६ ख. ग. घ. ङ तग बीजाव° । ७ ख. ग. घ. ङ क्रूरेण । ८ क. निष्ठां प्राप्ताः सु° । ९ क. °रान्कृपा° । १० ख. ग. घ. ङ. °रपत्राजि° । ११ ख. ग. घ. ङ. °रयत्सु नि । १२ ग. ङ. °वस्थां वि° । १३ ख. ग. घ. ङ. स्थात्मको बो । १४ ख. ग. ङ. °ष्टातु वै । १५ घ. ङ °रात्रात्तदा । १६ क घ. सुदृष्टा । ङ. सुद्रष्टा । १७ ख. घ. ङ. सप्तस । १८ ख. ग. घ. श्रौतस्मार्तकृतानां तु धर्मे सप्तर्षिदर्शिते १९ तेषु ध° । २० ग. घ. ङ. दृष्ट्वा तेषां ।

(ऋषिलक्षणम्)

* तथा कार्तयुगानां तु कलिङ्केष्विह संभवः । एवं युगाद्युगस्येह संतानस्तु परस्परम् ॥
वर्तते ह्यव्यवच्छेदाद्यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ११

सुखमायुर्बलं रूपं धर्मार्थौ काम एव च । युगेष्वेतानि हीयन्ते त्रीणि पादक्रमेण तु ॥ ११
ससंध्यांशेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिद्धयः । इत्येष प्रतिसंधिर्वः कीर्तितस्तु मया द्विजाः ॥ ११
चतुर्युगाना(णां) सर्वेषामेतेनैव प्रसाधनम् । एषां चतुर्युगावृत्तिरासहस्रात्प्रवर्तते ॥ ११
ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं रात्रिश्च तावती स्मृता । अत्राऽऽर्जवं जडीभावो भूतानामायुषःक्षयात् ॥
एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतम् । एषां चतुर्युगा.नां(णां) तु गणना ह्येकसप्ततिः ॥
क्रमेण परिवृत्ता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११
चतुर्युगे तथैकस्मिन्भवतीह यथाश्रुतम् । तथा चान्येषु भवति पुनस्तद्वै यथाक्रमम् ॥ ११
सर्गे सर्गे यथा भेदा उत्पद्यन्ते तथैव तु । पञ्चविंशत्परिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११
तथा कल्पयुगैः सार्धं भवन्ति समलक्षणाः । मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणम् ॥ ११

तथा युगानां परिवर्तनानि चिरप्रवृत्तानि युगस्वभावात् ।
तथा न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ॥

इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः । अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेष्विह ॥ १२
अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विजानता । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ॥ १२
मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै । व्याख्यातानि विजानीध्वं कल्पे कल्पेन चैव हि
अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्त्युत । देवा ह्यष्टविधा ये च इह मन्वन्तरेश्वराः ॥ १२
ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याः प्रयोजनैः । एवं वर्णाश्रमाणां तु प्रविभागो युगे युगे ॥ १२
युगस्वभावाच्च तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः । वर्णाश्रमविभागश्च युगानि युगसिद्धये ॥ १२
अनुषङ्गः समाख्यातः सृष्टिसर्गं निबोधत । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च स्थितिं वक्ष्ये युगेष्विह ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्युगाख्यानं नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः । ५८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८८३

अथैनषष्ठ्यध्यायः ।

ऋषिलक्षणम् ।

सूत उवाच—

युगेषु यासु जायन्ते प्रजास्ता वै निबोधत । आसुरी सर्पगोराक्षिपैशाची यक्षराक्षसी ॥
यस्मिन्युगे च संभूतिस्तासां यावत्तु जीवितम् ॥
पिशाचासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । युगमात्रं तु जीवन्ति ऋते मृत्युं वधेन ते ॥

* इदमर्धं नास्ति ङ पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. ङ. °र्मार्थः का° । २ ख. ग. घ. °ह्यादुर्णाकुनःप्र° । ३ ख. घ. ङ. °त्रिश्चैवा° । ४ ख. ङ. गणित ५ ह्यै° । ग. घ. णिका ह्यै° । ६ ङ. °थाकृता° । ७ ग. घ. ङ. तथा ८ ख. चिरं प्र° । ९ ख. ग. ङ. हि तुल्याभि । ख. घ. भागं यु° । ११ ख. ग. घ. ङ. °षङ्गात्समाख्याताः सृ° । १२ ख. ग. घ. ङ. °र्पगान्धारी पै° ।

(ऋषिलक्षणम्)

मनुष्याणां पशूनां च पक्षिणां स्थावरैः सह । तेषामायुः परिक्रान्तं युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ३
अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै । परमायुः शतं त्वेतन्मनुष्याणां कलौ स्मृतम् ॥ ४
देवासुरप्रमाणात्तु सप्तसप्ताङ्गुलं ह्रसत् । अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरम् ॥ ५
देवासुरप्रमाणं तदुच्छ्रायं कलिजैः स्मृतम् । चत्वारश्चाप्यशीतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतम् ॥ ६
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन ऊर्ध्वमापादमस्तकम् । इत्येष मानुषोत्सेधो ह्रसतीह युगान्तिके ॥ ७
सर्वेषु युगकालेषु अतीतानागतेष्विह । स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन अष्टतालः स्मृतो नरः ॥ ८
आपा[२]दतो मस्तकं तु नवतालो भवेत्तु यः । संहताजानुबाहुस्तु स सुरैरपि पूज्यते ॥ ९
गवाश्वहस्तिनां चैव महिषस्थावरात्मनाम् । क्रमेणैतेन योगेन ह्रासवृद्धी युगे युगे ॥ १०
षट्सप्तत्यङ्गुलोत्सेधः पशूनां ककुदस्तु वै । अङ्गुलाष्टशतं पूर्णमुत्सेधः करिणां स्मृतः ॥ ११
अङ्गुलानां सहस्रं तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना । पञ्चाशतं हयानां च [३]उत्सेधः शाखिनां स्मृतः ॥
मानुषस्य शरीरस्य संनिवेशस्तु यादृशः । तल्लक्षणस्तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् ॥ १३
बुद्ध्याऽतिशययुक्तं च देवानां कायमुच्यते । देवानतिशयं चैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४
इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः । पशूनां पक्षिणां चैव स्थावराणां निबोधत ॥
गावो ह्यजो महिषोऽश्वा हस्तिनः पक्षिणो नगाः । उपयुक्ताः क्रियास्वेते यज्ञियास्विह सर्वशः
देवस्थानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः । यथाशयोपभोगास्तु देवानां शुभमूर्तयः ॥ १७
तेषां रूपानुरूपैस्तैः प्रमाणैः स्थाणुजङ्गमैः । मनोज्ञैस्तत्त्वभावज्ञैः सुखिनो ह्युपपेदिरे ॥ १८
अतः शिष्टान्प्रवक्ष्यामि सतः साधूंस्तथैव च । सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तद्वन्तो ये भवन्त्युत ॥
सायुज्यं ब्रह्मणो[६]ऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ १९
दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे । न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति जितात्मानस्तु ते स्मृताः ॥
सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च । ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्द्विजातयः ॥ २१
वर्णाश्रमेषु युक्तस्य स्व[८]र्गगोमुखचारिणः । श्रौतस्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मः स उच्यते ॥ २२
विद्यायाः साधनात्साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः । क्रियाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥ २३
साधनात्तपसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः । यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥
एवमाश्रमधर्माणां साधनात्साधवः स्मृताः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २५
न च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः । अयं धर्मो ह्ययं नेति ब्रुवते भिन्नदर्शनाः ॥ २६
धर्माधर्माविह प्रोक्तौ शब्दावेतौ क्रियात्मकौ । कुशलाकुशलं कर्म धर्माधर्माविति स्मृतौ ॥ २७
[+धारणार्थे धृतिरित्यर्थाद्धातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । अधारणेऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ २८
अत्रेष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते] वृद्धा ह्यलोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्भकाः ॥
सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान्प्रचक्षते ॥ २९

+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. ङ. कलौ दृश्यभू । २ ख. घ. घ. दतलम तक्यो न । ३ ख. घ. ङ. तेऽन्वयद । ४ ख. घ. °वान्नाति । ५ घ. ङ. जावयोऽश्वा । ६ ग. घ. ङ. °णा ह्यन्तस्तेन । ७ क. ख. वक्ष्यते । ८ ख. ग. घ. ङ. °र्गतो मु° । ९ ङ. ज्ञानधर्मः । १० क. °वन्तो भि° । ११ ख. °णार्थे धृतिरित्येष धातुधर्मः । घ. °णार्थे धृतिरित्येतद्धातुधर्मः ङ. °णार्थे धृतिरित्येष धातुशब्दः प्र° ।

(ऋषिलक्षणम्)

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि । आचिनोति च शास्त्रार्थान्यमैः संनियमैर्युतः ॥ ३
पूर्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् । ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥
मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वाऽऽचारं पुनर्जगौ । तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥
स एष द्विविधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते । शेषशब्दाच्छिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्ष्यते ॥ ३
मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः । मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसंतानकारणात् ॥
धर्मार्थं ये च शिष्टा वै याथातथ्यं प्रचक्षते ॥ ३
मन्वादयश्च ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः । तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ ३
त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा । शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ॥
पूर्वैः पूर्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३
दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्याप्रजनौ दया । अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम्
शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै । मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ ३
विज्ञेयः श्रवणाच्छ्रौतः स्मरणात्स्मार्त उच्यते । इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः
प्रत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्मस्येह तु लक्षणम् ॥ ३
दृष्टो प्रभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति । यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ ४
ब्रह्मचर्यं जपो मौनं निराहारत्वमेव च । इत्येतत्तपसो मूलं सुघोरं तद्दुरासदम् ॥ ४
पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा । ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥ ४
आत्मवत्सर्वभूतेषु या हितायाहिताय च । समा प्रवर्तते दृष्टिः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥ ४
आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाऽऽक्रोशेद्यो न हन्ति वा । वाङ्मनःकर्मभिः क्षान्तिस्तितिक्षैषा क्षमा स्मृ
स्वामिनाऽरक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानां च सत्सु च । परस्वानामनादानमलोभ इह कीर्त्यते ॥ ४
मैथुनस्यासमाचारो ह्यचिन्तनमकल्पनम् । निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तदच्छिद्रं दम उच्यते ॥ ४
आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै । न मिथ्या संप्रवर्तन्ते शमस्यैतत्तु लक्षणम् ॥ ४
दशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे । न कुप्येत्तु प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४
यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतं च यत् । तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥ ४
दानं त्रिविधमित्येतत्कनिष्ठज्येष्ठमध्यमम् । तत्र नैःश्रेयसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ॥
कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः सुविभागस्तु बन्धुषु ॥ ५
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः । शिष्टाचाराविरुद्धश्च धर्मः सत्साधुसङ्गतः
अप्रद्वेषो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनम् । प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५
संन्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह । कुशलाकुशलानां च प्रहाणं त्याग उच्यते ॥ ५
अव्यक्ताद्योऽविशेषाच्च विकाराऽस्मिन्नचेतने । चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५

---

१ ख. ग. घ. ङ °ति शेषं शिष्टः प्रचक्षते । २ ख. घ. °ष्टान्वै वायुप्रामे प्र° । ३ क. °चक्ष्यते । ४ ख °ष्ट्वा तु भू° । ५ क. ग. °गो योग उ° । ६ ख. घ. ङ. च । प्रवर्तते समदृ° । ७ ख. घ. ङ. °चार आचि° । ८ क. °भाव्यते
९ ख. घ. ङ. श्रेष्ठं । १० ख. घं. ङ. °ण्यात्स्वार्थभूतेभ्यः संवि° ।

(ऋषिलक्षणम्)

प्रत्यङ्गानां तु धर्मस्य इत्येतल्लक्षणं स्मृतम् । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वे स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ५५
अत्र वो वर्तयिष्यामि विधिर्मन्वन्तरस्य यैः । इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥ ५६
ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतम् । आभूतसंप्लवेस्थापि वर्ज्यैकं शतरुद्रियम् ॥ ५७
विधिर्होत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्संप्रवर्तते । द्रव्यं स्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ॥
चतुर्थमाभिजानिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम् ॥ ५८
मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये । प्रवर्तयति तेषां वै ब्रह्मा स्तोत्रं चतुर्विधम् ॥
एवं मन्त्रगुणानां च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५९
अथर्वयजुषां साम्नां वेदेष्विह पृथक्पृथक् । ऋषीणां तप्यतामुग्रं तपः परमदुश्चरम् ॥ ६०
मन्त्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्वन्तरेष्विह । परितोषाद्भयाद्दुःखात्सुखाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥ ६१
ऋषीर्णां तपः कार्त्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया । ऋषीणां यदृषित्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणैः ॥
अतीतानागतानां तु पञ्चधा ऋषिरुच्यते । अतस्त्वृषीणां वक्ष्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवम् ॥ ६३
गुणसाम्ये वर्तमाने सर्वसंप्रलये तदा । अतिचारे तु देवानामनिर्देशे तयोर्यथा ॥ ६४
अबुद्धिपूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्तते । तेन ह्यबुद्धिपूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितम् ॥ ६५
वर्तेते च यथा तौ तु यथा मत्स्योदके उभौ । चेतनाधिष्ठितं तत्त्वं प्रवर्तति गुणात्मना ॥ ६६
कारणत्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्तते । विषये विषयित्वाच्च ह्यर्थेऽर्थित्वात्तथैव च ॥ ६७
कालेन प्रापणीयेन भेदास्तु कारणात्मकाः । संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्रमेण महदादयः ॥
महतश्चाप्यहंकारस्तस्माद्भूतेन्द्रियाणि च । भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जज्ञिरे ते परस्परम् ॥
संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्तते ॥ ६९
यथोल्मुकस्त्रुटन्नूर्ध्वमेककालं प्रवर्तते । तथा विवृत्तः क्षेत्रज्ञः कालेनैकेन[12] कर्मणा ॥ [13] ७०
यथाऽन्धकारे खद्योतः सहसा संप्रदृश्यते । तथा विवृत्तो ह्यव्यक्तात्खद्योत इव चोल्बणः ॥
स महान्सशरीरस्तु यत्रैवाग्रे व्यवस्थितः । तत्रैव संस्थितो विद्वान्द्वारशालामुखे स्थितः ॥ ७२
महांस्तु तमसः पारे वैलक्षण्याद्विभाव्यते । तत्रैव संस्थितो विद्वांस्तमसोऽन्त इति श्रुतः ॥
बुद्धिर्विवर्तमानस्य प्रादुर्भूता चतुर्विधा । ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयम् ॥ ७४
सांसिद्धिकान्यथैतानि सुप्रतीकानि[15] तस्य वै[16] । महतः सशरीरस्य वैवर्त्यात्सिद्धिरुच्यते ॥ ७५
अत्र शेते च यत्पुर्यां क्षेत्रज्ञानमथापि वा । पुरीशत्वाच्च पुरुषः क्षेत्रज्ञानात्समुच्यते ॥ ७६
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानाद्भगवान्मतिरुच्यते । यस्माद्बुद्ध्योऽनु शेते ह तस्माद्बोधात्मकः स वै ॥
संसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनम् ॥ ७७

---

१ ख. ग. घ. पूर्वं । २ ख. °यः । तथैव चानुव° । घ. °यः । तथेतरस्य व° । ३ क °वस्यापि व° । ४ ख. ग. घ. ङ. °णां तारकाद्येन । ५ ग. घ. ङ. अविभावे तु । ६ ख. घ. ङ. तथा । ७ क उभे । ८ ख. घ. ङ. °स्तु कर° । ९ ग. घ. ङ. °कार्यकरण । स° । १० ख. घ. °ल्मुकात्त्रुटिस्तूर्णमे° । ग. ङ. °ल्मुकात्त्रुटिस्तूर्ध्व° । ११ घ. ङ. वृत्तं क्षे° । १२ ख. ग. घ. ङ. °नैतेन । १३ ख. चोल्बणात् । ग. चोज्वलन् । ङ. चोज्वलम् । । १४ ख. ग. घ. ङ. विभुः । १५ ख. ग घ. °तीघानि । १६ ख. घ. वै । समहात्म्यश° । १७ ख. पुरुसत्वा° । १८ घ. ङ. त्स उच्य° । १९ क. °द्ध्या तु शे° ।

(ऋषिलक्षणम्)

एवं निवृत्तिः क्षेत्रज्ञा क्षेत्रज्ञेनाभिसंहिता । क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्वति ॥
ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ । एतत्संनियतस्तस्मिन्ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः[2]
निवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्याऽव्यक्तमृषिः स्वयम् । परं हि ऋषते यस्मात्परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥८
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिरादितः । यस्मादेष स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता स्मृता[3] ॥
ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसा ब्रह्मणः सुताः ॥ ८
यस्मान्न हन्यते मानैर्महान्परिगतः पुरः । [*यस्माऽदृर्षन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः
तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः] ॥ ८
ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसा औरसाश्च ते । अहंकारं तमश्चैवं त्यक्त्वा च ऋषितां गताः ॥ ८
तस्मात्तु[4] ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः । ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसंभवाः ॥ ८
तन्मात्राणि च सत्यं च ऋषन्ते ते महौजसः । सप्तर्षयस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८
ऋषीणां च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः । ऋषन्ति वै श्रुतं यस्माद्विशेषां चैवं तत्त्वतः ।
तस्माच्छ्रुतर्षयस्तेपि श्रुतस्य परिदर्शनात् ॥ ८
अव्यक्तात्मा महात्मा चाहंकारात्मा तथैव च । भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्य
इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८
भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येत उद्भूताः स्वयमीश्वराः ॥ ८
प्रवर्तत ऋषेर्यस्मान्महांस्तस्मान्महर्षयः । ईश्वराणां सुतस्त्वेत ऋषयस्तान्निबोधत ॥ ८
काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चोशनास्तथा । उतथ्यो वामदेवश्च अयोज्यश्चौशिजस्तथा ॥ ९
कर्दमो विश्रवाः शक्तिर्वालखिल्यस्तथा[12] धराः । इत्येत ऋषयः प्रोक्ता ज्ञानतो ऋषितां गताः
ऋषिपुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत । वत्सरो नग्रहूश्चैव[13] भारद्वाजस्तथैव च ॥ ९
बृहदुत्थः शरद्वांश्च[14] अगस्त्यश्चौशिजस्तथा । ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहदुक्थः शरद्वतः ॥ ९
वाजश्रवाः सुवित्तश्च[15][16] सुवाग्वेषपरायणः । दधीचः शङ्खमांश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ॥
इत्येत ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्यादृषितां गताः ॥ ९
ईश्वरा ऋषिकाश्चैव[18] ये चान्ये वै तथा स्मृताः । एते मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नशस्तान्निबोधत ॥ ८
भृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधीचो ह्यात्मवानपि[19] । और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः सारस्वतस्तथा[20] ।
आर्ष्टिषेणो ह्यरूपश्च वीतहव्यः सुमेधसः । वैन्यः पृथुर्दिवोदासः पैश्वोस्योगृत्समान्नभः[21][22] ॥
एकोनविंशदित्येत ऋषयो मन्त्रवादिनः[23] ॥ ९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ पुस्तके नास्ति ।

१ क. °यत तस्मि° । २ ख. ग. घ. ङ °तः । विवृत्तस° । ३ क. °स्माचात्मर्षिता । ४ ख. ग. ङ. °षन्तु ये
५ क. °सान्तर° । ६ ख. ङ. °व ऋषन्त ऋ° । ७ ङ. °र्शनात् । ऋ° । ८ घ. °व सर्वशः त° । ९ क. °र्शनाः । अ
१० ख. ग. घ. ङ. ऋषिर्य° । ११ ख. घ ङ. °पश्चवनस्त° । १२ ख. °था परे । इ° । ङ. °श्चपराः । इ° । १३ ख. घ.
नग्नहू° । १४ घ. °श्च भरद्वाजस्तथैव च । ऋ° । १५ घ. सुचित्तिश्च । १६ ख. ङ. °वित्तिश्च । १७ ग. ङ. °श्च स्याव
ग्वेष परापरः । द° । १८ ख. ग. ङ. °व ऋषिकांश्चैव ये स्मृ° । १९ ख घ. °पि । ऊर्वो° । २० घ. °था । आर्ष्टिषे
२१ ख. घ. ङ. पथ्यश्चो गृ° । २२ क. °श्वारो गृ° । २३ ख. घ. ङ. °ते भृगवो म° ।

(ऋषिलक्षणम्)

अ[1]ङ्गिरा वेधसश्चैवं भाद्वाजोऽथ बाष्कलिः । तथा[3]ऽमृतस्तथा गार्ग्यः शेनी सं[5]हृतिरेव च ॥ ९८
पुरुकुत्सोऽथ मांधाता अम्बरीषस्तथैव च । युवनाश्वः पौरुकुत्सस्त्रसदस्युः सदस्युमान् ॥
आहार्योऽथाजमीढश्च ऋषभो बालिरेव च । पृषदश्वो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ मुद्गलः ॥ १००
उतथ्यश्च भरद्वाजस्तथा वाजश्रवा अपि । आयाप्यश्च मुँविचित्तिश्च वामदेवस्तथैव चँ ॥ १०१
औगजो बृहदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतपास्तथा । कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत्स्मृता अङ्गिरसो वराः ॥
एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ॥ १०२
कश्यपश्चैव वत्सारो विभ्रमो रैभ्य एव च । असितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मवादिनः ॥ १०३
अत्रिरर्चिसनश्चैव श्यामां[10]वांश्चा[11]थ निष्ठुरः । बल्[12]गूतको मुनिर्धीमांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ॥
इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा म[13]हर्षयः ॥ १०४
वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तथैव च पराशरः । चतुर्थ इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरद्वसुः ॥ १०५
षष्ठस्तु मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा । [* एते सप्तर्षयो विप्रा ब्रह्मक्षेत्रनिवासिनः ॥ १०६
ब्रह्मक्षेत्रं महातीर्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । +कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे पितामहनिषेविते ॥ १०७
देवानां च ऋषीणां च मुनीनां तत्र सङ्गमः । ब्रह्मणा च कृतं प्रश्नं क दृष्टौ वायुदेवता ॥ १०८
ऋषिगणैस्तदा प्रोक्तं न दृष्टो (ष्टा) वायुदेवता । इति चिन्तयतां तेषामणुमात्रस्तु दृष्टवान् ॥
दृष्टं पुरं च तत्राऽऽसीद्वायोर्नाम्ना पुरं परम् । [× अष्टादशसहस्राणि द्विजाः संस्थापितास्तदा
शूद्रास्तद्द्विगुणास्तत्र स्थापिता मातरिश्वना । तानुवाच ततो देवो मातरिश्वा महाविभुः ॥ ११६
यूयं मद्भक्तिकर्तारो मन्नाम्ना ख्यातिमाप्नुथ । द्वयं द्वयं तु प्रत्येकं द्विजान्भजत भो द्विजाः ॥
भवतां तु भविष्यन्ति गोत्राद्ये (ण्ये) कादशैव हि । विवाहकालेऽभिमतश्चत्वरस्नानादरः ॥
तत्राकोत्सासिहस्तास्तु रक्ष्याः सुबलिनो नराः । तत्र स्नानं न पश्यन्ति यथाऽन्ये स विधिः शुभः
गोत्रजायाश्च नैवेद्यं तथाकार्यं पृथक्पृथक् । चतस्रः सुभगास्तत्र कुर्युः कुण्डनमादरात् ॥ ११५
एवमेष कुलाचारो भवतां कथितः कियान् । मर्जुनेन च वापीयं भवज्वरविनाशिनी ॥
अस्यां नान्याधिकारोऽस्ति मर्जुने मर्त्यपुङ्गवाः । षट् स्थानानि च मन्नाम्ना दृष्ट्वा पूतो भवेन्नरः ।)
तत्तीर्थं भुवि विख्यातं हनुमान्यत्र जीवितः । त[16]त्र वै स्थापिता विप्रा वायुना ब्रह्मवादिना ॥
देवत्रयाणामादेशाद्धर्मसंक्षणाय च । य[17]त्र रुद्रः स्थिरश्चाऽऽसीद्दिक्षु सर्वासु मूर्तिमान् ॥ ११९
[18]वांडादित्यश्च देवेशः स्थापितो वायुना तदा । कामदः सर्वदः सूर्यो प्रभुरीशः प्रतापवान् ॥
सहस्रकरसंयुक्तः सर्वायुधविभूषितः । रत्नादेवीयुतः श्रीमांस्त्रगाधारस्त्रयीमयः ॥ १२१
सूर्यकुण्डं च तत्राऽऽसीद्ब्रह्मकुण्डमतः परम् । रुद्रकुण्डं हरेः कुण्डमेतत्कुण्डचतुष्टयम् ॥ १२२

---

* एते सप्तर्षय इत्यारभ्य विधेया ब्राह्मणस्य त्वित्यन्तग्रन्थः क. ग. ङ. पुस्तकेषु नास्ति । + इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °ङ्गिरो वे° । २ ख. ग. घ. ङ. °व भर° । ३ ग. घ. ङ °थाचामृतथा । ४ ख. घ. र्ग्यः शनी । ग. ङ. र्ग्यः शिनी° । ° ५ ख. ग. घ. संकृति° । ६ ख घ. सुचित्ति° । ७ ख. च रुगजो बृ° । ८ ख. व. ङ. तमास्त° । ९ क. °द काश्य° । १० ग. ङ. °भावाश्वोऽथ तिष्ठिरः । ११ घ. °थ तिष्ठरः । १२ ङ. ल्गूथको । १३ ङ. °हार्षिगिः । १४ ख. °प्रमितिः । १५ घ. दृष्टो । १६ ख. तत्रैव स्था° । १७ ख. तत्र । १८ ख. वायडा° ।

(* नव दुर्गाः स्थितास्तत्र क्षेत्रसंरक्षणाय च । हरिद्वयं त्रिगुण्येशं तथा यज्ञचतुष्टयम्)॥ १२३
विवाहव्रतचूडासु करं तेषां प्रदीयते । आचारा विविधाः प्रोक्ता वाडवानां प्रयत्नतः ॥ १२४
तावन्तो द्विगुणाः शूद्रा यावन्तो ब्राह्मणाः स्मृताः । कुशरूपा द्विजाः पूर्वं मूर्तिमन्तस्ततः स्थिताः
मन्त्रैर्मन्त्रविदां श्रेष्ठैः कृता वै शास्त्रकोविदैः । वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च॥ १२६
धर्मशालाऽपि बहुला वायुस्थाने महापुरे । रत्नावती स्वर्णमयी गङ्गा चामृतवाहिनी ॥ १२७
कलौ दृषद्वती नाम महापातकनाशिनी । वायुना स्थापितं ह्येतच्छासनं पापनाशनम् ॥ १२८
सुनन्दनं वनं तत्र रम्यं राजर्षिसेवितम् । एतत्स्थानं मया प्रोक्तं सर्वेषां च समासतः ॥ १२९
निरू(रु)पमाश्च ते विप्रा वायुना स्थापिताश्च ये । उपमां चैव देवेशि विधेया ब्राह्मणस्य तु॥]
(+ सुषुम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ बृहस्पतिः । दशमस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १३१
एते चैव हि कर्तारो विधर्मध्वंसकारिणः । लक्षणं ब्राह्मणश्चैतद्विहितं सर्वशाखिनाम् ॥ १३२
हेतुर्हितः स्मृतो धातोर्यान्निहन्त्युदितं परैः । अथ वार्थपरिभाषैर्हितोतिर्गतिकर्मणः ॥ १३३
तथा निर्वचनं ब्रूयाद्वाक्यार्थस्यावधारणम् । निन्दां तामाहुराचार्या यद्दोषान्निन्द्यते वचः ॥१३४
प्रपूर्वाच्छंसतेर्धातोः प्रशंसा गुणवत्तया । इदं त्विदमिदं नेदमित्यानिश्चित्य संशयः ॥ १३५
इदमेव विधातव्यमित्ययं विधिरुच्यते । अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वाद्बुधाः परकृतिः स्मृता ॥
यो ह्यत्यन्ततरोक्तश्च पुराकल्पः स उच्यते । पुरा विक्रान्तवाचित्वात्पुराकल्पस्य कल्पना॥१३७
मन्त्रब्राह्मणकल्पैस्तु निगमैः शुद्धविस्तरैः । अनिश्चित्य कृतामाहुर्व्यवधारणकल्पनाम् ॥ १३८
यथा हीदं तथा तद्वै इदं वाऽपि तथैव तत् । इत्येष ह्युपदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ १३९
इत्येतद्ब्राह्मणस्याऽऽदौ विहितं लक्षणं बुधैः । तस्य तद्वृत्तिरुद्दिष्टा व्याख्याऽप्यनुपदं द्विजैः ॥
मन्त्राणां कल्पनं चैव विधिदृष्टेषु कर्मसु । मन्त्रो मन्त्रयतेर्धातोर्ब्राह्मणो ब्रह्मणोऽनात् ॥ १४१
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ १४२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त ऋषिलक्षणं नामोनषष्ट्यध्यायः ॥ ५९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८२५

अथ षष्ट्यध्यायः ।

महास्थानतीर्थवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतमाहुः सुदुस्तरम् । कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्तन्नो ब्रूहि महामते ॥ १

सूत उवाच—

द्वापरे तु पुरावृत्ते[10] मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं[11] तद्व्यदिष्ये महामते॥ २

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । +धनश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. °रूपो द्विजः पू । २ घ. श्रेष्ठाः । ३ घ. °मा च दशैवेति वि । ४ घ. णं ब्राह्मणस्यैत । ५ ग. घ. °ल्पनम् ° । ६ ख. ग. घ. ङ. तम् । ७ ख. ग. ङ. °ष्टेन क° । घ. °ष्टेन कर्मणा । म । ८ °णोऽणना° । ९ घ. °माहुस्त-दुत्तर° । १० क. तु परा° । ११ ख. घ. ङ. °दं वेदव्यास म° ।

(महास्थानतीर्थवर्णनम्)

परि[1]वृत्ते युगे तात स्वल्पवीर्या द्विजातयः । संवृत्ता युगदोषेण [2]सर्वे चैव यथाक्रमम् ॥ ३
भ्रश्यमानं युग[3]वशादल्पशिष्टं हि दृश्यते । दश[4]साहस्रभागेन ह्यवशिष्टं कृतादिदम् ॥ ४
वीर्यं तेजो बलं वाक्यं सर्वं चैव प्रणश्यति । वेदवेदा हि कार्याः स्युर्मा भूद्वेदविनाशनम् ॥ ५
वेदे नाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्यति । यज्ञे नष्टे देवनाशस्ततः सर्वं प्रणश्यति ॥ ६
आद्यो वेदश्चतुष्पा[5]दैः शतसाहस्र[6]संज्ञितः । पुनर्दशगुणः कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः । वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ ८
ब्रह्मणो वचनात्तात लोकानां हितकाम्यया । तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकल्पनम् ॥ ९
मन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकल्पनम् । प्रत्यक्षेण परोक्षं वै तन्निबोधत सत्तमाः ॥ १०
अस्मिन्युगे कृतो व्यासः पाराशर्यः परंतपः । द्वैपायन इति ख्यातो विष्णोरंशः प्रकीर्तितः ॥
ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन्वेदं व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ शिष्यान्स जग्राह चतुरो वेदकारणात् ॥
जैमिनिं च सुमन्तुं च वैशम्पायनमेव च । पैलं तेषां चतुर्थं तु पञ्चमं लोमहर्षणम् ॥ १३
ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह विधिवद्द्विजम् । यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४
जैमिनिं सामवे[7]दार्थश्रावकं सोऽन्वपद्यत । तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् । १५
इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि । मां चैव प्रतिजग्राह भगवानीश्वरः प्रभुः ॥ १६
[9]एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतु[10]र्धा व्यकल्प[11]यत् । चतुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ १७
आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च । [12]उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥
ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु ॥ १८
ततः स ऋ[13]चमुद्धृत्य ऋग्वेदं समकल्पयत् । हो[14]तृकं कल्प्यते तेन यज्ञवाहं जगद्धितम् ॥ १९
सामभिः सामवेदं च तेनोद्गात्रमरोचयत् । राज्ञस्त्वथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २०
आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गा[15]थाभिः कुलकर्मभिः । पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः २१
यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमथायुजत् । युञ्जानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्च[16]यैः ॥ २२
पदानामुद्धृतत्वाच्च यजूंषि विषमाणि वै । स तेनोद्धृतवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥
प्रयुज्यते ह्यश्वमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३
ऋचो गृहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्द्विधा पुनः । द्विः कृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददात्प्रभुः ॥
इन्द्रप्रमतये चैकां द्वितीयां बाष्कलाय च । चतस्रः संहिताः कृत्वा बाष्कलिर्द्विजसत्तमः ॥
शिष्यानध्यापयामास शुश्रूषाभिरतान्हितान् ॥ २५
[17]बोध्यं तु प्रथमां शाखां द्वितीयामग्निमाठरम् । पाराशरं तृतीयां तु याज्ञवल्क्य[18]मथापराम् ॥ २६
इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां द्विजसत्तमः । अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनम् ॥ २७
सत्यश्रवसमग्र्यं तु पुत्रं स तु महायशाः । सत्यश्रवाः सत्संहितं पुनरध्यापय[19]द्द्विजः ॥ २८

---

१ ख. ग घ. ङ वृत्तं युगं ता° । २ ख. घ. ङ. सर्वे । २ ख. ग. घ. ङ. लं चाल्पं स° । ४ घ. वेदवे° । ङ. वेदे मे देहि । ५ ङ. °दः दशसा° । ६ ख. ग. घ. ङ. संसदि । पु° । ७ ख. ङ. °दार्थ श्रा° ८ ख. ग. घ. °स्य वाको-वाक्यस्य । चैव । ९ ख. घ. °कश्चाऽऽसी° । १० ख र्धा विकल्पयन् । च° । ११ घ. °त् । चातु° । १२ ङ. औद्गात्रं । १३ ख, ग. घ. ङ- °च उद्ध° । १४ ख. घ. ङ. °तृत्वं कल्पयत्तेन । १५ ग. ङ. °थाभिर्द्विजसत्तमः । पु° । १६ ख. घ. यः । पादा° । १७ क. बोधं तु । ग. घ. ङ. परम् । १८ ख. घ. ङ. °मग्रं तु । १९ ख. ङ. द्विजान् ।

(महास्थानतीर्थवर्णनम्)

सोऽपि [1]सत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्विभुः। सत्यश्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम्॥ २९

अभवंस्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहौजसः। सत्यश्रि[2]यैस्तु विद्वांसः शास्त्रग्रहणतत्पराः॥ ३०

[3]शाकल्यः प्रथमस्तेषां तस्मादन्यो [4]रथान्तरः। वाष्कलिश्च भरद्वाज इतिशाखाप्र[5]वर्तकाः॥ ३१

देवमित्रस्तु शाकल्यो ज्ञानाहंकारगर्वितः। जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमाद्विजः॥ ३२

शांशपायन उवाच—

कथं विनाशमगमत्स मुनिर्ज्ञानगर्वितः। जन[6]कस्याश्वमेधेन कथं वादो बभूव ह॥ ३३

किमर्थं चाभवद्वादः केन सार्धमथापि वा। सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्ष्व विदितं तव॥

ऋषीणां तु वचः श्रुत्वा तदुत्तरमथाब्रवीत्॥ ३४

सूत उवाच—

जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः। ऋषीणां तु सहस्रा[7]णि तत्राऽऽजग्मुरनेकशः॥

राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः॥ ३५

आगतान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वा जिज्ञासाऽस्याभवत्ततः। को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयो भवेत्

इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः॥ ३६

गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः। ग्रामान्रत्नानि दासांश्च मुनीन्प्राह नराधिपः॥

सर्वानहं प्रपन्नोऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः॥ ३७

यदेतदाहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत्। तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः॥ ३८

जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्ते श्रुतिक्षमाः। दृष्ट्वा धनं महासारं धनबुद्ध्या जिघृक्षवः॥

आह्वयांचक्रुरन्योन्यं वेदज्ञानमदोल्बणाः॥ ३९

मनसा गतचित्तास्ते ममेदं धनमित्युत। ममैवैत[11]न्नवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा वि[12]कल्प्यते॥

इत्येवं धनदोषेण वादांश्चक्रुरनेकशः॥ ४०

तथाऽन्यस्तत्र वै विद्वान्ब्रह्मवाहसुतः कविः। याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मवित्तमः॥ ४१

ब्रह्मणोऽङ्गात्समुत्पन्नो वाक्यं प्रोवाच सुस्वरम्। शिष्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतद्गृहाण भो॥

नयस्व च गृहं वत्स ममैतन्नात्र संशयः। स[13]र्ववेदेष्वहं वक्ता नान्यः कश्चित्तु मत्समः॥

यो वा न प्रीयते विप्रः समे ह्वयतु मा चिरम्॥ ४३

ततो ब्रह्मार्णवः क्षुब्धः समुद्र इव संप्लवे। तानुवाच ततः स्वस्थो याज्ञवल्क्यो हसन्निव॥ ४४

क्रोधं मा का[14]र्षुर्विद्वांसो भवन्तः सत्यवादिनः। वदामहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परम्॥ ४५

ततोऽभ्युपागमंस्तेषां वादा जग्मुरनेकशः। सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसंभवैः॥ ४६

लोके वेदे तथाऽध्यात्मे विद्यास्थानैरलंकृताः। शापोत्तमगुणैर्युक्ता नृ[15]पौघपरिवर्जनाः॥ ४७

वादाः समभवंस्तत्र धनहेतोर्महात्मनाम्॥ ४७

---

१ ख. सत्यं परं। २ ग. ङ. °यस्य वि°। ३ ख घ. शावल्यः। ४ घ. रथन्तरः। ५ ख. घ. °द्द्विजाः। शां°। ६ घ. °काय सं यज्ञे वै क°। ७ ख. °णि समाज°। ८ ख. ग. ङ. दासीश्चि। ९ क °वः। श्रद्धयां। १० क. ग °तवित्ता°। ११ ग. ङ. °न्नवाऽन्यस्य ब्रू°। १२ ग. घ. ङ. °कत्थसे। इ°। १३ ख. ग. घ. ङ. °र्ववादेष्व°। १४ ख. ग. घ. °कार्षविद्वां°। १५ ख. ग. ङ नृपोद्यप°।

ऋषयस्त्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यस्तथैकतः । सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन धीमता ॥
एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमथाब्रुवन् ॥ ४८
तान्विजित्य मुनीन्सर्वान्ब्रह्मराशिर्महाद्युतिः । शाकल्यमिति होवाच वादकर्तारमञ्जसा ॥ ४९
शाकल्य वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे । पूर्णस्त्वं जडमानेन वाताध्मातो यथा दृतिः ॥ ५०
एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्रास्यलोचनः । प्रोवाच याज्ञवल्क्यं तं पौरुषं मुनिसंनिधौ ॥ ५१
त्वमस्मांस्तृणवत्कृत्वा तथैवेमान्द्विजोत्तमान् । विद्याधनं महासारं स्वयंग्राहं जिघृक्षसि ॥ ५२
शाकल्येनैवमुक्तः स याज्ञवल्कः समब्रवीत् । ब्रह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ५३
कामश्चार्थेन संबद्धस्तेनार्थं कामयामहे । कामप्रश्नवना विप्राः कामप्रश्नान्वदामहे ॥ ५४
पणश्चैषोऽस्य राजर्षेस्तस्मान्नीतं धनं मया । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ॥
याज्ञवल्क्यमथोवाच कामप्रश्नार्थवद्वचः ॥ ५५
ब्रूहीदानीं यथोद्दिष्टान्कामप्रश्नान्यथार्थतः । ततः समभवद्वादस्तयोर्ब्रह्मविदोर्महान् ॥ ५६
साग्रं प्रश्नसहस्रं तु शाकल्यस्याब्रवुत । याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वानृषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७
शाकल्ये चापि निर्वादे याज्ञवल्क्यस्तमब्रवीत् । प्रश्नमेकं ममापि त्वं वद शाकल्य कामिकम् ॥
शापः पणोऽस्य वादस्य अब्रुवन्मृत्युमाव्रजेत् ॥ ५८
अथ सन्नोदितं प्रश्नं याज्ञवल्क्येन धीमता । शाकल्यस्तमविज्ञाय सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ ५९
एवं मृतः स शाकल्यः प्रश्नव्याख्यानपीडितः । एवं वीदृश सुमहानासीत्तेषां धनार्थिनाम् ॥
ऋषीणां मुनिभिः सार्धं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ॥ ६०
सर्वैः पृष्टांस्तु संप्रश्नाञ्जनशोऽथ सहस्रशः । व्याख्याय वै पुनस्तेषां प्रश्नसारं महामतिः ॥ ६१
याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो दिव्यं [illegible] । जगाम वै गृहं स्वस्थः शिष्यैः परिवृतो वशी
देवमित्रस्तु शाकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः । चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान्पदवित्तमः ॥ ६३
तच्छिष्या अभवन्पञ्च मुद्गलो गालकस्तथा । खालीयश्च तथा मत्स्यः शाशरेयस्तु पञ्चमः ॥ ६४
प्रोवाच संहितास्तिस्रः शाकपूर्णिरथेतरः । निरुक्तं च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः ॥ ६५
तस्य शिष्यास्तु चत्वारः केजवो दालकिस्तथा । [* धर्मशर्मा देवशर्मा सर्वे व्रतधरा द्विजाः ॥
शाकल्ये तु मृते सर्वे ब्रह्मघ्नास्ते बभूविरे । तदा चिन्तां परां प्राप्य गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
ताञ्ज्ञात्वा चेतसा ब्रह्मा प्रेषितः पवने पुरे । तत्र गच्छत यूयं वः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥ ६८
द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै वालुकेश्वरम् । एकादश तथा रुद्रान्वायुपुत्रं विशेषतः ॥
कुण्डे चतुष्टये स्नात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. ङ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ग. घ. ङ. °च पद° । २ क. घ. °सा । साक° । ३ क. ख. पुरुषं । ४ क. ग. °क्तः । स्याज्ञ° । ५ ख. ग. घ. ङ. त्वं शाकल्य वद का° । ६ घ. ङ. वादः स सु° । ७ क. ग. °थिभिः । ऋ° । ८ ग. घ. ङ. °वह । स° । ९ ख. ग. घ. पृष्टस्तु । १० ग. घ. ङ. य नैपुणेनैषां ११ ख.घ. ङ. °हामतिः । १२ ग. ङ. स्वस्थं शि° १३ ख. ग. घ. ङ. तस्य शिष्या भ° । १४ ग. घ ङ. °यश्च प° । १५ ख. °पूर्णिर° । ग. ङ. °पूणिर° । घ. °पूणीर° । १६ घ. °रः कैजवो वामनस्तं° । ङ. °रः कैजवोद्दाल° । १७ ख. केजवो वामनस्त° । १८ ख. घ. सद्यो ब्र° । १९ ख घं. °म् । तं ज्ञा° । २० ख. घ. हत्या गमिष्यति । स° ।

सर्वे शीघ्रतरा भूत्वा तत्पुरं समुपागताः । स्नानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतम् ॥ ७०
उत्तरेश्वरं नमस्कृत्य वाडवानां प्रसादतः । सर्वे पापविनिर्मुक्ता गतास्ते सूर्यमण्डलम् ॥ ७१
तदा प्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनम् । वायोः पुरं पवित्रं च वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२
अञ्जनीगर्भसंभूतो हनुमान्पवनात्मजः । यदा जातो महादेव हनुमान्सत्यविक्रमः ॥
तदैव निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मयोनिना ॥ ७३
उर्व्यां जातास्तु ये शूद्रा ब्राह्मणानां निवेदिताः । वृत्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञार्थं करस्तेषु कृतो महान् ॥
अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् । गोघ्नो वाऽपि कृतघ्नो वा सुरापी गुरुतल्पगः ॥
वडादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महास्थानतीर्थवेदशास्त्रप्रणयनवर्णनं नाम षष्ट्योऽध्यायः ॥ ६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९००

अथैकषष्ट्योऽध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तनम् ।

ऋषय ऊचुः—

भारद्वाजो याज्ञल्क्यो गार्ल्किः सालकिस्तथा] धीमाञ्शतवलाकश्च नैगमश्च द्विजोत्तमः ॥ १
बाष्कलिश्च भरद्वाजस्तिस्रः प्रोवाच संहिताः । रथीतरो निरुक्तं च पुनश्चक्रे चतुर्थकम् ॥ २
त्रयस्तस्याभवञ्शिष्या महात्मानो गुणान्विताः । धीमान्नन्दायनीयश्च पन्नगारिश्च बुद्धिमान् ॥
तृतीयश्चाऽऽर्यवस्ते च तपसा संशितव्रताः ॥ ३
वीतरागा * महातेजाः संहिताज्ञानपारगाः । इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्तिताः॥४
वैशम्पायनगोत्रोऽसौ यजुर्वेदं व्यकल्पयत् । षडशीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजुषां शुभाः ॥ ५
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्ते विधानतः। एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः ॥
षडशीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः । ६
सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्तिताः । त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवमे शुभे ॥ ७
उदीच्या मध्यदेशाश्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः । श्यामायनिरुदीच्यानां प्रधानः संबभूव ह ॥ ८
मध्यदेशप्रतिष्ठानामारुणिः प्रथमः स्मृतः । आलम्बिरादिः प्राच्यानां त्रयोदश्यादयस्तु ते ॥ ९
इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनो द्विजाः । ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतं जिज्ञासवोऽब्रुवन् ॥
चरकाध्वर्यवः केन कारणं ब्रूहि तत्त्वतः । किंचीर्णं कस्य हेतोश्च चरकत्वं च भेजिरे ॥
इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ११

---

* आर्षत्वादेकवचनम् ।

---

१ ख. कृत्वा वि° । २ ख. सर्वपा° । ३ क. ख. °भूतह° । ४ घ. देवो ह° । ५ क. तदेवं । ख. तदेदं । ६ ख. वायडा° । ७ ख. भरद्वाजो । ८ ख. °लविः सा° । घ. °लविः सा° । ९ ख. ग. घ. °श्चाऽऽर्जव° । १० ख. घ. °धानं सं° । ११ क. °मः स्तुतः । १२ ग. ङ. °दिनां द्वि° ।

सूत उवाच—

कार्यमासीदृषीणां च किंचिद्ब्राह्मणसत्तमाः । मेरुपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितम् ।
यो नोऽत्र सप्तरात्रेण नाऽगऽच्छेद्द्विजसत्तमाः । स कुर्याद्ब्रह्मवध्यां वै समयो नः प्रकीर्तितः॥ १
ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवर्जिताः । प्रययुः सप्तरात्रेण यत्र संधिः कृतोऽभवत् ॥ १
ब्राह्मणानां तु वचनाद्ब्रह्मवध्यां चकार सः । शिष्यानथ समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत्॥ १
ब्रह्मवध्यां चरध्वं वै मत्कृते द्विजसत्तमाः । सर्वे यूयं समागम्य ब्रूतं मैतद्धितं वचः ॥ १

याज्ञवल्क्य उवाच—

अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्विमे । बलं चोत्थापयिष्यामि तपसा स्वेन भावितः ॥ १
एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो याज्ञवल्क्यमथाब्रवीत् । उवाच यत्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ १
एवमुक्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः । रुधिरेण तथाक्तानि छर्दित्वा ब्रह्मवित्तमः ॥ १
ततः स ध्यानमास्थाय सूर्यमाराधयद्द्विजाः[4] । सूर्यब्रह्म यदुच्छिन्नं खं गत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २
ततो यानि गतान्यूर्ध्वं यजूंष्यादित्यमण्डलम् । तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरातये ।
अश्वरूपाय मार्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २
यजूंष्यऽधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च । अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ।
ब्रह्महत्या तु यैश्चीर्णा चरणाच्चरकाः स्मृताः । वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः
इत्येते चरकाः प्रोक्ता वाजिनस्तान्निबोधत । याज्ञवल्क्यस्य शिष्यास्ते कण्ववैधेयशालिनः ।
मध्यन्दिनश्च शापेयी विदिग्धश्चाप्य उद्दलः । ताम्रायणश्च वात्स्यश्च तथा गालवशैषिरी[7]
आटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ॥ २
इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः[10] । शतमेकाधिकं कृत्स्नं यजुषां वै[11] विकल्पकाः ।
पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमथ जैमिनिः । सुमन्तुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥
+ सुकर्माणं सुतं सुत्वा[12] पुत्रमध्यापयत्प्रभुः । २
स सहस्रमधीत्याऽऽशु सुकर्माऽप्यथ संहिताः । प्रोवाचाथ सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २
अनध्यायेष्वधीयानांस्ताञ्जघान शतक्रतुः । प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २
क्रुद्धं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्मै ददौ पुनः । भाविनौ ते महावीर्यौ शिष्यावनलवर्चसौ ॥ ३
अधीयानौ महाप्राज्ञौ[13] सहस्रं संहितावुभौ । एतौ[14] सुरौ महाभागौ मा क्रुध्य द्विजसत्तम ॥ ३
इत्युक्त्वा वासवः श्रीमान्सुकर्माणं यशस्विनम् । शान्तक्रोधं द्विजं दृष्ट्वा[18] तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३
तस्य शिष्यो भवेद्धीमान्[15]पौष्यञ्जी[16] द्विजसत्तमाः । हिरण्यनाभः[17] कौशिल्यो द्वितीयोऽभून्नराधिपः।

+ इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. ङ. °त्तमः । स । २ ङ. °गत्य ब्रू° । ३ क. ख. °तमेत° । ४ ख. ङ. द्विजः । ५ क. °ह्मरीत°
६ ख. ङ. °श्चाथ उ° । ७ ग ङ. °री । अटेवी । ८ घ. आटेवी । ९ ख. घ. ङ. पर्णो । १० ख. घ. ङ. संमताः
११ ख. ग. घ. ङ. ये । १२ ङ. श्रुत्वा । १३ घ. °हात्मानौ स° । १४ घ. ङ. एते सुरा महाभाग मा । १५ ख. ङ
भवद्धी° । १६ ख. घ ङ. °ष्यञ्जिर्द्विज° । १७ ख. घ. °नाभिः कौ° । १८ क. °शिक्यो द्वि° ।

अध्यापयंत्तु पौष्यञ्जी[3] सहस्रार्धं तु संहिताः । ते नाम्नोदीच्यसामान्याः शिष्याः पौष्यञ्जिनः शुभाः
शतानि पञ्च कौशिल्यः संहितानां च वीर्यवान् । शिष्या हिरण्यनाभस्य स्मृतास्ते प्राच्यसामगाः॥
लौकाक्षी कुथुमिश्चैव कुशीती लाङ्गलिस्तथा । पौष्यञ्जिशिष्याश्चत्वारस्तेषां भेदान्निबोधत ॥ ३६
राणायनीयः सहितण्डिपुत्रस्तस्मादन्यो मूलचारी सुविद्वान् ।
सकैतिपुत्रः सहसात्यपुत्र एतान्भेदान्वित्त लोकाक्षिणस्तु ॥ ३७
त्रयस्तु कुथुमेः पुत्रा औरसो रसपासरः । भागवित्तिश्च[6] तेजस्वी त्रिविधाः कौथुमाः स्मृताः ॥
शौरिद्युः शृङ्गिपुत्रश्च द्वावेतौ चरितव्रतौ । राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदौ ॥ ३९
प्रोवाच संहितास्तिस्रः शृङ्गिपुत्रो महातपाः । चैलः प्राचीनयोगश्च सुरालश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४०
प्रोवाच संहिताः षट् तु पाराशर्यस्तु कौथुमः । आसुरायणवैशाख्यौ वेदवृद्धपरायणौ ॥ ४१
प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांश्च पतञ्जलिः । कौथुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य षट् स्मृताः ॥
लाङ्गलिः शालिहोत्रश्च षट्षट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२
भालुकिः कामहानिश्च जैमिनिर्लोमगायिनिः । कण्डुश्च कोहलश्चैव षडेते लाङ्गलाः स्मृताः ॥
एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ ४३
ततो हिरण्यनाभस्य कृतशिष्यो नृपात्मजः । सोऽकरोच्च चतुर्विंशत्संहिता द्विपदां वरः ॥
प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥ ४४
राडश्च महवीर्यश्च पञ्चमो वाहनस्तथा । तालकः पाण्डकश्चैव कालिको राजिकस्तथा ॥
गौतमश्चाजबस्तश्च सोमराजो[12]ऽपतत्ततः ॥ ४५
पृष्ठघ्नः परिकृष्टश्च उलूखलक एव च । यवीयसश्च वैशालो अङ्गुलीयश्च कौशिकः ॥ ४६
सालिमञ्जरिसत्यश्च कापीयः कानिकश्च यः[13] । पराशरश्च धर्मात्मा इति क्रान्तास्तुसामगाः ॥ ४७
सामगानां तु सर्वेषां श्रेष्ठौ द्वौ तु प्रकीर्तितौ । पौष्यजिश्च[14] कृतिश्चैव संहितानां विकल्पकौ ॥ ४८
अथर्वाणं द्विधा कृत्वा सुमन्तुरददाद्द्विजाः । कबन्धाय गुरुः कृत्स्नं स च विद्यायथाक्रमम् ॥ ४९
कबन्धस्तु द्विधा कृत्वा पथ्यायैकं पुनर्ददौ । द्वितीयं वेदस्पर्शाय स चतुर्धाऽकरोत्पुनः ॥ ५०
मोदो ब्रह्मबलश्चैव पिप्पलादस्तथैव च । शौष्कायनिश्च[16] धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनः स्मृतः ॥
वेदस्पर्शस्य चत्वारः शिष्यास्त्वेते दृढव्रताः ॥ ५१
पुनश्च त्रिविधं विद्धि पथ्यानां भेदमुत्तमम् । जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः ॥
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकं तु बभ्रवे[17] । द्वितीयां संहितां धीमान्सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३
सैन्धवो मुञ्जकेशाय भिन्ना सा च द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ॥
चतुर्थोऽङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ ५४
श्रेष्ठास्त्वथर्वणो ह्येते संहितानां विकल्पनाः । षड्शः कृत्वा मयाऽप्युक्तं पुराणमृषिसत्तमाः ॥

---

१ ख. ग घ. ङ. °यत पौष्यञ्जिः स° । २ क. नान्योदी° । ३ क. कौशिक्यः । ४ ख. ग. घ. ङ. लोकाक्षिः । ५ घ. ग. औरसा । ६ ख. ग. घ. ङ. °नीयि सौ° । ७ ख. घ. ङ. °पाः । चौलः । ८ ख. घ. °लिगोत्रस्तु षड्बै प्रो° । ९ क. °यिनः । क° १० क कण्डश्च । ११ ग. घ. °डश्चन्मह° । १२ ग. ङ. °जायतन्ततः । १३ ग. घ. यः पारा° । १४ ग. घ. ङ. पौष्यिञ्जिश्च । १५ क. पुनः । १६ क. ङ. शौक्राय° । ग. शौकाय° । १७ ख. ङ. बभ्रुवे ।

आत्रेयः सुमतिर्धीमान्काश्यपो ह्यकृतव्रणः । भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वशिष्ठो मित्रयुश्च यः ॥
सावर्णिः सौमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः ॥ ५
एते शिष्या मम ब्रह्मन्पुराणेषु दृढव्रताः । त्रिभिस्तिस्रः कृतास्तिस्रः संहिताः पुनरेव हि ॥
काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शांशपायनः । मामिका च चतुर्थी स्यात्सा चैषा पूर्वसंहिता ।
सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्थवाचिकाः । पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ॥
चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शांशपायनिकामृते ॥ ५
लोमहर्षणिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः । सावर्णिकास्तृतीयास्ता यजुर्वाक्यार्थपण्डिताः ।
शांशपायनिकाश्चान्या नोदनार्थविभूषिताः । सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च ॥ ६
एताः पञ्चदशान्याश्च दशान्या दशभिस्तथा । वालखिल्याः सहप्रैषाः ससावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
अष्टौ साम सहस्राणि सामानि च चतुर्दश । आरण्यकं सहोमं च एतद्गायन्ति सामगाः ॥ ६
द्वादशैव सहस्राणि छन्द आध्वर्यवं स्मृतम् । यजुषां ब्राह्मणानां च तथा व्यासो व्यकल्पयत्
सग्राम्यारण्यकं तत्स्यात्समन्त्रकरणं तथा । अतः परं कथानां तु पूर्वा इति विशेषणम् ॥ ६
ग्राम्यारण्यं समन्त्रं च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतम् । तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ।
तथैव तैत्तिरीयाणां परक्षुद्रा इति स्मृतम् ॥ ६
द्वे सहस्रे शतेन्यूने वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसंख्यातो ब्राह्मणं तु चतुर्गुणम् ॥ ६

अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टावशीतिरन्यान्यधिकश्च पादः ॥
एतत्प्रमाणं यजुषामृचां च सशुक्रियं साखिलयाज्ञवल्क्यम् ॥ ६

तथा चरणविद्यानां प्रमाणं संहितां शृणु । षट्साहस्रमृचामुक्तमृचः षड्विंशतिः पुनः ॥
एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्ष्यति ॥ ६
एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः । ऋचां दश सहस्राणि अशीतिस्त्रिशतानि च ॥७
सहस्रमेकं मन्त्राणामृचामुक्तं प्रमाणतः । एतावद्भृगुविस्तारमन्यच्चाथर्विकं बहु ॥ ७
ऋचामथर्वणां पञ्च सहस्राणि विनिश्चयः । सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिर्विंशतिं विना ॥ ७
एतदाङ्गिरसा प्रोक्तं तेषामारण्यकं पुनः । इति संख्या प्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च॥ ७
कर्तारश्चैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च । सर्वमन्वन्तरेष्वेवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७
प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे स्मृताः । अनित्यभावाद्देवानां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः
मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिश्चयः । द्वापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतीनां परिकीर्तिताः ॥ ७
एवं वेदं तदा न्यस्य भगवानृषिसत्तमः । शिष्येभ्यश्च पुनर्दत्त्वा तपस्तप्तुं गतो वनम् ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्यैस्तु शाखाभेदास्त्विमे कृताः ॥ ७
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश ॥ ७
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्यास्त्वष्टादशैव तु ॥ ७

---

१ क. ख. ङ. °र्णिः सोम° । २ ग. घ. ङ. °ला ततः । ३ ख. ग. घ. ङ. °पिका प° । ४ ख. ग. °कां तृतीया स्याद्यजुर्वाक्या° । ५ ङ °नार्थ वि° । ६ क समप्रैषाः स° । ७ क. ग. यथा । ८ ख. ग. घ. ङ. °द्यानां प्र ९ क. °वक्षति । १० ख. ग. ङ. °त्तरा । ऋ° । ११ ग. घ. ङ. °तिर्त्रिंश° । १२ ख. °त्रिदशानि । १३ ग. °स्राणीति नि° । १४ ख. ग. घ. ङ. °रसां प्रो° । १५ ख. घ. ङ. भेदहे° । १६ क. घ. श्रुतानां । १७ ख. घ. °तुर्थस्तु वि

ज्ञेया[1] ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो[2] देवर्षयः पुनः । राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्र[3]कृतयस्त्रयः ॥
तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः संशितव्रतैः ॥ ८०
कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरोऽत्रिषु । पञ्चस्वेतेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः ॥
यस्मादृषन्ति ब्रह्माणं तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥ ८१
धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च । प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ ८२
देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निबोधत । देवर्षी[4] धर्मपुत्रौ तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३
बालखिल्यः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु । कुबेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूष[5]स्याचलः स्मृतः ॥
पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ । ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद्देवर्षयः स्मृताः ॥ ८५
मानवे वैषये[6] वंशे ऐडवंशे च ये नृपाः । ऐडा ऐक्ष्वाकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥ ८६
ऋषन्ति रञ्जनाद्यस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥ ८७
देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः । इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥ ८८
अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणैस्तथा । एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥ ८९
देवर्षयस्तथाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९०
संबुद्धास्तु स्वयं ये तु संबद्धा ये च वै स्वयम् । तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनो[णो]दितम्
मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्यात्सर्वगाश्च ये । इत्येते ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजनृपास्तु ये ॥ ९२
एतान्भावानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः । स[8]प्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ९३
दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः । बु[9]द्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्र[10]प्रावर्तकाश्च ये ॥ ९४
षट्कर्माभिरता नित्यं शा[11]लिनो गृहमेधिनः । तुल्यैर्व्यवहरन्ति स्म अ[12]दृष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५
अग्राम्यैर्वर्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः । कुटुम्बिन ऋद्धिमन्तो बाह्यान्तरनिवासिनः ॥ ९६
कृतादिषु युगा[13]ख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः । वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमं तु वै ॥ ९७
प्राप्ते त्रेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह । प्रवर्तयन्ति ये वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः ॥
तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ ९९
जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि । एवं समेत्याविच्छेदा[14]द्वर्तयन्त्यायुगक्षयात् ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनाम् ॥ ९९
अर्यम्णो दक्षिणा ये तु पितृया[15]णं समाश्रिताः । दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥
गृहमेधिनां च संख्येयाः श्मशानान्याश्रयन्ति ते । अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥
ये श्रूयन्ते दिवं प्राप्ता ऋषयो ह्यूर्ध्वरेतसः । मन्त्रब्राह्मणकर्तारो जायन्ते ह युगक्षये[16] ॥
एव... ...भानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः । कल्पनां भाष्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः क्षये ॥
+क्रियते तैर्विवरणं त्रेतादौ संयुगे प्रभुः ॥ १०३

+ इदमर्धं नास्ति क. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ख. घ. °या देवर्ष° । २ °भ्यो ब्रह्मर्ष° । ३ ग. ङ. °प्रभृत° । ४ ख. घ. °वर्षिघ° । ५ घ. °षश्चाव° । ६ घ. वैयवे व° । ७ ख. ग. ङ. °त वारिषैर्यु° । घ. °त वा ऋषैर्यु° । ८ सप्त ते । ९ ख. घ. बुब्द्ध । १० क. ग. घ. °त्र प्रव° । ११ ग. घ. शालीना गृ । १२ ख. ग. घ. ङ. अदुष्टैः । १३ ख. ग. घ. ङ. °गाख्यासु सर्वास्वेव । १४ घ. °दाद्वर्धय° । १५ क. घ. ङ. °यानं स° । १६ ग. ङ. °ये । क्रियते तैर्व्यवयतितं° । भ° ।

भविष्ये द्वापरे चैव द्रौणिर्द्वैपायनः पुनः । वेदव्यासो[1] ह्यतीतेऽस्मिन्भविता सुमहातपाः ॥ १०४
भविष्यन्ति भविष्येषु शाखाप्रणयनानि तु । तस्मै तद्ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययम् ॥१०५
तपसा कर्म संप्राप्तं कर्मणा[3] हि ततो यशः । यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥
अव्ययादमृतं शुक्रममृतात्सर्वमेव हि । ध्रुवमेकाक्षरमिदं स्वात्मन्येव व्यवस्थितम् ॥
बृहत्त्वाद्बृंहणाच्चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ १०७
प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवः स्वरिति स्मृतम् । ऋग्यजुः सामाथर्वाणं यत्तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ १०८
+जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितम् । महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०९
अगाधपारमक्षय्यं जगत्संमोहनालयम् । सप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ ११०
सांख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिः संर्गदमात्मनः । यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिब्रह्म शाश्वतम् ॥ १११
प्रधानमात्मयोनिश्च गुह्यं सत्त्वं च शब्द्यते । अविभागस्तथा शुक्रमक्षरं बहुवाचकम् ॥
परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२
कृते पुनः क्रिया नास्ति कुत एवाकृतक्रिया । सकृदेव कृतं सर्वं यद्वै लोके कृताकृतम् ॥ ११३
श्रोतव्यं वै श्रुतं वाऽपि तथैवासाधुसाधुताम् । ज्ञातव्यं चाथ मन्तव्यं स्पृष्टव्यं भोज्यमेव च ॥
द्रष्टव्यं चाथ श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वाऽथ किंचन ॥ ११४
दर्शितं यदनेनैव ज्ञानं तद्वै सुरर्षिणाम्[11] । यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥
सर्वाणि सर्वान्[12]सर्वांश्च भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५
यदा यत्क्रियते येन तदा तत्सोऽभिमन्यते । *येनेदं क्रियते पूर्वं तदन्येन विभावितम् ॥
यदा तु क्रियते किंचित्केन चिद्व्राह्मयं क्वचित् । तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तॄणां प्रतिभाति वै ॥ ११७
विरक्तं[14] चातिरिक्तं च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये । धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मृत्युश्चामृतमेव च ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगधोभागस्तस्यैवादृष्टकारणम् ॥ ११८
स्वायंभुवोऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । प्रत्येकं[15]विद्यं भवति त्रेतास्विह पुनः पुनः ॥ ११९
व्यस्यते ह्येकविद्यं तद्द्वापरेषु पुनः पुनः । ब्रह्मा चैतदुवाचाऽऽदौ तस्मिन्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२०
आवर्तमाना ऋषयो युगाख्यासु पुनः पुनः । कुर्वन्ति संहिता ह्येते जायमानाः परस्परम् ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि श्रुतर्षीणां स्मृतानि वै । ता एव संहिता ह्येते[16] आवर्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२
श्रिता दक्षिणपन्थानं ये श्मशानानि भेजिरे । युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः
द्वापरेष्विह सर्वेषु संहितांश्च श्रुतर्षिभिः । तेषां गोत्रेष्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ॥
ताः शाखास्तत्र कर्तारो भवन्तीह युगक्षयात् ॥ १२४

+ नास्त्ययं श्लोकः ख. घ. पुस्तकयोः । * इदमर्धस्थाने मयेदं क्रियते पूर्वं नैतदन्येन भावितमिति ख. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. घ. ङ. व्यासे ह्य° । २ ङ. तपसा कर्मणा प्राप्तं कर्मणा वाऽपि तेजसः । पुनश्च तेजसा सत्यं सत्येनाम्भोभिरव्ययम् । प्राप्तं ब्रह्यामृतं शुक्रं ब्रह्मैवामृतमुच्यते । ३ घ. °र्मणा प्राप्तं कर्मणा वाऽपि तेजसा । पुनश्च तेजसा सत्यं सत्येनाम्भोधिमव्ययम् । तपसा कर्मणा प्राप्तं ब्रह्मैवामृतमुच्यते । ध्रु° । ४ क. °थर्वरूपिणे ब्र° । ५ क. घ. °गाधापर° । ६ ख. °गतिरात्म° । ७ घ. दृश्यते । ८ घ. °थैव साध्वसा° । ९ °प्रष्टव्यं° । १० ग. घ. ङ. घ्रातव्यं । ११ घ. ङ. °र्षिणा । यत्रद° । १२ ख घ. ङ. सर्वे । १३ घ. भवेत् । १४ ख. घ. °तिरक्तं । १५ ख. °कवेद्यं । १६ ख. ह्येता आ° । १७ ख. ग. घ. ङ. °तास्तु श्रु° ।

एवमेव तु विज्ञेयं व्यतीतानागतेष्विह । मन्वन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ , १२५
अतीतेषु अतीतानि वर्तन्ते सांप्रतेषु च । भविष्याणि च यानि स्युर्वर्ण्यन्तेऽनागतेष्वपि ॥
पूर्वेण पश्चिमं ज्ञेयं वर्तमानेन चोभयम् । एतेन क्रमयोगेन(ण)मन्वन्तरविनिश्चयः ॥ १२७
एवं देवाश्च पितर ऋषयो मनवश्च ये । मन्त्रैः सहोर्ध्वं गच्छाति ह्यावर्तन्ते च तैः सह ॥ १२८
जनलोकात्सुराः सर्वे पशुकल्पात्पुनः पुनः । पर्याप्तकाले संप्राप्ते संभूता नैव[ध]नस्य तु ॥ १२९
अवश्यंभाविनाऽर्थेन संबध्यन्ते तदा तु ते । ततस्ते दोषवज्जन्म पश्यन्ते रागपूर्वकम् ॥ १३०
निवर्तते तदा वृत्तिस्तेषामादोषदर्शनात् । एवं देवयुगानीह दश कृत्वा निवर्तते ॥ १३१
जनलोकात्तपोलोकं गच्छन्तीहानिवर्तनम् । एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ॥
निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिः सह ॥ १३२
न शक्यमानुपूर्वेण तेषां वक्तुं सविस्तरान् । अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ॥
मन्वन्तराण्यतीताानि यानि कल्पैः पुरा सह । पितृभिर्मुनिभिर्देवैः सार्धं सप्तर्षिभिश्च वै ॥
कालेन प्रतिसृष्टानां युगानां च निवर्तनम् ॥ १३४
एतेन क्रमयोगेन(ण)कल्पमन्वन्तराणि तु । सप्रजानि व्यतीतानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३५
मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च संभवः । देवतानामृषीणां च मनोः पितृगणस्य च ॥ १२६
न शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि । विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ॥
मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निबोधत ॥ १३७
देवतानामृषीणां च संख्यानार्थविशारदैः । त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजैः
सप्तषष्टिस्तथाऽन्यानि नियुतानि च संख्यया । विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं सांधिकाद्विना ॥
मन्वन्तरस्य संख्यैषा मानुषेण प्रकीर्तिता । वत्सरेणैव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरं मनोः ॥ १४०
अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतम् । द्विपञ्चाशत्तथाऽन्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥
चतुर्दशगुणो ह्येष काल आभूतसंप्लवः । पूर्णं युगसहस्रं स्यात्तदहर्ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ १४२
तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सह देवर्षिदानवैः ॥
प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं देवदेवं महेश्वरम् ॥ १४३
स स्रष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः । इत्येष स्थितिकालो वै मनोर्देवर्षिभिः सह ॥१४४
सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसंधिं निबोधत । युगाख्या या समुद्दिष्टा प्रागेवास्मिन्मयाऽनघाः ॥
कृतत्रेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतम् । तदेकसप्ततिगुणं परिवृत्तं तु साधिकम् ॥
मनोरेतमधीकारं प्रोवाच भगवान्प्रभुः ॥ १४६
एवं मन्वन्तराणां तु सर्वेषामेव लक्षणम् । अतीतानागतानां वै वर्तमानेन कीर्तितम् ॥ १४७
इत्येष कीर्तितः सर्गो मनोः स्वायंभुवस्य ह । प्रतिसंधिं तु वक्ष्यामि तस्य चैवापरस्य तु ॥
मन्वन्तरं यथा पूर्वमृषिभिर्दैवतैः सह । अवश्यंभाविनाऽर्थेन यथा तद्वै निवर्तते ॥ १४९

---

१ घ. °तेष्विह । पू° । २ ख. ग. घ. ङ. °र्यासका° । ३ ख. घ. नैधन° । ४ ख. घ. ङ. °वश्यभा° । ५ ख. घ. °श्यन्तो राजपु° । ६ ख. घ. °रात् । अ° । ७ क° °यं सोऽधिकान्विना । घ. ङ. °यं सांधिकान्विना । ८ ख. ग. घ. ङ. °म् । द्वाप° । ९ ङ. °तानां क° । १० क. °या तत्र । कृ° । ११ घ. °धितम् । म° । १२ क. °रेकम° ।

अस्मिन्मन्वन्तरे पूर्वं त्रैलोक्यस्येश्वरास्तु ये । सप्तर्षयश्च देवास्ते पितरो मनवस्तथा ॥
मन्वन्तरस्य काले तु संपूर्णे साधकास्तथा ॥ १५०
क्षीणाधिकाराः संवृत्ता बुद्ध्वा पर्यायमात्मनः । महर्लोकाय ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिम् ॥
ततो मन्वन्तरे तस्मिन्प्रक्षीणा देवतास्तु ताः । संपूर्णे स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं कृतं युगम् ॥
उत्पद्यन्ते भविष्याश्च यावन्मन्वन्तरेश्वराः । देवताः पितरश्चैव ऋषयो मनुरेव च ॥ १५३
मन्वन्तरे तु संपूर्णे यद्यन्यद्वै कलौ युगे । संपद्यते कृतं तेषु कलिशिष्टेषु वै तदा ॥ १५४
यथा कृतस्य संतानः कलिपूर्वः स्मृतो बुधैः । तथा मन्वन्तरान्तेषु आदिर्मन्वन्तरस्य च ॥ १५५
क्षीणे मन्वन्तरे पूर्वे प्रवृत्ते चापरे पुनः । मुखे कृतयुगस्याथ तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६
सप्तर्षयो मनुश्चैव कालापेक्षास्तु ये स्थिताः । मन्वन्तरं प्रतीक्षन्ते क्षीयन्ते तपसि स्थिताः ॥
मन्वन्तरव्यवस्थार्थं संतत्यर्थं च सर्वशः । पूर्ववत्संप्रवर्तन्ते प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने ॥ १५८
द्वन्द्वेषु संप्रवृत्तेषु उत्पन्नास्वौषधीषु च । प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु क्वचित्क्वचित् ॥ १५९
वार्तायां तु प्रवृत्तायां सद्धर्मे ऋषिभाविते । निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६०
अग्रामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते । पूर्वमन्वन्तरे शिष्टे ये भवन्तीह धार्मिकाः ॥
सप्तर्षयो मनुश्चैव संतानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१
प्रजार्थं तपतां तेषां तपः परमदुश्चरम् । उत्पद्यन्तीह सर्वेषां निधनेष्विह सर्वशः ॥ १६२
देवासुराः पितृगणा मुनयो मनवस्तथा । सर्पा भूताः पिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ १६३
ततस्तेषां तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान्प्रचक्षते । सप्तर्षयो मनुश्चैव आदौ मन्वन्तरस्य ह ॥
प्रारभन्ते च कर्माणि मनुष्या दैवतैः सह ॥ १६४
मन्वन्तरादौ प्रागेव त्रेतायुगमुखे ततः । पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिते धर्मे तु सर्वशः ॥ १६५
ऋषीणां ब्रह्मचर्येण गत्वाऽनृण्यं तु वै ततः । पितॄणां प्रजया चैव देवानामिज्यया तथा ॥ १६६
शतं वर्षसहस्राणि धर्मे वर्णात्मके स्थिताः । त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं धर्मान्वर्णाश्रमांस्तथा ॥
स्थापयित्वाऽऽश्रमांश्चैव स्वर्गाय दधिरे मतीः ॥ १६७
पूर्वं देवेषु तेष्वेव स्वर्गाय प्रमुखेषु च । पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिता धर्मेण कृत्स्नशः ॥ १६८
मन्वन्तरे परावृत्ते स्थानान्युत्सृज्य सर्वशः । मन्त्रैः सहोर्ध्वं गच्छन्ति महर्लोकमनामयम् ॥ १६९
विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः । अवेक्ष्यमाणा वशिनस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवम् ॥
ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा । शून्येषु देवस्थानेषु त्रैलोक्ये तेषु सर्वशः ॥
उपस्थिता इहैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ॥ १७१
ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै । सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२
सप्तर्षीणां मनोश्चैव देवानां पितृभिः सह । निधनानीह पूर्वेषामादिना च भविष्यताम् ॥ १७३
तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरक्षयात् । एवं पूर्वानुपूर्वेण स्थितिरेषाऽनवस्थिता ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १७४
एवं मन्वन्तराणां तु प्रतिसंधानलक्षणम् । अतीतानागतानां तु प्रोक्तं स्वायंभुवेन तु ॥ १७५

---

१ घ. °तानि सं°। २ घ. स्थिते । ३ ख. घ. °यो मानवास्त°। ४ ख. घ. ङ. तदा ।

मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणां तु साधनम्। एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभूतसंप्लवात्॥ १७६
मन्वन्तराणां परिवर्तनानि एकान्ततस्तानि महर्गतानि॥
महर्जनं चैव जनं तपश्च एकान्तगानि स्म भवन्ति सत्ये॥ १७७
तद्भाविनां तत्र तु दर्शनेन नानात्वदृष्टेन च प्रत्ययेन॥
सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले॥ १७८
मन्वन्तराणां परिवर्तनानि मुञ्चन्ति सत्यं तु ततोऽपरान्ते॥
ततोऽभियोगाद्विषमक्रमाणं विशन्ति नारायणमेव देवम्॥ १७९
मन्वन्तराणां परिवर्तनेषु चिरप्रवृत्तेषु विधिस्वभावात्॥
क्षणं रसं तिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवन्दमानः॥ १८०
इत्युत्तराण्येवमृषिस्तुतानां धर्मात्मनां दिव्यदृशां मनूनाम्॥
वायुप्रणीतान्युपलभ्य हृश्यं दिव्यौजसा व्याससमासयोगैः॥ १८१
सर्वाणि राजर्षिसुरर्षिमन्ति ब्रह्मर्षिदेवोरगवन्ति चैव॥
सुरेशसप्तर्षिपितृप्रजेशैर्युक्तानि सम्यक्परिवर्तनानि॥ १८२
उदारवंशाभिजनद्युतीनां प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां॥
कीर्तिद्युतिख्यातिभिरन्वितानां पुण्यं हि विख्यापनमीश्वराणाम्॥ १८३
स्वर्गीयमेतत्परमं पवित्रं पुत्रीयमेतच्च परं रहस्यम्॥
जप्यं महत्पर्वसु चैतदग्र्यं दुःस्वप्नशान्तिः परमायुषेयम्॥ १८४
प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानां पुण्यप्रसूतिं प्रथितामजस्य॥
मयापि विख्यापनसंयमाय सिद्धिं जुषध्वं सुमहेशतत्त्वम्॥ १८५
इत्येतदन्तरं प्रोक्तं मनोः स्वायंभुवस्य तु। विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहम्॥१८६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्तनं नामैकषष्ट्यध्यायः॥ ६१॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५०८६

अथ द्विषष्ट्यध्यायः।

पृथिवीदोहनम्।

शांशपायन उवाच—

क्रमं मन्वन्तराणां तु ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः। दैवतानां च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः॥ १

सूत उवाच—

मन्वन्तराणि यानि स्युरतीतानागतानि ह। समासाद्विस्तराच्चैव ब्रुवतो वै निबोधत॥ २
स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा। औत्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचाक्षुषौ॥
षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान्॥ ३

---

१ ख. ग. घ. ङ. °हृद्गता। २ ख. ग. घ. ङ. °हृज्जनं। ३ ख. ग. ङ. °जसां व्या°। ४ घ. °वर्तितानि। ५ ग. ङ. मर्तया°। ६ ख. तु श्रोतु°। ७ क. °तः दैव°। ८ घ. ङ. °था। उत्त°।

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा । वक्ष्याम्येतान्पुरस्तात्तु[1] मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४
मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान्निबोधत । मन्वन्तरं मया चोक्तं[2] क्रान्तं स्वायंभुवस्य ह ॥ ५
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य[4] च । प्रजासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६
*आसन्वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे[3] । पारावताश्च विद्वांसो द्वावेव तु गणौ स्मृतौ ॥ ७
तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वरोचिषः[5] । पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ स्मृतौ ॥
छन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा स्मृताः[6] ॥ ८
धैवस्य शोऽथ वामान्यो गाया देवायतस्तथा । अजश्च भगवान्देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९
आपश्चापि महाव दुर्हौत्राश्चापि वीर्यवान् । चिकित्वाभिभृतो यश्च अंशो यश्चैव पठ्यते ॥
×अजश्च द्वादशस्तेषां तुषिताः परिकीर्तिताः । इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदाऽऽसन्सोमपायिनः ॥ ११
प्रचेताश्चैव यो देवो विश्वदेवास्तथैव च । समञ्जो विश्रुतो यश्च अजिह्मश्चारिमर्दनः ॥ १२
अजिह्मानमहीयानौ चिद्यावन्तौ तथैव च । अजोपौ च महाभागौ यवीयश्च महाबलः ॥ १३
होता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः परावताः । इत्येता देवता ह्यासन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १४
सोमपास्तु तदा ह्येताश्चतुर्विंशतिदेवताः । तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्विधश्च लोकविश्रुतः ॥ १५
ऊर्जो वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च । भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥ १६
[+ पौलस्त्यश्चैव[9] दत्तात्रिरात्रेयो[10] निश्चलस्तथा । पौलहस्य च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः] १७
चैत्रः कविरुतश्चैव कृतान्तो विभृतो रविः । बृहदुहो[12] नवश्चैवं शुभाश्चैते नव स्मृताः ॥ १८
मनोः स्वारोचिषस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः । पुराणे परिसंख्याता द्वितीयं चैतदन्तरम् ॥ १९
सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयम् । मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषां चैवान्तरे प्रजाः ॥ २०
ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनवः । ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २१
मनोः क्षत्रं विशश्चैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः । एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासान्न तु विस्तरात् ॥ २२
स्वायंभुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्वारोचिषस्य तु । न शक्यो[13] विस्तरस्तस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
पुनरुक्तबहुत्वात्तु प्रजानां वै कुले कुले ॥ २३
तृतीयस्त्वथ पर्याये[14] औत्तमस्यान्तरे मनोः । पञ्च[15] देवगणाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि निबोधत ॥ २३
सुधामानश्च देवाश्च ये चान्ये वशवर्तिनः । प्रतर्दनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्मृताः ॥
सत्यो धृतिर्दमो[16] दान्तः क्षमः क्षामो धृतिः शुचिः[17] । ईषोर्ज्जाश्च तथा ज्येष्ठो वपुष्मांश्चैव द्वादश ॥
इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानस्तु द्वादश ॥ २५
सहस्रधारो[18] विश्वात्मा शमितारो बृहद्वसुः । विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्वन्तो विराड्व्यंशाः[19] ॥
ज्योतिश्चैव विभाव्यश्च कीर्तिमान्वंशकारिणः । अन्यानाराधितो[20] देवो वसुधिष्णो[21] विवस्वसुः ॥

---

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके । × इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. ङ. पुनस्तांस्तु म । २ ग. ङ. चोदका° । ३ ख. ग. ङ. मनोः स्वा° । ४ ख. ग. ङ. °रे । परा° । ५ ख. घ. °षः । परा° । ६ ख. घ. °ताः । वैधाय । ७ ख. पदाक्रा° । ग. घ. ङ. पदक्रा° । ८ घ. तथा । ९ ङ. °विकृत° । १० ख. घ. विश्रुतो । ११ क. °व सुताश्चै° । १२ ख. °णेषु परिख्या° । १३ ग. घ. ङ. शक्यं । १४ ख. °य ऊत्त° । १५ क. °श्च चैव । १६ ख. घ. °तिर्मदो दा° । १७ ख. स्मृतिः । १८ ख. घ. शतधारो । १९ ग. घ. ङ. °ड्यशः । ज्यो° । २० ख. घ. °धिते देवो व° । २१ ख. ङ. °धिष्टो वि° ।

(पृथिवीदोहनम्)

दिनक्रतुः सुधर्मा च धृतवर्मा यशस्विनः[1] । केतुमांश्चैव इत्येते कीर्तितास्तु प्रमर्दनाः[2] ॥ २८
हंसस्वरोऽहिहा चैव प्रतर्दनयशस्करौ । सुदानो वसुदानश्च सुमञ्जसविशावुभौ[3] ॥ २९
यत्तु वाहयतिश्चैव सुवित्तसुनयस्तथा[4] । शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥ ३०
सत्त्वानामपि[6] नामानि निबोधत यथामतम् । दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शंभुस्तथैव च ॥ ३१
स्वमृडीकोऽधिपश्चैव वर्चोधा मुह्यसर्वशः[7] । वासवश्च सदाश्वश्च क्षेमानन्दी तथैव च ॥ ३२
सत्या ह्येते परिक्रान्ता यज्ञिया द्वादशापराः । इत्येता देवता ह्यासन्नौत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ ३३
अजश्च परशुश्चैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः । देवानुजश्चाप्रतिमो महोत्साहौशिजस्तथा ॥ ३४
विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुबलः शुचिः । औत्तमस्य मनोः पुत्रास्त्रयोदश महात्मनः ॥
एते क्षत्रप्रणेतारस्तृतीयं चैतदन्तरम् ॥
औत्तमो परिसंख्यातः सर्गः स्वारोचिषेण तु । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥
चतुर्थे त्वथ पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः । [*सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयश्चतुरो गणाः ॥ ३७
पुलस्त्यपुत्रस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनोः] । गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥ ३८
इन्द्रियाणां शतं यद्धि मुनयः प्रतिजानते । सत्यप्राणास्तु शीर्षण्यास्तमश्चैवाष्टमस्तथा ॥
इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्यान्तरे स्मृताः ॥ ३९
तेषां च प्रभुर्देवानां शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् । सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत सत्तमाः ॥ ४०
काव्यो हर्षस्तथा चैव कांश्यपः पृथुरेव च । आत्रेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिर्धामा[11] च भार्गवः[12] ॥ ४१
पौलहो वनपीठश्च गोत्रवासिष्ठ[13] एव च[14] । चैत्रस्तथाऽपि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे[15] ॥ ४२
जनुर्घण्डस्तथा[16] शान्तिर्नरः ख्यातिर्भयस्तथा । प्रियभृत्यो ह्यवक्षिश्च पृष्ठलोढो[17] दृढोद्यतः ॥
ऋतश्च ऋतबन्धुश्च तामसस्य मनोः सुताः ॥ ४३
पञ्चमे त्वथ पर्याये मनोश्चारिष्णवेऽन्तरे । गणास्तु[18] सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥ ४४
अमृताभा[19]भूतरजोविकुण्ठाः ससुमेधसः । चरिष्णोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥
चतुर्दश च चत्वारो गणास्तेषां तु भास्वराः ॥ ४५
स्वंप्रविप्रो[20]ऽग्निभासश्च[21] प्रत्येतिष्ठामृतस्तथा । सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः[22]स्वत्रास्तथा ॥ ४६
प्रविराशी[23] च वादश्च[24] प्राशश्चेति चतुर्दश । अमृताभाः स्मृता ह्येते देवाश्चारिष्णवेऽन्तरे ॥ ४७
मतिश्च सुमतिश्चैव ऋतसत्यौ तथैव च[25] । आहृतिर्विहृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥ ४८

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ग. घ. ङ. °स्विजाः । के° । २ ख. ङ. प्रतर्दनाः । घ अप्रदर्शनाः । ३ क. °भो । जन्तुवा° । ४ ख. ग. घ. ङ. °त्तमुन° । ५ ग. °राः । पश्चाना° । ६ क. ख. सत्याना° । ७ ख. ग. ग ङ. °शः । राश्वश्चैव स° । ८ घ. °हाबलाः । ए । ९ ग. ङ. °त्याः सुपाराः सुरिहा ह° । १० घ. ङ. कश्यपः । ११ क. ख. ग. °तिधा° । १२ ग. ङ. °र्गवाः । पौ° । १३ क. गोत्रे वा° । । १४ ख च । चित्र° । १५ ख. °रे । अनु घण्टुस्त° । घ. °रे । अनुर्दण्ड° । १६ ग. ङ. °घण्टस्त° । १७ घ. ङ. °लोढद्वेषुधृत् । कृतश्च कृत° । १८ ख. घ. ङ. °स्तु ये स° । १९ ख. ग. घ. ङ. °ताभो भूतरजा वैकुण्ठः स° । २० क. स्वत्रवि° । २१ ग. घ. °श्च सत्याति° । २२ ख. ङ. °नोदश्रवा° । २३ ख. घ. ङ. प्रतिरासी च । २४ ख. घ. ङ. °श्च शतश्चे° । ग. °श्च शतश्चेति । २५ ख. ग. घ. ङ. च । अवृ° ।

जेता जिष्णुः सहश्चैव द्युतिमांश्च्यवसस्तथा । इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥ ४९
वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः । नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा ॥
वैकुण्ठास्तु विकुण्ठा वै सुमेधांस्तु निबोधत ॥ ५०
मेधा मेधा तथैव सत्यमेधास्तथैव च । पृश्निमेधाल्पमेधाश्च भूयोमेधादयः प्रभुः ॥ ५१
दीप्तिमेधा यशोमेधा स्थिरमेधास्तथैव च । सर्वमेधाश्वमेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ॥
मेधावान्मेधहर्ता च कीर्तितास्तु सुमेधसः ॥ ५२
विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीद्विक्रान्तपौरुषः । पौलस्त्यो वेदबाहुश्च यजुर्नामा च काश्यपः ॥ ५३
हिरण्यरोमाङ्गिरसौ वेदश्रीश्चैव भार्गवः । ऊर्ध्वबाहुश्च वासिष्ठः पर्जन्यः पौलहस्तथा ॥
सत्यनेत्रस्तथाऽऽत्रेया ऋषयो रैवतान्तरे ॥ ५४
महाप्राणसंभाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः । बलबन्धुर्निरामित्रः केतुभृङ्गो दृढव्रतः ॥
चरिष्णवस्य पुत्रास्ते पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ ५५
स्वारोचिषोत्तमश्चैव तामसो रैवतस्तथा । प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ५६
षष्ठे खल्वथ पर्याये देवा ये चाक्षुषेऽन्तरे । आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ॥
महानुभावा लेखाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥ ५७
दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मातृनामभिः । अत्रेः पुत्रस्य नप्तार आरण्यस्य प्रजापतेः ॥
गणश्च तेषां देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥ ५८
अन्तरीक्षो वसुहयो ह्यतिथिश्च प्रियव्रतः । श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्तिताः ॥ ५९
श्येनभद्रस्तथा पश्यः पथ्यनेत्रो महायशाः । सुमनाश्च सुचेताश्च रेवतः सुप्रचेतसः ॥
द्युतिश्चैव महासत्त्वः प्रसूताः परिकीर्तिताः ॥ ६०
विजयः सुजयश्चैव मनोद्यानौ तथैव च । सुमतिः सुपरिश्चैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यः ॥
भाव्या ह्येते स्मृता देवाः पृथुकांस्तु निबोधत ॥ ६१
अजिष्टः शायनो देवो वानपृष्ठस्तथैव च । शांकरः सत्यधृष्णुश्च विष्णुश्च विजयस्तथा ॥
अजितश्च महाभागः पृथुकास्ते दिवौकसः ॥ ६२
लेखांस्तथा प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत । मनोजवः प्रघासस्तु प्रचेतास्तु महायशाः ॥ ६३
वानो ध्रुवक्षितिश्चैव अद्भुतश्चैव वीर्यवान् । अवनो बृहस्पतिश्चैव लेखाः संपरिकीर्तिताः ॥ ६४
मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् । उन्नतो भार्गवश्चैव हविष्मानङ्गिरः सुतः ॥ ६५
सुधामा काश्यपश्चैव वासिष्ठो विरजस्तथा । अतिमानश्च पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा ॥
मधुरात्रेय इत्येते सप्त वै चाक्षुषेन्तरे ॥ ६६
ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाकृतिः । अग्निष्णुरतिरात्रश्च सद्युम्नश्चेति ते नव ॥ ६७

---

१ ग. घ. विष्णुः । २ क. 'मान्सव' । ३ ख ग ङ. कृशगौ' । घ कृतगौ' । ४ घ. कश्यपः । ५ क. ख. ङ. °रसो वे° । ६ घ °मित्रः केतुर्भृङ्गो । ७ ग. ङ. °भावो ले° । ८ ख. °ते नाममातृभिः । ९ ख. पश्यने' । १० ख. ग. सुचता° । ११ क. ङ. °सूताः प° । १२ ग. घ. ङ. मनस्योनौ । १३ ख. ग. घ. य° । भवा ह्ये° । १४ ङ. च । शाङ्करः सत्यधृङ्गश्च । १५ ख, घ. °शाः । ध्रुवो ध्रु° । १६ ग. घ. ङ. °मा कश्यप° । १७ ख. ग. घ. ङ. अभिमा° ।

(पृथिवीदोहनम्)

अभिमन्युश्च दशमो नां[1]द्वलेया मनोः सुताः। चक्षुषस्य सुता ह्येते षष्ठं चैव तदन्तरम् ॥ ६८
वैवस्वतेन संख्यातस्तस्य सर्गो महात्मनः। विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥

ऋषय ऊचुः—

चाक्षुषस्य तु दायादः संभूतः कश्यपान्वये। तस्यान्ववाये येऽप्यन्ये तन्नो ब्रूहि यथा[2]तथम् ॥ ७०

सूत उवाच—

चाक्षुषस्य निसर्गं तु समासाच्छ्रोतुमर्हथ। तस्यान्ववाये संभूतः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ७१
प्रजानां पतयश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा। उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥ ७२
[3]दक्षकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत्प्रजापतेः। स्वायंभुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥ ७३
मन्वन्तरमथाऽऽसाद्य भविष्यं चाक्षुषस्य ह। षष्ठं तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः ॥ ७४
उत्तानपादाच्चतु[4]रो सूनृता वित्तभाविनी। *धर्मस्य कन्या धर्मज्ञा सूनृता नाम विश्रुता ॥ ७५
उत्पन्ना चाधिधर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा। धर्मस्य पत्न्यां लक्ष्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥
ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च अयस्मन्तं वसुं तथा। उत्तानपादोऽजनयत्कन्ये द्वे च शुचिस्मिते ॥
मनस्विनीं स्वरां चैव तयोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान्। तपस्तेपे निराहारः प्रार्थयन्विपुलं यशः ॥ ७७
त्रेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायंभुवस्य सः। आत्मानं धारयन्योगात्प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ ७८
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमम्। आभूतसंप्लवं ह्यग्रमस्तोदयविवर्जितम् ७९
तस्यातिमात्रामृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य ह। दैत्यासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ८०
अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो द्भुतम्। स्थिताः सप्तर्षयः कृत्वा यदेनमुपरि ध्रुवम् ॥
ध्रुवे दिवं समासक्तमीश्वरः स दिवस्पतिः ॥ ८१
ध्रुवात्पुष्टिं च भव्यं च भूमिः सा सुषुवे नृपौ। स्वां छायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः॥
सत्याभिव्याहृते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा। दिव्यसंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता॥ ८३
छायायां पुष्टिराधत्त पञ्च पुत्रानकल्मषान्। प्राचीनगर्भं वृषकं वृकं च वृकलं धृतिम् ॥ ८४
पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्चा सुषुवे नृपम्। नाम्नोदाराधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥ ८५
संवत्सरसहस्रान्ते सकृदाहारमाहरत्। एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्विभुः ॥ ८६
उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवंजयम्। रिपुं रिपुंजयं जज्ञे वराङ्गी सा दिवंजयात् ॥ ८७
रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम्। + तस्य पुत्रो मनुर्विद्वान्ब्रह्मक्षत्रप्रवर्तकः ॥ ८८
व्यजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चा[12]क्षुषं मनुम्। प्रजा[13]पतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ ८९
† चाक्षुषं नाम विख्यातं मनुं धर्मार्थकोविदम्। मनोरजायन्त द[14]श लद्वलायां शुभाः सुताः ॥
कन्यायां वै महा[15]भाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥ ९०

---

* इदमर्धं नास्ति क पुस्तके। + इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके। † इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके।

---

१ घ. ङ. नाड्वले। २ ग. तथा। सू°। ३ ख. ग. घ. दत्तक°। ४ ख. ग. घ. ङ. तुरः सूनृताऽधत्तभामिनी। ५ ग. घ. ङ. °ते। स्वरां मनस्वतीं चै°। ६ ख. ग. घ. ङ. ते। ७ ख. घ. च धान्यं च भूमिस्थौ सु°। ग. ङ. च धान्यं च भूमिस्तौ सु°। ८ ख. घ. °षभं वृ°। ९ ख. घ वृषलं धृ°। १० ख. ग. घ ङ. °जयम्। रि°। ११ ख ग. घ. ङ. °रिणीवीरणी चा°। १२ क. चाक्षुषो। १३ ख. घ. ङ. °पतेः सुतायां वै वीरणस्य। १४ ख. घ. ङ. °श नड्वलायां सुताः शुभाः। क°। १५ ख. घ. ङ. °भागा विरज°।

ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक्कविः । अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥
अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां मनोः सुताः ॥ ९१
ऊरोरजनयत्पुत्रान्षडाग्नेयी महाप्रभान् । अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवम् ॥ ९२
अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेनमेकं व्यजायत । अपचारेण वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥ ९३
प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् । वेनस्य पाणौ मथिते संबभूव महान्नृपः ॥
*वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥ ९४
स धन्वी कवची जातस्तेजसा प्रज्वलन्निव । पृथुर्वैन्यः सर्वलोकान्ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥ ९५
राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः । तस्य स्तवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥ ९५
तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्यानि धीमता । प्रजानां वृत्तिकामानां देवैर्ऋषिगणैः सह ॥ ९६
पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः । सर्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥ ९७
तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा । प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥ ९८

ऋषय ऊचुः—

विस्तरेण पृथोर्जन्म कीर्तयस्व महामते । यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुंधरा ॥ ९९
यथा देवैश्च नागैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह । यथा यक्षैः सगन्धर्वैरप्सरोभिर्यथा पुरा ॥
+यथायथा च तैर्दुग्धा विधिना येन येन च ॥ १००
तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च । तथा वत्सविशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि पृच्छताम् ॥ १०१
यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वेनस्य मथितः पुरा । क्रुद्धैर्महर्षिभिः पूर्वं तत्सर्वं कथयस्व नः ॥ १०२

सूत उवाच—

वर्णयिष्यामि वो विप्राः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् । एकाग्राः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं द्विजोत्तमाः ॥
नाशुचेर्नापि पापाय नाशिष्यायाहिताय च । वर्णयेयमिमं पुण्यं नाव्रताय कथंचन ॥ १०४
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च[11] संमितम् । रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्योऽनसूयकः ॥ १०५
यश्चेमं श्रावयेन्मर्त्यः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतम् ॥
गोप्ता धर्मस्य राज्ञो[12]ऽसौ बभूवात्रिसमः प्रभुः ॥ १०६
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः । यस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥ १०७
जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः । स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः ॥ १०८
स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाल्लोभे व्यवर्तत । स्था[13]पैनं स्थापयामास धर्मापेतं[14] स पार्थिवः ॥ १०९
वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मे निरतोऽभवत् । निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन्प्रशासति ॥
आसन्न च पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥ ११०

---

* एतदर्धस्थानेऽयं श्लोकः–" जनयित्वा सुतं तस्य पृथुं प्रथितपौरुषम् । अब्रुवंस्त्वेष वै राजन्मुनयो मुदिता प्रजाः " इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । + इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. घ. ङ. °वा कृतिः । २ ख. घ. ङ. भा । अ° । ३ ख. घ. ङ. °मेञ्जनमोजिनम् । सुनीथामार्तवित्वङ्गाद्वेन° ४ ग. घ. ङ. °हानृपः । ५ ग. घ. ङ. स वै लो° । ६ ख. ग. ङ. °माद्यं स । ७ ख. ग. घ. ङ. सर्वैः । ८ ख. ग. घ. ङ. °णिर्वैन्यस्य । ९ ख. घ. ङ. वर्तयि° । १० ख. ग. घ. ङ. वर्तये° । ११ घ. वेदैः सुसंमतम् । १२ ख. घ. ङ. °जा स ब° । १३ ख. ग. घ. °पनां स्था° । १४ ख. ग. घ. °पेतां स ।

(पृथिवीदोहनम्)

न यष्टव्यं न[1] होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः । आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ १११
अहमिज्यश्च पूज्यश्च सर्वयज्ञे द्विजातिभिः । मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥११२
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् । ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥ ११३
वयं दीक्षां[2] प्रवक्ष्यामः संवत्सरशतान्बहून् । माऽधर्मं वेन कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ॥
निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥ ११४
पालयिष्ये प्रजाश्चेति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतम् । तांस्तथा वादिनः[3] सर्वान्ब्रह्मर्षीनब्रवीत्तदा[4] ॥
स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं[5] वचनकोविदः । स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६
वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि । महात्मानमनूनं मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥ ११७
प्रभवः[6] सर्वलोकानां धर्माणां च विशेषतः । इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं जलेन वा ॥
सृजेयं वा ग्रसेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥ ११८
यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाच्च भृशमोहितः । अनुनेतुं नृपो वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ ११९
निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलम् । ततोऽस्य वामहस्तं ते ममन्थुर्भृशकोपिताः ॥१२०
तस्मात्प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः[7] । ह्रस्वोऽतिमात्रं पुरुषः[8] कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१
स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान्व्याकुलेन्द्रियः । तमार्तं विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवन्किल ॥
निषादवंशकर्ताऽसौ बभूवानन्तविक्रमः । धीवरानसृजत्सोऽपि[9] वेनकल्मषसंभवान् ॥ १२३
ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बुरा[10] स्तुवराः खसाः । अधर्मरुचयश्चापि[11] संभूता वेनकल्मषात्[12] ॥
पुनर्महर्षयस्तस्य[13] पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणीमिव संरम्भान्ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ १२५
पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः । पृथोः करतलाद्वाऽपि यस्माज्जातः पृथुस्ततः ॥
दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिवोज्ज्वलन् ॥ १२६
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवम् । शरांश्च बिभ्रद्रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ १२७
तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः । समुत्पन्ने[14] महाराज्ञि वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ १२८
समुत्पन्नेन राजर्षिः[15] स सत्पुत्रेण धीमता । *त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा ॥
तं नद्यश्च समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्वशः । अभिषेकाय तोयं च सर्व एवोपतस्थिरे ॥ १३०
पितामहश्च भगवानङ्गिरोभिः सहामरैः । स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ॥ १३१
समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम् । महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिम् ॥ १३२
सोऽभिषिक्तो महाराजो देवैरङ्गिरसः सुतैः । आदिराजो महाराजः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥
पित्राऽपरञ्जितास्तस्य[16] प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३४
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ १३५

---

* एतदर्धस्थाने–"पुरुषव्याघ्रः पुंनाम्नो नरकात्त्रायते ततः" इति क. पुस्तके ।

---

१ ख. घ. ङ. न दात° । २ ख. ग. घ. ङ. °नेऽत्र प्र° । ३ख. ग. घ. ङ. °नः पूर्वा° । ४ ख. ग. घ. ङ. °दा । वेनः प्र° । ५ ख. मन्दात्मानो ह्यनू° । ६ घ. ङ. °भवं स° । ७ ख. ग. घ. ङ. °श्रुतिः । हृ° । ८ ख. ङ. पुत्रः स कृ° । ९ ख. घ. ङ. °जन्वाऽपि । १० ग °रा वर्बराः । ११ ग. घ. ङ. °पि विद्धि त्तान्वेन° । १२ ख. ग. ङ. °षात् । पु° । १३ घ. स्य दक्षिणं अरणीमिव । करं प्रसह्य सं° । १४ ख. ग. घ. ङ. समापेतुर्महाराज वे° । १५ ख. नृपतिः । १६ ख. ग. घ. ङ. °स्तत्र प्र° ।

अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यन्त्यन्नानि चिन्तया । सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ १३६
एतस्मिन्नेव काले[1] च यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥
तस्मिन्नेव[2] महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ १३७
[*सामगेषु तु गायत्सु स्रुग्भाण्डे वैश्वदेवके । सामगाने समुत्पन्नस्तस्मान्मागध उच्यते]
ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं बृहस्पतेः । जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥ १३८
प्रमादस्तत्र संजज्ञे प्रायश्चित्तं च कर्मसु । शिष्यहव्येन यत्पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ॥
अधरोत्तर[3]चारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतम् ॥ १३९
यच्च क्षत्रात्समभवद्ब्राह्मण्यं हीनयोनितः । सूतः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ॥ १४०
मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनम् । रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सितम् ॥ १४१
पृथोस्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः । तावूचुर्मुनयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ॥
कर्मैतदनुरूपं[4] वां पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययम् ॥ १४२
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्सूतमागधौ । आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ १४३
न चास्य कर्म वै विद्मो न तथा लक्षणं यशः । स्तोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः॥
ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति । दानधर्मरतो नित्यं सत्यवाक्संजितेन्द्रियः ॥
ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संग्रामेष्वपराजितः ॥ १४५
यानि कर्माणि कृतवान्पृथुश्चापि महाबलः । तानि शीलेन बद्धानि स्तुवद्भिः सूतमागधैः ॥
ततस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः । अनूपदेशं सूताय मगधान्मागधाय च ॥ १४७
तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते सूतमागधैः । आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सूतमागधबन्दिभिः ॥१४८
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजा ऊचुर्महर्षयः । एष वो वृत्तिदो वैन्यो भवत्विति नराधिपः ॥ १४९
ततो वैन्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः । त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षेर्वचनात्तदा ॥
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १५०
धनुर्गृहीत्वा बाणांश्च वसुधामार्दयद्बली । अस्यार्दनभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥ १५१
तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत । सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा ॥
ददर्श चाग्रतो वैन्यं कार्मुकोद्यतधारिणम् ॥ १५२
ज्वलद्भिर्विशिखैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम् । महायोगं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि[5] ॥ १५३
अलभन्ती तदा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत । कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥
उवाच वैन्यं नाधर्मं स्त्रीवधे परिपश्यसि । कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५५
मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् । मद्दते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसत्तम॥ १५६
न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि । प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ १५७
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । हत्वाऽपि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पालने नृप ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. ङ. °ले तु यजतस्तस्य वै मखे । सोमे सुतः समुत्पन्नस्ततः सौत्ये तदाऽहनि । त°। २ ख. ग. घ. ङ. °न्नेवं समुत्पन्ने पुनर्जज्ञे तु मा° । ३ ख. ग. घ. ङ. °त्तरापचा°। ४ ख. ग. ङ. °पश्चपात्रं चायं नराधिपः । ता°। ५ ख. घ. ङ. °मपरै° ।

(पृथिवीदोहनम्)

अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते । अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिशतेष्वपि[1] ॥
मत्वैवं पृथिवीपाल धर्मं न त्यक्तुमर्हसि ॥ १५९
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः । क्रोधं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥ १६०
एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो[2] वा परस्य वा । एकं प्राणं बहून्वाऽपि कामं तस्यास्ति पातकम्
यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखम् । तस्मिन्हते शुभे नास्ति पातकं चोपपातकम् ॥ १६२
सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां वधिष्यामि वसुंधरे । यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ॥
त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् । आत्मानं प्रथयित्वेहं[3] धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥
सा त्वं वचनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे । संजीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ॥ १६५
दुहितृत्वं च मे गच्छ एवमेतं महद्वरम् । नियच्छे[4] त्वां तु धर्मार्थे प्रयुक्तं घोरदर्शने[5] ॥ १६६
प्रत्युवाच ततो वैन्यमेवमुक्ता सती मही । एवमेतदहं राजन्विधास्यामि न संशयः ॥ १६७
वत्सं तु मम तं यच्छ[6] क्षरेयं येन वत्सला[7] । समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ॥
यथा विष्यन्दमानं च क्षीरं सर्वत्र भावयेत्[8] ॥ १६८
तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः । धनुष्कोट्या ततो वैन्यस्तेन शैला विवर्धिताः ॥
मन्वन्तरेष्वतीतेषु विषमाऽऽसीद्वसुंधरा । स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमाणि च ॥ १७०
न हि पूर्वविसर्गे[9] वै विषमे पृथिवीतले[10] । प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वाऽपि विद्यते ॥ १७१
न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वणिक्पथः । चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत्पुरा किल ॥
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ १७२
समत्वं यत्र यत्राऽऽसीद्भूमेस्तस्मिंस्तदेव हि । तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्ति स्म सर्वशः[11] ॥ १७३
आहारफलमूलं तु प्रजानामभवत्किल । * कृच्छ्रेणैव तदा तासामित्येवमनुशुश्रुम ॥
वैन्यात्प्रभृति लोकेऽस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ १७४
+कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै । स कल्पयित्वा वत्सं तु चाक्षुषं मनुमीश्वरः ॥
पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥ १७५
सस्यानि तेन दुग्धानि(वै)वैन्येन तु वसुंधरां । मनुं च चाक्षुषं कृत्वा वत्सं पात्रे च भूमये ॥
तेनान्नेन तदा ता वै वर्तयन्ते प्रजाः सदा ॥ १७६
ऋषिभिः श्रूयते[12] वाऽपि पुनर्दुग्धा वसुंधरा । वत्सः सोमस्त्वभूत्तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ॥
पात्रमासीत्तु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः । क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
पुनः[13] स्तुत्वा देवगणैः पुरंदरपुरोगमैः । सौवर्णं पात्रमादाय[14] अमृतं दुदुहे तदा ॥
तेनैव वर्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ १७९

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । + इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

१ ध. °पि । न वैन्यपृ° । २ ख. ङ. °द्रे एधन्ते । ३ ग. ङ. °ह प्रजा धारयिता स्वयम् । ४ ग. घ. ङ. °च्छेयं त्वध° । ५ ग. घ. ङ. °र्शनम् । प्र° । ६ ग. घ. ङ. पश्य । ७ ख. ग. घ. °नं मे क्षी । ८ क. °ये । त° । ९ घ. हि सर्गविस° । १० ख. घ. °थिवीतलः । स° । ११ क. °राम् । मं° । १२ ख. ग. घ. ङ. श्रूयते । १३ ख. घ. ङ. °नस्ततो दे° । १४ ख. °य सुधाक्षीरे तदाऽभवत् । तेषां । ग. °य दुग्धा पृथ्वीं सुघपयः । महार्षैः पुनर्दुह्यते च वसुंधरा । अलाबुपात्रमादाय विषं । घ. ङ. °य वि° ।

नागैश्च स्तूयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही । तेषां च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेया महौजसः ॥१८०
नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणां चैव सर्वशः । तेनैव वर्तयन्त्युग्रा महाकाया महोल्बणाः ॥
तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तु तदाश्रयाः ॥ १८१
आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्धानमियं मही । वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥ १८२
दोग्धा च रजतनाभस्तु पिता मणिवरस्य सः । यक्षात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ॥
तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ १८३
राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुंधरा । ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत्कुबेरकः ॥ १८४
रक्षः सुमाली बलवान्क्षीरं रुधिरमेव च । कपालपात्रे निर्दुग्धा अन्तर्धानं च राक्षसैः ॥
तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्तयन्तीह सर्वशः ॥ १८५
[* राजतं पात्रमादाय पितृभिः स्तूयते मही । स्वधामृतं च पितॄणामासीद्दोग्धाऽर्यमा तथा ।
यमो वत्सोऽभवत्तेषां मासो(सं) तृप्तिस्तु सर्वदा ॥] १८६
पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैरप्सरोगणैः । वत्सं चित्ररथं कृत्वा शुचीन्गन्धांस्तथैव च ॥ १८७
तेषां विश्वावसुस्त्वासीद्दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः । गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसंनिभः ।
शैलैश्च स्तूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुंधरा । तत्रौषधीर्मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ १८९
वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः । पात्रं तु शैलमेवाऽऽसीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः॥१९०
स्तूयते वृक्षवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुंधरा । पलाशपात्रमादाय दुग्धं छिन्नप्ररोहणम् ॥ १९१
कामधुक्पुष्पितः शैलः प्लक्षो वत्सो यशस्विनी । सर्वकामदुघा दोग्ध्री पृथिवी भूतभाविनी ॥
सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुंधरा । दुग्धा हितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतम् ।
चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ १९३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथिवीदोहनं नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५२७९

अथ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

पृथुवंशानुकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता । वसु धारयते यस्माद्वसुधा तेन चोच्यते ॥ १
मधुकैटभयोः पूर्वं मेदसा संपरिप्लुता । ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्य धीमतः ॥ २
इयं चाऽऽसीत्समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता । दुहितृत्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥ ३
प्रथिता प्रविभक्ता च शोभिता च वसुंधरा । सस्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ॥
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णा रक्षिता तेन धीमता ॥ ४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °या विषोल्ब°। २ ख. °र्यास्तदुपाश्र° । ३ ख. ग. ध. ङ. °पात्रं पु° । ४ ख. ग. घ. ङ. °ग्धा रजतना° । ५ ख. ग. घ. ङ. °षां वसुरुचिस्त्वा° । ६ ग. घ. ङ. °यच्छिन्नदग्धप्र° ।

(पृथुवंशानुकीर्तनम्)

एवंप्रभावो राजाऽऽसीद्वैन्यः स नृपसत्तमः । नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामेण सर्वशः ॥ ५
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः । पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ ६
पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः । आदिराजा नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ७
योधैरपि च सङ्ग्रामे प्रार्थयानैर्जयं युधि । आदिकर्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥ ८
यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् । स घोररूपे सङ्ग्रामे क्षेमी तरति कीर्तिमान्॥
वैश्यैरपि च राजर्षिर्वैश्यवृत्तिसमास्थितैः । पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशाः ॥ १०
एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च । पात्राणि च मयोक्तानि सर्वाण्येव यथाक्रमम् ॥ ११
ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना । वायुं कृत्वा तदा वत्सं बीजानि वसुधातले॥ १२
ततः स्वायंभुवे पूर्वं तदा मन्वन्तरे पुनः । वत्सं स्वायंभुवं कृत्वा दुग्धाऽऽग्नीध्रेण वै मही ॥
मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता । [* मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा
उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु । मनुं कृत्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥] १५
पुनश्च पञ्चमे पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः । दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥ १६
चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः । दुग्धा मही पुराणेन वत्सं चारिष्णवं प्रति ॥ १७
चाक्षुषेऽपि च संप्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः । दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चाक्षुषम् ॥ १८
चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः । वैन्येनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥ १९
एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै । देवादिभिर्मनुष्यैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥ २०
(+एवं सर्वेषु विज्ञेया ह्यतीतानागतेष्विह । देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ २१
पृथोस्तु पुत्रौ विक्रान्तौ जज्ञातेऽन्तर्धिपालिनौ । शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत ॥ २२
हविर्धानात्षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत्सुतान् । प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २३
प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः । बलश्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराडसौ ॥
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य तस्मात्प्राचीनबर्ह्यसौ ॥ २४
समुद्रतनयायां तु कृतदारः स वै प्रभुः । महतस्तमसः पारे सवर्णायां प्रजापतिः ॥
सवर्णाऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः) ॥ २५
सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः । अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ॥
दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥
तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः । अरक्ष्यमाणाः खं वव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ २७
प्रत्याहते तदा तस्मिंश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ॥
दश वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ २८
तदुपश्रुत्य तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः । मुखेभ्यो वायुमग्निं च ससृजुर्जातमन्यवः ॥ २९

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. °र्थयद्भिर्जं° । २ ख. ग. घ. ङ. °रूपान्संग्रामान्क्षेमी° । ३ क. °ग्धा ग्रीष्मेण । ४ ख. घ. °ते तं विपायिनौ । शि° । ५ ग. घ. °नहविशं षु° । ६ ख. ग. घ. °कं गायं कृष्णं व्रताजि° । ७ क. °पतेः । स° । ८ ख. ग. घ. °र्णाऽदत्त । ९ ख. घ. ङ. सर्वान्प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगान् । अ° । १० ख. ग. घ. ङ. °श्च सुमहत्तेषु चरत्सु च म° । ११ क. °माना माव° ।

उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा वायुरशोषयत् । तानग्निरदहद्घोर[1] एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥ ३०
द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किंचिच्छेषेषु शाखिषु । उपगम्याब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रचेतसः ॥ ३१
दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्वं लोकसंतानकारणात् । कोपं त्यजत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः ॥ ३२
वृक्षाः क्षित्या जनिष्यन्ति शाम्येतामग्निमारुतौ । रत्नभूता तु कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ ३३
भविष्यं[2] जानता ह्येषा मया गोभिर्विवर्धिता । मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षैरेव विनिर्मिता ॥
भार्या भवतु वो ह्येषा सोमगर्भविवर्धिता ॥ ३४
युष्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसः[3] । अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ३५
स इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति[4] ॥ ३६
ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः । संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ३७
मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः । दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ ३८
दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीर्यवान् । असृजन्मनसा[5] चाऽऽदौ प्रजा दक्षो न मैथुनात् ३९
अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ[6] चतुष्पदः । विसृज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत[7] स्त्रियः ॥ ४०
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । कालस्य नयने युक्ताः[8] सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ४१
एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने । द्वे चैव बाहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ॥
कन्यामेकां[9] कृशाश्वाय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥ ४२
अन्तरं चाक्षुषस्यात्र मनोः षष्ठं तु हीयते । मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥ ४३
तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४४
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्प्रजा मैथुनसंभवाः । संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ४५

ऋषय ऊचुः—

देवानां दानवानां च देवर्षीणां च ते शुभः । संभवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥ ४६
प्राणात्प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया । कथं प्राचेतसत्वं च पुनर्लेभे महातपाः ॥ ४७
एतं नः संशयं सूत व्याख्यातुं त्वमिहार्हसि । स दौहित्रश्च सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ॥ ४८

सूत उवाच—

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः । ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च[10] ये नराः ॥ ४९
युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो द्विजाः । पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ५०
ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं[11] नासीद्द्विजोत्तमाः । तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ५१
इमां विसृष्टिं[12] यो वेद चाक्षुषस्य चराचरम् । प्रजानामायुरुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५२
एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः । इत्येते षड्विसर्गा हि क्रान्ता मन्वन्तरात्मकाः ॥
स्वायंभुवाद्याः संक्षेपाच्चाक्षुषान्ता यथाक्रमम् ॥ ५३
एते सर्गा यथाप्रज्ञं प्रोक्ता वै द्विजसत्तमाः । वैवस्वतविसर्गेण[13] तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥ ५४

---

१ ख. ग. घ. ङ. °वीद्देवानुरा° । २ घ. ङ. °विष्यज्जानता ह्येषा धृता गर्भेण वै मया । मा° । ३ ख. ग. घ. ङ. तेजसा । ४ ख. घ. ङ. °ष्यति । त° । ५ क °जन्मानसानादौ । ६ क. °क्षोऽथमै° । ७ क. °ष्पदान् । वि° । ८ ख. ग. युक्तां । ९ ग. घ. ङ. °कां भृशा° । १० ग. °न्ति वेरव° । ११ ख ग. घ ङ. पूर्वमासीत् । १२ घ. °मां च स° । १३ क. °तनिस° ।

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः। आरोग्यायुः प्रमाणेन धर्मतः कामतोऽर्थतः॥
एतानेव गुणानेति यः पठत्यनसूयकः॥ ९९
वैवस्वतस्य वक्ष्यामि सांप्रतस्य महात्मनः। समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत॥ ९६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्तनं नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः॥ ६३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९३३९

अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः।

वैवस्वतसर्गवर्णनम्।

सूत उवाच—

सप्तमे त्वथ पर्याये मनोर्वैवस्वतस्य ह। मारीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः[1]॥ १
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः। भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः॥
आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः। साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रास्त्रयो गणाः
भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः। वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्नित्यं ते छन्दजाः सुराः॥
*एतेऽपि च गमिष्यन्ति महतः कालपर्ययात्॥
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रतः शुभः। तेजस्वी सांप्रतस्तेषामिन्द्रो नाम्ना महाबलः॥
अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम्। सर्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः॥ ६
भूतभव्यभवन्नाथाः सहस्राक्षाः पुरंदराः। मघवन्तश्च ते सर्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः॥
सर्वैः क्रतुशतेनेष्टं पृथक्शतगुणेन तु॥ ७
त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्त्यबलानि च। अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्माद्यैः[2] कारणैरपि॥ ८
तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः। भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः॥
एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत॥ ९
भूतं भव्यं भविष्यं तत्स्मृतं लोकत्रयं द्विजैः। भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरिक्षं भुवं स्मृतम्॥
भव्यं स्मृतं दिवं ह्येतत्तेषां वक्ष्यामि साधनम्॥ १०
ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मणाऽग्रे विभाषितम्। भूरिति व्याहृतं[3] पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा॥ ११
भूसत्तायां स्मृतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने। भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च[4] भूर्लोकोऽयमभूत्ततः॥
अतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्द्विजैः स्मृतः॥ १२
भूतोऽस्मिन्भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः। भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते॥ १३
भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तज्ञैर्निरुच्यते। अन्तरिक्षं भुवस्तस्माद्द्वितीयो लोक उच्यते॥ १४
उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः। भव्येति व्याहृतं यस्माद्भव्यो लोकस्तदाऽभवत्॥
अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते। तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्मृतम्॥
स्वरित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत्। भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते[5]

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके

---

1 घ. ङ. 'मतं शु' 2 ग. ङ. °द्यैः कर°। 3 ग. व्याकृते पू°। 4 घ. 'र्शनाच्चैव भू°। 5 ग. घ. ङ. 'भाष्यते।

भूरितीयं स्मृता भूमिरन्तरिक्षं भुवं स्मृतम् । दिवं स्मृतं तथा भाव्यं त्रैलोक्यस्यैष संग्रहः ॥ १८
त्रैलोक्ययुक्तैर्व्याहारैस्तिस्रो व्याहृतयोऽभवन् । नाथ इत्येष धातुर्वै धातुज्ञैः पालने स्मृतः ॥
यस्माद्भूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा । लोकत्रयस्य नाथास्ते तस्मादिन्द्रा द्विजैः स्मृताः
प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च । मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥ २१
यक्षगधर्वरक्षांसि पिशाचोरगदानवाः ।[1] महिमानः स्मृता ह्येते देवेन्द्राणां तु सर्वशः ॥ २२
देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते । रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्वा धर्मेणेह सुरोत्तमाः ॥
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः । सप्तर्षीन्संप्रवक्ष्यामि सांप्रतं ये दिवि स्थिताः ॥ २४
गाधिजः कौशिको धीमान्विश्वामित्रो महातपाः । भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रतापवान् ॥
बृहस्पतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः । औतथ्यो गौतमो विद्वाञ्शरद्वान्नाम धार्मिकः ॥ २६
स्वायंभुवोऽत्रिर्भगवान्ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः । षष्ठो वैशिष्ठपुत्रस्तु वसुमाल्लोकविश्रुतः ॥ २७
वत्सारः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसंमताः । एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्तन्ते सांप्रतेऽन्तरे ॥ २८
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥ २९
करुषश्च पृषध्रश्च वसुमान्नवमः स्मृतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
कीर्तिता वै मया ह्येते सप्तमं चैतदन्तरम् ॥ ३०
इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहम्

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५३६६

इत्यनुषङ्गपादो द्वितीयः ।

अथोपोद्घातपादस्तृतीयः ।

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तनम् ।

ऋषय ऊचुः—

श्रुत्वा पादं द्वितीयं तु क्रान्तं सूतेन धीमता । अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै शांशपायनः ॥ १
पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया । तृतीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्तय ॥
एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २

सूत उवाच—

कीर्तयिष्ये तृतीयं च सोपोद्घातं सविस्तरम् । पादं समुदयाद्विप्रा गदतो मे निबोधत ॥ ३
मनोर्वैवस्वतस्येमं सांप्रतस्य महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥ ४
चतुर्युगैकसप्तत्या संख्यातः पूर्वमेव तु । सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥ ५

---

१ ख. ङ. °थत्वेत्वेष° । २ ख. घ. ङ. °गराक्षसाः । म° । ३ क. °ष्टो वाशि° । ४ घ. ङ. वसिष्ठ° । ५ ख. ग. घ. ङ. °ग्गाविष्णुर्यायाति° । ६ ख. ग. घ. ङ. नाभागोरिष्ट । ७ ख. ग. घ. ङ. °श्च प्रांशुश्च व° । ८ ख. घ. ङ. °ष वो म° ।

(प्रजापतिवंशानुकीर्तनम्)

पितृगन्धर्वयक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा । मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥ ६
मन्वादिकं भविष्यान्तमाख्यानैर्बहुविस्तरम् । वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते ॥ ७
आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्तकाश्च ये । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्णं सप्ताऽऽसन्ये महर्षयः ॥
चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥ ८
दक्षस्य च ऋषीणां च भृग्वादीनां महौजसाम् । शापान्महेश्वरस्याऽऽसीत्प्रादुर्भावो महात्मनाम्
भूयः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः । पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १०
प्रजासंतानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः । पुनः प्रवर्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमम् ॥ ११
तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्मणाम् । समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥ १२
येषामन्वयसंभूतैर्लोकोऽयं सचराचरः । पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहनक्षत्रमण्डितः ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनीनां संशयोऽभवत् । ततस्तं संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ॥
सत्कृत्य परिपप्रच्छुर्मुनयः संशितव्रताः ॥ १४

ऋषय ऊचुः—

कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः । पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव तन्नो निगद सत्तम ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभम् ॥ १५

सूत उवाच—

कथं सप्तर्षयः सिद्धा ये वै स्वायंभुवेऽन्तरे । मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥ १६
भवाभिशापात्संविद्धा ह्यप्राप्तास्ते तदा तपः । उपपन्ना जने लोके सकृदागामिनस्तु ते ॥ १७
ऊचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः । ऊचुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥ १८
सर्वे वयं प्रसूयामश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १९
स्वायंभुवेऽन्तरे शप्ताः सत्यार्थं ते भवेन तु । जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकादिवं गताः ॥ २०
देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् । ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ॥
ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतम् ॥ २१
भृगुरङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥ २२
तथाऽस्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः । यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥
मूर्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः । ऋग्वेदश्चाभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥ २४
यजुर्वेदश्च वृत्ताढ्य ओंकारवदनोज्ज्वलः । स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तसूक्तब्राह्मणमन्त्रवान् ॥ २५
सामवेदश्च वृत्ताढ्यः सर्वगेयपुरःसरः । विश्वावस्वादिभिः सार्धं गन्धर्वैः संभृतोऽभवत् ॥ २६
ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः । प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विशरीरशिरोऽभवत् ॥ २७
लक्षणानि स्वरा स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः । आश्रयस्तु वषट्कारो निग्रहप्रग्रहावपि ॥ २८
दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशशीश्वराः । देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥ २९
आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे । मूर्तिमन्तः स्वरूपाख्या वरुणस्य वपुर्भृतः ॥ ३०

---

१ ख. ङ. °णैरपि । मा° । २ ख. ग. घ. ङ. °स्कृत्वा वि° । ३ ख. ग. घ. °यस्त्वेवमुत्प° । ४ ख. महातपाः । ५ ख. ग. घ. ङ. °कादिहाग° । ६ ख. ग. घ. ङ. पद्मक° । ७ घ. पृक्तःसू° । ८ ग. घ. °श्वरः । दे° । ९ ख. ग. घ. °स्य व्रज° ।

स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि । ब्रह्मर्षेर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥ ३१
कृत्वा जुहावं स्रुग्भ्यां च स्रुवेण परिगृह्य च । आज्यवज्जुहु(ह)वांचक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ॥
ततः स जनयामास भूतग्रामं प्रजापतिः । तस्यार्वाक्तेजसस्तस्य यज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥
तमसा भावव्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः ॥ ३३
सगुणात्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितम् । तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥ ३४
यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः । आज्यस्थाल्यामुपादाय स्वशुक्रं हुतवांश्च ह ॥ ३५
शुक्रे हुतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः । ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुणैः ॥ ३६
हुते चाग्नौ सकृच्छुक्रे ज्वालाया निःसृतः कविः । हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिःसृतम्
भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात्स वै भृगुः ॥ ३७
महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्रह्माणमब्रवीत् । ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वयं प्रभो ॥
विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वयम् ॥ ३८
तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयंभुवा । पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुम् ॥
वारुणा भृगवस्तस्मात्तदपत्यं च स प्रभुः ॥ ३९
द्वितीयं तु ततः शुक्रमङ्गारेष्ववैतत्प्रभुः । अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥ ४०
संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वह्निर्ब्रह्माणमब्रवीत् । रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ४१
एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसस्पतिः । तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतम् ॥
षट्कृत्वस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा । हुते समभवंस्तत्र षड् ब्रह्माण इति श्रुतिः ॥ ४३
मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्थितः । क्रतौ तस्मिन्सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥
अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्यते । केशैश्च निशितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ॥ ४५
केशैर्लम्बैः समुद्भूतस्तस्माच्च पुलहः स्मृतः । वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसुमान्वसुधाश्रयः ॥ ४६
वशिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः । इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः षण्महर्षयः ॥ ४७
लोकस्य संतानकरास्तैरिमा वर्धिताः प्रजाः । प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥ ४८
अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः । उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥ ४९
मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे । पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विश्रुताः ॥
आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥ ५०
एते समासतस्तात पुरैव तु गणास्त्रयः । अमूर्ताश्च प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥ ५१
तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहतकल्मषः । अपरे प्रजानां पतयस्ताञ्शृणुध्वमतन्द्रिताः ॥ ५२
कर्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुश्रवास्तथा । बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान्सशुचिश्रवाः ॥
प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्बहुलश्च प्रजापतिः । इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः ॥ ५४
कुशोच्चया वालखिल्याः संभूताः परमर्षयः । मनोजवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥ ५५

---

१ ख. °व तच्छुक्रं श्रुवे° । २ घ. ङ. जज्ञे । ३ ख. घ. ङ. स्थितः' । ४ ख. घ. युक्ता युक्ताः प्रसवैर्गु° । ५ क. ख. घ. °ष्ट्वा ब्राह्मण° । ६ ख. घ. त्वया प्र' । ७ क. ख. घ. प्रभो° । ८ ख. घ. ङ. देव म' । ९ घ. °ष्ववप त्प्र° । १० घ. 'ह्निर्ब्राह्मण° । ११ क. ख. ग. ङ. °सत्पतिः । १२ ङ. °कधारि' । १३ ख. ग. घ. षड्ब्राह्मण । १४ घ. 'मुच्छ्रिते । क्र' । १५ ख. ग. घ. ङ. 'यत्र तस्मा° । १६ घ. 'शैर्लोलैः स° । १७ ग. घ. 'सुमांश्च यः । १८ क. अपूर्वाश्च ।

(प्रजापतिवंशानुकीर्तनम्)

जाता भस्मव्यपोहिन्यां ब्रह्मर्षिगणसंमताः । वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥ ५६
श्रोतोभ्यस्तस्य चोत्पन्नावश्विनौ रूपसंमितौ । विदुर्जन्माक्षरजसो विमला नेत्रसंभवाः ॥ ५७
ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे । ऋषयो रोमकूपेभ्यस्तथा स्वेदमलोद्भवाः॥ ५८
दारुणा हि रुते मासा निर्यासाः पक्षसंधयः । वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्रं(त्र्यं) ज्योतिश्च दारुणम्
रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितं कनकं स्मृतम् । तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमश्च पशवः स्मृताः ॥ ६०
येऽर्चिषस्तस्य ते रुद्रास्तथाऽऽदित्याः समुद्भवाः । अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः
आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः । सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥ ६२
ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संप्रसीदति । इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥ ६३
सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः[6] । तत्प्रसादादिमाँल्लोकान्धारयेयुरिमाः क्रियाः ॥
द्वंद्वं[7] संवर्धयामास तत्र तेजो विवर्धनम् । देवेषु वेदविद्वांसः सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ६५
वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः । अनन्तं ब्रह्म सत्यं च तपश्च परमं भुवि ॥ ६६
सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो । ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥ ६७
मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह । अपत्यानीह संचिन्त्य तेऽपत्यं कामयामहे ॥ ६८
तस्मिन्यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषिभिः सह । एतद्वंशसमुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥ ६९
न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः । युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ७०
ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् । एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ॥
भवतां वंशसंभूताः पुनरेते महर्षयः ॥ ७१
तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वं महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥
भार्ये भृगोरप्रतिमे उत्तमे[10]ऽभिजने शुभे । हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ॥
पुलोम्नश्चापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥ ७३
भृगोस्त्वजनयद्दिव्या काव्यं वेदविदां वरम् । देवासुराणामाचार्यं शुक्रं कविसुतं ग्रहम् ॥ ७४
स शुक्रश्चोशना ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः । पितॄणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी
शुक्रस्य भार्या[11] गोनाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥ ७५
ब्राह्मेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः । तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे॥७६
त्वष्टा वरूत्री द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ । ते तदाऽऽदित्यसंकाशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥
रञ्जनः पृथुरश्मिश्च विद्वान्यस्य बृहद्गिराः । वरूत्रिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ॥ ७८
इज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ये[12]ययोजयन् । निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥ ७९
एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनम् । श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्माद्देशादपाक्रमत्[13] ॥ ८०
तिरोभूतेषु तेष्विन्द्रो धर्मपत्नीं च चेतनाम् । ग्रहेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुससार ताम्॥ ८१

---

१ ख. घ. ङ. °हिन्यो ब्र° । २ ख. ग. घ. ङ. °णाः । अतोभास्त° । ३ ख. ग. घ. पित्तं ज्यो° । ४ ख. घ. ङ. °ह्म च संभवाः । स° । ५ ख. घ. °रत् । ब्र° । ६ ख. घ. ङ. °नः तत्प्रसो° । ७ ख. घ. ङ. °वेयुर्वेद° । ८ क. °नाच्चैव । ९ ख. ग. ङ. देव वि° । १० घ. °स्तरेऽभि° । ११ क. °र्याङ्गी ना° । घ. र्या गौर्नाम । १२ ग. घ. °भ्ययाज° । १३ क. °मत् । ति° ।

तत इन्द्रविनाशाय गतपानान्वर्जितान् ... ताऽऽगतानुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहन्य(ण्य)[1] तु ॥
सुष्वाप देवदेवस्य[2] वेद्यां वै दक्षिणे ततः ॥ ८२
तेषां तु भक्ष्यमाणानां[3] तत्र शालावृकैः सह । शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जूराण्यभवंस्ततः ॥ ८३
एवं वरूत्रिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा । पर्जन्यां[4] देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥ ८४
त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवन्महान् । * यशोधरायामुत्पन्नो वैरोचन्यां महायशाः ॥
विश्वरूपानुजश्चापि[5] विश्वकर्मा यमः स्मृतः ॥ ८५
भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशाऽऽत्मजाः । देव्यां तान्सुषुवे सर्वान्काव्यश्चैवाऽऽत्मजान्प्रभुः ॥
भुवनो भावनश्चैव अन्यश्चान्यायतस्तथा । क्रतुः श्रवाश्च मूर्धा च व्यजयो व्यश्रुषश्च यः ॥
प्रसवश्चाव्ययश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ८७
इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः । पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुम् ॥ ८८
व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भः क्रूरेण कर्मणा । च्यवनाच्च्यवनः सोऽथ चेतनस्तु[6] प्रचेतसः ॥
प्राचेतसाच्च्यवनक्रोधाद[7]ध्वानं पुरुषादजः[8] ॥ ८९
जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायां च भार्गवः । आत्मवानं[9] दधीचं च तावुभौ साधुसंमतौ ॥ ९०
सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाच्चोपपद्यते[10] । रुची[11] पत्नी महाभागा आत्मवानस्य नाहुषी ॥ ९१
तस्यौ[12] तुर्वोर्ऋषिजज्ञे ऊरू[13] भित्वा महायशाः । और्वश्चाऽऽसीदृचीकस्तु दीप्ताग्निसदृशप्रभः ॥ ९२
जमदग्निर्ऋचीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत । भृगोर्श्चे[14] चरुपर्यासे रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥ ९३
जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत । रेणुका जमदग्नेस्तु शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥
ब्रह्मक्षत्रमयं रामं सुषुवेऽमिततेजसम् ॥ ९४
और्वस्याऽऽसीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् । तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परात्[15] ॥ ९५
ऋष्यन्तरेषु वै बाह्या बहवो भार्गवाः स्मृताः । वत्सो[16] विश्वोऽश्विषेणश्च[17] पाण्डः पथ्यः सशौनकः
गोत्रेण सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥ ९६
शृणुताङ्गिरसो वंशमग्नेः पुत्रस्य धीमतः । यस्यान्ववाये संभूता भारद्वाजाः सगौतमाः ॥
देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्वषुमन्तो महौजसः ॥ ९७
सुरूपा चैव मारीची कार्दमी च तथा स्वगट् । पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्त्वथर्वणः
इत्येताऽङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि संततिम् ॥ ९८
अथर्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्वहाः । उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनाम्[18] ॥
बृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुषुवे स्वराट् । अवन्ध्यं वामदेवं च उतथ्यमुशिजं तथा ॥ १००

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ घ. प्रहत्य । २ घ. ङ. °वश्च वेद्यर्धे द° । ३ क घ. भक्षमा° । ४ घ. जयन्त्यां । ५ ख. घ. ङ. °वानुजा° । ६ ग. ङ. °थ चेतनं तु प्र° । ७ ख. घ. °तनं तु प्र° ८ ख. °सः । प्रचेतसाच्च्यावेन क्रो° । ग. °सः । प्रचे° । घ. °सः । चेतसा च्यवनो क्रो° । ङ. °सः प्रचेताच्च्यवने क्रो° । ९ ख. आत्मानं । १० ख. ग. ङ. °धीचश्चोपपद्य° । ११ ख. रुचिप° । १२ क. °स्य कर्वो° । १३ ग. घ. ऊरुं भि° । १४ क. °श्च रुचिपर्याये रौ° । ख. ङ. °श्च रुचिप° । १५ घ. °त् । रथन्तरे° । १६ ग. ङ. वत्सां वि° । १७ ख. ग. ङ. °श्च याष्क्यः । प° । १८ ख. घ. ङ. °त्मनः । बृ° ।

धिष्णुः पुत्रस्तु पथ्यायां संवर्तश्चैव मानसः । विचित्तश्च तथा यस्य शरद्वांश्चाप्युतथ्यजः ॥१०१
औशिजो दीर्घतमा बृहदुक्थो वामदेवजः । धिष्णोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वनः ॥ १०२
रथकाराः स्मृता देवा ऋषयो ये परिश्रुताः । बृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतैः सुमहायशाः ॥ १०३
अङ्गिरसस्तु संवर्तो देवानङ्गिरसः शृणु । बृहस्पतेर्यवीयांसो देवा ह्यङ्गिरसः स्मृताः ॥ १०४
औरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे । औदार्यायुर्दनुर्दक्षो दर्भः प्राणस्तथैव च ॥
हविष्मांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥ १०५
अयस्यस्तु उतथ्यश्च वामदेवस्तथोसिजः । भारद्वाजाः शाङ्कृतिका गार्ग्यकान्वरथीतराः ॥१०६
मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा । तथा भाक्षा भरद्वाजा आर्षभाः किमयास्तथा ॥१०७
एते ह्यङ्गिरसः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च । ऋष्यन्तरेषु वै बाह्या बहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥१०८
मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् । यस्यान्ववाये संभूतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०९
मरीचिरापश्चकमे ताभिध्यायन्प्रजेप्सया । पुत्रः सर्वगुणोपेतः प्रजावान्मुरुचिर्दितिः ॥
संपूज्यते प्रशस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥ ११०
आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसत्प्रभुः । तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत्प्रभुः ॥ १११
पुत्रमप्रतिमन्नाम्नाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः । पुत्रं मारीचं सूर्याभं वर्षौ वेशो व्यजीजनत् ॥ ११२
प्रध्यायन्हि सतां वाचं पुत्रार्थी सलिले स्थितः । सप्त वर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३
कश्यपः सवितुर्विद्वांस्तेन स ब्रह्मणैः समः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्रह्मणांऽशेन जायते ॥ ११४
कन्यानिमित्तमित्युक्ते दक्षेण कुपिताः प्रजाः । अपिबत्स तदा कश्यं कश्यं मद्यमिहोच्यते ॥११५
*हार्श्चेकसा हि विज्ञेया वाङ्मनः कश्य उच्यते । कश्यं मद्यं स्मृतं विप्रैः कश्यपानात्तु कश्यपः ॥
करोति नाम यद्वाचो वाचं क्रूरमुदाहृतम् । दक्षाभिशप्तः कुपिताः कश्यपस्तेन सोऽभवत् ॥
तस्माच्च कश्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना । +तस्माद्दक्षः कश्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत ॥
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥ ११८
इत्येतमृषिसर्गं तु पुण्यं यो वेद वारुणम् । आयुष्मान्पुण्यवाञ्शुद्धः सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
धारणाच्छ्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
अथाब्रुवन्पुनः सर्वे मुनयो रोमहर्षणम् । विनिवृत्ते प्रजासर्गे षष्ठे वै चाक्षुषस्य ह ॥
निसर्गः संप्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ १२०

सूत उवाच—

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दक्षः स्वयंभुवा । ससर्ज दक्षो भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन्मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ १२१

---

* इदमर्धं नास्ति ङ. पुस्तके । + इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. ङ. धिष्यपु° । २ ख. घ. विचित्तिश्च । ३ ख. घ. धिष्टयाः पु° । ४ ग. घ. °न्वतः । र° । ५ ख. घ. °तः सम° । ६ ख. घ. दमः प्रा° । ङ. दशः प्रा । ७ ख. घ ङ. ऋतः स° । ८ घ. °थोशिजः । ९ ख. घ. ङ.° । जः । भर° । १० घ. ङ. रसां प° । ११ ख. °रसस्तथा । मा° । १२ ग. घ. °वान्मरु° । १३ ख. °ज्यभाविता तत्र मनसा भाविता पुनः । अ° । घ. °ज्यस्तत्र मनसा मनसा भा° । १४ घ. °मरिचिं सू° । १५ घ. णः स्मृतः । म° । १६ क. ख. °षु ब्राह्म° १७ ख. ग. घ. ङ. °त्युक्तो दक्षेण कुपितः प्र° । १८ ख. हाश्चैक° । ग हाश्चेक° । १९ °या ब्रह्मणः क° । २० ख. ङ. वाचां । २१ ख. °ना । तेषामनुस्मृतोदक्षः क° ।

ततः प्रवृत्तो ब्रह्मा तु प्रजाः स्रष्टुं चतुर्विधाः । जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिज्जाः स्वेदजास्तथा ॥ १२२
दश वर्षसहस्राणि तप्त्वा घोरं महत्तपः । संभावितो योगबलैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥ १२३
आत्मानं व्यभजच्छ्रीमान्मनुष्योरगराक्षसान् । * देवासुरसगन्धर्वान्दिव्यसंहननप्रजान् ॥
ईश्वरानात्मनस्तुल्यान्रूपद्रविणतेजसा ॥ १२४
तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रुवाणि च । मानसान्येव भूतानि सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥
ऋषीन्देवान्सगन्धर्वान्मनुष्योरगराक्षसान् । यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥ १२६
यदाऽस्य मनसा सृष्टा न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः । अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥
मैथुनेन च भावेन सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । असिक्नीं चावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥
सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीम् । यया धृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२९
अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ प्राचेतसं प्रति । दक्षस्योद्वहनो[४] भार्यामसिक्नीं वीरणीं पैराम् ॥ १३०
कृशानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनाम् । नदीगिरिषु सर्जंस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥
तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति[६] वै प्रजाः । प्रथमो[८]ऽत्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥
तथाऽगच्छद्यथाकालं कृशानां नियुते तु सः । असिक्नीं वैरिणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥ १३३
अथ पुत्रसहस्रं स वैरिण्याममितौजसां । असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥ १३४
तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्धयिषून्प्रजाः । देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ॥
नाशाय वचनं तेषां शापायैवाऽऽत्मनोऽब्रवीत् ॥ १३५
यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृत्रिमः । दक्षशापभयाद्भीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥
यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत । मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात्पुनः ॥ १३७
तस्मात्स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत् । स हि पूर्वं समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥ १३८
[११]येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्यश्वा इति विश्रुताः । निन्दार्थं नाशिताः सर्वे विनष्टाश्च न संशयः ॥
तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः[१२] । ब्रह्मर्षीन्वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥
ततोऽभिसंधितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना । कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवत्विति ॥ १४१
ततो दक्षः सुतां प्रादात्प्रियां वै परमेष्ठिने । तस्मात्स नारदो जज्ञे भूयः शान्तो[१३] भयादृषिः ॥
तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकौतूहलाः पुनः । अपृच्छन्वदतां श्रेष्ठं सूतं तत्त्वार्थदर्शिनम् ॥ १४३

ऋषय ऊचुः—

कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना । प्रजापतिसुतास्ते वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥
स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासंभवं शुभम् । प्रोवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितम् ॥
दक्षपुत्राश्च हर्यश्वा विवर्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १४६

---

* एतदर्धस्थाने यं श्लोकः—देवासुरसगन्धर्वान्मनुष्योरगराक्षसान् । सम नवानेतान्सर्वान्दिव्यसंहननप्रजान् । इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु

---

१ ग. घ. ङ. °व तथा स्वं स्वेदजोद्भिजाः द° । ग. घ. ङ. °व तथा स्वं स्वेदजोद्भिजाः । द° । २ ग. घ. ङ. असृक्नीं चा° । ३ ख. ग. ङ. पुरा । ४ ख. घ. ङ. °रिपसर्जस्ताः । ५ ख. घ. ङ. मा न द्वि° । ६ ख. घ. ङ. °तेन सः । ७ ग. घ. ङ. असक्नीं । ८ ङ. वारणीं । ९ घ. ङ °साम् । अ° । १० घ. पूर्वं स° । ११ ख. घ. ङ. तेन । १२ घ. पुनः । १३ ख. ङ. शान्तभया ऋषिः । घ. शान्तभयो ऋषिः ।

बालिशा बत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलम्। अन्तमूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः॥ १४७
किं प्रमाणं तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च। अविज्ञायेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रक्ष्यथ॥
अल्पं वाऽपि बहुर्वाऽ(वाऽ)पि तत्र दोषस्तु दृश्यते॥ १४८
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम्। वायुं तु समनुप्राप्य गतास्ते वै पराभवम्॥ १४९
अद्यापि न निवर्तन्ते भ्रमन्तो वायुमाश्रिताः। एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः॥ १५०
स्वेषु पुत्रेषु नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः। वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः॥ १५१
प्रजा विवर्धयिषवः शबलाश्वाः पुनस्तु ते। पूर्वमुक्तं वचस्तत्र श्राविता नारदेन ह॥ १५२
तच्छ्रुत्वा वचनं सर्वे कुमारास्ते महौजसः। अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महानृषिः॥
भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः। १५३
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः। *तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम्॥
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवाऽऽपगाः॥ १५४
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे रतः। प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता॥ १५५
नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽभवद्विभुः। नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च॥ १५६
तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल। षष्टिकन्याऽसृजद्दक्षो वैरिण्यामेव विश्रुताः॥ १५७
तास्तदा प्रतिजग्राह पत्न्यर्थे कश्यपः प्रभुः। धर्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः॥ १५८
इमां विसृष्टिं दक्षस्य कृत्स्नां यो वेद तत्त्वतः। आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्तनं नाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः॥ ६५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५८२५

अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः।

कश्यपीयप्रजासर्गः।

ऋषय ऊचुः—

देवानां दानवानां च दैत्यानां चैव सर्वशः। उत्पत्तिं विस्तरेणेह ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे॥ १

सूत उवाच—

धर्मस्य तावद्वक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत। अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती॥ २
संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा तथैव च। धर्मपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राचेतसो ददौ॥
साध्यायाँ पुत्रांस्तु धर्मस्य साध्यान्द्वादश जज्ञिरे। साध्या नाम महाभागाश्छन्दजा यज्ञभागिनः॥
देवेभ्यस्तान्परान्देवान्देवज्ञाः परिचक्षते॥ ४
ब्रह्मणो वै मुखात्सृष्टा जया देवाः प्रजेप्सया। सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह॥ ५

---

* इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु।

---

१ ख. ग. ङ. °जा न च भू°। २ ङ. दिशाः। ३ ग. घ. ङ. तु नाशनं प्रा°। ४ ख. घ. ङ. °न्ते विस्तारायामलिप्सवः। त°। ५ ख. ग. घ. ङ. °यदा। ६ ख. घ. ङ. °क्षो विरि°। ७ घ. °ध्या पत्नी तु ध°। ८ क. °चक्षिरे। म°। ९ ग. घ. ङ. °ह्मणा दै।

दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहद्यच्च रथंतरम् । चित्तिश्चैव विचित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च ॥ ६
विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञश्च ते स्मृताः । नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥
ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायंभुवे[१] जिताः । स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥८
तामसे हरयो नाम वैकुण्ठा रैवतान्तरे । साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना छन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥ ९
धर्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशामराः । पूर्वं स्म अनुसूयन्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ १०
स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः । तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ११
किंचिच्छिष्टे तदा तस्मिन्देवा वै तुषिताऽब्रुवन् । इतरेतरं महाभागान्वयं साध्यान्प्रविश्य वै ॥
मन्वन्तरे भविष्यामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १२
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे[३] मनोः । तस्माद्द्वादश संभूता धर्मात्स्वायंभुवात्पुनः ॥ १३
नरनारायणौ तत्र जज्ञाते पुनरेव हि । विपश्चिदिन्द्रो यश्चाऽऽसीत्तथा सत्यो हरिश्च तौ ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तां तौ तुषितौ सुरौ ॥ १४
तुषितानां तु साध्यत्वे नामान्येतानि वक्ष्यते । मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो[४] यानश्च वीर्यवान् ॥
चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्[५]तथा । प्रभवोऽथ विभुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥ १६
स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः । नामान्यासन्पुन[६]स्तानि तुषितानां निबोधत ॥ १७
प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च । चक्षुः श्रोत्रं तथा घ्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ॥
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च । नामान्येतानि पूर्वं तु तुषितानां स्मृतानि ह ॥१९
वसोस्तु वसवः पुत्राः साध्यानां मनुजाः स्मृताः । धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ २०
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा । ध्रुवपुत्रो भवो नाम्ना कालो लोकप्रकालनः ॥ २१
सोमस्य भगवान्वर्चा बुधश्च ग्रहबोधनः । रोहिण्यां तौ समुत्पन्नौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ २२
धारोर्मिकलिलाश्चैव वयश्चन्द्रमसः सुताः । आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः शमः शान्तस्तथैव च ॥ २३
स्कन्दः सनत्कुमारश्च जज्ञे[८] पादेन तेजसः । अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ २४
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः । अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥ २५
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्र[१२] ऋषिर्नाम्नां तु देवलः । द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २६
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता[१३] विचरत्युत[१४] ॥ २७
प्रभासस्य तु या भार्या वसूनामष्टमस्य ह । विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पप्रजापतिः ॥
स कर्ता सर्वशिल्पानां त्रिदशानां च[१५] वर्धकिः । भूषणानां च सर्वेषां कर्ता कारयिता च सः ॥
सर्वेषां च विमानानि देवतानां करोति सः । मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥

१ ख. ग. घ. ङ. 'भुवो जि । २ ख. ग. घ. ङ. °मसा ह । ३ ख. घ. ङ. ह । ४ ख. ग. घ. ङ. °रो पान' । ५ ग. घ. ङ. °चिषं पु° । ६ ग. ङ. °त्रं नरोऽप्राणं स्प' । ७ ग. घ. ङ. °हव्यो रजस्त° । ८ ग. घ. ङ. अग्नेः पुत्रं कुमारं तु स्वाहा जज्ञे सुरावृतम् । त° । ९ ख. ग. घ. ङ. नैष मोषश्च । १० घ. ङ. 'म्राऽश्च दे° । ११ ख. घ. ङ. मनस्विनौ । १२ ख. ग. घ. ङ. नी भुवना ब्रह्मवादिनी । यो' । १३ ख. ग. घ. 'क्ताचारनिस्पृहाः । प्र° । १४ ख. घ शिल्पप्र' । १५ ख. ग. घ. ङ. च धन्वकृत् । भू' ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

विश्वे(श्व)देवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः । क्रतुर्दक्षः श्रवः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा
कुरुवान्प्रभवांश्चैव रोचमानश्च ते दश । धर्मपुत्राः स्मृता ह्येते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः ॥ ३२
मरुत्वत्[1]यां तु मरुतो भानवो भानुजाः स्मृताः । मुहूर्ताश्च मुहूर्तायां घोषं लम्बा व्यजायत ॥ ३३
संकल्पायां तु संजज्ञे विद्वान्संकल्प एव च[2] । नागवीथ्यस्तु जाम्यां च पथत्रयसमाश्रिताः ॥ ३४
पृथिवीविषयं सर्वमरु[3]न्धत्यां व्यजायत । एष सर्गः समाख्यातो विद्वान्धर्मस्य शाश्वतः ॥ ३५
मुहूर्ताश्चैव तिथ्यश्च पतिभिः सह सुव्रताः । नामतः संप्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे विबोधत ॥ ३६
अहोरा[4]त्रविभागश्च नक्षत्राणि समा[5]सतः । मुहूर्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥ ३७
अहोरात्रकलानां तु षट्शतीत्यधिका स्मृ[6]ता । रवेर्गतिविशेषेण स[7]र्वेषु ऋतुमिच्छतः ॥ ३८
ततो[8] वेदविदश्चैतां तिथि[9]मिच्छन्ति पर्वसु । अविशेषेषु कालेषु योऽयः स पितृदानतः ॥ ३९
रौद्र[10]ः सार्वस्तथा मैत्रः पिण्ड्य[11]वासव एव च । आप्योऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥ ४०
प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रस्तथेन्द्रो निर्ऋतिस्तथा । वारुणश्च तथाऽर्यम्णो भ[12]गाश्चापि दिनाश्रिताः ॥
एते दिनमुहूर्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः । शंकुच्छायाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥ ४२
अ[13]जास्तथाऽहिर्बुध्नश्च पूषा हि यमदेवताः । आग्नेयश्चापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ४३
ब्रह्मसौम्यस्तथाऽऽदित्यो बार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः । सावित्रोऽथ तथा त्वष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः
एकरात्रिमुहूर्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च । इन्दोर्गत्युदया ज्ञेया नालिकाः पादिकास्तथा ॥
कालावस्थास्त्विमास्त्वेते मुहूर्ता देवताः स्मृताः ॥ ४५
सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि विहितानि च । दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद्यथाक्रमम् ॥
स्थानं जारद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तरम् । वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥ ४७
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरि[14]ति स्मृता । पुष्योऽश्लेषापुनर्वसू वीथिरैरावती मता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ ४८
पूर्वोत्त[15]रे फाल्गुन्यौ च मघा चैवा[16]र्यमी स्मृता । हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवी[17]थीत्यभिशब्दिता ॥
ज्येष्ठा विशाखाऽनुराधा वीथी जारद्गवी स्मृता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
मूलं चाऽऽ[19]षाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिशब्दिता । श्र[18]वणं च धनिष्ठा च गार्गी शतभिषक्तथा ॥
वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता । स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्ता मा[20]र्गो वै दक्षिणो बुधैः ॥
सप्तविंशत्तु याः कन्या दक्षः सोमाय ता ददौ । सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे चैव कीर्तिताः ॥
तासाम[21]पत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसा ॥ ५३
यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजग्राह कश्यपः । चतुर्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः ॥५४

---

१ क. °त्यां मरुत्वन्तो भा° । २ ग. घ. ङ. च । नववीथ्यस्तु जामायाः प° । ३ घ. ङ. °रुत्वत्यामजा° । ४ ख. ग. घ. ङ. °रात्रं वि° । ५ ग. घ. ङ. °माश्रितः । ६ ख. स्मृताः । ७ घ. सर्वैर्ऋतुभिर्नित्यशः । त° । ८ ख. ग. ङ. °त नित्यशः । त° । ९ घ. °तः । रुद्रः सर्पस्त° । १० ख. °द्रः सर्पस्त° । ११ घ. पित्र्यं वा° । १२ ख. घ. भाग्यश्चा° । १३ घ. अजस्त° । १४ ख. °ती स्मृता । १५ घ. °रे फल्गु° । १६ ख. घ. ङ. वार्षभी स्मृ° । १७ ख. ग. घ. ङ. °वीथ्यो-ऽपात्तिश° । १८ ख. ग. घ. °वणश्च ध° । १९ ग. ङ. री भद्रप । २० क. मार्गे वै दक्षिणे बु° । २१ घ. °मन्यभवन्दी-प्तादीप्तान्यमिततेजसः । या° ।

अदितिर्दितिर्[1]दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा । सुरभिर्विनता[2] चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥
कद्रू[3]र्मुनि[4]श्च धर्मज्ञः प्रजास्तासां निबोधत ॥ ५५
चा[5]रिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः । वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभूवुश्चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ५६
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन्पूर्वैर्वैवस्वतस्य ह । आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याऽऽहुः परस्परम् ॥ ५७
एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्योगादर्धेन[6] तेजसः ॥ ५८
गच्छामः पुत्रतामस्यास्त्वं[7]नः श्रेयो भविष्यति । अदित्या[8]स्तु प्रसूतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥ ५९
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः । जज्ञिरे द्वादशाऽऽदित्या मारीचात्कश्यपात्पुनः ॥
शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्नरनारायणौ सुरौ ॥ ६१
तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते । यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन्नुदयास्तमयावुभौ ॥
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ॥ ६२
श्रेष्ठानुश्राविके यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे । अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मात्ते जज्ञिरे सुराः ॥ ६३
इत्येष विषये रागः संभूत्याः कारणं स्मृतम् । ब्रह्मशापेन संभूता जयाः स्वायंभुवे जिताः ॥ ६४
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः । तामसे हरयो देवा जाताश्चारिष्णवे तु वै ॥
वैकुण्ठाश्चाक्षुषे साध्या आदित्याः सांप्रते पुनः ॥ ६५
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः । इत्येते द्वादशाऽऽदित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः
सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजज्ञिरे । महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ६८
अङ्गारकं तथा सर्पं निर्ऋतिं सदसस्पतिम् । अजैकपादहिर्बुध्नमूर्ध्वकेतुं ज्वरं तथा ॥ ६९
भुवनं[9] चेश्वरं मृत्युं कपालं चैव विश्रुतम् । देवानेकादशैतांस्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥
तपसा तेन महता सुरभी[10] तानजीजनत् ॥ ७०
ततो दुहितरावन्ये सुरभी[11] द्वे व्यजायत । रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी[12] च यशस्विनी ॥ ७१
रोहिण्यां जज्ञिरे कन्याश्चतस्रो लोकविश्रुताः । सुरूपा हंसकीला[13] च भद्रा कामदुघा तथा ॥
सुषुवे[14] कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयम् ॥ ७२
हंसकीला नृ[15]महिषा भद्रायां[16]स्तु व्यजायत । विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥
उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्ते मनोजवाः । श्वेताः शोणाः[17] पिशङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ॥
रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गन्धर्वयोनयो हयाः ॥ ७४
भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमांश्चन्द्राभसुप्रभः । * वृषो दक्ष इति ख्यातः कण्ठेमणिदलप्रभः ॥ ७५

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °दैनुर्वाचा नारिष्टानायुषस्तथा । २ ख. घ. ङ. °ता ताम्रा मुनिः क्रोशव° । ३ क. कद्रुर्मु° । ४ ग. घ. ङ. द्रुर्माता च नागानां प्र° । ५ ख. ग. घ. ङ. °रिष्णावन्त° । ६ क. °न चेतसः । ख. °न तेजसा । ग° । ७ ख. घ. ङ. °स्तत्तु श्रे° । ८ ख. ग. घ. ङ. °त्यायां प्र° । ९ ख. ङ. °नं वैश्वरं मृत्युं कापालिं चै° । १० ख. ग. घ. ङ. °रभिस्तान° । ११ ख. घ. ङ. रभिर्द्वे व्य° । १२ ख. ग. घ. ङ. गान्धर्वी च । १३ ख. ङ. हंसकीली । ग. घ. हंसकाली । १४ ख. ग. घ. ङ. °वे गोमदुग्धा तु । १५ क. नृपमृपीन्भ° । १६ घ. °यास्त्वन्य जातयः । वि° । १७ क. शोनाः ।

स्रग्वी ककुद्मी द्युतिमानमृतालयसंभवः । सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥ ७६
इत्येते कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्तिताः । धर्मपुत्राः स्मृताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥
अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश । बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ ७८
कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः । एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥ ७९
सर्वे देवगणा विप्रास्त्रयस्त्रिंशत्तु च्छन्दजाः । एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ८०
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन्नुदयास्तमयावुभौ । एते देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ ८१

ऋषय ऊचुः—

साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च । अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्चैव विश्रुताः ॥ ८२
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः । अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद्विशिष्यते ॥ ८३
यश्च यस्मात्प्रभवति यश्च यस्मिन्प्रतिष्ठितः । ज्यायान्यो मध्यमश्चैव कनीयान्यश्च तेषु वै ॥ ८४
प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः । कर्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ॥
एतत्प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्थ यथायथम् ॥ ८५

सूत उवाच—

अत्र वो वर्णयिष्येऽहमन्तरं तेषु यत्स्मृतम् । यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥ ८६
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः स्मृताः । तन्वः स्वयंभुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥
एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः । गुणवृद्धिनिबंद्धत्वाद्द्विधानुग्रहबन्धतः ॥ ८८
प्रवृत्तिंच निवृत्तिं च गुणवृद्धिमिह द्विजः । यथाशक्त्या प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निबोधत ॥ ८९
[*ब्राह्मी तु राजसी तेषां कालाख्या तामसी स्मृता । सात्त्विकी पौरुषी चैव कर्म तासां निबोधत]
एका तु कुरुते तासां राजसी सर्वतः प्रजाः । एका चैवार्णवस्था तु साऽनुगृह्णाति सात्त्विकी ॥
एका सा क्षिपते काले तामसी ग्रसते प्रजाः ॥ ९१
रजसा तु समुद्रिक्तो ब्रह्मा संभवते यदा । पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्तते ॥ ९२
यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः । ब्रह्माख्या सा तदा त्वस्य राजसी विनिवर्तते ॥
सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः । कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥ ९४
क्रमात्तस्य निवर्तन्ते रूपं नाम च कर्म च । त्रैलोक्ये वर्तमानस्य सर्गानुग्रहनिग्रहैः ॥ ९५
यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते । यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥ ९६
[+ यदा च पुरुषो भवति ब्रह्मा न भवते तदा । यदा भक्षद्भवति हि तदा न पुरुषस्तु सः ॥ ९७
यदा भद्रो भवेद्भूयो ब्रह्मा न भवते तदा । यदा न भवति ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः] ९८

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ख. ग घ. ङ °ष्ठा बभ्रुवो ब्रह्मस° । २ ख. ग घ. ङ. °ताः । भृशा° । ३ घ. ङ. च° । ४ ग. घ. °णाः सुताः । ५ ग. ङ. सर्वदे° । ६ ख. घ ङ. °व न श्रु° । ग व न श्रुतम् । प्र° । ७ ख. घ. ङ. वर्तयि° । ग. वर्तयिष्यामि अन्त° । ८ ग. ङः °म् । तद्ब्रह्म । ९ ख. घ. तन्व्यः । १० क °बन्धत्वा° । ११ ग. ङ. °वृत्तिमि° । १२ ख. तु सुकृतो ता° । ग. तु स्वकृत ता° । ङ. तु सुकृते ता° । १३ ख. ङ. एकांशा क्षि° । १४ ख. ग. घ. ङ. यथा ।

मणिर्विभजते वर्णान्विचित्रान्स्फटिके यथा । वैमल्यादाश्रयवशात्तद्वर्णः स्यात्तदञ्जनः ॥ ९९
तदा गुणवशात्तस्य स्वयंभोरनुरञ्जनम् । एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनम् ॥ १००
एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते । रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशात्तु सः ॥ १०१
भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्तिविनाशनात् । एको ब्रह्माऽन्तकश्चैव पुरुषश्चेति ये त्रयः ॥ १०२
एकस्यैताः स्मृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयंभुवः । ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥
तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी । या तामसी तु कालाख्या प्रजाक्षयकरी तु सा ॥
सात्त्विकी पौरुषी या तु सा[1]नुग्रहकरी स्मृता ॥ १०४
राजस्या ब्रह्मणोंऽशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् । तामसी चान्तकृद्या तु तदंशेनाभवद्भवः १०५
सात्विकी पौरुषी या सा तस्यांशो विष्णुरुच्यते । त्रैलोक्ये ताः स्मृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयंभुवः
नानाप्रयोजनार्था[2] हि कालोऽवस्थां करोति यः । ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुगृह्य च ॥
वैष्णव्याऽनुगृहीतास्ता रौद्र्याऽनुग्रसते पुनः ॥ १०७
एकः स्व[3]यंभुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन्वै करोति सः । सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥ १०८
इत्येताः कथितास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयंभुवः । प्राजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः स्मृताः ॥
[4]ऐका तनुः स्मृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने । सांख्ययोगप[5]रैर्वीरैः पृ[6]थक्त्वैकत्वदर्शिभिः ॥
अभिजातप्रभावज्ञैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ११०
एकत्वे च पृथक्त्वे च तासु भिन्नाः प्रजास्त्विह । इदं परमिदं नेति ब्रुवन्तो भिन्नदर्शनाः ॥ १११
ब्रह्माणं कारणं केचित्केचित्प्राहुः प्रजापतिम् । केचिच्छिवं परत्वेन प्राहुर्विष्णुं तथाऽपरे ॥
अविज्ञानेन संसक्ताः सक्ता र[7]त्यादिचे[8]तसा । ११२
तत्त्वं कालं च देशं च का[9]र्याण्यावेक्ष्य तत्त्वतः । कारणं च स्मृता ह्येता नानार्थेष्विह देवताः ॥
एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति । एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ॥
* एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति । एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनम् ॥ ११४
अद्वेषस्तु सदा कार्यो देवतासु विजानता । न शक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितम् ॥ ११५
एकात्मा स त्रिधा भूत्वा संमोहयति यः प्रजाः । एतेषां च त्रयाणां तु[12] विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥
जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सं[10]क्ता [11]रूपाविचेतसः । इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥ ११७
यातुधानान्विशन्त्येताः पिशाचांश्चैव तान्नरान् । एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयंभर्व्यवतिष्ठते ॥ ११८
गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुभिर्मोहयन्प्रजाः । तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते त्रयम् ॥ ११९
तस्माद्देवास्त्रयो ह्येते नैरन्तर्ये व्यवस्थिताः । तस्मात्पृथक्त्वमे[13]कत्वसंख्या संख्यागतागतम् ॥
एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥ १२०
यस्मात्सृष्ट्वाऽनुगृह्णीते ग्रसते चै[14]व ते प्रजाः । गुणात्मकत्वात्त्रैकाल्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥ १२१

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ग. घ. ङ. सा त्वनुग्रहका स्मृ° । २ ख. ग. घ. ङ. °नार्था हि कालोऽवस्थाः क° । ३ ग. घ. ङ. स्वयंभुवात्कल्पैस्त्रि° । ४ ख. घ. ङ. एकास्तन्व्यः स्मृ° । ५ क. ङ. °परे वी° । ६ °थगैकार्थ्यद° । ७ ङ. रण्यादि° । ८ ख. घ. ङ. °तसः । त° । ९ ख. ग. कार्यं च वीक्ष्य । १० ग. शक्त्या । ११ ग. घ. ङ. रूप्यावि° । १२ ख. ग. °ति संभिन्ना भि° । घ. °ति ब्रुवन्तो भिन्नदर्शनाः । या° । १३ घ. °कत्वं सं° । १४ ख. ग. ङ. °व स प्र° ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

रुद्रं ब्रह्माणमिन्द्रं च लोकपालानृषीन्मनून् । देवं तमेकं बहुधा प्राहुर्नारायणं द्विजाः ॥ १२२
प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी । मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२३
*क्षेत्रज्ञो अ(ह्य)पि चाऽऽनेष्य विभजेदित्यनुग्रहात् । तेजसा यशसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥
जायन्ते तत्समाश्चैव तानपीह निबोधत ॥ १२४
राजस्या ब्रह्मणोंऽशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् । तामस्यास्तस्य चांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते
सात्त्विक्या पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभूत्तदा ॥ १२५
त्रिषु कालेषु तस्यैता ब्रह्मणस्तनवोंऽशजाः । कालो भूत्वा पुनश्चासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥ १२६
संप्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्दिवाकरः । भूत्वा संवर्तकादित्यो लोकांस्त्रीन्स तदा दहन् ॥ १२७
विष्णुः प्रजाऽनुगृह्णाति नामरूपविपर्ययैः । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तदुत्पाद्य कारणम् ॥ १२८
सत्त्वोद्रिक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः । तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
आकूत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥ १२९
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे । तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥ १३०
औत्तमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै । वशवर्तिभिरुत्पन्नो वशवर्ती हरिः पुनः ॥ १३१
सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः । तामसस्यान्तरे चापि संप्राप्ते पुनरेव हि ॥
भार्यायां हरिभिः सार्धं हरिरेव बभूव ह ॥ १३२
चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः । विकुण्ठायामजो जज्ञे ह्यभूतरजसैः सह ॥
वैकुण्ठः स पुनर्देवः संप्राप्ते चाक्षुषेऽन्तरे ॥ १३३
धर्मो नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् । स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥
मारीचात्कश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह । त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकाञ्जित्वा विष्णुरुरुक्रमः ॥
प्रत्यपादयदिन्द्राय देवेभ्यश्चैव स प्रभुः । इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ॥
मन्वन्तरेष्वतीतेषु याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥ १३६
यस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता । तस्मात्स वै स्मृतो विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥ १३७
इत्येतद्ब्रह्मणश्चैव वामनस्य महात्मनः । एकत्वं च पृथक्त्वं च विशिष्टत्वं च कीर्तितम् ॥ १३८
देवतानामिहांशेन जायन्ते यास्तु देवताः । तासां तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥
जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥ १३९
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोंऽशसंभवम् ॥ १४०
स एवं जायतेंऽशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः । ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्यांशेन जायते ॥ १४१
एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा तान्वै ब्रुवन्ति ह । यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ॥
तस्मादनुग्रहास्तेषां क्षेत्रज्ञास्ते भवन्त्युत ॥ १४२
एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः । भूत्वा यस्माच्च बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥ १४३

* नास्तीदमर्धं क. पुस्तके ।

१ ग. ङ. जे नित्य° । २ ग. घ. ङ. रीचः क° । ३ घ. ङ. °रति प्र° । ४ क. ख. हत् । वि° । ५ क. ग. ङ. °र्थये । यस्यां । ६ क. °दुत्पत्तिका° । ७ ख. ग. घ. °थमो वि° । ८ क. ह्यतीत° । ९ ख. घ. ङ. हर्यायाः । १० घ. ङ. °रे बाधिर्हरि° । ११ क. सः । वैकुण्ठायामसौ ज° । १२ ग. घ. °क्रमैः °प्र । १३ क. घ. °जाः । तस्मा° ।

तस्मात्सुमनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह । मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥
सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रशंसया ॥ १४४
प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः । जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥
ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति ह्यनीश्वराः । तस्माद्दोषप्रचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥ १४५
भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः । भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनाम् ॥
* प[1]रीक्ष्य यो[2] न गृह्णाति गृह्णाति च विपर्ययात् । दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात् ॥
चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥ १४७
एवमर्थान्तरे न्य[3]स्ताः कालान्तरगता अपि । तेनान्यत्सन्तमप्यर्थं द्वेषान्न प्रतिपद्यते(?) ॥ १४८
द[4]र्शानां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः । कर्मणां म[5]हतां कर्ता अभिजात्या च यो महान् ॥
श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥ १४९
अशक्तरुष्टो जानाति देवताः प्रविभागशः । इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥ १५०
आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषां च सहस्रशः । कुर्याद्योगबलं प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाऽऽचरेत् ॥ १५१
प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तथैवोग्रतपश्चरन् । संहरेच्च पुनः सर्वान्सू[6]र्यतेजो गुणानिव ॥ १५२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गुणनैरन्तर्ये कश्यपीयप्रजासर्गो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५९७७

अथ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः—

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः । पप्रच्छुरृषयः श्रेष्ठं[7] वचनस्य यथाक्रमम् ॥ १
सप्तस्विह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह । इन्द्रविष्णुप्रधानास्ते आदित्यास्तु महौजसः ॥
एतत्प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तराद्रोमहर्षण ॥ २
एवमुक्तस्तदा सूतो विनयी ब्रह्मवादिभिः । उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा पृष्टो महर्षिभिः ॥ ३

सूत उवाच—

ब्रह्मणो वै मुखात्सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया । सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह ॥ ४
दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहद्यच्च रथन्तरम् । आकूतः प्रथमस्तेषां ततस्त्वाकूतिरे[8]व च ॥ ५
विचित्तिश्चैव सुविचित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च । अधीष्टस्तु ततो ज्ञेयः अधीतिश्चैव तत्त्वतः ॥
विज्ञातिश्चैव विज्ञातो मनवो ये च द्वादश ॥ ६

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ङ. परिक्षयो । २ ग. रीक्षां यो । रीक्षया न । ३ ख. न्यस्तां कालान्तरगतामपि । घ. न्यस्तां कालोत्तरगतामपि । ङ. न्यस्तां कलारन्तगतानपि । ४ क. दर्शानां । ५ क. मनसां । ६ ख. ग. घ. ङ. सूर्यस्तेनगु° । ७ ग. घ. ङ. श्लिष्टं । ८ ख. ङ. °तिरुच्यते । वि° ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

*ज्ञेयो द्वादशपुत्रश्च यश्चाब्देन समाजयेत् । तं दृष्ट्वा चाब्रवीद्ब्रह्मा जया देवानसूयत ॥ ७
दाराग्निहोत्रसंयोगं[1]मिज्यामारभतेति च । एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८
ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः । सन्यस्येह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥ ९
यमेष्वेवावतिष्ठन्ते[2] दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु । क्षयातिशययुक्तं तु ते दृष्ट्वा कर्मणां फलम् ॥ १०
जुगुप्सन्तः प्रसूतिं च निस्तन्द्रा निर्ममाऽभवन् । अजस्रं[3] काङ्क्षमाणास्ते विरक्ता दोषदर्शिनः॥
अर्थं धर्मं च कामं च हित्वा ते वै व्यवस्थिताः । पौरुषं ज्ञानमास्थाय तेजः संक्षिप्य चाऽऽस्थिताः
तेषां च तमभिप्रायं ज्ञात्वा ब्रह्मा चुकोप ह । तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान्सुरानथ ॥ १३
प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजास्रष्टाऽस्मि[4] नान्यथा । प्रसूयध्वं[5] यजध्वं चेत्युक्तवानस्मि यत्पुरा ॥ १४
यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः । जुगुप्समानाः स्वं जन्म संततिं नाभिनन्दथ॥ १५
(+ कर्मणां च कृतो न्यासो ह्यमृतत्वाभिकाङ्क्षया । तस्माद्यूयमनादृत्य सप्तकृत्वस्तु यास्यथ)॥
ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन् । क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात्कृतं विभो ॥ १७
प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तानब्रवीत्पुनः । लोके मयाऽननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हति[6] ॥ १८
मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम । प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि शुभं वा[8] यदि वाऽशुभम् ॥ १९
लोके यदस्ति किंचिद्वै सच्चासच्च व्यवस्थितम् । बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिसंधयेत्
भूतानां तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विधारितम् । तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥ २१
मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । आशामयेन तत्त्वेन कथं छेत्तुमिहोत्सहे ॥ २२
यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा । इह कर्माण्यनारभ्य को मे छन्दाद्विमोक्ष्यते ॥ २३
परिभाष्य ततो देवान्जयान्वै नष्टचेतसः । अब्रवीत्स पुनस्तान्वै धृतान्दण्डे प्रजापतिः ॥ २४
यस्मान्मामभिसंधाय संन्यासो वः कृतः पुरा । यस्मात्स विफलो यत्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः॥
भवितांऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायताम् ॥ २५
आत्मच्छन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः । मन्वन्तरेषु संमूढाः षट्सु सर्वे गमिष्यथ ॥ २६
वैवस्वतान्तेषु सुरास्तथा स्वायंभुवादिषु । ताञ्ज्ञात्वा[11] ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः ॥
त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं श्राद्धमेव च । यज्ञं चैव तु दानं च एषामेव तु कुर्वताम् ॥
स हि स्म[12] विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रशंसया ॥ २८
स एवं श्लोकमुक्त्वा तु जयान्[13]देवानथाब्रवीत् । वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेष्यथ ॥ २९
ततो यूयं मया सार्धं सिद्धिं[14] प्राप्स्यथ शाश्वतीम् । एवमुक्त्वा तु तान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३०
ततो देवास्तिरोभूत ईश्वरे ह्यकुतोभयाः[15] । प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥ ३१
ततस्तेषां तु यास्तन्वस्ताऽभवन्द्वादश ह्रदाः । जया इति समाख्याता[16] जाताश्चोदधिसंनिभाः ॥

---

* एतदर्धस्थान इदमर्धम्—ज्ञेयो दशपुत्रः पश्चाब्देन सामाजयेत्यजेदिति ख ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । + नास्त्ययं श्लोको घ. पुस्तके ।

---

१ घ. °गमिथ्यामा° । २ ख. ग. घं. ङ °ष्ठन्त दो° । ३ क. जस्रं का° । ४ ख. ङ. प्रजाः स्रष्टा जना° । घ. प्रजाः सृष्ट्वा प्रजाऽन्यथा । ५ क. ख. °ध्वं जयध्वं । ६ क. घ. °र्हसि । म° । ७ क. सत्त्वासत्त्वव्य° । ८ ख. ग. घ. ङ. °सं कामांल्लोके । ९ ग. °माति सं° । १० ख..घ. ङ. °ता वः सु° । ११ ख. घ. ङ. शप्त्वा । १२ क. श्लोकं दृष्ट्वा तु । १३ क. °या देवा° । १४ घ. गतिं । १५ क. ग. ङ. भयम् । प्र° । १६ ख. ग. घ. ङ. °ताः कुरुषूद° ।

ततः स्वायंभुवे तस्मिन्सर्गे ते जज्ञिरे सुराः । अजितायां रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः[1] ॥
विधिश्च मुनयश्चैव क्षेमो नन्दोऽव्ययस्तथा । प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुशक्तिव्यवस्थिताः[2] ॥
इत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश स्मृताः[3] ॥ ३४
ते च यज्ञे सुरैः सार्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः । स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ॥
तुषिता नाम ते ह्यासन्प्राणाख्या यज्ञियाः सुराः । पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे त्वन्तरे स्वयम् ॥
तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वरोचिषः ३५
उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः । ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥
अभवन्यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे । ते तु सत्याः पुनर्देवाः संप्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥ ३८
हर्या ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु । हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥ ३९
ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णवेऽन्तरे । वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्णोर्जज्ञिरे सुराः ॥
वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्यान्तरे मनोः ॥ ४०
ततस्ते वै पुनर्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चाक्षुषम् । साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्मसूनवः ॥ ४१
ततस्ते वै पुनः साध्याः संक्षीणे चाक्षुषेऽन्तरे । उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४२
आद्ये त्रेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु । अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात्कश्यपात्पुनः ॥ ४३
जज्ञिरे द्वादशाऽऽदित्या वर्तमानेऽन्तरे पुनः । यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ ४४
ततः स्वायंभुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः । एवमाद्या जयास्ते वै शापात्सम्भवंस्तदा ॥ ४५
य इमां सप्तसंभूतिं देवानां देवशासनात् । पठेद्यः श्रद्धया युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥ ४६
इत्येता भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः । परिक्रान्ता मया चाद्य किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ ४७

ऋषय ऊचुः—

दैत्यानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम्[11] । सर्वभूतपिशाचानां[12] पशूनां पक्षिवीरुधाम् ॥
उत्पत्तिं निधनं चैव विस्तरात्कथयस्व नः ॥ ४८
एवमुक्तस्तदा सूत उवाच ऋषिसत्तमान् । दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ ४९
कश्यपस्याऽऽत्मजौ तौ वै सर्वेभ्यः पूर्वजौ स्मृतौ । सौत्येऽहन्यतिरात्रस्य कश्यपस्याऽऽश्वमेधिके ॥
हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ह्यृत्विगासनम् । दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्राऽऽसीनो*ऽचसंसदि ॥
हिरण्यकशिपुस्तस्मात्कर्मणा तेन स स्मृतः ॥ ५१

ऋषय ऊचुः—

हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः । प्रभावं चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥ ५२

सूत उवाच—

कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत्पुण्यो वै पुष्करे पुरा । ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥ ५३
उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधि । आसनान्युपक्लृप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥

---

* अत्र संधिरार्षः ।

---

१ ख. °शा नराः । वि° । घ. °शामराः । वि° । २ ख.घ. च क्रतुः शक्तिर्ध्रुवः स्थितिः । इ° । ३ ग.ङ °ताः । एतैर्योगैः सु° । ४ ग. घ. ङ. °तानुमते । ५ क. याज्ञिकाः । ६ ग घ. ङ. स्य रुचः पु° । ७ ग. ङ. हर्या । ८ ख. °र्यायां त° । ९ ग. ङ, °कुण्ठात्प्राप्य । १० ख. ङ. °भूतीर्देवा° । ११ ख. ङ. °गराक्ष° । १२ क. ग. ङ. सर्वभू° ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

कुशपूतानि त्रीण्यत्र कूर्चः फलकमेव च । मुख्यर्त्विजश्च चत्वारस्तेषां तान्युपकल्पयेत् ॥ ५५
शुभं तत्राऽऽसनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितम् । हिरण्मयं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंस्तृतम् ॥ ५६
अन्तर्वत्नी दितिश्चैव पत्नीत्वं समुपागता । दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्तत ॥ ५७
स तु गर्भो विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा । उपक्लृप्तासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्मयम् ॥
निषसाद स गर्भोऽत्र तत्राऽऽसीनः शशंस च ॥ ५८
आख्यानपञ्चमान्वेदान्महर्षिः काश्यपो यथा । तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वंस्तु तद्विधम् ॥ ५८
हिरण्यकशिपुस्तस्मात्कर्मणा तेन विश्रुतः । हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका तस्य चानुजा ॥
राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ ६०
हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः । शतं वर्षसहस्राणां निराहारो ह्यधःशिराः ॥ ६१
तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु । सर्वामरत्वं विप्रेशाः सर्वभूतेभ्य एव च ॥
योगाद्देवान्विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ॥ ६२
दानवाश्चासुराश्चैव देवाः समा भवन्तु वै । मारुतेर्यन्महैश्वर्यमेष मे दीयतां वरः ॥ ६३
एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् । दत्त्वा तस्मै वरान्दिव्यांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥ ६४
राजा हिरण्यकशिपुर्यां यामाशां निषेवते । तस्यै तस्यै दिशे देवा नमश्चक्रुर्महर्षिभिः ॥ ६५
एवंप्रभावो दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुर्द्विजाः । तस्याऽऽसीन्नरसिंहः स विष्णुर्मृत्युः पुरा किल ॥
नखैस्तु तेन निर्भिन्नानार्द्रशुष्का नखाः स्मृताः ॥ ६६
हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः । उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ ६७
महानाभश्च विक्रान्तो भूतसंतापनस्तथा । हिरण्याक्षसुता ह्येते देवैरपि दुरासदाः ॥ ६८
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च बौडेयः स गणः स्मृतः । शतं तानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥ ६९
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः । प्रह्लादः पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ॥
संह्लादश्च ह्रदश्चैव ह्रदपुत्रान्निबोधत ॥ ७०
ह्रादो निसुन्दश्च तथा ह्रदपुत्रौ बभूवतुः । सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयावुभौ ॥ ७१
ब्रह्मघ्नस्तु महावीर्यो मूकस्तु ह्रददायिनः । मारीचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकामुपपद्यते ॥ ७२
ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा । मूको विनिहतश्चापि किराते सव्यसाचिना ॥ ७३
उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयम् । तिस्रः कोट्यस्तु तेषां वै मणिवर्तनिवासिनाम् ॥
अवध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥ ७४
अनुह्लादसुतो वायुः सिनीवाली तथैव च । तेषां तु शतसाहस्रो गणो हालाहलः स्मृतः ॥ ७५

---

१ ग. ङ. °ल्पयन् । शु° । २ घ. ङ. दित्यं° । ३ घ. °संस्कृत° । ४ ङ. °स्तस्यामवर्धत । ५ ख. °ख्यानं प° । ६ क. °ग्रहात् । हि° । ७ क. °प्रेभ्यः स° । ८ ख. घ. ङ. °प्रेश स° । ९ ग. ङ. समभ° । १० ख. घ. ङ. °शिपोर्दैत्यैः श्लोको गीतः। ११ क. तस्यास्तस्या दिशो दे°। १२ ख. ग.ङ. °श्चक्रुः सह°। १३ ख. ग.घ. ङ. दैत्यस्तु हि°। १४ क. °भिन्नस्ततः शुद्धा न° । १५ ग. वालेयः । १६ ख. घ. ङ. °त्वारः सुम° । १७ ग. ङ. प्रह्रादः । १८ ख. घ. ङ. °नुह्राद° । १९ घ. ङ. निशुन्द° । २० ख. घ. °त्रश्च ता° । २१ घ. °द्यत । दण्डके निहतः सोऽथ । २२ ख. घ. ङ. पिकैरा° । २३ क. ग. घ ङ. °तः । वैरो° ।

विरोचनस्तु प्राह्लादिः पञ्च तस्याऽऽत्मजाः स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो बाष्कल एव च
शंभुस्तु अनुजस्तेषां स्मृताः प्रह्लादसूनवः ॥ ७६
यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान्दुरासदान् । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः ॥ ७७
गवेष्ठिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः । (* तथा दक्षश्च खण्डश्च चत्वारो जम्भसूनवः ॥ ७८
विरोधश्च मनुश्चैव वृक्षायुः कुशलीमुखः । बाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुताञ्शृणु ॥ ७९
ब्रह्मजित्क्षत्रजिच्चैव देवान्तकनरान्तकौ । कालनेमिसुता ह्येते शंभोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ८०
धनुको ह्यसिलोमा च नाबलश्च सगोमुखः । गवाक्षश्चैव गोमांश्च शंभोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ ८१
विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान्) । बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते ॥ ८२
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः । सहस्रबाहुर्ज्येष्ठस्तु बाणो द्रविणसंमतः ॥
कुंम्भनाभो गर्दभाक्षः कुशिरित्येवमादयः ॥ ८३
शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते । बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८४
बलिर्यो नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः । + बाणस्य चेन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥ ८५
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् । स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया ॥
वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे वरं ततः । स तु तस्यै वरं प्रादात्प्रार्थितं भगवान्प्रभुः ॥
किमिच्छसीति चाप्युग्रो मारीचस्तामभाषत ॥ ८७
मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्तारं प्राञ्जलिस्तथा । हतपुत्राऽस्मि भगवन्नादित्यैस्तव सूनुभिः ॥ ८८
शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोन्वितम् । अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥ ८९
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा । प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ९०
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने । जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ९१
पूर्णं वर्षशतं तावच्छुचिर्यदि भविष्यसि । पुत्रं त्रिलोकैश्वरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥ ९२
एवमुक्त्वा महातेजास्तया समवसत्प्रभुः । तामालिङ्ग्य त्रिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥ ९३
गते भर्तरि सा देवी दितिः परमहर्षिता । कुशंलं वनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ९४
तपस्तस्यां तु कुर्वत्यां परिचर्यां चकार ह । सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसंपदा ॥ ९५
अग्निं समित्कुशं काष्ठं फलं मूलं तथैव च । न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि किंचन ॥ ९६
गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ॥
एवमाराधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥ ९७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । + तस्मिन्गणे हते देवैर्विक्रान्ते दुर्जयेऽमरैरित्यधिकं ख. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °स्यानुजाः । २ ग घ. वेष्टी का° । ३ ख. ग. घ. ङ. शंभुः षष्ठोऽनु' । ४ क. °ताः । प्राह्लादिसू' । ५ ख. घ. °धानान्वक्ष्या° । ६ घ. ङ. दक्षः ससुण्ड' । ७ क. °श्च त्रयस्तु ज° । ८ घ. 'व दक्षायुः शकुनीमु° । ९ ख. घ. ङ. च । १० ख. ङ. हुम्भनाभो । ११ क. घ. 'स्य चन्द्र° । १२ ख. °सो लोहिन्यामु' । ख. घ. ङ. °सो लोहित्यामु° । १३ ख. घ. ङ. °स्तथा । व° । १४ क. 'छसि मयि शुभ्रे मा' । १५ ख. घ. ङ. °हर्तार° । १६ घ. गर्भं धातुं ममार्हं° । १७ ख. ग. ङ. °ष्यसि पुत्रं त्वं शक्रंहतार° । १८ ख. घ. ङ. 'र्षसहस्रं मे शुचि° । १९ क. °प्रचर° । २० ग. घ. ङ. °शप्लव° । २१ ख. घ. ङ. गुरुसं° ।

दितिरुवाच—

प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दश वर्षाणि पुत्रक । अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ ९८
जयलिप्सुं समाधास्ये लब्ध्वाऽहं तादृशं सुतम् । त्रैलोक्यविजयं पुत्रैः प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥
एवमुक्त्वा दितिः शक्रं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे । निद्रयाऽपहृता देवी जान्वोः कृत्वा शिरस्तदा ॥
दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्धजाम् । तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥ १०१
तस्याः शरीरं विवृतं विवेशाथ पुरंदरः । प्रविश्य चामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसम् ॥
अभिनत्सप्तधा तं तु कुलिशेन महायशाः ॥ १०२
भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा । रुरोद सस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ॥
मा रोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥ १०३
तं गर्भं सप्तधा कृत्वा ह्येकैकं सप्तधा पुनः । कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥ १०४
न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् । निष्पपातोदराद्वज्री मातुर्वचनगौरवात् ॥
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ १०५
अशुचिर्देवि सुप्ताऽसि पादयोर्गतमूर्धजा । तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ॥
भिन्नवान्गर्भमेतं ते बहुधा क्षन्तुमर्हसि ॥ १०६
तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता । सहस्राक्षं ततो वाक्यं सा सानुनयमब्रवीत् ॥
ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः । नापराधोऽस्ति देवेश ऋषिपुत्र महाबल ॥ १०८
शत्रोर्वधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपामि भोः । प्रियं तु कर्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥
भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि । वातस्कन्धानिमान्सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः ॥
मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः ॥ ११०
पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयश्चैव भास्करे । सोमे तृतीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ॥ १११
ग्रहेषु पञ्चमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमण्डले । ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥ ११२
तानेते विचरन्त्वद्य काले काले ममाऽऽत्मजाः । वातस्कन्धानिमान्भूत्वा चरन्तु मम पुत्रकाः ॥
पृथिव्यां प्रथमस्कन्ध आमेघेभ्यो य आवहः । चरन्तु मम पुत्रास्ते सप्तमे प्रथमे गणे ॥ ११४
द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसूर्यात्प्रवहस्तु यः । वातस्कन्धं द्वितीयं तु द्वितीयश्चरतां गणः ॥ ११५
सूर्योर्ध्वं तु ततः सोमादुद्वहो यस्तु वै स्मृतः । वातस्कन्धं तु तं प्राहुस्तृतीयश्चरतां गणः ॥ ११६
(* सोमादूर्ध्वं तथर्क्षेभ्यश्चतुर्थः सुवहस्तु यः । चतुर्थो मम पुत्राणां गणस्तु चरतां विभो ॥
ऋक्षेभ्यश्च तथैवोर्ध्वमाग्रहाद्विवहस्तु यः । पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरतां गणः) ॥ ११८
ऊर्ध्वं ग्रहादृषिभ्यस्तु षष्ठो यो वै पराहतः । चरन्तु मम पुत्रास्तु तत्र षष्ठे गणे तु ये ॥ ११९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ क. लिप्सां स° । २ ख. °स्ये कृत्वा ते तमहं सु° । घ. स्ये त्वत्कृते तमहं सु° । ३ ख. घ. ङ. °त्र प्राप्ताऽसि स° । ४ ग. घ. ङ. °श तव पु° । ५ ख. घ. ङ. तु कृतमि° । ६ क. तान्येते । ७ ख. ग. ङ. विहर° । ८ क. °रते प्रथमश्चरतां गणः । द्वि° । ९ ख. सूर्यादूर्ध्वं । १० घ सः । ११ ग. ङ. °भो । ऋक्षे° ।

सप्तर्षयस्तथैवोर्ध्वंपाध्रुवात्सप्तमस्तु यः । वातस्कन्धः परिवहस्तत्र तिष्ठन्तु मे सुताः ॥ १२०
एतत्सर्वं चरन्त्येते काले काले ममाऽऽत्मजाः । त्वत्कृतेन च नाम्ना वै भवन्तु मरुतस्त्विमे ॥
ततस्तेषां तु नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः । तत्कृते कर्मभिश्चैव मरुतो वै पृथक्पृथक् ॥ १२२
सैत्रज्योतिस्तथाऽऽदित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः । तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिष्मानपरस्तथा
प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत । ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥ १२४
सत्यमित्रोऽभिमित्रश्च हरिमित्रस्तथाऽपरः । गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥ १२५
ऋतः सत्यो ध्रुवो धर्ता विधर्ताऽथ विधारयः । ध्वान्तश्चैव धुनिश्चैव ह्युग्रो भीमस्तथैव च ॥
अभियुः साक्षिपश्चैवमाह्वयश्च गणः स्मृतः ॥ १२६
ईदृक्चैव तथाऽन्यादृग्यादृक्च प्रतिकृत्तथा । ऋक्तथा समितिश्चैव संरम्भश्च तथा गणः ॥ १२७
ईदृक्च पुरुषश्चैव अन्यादृक्षाच्च चेतसः । समितासमिदृक्षाच्च प्रतिदृक्षाच्च वै गणाः ॥ १२८
(+मरुतिद्रसरतश्चैव तथा देवो दिशोऽपरः । यजुश्चैवानुदृक्सामस्तथाऽन्यो मानुषीविशः ॥
दैत्या देवाः समाख्याताः सप्तैते सप्तका गणाः ॥) १२९
एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो नामतः स्मृताः। प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दित्या चेन्द्रेण चैव हि१२९
कृत्वा[12] तेषां तु नामानि दितिरिन्द्रमुवाच ह । वातस्कन्धं चरन्त्वेते मम पुत्राश्च पुत्रक ॥
विचरन्तु च भद्रं ते देवैः सह ममाऽऽत्मजाः ॥ ?३०
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा मातर्भवतु तत्तथा ॥ १३१
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः । देवभूता महात्मानः कुमारा देवसंमताः ॥
देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तवा[13]ऽऽत्मजाः ॥ १३२
तस्मात्ते मरुतो देवाः सर्वे चेन्द्रानुजामराः । विज्ञेयाश्चामराः सर्वे[14] दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥ १३३
एवं तौ निश्चयं कृत्वा[15] मातापुत्रौ तपोधनौ । जग्मतुस्त्रिदिवं हृष्टौ शक्रो[16]ऽपि त्रिदिवं गतः ॥ १३४
मरुतां हि शुभं जन्म शृणुयाद्यः पठेत वा । नावृष्टिभयमाप्नोति बह्वायुश्च भवत्युत ॥ १३५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्घातपादे कश्यपीयप्रजासर्गो नाम सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६२१२

अथाष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दनुपुत्रान्निबोधत । अभवन्दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः ॥ १

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ क. जाः । तत्र ते° । २ ख. घ. ङ. सकृज्ज्योति° । ३ ग. ङ. °श्चतुर्ज्योतिर्ज्यो° । ४ ख. घ. °ष्मान्हरितस्त° । ५ घ. °मित्रश्चामित्रश्च दूरेमि° । ६ ख. ङ. °त्रो ह्यमित्रश्च दूरे मि° । ७ क. कृतः । ८ ख. ग. ङ. °न्तश्च धुनितश्चै° । ९ क. .था । कृत्तथा । १० क. घ. गुणाः । ११ ख. ङ. °रभस्तखा । १२ क. श्रुत्वा १३ क. °स्तथा ऽऽत्म° । १४ ख. घ. ङ. °र्वे पृश्निपु° । १५ क. ज्ञात्वा । १६ ग. °ष्टौ रिपुश्चाभूद्गतज्वरः । म° । १७ ख. घ. ङ. शक्रश्चाभूद्गतज्वरः । म° १८ घ. ख्याताः सहस्रशः । वि° ।

विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः । सर्वे लब्धवराश्चैव सुतप्ततपसस्तथा ॥ २
सत्यसंधाः[1] पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनश्च ते[2] । महाबलाः[3] अयज्वानो ह्यब्रह्मण्याश्च दानवाः ॥
कीर्त्यमानान्मया सर्वान्प्राधान्येन निबोधत ॥ ३
द्विमूर्धा शङ्कुकर्णश्च तथा शङ्कुर्निरामयः[4] । शङ्कुकर्णो महाविश्वो गवेष्ठिर्दुन्दुभिस्तथा ॥ ४
अजामुखोऽथ[5] भगवाञ्शिलो वामनसस्तथा । मरीचिरक्षकश्चैव[6] महागार्ग्योऽङ्गिराश्रुतः[7] ॥ ५
विक्षोभ्यश्च सुकेतुश्च सुवीर्यः सुहृदस्तथा । इन्द्रजिद्विश्वजिच्चैव तथा[8] सुरविमर्दनः ॥ ६
एकचक्रः सुबाहुश्च तारकश्च महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च[9] प्रवीणोऽथ[10] महाशिराः ॥ ७
स्वर्भानुर्वृषपर्वा च[11] मुण्डकश्च महासुरः । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्र इन्द्रश्च तापिनः ॥ ८
सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो[12] महागिरिः । असिलोमा सुकेशश्च सदश्च बलको दश ॥ ९
तथा गगनमूर्धा च कुम्भ[13]नाभो[14] महोदरः । प्रमोदा[15]हश्च[16] कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ १०
असुरश्च विरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः । अजो हिरण्मयश्चैव शतमायुश्च शाम्बरः ॥ ११
शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ । असुराणां सुरावेतौ सुराणां सांप्रताविमौ ॥ १२
इति पुत्रा दनोर्वंशे प्रधानाः परिकीर्तिताः[17] । तेषामपरिसंख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकम्[18] ॥ १३
इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये । स्वर्भानुस्तु स्मृतो दैत्यो ह्यनुभानुर्दनोः सुतः ॥
इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्मृताः ॥ १४
एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रलम्बनरकावपि[19] । इन्द्रबाधनकेशी च मेरुः शंबोऽथ धेनुकः ॥ १५
गवेष्ठिश्च गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् । एते मनुष्यधर्मा[20]स्तु[21] दनोः पुत्रा मया स्मृताः ॥ १६
दैत्यदानवसंघर्षे[22] जाता भीमपराक्रमाः । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्त्विमे ॥ १७
सैंहिकेया इति ख्याताश्चतुर्दश महासुराः । शतगालश्च[23] बलवान्व्यासः शाम्बरस्तथैव च ॥ १८
+ अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिश्च सितांशुकः । हरकलः[24] कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥ १९
राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः । इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥ २०
दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषश्च ते । दशान्यानि सहस्राणि सैंहिकेयो गणः स्मृतः ॥
निहतो जामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नोऽथ शची सुता ॥
उपदानवीयमस्यापि[25] शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ २३
प्रभाया नहुषः पुत्रो जयन्तश्च शचीसुतः । पुरुं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ २४
वैश्वानरसुते ह्येते पुलोमाकालिके उभे । उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥ २५

+ एतदर्धस्थाने इदमर्धं ख ग. घ. ङ. पुस्तकेषु 'इल्वला नमुचिश्चैव वातापी दसृयाजकः' इति ।

---

१ ख. ङ. सत्यसत्याः प । घ. सत्याः सत्यप । २ ख. घ. ङ. वै । ३ ख. घ. ङ. °लाश्च य° । ४ ख. °ङ्कुर्निराशयः ५ ख ङ. °थ मघवानशिलो वामनस्त° । ६ घ. °चिरिक्षवश्चै° । ङ. °विरिक्ष° । ७ घ. ङ °गार्ग्यऽङ्गि° । ८ ग. °था शूरश्च वेदवित् । ए° । घ. ङ. °था शूरश्च देवजित् । ए° । ९ घ. च प्रावाणो । १० ख. ङ. प्रवाणोऽथ महाशिराः । स्व° । ११ ख. घ. ङ. च हुण्ड° । १२ ख. ग. ङ. उर्णाना° । १३ घ. °म्भभानो म° । १४ ग. °नादो म° । १५ ग. प्रमेदोह° । ख. ङ. प्रमदोह° । १६ घ. °मोदोह° । १७ ग. ङ. °ताः । एषा । १८ ख. ग. घ. ङ. °पौत्रमन° । १९ क. प्रबन्धन° । २० ख. घ. ङ. °धन्यास्तु । २१ घ. °स्तु दनोः पुत्रास्त्रयः स्मृ° । २२ क. ख. घ. °संहर्षे । २३ ग. ङ. °तशाल° । २४ क. हरः क° । २५ घ. ङ. °वीमयस्या° ।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवपुङ्गवाः । चतुर्दश तथाऽन्यानि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २६
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलाः । अवध्या देवतानां ते निहताः सव्यसाचिना ॥
मयस्य जाता ये पुत्राः सर्वे वीरपराक्रमाः । मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ॥ २८
बालिको वज्रकर्णश्च कन्या मन्दोदरी तथा । दैत्यानां दानवानां च सर्ग एष प्रकीर्तितः ॥२९
दनायुपायाः पुत्रास्तु स्मृताः पञ्च महाबलाः । अरुरुर्बलिजन्मौ च विरक्षश्च विषस्तथा ॥ ३०
अरुरोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम महासुरः । निहतः कुवलाश्वेन उत्तङ्कवचनात्किल ॥ ३१
बलेः पुत्रौ महावीर्यौ तेजसाऽप्रतिमावुभौ । कुम्भिलश्चक्रवर्मा च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥ ३२
विरक्षस्यापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरश्च तौ । विषस्य त्वभवन्पुत्राश्चत्वारः क्रूरकर्मिणः ॥
श्राद्धहा यज्ञहा चैव ब्रह्महा पशुहा तथा ॥ ३३
क्रान्ता दनायुषापुत्रा वृत्रस्यापि निबोधत । जज्ञिरे श्वसनाद्घोराद्वृत्रस्येन्द्रेण युध्यतः ॥ ३४
भर्तारो मनसा ख्याता राक्षसाः सुमहाबलाः । शतं तानि सहस्राणि महेन्द्रानुचराः स्मृताः ॥
सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्मिकाः सूक्ष्ममूर्तयः । प्रजास्वन्तर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥
दैत्यानां दानवानां च सर्ग एष प्रकीर्तितः । प्रबाह्यजनयत्पुत्रान्यज्ञे वै गायनोत्तमान् ॥ ३७
सत्वनः सत्त्वात्मकश्चैव कलापश्चैव वीर्यवान् । कृतवीर्यो ब्रह्मचारी सुपाण्डुश्चैव सप्तमः ॥ ३८
पनश्चैव[3] तरण्यश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्तिताः ॥ ३९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्घातपादे कश्यपीयप्रजासर्गो नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६१५१

अथ नवषष्टितमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच—

गन्धर्वाप्सरसः पुण्या मौनेयाः परिकीर्तिताः । चित्रसेनोग्रसेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा ॥ १
धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च । युगपस्तृणपत्कालिर्दितिश्चित्ररथस्तथा ॥ २
त्रयोदशो[6] भ्रमिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ॥
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ३
चतुस्त्रिंशद्यवीयस्यस्तेषामप्सरसः शुभाः । अन्तरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोत्तमा ॥ ४
[11]मिश्रकेशी तथा चाशी पर्णिनी[12] वाऽप्यलम्बुषा[13] । मारीची पुत्रिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ॥
अद्रिका लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा । सुवरा च सुबाहुश्च पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥ ६
पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा । हेमा[15] शारद्वती चैव सुवृत्ता[16] कमला[17] च या ॥ ७

---

१ ख. घ. ङ °ता हेमायाः पुत्राः पञ्चमहाबलाः । मा° । २ घ. °लिचित्रो च । ३ ङ. °व तुर° । ४ ग. ङ. °न्धर्वाः प्राचेयाः । ५ ग. °दशः शाशिशिराः । ङ. दशः शाजिशि° । ६ घ. °शो अलिशि° । ७ ख. °ताः । त्रयस्त्रिं° । ८ च. °भाः । श्वन्तवादारवद्या च । ९ ख. °न्तवा दारुवाद्या च । घ. °न्तवा दारवाया च । १० ग °यशिष्या सु° । ११ ग. मित्रके° । १२ ग. पीडिनी । घ. पार्ष्णिनी । १३ घ. ङ °म्बुपा । मा° । १४ ख. ङ. °र्ची षुविका । १५ क. हेमसारा सुनी । १६ ख. °वृक्षा क° । १७ य. °लालया ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

सुभुजा हंसपादा च लौकिक्योऽप्सरसस्तथा । गन्धर्वाप्सरसो ह्येता मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥८
गन्धर्वाणां दुहितरो मया याः परिकीर्तिताः । (*तासां नामानि सर्वासां कीर्त्यमानानि मे शृणु ॥
सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरम् । विद्यावती चारुमुखी सुमुखी च वरानना) ॥ १०
तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः । प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ११
कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा । मेघमाली तु यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥ १२
सुयशाया दुहितरश्चतस्रोऽप्सरसः स्मृताः । तासां नामानि वै सम्यग्ब्रुवतो मे निबोधत ॥ १३
लोहेयी त्वभवज्ज्येष्ठा भरता तदनन्तरम् । कृशाङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥ १४
ताभ्योऽपरे यक्षगणाश्चत्वारः परिकीर्तिताः । उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥
लोहेया भरतेयाश्च कृशाङ्गेयाश्च विश्रुताः । विशालेयाश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥ १६
इत्येतैरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः । नैकैर्यक्षगणैर्व्याप्ता लोका लोकविदां वराः ॥ १७
गन्धर्वाश्चाथ वालेया विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनायकाः ॥ १८
विक्रमौदार्यसंपन्ना महाबलपराक्रमाः । तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १९
चित्राङ्गदो महावीर्यश्चित्रवर्मा तथैव च । चित्रकेतुर्महाभागः सोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ॥
तिस्रो दुहितरश्चैव तासां नामानि वक्ष्यते (मेशृणु) ॥ २०
प्रथमा त्वग्निका नाम कम्बला तदनन्तरम् । तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥ २१
ताभ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादितास्त्विमे । त्रयो गन्धर्वमुख्यानां(णां) विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ॥
आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः । तैर्गणैर्विविधैर्व्याप्तमिमं लोकं चराचरम् ॥ २३
विद्यावन्तश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥ २४
तेषामुदीर्णवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनाम् । नामानि कीर्त्यमानानि शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥२५
हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा । चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदश्चैव महाबलः ॥ २६
महविद्यावदातानां विक्रान्तानां तपस्विनाम् । इत्येवमादिर्हि गणो द्वे चान्ये च सुलोचने ॥२७
शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि महात्मना । उत्पादिता विश्रवसा विद्याचरणगोचराः ॥ २८
शैवेयाश्चैव विक्रान्तास्तथा सौमनसा गणाः । एतैर्व्याप्तमिमं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥ २९
एभ्योऽनेकानि जातानि अम्बरान्तरचारिणाम् । लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥
अश्वमुख्याश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता ह्यश्वमुखाः किंनरांस्तान्निबोधत ॥ ३१
समुद्रसेनः कालिन्दो महानेत्रो महाबलः । सुवर्णघोषः सुग्रीवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥ ३२
इत्येवमादिर्हि गणः किंनराणां महात्मनाम् । हयाननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्यते ॥ ३३
तथा समुत्थितेनैव विक्रान्तेन महात्मना । उत्पादिता नरमुखाः किंनराः शांशपायनाः ॥ ३४
हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् । रुद्रदत्तेन्द्रदत्तौ च चन्द्रद्रुमहाद्रुमौ ॥ ३५
बिन्दुश्च बिन्दुसारश्च चन्द्रवंशाश्च किंनराः । इत्येते किंनराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशोभनाः

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ङ. °रसः स्मृताः । ग° । २ ख. °ताः । अन्यादिव्या यु° । ३ ख. ङ. °रो मौनेयाः परिविश्रुताः । ४ ख. घ. ङ. अश्वमुखी । ५ ख. घ. ङ. कृष्णाङ्गा । ६ क. °नैः । लोकै° । ७ ग. घ. ङ. गङ्गो । ८ क. °मुखाश्च । ९ ग. घ. ङ. °थाऽश्वमुख्यास्तेनै° ।

नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्तमाः । लोके गणशतान्येव किंनराणां महात्मनाम् ॥ ३७
[1]यक्षा यक्षोपशान्तश्च [2]लौहेया रूपशालिनी । दुहिता सुरविन्देति प्रकाशा सिद्धसंमता ॥ ३८
[3]उपायाकेतनस्याहि स्वयमुत्पादितो गणः । करालकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३९
[4]भूता भूतगणैर्ज्ञेया आवेशकनिवेशकाः । * [5]सुतारः [6]कालभवनानिर्देशकाविदेशकाः ॥
इत्येवमादिर्हि गणो भूमिगोजरकः स्मृतः ॥ ४०
विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन्भूतानां भूतनायकः । [7]ये तूत्कृष्टा भवन्त्येषामम्बरान्तरचारिणाम् ॥
वृक्षाग्रमात्रमाकाशं ते चरन्ति न संशयः ॥ ४१
तत्रेमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मया । देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यशस्विनः ॥ ४२
नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेक्षणम् । हिरण्यगर्भं च तथा चतुर्वक्त्रं स्वयंभुवम् ॥ ४३
शंकरं च महादेवमीशानं च जगत्प्रभुम् । इन्द्रपूर्वांस्तथाऽऽदित्यान्रुद्रांश्च वसुभिः सह ॥ ४४
उपतस्थुः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः । त्रिदशाः सर्वलोकस्था निपुणा गीतवादिनः ॥ ४५
हंसो [8]ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च हहा हुहुः । चतुर्थो [9]धिषणश्चैव ततो वासिरुचिस्तथा ॥
षष्ठस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः । इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥
सुषुवेऽष्टौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः । अनवद्यामनवशामन्वतां मदनप्रियाम् ॥
अरूपां सुभगां भासीमरिष्टाऽष्टौ व्यजायत ॥ ४८
मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे । पञ्चचूडास्त्विमा दिव्या दैविक्योऽप्सरसो दश ॥
मेनका सहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकस्थला । घृतस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ॥
प्रम्लोचेत्यभिविख्याताऽनुम्लोचन्ती तथैव च ॥ ५०
अनादिनिधनस्याथ जज्ञे नारायणस्य या । ऊरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वश्येकादशी स्मृता ॥ ५१
मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणो हृष्टचेतसः । सर्वाश्च ब्रह्मवादि[10]न्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ५२
गणा अप्सरसां ख्याताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश । + आहूताः शोभयन्तश्च गणा ह्येते चतुर्दश॥
ब्रह्मणो मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः । वेगव[11]न्तस्त्वरिष्टाया ऊर्जायाश्चाग्निसंभवाः ।
(× आ[12]युष्मत्यश्च सूर्यस्य रश्मिजा[13]ताः सुभास्वराः । गर्भस्तेजश्च सोमस्य ज्ञेयास्ते कुरवः शुभाः ॥
यज्ञोत्पन्नाः शुभा नाम ऋक्सामान्यास्तु वह्नयः) । वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः
वायूत्पन्ना मुदा नाम [14]भूमिजाता भवास्तु वै । विद्युतश्च रुचो नाम मृत्योः कन्याश्च भैरवाः ॥
शोभ[15]यन्त्यश्च कामस्य गणाः प्रोक्ताश्चतुर्दश । सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरगणै रूपातिशयनिर्मि[16]ताः ॥ ५८

---

* इदमर्धं मास्ति क. पुस्तके । + एतदर्धस्थानेऽयं ग्रन्थः–'आहूताः शोभयन्त्यश्च वेगवत्यस्तथैव च । दुर्मयाश्च युवत्यश्च तथा भेकुरयः शुभाः । वह्नयोऽत्यमृतास्त्रेदा भुवश्च रुचयस्तथा । भैरवाः शोभयन्त्यश्च गणा ह्येते चतुर्दश' इति–ख. घ. पुस्तकयोः । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. घ. ङ. यथा °य । २ ग. घ. ङ. °श्च लोहाया । ३ ग. घ. ङ. उपयाकित° । ४ ख. ग. घ. ङ. भूतभू° । ५ ङ. °तारका° । ६ ख. ङ. °काले भवतानि° । ७ क. ये उत्कृ° । ८ ख. ग. ङ. ज्येष्ठा कनिष्ठायां म° । ९ ख. घ. ङ. °र्थो विषगाणश्च ततो वसुरु° । १० घ. °न्यो ब्रह्मयो° ११ क. °वन्त्यस्त्व° । १२ ख. °युर्वत्यश्च । ग. घ.ङ. °युवत्यश्च । १३ घ. ङ. °ताः शुभाःस्व । १४ ख. ग. ङ. °भूतिजा° । १५ क. °यन्त्यः कामगुणा ग° । १६ ख. ग. ङ. °ताः । तिलातिलं म ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिलोत्तमा । ब्रह्मणश्चाग्निकुण्डाच्च देवनारी प्रभावती ॥
रूपयौवनसंपन्ना उत्पन्ना लोकविश्रुता ॥ ५९
वेदीतलसमुत्पन्ना चतुर्वक्त्रस्य धीमतः । नाम्ना वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥ ६०
तथा यमस्य दुहिता रूपयौवनशालिनी । वरहेमनिभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥ ६१
इत्येते बहुसाहस्रं[2] भास्वरा ह्यप्सरोगणाः । देवतानामृषीणां च पत्न्यस्ता मातरश्च ह॥ ६२
सुगन्धाश्च[3]म्पवर्णाश्च सर्वाश्चाप्सरसः समाः । संप्रयोगे तु कान्तेन माद्यन्ति मदिरां विना ॥
तासामाप्यायते स्पर्शादानन्दश्च विवर्धते ॥ ६३
(*पर्वते नारदे पूर्वं रेतः स्कन्नं प्रजापतेः । पर्वतस्तत्र संभूतो नारदश्चैव तावुभौ ॥ ६४
तयोर्यवीयसी चैव तृतीयाऽरुन्धती स्मृता । देवरुख्यो(?)सूर्यजन्म तस्मिन्नारदपर्वतौ)॥ ६५
विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुडश्च ह । षट्त्रिंशत्तु स्वसारश्च यवीयस्यस्तु ताः स्मृताः[5] ॥ ६६
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्णेयाश्च पक्षिणः । हव्यवाहानि सर्वाणि दिक्षु संनिहितानि च॥
कण्डूर्नागसहस्रं वै[6] चराचरमजीजनत् । अनेकाशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनाम् ॥
बहुधा नामधेयानां प्रायशस्तु निबोधत ॥ ६८
तेषां प्रधाननागांश्च शेषवासुकितक्षकाः । सकर्णीर[9]श्च जम्भश्च अञ्जनो वामनस्तथा ॥ ६९
ऐरावतमहापद्मौ कम्बलाश्वतरावुभौ[10] । ऐलपत्रश्च शङ्खश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ७०
महाकर्णो[11] महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ । कुमारः पुष्पदन्त[12]श्च सुमुखो दुर्मुखस्तथौ[13] ॥ ७१
शिलीमुखो दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः । बिन्दुपादः[14] पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥
कपिलश्चाम्बरीषश्च[15] धृतपादश्च कच्छपः । प्रह्लादः पद्मचित्रश्च गन्धर्वोऽथ[16] मनस्विकः ॥ ७३
नहुषः खररोमा च मणिरित्येवमादयः । काद्रवेया मया ख्याताः खशायास्तु निबोधत ॥ ७४
खशा विजज्ञे पुत्रौ द्वौ विश्रुतौ पुरुषादकौ । ज्येष्ठं पश्चिमसंख्यायां पूर्वस्यां मनुजास्तथा॥ ७५
विलोहितं विकर्णं च पूर्वं साऽजनयत्सुतम् । चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विमूर्धानं द्विधागतिम् ॥ ७६
सर्वाङ्गकेशं स्थूलाङ्गं तुङ्गनासं महोदरम् । स्थूलशीर्षं महाकर्णं मुञ्जकेशं मनोरथम्[17] ॥ ७७
हस्त्योष्ठं दीर्घजङ्घं च अश्वदंष्ट्रं महाहनुम् । रक्तजिह्वं जटाक्षं च स्थूलास्यं[18] दीर्घनासिकम् ॥७८
गुह्यकं[19] शितिकर्णं च महानन्दं महामुखम्[20] । एवंविधं खशा पुत्रं विजज्ञे[21] साऽतिभीषणम् ॥ ७९
तस्यानुजं द्वितीयं तु खशा चैव व्यजायत । त्रिशीर्षं च त्रिपादं च त्रिहस्तं कृष्णलोचनम् ॥८०
ऊर्ध्वकेशं हरिच्छ्मश्रुं शिलासंहननं दृढम् । ह्रस्वकायं सुबाहुं च महाकायं महाबलम् ॥ ८१
आकर्णदारितास्यं च लम्बभ्रूं[22] स्थूलनासिकम् । स्थूलोष्ठमष्टदंष्ट्रं च द्विजिह्वं शङ्कुकर्णकम् ॥ ८२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °न्नाश्वत° । २ ख. ग. घ. ङ. °हस्रा भा । ३ ख. ङ. °न्धा चाप्यनिष्पन्दा स° । ४ क ग. °णः । इत्येवा° । ५ ख घ. ङ. °नियता° । ६ ख घ. वै धराधर° । ७ ख. घ. ङ. °गानां शे° । ८ ग. °काः । कर्णारश्चैव ज° । ९ क. °कर्णीर° । १० ख. °भौ । एला१° । ङ. °भौ । एल° । ११ घ. ङ. °कर्णौ महानीलौ धृ° । १२ ख. ङ. °ष्पदंष्ट्रश्च । १३ ख. घ. ङ. °था । शुर्नामु° । १४ ख. ग. घ. ङ. बिल्वपादः पुण्डरीकना° । १५ ख. घ. ङ. °श्च तथा पापश्च क° । १६ क. °थ नमास्वि° । १७ ग. °रमम् । ह° । १८ ख. ग. घ. ङ. स्थूलभ्रूदी° । १९ ख. °कं शंकुक° । २० ख. घ. ङ. °हासुख° । २१ ख. घ. ङ. विहस्तं । २२ ख ङ. °म्बभ्रूस्थू° ।

पिङ्गलोद्वृत्तनयनं जटिलं[1] पिङ्गलं तथा । महाकर्णं[2] महोरस्कं कटि[3]हीनं कृशोदरम् ॥
नखिनं[3] लोहितग्रीवं[4] सा कनिष्ठं प्रसूयते[5] ॥ ८३
सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विवृद्धौ च प्रमाणतः । उपभोगसमर्थाभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ॥
सद्योजातविवृद्धाङ्गौ मातरं पर्यभूषताम् ॥ ८४
ज्यायांस्तयोस्तु यः क्रूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत । अब्रवीन्मातरायाहि भक्षार्थे क्षुधयाऽर्दितः॥८५
न्यषेधयत्पुनश्चैनं ज्यायांसं तु कनिष्ठकः[6] । अब्रवीत्सोऽसकृत्तं वै रक्षेमां मातरं खशाम् ॥
बाहुभ्यां परिगृह्यैनं मातरं तां व्यमोचयत् ॥ ८६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोः पिता । तौ दृष्ट्वा विकृताचारौ वसतां हीत्यभाषत ॥ ८७
तौ तु तं पितरं दृष्ट्वा[7] बलवन्तौ त्वरान्वितौ । मातुरेव पुनश्चाङ्के प्रलपेतां स्वमायया ॥ ८८
अथाब्रवीदृषिर्भार्यामावाभ्यामुक्तवत्यसि । पूर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन तथैवाऽऽभ्यां व्यतिक्रमम् ॥ ८९
मातुलं भजते पुत्रः पितॄन्भजति कन्यका । यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥ ९०
यद्वर्णा तु भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं ध्रुवम् । मातॄणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ॥
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वास्तथा ख्यातिवशेन च ॥ ९१
बलशीलादिभिस्तासामदितिर्धर्मतत्परा । * गन्धशीला दितिश्चैव प्रवाध्ययनशालिनी ॥
धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधबलशालिनी ॥ ९२
गीतशीला[8] तथाऽरिष्टा मायाशीला दनुः स्मृता । विनता तु पुनर्देवी वैहायसगतिप्रिया ॥ ९३
तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलंकृता । क्रोधशीला तथा कद्रूः[9] क्रोधनासुखशीलका[10] ॥ ९४
दनायुषायाः[11] शीलं वै वैरानुग्रहलक्षणम् । त्वं च देवि महाभागे क्रोधशीला मताऽसि मे ॥ ९५
इत्येतानि स्वशीलानि स्वभावा[12]लोकनाम्नृणां । कर्मतो यत्नतो बुद्ध्या रूपतो बलतस्तथा ॥
क्षमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थबलेन च ॥ ९६
रजःसत्त्वतमोवृत्तेर्विश्वरूपाः स्वभावतः । मातुलं त्वनु[13]यातास्ते पुत्रका गुणवृत्तिभिः[14] ॥ ९७
इत्येवमुक्त्वा भगवान्खशामप्रतिमां तदा । पुत्रानाहूय साम्ना वै चक्रे सोममभीतयः(?)॥ ९८
ताभ्यां च यत्कृतं तस्यास्तदाचष्ट तदा खशा । मात्रा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक्पृथक्
तेन धात्वर्थयोगेन तत्वदर्शी चकार ह ॥ ९९
यक्ष इत्येष धातुर्वै खादने कृषणे च सः । यक्षयत्युक्तवान्यस्मात्तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥ १००
रक्ष इत्येष धातुर्यः पालने स विभाव्यते । उक्तवांश्चैव यस्मात्तु रक्ष मे मातरं खशाम् ॥
नाम्नाऽयं राक्षसस्तस्माद्भविष्यति तवाऽऽत्मजः ॥ १०१
स तदा तद्विधान्दृष्ट्वा विज्ञाय तु तयोः पिता । तथा भाविनमर्थं च बुद्ध्वा मातृकृतं तयोः ॥

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. °टिलोद्बद्धपिण्डकम् । म° । ग. ङ. °टिलोद्बद्धपिण्डिकम् । म° । २ ख. घ. ङ. कव्या ही° । ३ ग. ङ. नखिलं । ४ ख. °वं लम्ब शेफाण्डपिण्डिकम् । एवं विधं कुमारं सा । ५ ग. घ. °ष्ठं सप्रसूयत । स° । ६ ख. घ. ङ. °कः । ब्रुवाणं सो । ७ ख. ग. घ. ङ. °ष्ट्वा संक्रुद्धं तद्भयान्वि° । ८ ग. शीतशीला । ९ क. कद्रुः । १० ख. घ. °लता । द° । ११ क. नि सशी° । १२ ङ. °विनार्थ° । १३ ख. ङ. नुजाता मे पु° । १४ ख. ग. सोमाम° ।

तावुभौ क्षुधितौ दृष्ट्वा विस्मितः परिमृग्य च। तयोः प्रादिशदाहारं प्रजापतिरसृग्वसे॥ १०३
पिता तौ क्षुधितौ दृष्ट्वा वरं चेमं तयोर्ददौ। युवयोर्हस्तसंस्पर्शो नक्तमेव तु सर्वशः॥ १०४
नक्ताहारविहारौ च दिवास्वप्नोपभोगिनौ। नक्तं चैव बलीयांसौ दिवास्वप्नावुभौ युवाम्॥
मातरं रक्षतं चैव धर्मश्चैवानुशिष्यताम्। इत्युक्त्वा कश्यपः पुत्रौ तत्रैवान्तरधीयत॥ १०६
गते पितरि तौ वीरौ निसर्गादेव दारुणौ। विपर्ययेण वर्तन्तौ किंभक्षौ प्राणिहिंसकौ॥ १०७
महाबलौ महासत्त्वौ महाकायौ दुरासदौ। मायाविनौ च दृश्यौ तावन्तर्धानगतावुभौ॥ १०८
तौ कामरूपिणौ घोरौ विकृतिज्ञौ स्वभावतः। रूपानुरूपैराहारैः प्रभवेतामुभावपि॥ १०९
देवासुरानृषींश्चैव गन्धर्वान्किंनरानपि। पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पन्नगान्पक्षिणः पशून्॥ ११०
भक्षार्थमपि[1] लिप्सन्तौ सर्वतस्तौ निशाचरौ। इन्द्रेण तु वैरौ चैव धृतौ दत्त्वा[3] त्ववध्यताम्॥ १११
यक्षस्तु न कदाचिद्वै निशीथे ह्येककश्चिरम्[2]। आहारं स परीप्सन्वै शब्देनानुचचार ह॥ ११२
आससाद पिशाचौ द्वौ[4] जन्तुचण्डौ[5] च तावुभौ। पिङ्गाक्षावूर्ध्वरोमाणौ वृत्ताक्षौ तु सुदारुणौ॥
असृङ्मांसवसाहारौ पुरुषादौ महाबलौ। कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां[6] प्रियचिकीर्षया॥ ११४
द्वे कन्ये कामरूपिण्यौ तदाचारे च ते शुभे[7]। आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ॥
तेऽपश्यन्राक्षसं तत्र कामरूपं महाबलम्। सहसा संनिपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परम्॥ ११६
रक्षमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृक्षवः। पितरावूचतुः कन्ये युवामानयतं द्रुतम्॥ ११७
जीवग्राहं विगृह्यैनं विस्फुरन्तं पदे पदे। ततः समभिसृत्यैनं कन्ये जगृहतुस्तदा॥
गृहीत्वा हस्तयोस्ताभ्यामानीते[8] पितृसंसदि॥ ११८
ताभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचावथ[9] राक्षसम्। पृच्छतां कोऽसि कस्य त्वं स च सर्वमभाषत॥
तस्य कर्माभिविज्ञातं ज्ञात्वा तौ राक्षसर्षभौ[10]। अजस्य[11] खण्डं तस्यैते प्रत्यपादयतां सुते॥
तौ तुष्टौ कर्मणा तस्य कन्ये द्वे ददतुस्तु ते॥ १२१
पैशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्धवाहनः। अजः खण्डश्च ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनम्॥ १२२
इयं ब्रह्मधना नाम मम कन्या ह्यलोमिका। ब्रह्मसत्वधनाहारा इति खण्डोऽभ्यभाषत॥ १२३
इयं जन्तुधना नाम कन्या सर्वाङ्ग[12]सुन्दरी। जन्तवोऽस्या धनाहारास्तावश्रावयतां धनम्॥
सर्वाङ्गकेशी नाम्ना च कन्या जन्तुधना तथा। अकर्णान्ताऽप्यरोमा च कन्या ब्रह्मधना तु या॥
ब्रह्मधनं[13] प्रसूता सा[14] तत्वलां चैव कन्यका। एवं पिशाचकन्ये ते मिथुने द्वे प्रसूयताम्॥
तयोः प्रजाविसर्गं च ब्रुवतो मे निबोधत॥ १२६
हेतृप्रहेतृरुग्रश्च(?)पोरुषेयो वधस्तथा। विस्फूर्जि[15]श्चैव वातश्च आपो व्याघ्रस्तथैव च॥ १२७
सर्पश्च राक्षसा ह्येते यातुधानात्मजा दश। सूर्यस्यानुचरा ह्येते सह तेन भ्रमन्ति च॥ १२८
हेतृपुत्रस्तथा लङ्कुर्लङ्कोर्द्वावेव चात्मजौ। माल्यवांश्च सुमाली च प्रहेतृतनयाञ्शृणु॥
प्रहेतृतनयः श्रीमान्पुलोमा नामविश्रुतः॥ १२९

---

१ घ. भक्ष्यार्थं। २ घ. ङ. °वशे चै°। ३ क. °त्त्वा सुव°। ४ ख. द्वौ जात्यच°। ५ क. जन्त च। घ. ङ. जन्वच°। ६ ख. ग. घ. ङ. °भ्यां भर्तावि°। ७ घ. ङ. उभे। ८ घ. ङ. °नीतः पि°। ९ ख. °शाचमथ। १० [illegible] °क्षसावुभौ। ११ क. अजं च। १२ ग. घ. ङ. °ङ्गजर्तिला। ज°। १३ ख. °ह्मज्ञाने प्र°। घ. ह्यध्याने प्र°। १४ क. साधनानाश्चैव। घ. सा त्वनलां चैककश्चलाम्। ए°। ङ. सा घनला वैककन्यकाम्। ए°। १५ ख, °स्फूर्जश्चै°।

वधपुत्रौ दुराचारौ विघ्नश्च शमनश्च ह । विद्युत्पुत्रो दुराचारो रुमनो[1] नाम राक्षसः ॥
स्फूर्जपुत्रा निकुम्भश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः । वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥ १३०
व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो[2] जन्तूनां विघ्नकारकः । इत्येते वै पराक्रान्ताः[3] क्रूराः सर्वे तु राक्षसाः ॥
कीर्तिता यातुधानास्तु ब्रह्मधानान्निबोधत । यज्ञः[4] पिता धुनिः क्षेमो ब्रह्मा[5] पापोऽथ यज्ञहा ॥
स्वाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्मधानात्मजा दश । स्वसारो ब्रह्मराक्षस्य[6]स्तेषां चेमाः सुदारुणाः ॥
रक्तकर्णा[7] महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी[8] । एतेषामन्वये[9] जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥ १३४
श्लेष्मातकतरुष्वेते प्रायशस्तु कृतालयाः । इत्येते राक्षसाः क्रान्ता यक्षस्यापि निबोधत ॥ १३५
चकमेऽप्सरसं यक्षः पञ्चस्थूलां क्रतुस्थलीम् । तां लिप्सुश्चिन्तयानश्च नन्दनं स चचार ह ॥
वैभ्राजं सुरभिं[10] चैव तथा चैत्ररथं च यत् । दृष्टवान्नन्दने तस्मिन्नप्सरोभिः सहासतीम् ॥ १३७
नोपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् । दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥ १३८
ममोद्विजन्ते भूतानि भया[11]वृत्तस्य सर्वशः । तत्कथं नाम[12] चार्वङ्गीं प्राप्नुयामहमङ्गनाम् ॥ १३९
दृष्ट्वोपायं ततः सोऽथ शीघ्रकारी व्यवर्तत । कृत्वा रूपं वसुरुचेर्गन्धर्वस्य तु गुह्यकः ॥
ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जग्राह क्रतुस्थलीम् ॥ १४०
बुद्ध्वा वसुरुचिं तं सा भावेनैवाभ्यवर्तत । संवृतः स तया सार्धं दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १४१
तत्र संसिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै । परिणाहोच्छ्रयैर्युक्तः सद्यो वृद्धो ज्वलञ्छ्रिया ॥
राजाऽहमिति नाभिर्हि[13] पितरं सोऽभ्यभाषत । तवात्र जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥
मात्राऽनुरूपो रूपेण पितुर्वीर्येण जायते । जाते स तस्मिन्हर्षेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥ १४४
स्वभावं प्रतिपद्यन्ते बृहन्तो[14] यक्षराक्षसाः । म्रियमाणाः प्रसुप्ताश्च क्रुद्धा भीताः प्रहर्षिताः ॥
ततोऽब्रवीदप्सरसं स्मयमानः स गुह्यकः । गृहं मे गच्छ सुश्रोणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥ १४६
इत्युक्ता सहसा तं च दृष्ट्वा स्वं रूपमास्थितम् । विभ्रान्ताः प्राद्रवन्भीताः क्रोधमानाप्सरोगणाः ॥
गच्छन्तीरन्वगच्छ[15]द्या पुत्रस्तां सान्त्वयन्गिरा । गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां नीत्वा स न्यवर्तत ॥
तां च दृष्ट्वा समुत्पत्तिं यक्षस्याप्सरसां गणाः । यक्षाणां त्वं जनित्रीति प्रोचुस्तां वै क्रतुस्थलीम् ।
जगाम सह पुत्रेण ततो यक्षः स्वमालयम् । न्यग्रोधरोहिणं नाम गुह्यका यत्र शेरते ॥
तस्मिन्निवासो यक्षाणां न्यग्रोधः सर्वतः प्रियः ॥ १५०
यक्षो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः । अनुह्रादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुताम् ॥
उपयेमे स भद्रायां[16] यस्यां मणिवरो वशी ॥ १५१
जज्ञे सा मणिभद्रं च शक्रतुल्यपराक्रमम् । तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु क्रतुस्थल्यात्मजे शुभे ॥
नाम्ना पुण्यजनी चैव तथा देवजनी च या । विजज्ञे मणिभद्रात्तु पुत्रान्पुण्यजनी शुभान् ॥
सिद्धार्थं सूर्यतेजं च सुमन्तं नन्दनं तथा । कन्यकं यविकं[17] चैव मणिदत्तं वसुं तथा ॥ १५४

---

१ ख. रुटनो । २ ख. ग. घ. ङ. ˚नन्दः सर्पो वै वि˚ । ३ क. परिक्रा˚ । ४ ख. ग. ध. यज्ञे पि˚ । ५ ख. ग. घ. ङ. ˚ह्मा पेतोऽथ । ६ ङ. घ. ˚स्य तेषां । ७ ख. ग. ङ. ˚कर्णी म˚ । ८ ख. ग. ङ. चैवाप˚ । ९ क. एतासाम˚ । १० घ. ङ. ˚रतिं चै˚ । ११ ख. ग घ. ˚याद्वृत्रस्य˚ । १२ क. ˚पं बहुमतं गन्ध˚ । १३ घ. ङ. जाता नाभी˚ । १४ ख. ˚न्ते महान्तो । १५ ख. ˚च्छन्त्या वित्रस्ताः सा˚ । १६ ग. घ. ङ. भद्रं वो यस्यामतिचरो । १७ ख. घ. ङ. पञ्चिकं ।

सर्वानुभूतं शङ्खं च पिङ्गाक्षं भीरुमेव च। तथा मन्दरशोभिं च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा॥ १५५
मेघपूर्णं सुभद्रं च प्रद्योतं च महौजसम्। द्युतिमत्केतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ॥ १५६
चत्वारो विंशतिश्चैव पुत्राः पुण्यजनाः शुभाः। जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्यलक्षणाः॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यक्षाः पुण्यजनाः शुभाः॥ १५७
विजज्ञे देवजननी पुत्रान्मणिवरात्मजान्। पूर्णभद्रं हेमरथं मणिमन्नन्दिवर्धनौ॥ १५८
कुस्तुम्बुरुं पिशङ्गाभं स्थूलकर्णं महाजयम्। श्वेतं च विपुलं चैव पुष्पवन्तं भयावहम्॥ १५९
पद्मवर्णं सुनेत्रं च यक्षं बालं बकं तथा। कुमुदं क्षेमकं चैव वर्धमानं तथा दमम्॥ १६०
पद्मनाभं वराङ्गं च सुवीरं विजयं कृतिम्। पूर्णमासं हिरण्याक्षं सुरूपं चैवमादयः॥ १६१
पुत्रा मणिवरस्यैते यक्षा वै गुह्यकाः स्मृताः। सुरूपाश्च विरूपाश्च स्रग्विणः प्रियदर्शनाः॥ १६२
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः॥ १६३
खशायास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः। तेषां यथा प्रधानान्वै वर्ण्यमानान्निबोधत॥
लालाविः कुथनो भीमः सुमाली मधुरेव च। विस्फूर्जितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो धूम्रितस्तथा॥
चन्द्रार्कः सुकरो बुध्नः कपिलोमः प्रहासकः। क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च निशाचरः॥ १६६
त्रिशिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डकेशश्च राक्षसः। यक्षश्चाकम्पनश्चैव दुर्मुखश्च शिलीमुखः॥ १६७
इत्येते राक्षसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः। सर्वलोकचरास्ते तु त्रिदशानां समक्रमाः॥ १६८
सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुध्वं यथाक्रमम्। तासां च यः प्रजासर्गो येन चोत्पादिता गणाः॥
आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्ऋता कपिला शिवा। केशिनी च महाभागा भगिन्यः सप्त याः स्मृताः
ताभ्यो लोकामिषादश्च हन्तारो युद्धदुर्मदाः। उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः॥
आलम्बेयो गणः क्रूर उत्कचेयो गणस्तथा। तथा कार्ष्णेयशैवेया राक्षसा ह्युत्तमा गणाः॥
तथैव नैर्ऋतो नाम त्र्यम्बकानुचरेण ह। उत्पादितः प्रजासर्गो गणेश्वरचरेण तु॥ १७३
* उत्पादिता बलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः। विक्रान्ताः शौर्यसंपन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः॥
येषामधिपतिर्युक्तो नाम्ना ख्यातो विरूपकः॥ १७४
तेषां गणशतानेका उद्धतानां महात्मनाम्। प्रायेणानुचरन्त्येते शंकरं जगतः प्रभुम्॥ १७५
दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना। उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः॥ १७६
कापिलेया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः। कम्पनेन च यक्षेण केशिन्यास्ते परे जनाः॥ १७७
उत्पादिता बलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः। केशिनीदुहितुश्चैव नीलायाः क्षुद्रमानसाः॥ १७८
आलम्बेयेन जनिता नैकाः सुरसिकेन हि। नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः॥
चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां तत्र ते देवलौकिकाः। बहुत्वाच्चैव सर्गस्य तेषां वक्तुं न शक्यते॥

---

* इदमर्धं नास्ति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु।

---

१ घ. °शोभं च। २ ख. ग. घ. ङ. °तिमान्के°। ३ ख. ग. ङ. मित्रामौ°। ४ घ. °त्रान्शाचिवरात्मजान्। पू°। ५ ख. ङ. °जान्। पू°। ६ ग. ङ. हैमवतं। ७ घ. °स्तम्बरं पि°। ८ ख. °हाभय°। ९ ललावी। १० ख. ग. घं. °स्फूर्जन्तो वि°। ११ ख. घ. °शुरामश्च। १२ ख. °राः शित°। १३ ग. ङ. °ण्डकोशः। १४ ख. ङ. °सः। अक्ष°। १५ ख. ग. ङ. °श्च निशाचरः इ°। १६ ख. °न्तागुण°। १७ ग. सर्वे लोकचश°। १८ ग. °कधरा°। १९ ख. घ. कल्पो°। २० घ. ङ. °न्या ह्यप°। २१ क. महावाता°। २२ ग. घ. ङ. °द्र राक्षसाः।

तस्यास्त्वपि च नीलाया विकचा नाम राक्षसी । दुहिता स्वभावविकचा मन्दसत्त्वपराक्रमा[1] ॥
तस्या अपि विरूपेण नैर्ऋतेनेह च प्रजाः । उत्पादिताः सुरा(?)घोराः शृणु तांस्त्व[2]नुपूर्वशः ॥ १८२
दंष्ट्राकरालविकृता महाकर्णा महोदराः । हारका भीषकाश्चैव तथैव क्रामकाः परे ॥ १८३
वैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकौः[3] प्राशकाः परे । भूमिराक्षसका ह्येते[5] मन्दाः पुरुषविक्रमाः ॥ १८४
चरन्त्यदृष्टपूर्वांश्च[4] नानाकारा ह्यनेकशः । उत्कृष्टबलसत्त्वा ये ते च वै खेचराः स्मृताः ॥ १८५
लक्षमात्रेण चाऽऽकाशं स्वल्पाः स्वल्पं चरन्ति वै । एतैर्व्याप्तमिमं लोकं शतशोऽथ सहस्रशः ॥
भूमिराक्षसकैः सर्वैरनेकैः क्षुद्रराक्षसैः । नानाप्रकारैराक्रान्ता नानादेशाः समन्ततः ॥ १८७
समासाभिहताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः । अष्टौ विभागा ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥ १८८
भद्रका निकराः केचिद्यज्ञनिष्पत्तिहेतुकाः(?) । सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥ १८९
पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयंकराः । बालानां मानुषे लोके ग्रहा वैमानहेतुकाः ॥ १९०
स्कन्दग्रहादयश्चैव आपकास्त्रासकादयः । कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥ १९१
स्कन्दग्रहविशेषाणां मायिकानां तथैव च । पूतनानाम[6]भूतानां ये च लोकविनायकाः ॥ १९२
सहस्रशतसंख्यानां मर्त्यलोकविचारिणाम् । एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ १९३
यक्षाः पुण्यंजना नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः । यक्षा देवजनाश्चैव तथा पुण्यजनाश्च ये ॥ १९४
गुह्यकानां च सर्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः । पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वामित्राश्च ये स्मृताः ॥
यक्षाणां राक्षसानां च पौलस्त्यागस्तयश्च ये । तेषां राजा महाराजः कुबेरो ह्यलकाधिपः ॥
यक्षा दृष्ट्वा पिबन्तीह नृणां मांसमसृग्वसाम् । रक्षांस्यनुप्रवेशेन पिशाचाः परिपीडनैः ॥ १९७
सर्वलक्षणसंपन्नाः समक्षेत्राश्च[9] दैवतैः । भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥ १९८
अनाभिभाष्या विक्रान्ताः सर्वलोकनमस्कृताः । सूक्ष्माश्चौजस्विनो मेध्या वरदा यज्ञियाश्च ये ॥
देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्मृताः । त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्हीनाः प्रभावतः ॥
गन्धर्वेभ्यस्त्रिभिः पादैर्हीना वै सर्वगुह्यकाः । प्रभावतुल्या यक्षाणां विज्ञेयाः सर्वराक्षसाः ॥
ऐश्वर्यहीना यक्षेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥ २०१
एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च । धर्मैश्वर्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥ २०२
देवासुरेभ्यो हीयन्ते त्रीन्पादान्वै परस्परम् । गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताश्चतस्रो देवयोनयः ॥ २०३

सूत उवाच—

अतः शृणुत भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्मकाः । क्रोधायां कन्यका जज्ञे द्वादश ह्यात्मसंभवाः ॥
ता भार्याः पुलहस्याऽऽसन्नामतस्ता निबोधत ॥ २०४
मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा इरावती । भूता च कपिशा दंष्ट्रा निशा तिर्या तथैव च ॥
श्वेता चैव स्वरा चैव सुरसा चेति विश्रुताः ॥ २०५
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चान्याः शशास्तथा । न्यङ्कवः शरभा ये च रुरवः पृषताश्च ये ॥
मृगराजा मृगमन्दाया गवयाश्चापरे तथा । महिषोष्ट्रवराहाश्च खड्गगौरमुखास्तथा ॥ २०७

१ ख. घ. ङ. °मा । विरूपकेन तस्यापि नै° । २ ख. °रे । रेखाका° । घ. °रे । रेचकायाः पि° । ३ ख. घ. ङ. °काः त्वासकाः । ४ ख. ग. घ. °र्वास्तु ना° । ५ ख. ग. घ. ङ. तेषां वै । ६ ख. ग. ध. ङ. °नानुभू° । ७ °ण्यतमा । ८ क. विश्वमि° । ९ ख. घ. ङ. समाक्षे° । १० घ. °रमृगास्त° ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

हरेस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गूलतरक्षवः। वानराः किंनराश्चैव व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥
इत्येवमादयोऽन्येऽपि इरावत्या निबोधत ॥ २०८
* सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः। हस्ताभ्यां परिगृह्याथ रथंतरमगायत ॥ २०९
साम्ना प्रसूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत्। स मागच्छदिरावत्यै पुत्रार्थे स तु भौवनः ॥२१०
इरावत्याः सुतो यस्मात्तस्मादैरावतः स्मृतः। देवराजोपवाह्यत्वात्प्रथमः स मतङ्गराट् ॥
शुभ्राभ्राभश्चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः ॥ २११
अप्सुजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिजः। षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाह्यश्च वै बलः ॥ २१२
तस्य पुत्रोऽञ्जनश्चैव सुप्रतीकोऽथ वामनः। पद्मश्चैव चतुर्थोऽभूद्धस्तिनी चाभ्रमुस्तथा ॥ २१३
दिग्गजांस्तांश्च चत्वा(तु)रः श्वेताऽजनयताऽऽशुगान्। भद्रं मृगं च मन्दं च संकीर्णं चतुरः सुतान्
संकीर्णोऽप्यञ्जनो[3] यस्तु उपवाह्यो यमस्य तु। भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स ह्यपांपतेः ॥ २१५
पद्मो मन्दस्तु यो गौरो द्विपो ह्यैलविलस्य[4] सः। मृगः श्यामस्तु यो हस्ती उपवाह्यः स पावकेः॥
पद्मोत्तरस्तु[5] यः पद्मो गजो वै वरुणो गणः। उपलेपनमेषश्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः ॥ २१७
उदग्रभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये। श्वेतबालनखाः पिङ्गा वर्ष्मवन्तो मतङ्गजाः ॥
मतङ्गजान्प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि क्रमात् ॥ २१८
कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः। जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठप्रमर्दनौ ॥ २१९
शूलाः स्थूलाः शिरोदान्ताः शुद्धबालनखास्तथा। बलिनः शक्तिनश्चैव स्मृतास्त्वाकुलि[6]ना गजाः
पुष्पदन्तो बृहत्सामा षड्दन्तो दन्तपुष्पवान्। ताम्रवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः ॥२२१
अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चारुदर्शिनः[7]। श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीडायताननाः ॥
वामदेवोऽञ्जनश्यामः साम्नो जज्ञेऽथ वामनः। भार्या चैवाङ्गदा तस्य नीलवल्लक्षणौ सुतौ ॥
चण्डाश्चारुशिरोग्रीवा व्यूढोरस्कास्तरस्विनः। नरैर्बद्धाः कुले तेषां जायन्ते विकृता गजाः॥२२४
सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः। तस्य प्रहारी संपाती[8] पृथुश्चित्तिसुतास्त्रयः ॥ २२५
पशवो दीर्घताल्वोष्ठाः सुविभक्तशिरोदराः। जायन्ते मृदुसंभूता वंशे तस्य मतङ्गजाः ॥ २२६
अञ्जनादञ्जना[9] साम्नो विजज्ञे चाञ्जनावती। + एवं माता तयोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥
महाविभक्तशिरसः स्निग्धजीमूतसंनिभाः। सुदर्शनाः सुवर्ष्माणः पद्माभाः परिमण्डलाः ॥
शूनाः पीतायतमुखा गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥ २२८
जज्ञे चन्द्रमसः साम्नः पिङ्गला कुमुदद्युतिः। पिङ्गलायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिमालिनौ ॥
समायवरदांश्चण्डा[10]न्प्रवृद्धबलिनोदरान्। हस्तियुद्धे भियान्नागान्विद्धि तस्य कुलोद्भवान् ॥ २३०

---

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके। + एतदर्धस्थान इदमर्धं 'पर्वमाना तयोश्चापि प्रथिताः पुरुजः सुतौ' इति ख. घ. ङ. पुस्तकेषु।

---

१ ख. मयुः। ग. घ. मायः। २ ङ. प्रस्तूय°। ३ ङ. °र्णो व्यञ्ज°। ४ ख. ह्यैडविडस्य। ५ ख. °तरः पद्मगुल्फः स गजो वारु°। घ. ङ. °तरः पद्मगुल्फो दिग्गजो वारु°। ६ ख. ग. घ. ङ. °णिनः। अ. °। ७ ख. ग. घ. °दर्शनाः। श्यामास्त्वग्दर्शनाश्चण्डा नानापीताय°। ८ घ. पातिः पृ°। ९ ख. ग. घ. ङ. °ञ्जनः सा°। १० घ. ङ. °ण्डान्सुबद्धबलिनो हरीन्। ह°।

एतान्देवासुरे युद्धे जयार्थे जगृहुः सुराः । कृतार्थैश्च विसृष्टास्तैः पूर्वोक्ताः प्रययुर्दिशः ॥ २३१
एतेषामन्वये जातान्विनीतांस्त्रिदशा ददुः । अङ्गाय लोमपादाय सूत्रकाराय वै द्विपान् ॥ २३२
द्विरदो द्विरदाभ्यां च हस्ताद्धस्ती करात्करी । वैरणा[1]द्वारणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाद्गजः ॥
कुञ्जरः कुञ्जचारित्वान्नागो नगविरोधतः । मे[2]त्वा यातीति मातङ्गो द्विपो द्वाभ्यां पिबन्स्मृतः ॥
सामजः सामजातत्वादिति निर्वचनक्रमः ॥ २४४
एषां जिह्वापरावृ[3]त्तिरि[4](र)वाक्त्वं ह्यग्निशापजम् । बलस्यानवतो या तु या चैषां गूढमुष्कता ॥
उभयं दन्तिनामेतत्स्वयंभूसुरशापजम् ॥ २३५
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । कन्यासु जाता दिग्नागैर्नानासत्त्वास्ततो गजाः ॥
संभूतिश्च प्र[5]भूतिश्च नामनिर्वचनं तथा । एतद्गजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥ २३७
कौ[6]शिकाद्याः समुद्राच्चु गङ्गायास्तदनन्तरम् । अञ्जनस्यैकमूलस्य प्राच्यान्नागवनं तु तत् ॥ २३८
उत्तरा तस्य विन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणं च यत् । गङ्गोद्भेदात्करूषेभ्यः सुप्रतीकस्य तद्वनम् ॥
अपरेणोत्कलाच्चैव ह्यावेदिभ्यश्च पश्चमम् । ऍ[7]कभूत्वात्मजस्यैतद्वामनस्य वनं स्मृतम्(?) ॥ २४०
अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु[8] । यमस्यैतद्वनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥ २४१
भू[9]तिर्विजज्ञे भूतांश्च रुद्रस्यानुचरान्प्रभो । स्थूलान्कृशांश्च दीर्घांश्च वामनान्ह्रस्वकान्समान् ॥
लम्बकर्णान्प्रलम्बोष्ठाल्लँम्बजिह्वास्तनोदरान् । एकरूपान्विरूपांश्च लम्बस्फिक्स्थूलपि[10]ण्डिकान् ॥
सरोवरसमु[11]द्रादिनदीपुलिनवासिनः । कृष्णान्गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥ २४४
बभ्रून्वै शबलान्धूम्रान्कद्रू[12]न्रासभदारुणान् । मुञ्जकेशान्हृषीकेशान्सपर्यज्ञोपवीतिनः ॥ २४५
वि[13]सृष्टाक्षान्विरूपाक्षान्कृशाक्षानेकलोचनान् । बहुशीर्षान्विशीर्षांश्च एकशी[14]र्षानशीर्षकान् ॥
चण्डांश्च विकटांश्चैव विरोमान्रोमशांस्तथा । अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुब्जान्हेषकवामनान् ॥ २४७
सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनसेविनः । एककर्णान्महाकर्णाञ्शङ्कुकर्णानकर्णिकान् ॥ २४८
दंष्ट्रिणो नखिनश्चैव निर्दन्तांश्च द्विजिह्वकान् । एकहस्तान्द्विहस्तांश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥
एकपादान्द्विपादांश्च[15] त्रिपादान्बहुपादकान् । महायोगान्महासत्त्वान्सुतपस्कान्महाबलान् ॥ २५०
सर्वत्रगानप्रतिघान्ब्रह्मज्ञान्कामरूपिणः । घोरान्क्रूरांश्च मेध्यांश्च शिवान्पुण्यान्सवादिनः ॥ २५१
कुशहस्तान्महाजिह्वान्महाकर्णान्महाननान् । हस्तादांश्च सुखादांश्च शिरोदांश्च कपालिनः ॥ २५२
धन्विनो मुद्गरधरानसिशूलधरांस्तथा । दीप्तास्यान्दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाल्यानुलेपनान् ॥ २५३
अन्नादान्पिशितादांश्च बहुरूपान्सुरूपकान् । रात्रिसंध्याचरान्घोरान्कचित्सौम्यान्दिवाचरान् ॥
नक्तंचरान्सुदुःप्रेक्ष्यान्घोरांस्तान्वै निशाचरान् ॥ २५४
परत्वे च भवं देवं सर्वे ते गतमानसाः । नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २५५
शतं तानि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनाम् । एते सर्वे महात्मानो भूत्याः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
कपिशा[16] जज्ञे कूष्माण्डी कूष्माण्डाञ्जज्ञिरे पुनः । मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ॥
कपिशत्वात्पिशाचास्ते सर्वे च पिशिताशनाः ॥ २५७

१ ग. घ. ङ. वरुणाद्वारुणो । २ क. मतङ्गादिति । ३ ख. ग. °त्तिरवाक्त्वं ह्य । ४ क. °रिवाक्त्वं ह्य° । ५ घ. प्रसूति° । ६ ख. घ. °शिल्यां ह्यास° । ङ. °शिक्यां ह्यास° । ७ घ. एका भूतात्म° । ८ ख. ग. घ. ङ. तु । पद्मस्यै° । ९ ङ. भूता विज° । १० ख. घ. °पिण्डका° । ११ ङ. °द्राद्रिन° । १२ क. द्रून्रा रासभदा° । १३ ख. घ. °सृष्टाक्षा° । १४ क. °शीर्षांश्च शी° । १५ ङ. °श्चापिपादा° । १६ क. °शा चैव कू° ।

युग्मानि षोडशान्यानि वर्तमानास्तदन्वयाः । नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि पुरुषादांस्तदन्वयान् ॥
छगलश्छगली चैव वक्रो वक्रमुखी तथा । षोडशा[1]नां गणा चैव सूची सूचीमुखस्तथा ॥ २५९
कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः । उपचारोऽपचारश्च उलूखल उलूखली ॥ २६०
श्वनर्के[2]श्चे अनर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका । पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥
[3]नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा । छलादोच्छेषणा चैव प्रस्कन्दः स्कन्दिका तथा ॥
षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥ २६२
अजा[4]मुखा बक्रमुखाः पूरिणः स्कन्दिनस्तथा । विपादाङ्गारिकाश्चैव कुम्भपात्राः प्र[5]कुन्दकाः ॥
उप[6]चारोलूखलिका ह्यनर्काश्च कुखण्डिकाः । पाणिपात्राश्च[7] नैतुण्डा ऊर्णाशा निपुणास्तथा ॥
सूचीमुखोच्छेषणादाः कूलान्येतानि षोडश । इत्येता ह्यभिजातास्तु कूष्माण्डानां प्रकीर्तिताः ॥
पिशाचास्ते तु विज्ञेया[8]ः सकुल्या इति जज्ञिरे । बीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥
अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणं च निबोधत ॥ २६६
सर्वाङ्गकेशा[9] वृत्ताख्या दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा । तिर्यङ्गाः पुरुषादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुखाः ॥
अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्वसाश्चर्मवाससः । कूष्माण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः सदामिषाः ॥
वक्राङ्गहस्तपादाश्च वक्रशीलागतास्तथा । ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥ २६९
लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः । नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः प्रियश्रवाः ॥
वामनाकृतयश्चैव वाचालाः प्लुतगामिनः । पिशाचानर्क[10]मर्कास्ते वृक्षवासादनप्रियाः ॥ २७१
ऊर्ध्वबाहूर्ध्वरोमा[11]णं उद्वृत्ताश्च तथालयाः । मुञ्चन्ति पांशूनङ्गेभ्यः पिशाचाः पांशवश्च ते ॥ २७२
घर्[12]मनीमन्तकाः शुष्काः श्मश्रुलाश्चीरवाससः । उपवीराः पिशाचाश्च श्मशानायतनास्तथा॥२७३
विष्टब्धाक्षा महाजिव्हा लेलिहाना ह्यु[13]लूखलाः । हस्त्युष्ट्रस्थूलशिरसो वि[14]रता बद्धपिण्डकाः ॥
पिशाचाः कुम्भपात्रास्ते अदृष्टान्नानि भुञ्जते । सुक्ष्मास्तु रोमशाः पिङ्गा दृष्टादृष्टाश्चरन्ति वै ॥
अयुक्तांश्च विशन्तीह निपुणास्ते पिशाचकाः । आकर्णदारितास्याश्च लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥
* शून्यागाराश्रयाः स्थूलाः पिशाचाः पूरणास्तु ते । हस्तपादाक्रान्[15]तगणा ह्रस्वकाः क्षितिदृष्टयः॥
बालादास्ते पिशाचा वै सूतिकागृहसेविनः ॥ २७७
पृष्ठतःपाणिपादाश्च ह्रस्वका वातरंहसः । पिशितादाः पिशाचास्ते सङ्ग्रामे रुधिराशिनः ॥ २७८
नग्नका ह्यनिकेताश्च लम्ब[16]केशाश्च पिण्डकाः । पिशाचाः स्कन्दिनस्ते वै अन्या उ[17]च्छेषणाशिनः॥
षो[18]डश जातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्तिताः ॥ २७९
एवंविधान्पिशाचांस्तु दीनान्दृष्ट्वाऽनुकम्पया । तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यादल्पचेतसः ॥
अन्तर्धानं प्रजास्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥ २८०

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. °नां रणा । २ ग. घ. ङ. °श्वगणर्ककु° । ३ ख. घ. छ. निरुन्दश्च निरुन्दी च । ४ क. °खा वक्रमु° । ५ ख. घ. ङ. प्ररुन्द° । ६ ख. ङ. पवीरो° । ७ ख. घ. ङ. °श्च वै तु° । ८ क. °याः सुकल्पा इ° । ९ ङ. शादत्ता° । १० ख. ग. ङ. °कर्ममार्का° । ११ क. °ण ऊर्ध्ववृक्षास्तथा । १२ क. मतकाः । १३ क. °ह्युदूख° । १४ ख. घ. ङ. °रतोद्बद्ध° । १५ ख. घ. ङ. °न्तरुणा । १६ ग. घ. ङ. °म्बशेकाण्डपिण्डिकाः । १७ क. उच्छ्वसनाशि° । १८ ख. घ. ङ. °डशान्यास्तु जात्योऽथ पि° ।

उभयोः संध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवमेव च । गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥
विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोषितानि च । असंसृष्टोपलिप्तानि संस्कारैर्वर्जितानि च ॥
राजमार्गोपरथ्याश्च निष्कुटाश्चत्वराणि च । द्वाराण्यट्टालकाश्चैव निर्ममान्संक्रमांस्तथा ॥ २८३
पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृक्षान्महापथान् । पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥
अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा[1] विहिताः सुरैः । वर्णाश्रमाः संकरिकाः कारुशिल्पिजनास्तथा ॥
अमृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासघातिनाम् । एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ॥
आरभन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥ २८६
मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः । धूपैर्हारिद्रकृशरैस्तैल[2]भक्ष्यगुडौदनैः ॥ २८७
कृष्णानि चैव वासांसि धूपाः सुमनसस्तथा । एवं युक्ताः सुबलयस्तेषां वै पर्वसंधिषु ॥
पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥ २८८
सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् । दंष्ट्रौ[3] त्वजनयत्पुत्रान्व्याघ्रान्सिंहांश्च भामिनी ॥ २८९
द्विपिनश्च सुतास्[4]तस्य व्यालेयाश्चाऽऽमिषाशिनः । ऋ[5]षायाश्चापि कात्स्न्र्येन प्रजासर्गं निबोधत ॥
तस्या दुहितरः पञ्च तासां नामानि मे शृणु ॥ २९०
मीना माता तथा वृत्ता परिवृत्ता तथैव च । अनुवृत्ता तु विज्ञेया तासां वै शृणुत प्रजाः ॥ २९१
सहस्रदन्ता मकराः पाठीना[6]स्तिमिरोहिताः । इत्येवमादिर्हि गणो मैनो विस्तीर्ण उच्यते ॥ २९२
ग्राहाश्चतुर्विधा ज्ञेया तथा[7]ऽनुज्येष्ठका अपि । निष्कांश्च शिशुमारांश्च[8] मीना[9] व्यजनयत्प्रजाः ॥
वृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणाम् । तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥ २९४
मण्डूकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत । ऐणेयानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥
तथा शुक्तिविकाराणि वराटककृतानि च । तथा शङ्खविकाराणि परिवृत्ता व्यजायत ॥ २९६
कालकूटविकाराणि जलौकाविहितानि च । इत्येष हि ऋषेर्वंशः पञ्च शा[10]खाः प्रकीर्तिताः ॥ २९७
तिर्यग्घेतुकमाद्याहुर्बहुलं(?) वंशविस्तरम् । संस्वेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥ २९८
स्वस्तिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः । मनुष्याः स्वेदमलजा उशना नाम जन्तवः ॥
[* तथा शिरसि चैले च यूकाः संस्वेदजाः स्मृताः । चन्द्रादित्याग्नितप्तायां पृथिव्यां संभवन्ति ये ॥
तृणमेघप्रसिक्तायाः स्मृताः संस्वेदजन्तवः ।] नानापिपीलिकगणाः कीटका बद्धपादकाः ॥
शङ्खोपलविकाराणि कीलकाचारकाणि च । इत्येवमादिबहुलाः स्वेदजाः पार्थिवा गणाः ॥ ३०२
तथा घर्मादितप्ताभ्यस्त्वद्भ्यो वृष्टिभ्य एव च । नैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्विमे ॥
मीनै[11]काः पिप्पला दंशास्तथा तित्तिरपुत्रिकाः । नीलचित्राश्च जायन्ते ह्यलका बहुविस्तराः ॥
जलजाः स्वेदजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्विमे । काशतोयञ्ज(ज)काः [12]कीटानलदा बहुपादकाः ॥
सिंहला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकीर्तिताः । इत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्वेदजः स्मृतः ॥
सर्पिभ्र्यो माषमुद्गानां जायन्ते क्रमशस्तथा[13] । बिल्वजम्ब्वाम्रपूगेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥ ३०७

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ घ. ङ. °जीवो विहितः सु° । २ ख. ग. ङ. भक्षगु° । ३ क. दंष्ट्वा । ४ क. °स्तस्या व्या । ५ क. ऋषयश्चा° । ६ क. °नास्तामरो° । ७ ख. ङ. °था ह्येतेऽष्टका । घ. °था ह्येतिष्टका । ८ क. °श्च माता व्य° । ९ ख. ग. घ. ङ. °नायाव्य° । १० ख. घ. °शाखः प्रकीर्तितः । ति° । ११ ख. घ. ङ. °नका पिप्लला । १२ क. कीटन° । १३ क. °था । जम्बुबिल्वाम्र° ।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

मुद्गेभ्यः पनसेभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च। तथा कोटरशुष्केभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥ ३०८
अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा। जन्तवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्तथैव च ॥
बहून्यहानि निक्षिप्ते संभवन्ति च गोमये। जायन्ते[1] कृमयो विप्राः काष्ठेभ्यश्च घुणादयः[2]॥ ३१०
क्रमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नीलमक्षिकाः। तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥
कालिका[3] शतिकेभ्यश्च सर्पा जायन्ति सर्वशः। संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात् ॥
(* गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो। मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षौ[4] विशेषतः[5]॥
चैवीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च। तथाऽन्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि[6] जातयः
[+कपोतकुररादिभ्यः सूक्ष्मा यूकास्तथैवच। × तथैवान्येऽपि संख्याता अष्टापदकलीरकाः] ॥
मौक्षिकाणां[7] विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे।) प्रायेण तु वसन्त्यस्मिन्नुच्छिष्टोदककर्दमे ॥
मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च। तृणेभ्यः[8] समजायन्त पुत्रिकाः पुत्रसप्तकाः ॥ ३१७
मणिच्छेदास्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्तिताः। शतवेरिविकाराणि[9] करीषेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसंख्यातो गणः संस्वेदजो मया। समासाभिहितो ह्येष प्राक्कर्मवशजः स्मृतः ॥ ३१९
तथाऽन्ये नैर्ऋताः सत्त्वास्ते स्मृता उपसर्गजाः। पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः
प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ह्युपपत्तिजाः। केचित्तु योनिजा देवाः केचिद्देवानिमित्ततः॥ ३२१
तूलालो[10]घश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च। अपत्यं सरमायास्तु गणा वै सरमादयः ॥ ३२२
श्यामश्च शबलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा। कृष्णो धूम्रारुणश्चैव[11] तूलालाबूश्च कद्रुकाः ॥ ३२३
सुरमाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरोमृतम्[12]। सर्पाणां तक्षको राजा नागानां चापि वासुकिः ॥
तमोबहुल इत्येष गणः क्रोधवशात्मकः ॥ ३२४
पुलहस्याऽऽत्मजात्सर्गस्ताम्रायास्तन्निबोधत[13]। वह्न्यास्त्वभिविख्यातास्ताम्रायाश्च विजज्ञिरे ॥
श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुकी तथा। अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ
संपातिं च जटायुं च प्रसूता पक्षिसत्तमौ ॥ ३२६
संपातिरजनत्पुत्रं[14] कन्यामेकां तथैव च। जटायुपश्च[15] ये पुत्राः काकगृध्राश्वकर्णिनः ॥ ३२७
भार्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची तथा शुकी धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्वपत्यानि वक्ष्यते (क्ष्यहम्)॥
शुकी गरुत्मतः पुत्रान्सुषुवे षट् परिश्रुतान्। त्रिशिरं सुमुखं चैव बलं पृष्ठं महाबलम् ॥ ३२९
त्रिशङ्कुनेत्रं सुमुखं सुरूपं सुरसं बलम्। एषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडानां महात्मनाम् ॥ ३३०
चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनाम्। पुत्रपौत्रविसर्गाच्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥ ३३१
व्याप्तानि[16] यानि देशानि (स्थानानि) तानि वक्ष्ये यथाक्रमम्। शाल्मलिद्वीपमखिलं देवकूटं च पर्वतम्

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ध. पुस्तके नास्ति। + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति। × इदमर्धं नास्ति ङ पुस्तके।

---

१ ग. ङ. °न्ते क्रिम°। २ ख. यः। कृमीणां जायते क्रेया विवि°। ३ ख. घ. ङ. °कागति°। ४ ग. ङ. अन्तकु°। ५ ग. ङ. °तः। चेचीरि°। ६ ग. लीवराः। म°। ७ ख. ङ. माक्षिकाणां। ८ ख. ग. ङ. °दास्तृणा व्या। ९ क ग. °णि किरी°। १० ख. ङ. °लाच श्वको°। ११ ख. °व हलालाबू। घ. °वदुलालाबुश्च। ङ. °व इलालाबूश्च क· त्थकाः। १२ क. °रोमत°। १३ ख. ग. घ. ङ. °त। षट्कन्या°। १४ ख. °तिर्जनयत्त्वन्यां द्विरदाः सवसाश्च ये। ज°। घ. °तिर्जनयत्त्वन्यां द्विरदः सघसाश्च ये। ज°। १५ ख. ग. ङ. जरायु°। १६ ग. ङ. °नि दिशास्तु ता°।

(कश्यपीयप्रजासर्गः)

मणिमन्तं च शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा । पर्णमालं सुकेशं च शतशृङ्गं तथाऽचलम् ॥ ३३३
कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटं च पर्वतम् । प्रचण्डवायुप्रभवैर्दीपितैः पद्मरागिभिः ॥ ३३४
शैलजालानि व्याप्तानि गारुडैस्तैर्महात्मभिः । भासीपुत्राः स्मृता भासा उलूकाः काककुकुटाः ॥
मयूराः कलविङ्काश्च कपोता लावतित्तिराः । * क्रौञ्ची वार्ध्रीणसाञ्श्येनी कुररान्सारसान्बकान्
इत्येवमादयोऽन्येऽपि क्रव्यादा ये च पक्षिणः । धृतराष्ट्री च हंसांश्च कलहंसांश्च भामिनी॥३३७
चक्रवाकांश्च विहगान्सर्वांश्चैवादकान्द्विजान् । एतानेव विजज्ञेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ३३८
गरुडस्याऽऽत्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः । इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥
वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधां चैव मातरः । लता चैवाथ वल्ली च वीरुधा चेति तास्तु वै॥ ३३९
लता वनस्पतीञ्जज्ञे ह्यपुष्पान्पुलिनस्थितान् । युक्तान्पुष्पफलैर्वृक्षाँल्लता वै संप्रसूयते ॥ ३४०
अथ वल्ली तु गुल्मांश्च त्वक्सारास्तृणजातयः । वीरुधा तदपत्यानि वंशश्चात्र समाप्यते ॥ ३४१
एते कश्यपदायादा व्याख्याताः स्थाणुजङ्गमाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यैरिदं पूरितं जगत् ॥
इति सर्गैकदेशस्य कीर्तितोऽवयवो मया । मारीचोऽयं प्रजासर्गः समासेन प्रकीर्तितः ॥
न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्द्विजाः ॥ ३४३
अदितिर्धर्मशीला तु बलशीला दितिः स्मृता । तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः स्मृता ॥
[+मुनिश्च गन्धशीला वै प्राबाध्ययनशालिनी । गीतशीला त्वरिष्टाऽथ क्रोधशीला खशा स्मृता]
क्रूरशीला तथा कद्रुः क्रौञ्च्यथ श्रुतिशालिनी । इरोऽनुग्रहशीला तु दनायुर्भक्षणे रता ॥ ३४६
वाहशीला तु विनता ताम्रा वै पाशशालिनी । स्वभावा लोकमातॄणां शीलान्येतानि सर्वशः ॥
धर्मतः शीलतो बुद्ध्या क्षमया बलरूपतः । रजःसत्त्वतमोवृत्ता धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥ ३४७
मातृतुल्याश्चाभिजाताः कश्यपस्याऽऽत्मजाः प्रजाः । देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥
पिशाचाः पशवश्चैव मृगाः पतगवीरुधः ॥ ३४८
यस्माद्दाक्षायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीष्विह । मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठास्तु मानुषाः ॥ ३४९
धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै । ततोऽधःश्रोतसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥
जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः । इत्येव वंशप्रभवः प्रसंख्यातस्तपस्विनाम् ॥ ३५१
सुराणामसुराणां च गन्धर्वाप्सरसां तथा । यक्षरक्षःपिशाचानां सुपर्णोरगपक्षिणाम् ॥ ३५२
व्यालानां शिखिनां चैव ओषधीनां च सर्वशः । कृमिकीटपतङ्गानां क्षुद्राणां जलजाश्च ये ॥
पशूनां ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यलक्षणः ॥ ३५३
आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान्हितसुखावहः । श्रोतव्यश्चैव सततं ग्राह्यश्चैवानसूयता ॥ ३५४
इमं तु वंशं नियमेन यः पठेन्महात्मनां ब्राह्मणवर्यसंसदि ।
अपत्यलाभं हि लभेत पुष्कलं श्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ३५५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्घातपादे कश्यपीयप्रजासर्गो नाम नवषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५०६

---

* एतदर्धस्थाने 'क्रौञ्चा वार्ध्रीणसाः श्येनाः कुरराः सारसा बकाः' इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।
+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. ङ. यत् । लतावल्योऽथ गु° । २ ख. घ. ङ. °रुधस्तदपत्ये हि वं° । ३ ग. कद्रूः क्रोधी च मु । घ. कद्रूः क्रोधी च श्रु° । ४ क. °रा ग्रहणशी° ।

अथ सप्ततितमोऽध्यायः ।

ऋषिवंशानुकीर्तनम् ।

सूत उवाच—
एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मना । प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ॥ १
अभिषिच्याधिपत्येषु(?) तेषां मुख्यः प्रजापतिः । ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ २
द्विजातीनां वीरुधां च नक्षत्राणां ग्रहैः सह । यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥ ३
बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावङ्गिरसां पतिम् । भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४
आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकम् । प्रजापतीनां दक्षं च मरुतामथ वासवम् ॥ ५
दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनम् । नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥ ६
विप्रचित्तिं च राजानं दानवानामथाऽऽदिशत् । अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिम् ॥
यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां धनस्य च ॥ ७
वैवस्वतं पितॄणां च यमं राज्येऽभ्यषेचयत् । सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ८
शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥ ९
उच्चैःश्रवसमश्वानां राजानं चाभ्यषेचयत् । मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं च चतुष्पदाम् ॥ १०
पक्षिणामथ सर्वेषां गरुडं पततां वरम् । गन्धानां मारुतं चैव भूतानामशरीरिणाम् ॥ ११
शब्दाकाशबलानां च वायुं बलवतां वरम् । सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वासुकिम् ॥ १२
सरीसृपाणां सर्पाणां नागानां चैव तक्षकम् । सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षितस्य च ॥
आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥ १३
सर्वाप्सरोगणानां च कामदेवं तथैव च । ऋतूनामथ मासानामार्तवानां तथैव च ॥ १४
पक्षाणां च विपक्षाणां मुहूर्तानां च पर्वणाम् । कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ॥
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ १५
प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्यां दिशि विश्रुतम् । पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १६
पश्चिमस्यां(मायां) दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् । केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत्
मनुष्याणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ १८
स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः । नृपा ह्येतेऽभिषिच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥
मन्वन्तरेष्वतीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः । एवमन्येऽभिषिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ॥
अतीतानागताः सर्वे स्मृता मन्वन्तरेश्वराः ॥ २०
राजसूयेऽभिषिक्तश्च पृथुरेभिर्नरोत्तमैः । वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥ २१
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासंतानकारणात् । पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ २२
कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमं तपः । पुत्रौ गोत्रकरौ मह्यं भवेतामित्यचिन्तयत् ॥ २३

१ ख. ङ. प्रहादं । २ ग. घ. ङ. शब्दकालबला° । ३ ख. घ. ङ. तथा प्रभुम् । ऋ° । ४ क. क्रे चैव सुतं । ५ ख. घ. ङ. °तमः । वे° ।

तस्य प्रध्यायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः । ब्रह्मणोंऽशौ सुतौ पश्चात्प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥ २४
वत्सारश्चासितश्चैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ । वत्साराग्निध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायशाः ॥ २५
रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निध्रुवस्य निबोधत । च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥ २६
निध्रुवस्य तु या पत्नी माता वै कुण्डपायिनाम् । असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥ २७
शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः । निध्रुवाः शाण्डिला[1] रैभ्यास्त्रयः पश्चात्तु कश्यपाः
वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्विमाः । चतुर्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्ह्येकादशे प्रजाः ॥
अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे संप्रवर्तते ॥ २९
मानसस्य च रिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किल । मानसस्तस्य दायादस्तृणबिन्दुरिति श्रुतः ॥ ३०
त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये संबभूव ह । तस्य कन्या त्विडविला रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ॥
पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥ ३१
[3]ऋषिरिडविलायां तु विश्रवाः समपद्यत । तस्य पत्न्यश्चतस्रस्तु पौलस्त्यकुलवर्धनाः ॥ ३२
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तिता[4] । कन्यां तस्योपयेमे स नाम्ना वै देववर्णिनीम् ॥ ३३
पुष्पोत्कटां च वाकां च सुते माल्यवतः स्थिते । कैकसीं मालिनः कन्यां तासां तु शृणुत प्रजाः
ज्येष्ठं वैश्रवणं तस्य सुषुवे देववर्णिनी । दिव्येन विधिना युक्तमार्षेणैव श्रुतेन च ॥
राक्षसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥ ३५
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महातनुम्[5] । अष्टदंष्ट्रं हरिच्छ्मश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितम् ॥ ३६
ह्रस्वबाहुं प्रबाहुं च पिङ्गलं सुविभीषणम् । वैवर्तज्ञानसंपन्नं संबुद्धं ज्ञानसंपदा ॥ ३७
एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा । पिता दृष्ट्वाऽब्रवीत्तत्र कुबेरोऽयमिति स्वयम् ॥ ३८
कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥ ३९
यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥ ४०
ऋद्ध्यां कुबेरोऽजनयद्[6]विश्रुतं नलकूबरम् । रावणं कुम्भकर्णं च कन्यां शूर्पणखां तथा ॥
बिभीषणचतुर्थांस्तान्कैकस्यजनयत्सुतान् ॥ ४१
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्धजः । चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥ ४२
जात्याऽञ्जननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च । राजसेनो[7] यथा युक्तो रूपेण च बलेन च ॥ ४३
[8]सत्यबुद्धिर्दृढतनू राक्षसैरेव रावणः । निसर्गाद्दारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥ ४४
हिरण्यकशिपुस्त्वासीत्स राजा पूर्वजन्मनि[9] । चतुर्युगानि(णि) राजाऽत्र त्रयोदश स राक्षसः ॥ ४५
ताः पञ्च कोट्यो वर्षाणामाख्याताः संख्यया द्विजैः । नियुतान्येकषष्टिश्च संख्या विद्भिरुदाहृता[10] ॥
षष्टिं शतसहस्राणि वर्षाणां तु स रावणः । देवतानामृषीणां च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥ ४७
त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् । रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥ ४८
महोदरः[11] प्रहस्तश्च महापांशुः खरस्तथा । पुष्पोत्कटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥ ४९
त्रिशिरा दूषणश्चैव विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः । कन्या ह्यसालिका[12] चैव वाकायाः प्रसवाः[13] स्मृताः ॥

१ क. °ण्डिल्या रै° । २ ख. घ. ङ. °पाः । चर° । ३ ग. घ. ङ. °षि रैडबिडो यस्यां वि° । ४ क. ङ. °र्तितः। क° । ५ ख. °हाहनु° । ६ ख. °यत्सुन्दरं न° । ७ क. °नो जययु° । ख. घ. °नोऽञ्जसा यु° । ८ घ. ङ. सत्त्वबुद्धिश्रुतैर्यज्ञैरा° । ९ ख. ग. ङ. °नि । चातु° । १० ख. ग. घ. ङ. °हृतम् । ष° । ११ क. ग. दयः प्र° । १२ ख. ग. घ. ङ. ह्यसालि° । १३ ग. घ °सवः स्मृतः । इ° ।

(ऋषिवंशानुकीर्तनम्)

इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश । दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥ ५१
सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः । यक्षाणां चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥ ५२
आगस्त्य[1]वैश्वामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसाम् । वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणाम् ॥ ५३
तेषा[2]मैडवि[3]लो राजा पौलस्त्यः [4]सैन्यपिङ्गलः । इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रक्षोगणास्त्रयः ॥ ५४
यातुधाना ब्रह्मधाना वार्ताश्चैव दिवाचराः । निशाचरगणास्तेषां च वारः कविभिः स्मृताः ॥
पौलस्त्या नैर्ऋताश्चैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा । इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः
तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितम् । वृत्ताक्षाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महोदराः ॥ ५७
अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णा ऊर्ध्वरोमाण एव च । आकर्णदारितास्याश्च मुञ्जधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥ ५८
स्थूलशीर्षाः सिताभाश्च ह्रस्वैकाश्च [5]प्रबाहुकाः । ताम्रास्या लम्बजिह्वोष्ठा लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥
नीलाङ्गा लोहितग्रीवा गम्भीराक्षा विभीषणाः । महाघोरस्वराश्चैव विकटा बद्धपिण्डिकाः ॥
स्थूलाश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंहनना दृढाः । दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्लिष्टकर्मिणः ॥ ६१
सकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः । विचित्रवस्त्राभरणाश्चित्रस्रगनुलेपनाः ॥ ६२
अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः । इत्येतद्रूपसाधर्म्यं राक्षसानां बुधैः स्मृतम् ॥
न स[6]र्मस्तबलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥ ६३
पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः । भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा हस्तिनस्तथा ॥
वानराः किंनराश्चै[7]व मयूकिंपुरुषास्तथा । * येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥ ६५
अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन्स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे । न त[8]स्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः संक्षिप्य वा स्थितः ॥
अत्रेर्वंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः । तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्यो दशैवाऽऽसन्पतिव्रताः ॥ ६७
भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः । भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ॥ ६८
वेला खला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता । तथा मानरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥
आत्रेयवंशकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः । भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥ ७०
स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् । तमोभिभूते लोकेऽस्मिन्प्रभा येन प्रवर्तिता ॥ ७१
स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः । ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य न पपात दिवो महीम् ॥
अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः[9] । य[10]ज्ञेष्वत्रिधनश्चैव सुरैर्यश्च प्रवर्तितः ॥(?) ७३
सता स्वजनयत्पुत्राना[11]त्मतुल्याननामकान् । दश तास्वेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥ ७४
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः । तेषां विख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥
दत्तात्रेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः । यवीयसी सुता तस्यामबला ब्रह्मवादिनी ॥
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥ ७६
अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषम् । दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ७७

---

* एतदर्धस्थानेऽयंपाठः-प्रायोऽन्योयः परिक्रान्तो मयाक्रोश वशान्वय इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ घ. °साः । अगस्त्यविश्वा° । २ ङ. °मैलबि° । ३ घ. °बिडो रा° । ४ घ. ङ. सत्यपि° । ५ ख. घ. ङ. °स्वशक्ताः प्रबाहवः । ता° । ६ ख. ङ. °मत्ते बले बुद्धौ श्रुते मायाकृते तथा । पु° । ७ क. व यमर्कि° । ८ ग. घ. ङ. °स्य पत्न्यः पुत्रो वा । ९ क. पाः । जज्ञे° । १० ख. °ज्ञेष्वनिधनं चैव सुरैर्यश्चप्रवार्तितम् । स । घ. ज्ञेष्वनिधनं यच्च सुरैर्यच्च प्रकीर्तितम् । स । ११ घ. ङ. °त्मसमान° ।

तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि । श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव बलारकमविष्ठिराः ॥
एते नृणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसाम् ॥ ७८
कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा । जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ॥ ७९
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् । ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः ॥ ८०
पुरा देवासुरे तस्मिन्सङ्ग्रामे तारकामये । अनावृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ॥
वसिष्ठस्तपसा धीमान्धारयामास वै प्रजाः ॥ ८१
अन्नौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्तयन् । तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥ ८२
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्द्विजाः । सागरं जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम्? ॥ ८३
काली पराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुम् । द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥ ८४
उत्पद्यन्ते च पीवर्यां षडिमे शुकसूनवः । भूरिश्रवा प्रभुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥ ८५
कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता । जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सात्वगुहस्य च ॥ ८६
श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः । ऊष्मपा दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ॥
पाराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥ ८७
अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसंभवम् । वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ॥
कुशीतियः समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥ ८८
पृथोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभवद्वसुः । उपमन्युः सुतस्तस्य यस्येमे उपमन्यवः ॥ ८९
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः । एकार्षेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ॥
एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥ ९०
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः । भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥
त्रीँल्लोकान्धारयन्तीमान्देवर्षिगणसंकुलान् । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ९१

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्घातपाद ऋषिवंशानुकीर्तनं नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५९७

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धप्रक्रियारम्भः ।

* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः । उत्तरं परिपप्रच्छुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥ १

शांशपायन उवाच—

कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु या । आसीद्दाक्षायणी पूर्वमुमा कथमजायत ॥ २
मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराट् । के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥ ३

---

* एतस्मात्पूर्वं सूत उवाचेति ख. पुस्तके ।

---

१ ख. °व वल्गूरगगविष्टकाः । ए° । ग. घ. °व वल्गूरकग° । २ ङ. °जा वृक्ष° । ३ घ. पृथुः । ४ घ. ङ. °त्वगुह° । ५ ख. ग. घ. ङ. °काः उष्मादा दारिका° । ६ ग. व. ङ. कुणीति° । ७ ख. घ. सा ।

मैनाकश्चैव दौहित्रो दौहित्री च तथा ह्युमा। एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥ ४
गङ्गा चैव सरिच्छ्रेष्ठा सर्वासां पूर्वजा तथा। पूर्वमेव मयोद्दिष्टं शृणुध्वं मम सर्वशः ॥ ५
क एते पितरश्चैव वर्तन्ते क च वा पुनः। श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते श्राद्धस्य च परं विधिम् ॥ ६
पुत्राश्च ते स्मृताः केषां कथं च पितरस्तु ते। पितरः कथमुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ॥७
स्वर्गे तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः। एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमम् ॥
यथावद्दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ८
यदर्थं ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं स्मृतम्। स्वर्गे हि के तु वर्तन्ते पितरो नरके तु के ॥ ९
अभिसंधाय पितरं पितुश्च पितरं तथा। पितुः पितामहं चैव त्रिषु पिण्डेषु नामतः ॥ १०
कानि श्राद्धानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन्। कथं च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः
के चेह पितरो नाम कान्यजामो वयं पुनः। देवा अपि पितॄन्स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतम् १२
एतदिच्छामि वै श्रोतुं विस्तरेण बहुश्रुत। स्पष्टाभिधानमर्थं वै तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १३
ऋषीणां तु वचः श्रुत्वा सूतस्तत्त्वार्थदर्शिवान्। आचचक्षे यथाप्रश्नं ऋषीणां मानसं ततः ॥१४

सूत उवाच—

अत्र वो वर्णयिष्यामि यथाप्रश्नं यथाश्रुतम्। मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवसूनवः ॥ १५
अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठा क्रमशस्तु ते। देवैः सार्धं पुराऽतीताः पितरो येऽन्तरेषु वै ॥
वर्तन्ते सांप्रतं ये तु तान्वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥ १६
श्राद्धं चैषां मनुष्याणां श्राद्धमेव प्रवर्तते। देवानसृजत ब्रह्मा नायक्षन्निति वै पुनः ॥
तमुत्सृज्य तदात्मानमसृजंस्ते फलार्थिनः ॥ १७
ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यथ। न स्म किंचिद्विजानन्ति ततो लोको ह्यमुह्यत ॥ १८
ते भूयः प्रणताः सर्वे याचन्ति स्म पितामहम्। अनुग्रहाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत्प्रभुः ॥ १९
प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि वः कृतः। पुत्रान्स्वान्परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ॥२०
ततस्ते स्वान्सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृक्षवः। अपृच्छन्संयतात्मानो विविधञ्च मिथो मिथः ॥ २१
तेभ्यस्ते नियतात्मानः प्रशशंसुरनेकधा। प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥ २२
ते पुत्रानब्रुवन्प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः। यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वयं प्रतिबोधिताः ॥
धर्मज्ञानं च कामश्च को वरो वः प्रदीयताम् ॥ २३
पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः। तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ २४
उक्तं च पितरोऽस्माकमिति वै तनया स्वकाः। पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥
तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। पुत्राः पितृत्वमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः ॥ २६
तस्मात्ते पितरः पुत्राः पितृत्वं तेषु तत्स्मृतम्। एवं स्मृत्वा पितॄन्पुत्रान्पुत्रांश्च पितरस्तथा ॥
व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पितॄनात्मविवृद्धये ॥ २७
यो ह्यनिष्ट्वा पितॄञ्श्राद्धे क्रियां कांचित्करिष्यति। राक्षसा दानवाश्चैव फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत्
श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम्। आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥

---

१ ख. ग. ङ. °णु त्वं म°। २ ख. ग. घ. ङ. °नुश्चैषां श्रा°। ३ ख. घ. °ह्मानो यक्षन्तीति वै प्रभुः। त°। ४ क. यः। ५ ख. पुत्रांन्स्तान्प°।

श्राद्धैराप्यायितः सोमो लोकानाप्याययिष्यति । कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्वृतम् ॥ ३०
श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः । तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥
श्राद्धे येभ्यः प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः । सर्वत्र वर्तमानास्ते पितरः प्रपितामहम् ॥
तेषामाप्याययिष्यन्ति श्राद्धदानेन वै प्रजाः ॥ ३२
एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना । तेनैतत्सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनं तपः ॥ ३३
ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः । इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥
अन्[1]यान्यपितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥ ३४
एतद्ब्रह्मवचः श्रुत्वा सूतस्य विहितात्मनः । पप्रच्छुर्मुनयो भूयः सूतं तस्माद्यदुत्तरम् ॥ ३५

ऋषय ऊचुः—

क्रियन्तो वै[2] पितृगणाः कस्मिन्काले च ते गणाः । वर्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्धनाः ॥ ३६

सूत उवाच—

एतद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि पितृसर्गमनुत्तमम् । शंयुः पप्रच्छ यत्पूर्वं पितरं वै बृहस्पतिम् ॥ ३७
बृहस्पतिमुपासीनं सर्वज्ञानार्थकोविदम् । पुत्रः शंयुरिमं प्रश्नं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३८
क एते पितरो नाम कियन्तः के च नामतः । समुद्भूताः कथं चैते पितृत्वं समुपागताः ॥ ३९
कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञेऽयुञ्[3]ज्यन्त नित्यशः । क्रियाश्च सर्वा वर्तन्ते श्राद्धपूर्वा महात्मनाम् ॥ ४०
कस्मै श्राद्धानि देयानि किं च दत्तं महाफलम् । केषु वाऽप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥
केषु वै सर्वमाप्नोति श्राद्धं कृत्वा द्विजोत्तमः । कश्च कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कश्चानुवर्तते ॥ ४२
एतदिच्छामि भगवन्विस्तरेण यथातथम् । व्याख्यातुमानुपूर्व्येण यत्र चोदाहृतं मया ॥ ४३
बृहस्पतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महामतिः । व्याजहाराऽऽनुपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ४४

बृहस्पतिरुवाच ।

कथयिष्यामि ते तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि । विनयेन यथान्यायं गम्भीरं प्रश्नमुत्तमम् ॥ ४५
द्यौरन्तरीक्षं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ चैव तथाऽहोरात्रमेव च ॥ ४६
न बभूवुस्तदा तात तमोभूतमिदं जगत् । ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥ ४७
शंयुस्तमब्रवीद्भूयः पितरं ब्रह्मवित्तमम् । सर्वदेव व्रतस्नातं सर्वज्ञानविदां वरम् ॥ ४८
कीदृशं सर्वभूतेशस्तपस्तेपे प्रजापतिः । एवमु[4]क्तो बृहत्तेजा बृहस्पतिरुवाच तम् ॥ ४९
सर्वेषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमम् । ध्यायंस्तदा तद्भगवांस्तेन लोकानवासृजत् ॥ ५०
भूतभव्यानि ज्ञानानि लोकान्वेदांश्च कृत्स्नशः । योगमाविश्य तत्सृष्टं ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥५१
लोकाः सांतानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः । ते वैराजा इतिख्याता देवानां दिवि देवताः
योगेन तपसा युक्तः पूर्वमेव तदा प्रभुः । देवानसृजत ब्रह्मा योगं युक्त्वा सनातनम् ॥ ५३
आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः । सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥ ५४
तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः । अमूर्तयस्त्रयस्तेषां चत्वारस्तु सुमूर्तयः ॥ ५५
उपरिष्टात्त्रयस्तेषां वर्तन्ते भावमूर्तयः । तेषामधस्ताद्वर्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ५६
ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा । लोके वर्तन्ति ते ह्यस्मिंस्तेभ्यः पर्जन्यसंभवः ॥
वृष्टिर्भवति तैर्दृष्ट्या लोकानां संभवः पुनः ॥ ५७

१ क. °न्योन्यं पि° । २ ख. ग. ङ. वै मुनिग° । ३ क. °ज्यन्ति नि° । ४ क. °क्तो महातेजा ।

आप्याययन्ति ते यस्मात्सोमं चान्नं च योगतः। ऊचुस्तान्वै पितॄं[1]स्तस्माल्लोकानां लोकसत्तमाः॥
मनोजवाः स्वधाभक्षाः सर्वकामपरिच्छदाः। लोभमोहभयापेता निश्चिताः शोकवर्जिताः॥ ५९
एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान्सुदर्शनान्। दिव्याः पुण्या महात्मानो विपाप्मानो भवन्त्युत
ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः। प्रतिलभ्य पुनर्योगं मोक्षं गच्छन्त्यमूर्तयः॥ ६१
व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन वा। नश्यन्त्युल्केव गगने क्षीणविद्युत्प्रभेव च॥ ६२
उत्सृज्य देहजातानि महायोगबलेन च। निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा॥ ६३
क्रियया गुरुपूजाभि[2]र्योगं कुर्वन्ति नित्यशः। ताभिराप्याययन्त्येते पितरो योगवर्धनाः॥ ६४
श्रा[3]द्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः। आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति॥
तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिभ्यो यत्नतः सदा। पितॄणां हि बलं योगो योगात्सोमः प्रवर्तते
सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यावदागतान्। एकै[4]स्तु योगवित्प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु॥ ६७
कल्पितानां सहस्रेण स्नातकानां शतेन च। योगाचार्येण यद्भुक्तं त्रायते महतो भयात्॥ ६८
गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च। ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी ह्येको विशिष्यते॥ ६९
नास्तिको वा विकर्मा वा संकीर्णस्तस्करोऽपि वा। नान्यत्र कारणं दानं योगेष्वाह प्रजापतिः
पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुवृष्टेनेव कै[5]र्षकाः। पुत्रो वाऽप्यथ वा पौत्रो ध्यानिनं भोजयिष्यति॥ ७१
अलाभे ध्यानिभिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्म[6]चारिणौ। तदलाभे[7]ऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्॥ ७२
यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः। ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनम्॥ ७३
सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम्। तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः॥ ७४
पूजयेच्चार्घ्यपाद्येन वेश्मना भोजनेन च। उर्वीं सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा॥
नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन्॥ ७५
तस्माद्द्याच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः। प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलं चैषां तथैव च॥ ७६
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च। पुण्डरीकसहस्रेण योगि[10]ष्वावसथो वरम्॥ ७७
आद्य एष गणः प्रोक्तः पितॄणाममितौजसाम्। भावयन्सप्त कालान्वै स्थित एष गं[11]णः सदा॥ ७८
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान्पितृगणान्पुनः। संततिं संस्थितिं चैव भावनां च यथाक्रमम्॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्‍घातपादे श्राद्धप्रक्रियारम्भो नामैकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६६७६

अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पः।

सूत उवाच—

सप्त मेधावतां श्रेष्ठाः स्व[12]र्गे पितृगणाः स्मृताः। चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः॥
तेषां लोक[13]विसर्गं तु कीर्तयिष्ये निबोधत॥ १

---

१ ख. पितॄन्ह्यस्मा°। ग. घ. ङ. पितॄन्यस्मा°। २ क. भिर्यैं च कु°। ३ ख. घ. श्राद्धैः। ४ ख. °कस्तान्मन्त्रवि°। ग. घ. ङ. °कस्तान्यो°। ५ कर्षुकाः। ६ ख. घ. °रिणाम्। त°। ७ ख. ग. घ. ङ. °भे ह्युदा°। ८ ख. °यान्तं पूजयेच्च कृ°। ९ क. °पात्रेण वे°। १० ख. °गिनां श्राद्धभोजिनाम्। आ°। ११ क. ग. गणस्तदा। १२ ग. घ. ङ. सर्गे। १३ ग. घ. ङ. लोकान्विस°।

या वै दुहितरस्तेषां दौहित्राश्चैव ये स्मृताः। धर्ममूर्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः॥ २
नामानि लोकसर्गं च तेषां वक्ष्ये समासतः। लोका विरजसो नाम्ना यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः॥
अमूर्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः। विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः॥
एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्तितः॥ ४
तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते॥ ५
जातः सर्वौषधिधरः सर्वरत्नाकरात्मवान्। पर्वतः प्रवरः पुण्यः क्रौञ्चस्तस्यां[3]ऽऽत्मजोऽभवत्॥ ६
तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट्। अपर्णामेकपर्णां च तृतीयामेकपाटलाम्॥ ७
आश्रिते द्वे ह्यपर्णा तु अनिकेता तपोऽचरत्। न्यग्रोधमेकपर्णा तु पाटलामेकपाटला॥
शतं वर्षसहस्राणि दुश्चरं देवदानवैः॥ ८
आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्। पाटलेनैव चैकेन विदध्यादेकपाटला॥ ९
पूर्णे पूर्णे सहस्रे द्वे आहारं वै प्रचक्रतुः। एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत॥ १०
निषेधयन्ती ह्युमेति माता स्नेहेन दुःखिता। सा तथोक्ता तया देवी मात्रा दुश्चरचारिणी॥ ११
उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता। तथेति नाम्ना तेनासौ निरुक्ता कर्मणा शुभा॥ १२
एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थास्यति शाश्वतम्। एतासां तपसा दग्धं यावद्भूमिर्धरिष्यति॥ १३
तपःशरीरास्ताः सर्वास्तिस्रो योगबलान्विताः। देव्यस्ताः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः॥
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः। उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी॥ १५
महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता। दत्तकाण्वोशनास्तस्याः पुत्रो वै भृगुनन्दनः॥ १६
असितस्यैकपर्णा तु पत्नी साध्वी दृढव्रता। दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते॥
देवलं सुषुवे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतम्॥ १७
या चैतासां कुमारीणां तृतीया त्वेकपाटला। पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता॥ १८
तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ। इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः॥
रुद्राणी सा तु प्रवरा स्वगुणैरतिरिच्यते। अन्योन्यप्रीतिरनयोरुमाशंकरयो[10]रथ॥ २०
श्लेषं संसक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल वृत्रहा। ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभीरुणा॥
तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो हव्यवाहनः॥ २१
अनयो रतिविघ्नं च त्वमाचर हुताशन। सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा[11]॥ २२
इत्येवमुक्ते तु तथा वह्निना च तथा कृतम्। उमादे[12]हं समुत्सृज्य शुक्रं भूमौ विसर्जितम्॥ २३
ततो रुषितया देव्या शप्तोऽग्निः शांशपायन। इदं चोक्तवती वह्निं रोषगद्गदया[13] गिरा॥ २४
यस्मान्म[14]य्यवितृप्तायां रतिविघ्नं[15] हुताशन। कृतवानस्य कर्तव्यं तस्मात्त्वमसि दुर्मतिः॥ २५
यदेवं विभृतं गर्भं रौद्रं शुक्रं महाप्र[16]भम्। गर्भं त्वं धारयस्वैवमेषा ते दण्डधारणौ[17]॥ २६

---

१ ग. घ. ङ. °षां यस्त्रयः परमो गणः। ना°। २ ख. घ. ङ. लोकं स°। ३ ख. ग. घ. ङ. °स्यानुजो°। ४ घ. °ध्यावेक°। ५ क. °थोक्ततयादे°। ६ ख. घ. ङ. °पर्णा तु। ७ ख. घ. ङ. या वै ता°। ८ ख, °ता ब्रह्मवादिन्यः क°। ९ ग. घ. ङ. °रा स्वैर्गुणै°। १० क. योर्यथा। श्ले°। घ. °योस्तथा। श्ले°। ११ ख. तव। १२ °दं प्राकते°। १३ क. °भेते। य°। १४ ख. विधृतं। १५ ख. °क्रं सदा प्र°। १६ ग. घ. ङ. °प्रभुम्। १७ ख. °णा। शशाप रोषाद्रुद्राणी अन्व°।

स शापरोषाद्रुद्राण्या अन्तर्गर्भो हुताशनः। बहून्वर्षगणान्गर्भं धारयामास वै द्विजाः॥ २७
स गङ्गामुपगम्याऽऽह श्रूयतां सरिदुत्तमे। सुमहान्परिखेदो मे गर्भधारणकारणात्॥ २८
मद्धितार्थमिमं गर्भमतो धारय निम्नगे। मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति॥ २९
तथेत्युक्त्वा तदा सा तु संप्रहृष्टा महानदी। तं गर्भं धारयामास दह्यमानेन[1] तेजसा॥ ३०
साऽपि कृच्छ्रेण महता[2] खिद्यमाना महानदी। कालं प्रकृष्टं सुमहद्[4]गर्भधारणतत्[3]परा॥ ३१
तया परिगतं गर्भं कुक्षौ हिमवतः शुभे। शुभं शरवणं नाम चित्रं पुष्पितपादपम्॥
तत्र तं व्यसृजद्गर्भं दीप्यमानमिवानलम्॥ ३२
रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः। आदित्यशतसंकाशो महातेजाः प्रतापवान्॥ ३३
तस्मिञ्जाते महाभागे कुमारे जाह्नवीसुते। विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिवावृतम्॥ ३४
देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्वराः। मुमुचुः पुष्पवर्षं च खे[5]चराः सिद्धचारणाः॥ ३५
जगुर्गन्धर्वमुख्याश्च सर्वशस्तत्र तत्र ह। यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किंनराश्चैव सर्वशः॥ ३६
महानागसहस्राणि प्रवराश्च पतत्रिणः। उपतस्थुर्महाभागमाग्नेयं शंकरात्मजम्॥
प्रभावेण[6] हतास्तेन दैत्यदानवराक्षसाः॥ ३७
सह सप्तर्षिभार्याभिरादावेवाग्निसंभवः। अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्य त्वरुन्धतीम्॥ ३८
ताभिः स बालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः। स्निह्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः॥
युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः। षण्मुखान्यसृजच्छ्रीमांस्तासां प्रीत्या महाद्युतिः॥ ४०
श्रीमान्कमलपत्राक्षस्तरुणादित्यसंनिभः। येन जातेन लोकानामाक्षेपस्तेजसा कृतः॥ ४१
तेन जातेन महता देवानामसहिष्णवः। स्कन्दिता दानवगणास्तस्मात्स्कन्दः प्रतापवान्॥ ४२
कृत्तिकाभिस्तु यस्मात्स वर्धितः स पुरातनः। कार्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसूदनः॥ ४३
जृम्भतस्तस्य दैत्यारेर्ज्वालामालाकुलात्तदा। मुखाद्विनिर्गता तस्य स्वशक्तिरपराजिता॥ ४४
क्रीडार्थं चैव स्कन्दस्य विष्णुना प्रभविष्णुना। गरुडादति सृष्टौ हि पक्षिणौ हि प्रभद्रकौ॥
मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना। यस्य दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्वना॥
अजः स्वयंभुवा दत्तो मेषो दत्तश्च शंभुना॥ ४६
मायाविहरणे विप्रा गिरौ क्रौञ्चे निपातिते। तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते॥ ४७
सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागै[7]र्देवैरग्निसुतः प्रभुः। सैनापत्येन दैत्यारिरभिषिक्तः प्रतापवान्॥ ४८
देवसेनापतिस्त्वेवं पठ्यते नरनायकः। देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः॥ ४९
प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि। मातृभिर्विविधाभिश्च विनायकगणैस्तथा॥ * ५०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सेनान्युत्पत्तिकथनं नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६७२६

---

* नात्राध्यायपरिसमाप्तिः क. ख. घ. ङ. पुस्तकेषु। परंतु कथासंगत्याऽयमेव पाठः समीचीन इति प्रतिभाति।

१ क. ग. ङ. °न चेतसा। २ ख. ग. घ. ङ °ता खेद्य°। ३ ग. घ. ङ. °त्परम्। त°। ४ ग. घ. ङ. °चित्रप°। ५ क. ग. घ. ङ. खचराः। ६ क. °ण तदा तेन। ७ ख. °यकैः। दे°।

अथ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

[*बृहस्पतिरुवाच—

लोकाः सोमपदा नाम मारीचेर्यत्र वै सुताः । पितरो दिवि वर्तन्ते देवास्तान्भावयन्ति वै ॥ १
अग्निष्वात्ता इति ख्याताः सर्व एवामितौजसः । एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा
अच्छोदं नाम तद्दिव्यं सरो यस्याः समुच्छ्रितम् । अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमानैर्धिष्ठितं दिवि ॥
अमूर्तिमतश्च पितॄन्ददृशे सा तु विस्मिता । पीडिताऽनेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी ॥ ४
सा दृष्ट्वा पितरं वव्रे वसूनामन्तरिक्षगम् । अमावसुरिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम् ॥ ५
सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामचारिणी । पतिकामा तदा सा च योगभ्रष्टा पपात ह ॥] ६
सा त्वपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता । त्रसरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्य[1]च्च तान्पितॄन्[2] ॥ ७
सुसूक्ष्मानपरित्यक्तानग्नीनग्निष्विवाऽऽहितान् । त्रायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाक्शिराः ॥८
तैरुक्ता सा तु मा भैषीरित्युक्ताऽधिष्ठिताऽभवत्[3] । ततः[4] प्रासादयत्सा वै पितॄंस्तान्दीनया गिरा
ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् । भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि[5] त्वं शुचिस्मिते ॥
यैः क्रियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह दैवतैः । तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुव[6]न्तीह देवताः ॥ ११
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । तस्मादमावसो(सुं)स्त्वं(तिं) त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलम्
इत्युक्तया वै पितरः पुनस्ते तु प्रसादिताः । ध्यात्वा प्रसादं संचक्रुस्तस्यास्ते त्वनुकम्पया ॥
अवश्यंभाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः । सोमपाः पितरः कन्यां राज्ञश्चैव ह्यमावसोः ॥ १४
उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मानुषत्वे महात्मनः । कन्या भूत्वा त्विमाँल्लोकान्पुनः प्राप्स्यसि स्वानिति
अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा । अस्यैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां[7] ह्यमावसोः ॥१६
पराशरस्य दायादमृषेस्त्वं जनयिष्यसि । स वेदमेकं विप्रर्षिश्चतुर्धा वै करिष्यति ॥ १७
महाभिषस्य पुत्रौ द्वौ शंतनोः कीर्तिवर्धनौ । विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥ १८
चित्राङ्गदं च राजानं तेजोबलगुणान्वितम् । एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ १९
व्यतिक्रमात्पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् । तस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि
कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमाँल्लोकानवाप्स्यसि । एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥
अद्रिकायां सुता मत्स्यां सुता जाता ह्यमावसोः । अद्रिकामत्स्यसंभूता गङ्गायामनुसंगमे ॥ २२
तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्ये सदैव हि । विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तत्र[8] पितरो भास्वरप्रभाः । तान्दानवगणा यक्षा रक्षोगन्धर्वकिंनराः ॥ २४
भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलार्थिनः । एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ॥ २५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु नास्ति ।

---

१ क. °शच्युता° । २ ख. ग. घ. ङ. °न् । स सू° । ३ ख. व. °रित्यतोऽधि° । ४ ग. घ. °तः प्रसा । ५ क. ख. तपासि । ६ ख. ग. घ. ङ. °वन्ति स्म दे° । ७ ख. ग. घ. ङ. °कायाममा° । ८ ख. °त्ताः स्थितास्त° । ९ ङ. °त्र बिरजो भा° ।

(श्राद्धकल्पः)

त्रय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्तिधराः शुभाः । एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ॥२६
योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च । भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशं[1] तदैवं[2] तु ॥ २७
पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः[3] । श्रीमान्योगी महायोगी योगस्तस्माद्द्विजोत्तमाः[4] ॥२८
व्यासोदरण्यां[5] संभूतो विधूम इव पावकः । स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान्परिश्रुतान्॥ २९
कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं च वै । कन्यां कीर्तिमतीं चैव योगिनीं योगमातरम् ॥ ३०
ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य तु । एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान्योगमवाप्य च ॥ ३१
महायोगतपाश्चैव अपरावर्तिनीं गतिम् । आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावमास्थितः ॥ ३२
सर्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महामुनिः । अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरास्तु ये ॥ ३३
त्रय एते गणास्तेषां चत्वारोऽन्ये निबोधत । यान्वक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्तिमन्तो महाप्रभाः[6]॥ ३४
उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्नेः कवेः सुताः । पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु[7] भास्वराः ॥
सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत । एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ॥ ३६
दत्तसेना[8] कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया । एकत्रिंशच्च विख्याता भृगूणां कीर्तिवर्धनाः ॥ ३७
मरीचिगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि श्रुताः । एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्यैः सह विवर्धिताः ॥
उपहूताः स्मृतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि । तान्क्षत्रियगणान्[9]दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥३९
एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता । पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै विश्व[10][11]शर्मणः ॥
राजर्षेर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः । यस्य यज्ञे पुरा गीता गाथा[12] दिव्यैर्महर्षिभिः ॥ ४१
अग्नेर्जन्म तथा दृष्ट्वा[13] शाण्डिल्यस्य महात्मनः । यजमानं दिलीपं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥४२
सत्यव्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः । आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ ४३
समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः । लोकेष्वेतेषु वर्तन्ते कामगेषु विहंगमाः ॥ ४४
एतान्वैश्यगणाः श्राद्धे भावयन्ति फलार्थिनः । एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥
ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नहुषस्य तु । सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ ४६
हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान्भावयन्त्युत । मानसा नाम ते लोका वहन्ते यत्र ते दिवि ॥ ४७
एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा । सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ॥ ४८
जननी त्रसदस्योर्हि पुरुकुत्सपरिग्रहः । एतेषामभ्युपगमान्मनुर्मन्वन्तरेश्वरः[14] ॥ ४९
मन्वन्तरादौ श्राद्धानि प्रवर्तयति सर्वशः । पितॄणामानुपूर्व्येण सर्वेषां द्विजसत्तमाः ॥ ५०
तस्मादिह स्वधर्मेण श्राद्धं[15] देयं तु श्रद्धया । सर्वेषां राजतैः पात्रै[16]रपि वा रजतान्वितैः ॥ ५१
दत्तं स्वधां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितॄन् । सोमस्याऽऽप्यायनं कृत्वा ह्यग्नेर्वैवस्वतस्य च ॥
उदगायनं चाग्नौ[17] च अश्वमेधं तदाप्नुयात् । पितॄन्प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥
पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः । पुष्टिं प्रजां च स्वर्गं च प्रयच्छन्ति न संशयः ॥
देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विशिष्यते । देवताभ्यः पितॄणां हि पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ ५५

---

१ ख. °विंशे सदै° । २ क. °शं तु दैवतम् । प° । ३ ख. °हायशाः । श्री° । ४ क. °त्तमः । व्या° । ५ क. °साद्वर° । ६ ख. घ. ङ. °प्रभान् । उ° । ७ ख. घ. ङ. °सिष्ट भा° । ८ ख. घ. दत्ता सनत्कुमा° । ९ °णा हव्यैर्भावयन्ति फलार्थिभिः । ए° । १० ख. ग. °श्वकार्मिणः° । ११ क. शार्मिणः । १२ क. ग. घ. ङ. °था गीतैर्म° । १३ घ. श्रुत्वा । १४ क. ग. घ. ङ. °मान्म तुर्म° । १५ ख. ङ. श्राद्धे दे° । १६ घ. °रन्यैर्वार° । १७ घ. ङ. चाम्नावश्व° ।

न हि योगगतिः सूक्ष्मा पि[1]तॄणामपि तृप्तयः । तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा ॥ ५८
इत्येते पितरश्चैव लोका दुहितरश्च वै । दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ता ये भावयन्ति तान् ॥ ५९
चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः । तेभ्यः श्राद्धानि सत्कृत्य देवाः कुर्वन्ति यत्नतः ॥ ६०
भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे सेन्द्रास्तद्गतमानसाः । विश्वे च सिकताश्चैव पृश्निजाः शृङ्गिन(ण)स्तथा
कृष्णाः श्वेतास्त्वजाश्चैव विधिवत्पूजयन्त्युत । प्रजास्ता वातरशना दिवाकीर्त्यास्तथैव च ॥ ६२
लेखाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः । अत्रिभृ[2]ग्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्व एव च ॥ ६३
यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किंनरा राक्षसैः सह । पितॄंस्त्वपूजयन्सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥ ६४
एवमेते महात्मानः श्राद्धे सत्कृत्य पूजिताः । सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ॥
हित्वा त्रैलोक्यसंसारं ज[3]रामृत्युभयं तथा । मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ६६
मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्ष्मदेहाश्च देवताः । कृत्स्नं वैराग्यमानन्त्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ६७
ऐश्वर्यं विहितं योगमैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् । योगैश्वर्यादृते मोक्षः कथं चिन्नोपपद्यते ॥ ६८
अपक्षस्यैव गमनं गगने पक्षिणो यथा । वरिष्ठः सर्वधर्माणां मो[4]क्षधर्मः सनातनः ॥ ६९
विमानानां सहस्राणि युक्तान्यप्सरसां गणैः । सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ७०
प्रज्ञा पुष्टिः स्मृतिर्मेधा राज्यमारोग्यमेव च । पितॄणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्[5]मनाम् ॥ ७१
मुक्ता[6]वैदूर्यवासांसि वाजिनागायुतानि च । कोटिशश्चापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ७२
हंसबर्हिणयुक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च । किङ्किणीजालनद्धानि सदापुष्पफलानि च ॥
प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति म[7]नुष्याणां पितामहाः ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपोद्घातपादे श्राद्धकल्पो नाम त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६७९९

अथ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच—

सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते । रजतं रजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते ॥ १
रजतस्य कथा[8] वाऽपि दर्शनं दानमेव च । अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं पितॄणां दानमुच्यते ॥
पितॄनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥ २
राजते हि स्वधा दुग्धा पात्रे[9]ऽस्मिन्पितृभिः पुरा । स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन्दत्ते तदक्षयम्
कृष्णाजिनस्य सांनिध्यं दर्शनं दानमेव वा । रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पितॄंस्त[10]द्वितारयेत् ॥ ४
काञ्चनं राजतं ताम्रं दौहित्रं कुतपास्तिलाः । वस्त्रं च पावनीयानि त्रि[11]दण्डी योग एव च ॥ ५
श्राद्धकर्मण्ययं श्रेष्ठो विधिर्ब्राह्मः सनातनः । आयुः कीर्तिः प्रजाश्चैव प्रज्ञासंततिवर्धनः ॥ ६

---

१ ख. °तॄणां न पितृक्षयः । त° । घ. °तॄणां च पितृक्षयः । त° । २ ख. ग. ङ. °तॄंस्तेऽपू° । ३ ख. °देहे च ते स्थिताः । कृ° । ग. ङ. °देहे च दे° । ४ क. मोक्षो ध° । ५ क. ख. °त्मना । मु° । ६ ख. ङ. °वैडूर्व° । ७ ङ. मानुषाणां° । ८ क. घ. °था चापि । ९ ग. घ. ङ. °त्रे ऽस्मपि° । १० घ. त्तद्विता° । ११ क. °दण्डो यो° ।

(श्राद्धकल्पः)

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिक्स्थानं[1] विशेषतः । सर्वतोऽरत्निमात्रं तु चतुरस्रं सुसंहितम् ॥ ७
वक्ष्यामि विधिवत्स्थानं[2] पितॄणामनुशासनात् । धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्णविवर्धनम् ॥ ८
तत्र गर्तास्त्रयः कार्यास्त्रयो दण्डाश्च खादिराः । रत्निमात्रास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ॥
ते वितस्त्यायताः कार्याः सर्वतश्चतुरङ्गुलाः ॥ ९
प्राग्दक्षिणमुखान्भूमौ स्थितानसुषिरांस्तथा । अद्भिः पवित्रपूताभिः प्लावयेत्सततं शुचिः ॥ १०
पायसा[3] ह्यजगव्येन शोधनं वार्भि[4]रेव तु । तर्पणात्सततं ह्येवं तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥ ११
इह चामुत्र च श्रीमान्सर्वकर्मसमन्वितः । एवं त्रिषवणस्नातो योऽर्चयेत पितॄन्सदा ॥
मन्त्रेण विधिवत्सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥ १२
तत्स्थापयेदमावास्यां(?)गर्ते भूचतुरङ्गुले । त्रिःसप्तसंज्ञास्ते यज्ञास्त्रैलोक्यं धार्यते तु वै ॥ १३
तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः संततिरेव च । विचित्रा भजते लक्ष्मीर्मोक्षं च लभते क्रमात् ॥ १४
पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा । अश्वमेधफलं ह्येतद्द्विजैः सत्कृत्य पूजितम् ॥
मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥ १५
देवताभ्यः[5] पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः[6] स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्युत ॥ १६
आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्तं जपेत्सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत्समाहितः ॥
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥ १७
पितॄंस्तत्रिषु लोकेषु मन्त्रोऽयं तारयत्युत । पठ्यमानः सदा श्राद्धे नियतं[7] ब्रह्मवादिभिः ॥ १८
राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः । वीर्यशौचार्थ[8]सत्त्वं च श्रीरायुर्बलवर्धनम् ॥ १९
प्रीयन्ते पितरो येन जप्येन नियमेन च । सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभम् ॥ २०
अमूर्तानां समूर्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम् । नमस्यामि सदा तेभ्यो ध्यानिभ्यो योगचक्षु[9][10]षः ॥
इन्द्रादीनां जनयितारो[11] भृगुमारीचयोस्तथा । सप्तर्षीणां पितॄणां च तान्नमस्यामि कामदान् ॥ २२
मन्वादीनां सुरेशानां सूर्याचन्द्रमसोस्तथा । तान्नमस्कृत्य सर्वान्वै पितॄन्[12]कुशलदायकान् ॥ २३
नक्षत्राणां[13] चरादीनां पितॄनथ पितामहान् । द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ २४
देवर्षीणां जनयितॄंश्च सर्वलोकनमस्कृतान् । अभयस्य सदा दा[14]तॄन्नमस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥ २५
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च । योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ २६
पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु । स्वयंभुवे नमश्चैव ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥ २७
एतदुक्तं स[15]सप्तर्षिब्रह्मर्षिगणपूजितम् । पवित्रं परमं ह्येतच्छ्रीमद्रक्षोविनाशनम् ॥ २८
अनेन विधिना युक्तस्त्रीन्वरांल्लभते नरः । अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते[16] पितरो भुवि ॥ २९
भक्त्या परमया युक्तः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । सप्तार्चिषं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ॥
सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ ३०

---

१ घ. °स्थानानि वेशयेत् । स° । २ ख. ङ. °नं निवेशयेत् । स° । ३ क. घ. °सा ह्याज° । ४ ग. ङ. वाऽग्निरेव च । त° । ५ क. ग. ङ. दैवतेभ्यः । ६ ख. ग. °मः स्वाहायै स्वधायै नि° । ७ ख. घ. ङ. °यतैर्ब्रह्म° । ८ ख. ग. °शौर्यार्थ° । ९ घ. योगिच° । १० घ. ङ. °क्षुषाम् । इ° । ११ ख. ग. घ. ङ. जनेता° । १२ ख. घ. ङ. °तॄनप्स्वर्णवेषु च । न° । १३ ख. ग. ङ. °णां चवाय्वग्न्योः पि° । घ. °णां च वेघज्ञो पि° । १४ घ. दातुर्नम° । १५ ख. ग. घ. ङ. °सप्तार्चिर्ब्रह्म° । १६ ख. ग. ददतः ।

यत्किंचित्पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव च। अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१
क्रमशः कीर्तयिष्यामि बलिपात्राण्यतः परम्। येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५९९०

अथ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पः।

बृहस्पतिरुवाच—

पालाशं[1] ब्रह्मवर्चस्यमश्वत्थे राज्यभावेना[2]। सर्वभूताधिपत्यं च प्लक्षे नित्यमुदाहृतम् ॥ १
(*पुष्टिकामं च न्यग्रोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्मृतिम्। रक्षोघ्नं च यशस्यं च काश्मर्यं पात्रमुच्यते ॥२
सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके[3] समुदाहृतम्।) फल्गुपात्रे च कुर्वाणः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ३
परा द्युतिरथो कर्तुः प्राकाश्यं च विशेषतः। बिल्वे[4] लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥ ४
क्षेत्रारामतडागेषु सर्वसस्येषु[5] चैव हि। वर्षेदजस्रं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥ ५
एतेष्वेव सुपात्रेषु ये चैवाऽऽग्रयणं ददुः। सकृदप्यत्र यज्ञानां सर्वेषां फलमुच्यते ॥ ६
पितृभ्यो यस्तु माल्यानि सुगन्धीनि च सर्वशः। सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः
गुग्गुलादींस्तथा धूपान्पितृभ्यो यः प्रयच्छति। संयुक्तान्मधुसर्पिभ्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणम्। लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चामुत्र चोभयोः ॥
दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥ ९
दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति। स लोकेऽप्रतिभं[6] चक्षुः सदा च लभते शुभम्[7] ॥१०
तेजसा यशसा चैव कान्त्या चैव बलेन च। भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ॥
अप्सरोभिः परिवृतो विमानाग्रे स मोदते ॥ ११
गंधान्[8]पुष्पाणि धूपांश्च दद्यादाज्याहुतीश्च वै। फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रयतः शुचिः ॥
पूर्वं कृत्वा द्विजान्पश्चात्पूजयेदन्नसंपदा ॥ १२
श्राद्धकाले तु सततं वायुभूताः पितामहाः। आविशन्ति द्विजान्दृष्ट्वा तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
वस्त्रैरन्नैः प्रदानैस्तैर्भक्ष्यपेयैस्तथैव च। गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ १४
भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु द्विजातिषु। तस्मादन्नेन विधिवत्पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥ १५
सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः। प्रोक्षणं च तथा कुर्याच्छ्राद्धकर्मण्यतन्द्रितः १६
दर्भान्पिण्डांस्तथा भक्ष्यान्पुष्पाणि विविधानि च। गन्धदानमलंकारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥ १७
पोषयित्वा जनं सम्यग्वैश्वः स्यादुत्तरो द्विजः। अभ्यङ्गदर्भपिञ्जूलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति।

---

१ घ. °लाशे ब्र°। २ ख. ग. ङ. °वनाः। स°। ३ घ. मधुके। ४ ख. ग. ङ. बैल्वे। ५ ख. ग. ङ. येन चाग्र°। ६ ख. घ. °तिमं च°। ७ ख. ग. घ. ङ. °म्। ओज°। ८ ख. ग. घ. ङ. गन्धपुष्पांश्च धूपांश्च तथा जप्याहु°।

(श्राद्धकल्पः)

अपसव्यं पितृभ्यश्च दद्याद्[1]न्नमनुत्तमम्[2] । तानुच्चार्याथ सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥ १९

खण्डनं पेषणं[3] चैव तथैवोल्लेखनं तथा । सकृदेव हि देवानां पितॄणां[4] त्रिभिरुच्यते ॥ २०

एकं पवित्रं हस्तेन पितॄन्सर्वान्सकृत्सकृत् । चैलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्शनजं हितम् ॥ २१

सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तांस्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद्भुवि । जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥ २२

पितॄन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् । आहूय च पितॄन्प्राज्ञान्पितृतीर्थेन यत्नतः ॥

पिण्डान्परिक्षिपेत्सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ॥ २३

अन्नेनाद्भिश्च पुष्पैश्च भक्ष्यैश्चैव पृथग्विधैः । पृथङ्मातामहानां तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥ २४

त्रीन्पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठान्पुष्टिवर्धनान् । जान्वन्तराभ्यां यत्नेन पिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् २५

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे मन्त्रे च पर्ययः । नमो वः पितरः शुष्मै सदा ह्येवमतन्द्रितः २६

दक्षिणस्यां तु पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् । नमो व पितरः सौम्याः पठन्नित्यमतन्द्रितः २७

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे सर्वमतन्द्रितः । उलूखलस्य लेखायामुदपात्राच्च सेवनम् ॥ २८

क्षौमसूत्रं नवं दद्यो[5]च्छोणं कार्पासिकं तथा । पत्रोर्णं[6] पितृसूत्रं च कौशेयं परिवर्जयेत् ॥ २९

वर्जयेत्तद्दशां यज्ञे य[7]द्यप्यहतवस्त्रजाम्[8] । न प्रीणन्ति तथैतानि दातुरा[9]प्यायतो भवेत् ॥ ३०

श्रेष्ठमाहुस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च । कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च यत्तैलं परिरक्षितम्[10] ॥ ३१

चन्दनागुरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकम् । धूपं च गुग्गुलं श्रेष्ठं तुरुष्कं धूपमेव च ॥ ३२

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धवन्त्युपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥

जपासुमनसो भण्डीरूपकामकुरण्डकाः । पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ ३४

यानि गन्धादपेतानि उ[11]ग्रगन्धानि यानि च । वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विच्छता तदा ॥ ३५

द्विजातयस्तथाऽन्विष्टा नियताः स्युरुदङ्मुखाः । पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुखः ॥ ३६

तेषामभिमुखो दद्याद्दर्भान्पिण्डांश्च[12] यत्नतः । अनेन विधिना साक्षादर्चयेत्स्वान्पितामहान् ॥ ३७

हरिता वै सपिञ्जूल्यः पुष्पै[13]स्निग्धाः समाहिताः । रत्निमात्रप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्थिताः ॥ ३८

उपमूले तथा नीलाः प्र[14]स्तराग्रकुलोद्यमाः । तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुदाहृताः ॥ ३९

पूर्वं कीर्तितवाङ्श्रेष्ठो बभूवाथ प्रजापतिः । तस्य बाला निपतिता भूमौ चाऽऽकाशमार्गतः ॥ ४०

तस्मान्मेध्याः स[15]दा काशाः श्राद्धकर्मणि पूजिताः[17] । पिण्डनिर्वपणं तेषु कर्तव्यं भूतिमिच्छता ४१

प्रजापुष्टिर्द्युतिः कीर्तिः प्र[16]ज्ञाकान्तिसमन्विता । भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाप्मानोऽघवर्जिताः ॥

सकृदेवाऽऽस्तरेद्दर्भान्पिडार्थं दक्षिणामुखः । प्राग्दक्षिणाग्रनियतो विधिं चाप्यनुवक्ष्यति ॥ ४३

न दीनो वाऽपि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः । एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः ॥

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवेद्धताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ॥

रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचसंघा हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥

---

१ ग. घ. ङ. °दञ्जनमुत्त° । २ क. °मू । तमुच्चा° । ३ क. पोषणं । ४ घ. °व.ुपितॄणां स्यात्पितॄणां तृप्तिरु° । ५ ख. घ. ङ. °द्यात्साणं । ६ ख. ङ. °र्ण पदमू° । ७ ख. ग. ङ. यद्यप्य° । ८ घ. °वस्तुजम् । न । ९ ख. तुश्च[illegible] भ° । ग. घ. ङ. °तुश्चाप्या° । १० ख. घ. ङ. तिलैस्तैलं यत्नात्सुप° । ११ क. उपगन्धीनि । १२ ख. ग. घ. ङ. °[illegible]ष्यान्पि° । १३ ख. °ष्पशुक्लाः स° । १४ ख. प्रस्थलानकु° । ग. प्रस्थारानकु° । घ. प्रस्थारामकु° । ङ. प्रस्थरानकु° । १५ क. ख. समाका° । १६ क. प्रजाका° । १७ ख. घ. न्विताः । भ° ।

*एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा तां वै वेदीं सकृदुल्लिख्य धीरः ।
भूतिं शिवां हि ध्रुवमिच्छमानः क्षिपेद्द्विजातिर्दिशमुत्तरां गतः ॥ ४६ ॥
एवं पित्रे[1] दृष्टमन्नं हि यस्य तस्यासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
यस्मिन्देशे पठ्यते एष मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥ ४७ ॥
(+अन्नप्रकारान्नाशुचिः साधु वीक्षन्नचैवान्नं संस्पृशंश्चापि दद्यात् ।
पवित्रपाणिश्च भवेत्तथा हि सहस्रकृत्तस्य फलं समश्नुते ॥ ४८ ॥)

अनेन विधिना नित्यं श्राद्धं कुर्याद्द्विजः सदा । मनसा काङ्क्षितं यद्यत्तत्तद्द्युः पितामहाः ४९
पितरो हृष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च । भवन्त्येवं कृते श्राद्धे नित्यमेव प्रयत्नतः ॥ ५०
शूद्राः श्राद्धे क्षीरचाशु(?)बल्वजास्तरवस्तथा[2] । वारणाश्च लवाश्चैव[3] लैववर्षाश्च नित्यशः ॥
एवमादीन्यथान्यानि तृणानि परिवर्जयेत् ॥ ५१
अञ्जनाभ्यञ्जनागन्धोमानु[4]प्रलयनं(?)तथा । काशैः पुनर्भवैः कार्यं सर्वमेव फलं भवेत्॥ ५२
काशाः पुनर्भवा ये च बर्हणा उपबर्हणाः[7] । अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥ ५३
पुष्पगन्धादिधूपानामेष मन्त्र उदाहृतः । आहृत्य दक्षिणायां तु होमार्थे[8] विप्रयत्नतः ॥ ५४
अस्वर्ग्यं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये । अन्तराधाय समिधं तथा होमो विधीयते ॥
समाहितेन मनसा प्रयताग्निः प्रयत्नतः ॥ ५५
अग्नये कव्यवाहाय[9] स्वधा अङ्गिरसे नमः । सोमाय वै पितृमते स्वधा अङ्गिरसे नमः ॥
यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥ ५६
इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वशः । दक्षिणातोऽग्नये नित्यं सोमायान्तरतस्तथा ॥ ५७
एतयोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते । उपचारं स्वधाकारं तथैवोल्लेखनं च यत् ॥ ५८
होमजप्ये नमस्कारः प्रोक्षणं च विशेषतः । अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डसंवपनं तथा ॥ ५९
अश्वमेधफलेनैव तत्स्मृतं मन्त्रपूर्वकम् । क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥ ६०
बहुहव्यत्वमेवाग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः । विधूमे लेहिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥ ६१
अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने । यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतम् ॥ ६२
अल्पेन्धनो वा रूक्षो वा विस्फुलिङ्गश्च सर्वशः । ज्वालाधूमोऽपसव्य[10]श्च स तु वह्निर्न सिद्धये॥ ६३
दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः । भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात्पराभवम् ॥ ६४
अर्चिष्मान्पिण्डितशिखः सर्पिष्काञ्चनसंभवः । स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात्कार्यसिद्धये ॥
नरनारीगणेभ्यश्च पूजां प्राप्नोति शाश्वतीम् । अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽव्ययाः ॥
स्थाल्युदु[11]म्बरपात्राणि फलानि समिधस्तथा । श्राद्धे चातिपवित्राणि मेध्यानीति[12] विशेषतः ॥६७
पवित्रं वा द्विजश्रेष्ठ शुद्धये जन्मकर्मसु । पात्रेषु फलमुद्दिष्टं यन्मया श्राद्धकर्मणि ॥ ६८
तदेव कृत्स्नं विज्ञेयं समित्सु च यथाक्रमम् । कृत्वा समाहितं चित्तमग्नये वै करोम्यहम् ॥ ६९

---

* नास्त्ययं श्लोकः क. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. पित्र्ये २ ख ग. ङ. °था । वीर° । ३ घ. °व बलव° । ४ ख. ग. ङ. लम्बाव° । ५ ङ. °न्धामनु° । ६ ख. °मातुःप्रलेप° । ७ ख. ग. ङ बर्हिण उपबर्हिणः । अ° । ८ घ. °क्षिणं भागं हो° । ९ ख. घ. °वाहनाय । १० क. °पसेव्य° । ११ ख. ग. ङ. स्थाल्यौदु° । १२ ख. ग. ङ. ध्यानि च वि° ।

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव द्विजसत्तमैः । पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्धव्यवाहनम्[1] ॥ ७०
समानप्लक्षन्यग्रोधप्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः । उदुम्बरास्तथा[2] बिल्वचन्दना यज्ञियाश्च ते ॥ ७१
सरलो देवदारुश्च शालश्च[3] खदिरस्तथा । समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥ ७२
ग्राम्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च । पूजिताः समिदर्थे तु पितॄणां वचनं तथा ॥ ७३
समिद्भिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो हुताशनम् । फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७४
आयसं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् । श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ॥ ७५
नीपो विभीतकश्चैव वल्लीभिश्च तथैव च । शकुनानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ॥
अयज्ञियाः स्मृता ये च वृक्षांश्चैव तु वर्जयेत् ॥ ७६
स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितॄणां वचनं तथा । स्वाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतम् ॥ ७७

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—६५५७

अथ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

सूत उवाच—

देवाश्च पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा । आथर्वणविधिर्ह्येष[4] प्रत्युवाच बृहस्पतिः ॥ १
पूजयेच्च पितॄन्पूर्वं देवांश्चापि विशेषतः । देवेभ्योऽपि पितॄन्पूर्वमर्चयन्तीह यत्नतः ॥ २
दक्षस्य दुहिता ख्याता लोके विश्वेति नामतः । विधिना सा तु धर्मज्ञ[5] दत्ता धर्माय धर्मतः ॥
तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वे देवा इति श्रुतिः ॥ ३
प्रख्यातास्त्रिषु[6] लोकेषु सर्वलोकनमस्कृताः । समस्तास्ते महात्मानश्चेरुरुग्रं महत्तपः ॥ ४
हिमवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते । सर्वाप्सरोभिश्चरितं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाब्रुवन् । वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥ ६
एवमुक्ते तु पितृभिस्तदा त्रैलोक्यभावनः । प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥ ७

ब्रह्मोवाच—

महातेजा महादेवस्तपसा तैस्तु तापितः । तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥ ८
एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्तृणा । ऊचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकभावनम्[7] ॥ ९
श्राद्धेऽस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः । प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान्वै त्रिदिवपूजितान् ॥
भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः । पितृभिस्तु तथेत्युक्त्वा एवमेतन्न संशयः ॥ ११
सहास्माभिस्तु वो भाव्यं यत्किंचित्क्रियते[8] त्विह । अस्माकं कल्पिते श्राद्धे युष्मानग्रासनं ह वै ॥
भविष्यति मनुष्येषु सत्यमेतद्ब्रवीमि[9] ते । माल्यैर्गन्धैस्तथाऽन्नेन युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ॥ १३
प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः । विसर्जनमथास्माकं पूर्वं पश्चात्तु देवताः ॥ १४

---

१ ख. घ. ङ. °हने । स° । २ ग. घ. ङ. °था विश्वच । ३ ख. शाल्मलिः ख° । ४ ग. घ. °र्ह्येवं प्र° । ५ ख. °र्मज्ञा द° । ६ घ. °ख्याताः सर्वलो° । ७ ख. घ. °भावन° । ८ ख. घ. चिद्व्रियते । ९ ख. ग. घ. ङ. °तत्तु ब्रूमहे । मा° ।

रक्षणं चैव श्राद्धस्य आतिथ्यं च विधिद्वयम् । भूतानां देवतानां च पितॄणां श्राद्धकर्मणि ॥
एवं विधिकृतः(तं)सम्यक्सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १५
एवं दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह । भूतानुग्रहकृद्देवः संचचार यथासुखम् ॥ १६
वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः । एतान्पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥ १७
यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निबोधत । निर्भयं निरहंकारं निःशोकं निर्व्यथक्रमम् ॥
ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतम् ॥ १८
शूद्रेणापि प्रकर्तव्याः पञ्चैते मन्त्रवर्जिताः । अतोऽन्यथा तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥ १९
ऋणं च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् । तस्मान्निर्वर्तयेत्पञ्च महायज्ञान्सदा बुधः ॥ २०
नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः । उदक्पूर्वं बलिं कुर्यादुदकुम्भं तथैव च ॥ २१
बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् । परशृङ्गगवां पूर्वं बलिं सूक्ष्मं समुत्क्षिपेत् ॥ २२
न निवेद्यो भवेत्पिण्डः पितॄणां यस्तु जीवति । इष्टेनान्नेन भक्ष्यैश्च भोजयेत यथाविधि ॥
विधानं वेदविहितमेतद्वक्ष्यामि यत्नतः ॥ २३
देवदेवा महात्मानो ह्येतेऽपि पितरो ह्युत । इच्छन्ति केचिदाचार्याः पश्चात्पिण्डनिवेदनम् ॥ २४
पूजनं चैव विप्राणां पूर्वमेव हि नित्यशः । तद्विधर्मार्थकुशलानित्युवाच बृहस्पतिः ॥ २५
पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् । योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसंभवाः ॥
सोममाप्याययन्त्येते पितरो योगमास्थिताः ॥ २६
तस्माद्दद्याच्छुचिः पिण्डान्योगिभ्यस्तत्परायणः । पितॄणां हि भवेदेतत्साक्षादिव हुतं हविः २७
ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चाग्रासने यदि । यजमानं च भोक्तॄंश्च नौरिवाम्भसि तारयेत् ॥
असतां प्रग्रहो यत्र सतां चैव विमानना । दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥ २९
हित्वाऽऽगमं सधर्माणं बालिशं यत्र भोजयेत् । आदिकर्म समुत्सृज्य दाता तत्र विनश्यति॥३०
पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः । प्रजार्थी योषिते दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकम् ॥ ३१
उत्तमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति । प्रज्ञां पूजां यशः कीर्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥
प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति । सौकुमार्यमथान्विच्छन्कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥ ३३
एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात्फलम् । आकाशं गमयेद्वाऽपि स्थितोऽप्सु दक्षिणामुखः ॥
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥ ३४
एकं विप्राः पुनः प्राहुः पिण्डोद्धरणमग्रतः । अनुज्ञाते तु तैर्विप्रैर्यानमुद्वि(द्धि)यतामिति(?) ३५
पुष्पाणां च फलानां च भक्ष्याणामन्नतस्तथा । अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥ ३६
भक्ष्यमन्नं तथा पेयमनुत्तमफलानि च । हुत्वा चाग्नौ ततः पिण्डान्निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ ३७
(*वैवस्वताय सोमाय हुत्वा पिण्डं निवेद्य सः । उदकानयनं कृत्वा पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ॥
आनुपूर्व्यात्तथा विप्रान्भक्ष्यैरन्नैश्च शक्तितः) ॥ ३८

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. सत्यमे । २ ख. ग. °ह । पूजानु° । ३ ख. ग. घ. 'पि च क° । ४ ख. ग. घ. ङ. बालं । ५ क. घ. °णां सर्वमे° । ६ ख. घ. °नता । द° । ७ क. पतये । ग. घ. ङ. पत्नये । ८ क. स्थितौ सुद° । ९ ख. ङ. एके । १० ख. °ण्डोद्धार° । ११ ख. ग. घ. ङ. °यमुत्पन्नानि फ° । १२ ङ. तोषयेत् । १३ ङ. °रन्नैः स्वश° ।

स्निग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत रसैस्तथा। एकाग्रः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिःस्थितः॥
तत्परः श्रद्दधानश्च कामानाप्नोति मानवः॥ ३९
अक्षुद्रत्वं कृतज्ञत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतं च यत्। ततो यज्ञं च दानं[1] च प्रयच्छन्ति पितामहाः॥४०
अतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु द्विजातिषु। आनुपूर्व्येण[3] विहितं तन्मे निगदतः शृणु॥ ४१
प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः। ततोऽत्र[2] विकिरं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा॥ ४२
स्वधां वाच्य ततो विप्रा विधिवद्भूरिदक्षिणान्। अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान्॥
प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विसर्जयेत्॥ ४३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम षट्सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७६॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९५१

अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पः।

बृहस्पतिरुवाच—

सकृदभ्यर्चिताः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्ययाः। योगात्मानो महात्मानो विपाप्मानो महौजसः
प्रेत्य च स्वर्गलाभाय कामैश्वर्यं सुविस्तरम्। येषां चाप्यनुगृह्णन्ति मोक्षप्राप्तिक्रमेण तु॥ २
तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरांसि सरितस्तथा। तीर्थानि चैव पुण्यानि देशाञ्शैलांस्तथाऽऽश्रमान्
पुण्यो यस्त्रिषु लोकेष्वमरकण्टकपर्वतः। पर्वतप्रवरः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः॥ ४
यत्र वर्षसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। तपः सुदुश्चरं तेपे भगवानङ्गिराः पुरा॥ ५
यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसाम्। न भयं चैव वाऽलक्ष्मीर्यान्वक्ष्यामि वर्ष्यति॥ ६
तेजसा यशसा चैव भ्राजते स नगोत्तमः। शृङ्गमाल्यवतो नित्यं वह्निः संवर्तको यथा॥ ७
मृदवश्च सुगन्धाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः। शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिबन्दक्षिणनर्मदाम्॥
दृष्टवान्स्वर्गसोपानं भगवानङ्गिराः पुरा। अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तरार्थ[4]कुशोत्तमान्॥ ९
तेषु दर्भेषु पिण्डान्योऽमरकण्टकपर्वते। दद्यात्सकृदपि प्राज्ञस्तस्य वक्ष्यामि यत्फलम्॥ १०
तद्भवत्यक्षयं श्राद्धं पितॄणां प्रीतिवर्धनम्। अन्तर्धानं च गच्छन्ति क्षेत्रमासाद्य तत्सदा॥ ११
तत्र ज्वालेश्वरः[5] पुण्यो दृश्यतेऽद्यापि सर्वशः। सशल्यानां च सत्त्वानां विशल्यकरणी नदी॥
प्राग्दक्षिणा तु सावर्ता वापी सा पर्वतोत्तमे। कलिङ्गदेशपार्श्वार्धे पितॄणां प्रीतिवर्धनम्॥ १३
सिद्धक्षेत्रमृषिश्रेष्ठा यदुक्तं परमं भुवि। संमतो देवदैत्यानां श्लोकमप्युशना जगौ॥ १४
धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राप्यामरकण्टकम्। पितॄन्संतर्पयिष्यन्ति श्राद्धे पितृपरायणाः॥ १५
अल्पेन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः। सकृदेवार्चितास्तत्र स्वर्गममरकण्टके॥ १६
महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्यं शक्रनिषेवितम्। तत्राऽऽरुह्य भवेत्प्रीतिः श्राद्धं चैव महत्फलम्॥ १७
बिल्वाधः शिखरे युक्ता दिव्यं चक्षुः प्रवर्तते। अदृश्यं चैव भूतानां देववच्चरते महीम्॥ १८

---

१ क. विधिना त.। २ ख. °तोऽन्नवि°। ३ ख. ग. घ. ङ. विकरं। ४ ख. ग. °रार्थं कु°। घ. °रथं कु°। ५ ख. °लासरः पु°।

सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने । अश्वमेधफलं तत्र स्नात्वा च लभते नरः ॥ १९
धूतपापस्थलं प्राप्य पूतः स्नात्वा भवेन्नरः । रुद्रस्तत्र तपस्तेपे देवदेवो महेश्वरः ॥ २०
गोकर्णे वर्णितं विप्रैर्नास्तिकानां निदर्शनम् । अब्राह्मणस्य सावित्री पठतः संप्रणश्यति ॥ २१
देवर्षिभवने शृङ्गे सिद्धचारणसेविते । आरुह्य तं तु नियमात्ततो यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २२
दिव्यैश्चन्दनवृक्षैश्च पादपैरुपशोभितम् । आपश्चन्दनसंपृक्ता वहन्ति सततं यतः ॥ २३
नदी प्रवर्तते ताभ्यस्ताम्रपर्णीति नामतः । योषेव समदा[2]खेदा दक्षिणं याति सागरम् ॥ २४
नद्यास्तस्यास्तु या आपो मूर्छमाना महोदधौ । शङ्खा भवन्ति मुक्ताश्च जायन्ते शङ्ख[3]मुक्तिकाः ॥२५
उदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतम् । आधिभिर्व्याधिभिश्चैव मुक्ता यान्त्यमरावतीम् ॥ २६
चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च । पापकर्तॄनपि पितॄंस्तारयन्ति यथाश्रुति ॥ २७
*चन्द्रतीर्थे वरे पुण्ये पुण्यकृद्भिर्निषेविते । चन्द्रतीर्थे कुमार्यां तु कावेर्यां प्रभवेऽक्षये ॥
श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥ २८
एकस्था यत्र दृश्यन्ते वृक्षा ह्यौशिरपर्वते । पालाशाः खादिरा बिल्वा प्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ॥
एतद्धि मण्डलं सिद्धं यज्ञियं द्विजसत्तमाः । अस्मिन्मुक्त्वा जनोऽङ्गानि क्षिप्रं यात्यमरावतीम् ॥
कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवात्यये । दुष्प्रसक्तानि पितृषु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥ ३१
पितॄणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा । तत्र श्राद्धानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥ ३२
माठरस्य वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते । अन्तर्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन्महागिरौ ॥ ३३
विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनम् । पापधारां न पश्यन्ति धारां पश्यन्ति साधवः ॥३४
तस्यां तु[9] दृश्यते पापं केषांचित्पापकर्मणाम् । स्पष्टा भवति सा धारा प्रायशः शुभकर्मणाम् ॥ ३५
कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिषूदनी । स्नातास्तस्यां[12] दिवं यान्ति कामचारविहंगमाः ॥ ३६
कुमा[11]रकोशलातीर्थे पर्वते पालपञ्जरे । पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥ ३७
विमले च विपापे च सत्कृत्य प्रभवेऽभ[13]यम् । श्रीवृक्षे गृध्रकूटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥ ३८
असितस्य[14] गुरोः पुण्ये योगाचार्यस्य धीमतः । तत्रापि श्राद्धमानन्त्यमसितायां च नित्यशः ॥
पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं तपश्चैव महाफलम् । महोदधौ प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्दिशेत् ॥ ४०
देविकायां वृषो नाम कूपः सिद्धनिषेवितः । समुत्पतन्ति तस्याऽऽपो गवां शब्देन नित्यशः ॥
योगेश्वरैः सदा जुष्टैः[15] सर्वपापबहिष्कृतैः[16] । दद्याच्छ्राद्धं तु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत्फलम् ॥
अक्षयं सर्वकामीयं श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् । जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ॥ ४३
यस्त्वाग्निं प्रविशेत्तत्र नाकपृष्ठे स मोदते । अग्निः शान्तः पुनर्जातस्तस्मिन्दत्तं तदक्षयम् ॥ ४४
दशाश्वमेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चाश्वमेधिके । यथोद्दिष्टं फलं तेषां क्रतूनां नात्र संशयः ॥ ४५
ख्यातं हयशिरो नाम तीर्थं सद्यो वरप्रदम् । श्राद्धं तत्र तदाऽक्षय्यं दत्त्वा स्वर्गे च मोदते ॥४६

---

* इदमर्धं नास्ति क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ क. आपः स्वादनसं । २ क. °महाखे° । ३ ख. घ. ङ. खशुक्ति° । ४ ख. ग. घ. °क्षयम् । श्री° ५ ख. ग. ङ. पलाशाः । ६ ख. घ. ङ. सिद्धाय° । ७ ख. ग. घ. ङ. °षु सुप्रयुक्ता भ° । ८ ख. ग. घ. ङ. पुण्याधर्माधर्मनिदर्शनीम् । धारां पापा न । ९ ख. °वः । तेषां न दृ° । १० क. न । ११ ग. °रकुशिला° । १२ ख. न्ते पिण्डा° । १३ क. °भये श्रीं । १४ ग. ङ. स्य गिरौ पु° । १५ ग. घ. ङ. जुष्टं स° । १६ ग. घ. ङ. °ष्कृतम् । द° ।

(श्राद्धकल्पः)

श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति ज्ञेयं पापनिषूदनम् । श्राद्धं तत्राक्षयं प्रोक्तं ज[1]प्यहोमतपांसि च ॥ ४७
अजतुङ्गे शुभे तीर्थे तर्पयेत्सततं पितॄन् । दृश्यते पर्वसु च्छाया यत्र नित्यं दिवौकसाम् ॥
पृथिव्यामक्षयं दत्तं नीरुजा यत्र पाण्डवाः ॥ ४८
योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापबहिष्कृतैः । दद्याच्छ्राद्धं तु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत्फलम्॥ ४९
अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा । अस्मिंल्लोके वशी यः स्यात्प्रेत्य स्वर्गे स मोदते ॥
प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम ह्रदस्तथा । तत्र व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥ ५१
उज्जन्तः पर्वतः पुण्यो यस्मिन्योगेश्वरालयः । तत्रैव चाऽऽश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः॥५२
ऋग्यजुःसामशिरसैः[2] कापोतः पुष्पसाह्वयः । आख्यातः[3] पञ्चमो वेदो सृष्ट्वा ह्येतेषु ब्रह्मणा ॥५३
गत्वैतान्मुच्यते पापाद्द्विजो वह्निः सनातनः । श्राद्धं चाऽऽनन्त्यमेतेषु जप्यहोमतपांसि च ॥ ५४
पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलम् । ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ५५
सिन्धुसागरसंभेदे तथा पञ्चनदेऽक्षयम् । कीरकात्मा ततः पुण्यो मण्डवायां च पर्वते ॥ ५६
देयं सप्तरदे श्राद्धं मानसे च विशेषतः । महाकूटे च वन्दे च गिरौ त्रिककुदे[4] तथा ॥ ५७
संध्यायां च महावेद्यां[5] दृश्यते महदद्भुतम् । अश्रद्दधानान्नाभ्येति साऽभ्येति च धृतव्रतान् ॥५८
जातवेदःशिला तत्र साक्षादग्नेः[6] सनातनी । श्राद्धानि चाग्निकार्यं च तत्र कुर्यात्सदाऽक्षयम् ॥
संश्रयित्वैकमेकेन सायाह्नं[7] प्रति नित्यशः । *तस्मिन्देयं सदा श्राद्धं पितॄणामक्षयार्थिना ॥ ६०
कृतात्मा वाऽकृतात्मा वा यत्र विज्ञायते नरः । स्वर्ग्यमार्गप्रदं[8] नाम तीर्थं सद्योवरप्रदम् ॥
वैराण्युत्सृज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥ ६१
अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु । स्नात्वा स्वर्गमवाप्नोति तस्मिंस्तीर्थोत्तमे नरः ॥
ख्यातमायतनं तत्र नन्दिसिद्धनिषेवितम् । नन्दीश्वरस्य[9] या मूर्तिर्दुराचारैर्न दृश्यते ॥ ६३
दृश्यन्ते काञ्चना यूपाः संचिष्ये[10](दृष्टे) भास्करोदये । कृत्वा प्रदक्षिणं[11] तांस्तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवम्
सर्वतश्च कुरुक्षेत्रं सुतीर्थं च विशेषतः । पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ॥
कीर्त्यते च तिलान्दत्त्वा पितॄणां वै सदाऽक्षयम् ॥ ६४
ओजसे चाक्षयं[12] श्राद्धं धर्मराजनिवेशने[13] । श्राद्धं दत्तममावस्यां[14] विधिना च यथाक्रमम् ॥ ६५
पुनः संनिहितानां वै कुरुक्षेत्रे[15] विशेषतः । अर्चयेद्वा पितॄंस्तत्र सत्पुत्रस्त्वनृणो भवेत् ॥ ६६
विनशने सरस्वत्यां प्लक्षप्रश्रवणे तथा । व्यासतीर्थे सरस्वत्यां[16] त्रिप्लक्षे च विशेषतः ॥ ६७
देयमोङ्कारपवने श्राद्धमक्षयमिच्छता । सर्वतश्चैव गङ्गायां मैनाके च नगोत्तमे ॥ ६८
यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते । अत्युष्णाश्चातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनम् ॥ ६९
यमस्य भगिनी पुण्या मार्तण्डदुहिता तथा । तत्राक्षयं तदा श्राद्धं पितृभिः पूर्वकीर्तितम् ॥ ७०
ब्रह्मतुङ्गह्रदे[17] स्नात्वा सद्यो भवति ब्राह्मणः । तस्मिन्हि श्राद्धमानन्त्यं जपहोमतपांसि च ॥ ७१

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठः ख. पुस्तके–' तस्मिन्देशे तथा श्राद्धे पितॄणामक्षयार्थिनाम् ' इति ।

१ ङ. ज पंहो° । २ ख. घ. ङ. °सः कपो° । ३ ख. घ. ङ. °ख्यानपञ्चमावेदाः सृष्टा ह्ये° । ४ ङ. °कुभे त° । ५ ग. ङ. °हानद्यां । ६ ख. ग. घ. ङ. °दग्निः सनातनः । श्रा° । ७ ख. °याह्ने प्र° । ८ ख. घ. ङ. स्वर्गमा° । ९ ख. घ. ङ. नन्देश्व° । १० ख. ङ. संविष्मे । ११ क. °णं ते तु ग° । १२ ख ग. ङ. °क्षयान् । ओ° । १३ घ. °निषेवणे । श्रा° । १४ ख. घ. ङ. °मावास्यां । १५ ख. ग. घ. ङ. °क्षेत्रं वि° । १६ क. °त्यां ब्रह्मक्षेत्रे वि° । १७ क. ग. ब्रह्मा तु° ।

स्थाणुभूतश्चरंस्तत्र वसिष्ठो वै महातपाः । अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिचर्चिताः ॥ ७२
तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी । यया वै तुलितं विप्रैस्तीर्थानां फलमुत्तमम्[2] ॥ ७३
पितॄणां दुहिता योगा[1] गन्धकालीति विश्रुता । चतुर्थो ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्वहः ॥ ७४
व्यस्य त्वेकं चतुर्धा तु वेदं धीमान्महामुनिः । महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनयिष्यति॥ ७५
अच्छोदकं नाम सरो यत्राच्छोदा समुच्छ्रिता । मत्स्ययोनौ पुनर्जाता नियोगाद्वारणेन तु ॥ ७६
तस्या यत्राऽऽश्रमः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः । सकृद्दत्तं तु वै श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ॥
तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपदुद्भवेत् ॥ ७७
कुबेरतुङ्गे व्यामोक्षे[3] व्यासतीर्थे तथैव च । पुण्यः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानन्त्यमक्षयम् ॥ ७८
सिद्धैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः । अनिवर्तनं तु नन्दायां वेद्यां प्रागुत्तरे(?)दिशि ॥
सिद्धक्षेत्रं तु वै जुष्टं यत्राप्य न निवर्तते । महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥ ८०
देवालये तपस्तप्त्वा एकपादेन[4] ईश्वरः । नीहारश्च युगं दिव्यमुमातुङ्गे स्थितं जलम् ॥ ८१
उमातुङ्गे भृगोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये । कौद्रवत्यां[5] च शाण्डिल्यां गुहायां वामनस्य च ॥ ८२
गत्वा चैतानि पूतः स्याच्छ्राद्धमक्षयमेव च । जपो होमस्तथा ध्यानं यत्किंचित्सुकृतं[6] भवेत् ८३
ब्रह्मचर्यं यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः । एवमादीनि सद्यस्तां स्नात्वा प्राप्नोति सत्फलम् ॥
कुमारधारा तत्रैव दृष्टा[7] पापप्रणाशनी । यानासनं च तत्रैव सद्यः स्याद्यत्प्रदृश्यते ॥ ८५
शैलकी[8]र्तिपुरा[9]भ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान् । अदृश्यः[10] सर्वभूतानां देववच्चरते महीम् ॥ ८६
कौश्यपस्य[11] महातीर्थे कालसर्पिरिति श्रुतम् । तत्र श्राद्धानि देयानि नित्यमक्षयमिच्छता ॥ ८७
अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं शालग्रामसमन्ततः[12] । दृष्ट्वा न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमकृतात्मनाम् ॥ ८८
प्रत्यादेशो ह्यशिष्टानां शिष्टानां च निवेशनम् । तत्र चैव हदे पुण्ये दिव्यो वै नागराड्यतः ॥८९
पिण्डं गृह्णाति हि सतां न गृह्णात्यसतां हि सः । अतिमर्दी[13]सैर्भुजगैर्भोक्तुमन्नं न शक्यते(?) ॥ ९०
प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मस्तीर्थयोरनयोर्द्वयोः । देवदारुवने चापि चारयेस्तं निदर्शनम् ॥ ९१
विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुकृतात्मनाम् । भागीरथ्यां प्रयागे च नित्यमक्षयमुच्यते ॥ ९२
कालञ्जरे दशार्णायां नैमिषे[14] कुरुजाङ्गले । वाराणस्यां नगर्यां तु देयं श्राद्धं तु यत्नतः ॥ ९३
तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमक्षयम् । दत्त्वा[15] चैतेषु पूतः स्याच्छ्राद्धमानन्त्यमेव च[16] ॥ ९४
जपो होमस्तथा ध्यानं यत्किंचित्सुकृतं भवेत् । लौहित्ये वैतरण्यां वै स्वर्णवेद्यां तथैव च ॥ ९५
सकृदेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः । गङ्गायां[17] धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥ ९६
गयायां गृध्रकूटे च श्राद्धं दत्तं महाफलम् । हिमं च *पतते तत्र समन्तात्पञ्चयोजनम् ॥ ९७
भरतस्याऽऽश्रमे पुण्येऽरण्यं[18] पुण्यतमं स्मृतम् । मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ ९८

---

* अत्राऽऽत्मनेपदमार्षम् ।

---

१ ख. ग. घ. गाद्गन्ध॰ । २ ख. घ. लोद्भवः । व्य॰ । ३ ख. ग घ. ङ. ॰मोधे व्या॰ । ४ ग. घ. ङ. ॰ननीश्व॰ । ५ ग. घ. कारद्रवत्यां शां॰ । ङ. कारद्रुवत्यां शां॰ । ६ ख. घ. ङ. ॰ति यत्फल॰ । ७ ख. दृष्ट्वा । ८ ग. शैलः कीं॰ । ९ घ. ॰कीर्तिः पु॰ । १० ख. ॰दृश्यं स॰ । ११ घ. कश्यपस्य । १२ ग. ङ. ॰ग्रामे सं॰ । १३ ग. घ. ङ. ॰पि वार॰ । १४ घ. ङ. ॰त्यं तस्यां दत्तमथाक्ष॰ । १५ ख. घ. ङ. ॰त्वा चैतानि पू॰ । १६ क. च । तयो॰ । १७ क. ग. ङ. गयायां । १८ ख. घ. ङ. ॰ण्ये रम्यं पु॰ ।

ख्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनम् । एवं पञ्चवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥
यस्मिन्पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनम् ॥ ९९
तुलामानैस्तथा चापैः शास्त्रैश्च विविधैस्तथा । उन्मज्जन्ति तथा लग्ने ये वै पापकृतो जनाः ॥
तृतीयायां तथा पादे निःस्वरे पावमण्डले(?) । महाह्रदे वै कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ॥
मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता । बहून्देवयुगांस्तप्त्वा तपस्तीव्रं सुदुश्चरम् ॥ १०२
अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः । पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णत्वचमिवोरगः ॥ १०३
सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानां च भयंकरैः । लेलिहानैर्महाभोगै रक्षितं तु दिवानिशम् ॥ १०४
नाम्ना कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितम् ॥
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति कामचारा विहंगमाः ॥ १०५
दत्तं चापि तथा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् । ऋणैस्त्रिभिस्तदा स्नात्वा निःक्षिणोति नरोत्तमः ॥
तीरे तु सरसस्तत्र देवस्याऽऽयतनं महत् । आरुह्य तज्जपंस्तत्र सिद्धो याति दिवं ततः ॥ १०७
उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् । तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठं दृश्यते महदद्भुतम् ॥ १०८
तस्मिन्निर्वर्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् । कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायं च नित्यशः ॥
मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महदद्भुतम् । दिवश्च्युता महाभागा ह्यन्तरिक्षे विराजते ॥ ११०
गङ्गा त्रिपथगा देवी सोमपादाच्च्युता भुवि । आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्यसंनिभम् ॥ १११
जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गद्वारमिवाऽऽयतम् । यतः प्रवर्तते भूयः पूर्वसागरमन्तिमम् ॥ ११२
पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः । चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभे मानससंनिभे ॥
सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥ ११३
पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः । योजनानां सहस्राणि आयतोऽशीतिरुच्यते ॥ ११४
सिद्धचारणसंकीर्णः सिद्धचारणसेवितः । तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥ ११५
दश वर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति । श्राद्धं भवति चाऽऽनन्त्यं तस्यां दत्तं महोदयम् ॥
तारयेच्च यदा श्राद्धं दशपूर्वान्दशापरान् ॥ ११६
सर्वं पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्वतः । समुद्रगाः समुद्राश्च सर्वे पुण्याः समन्ततः ॥ ११७
एवमादिषु सर्वेषु श्राद्धं निर्वर्तयेद्बुधः । पूतो भवति स्नात्वा नु दत्त्वा दत्त्वा तथैव च ॥ ११८
शैलसानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुहासु च । उपह्वरानितम्बेषु तथा प्रस्रवणेषु च ॥ ११९
पुलिनेष्वापगानां च तथैव प्रभवे युगे । महोदधौ गवां गोष्ठे संगमेषु वनेषु च ॥ १२०
असंसृष्टोपलिप्तासु हृद्यासु सुरभीषु च । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥ १२१
कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि । प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्वकामचिकीर्षिकः ॥ १२२
एवमेतेषु सर्वेषु श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः । एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२३
त्रैवर्ण्ये विहिते स्थाने धर्मवर्णाश्रमे तथा । कोपस्थानस्य संत्यागात्प्राप्यते पितृपूजनम् ॥ १२४

१ ग. ङ. °म्° । यच्चम्पकव° । घ. °म् । यत्पावकव° । २ ख. °गैस्तैरक्ष्यं सदि° । ३ ख घ. °त्वा निःक्रीणाति । ४ ग. निक्रीणाति । ५ क. °त्वा पुर° । ६ ख. ग. ङ. °न्तिमान् । पा° । ७ क. उभौ मा° । ८ क. °निभौ । सा° । ९ ख. ग. घ. दिव्यो सि° । १० ख. घ. ङ. °तस्यां । ११ ख ग. घ. ङ. श्राद्धे । १२ ख. °त्वा दानं त° । १३ ख. ग. घ. °मेतत्तु मे° । १४ घ. °वर्ण्यविहिताः श्राद्धे धर्मा व° । १५ ख ग. घ. ङ. °स्थानाच्च सं° ।

तीर्थान्यनुसरन्धीरः[1] श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । कृतपापश्च शुध्येत किं पुनः शुभकर्मकृत् ॥ १२६
तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते । स्वर्गी भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥
अश्रद्दधानाः पाप्मानो नास्तिकाः[2] स्थितसंशयाः । हेतुद्रष्टा च पञ्चैते न तीर्थफलमश्नुते ॥ १२७
गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदम् । ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ॥ १२८
उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्तनम् । उप[3]वासनिबद्धा हि प्राणैरिह पुनः पुनः ॥ १२९
प्राणापानौ समौ कृत्वा विषया[4]णीन्द्रियाणि च । बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेषां तु निवर्तनम् ॥
प्रत्याहारं पुनर्विद्धि मोक्षोपायमसंशयम् । इन्द्रियाणां मनो घोरं बुद्ध्यादीनां प्रवर्तनम् ॥ १३१
अनाहारात्क्षयं याति विद्यादनशनं तपः । निग्रहाद्बुद्धिमन[6]सो रम्या बुद्धिस्तु जायते ॥ १३२
क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च । परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा वह्निर्निरिन्धनः ॥ १३३
कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः । वियोजयति क्षेत्रज्ञं तेभ्यो योगेन योगवित् ॥
तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः । *नासन्न सदसच्चैव नैव किंचित्स्थितेरिति ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे तीर्थयात्रा नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०८६

अथाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च । श्राद्धकर्मणि मेध्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥ १
हिमप्र[7]पतने कुर्यादाहरेद्वा हिमं [8]ततः । अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतम् ॥ २
नक्तं तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात् । सर्वस्वेनापि कर्तव्यं क्षिप्रं वै राहुदर्शने ॥ ३
उपरागे न कुर्याद्यः पङ्के गौरिव सीदति । कुर्वाणस्[9]तूद्धरेत्पापं[10]न्मज्ज[11]नैरिव सागरे ॥ ४
विश्वदेवं च सौम्यं च बहुमांसपरं हविः । विषाणं वर्जयेत्खाड्गमसूयानाशनाय वै ॥ ५
त्वष्टा वै वार्यमा[12]णस्तु देवेशेन महात्मना । पिबञ्शचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा ॥ ६
श्यामाकास्तु तथोत्पन्नाः पित्रर्थमपि पूजिताः । विप्रुषस्तस्य नासाभ्यामसक्ताभ्यां [13]तथेक्षवः ॥ ७
[14]श्लेष्माणः शीतला हृद्या मधुराश्च तथेक्षवः । श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितॄणां सार्वकामिकम् ॥
कुर्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ८
श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं बृहतीफलम् । अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्व एव च ॥
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च । नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ १०

---

* एतदर्धस्थाने 'आसन्नः सदसन्नैव नैव किंचित्स्थितः' इति क. पुस्तके ।

---

१ ग. घ. ङ. वीरः । २ ख. घ. काः छिन्नसं° । ३ ख. घ. ङ. °पमानानि° । ४ ख. ग. घ. ङ. विधेयानीन्द्रि° । ५ ख. ग. घ. ङ. ° नां निव° । ६ ख. घ. ङ. नसां र° । ७ ख. °प्रतपने । ८ ख. तपः । ९ घ. °णस्तु हरेत्पापं म° । १० ख. ग. ङ. पापं म° । ११ क. मग्नान्नौरि° । १२ ख. ग. घ. ङ. °माणेन दे° । १३ क. तथैव च । श्ले° । १४ ग. ङ. श्लेष्मजाः शी° ।

वंशीकरीराः सुरसा[1]ः सर्जकं भूस्तृणानि च । वर्जनीयानि वक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥११
[*लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकम् । करम्भाद्यानि चान्यानि हीनानि रसगन्[2]धतः ॥
श्राद्धकर्म[3]णि वर्ज्यानि कारणं चात्र वक्ष्यते । पुरा दे(दै)वासुरे युद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः॥१३
व्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तबिन्दवः । तत एतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः]॥१४
अथ वेदोक्तनिर्यासाल्लँवणान्यूर्[4]षणानि च । श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥ १५
दुर्गन्धं फेनिलं चैव तथा वै पल्वलोदकम् । न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं ये[5]चैव गृह्यते ॥ १६
आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमेकशफं च यत् । माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥ १७
अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान्देशान्प्रयत्नतः । न द्रष्टव्यं च यैः श्राद्धं शौचाशौचं च कृत्स्नशः १८
वन्यमूलफलाहारैः श्राद्धं कुर्या[6]त्तु श्रद्धया । राष्ट्रमिष्टमवाप्नोति स्वर्गं मोक्षं यशस्करम् ॥ १९
अनिष्टशब्दसंकीर्णं जन्तुव्याप्तमथापि वा । पूतिगन्धां तथा भूमिं श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥ २०
नद्यः सागरपर्यन्ता द्वारं दक्षिणपूर्वतः । त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ॥ २१
उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च[7] कैकटात् । देशस्त्रैशङ्कवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥ २२
कार[8]स्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्माश्च वर्ज्या[9] देशाः प्रयत्नतः ॥ २३
नग्नादयो न पश्येयुः श्राद्धमेवं व्यवस्थितम् । गच्छन्ति तैस्तैर्दृष्टानि न पितॄन्न पितामहान् ॥ २४

शंयुरुवाच—

नग्नादीन्भगवन्सम्यङ्ममाद्य परिपृच्छतः । कथय द्विजमुख्याद्य[10] विस्तरेण यथातथम् ॥ २५
एवमुक्तो महातेजा बृहस्पतिरुवाच तम् । सर्वेषामेव भूतानां[11] त्रयी संवरणं स्मृतम् ॥ २६
परित्यजति यो मोहात्ते वै नग्ना[12]दयो जनाः । प्रलीयते नरो यस्मान्निरालम्बश्च यो वृषः ॥ २७
वृषं यश्च परित्यज्य मोक्षमन्यत्र मार्गति । वृथा वेदाश्रमास्तस्मिन्यो वै सम्यङ्न पश्यति ॥ २८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या वृ[13][14]षला[15]श्चैव सर्वशः । पुरा दे(दै)वासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥ २९
पाषण्ड[16]वैकृ[17]तास्तात नैषा सृष्टिः स्वयंभु[18][19]वः । + यद्विश्राद्धकानिर्ग्रन्थाः शक्त्या जीवन्ति कर्पटाः॥
ये धर्मं नानुवर्तन्ते ते वै नग्नादयो जनाः । वृथाजटी वृथामु[20]ण्डी वृथानग्नश्च यो द्विजः ॥ ३१
वृथाव्रती वृथाजापी ते वै नग्नादयो जनाः । कुलंधमा[21] निकाशाश्च तथा पुष्टिकलंशकाः ॥ ३२
कृतकर्माक्षितास्त्वेते कुपथाः परिकीर्तिताः । एभिर्निर्वृत्तं[22] वा श्राद्धं वृथा गच्छति मानवान्[23] ॥
ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च नास्तिका गुरुतल्पगाः । दस्यवश्च नृशंसाश्च दर्शनेनैव वर्जिताः ॥ ३४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठः—‘ द्विश्राद्धकश्च निर्ग्रन्थाः शाक्या पुष्टिकलंशकाः ’ इति क. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °साः मज्जकं । २ घ. °गन्धि च । श्रा° । ३ ख. ग. घ. °णि चान्यानि° । ४ क. °षरणा° । ५ ग. घ. ङ. यत्रैव । ६ ख ग. ङ. राज्यनिष्ठाम° । ७ ख. ग. ङ. च वैकटः । दे° । ८ क. °रङ्कराः । ९ घ. °नि पितॄन्नापि पिता° । १० क. विस्तारे° । ख. ग. ङ. विस्तारय यथा° । ११ क. °म्रा द्विजोत्तमाः । प्र° । १२ क. °रो यः स्यान्नि° । १३ क. वृषो वेदसमस्त° । १४ घ. °षभाश्च न स° । १५ ख. ङ. °लाश्च न स° । १६ ख. °षण्डा वैकृताः स्नाता नै° । १७ क. °कृतस्थाने नै° । ध. °कृतस्तात नै° । १८ क. °भुवा । द्वि° । १९ ग. वः । विद्धि श्रा° । २० क. °मुद्री । वृ° । २१ क. निषादाश्च तथा पुष्टिविनाश° । २२ क. ख. ग. घ. °त्तं दृष्टं वा श्राद्धं गच्छन्ति मा° । २३ क. °नवाः । ब्र° ।

ये चान्ये पापकर्माणः सर्वांस्तान्परिवर्जयेत् । देवदेवर्षिनिंदायां रताश्चैव विशेषतः ॥ ३५
असुरान्यातुधानांश्च दृष्टमेभिर्व्रजन्त्युत । ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं त्रेता तु क्षत्रियं स्मृतम् ॥
वैश्यं द्वापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्मृतम् ॥ ३६

पितर ऊचुः—

वेदाः कृतयुगे पूज्यास्त्रेतायां तु सुरास्तथा । युद्धानि द्वापरे नित्यं पाषण्डाश्च कलौ युगे ॥ ३७
अपमानापवित्रश्च कुक्कुटो ग्राम[1]सूकरः । श्वा चैव दर्शनादेव हन्ति श्राद्धं न संशयः ॥ ३८
शावसूतकसं[2]सृष्टो दीर्घरोगिभिरेव च । मलिनैः पतितैश्चैव न[3] द्रष्टव्यं कथं चन ॥ ३९
अन्नं पश्येयुरेते वै नैतत्स्याद्धव्यकव्ययोः । तत्सं[4]स्पृष्टं प्रधानार्थं संस्कारै[5]श्वापदो भवेत् ॥ ४०
हविषां संहतानां तु पूर्वमेव वि[6]वर्जनम् । मृत्संयुक्ताभिरद्भिश्च प्रोक्षणं च विधीयते ॥ ४१
सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं[7] वाऽप्यवकीरणम् । गुरुसूर्याग्निवस्तूनां दर्शनं वाऽपि यत्नतः ॥४२
आसनारूढपानेषु पादोपहतमेव च । अमेध्यैर्जङ्ग[8]मैर्दृष्टं शुष्कं पर्युषितं च यत् ॥ ४३
[9]अंशितं परिदुष्टं च तथैवाग्राबलेहितम् । शर्कराकेशपाषाणैः कीटैर्यच्चाप्युप[10]द्रुतम् ॥ ४४
पिण्याकमथितं चैव तथा तिलयवादिषु । [11]सिद्धा[12]क्षताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥ ४५
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि । सन्ति वेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः ॥ ४६
[13][14]अयज्ञपतयो नाम ते श्राद्धस्य यथा रजः । दधि शा[15]कं तथाऽभक्ष्याः शु[16]क्तं[17] चौषं विवर्जितम्॥४७
[18]वार्ताकं वर्जयेद्दद्यात्सर्वानाभिषवानपि । सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससंभवम् ॥ ४८
पवित्रं परमं ह्येतत्प्रत्यक्षमपि वर्तते । अग्नौ निक्षिप्य[19]वं गृह्णीयाद्धस्तौ प्रक्षिप्य यत्नतः ॥ ४९
गमयेन्मस्तकं चैव ब्रह्मतीर्थं हि तत्स्मृतम् । द्रव्याणां[20] प्रोक्षणं कार्यं तथैवाऽऽवपनं पुनः[21] ॥ ५०
निधाय चाद्भिः मि[22]श्चेत तथैवाप्सु निवेशनम् । अरिष्टतुमुले बिल्वं त्विङ्गुदश्वदनान्यपि ॥ ५१
विदलानां च सर्वेषां चर्मवच्छौचमिष्यते । तथा दन्तास्थिदारूणां शृङ्गाणां चावलेखनम् ॥ ५२
सर्वेषां मृन्मयानां तु पुनर्दाह उदाहृतः । मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशङ्खमणेस्तथा ॥ ५३
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः । स्याच्छौचं सर्ववालानामाविकानां च सर्वशः॥५४
आविकानां च सर्वेषां मृद्भिरद्भिर्विधीयते । आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं पुनः ॥५५
तथा कार्पासिकानां च भस्मना समुदाहृतम् । फलपुष्पशलाकानां प्लावनं चाद्भिरिष्यते ॥ ५६
संमार्जनं प्रोक्षणं च भूमेश्चैवोपलेपनम् । निष्क्रम्य बाह्यतो ग्रामाद्वायुपूता वसुंधरा ॥ ५७
[23]धनुष्मत्पाक्षिणां चैव मृद्भिः शौचं विधीयते । एवमेष समुद्दिष्टः शौचानां विधिरुत्तमः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५८

प्रातर्गृहात्पश्चिमदक्षिणेन इषुक्षेपं चाक्षमात्रं पदं च ।
कुर्यात्पुरीषं च शिरोऽवगुण्ठ्य न च स्पृशेत्तत्र शिरः करेण ॥ ५९

१ क. घ. °मशूक° । २ घ °संस्पृष्टो ३ ख. नष्टद्रव्यैः क° । ४ ख. ग. ङ. °संसृष्टं । ५ ग. घ. °रस्त्वप° । ६ क. ङ. वर्जितम् । मृ° । ७ ख. ङ. °यैश्चाप्युपकार° । घ. °र्यै चाप्युपकी° । ८ ङ. °मानाज्यं पा° । ९ ख. ग घ. ङ. अश्विनं परिदुग्धं च । १० ख. ग. °पद्रवात् । पि° । ११ घ. सिद्धः° । १२ ख. ग. ङ. °द्धाकृता° । १३ क. अजज्ञ° । ङ. अजज्ञयत° । १४ घ. °यज्ञायत° । १५ ख. घ. ङ. शाक्यं । १६ क. शुक्लं । १७ क. °क्तं चैव विव° । १८ क. वार्ताकुं । १९ क. °प्यवध्नीया° । २० ख घ. ङ. °रिष्टे तु तुलाबिल्वे त्विङ्गुदश्चन्दना° । २१ ख.ग. घ. ङ. °पि । वैद° । २२ क. °षां धर्म° । २३ ख. ग. घ. ङ. °नुष्यात्प° ।

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वे[1]णुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनैर्वाऽपि[2] तिरोधाय वसुंधराम् ॥ ६०
उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः । दिवा उदङ्मुखः कुर्याद्रात्रौ[3] वै दक्षिणामुखः ॥ ६१
दक्षिणेन च हस्तेन गृह्णीयाद्वै कमण्डलुम् । शौचं चै[4] वामहस्तेन गुदे तिस्रस्तु मृत्तिकाः ॥ ६२
दश चापि पुनर्दद्याद्वामहस्तक्रमेण तु । द्वाभ्यां वाऽपि पुनर्दद्याद्धस्तानां पञ्च मृत्तिकाः ॥ ६३
मृदा प्रक्षाल्य पादौ च आचम्य च यथाविधि । आपस्त्याज्यास्त्रयश्चैव सूर्याग्निपवनाम्भसाम् ॥
कुर्यात्सं[5]निहितं नित्यं प्राज्ञस्तीर्थे कमण्डलुम् । असत्कार्यं कार्यमेतैर्यथावत्पादधावनम् ॥ ६५
आचमनं द्वितीयेन देवकार्यं[6] ततः परम् । उपवासस्त्रिरात्रं तु दुष्टहस्ते ह्युदाहृतः ॥ ६६
विप्रकृष्टेन कृच्छ्रेण प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । स्पृष्ट्वा श्वानं श्वपाकं वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ६७
मानुषास्थीनि संस्पृश्य उपोष्यं शुद्धिकारणम् । त्रिरात्रमुक्तं सस्नेहमेकरात्रमतोऽन्यथा ॥ ६८
कारस्कराः पुलिन्दाश्च तथाऽऽन्ध्रशबरादयः । पीत्वा चापो भूतिलये गत्वा[8] चैव युगंधराम् ६९
सिन्धोरुत्तरपर्यन्तं तथा[7] दिव्यन्तरे शतम् । पापदेशाश्च ये केचित्पापैरध्युषिता जनैः ॥ ७०
शिष्टैश्च वर्जिता ये च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गत्वा देशानपुण्यांस्तु कृत्स्नं पापं समश्नुते ॥ ७१
मनोव्यक्तिरथाग्निश्च काले चैवोपलेपनम् । विख्यापनं च शौचानां नित्यमज्ञानमेव च ॥ ७२
अतोऽन्यथा तु यः कुर्यान्मोहाच्छौचस्य संकरम् । पिशाचान्यातुधानांश्च फलं गच्छत्यसंशयम्
शौचमश्रद्दधानस्य म्लेच्छजातिषु जायते । अयज्ञाश्चैव पापो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा ॥ ७४
शौचेन मोक्षं कुर्वाणः स्वर्गवासी भवेन्नरः । शुचिकामा हि देवा वै देवैरेतदुदाहृतम् ॥ ७५
बीभत्समशुचिं चैव वर्जयन्ति सुराः सदा । त्रीणि शौचानि कुर्वन्ति न्यायतः शुभकर्मणः ॥ ७६
ब्रह्मण्यायाऽऽतिथेयाय शौचयुक्ताय धीमते । पितृभक्ताय दान्ताय सानुक्रोशाय च द्विजाः ॥ ७७
तैस्तैः प्रीताः प्रयच्छन्ति पितरो योगवर्धनाः । मनसा काङ्क्षितान्कामांस्त्रैलोक्यप्रभवानिति ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नामाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७१६४

अथ नवसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

ऋषय ऊचुः—

अहो धीमंस्त्वया सूत श्राद्धकल्पस्तु कीर्तितः । श्रुतो नः श्राद्धकल्पो वै ऋषिभिः परिकीर्तितः ॥ १
अतीव विस्तरो यस्य विशेषेण प्रकीर्तितः । वद शेषं महाप्राज्ञ ऋषेस्तस्य यथामतम् ॥ २

सूत उवाच—

कीर्तयिष्यामि ते विप्रा ऋषेस्तस्य मतं तु यत् । श्राद्धं प्रति महाभागास्तन्मे शृणुत विस्तरात् ॥ ३

---

१ ग. ङ. °वैत्रद° । २ ख. ग. घ. °पि अन्तर्धाय । ३ ख. घ. ङ. °त्रौ चेद्दाक्षि° । ४ ख. घ. ङ. °चं वामेन ह° । ५ ख. घ. ङ. °निहिताग्निर्नित्यं प्राज्ञस्त्रीन्वै क° । ६ ख. ग. ङ. °कार्ये ततोऽप° । ७ ख. तथोदीच्यान्तरान्तरम् । पा° । घ. तथोदीच्यान्तरं परम् । पा° । ङ. तथोदीच्यान्तरं श° । ८ ख. ग. घ. ङ. °षितैर्जनैः । ९ ख. घ. °व्यग्निर° । १० क. ग. तत् ।

(श्राद्धकल्पः)

उक्तं श्राद्धं मया पूर्वं विधिश्च श्राद्धकर्मणि। परिशिष्टं प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणानां यथाक्रमम् ॥ ४
न मीमांस्याः सदा विप्राः (*पवित्रं ह्येतदुत्तमम्। दैवे पित्र्ये च सततं श्रूयते वै परीक्षणम् ॥ ५
यस्मिन्दोषाः प्रपश्येरन्सद्भिर्वा वर्जितस्तु यः। जानीयाद्वाऽपि संवासाद्वर्जयेत्तं प्रयत्नतः ॥ ६
अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे परीक्षेत सदा बुधः। सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ७
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः)। पूजयेच्चापि पाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ८
उर्वीं सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वरास्तथा। नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ९
अर्चयित्वा ततो दद्याद्विप्रायातिथये नरः। व्यञ्जनानि च भक्ष्याणि फलं तेषां तथैव च ॥ १०
आग्निष्टोमं तु पयसा प्राप्नुयाद्वै तथा श्रुतम्। सर्पिषा तु शुभं चक्षुः षोडशाहफलं लभेत्[1] ॥
मधुना त्वतिरात्रस्य फलं च समवाप्नुयात् ॥ ११

तत्[2]प्राप्नुयाच्छ्रद्दधानो नरो वै सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विप्रान्।
सर्वार्थदः सर्वविप्रातिथेयः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥ १२

यस्तु श्राद्धेऽतिथिं प्रा[4]प्य दैवे वाऽप्यवमन्यते। तं वै देवा निरस्यंति होता यद्वत्परां वसुम्(?) ॥
देवाश्च पितरश्चैव वह्निश्चैव हि तान्द्विजान्। आविश्य भुञ्जते तद्वै लोकानुग्रहकारणात् ॥ १४
अपूजिता दहन्त्येते दद्युः कामांश्च पूजिताः। सर्वस्वेनापि तस्माद्वै पूजयेदतिथीन्सदा ॥ १५
वानप्रस्थो गृहस्थश्च गृहमभ्यागतोऽथवा। बा[6]लाः खिन्ना यतिश्चैव[7] जानीयादतिथीन्सदा ॥ १६
अभ्यागतो याचकः स्यादतिथिः स्यादयाचकः। अतिथेरतिथिः श्रेष्ठः सोऽतिथिर्योग उच्यते ॥
न घोरो नापि संकीर्णो नावि[8]द्यो न विशेषवित्। न च सं[9]तानसमृद्धो न सेवी नाचरोऽतिथिः ॥
पिपासिताय श्रान्ताय भ्रान्तायातिबुभुक्षते। तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥ १९
आरुह्य भृगुतुङ्गे तु गत्वा पुण्यां सरस्वतीम्। आपगां तु नदीं पुण्यां गङ्गां देवीं महानदीम् ॥ २०
हिमवत्प्रभवा नद्यो याश्चान्या ऋषिपूजिताः। +सरस्तीर्थाभिसंवेद्या नदी नववहास्तथा ॥ २१
गत्वैतान्मुच्यते पापैः स्वर्गे नित्यं महीयते। दशरात्रमशौचं तु प्रोक्तं वै मृतसूतके ॥ २२
ब्राह्मणस्य विशेषेण क्षत्रिये द्वादशं स्मृतम्। अर्धमासं तु वैश्यस्य मासाच्छूद्रस्तु शुध्यति ॥ २३
उदक्या सर्ववर्णानां त्रिरात्रेण तु शुध्यति। उदक्यां सूतिकां चैव श्वानमन्त्यावसायिनम् ॥ २४
नग्नादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वाऽशौचं विधीयते। स्नात्वा सचैलो मृद्भिस्तु द्वादशभिस्तु शुध्यति ॥
एतदेव भवेच्छौचं मैथुने वमने तथा। मृदा प्रक्षाल्य हस्तौ तु कुर्याच्छौचविधिं नरः ॥ २५
प्रक्षाल्य चाद्भिर्हस्तौ च स्नात्वा चैव मृदा पुनः। मृ[10]दं गुह्ये ततो द्विस्तु पुनरेव मृदं बुधः ॥ २८
एवं शौचविधिर्दृष्टः सर्ववर्णेषु नित्यदा। परिदद्यान्मृदस्तिस्रो हस्तपादावसेचनम् ॥ २९
आरण्यं शौचमेतत्तु ग्राम्यं वक्ष्याम्यतः परम्। मृदस्तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव च ॥
मृदः पञ्च[11]दशामेध्ये हस्तादीनां विभागशः। अनिर्णिक्ते मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वाद्भिरेव तु ॥ ३१
कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापादगतस्तु वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति। + नास्तीदमर्धं घ. पुस्तके।

---

१ ख. भवेत्। २ ख. ग. घ. ङ. तं। ३ क. तिथौ यः। ४ ख. ग. घ. ङ. प्राप्तं ५ ख. ग. ङ. °श्च सताम्। ६ ङ. वालखिल्याय°। ७ ख. घ. ङ. °व विज्ञेया अति°। ८ ग. घ. ङ. °द्यो नावि°। ९ क. सन्तो न°। १० ख. घ. ङ. °दं गृह्य ततोऽद्भिस्तु। ११ ग. घ. ङ. °दशो मे°।

प्रक्षाल्य पात्रं निक्षिप्य आचम्याभ्युक्षणं पुनः। द्रव्यस्यान्यस्य तु तथा कुर्यादभ्युक्षणं पुनः ॥
पुष्पादीनां तृणानां च प्रोक्षणं हविषां तथा। पराहतानां द्रव्याणां निधायाभ्युक्षणं तथा ॥ ३४
नाप्रोक्षितं हरेत्किंचिच्छ्राद्धे दैवे तथा पुनः। उत्तरेणाऽऽहरेद्वेद्यां दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥ ३५
* विच्छिन्नं स्याद्विपर्यासे दैवे पित्र्ये तथैव च। दक्षिणेन तु हस्तेन दक्षिणां वेदिमालिखेत् ॥
कराभ्यामेव देवानां पितॄणां विकरं(?) शुभम्। क्षुभितस्वप्नयोश्चैव तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ३७
निष्ठीविते तथा व्यक्ते भुक्त्वा विपरिधाय च। उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे तथा पादावसेचने ॥ ३८
उत्सृष्टस्य सुसंभाषे ह्यशुचिं(?) प्रयतस्य च। संदेहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च ॥ ३९
विना यज्ञोपवीतेन मोहात्तु येऽप्युपस्पृशेत्। ओष्ठस्य दन्तसंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम् ॥ ४०
जिह्वया चैव संस्पृश्य दन्तासक्तं तथैव च। सशब्दमङ्गुलीभिश्च प्रणतश्चावलोकयन् ॥ ४१
यश्चाधर्मे स्थितो मोहादाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। उपविश्य शुचौ देशे प्रणतः प्रागुदङ्मुखः ॥ ४२
पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ तु अन्तर्जानुरुपस्पृशेत्। प्रसन्नाद्भिः पिबेच्चापः प्रयतः सुसमाहितः ॥ ४३
द्विरेव मार्जनं कुर्यात्सकृदभ्युक्षणं ततः। खानि मूर्धानमात्मानं हस्तौ पादौ तथैव च ॥ ४४
अभ्युक्षणं तथा तस्य यद्यमीमांसितं भवेत्। एवमाचमनं तस्य वेदा यज्ञास्तपांसि च ॥ ४५
दानानि ब्रह्मचर्यं च भवन्ति सफलास्तथा। क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥
भवन्ति च वृथा तस्य क्रिया ह्येता न संशयः। वाग्भावशुद्धिर्निर्णिक्तमदुष्टं वाऽप्यनिन्दितम् ॥
मेध्यान्येतानि ज्ञेयानि दुष्टमेभ्यो विपर्ययः। न वक्तव्यः सदा विप्रः क्षुधितो नास्ति किंचन ॥
तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादयूपो यज्ञ उच्यते। अप्लुष्टान्नं शृतान्नं तु कृशवृत्तिमयाचकम् ॥ ४९
एकान्तशीलं ह्रीमन्तं सदा श्राद्धेषु भोजयेत्। यो ददात्यन्तिमेभ्यश्च स ब्रह्मघ्नो दुरात्मवान् ॥
अपि जातिशतं गत्वा न स मुच्येत किल्बिषात्। विषमं भोजयेद्विप्रानेकपङ्क्त्यां च यो नरः॥
नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम्। पापेन गृह्यते क्षिप्रमिष्टापूर्तं च नश्यति ॥
यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्र्य उत्सवे। इतिहासपञ्चमान्वेदान्यः पठेत्तु द्विजोत्तमः ॥ ५३
अनन्तरं यथायोग्यं नियोक्तव्यो विजानता। त्रिवेदोऽनन्तरस्तस्य द्विवेदस्तदनन्तरः ॥ ५४
एकवेदस्तथा पश्चाद्ध्यायाध्यायी ततः परम्। पावनां ये च पङ्क्त्या वै तान्प्रवक्ष्ये निबोधत ॥
य एते पूर्वनिर्दिष्टाः सर्वे ते ह्यनुपूर्वशः। षडङ्गी विनयी योगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ॥ ५६
यायावरश्च पञ्चैते विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः। अष्टादशानां विद्यानामेकः स्यात्पारगोऽपि यः॥ ५७
यथावद्वर्तमानश्च सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः। त्रिनाचिकेतस्त्रैविद्यो यश्च धर्मान्पठेद्द्विजः ॥ ५८
बार्हस्पत्ये तथा शास्त्रे पारं यश्च द्विजो गतः। सर्वे ते पावना विप्राः पङ्क्तीनां समुदाहृताः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे योषितं सेवते द्विजः। पितरस्तस्य तं मासं तस्य रेतसि शेरते ॥ ६०
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यो निषेवते। पितरस्तस्य तं मासं रेतःस्था नात्र संशयः ॥

---

* इदमर्धं नास्ति ख. ग पुस्तकयोः।

---

१ क. °था। प्रोक्षितं तु ह°। २ घ. °रेण ह°। ३ घ. विवर्ज°। ४ क. वेदमा°। ५ घ. ङ. य उप°। ६ ख. घ. °शुद्धिनि°। ७ ख. ग. घ. ङ. अक्लिष्टान्नं घृणीकान्नं कृ°। ८ ख. घ. °त्। मा ददात्पातिते चैवमब्रवीद्यो दु°। घ. °त्। माददात्पातिते चैवमब्रह्मण्यो दु°। ९ ख. घ. ङ. °योगं नि°। १० क. °नायैव प°। ११ ग. घ. ङ. °ढङ्गविनयो योगी। १२ क °मेकस्मिन्पार°। १३ क. केताग्नि°।

तस्मादतिथये देयं भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् । ध्यान[1]निष्ठाय दातव्यं सानुक्रोशाय धार्मिकम् ॥ ६२
यतिं वा वालखिल्यान्वा भोजयेच्छ्राद्धकर्मणि । वानप्रस्थोपकुर्वाणः पूजामात्रेण तोषितः ॥ ६३
गृहस्थं भोजयेद्यस्तु विश्वे देवास्तु पूजिताः । वानप्रस्थेन ऋषयो वालखिल्यैः पुरंदरः ॥ ६४
यतीनां पू[2]जने चापि साक्षाद्ब्रह्मा तु पूजितः । आश्रमाः पावनाः पञ्च उपधाभिरनाश्रमाः ॥
चत्वार आश्रमाः पूज्याः श्राद्धे दैवे तथैव च । चतुराश्रमबाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत् ॥ ६६
स तिष्ठेद्वा बुभुक्षुस्तु चतुराश्रमबाह्यतः । अयतिर्मोक्षवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ॥ ६७
वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्वे कार्पटिकास्तथा । निर्घृणान्भिन्नवृत्तांश्च सर्वभक्षान्विवर्जयेत् ॥ ६८
कारुकादीननाचारान्सर्ववेदबहिष्कृतान् । गायनान्देववृत्तांश्च हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥ ६९
*द्विजेष्वपि कृतं नित्यं श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् । एतेषु वर्तते यश्च कृष्णवर्णं स गच्छति ॥
योऽश्नाति सह शूद्रेण सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥[5] ७०

व्यापादनं शक्तिनिबर्हणं कृषिर्वाणिज्यकार्यं पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं वाऽप्यगुरोर्[6]रहो वा कार्यं नैतद्विद्यते ब्राह्मणस्य ॥ ७१

ये तु विप्राः स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा । मिथ्यासंकल्पिनः सर्वे दुर्वृत्ता वा द्विजातयः
मिथ्यातत्त्वविदो वर्ज्यास्तथा दाम्भिकसूचकाः । उपपातकसंयुक्ताः पातकैश्च विशेषतः ॥ ७३
वेदे नियोगदातारो लोभमोहफलार्थिनः । ब्रह्मविक्रयिणश्चैव श्राद्धकर्मणि वर्जिताः ॥ ७४
न नियोगोऽस्ति वेदानां यो नियुङ्क्ते स पापकृत् । भोक्ता वेदफलाद्भ्रश्येद्दाता दानफलात्तथा ॥
भृतोऽध्यापयते यस्तु भृतकाध्यापितस्तु यः । नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्राह्मणः क्रयविक्रयी ॥ ७६
क्रयविक्रयिणौ चैव जीवितार्थं विगर्हितौ । वृत्तिरेषा तु वैश्यस्य ब्राह्मणस्य तु पातकम् ॥ ७७
प्राहुर्वेदान्वेदविदो वेदान्यश्चोपजीवति । उभौ तौ नार्हतः श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च ॥ ७८
वृथा दारांश्च यो गच्छेद्यो यजेत वृथाऽध्वरे । नार्हतस्तावपि श्राद्धं द्विजो यश्चैव नास्तिकः ॥
आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारकम् । नार्हतस्तावपि श्राद्धं पतितौ ब्रह्मराक्षसौ ॥ ८०
स्त्रियो नक्तंपरा येषां परदाररताश्च ये । अर्थकामरताश्चैव न ताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ॥ ८१
वर्णाश्रमाणां धर्मेषु विरुद्धाः श्राद्धकर्मणि । स्तेनश्च सर्वयाजी च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥ ८२
यश्च शूकरवद्भुङ्क्ते यश्च पाणितले द्विजः[10] । न तदश्नन्ति पितरो यश्च वामं[11] समश्नुते ॥ ८३
स्त्रीशूद्राया[12]नुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् । यो दद्याद्रागमोहात्तु[13] न तद्गच्छेत्पितॄन्सदा ॥ ८४
तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं श्राद्धकर्मणि । अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यां शिष्ये पुत्राय नान्यथा ॥ ८५
अनुच्छिष्टं तु दातव्यं अन्नाद्यं वै विशेषतः । पुष्पमूलफलैर्वाऽपि तुष्टिं[14] गच्छन्ति चान्नतः ॥ ८६
याव[15]न्त्यन्नानि पूतानि यावदुष्णं न मुञ्चति । तावदश्नन्ति पितरो यावदश्नन्ति वाग्यताः ॥ ८७
दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन तथा कार्यं नासुरेभ्यो यथा भवेत् ॥ ८८
एतान्येव च सर्वाणि दानादीनि विशेषतः । अन्तर्जान्वविशेषेण तद्वदाचमनं भवेत् ॥ ८९

---

* इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °नित्याय । २ ख. ङ. °जनं वाऽपि । ३ क. कृत्स्नव° । ४ ख. घ. ङ. व्याकर्षणं शक्रनि° । ५ ख. ग. घ. ङ. °णं च कृषिर्वणिज्यं प° । ६ ख. घ. ङ. °रहेतोः का° । ७ क. °था दम्भविसू° । ८ क. °रकः । ना° । ९ ख. ग. ङ. °यो रक्तावरा । १० ग. घ. ङ. द्विजाः । ११ ख. ग. घ. ङ. वायुं । १२ घ. °याप्युपे° । १३ ख. घ. ङ. °तु तन्नग° । १४ ख. घ. ङ. तुष्टा गच्छेयुरन्न° । १५ ख. घ. ङ. °वन्न पूयते चान्नं या° ।

मुण्डाञ्जटिलकाषायाञ्श्राद्धकालेऽपि वर्जयेत् । शिखिभ्यो वा त्रिदण्डिभ्यः श्राद्धं यत्नात्मदापयेत्
ये तु व्रते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा । देवभक्ता महात्मानः पुनीयुर्दर्शनादपि ॥९१
सर्वं योगेश्वरैर्व्याप्तं त्रैलोक्यं वै निरन्तरम् । तस्मात्पश्यन्ति ते सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ ९२
व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सर्वस्यापि च यत्परम् । सदसच्चेति यैर्दृष्टं सदसच्च महात्मनाम् ॥ ९३
सर्वज्ञानानि दृष्टानि मोक्षादीनि महात्मनाम् । तस्मात्तेषु सदा सक्तः प्राप्नोत्यनुपमं शुभम् ॥९४

ऋचो हि यो वेद स वेद वेदान्यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञम् ।
सामानि यो वेद स वेद ब्रह्म यो मानसं वेद स वेद सर्वम् ॥ ९५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे ब्राह्मणपरीक्षणं नाम नवसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७२५९

अथाशीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे दानफलम् ।

बृहस्पतिरुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च । तारणं सर्वभूतानां स्वर्गमार्गं सुखावहम् ॥ १
लोके श्रेष्ठतमं स्वर्ग्यमात्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वं पितॄणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥ २
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् । दिव्याप्सरोभिः संकीर्णमन्नदो लभते फलम् ॥ ३
आच्छादनं तु यो दद्यादहतं श्राद्धकर्मणि । आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपं च लभते सुतम् ॥ ४
उपवीतं तु यो दद्याच्छ्राद्धकालेषु धर्मवित् । पानं च सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य यत्फलम् ॥ ५
कृतं विप्रेषु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् । मधुक्षीरस्रवा धेनुर्दातारमुपतिष्ठति ॥ ६
चक्राविद्धं तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् । धेनुं स लभते दिव्यां पयोदां काम्यदोहिनीम् ॥
पूर्णशय्यां तु यो दद्यात्पुष्पमालाविभूषिताम् । प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
भवनं रत्नसंपूर्णं सशय्यासनभोजनम् । श्राद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे स मोदते ॥ ९
मुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च । वाहनानि च दिव्यानि अयुतान्यर्बुदानि च ॥
सुमहज्ज्वलनरव्यं रत्नकामसमन्वितम् । सूर्यचन्द्रप्रभं दिव्यं विमानं लभतेऽक्षयम् ॥ ११
अप्सरोभिः परिवृतं कामगं तु मनोजवम् । वसते स विमानाग्र्ये स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
*दिव्यैर्गन्धैः प्रसिञ्चन्ति पुष्पवृष्टिभिरेव च । गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्ते वादयन्ति च ॥ १३
कन्या युवतयो मुख्याः सहिताश्चाप्सरोगणैः । सुस्वरैस्ते विबुध्यन्ते सततं हि मनोरमैः ॥ १४
अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च । दन्तिनां च सहस्रेण योगिन्या वसते नरः ॥ १५
दद्यात्पितृभ्यो योगिभ्यो यस्तूज्ज्वलनमम्भासि । अथ निष्कसहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

---

* एतदर्धस्थान इदमर्धं ' दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति पूर्णवृष्टिभिरेव च ' इति ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ घ. यत्नेन दा° । २ क. °नुत्तमं । ३ ख ग. ङ. °र्थिनाम् । जा° । ४ ख. घ. °काशमै° । ५ ख. ङ. शुभम् । घ. फलम् । ६ ख. °म् । तूर्णपूर्णा तु । ग.ङ. °म् । तूलपर्णा तु । घ. °म् । पूर्णपर्णा तु । ७ ख. ग. घ. ङ. °नि प्रयु° । ८ ग. घ. ङ. °वतिमध्यानां स° । ९ क. °रैस्तं वि° । ग. °रैस्तैर्विबु° । १० ख. ग. घ. ङ. °भिष्टावमथो करः ।

जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यद्दानं[1] विशिष्यते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणम् ॥ १७
अहिंसा सर्वदेवेभ्यः पवित्रा सर्वदायिनी । दानं हि जीवितस्याऽऽहुः प्राणिनां[2] परमं बुधाः ॥ १८
लक्षणानि सुवर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत् । रसास्तमुपतिष्ठन्ति भक्ष्याः सौभाग्यमेव च ॥
पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने । पात्रं भवति कामानां रूपस्य च धनस्य च ॥ २०
(* राजतं काञ्चनं वाऽपि दद्याच्छ्राद्धे तु कर्मणि । दत्त्वा तु लभते दाता[3] प्रकामं धर्ममेव च)॥
धेनुं श्राद्धे तु यो दद्याद्गृष्टिं कुम्भोपदोहनीम्[4] । गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥ २२
शिशिरेषु तथा त्वग्निं बहुकाष्ठं तथैव च । + इन्धनानि तु यो दद्याद्द्विजेभ्यः शिशिरागमे ॥ २३
नित्यं जयति सङ्ग्रामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते । सुरभीणि च माल्यानि गन्धवन्ति तथैव च ॥ २४
पूजयित्वा तु पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् । गन्धवाहा[5] महानद्यः सुखानि विविधानि च ॥
दातारमुपतिष्ठन्ति[6] युवत्यश्च मनोरमाः । शयनासनानि रम्याणि भूमयो वाहनानि च ॥ २६
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् । श्राद्धकाले निवेद्यं च दर्शश्राद्ध उपस्थिते ॥ २७
विप्राणां गुणयुक्तानां स्मृतिं मेधां च विन्दति । सर्पिष्पूर्णानि पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ॥
×कुम्भदोहनधेनूनां बह्वीनां च फलं लभेत् । अस्मिंस्तु मोदते लोके स्यन्दनैश्च सुवाहनैः ॥ २९
श्राद्धे यथेप्सितं दत्त्वा पुण्डरीकस्य यत्फलम् । रम्यमावसथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ३०
वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा सौरभमश्नुते । कूपारामतडागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ॥ ३१
दत्त्वैतान्मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकम् । आस्तीर्णशयनं दत्त्वा श्राद्धे रत्नविभूषितम् ॥ ३२
पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गं चाऽऽनन्त्यमश्नुते । राजभिः पूज्यते चापि धनधान्यैश्च वर्धते ॥ ३३
ऊर्णाकौशेयवस्त्राणि तथा प्रवरकम्बलौ । अजिनं काञ्चनं पट्टं प्रवेणीमृगलोमकम् ॥ ३४
दानान्येतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि । प्राप्नोति श्रद्दधानस्तु वाजपेयशतं फलम् ॥ ३५
बह्वयो नार्यः सुरूपास्तु पुत्रा भृत्याश्च किंकराः । वशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिँल्लोके त्वनामयम् ॥
कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलं[10] महतं तथा । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥ ३७
अलक्ष्मीं विनुदत्याशु तमः सूर्योदये यथा । भ्राजते स विमानाग्र्ये नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ॥ ३८
वासो हि सर्वदेवत्यं सर्वदेवैरभिष्टुतम् । वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदास्तपांसि च ॥ ३९
तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः । तानि सर्वाण्यवाप्नोति यज्ञवेदतपांसि च ॥ ४०
नित्यं श्राद्धेषु यो दद्यात्प्रयतस्तत्परायणः । सर्वान्[11]कामानवाप्नोति स्वर्गं राज्यं तथैव च ॥ ४१
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । भक्ष्यान्धानाः करम्भांश्च पिष्टकान्[12]घृतशर्कराः ॥ ४२
कृशरान्मधुपर्कं च पयः पायसमेव च । स्निग्धांश्च पूपान्यो दद्यादग्निष्टोमस्य यत्फलम् ॥ ४३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + इतउत्तरमेतदर्धमाधिकम् 'कायाग्निर्दीप्तिः प्राकाश्ये रूपं सौभाग्यमेव च' इति ख. घ. ङ. पुस्तकेषु । × एतदर्धस्थानेऽयंपाठः ' कुम्भदोदोहधेनूनां वह्नीनां फलमश्नुते ' इति ख. ग. ङ. पुस्तकेषु ।

---

१ ख. घ. ङ. °वित्रं सर्वदायिनाम् । दा° । २ ख. ग. घ. प्राणानां । ३ ख. ग. ङ. °ता प्राकाश्यं धनमे° । ४ क. °हनाम् । गा° । ५ ख. ग. घ. ङ. °निच तथा भू° । ६ क. °द्धेऽप्येता । ७ ख. घ. ङ. °त्वागोरस म । ८ ख. घ. ङ. च । तान्दत्त्वा मो° । ९ ग. घ. ङ. °ते । पर्णकौशयपत्रोर्णौ तथा प्राव° । १० क. लसाहितं । ११ घ. ङ. सर्वका° । १२ ख. घ. ङ. पिटिकाघृ° ।

दधि गव्यमसंसृष्टं भक्ष्यां[1]न्नानाविधांस्तथा । तदन्नं शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ॥ ४४
घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् । गया[2]यां हस्तिनश्चैव दत्त्वा श्राद्धे न शोचति ॥ ४५
ओदनं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च । भक्ष्यांश्च विविधान्दत्त्वा प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४६
शर्कराक्षीरसंयुक्तं पृथुकं नित्यमक्षयम्[3] । स्युश्च संवत्सरं प्रीताः कृशरैर्मसुरेण च ॥ ४७
सक्तुलाजास्तथा पूपाः कुल्माषव्यञ्जनैस्तथा । सर्पिःस्निग्धानि हृद्यानि दध्ना सं[4]क्तूंस्तु भोजयेत् ॥
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्पद्मानि लभते निधिम् ॥ ४८
नवसस्यानि यो दद्याच्छ्राद्धे सत्कृत्य यत्नतः । सर्वभोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवं गतः ॥ ४९
भक्ष्यभोज्यानि चोष्याणि पेयलेह्यवराणि च । सर्वश्रेष्ठानि यो दद्यात्सर्वश्रेष्ठो भवेन्नरः ॥ ५०
वैश्वदेवं च सौम्यं च[5] खाड्गमांसं परं हविः । विषाणं वर्जयेत्खाड्गं असूयां नाशयामहे ॥ ५१
भोजनेऽग्र्यासनं द[6]द्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः । सर्वयज्ञक्रियाणां स फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५२
क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं दद्याच्चान्नं बुभुक्षते । व्यञ्जनं च तथा स्निग्धं भक्त्या सत्कृत्य यत्नतः ॥ ५३
तरुणादित्यसंकाशं विमानं हंसवाहनम् । अन्नदो लभते तिस्रः कँ[7]न्याकोटीस्तथैव च ॥ ५४
अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किंचन । अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥ ५५
जीवदानात्परं दानं न किंचिदिह विद्यते । अ[8]न्नैर्जीवति त्रैलोक्यमन्नस्यैव हि तत्फलम् ॥ ५६
अन्ने लोकाः प्रतिष्ठन्ति लोकदानस्य तत्फलम् । अन्नं प्रजापतिः साक्षात्तेन सर्वमिदं ततम् ॥
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ५७
यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा । क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तो हि मानवः ॥
प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः । देवास्ते संप्रतीक्षन्ते दिव्यातिथ्यैः सहस्रशः ॥ ५९
सर्वाण्येतानि यो दद्यात्पृथिव्यामेकराड्भवेत् । त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥ ६०
दानानि परमो धर्मः सद्भिः सत्कृत्य पूजितः । त्रैलोक्यस्याऽऽधिपत्यं[9] हि दानादेव व्यवस्थितम्
राजा तु लभते राज्यमधनश्चोत्तमं धनम्[11] । क्षीणायुर्लभते चाऽऽयुः पितृभक्तः सदा नरः ॥
यान्कामान्मनसां[10]ऽर्थेत तांस्तस्य पितरो ददुः ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे दानफलं नामाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३२१

अथैकाशीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे तिथिविशेषे श्राद्धफलम् ।

बृहस्पतिरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्माणि पूजितम् । काम्यनैमित्तिकाजस्रं श्राद्धकर्माणि नित्यशः ॥ १

---

१ क. क्ष्या नानाविधास्तं° । २ ख. ग. घ. ङ. छायायां । ३ क. °म् । यश्च संवत्सरं प्रीत्या कृ° । ४ ख. घ. ङ. सत्कृत्य भो° । ५ ग. घ. ङ च खड्ग° । ६ ख. ग. घ. ङ. दत्त्वा अति° । ७ क. घ. कल्पको° । ८ ख. घ. ङ. अन्नाज्जीव° । ९ ख. घ. ङ. °पत्ये हि दानादेव ध्रुवं स्थितः । रा° । १० ख. घ. ङ. सा याचेत्तांस्त° । ११ क. °रो विदुः ।

पुत्रदा[1] धनमूला[2]ः स्युरष्टकास्तिस्र एव च । पूर्वपक्षो वरिष्ठो हि पूर्वा चित्री उदाहृता ॥ २
प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदैविकी[3]। आद्या पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्सदा ॥
(*शाकैरन्या तृतीया स्यादेवं द्रव्यगतो विधिः । अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥४
यद्यन्या च चतुर्थी स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः । तासु श्राद्धं बुधः कुर्यात्सर्वस्वेनापि[4] नित्यशः ॥
परत्रेह[5] च सर्वेषु नित्यमेव सुखीभवेत् । पूजकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ॥ ६
पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः । सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव धेनवः ॥ ७
मा स्म ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाः सुरपूजिताः । मोघस्तस्य भवेल्लोको लब्धं चास्य विनश्यति ॥ ८
देवांस्तु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः । प्रज्ञां[6] पुष्टिं स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ॥ ९
कुर्वाणः पौर्णमास्यां[7] च पूर्वं पूर्णं समश्नुते । प्रतिपद्धनलाभाय लब्धं चास्य न नश्यति ॥ १०
द्वितीयायां तु यः कुर्याद्द्विपदाधिपतिर्भवेत्) । वरार्थिनां तृतीया तु शत्रुघ्नी पापनाशिनी[8] ॥११
चतुर्थ्यां कुरुते श्राद्धं शत्रोश्छिद्राणि पश्यति । पञ्चम्यां वै प्रकुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥
षष्ठ्यां श्राद्धानि कुर्वाणं द्विजास्तं पूजयन्त्युत । कुरुते यस्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः ॥
महासत्रमवाप्नोति गणानामधिपो भवेत् । संपूर्णामृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः ॥ १४
श्राद्धं नवम्यां कुर्वाण ऐश्वर्यं[9] काङ्क्षितां स्त्रियम् । कुर्वन्दशम्यां तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात् ॥
वेदांश्चैवाऽऽप्नुयात्सर्वान्प्रणाशमेनसस्तथा । एकादश्यां परं दानमैश्वर्यं सततं तथा ॥
द्वादश्यां राष्ट्रलाभं[10] तु जयमाहुर्वसूनि च ॥ १६
प्रजां बुद्धिं पशून्मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमाम् । दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ॥ १७
युवानश्च मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत् । शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥ १८
तथा विषमजातानां यमलानां तु सर्वशः । अमावास्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याच्छुचिः सदा ॥
सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गमानन्त्यमश्नुते । ऋतं दद्यादमावास्यां सोममाप्यायनं महत् ॥ २०
एवमाप्यायितः सोमस्त्रीँल्लोँकान्धारयिष्यति । सिद्धचारणगन्धर्वैः स्तूयमानस्तु नित्यशः ॥ २१
स्तवैः पुष्पैर्मनोज्ञैश्च सर्वकामपरिच्छदैः । नृत्यवादित्रगीतैश्च अप्सरोभिः सहस्रशः ॥ २२
उपक्रीडैर्विमानैस्तु पितृभक्तं दृढव्रतम् । स्तुवन्ति देवगन्धर्वाः सिद्धसंघाश्च तं सदा ॥ २३
पितृभक्तस्त्वमावस्यां सर्वान्कामानवाप्नुयात् । प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥ २४
पितृ[11]देवा मघा यस्मात्तस्मात्तास्वक्षयं स्मृतम् । पित्र्यं कुर्वन्ति[12] तस्यां तु विशेषेण विचक्षणाः[13] ॥
तस्मान्मघां वै वाञ्छन्ति पितरो नित्यमेव हि । पितृदैवतभक्ता ये तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे तिथिविशेषे श्राद्धफलवर्णनं नामैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३४७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

१ क. °दारधनमूला अष्ट° । २ ख. ङ । °मूलं स्यू° । ३ क. °श्वदेवकी । ४ घ. °पि शक्तितः । प° । घ. °पि शक्तितः । प° । ५ क. घ. °रः सर्वे° । ६ क. प्रजां । ७ ख. ङ. °मावास्यां सर्वं पू° । ८ ङ. °नाशनी । ९ ग. ङ, °र्यं स्त्रीष्वकाङ्क्षितम् । कु° । १० ख. ग. ङ. राज्यला° । ११ ख. घ. ङ. °तृदैवत्यं म° । १२ ख. ग. घ. ङ. कुर्यात्ततस्तासु वि° । १३ ख. घ. ङ. °णाः । एतस्मान्मघां वा° ।

अथ द्व्यशीतितमोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पे नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलम्।

बृहस्पतिरुवाच—
यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच[1] शिवबिन्दवे[2]। तानि मे शृणु कात्स्न्येन नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥१
श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः। अग्नीनाधाय सापत्यो जायते स गतज्वरः ॥ २
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्येनौजस्विता भवेत्। प्रायशः क्रूरकर्मा तु चाऽऽर्द्रायां श्राद्धमाचरेत्
क्षेत्रभागी भवेत्पुत्री श्राद्धं कुर्वन्पुनर्वसौ। धनधान्यसमाकीर्णः पुत्रपौत्रसमाकुलः ॥ ४
तुष्टिकामः पुनस्तिष्ये श्राद्धं कुर्वीत मानवः। आश्लेषासु पितॄनर्च्य वीरान्पुत्रानवाप्नुयात् ॥ ५
श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघासु श्राद्धमाचरन्[3]। फल्गुनीषु पितॄनर्च्य सौभाग्यं लभते नरः ॥ ६
प्रधानशीलः सापत्य उत्तरासु करोति यः। स सत्सु मुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत्पितॄन् ॥ ७
चित्रायां चैव यः कुर्यात्पश्येद्रूपवतः सुतान्। स्वातिना चैव यः कुर्याद्विद्वाल्लाँभमवाप्नुयात् ॥ ८
पुत्रार्थं तु विशाखासु श्राद्धमीहेत मानवः। अनुराधासु कुर्वाणो नरश्चक्रं प्रवर्तयेत्[4] ॥ ९
आधिपत्यं लभेच्छ्रैष्ठ्यं ज्येष्ठायां सततं तु यः। मूलेनाऽऽरोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महद्यशः ॥
आषाढाभिश्चोत्तराभिर्वीतशोको भवेन्नरः। श्रवणेन[6] तु लोकेषु प्राप्नुयात्परमां[7] गतिम् ॥ ११
राज्यभाग्वै धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनम्। श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन्वेदान्साङ्गानवाप्नुयात् ॥
नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात्। पूर्वे प्रोष्ठपदे कुर्वन्विन्दतेऽजाविकं फलम्[8] ॥ १३
उत्तरास्वनतिक्रम्य विन्देद्गाश्च सहस्रशः। बहुरूपकृतं[9] द्रव्यं विन्देत्कुर्वंस्तु रेवतीम् ॥
अश्वांश्चैवाश्विनीयुक्तो[10] भरण्यामायुरुत्तमम् ॥ १५
इमं श्राद्धविधिं कुर्वञ्शशबिन्दुर्महीमिमाम्। *कृत्स्नां तु लेभे स कृत्स्नां लब्ध्वा च प्रशशंस तम्॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलवर्णनं नाम द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३६२

अथ त्र्यशीतितमोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पे भिन्नकालिकतृप्तिसाधनद्रव्यविशेषगयाश्राद्धादिफल-
ब्राह्मणपरीक्षादिकथनम्।

(+ शंयुरुवाच—
किंचिद्दत्तं पितॄणां तु धिनोति वदतां वर। किं हि स्विच्चिररात्राय किं चाऽऽनन्त्याय कल्प्यते ॥)

* एतदर्धस्थान इदमर्धम्—'कृत्स्नां सलभतोत्कृष्टां लब्ध्वा च प्रशशास ताम् इति' ङ. पुस्तके। + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति।

१ ख. ङ. °च शशवि°। २ ग. शिशिबि°। घ. शयशिबि°। ३ ख. ग. घ. ङ. °न्। फाल्गु°। ४ घ. ङ. °र्तते। आ°। ५ ख. ग. घ. ङ. उत्तरासु आषाढासु वीत°। ६ क. °वणायां सुलो°। ७ घ. °रमं। पदम्। रा°। ८ क. °न्विन्दतेऽजाविलं फलम् न°। ९ ख. घ. ङ. °हुकुप्यकं°। १० ख. ग. घ. ङ. °नीभक्तो।

बृहस्पतिरुवाच—

हवींषि श्राद्धकाले तु यानि श्राद्धविदो विदुः। तानि मे शृणु सर्वाणि फलं चैषां यथाबलम् ॥
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन च। दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन तु पितामहाः ॥ ३
मत्स्यैः प्रीणन्ति द्वौ मासौ त्रीन्मासान्हारिणेन तु। शाशं तु चतुरो मासान्पञ्च प्रीणाति शाकुनम् ॥
वाराहेण तु षण्मासांश्छागलं साप्तमासिकम्। आष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्षतकं भवेत् ॥ ५
रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान्पितामहाः। गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥ ६
कूर्मस्य चैव मांसेन मासानेकादशैव तु। श्राद्धमेवं विजानीयाद्गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥ ७
तथा गव्यसमायुक्तं[2] पायसं मधुसर्पिषा[1]। वध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ८
आनन्त्याय भवेद्युक्तं खाड्मयांसैः पितृक्षये। कृष्णच्छागस्तथा[3] गोधा आनन्त्यायैव कल्प्यते ॥
अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः। तास्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावत्संनिबोधत ॥
अपि नः[4] स्वकुले जायाद्योऽन्नं दद्यात्त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां छायायां कुञ्जरस्य तु ॥
आजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च। एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
* गौरीं वाऽप्युद्वहेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ १२

शंयुरुवाच—

गयादीनां फलं तात प्रब्रूहि मम पृच्छतः। पितॄणां चैव यत्पुण्यं निखिलेन ब्रवीहि मे ॥ १३

बृहस्पतिरुवाच—

(+अब्दमध्ये गयाश्राद्धं यः करोति च मानवः। सर्वान्कामान्स लभते स्वर्गलोके महीयते १४
यदि पुत्रो गयां गच्छेच्छ्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः। कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायं च विन्दति ॥
उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कर्पटीवेषं ग्रामस्यापि प्रदक्षिणम् ॥ १६
ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम्। कृत्वा प्रदक्षिणं गच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ १७
केशश्मश्रुनखादीनां वपनं न प्रशस्यते। अतो न कार्यं वपनं श्राद्धार्थी ना गयासदा(?) ॥ १८
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत गयाश्राद्धे सदा नरः। वित्तशाठ्यं तु कुर्वाणो न तीर्थफलभाग्भवेत् ॥
ब्रह्मकुण्डे प्रभासे च ब्रह्मवेद्यां तथैव च। प्रेतपर्वतमासाद्य श्राद्धं कुर्याद्विधानतः ॥ २०
उत्तरे मानसे चैव यत्र मैनाकसंज्ञकाः। उदीच्यां कनखले चैव दक्षिणे मानसे तथा ॥ २१
स्नात्वा कृत्वा तथा श्राद्धं पितृलोकं समुद्धरेत्। स्वर्गपातालमर्त्येषु नास्ति तीर्थसमं भुवि ॥२२
तेषु श्राद्धं प्रकुर्वीत यदीच्छेत्परमां गतिम्। धर्मारण्यं ततो गच्छेदाद्यं दृष्ट्वा गदाधरम् ॥ २३
मतङ्गे स पुनर्दृष्ट्वा बुद्धा नारायणं तथा। श्राद्धं कृत्वा विधानेन कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥ २४
यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात्। तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्राह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
अमानुषतया विप्रा ब्राह्मणा ये प्रकल्पिताः। तेषु तुष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥ २६
न विचार्यं कुलं शीलं विद्यां च तप एव च। पूजितैस्तैस्तु राजेन्द्र मुक्तिं प्राप्नोति मानवः ॥

* इदमर्धं नास्ति घ. पुस्तके। + अब्दमध्य इत्यारभ्य दद्याद्विचक्षण इत्यन्तग्रन्थः ख. पुस्तके वर्ततेऽत्रैव स्थले गयामाहात्म्यमपि तत्रिचत्वारिंशाध्यायादुपरितनं द्रष्टव्यम्।

१ ख. ग. घ. °षा। वाध्रीण°। २ ग. घ. ङ. °क्तं खड्गमांसं पि°। ३ ख. ग. घ. ङ. °था लोह आ°। ४ ख. ग. घ. ङ. नःसकुले जायाद्यो नोद°।

ततः प्रवर्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्तिबलाबलम् । कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायं च विन्दति ॥
सवर्णा जातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदश्च ये । तेभ्यो भूप गयाकूपे पिण्डा देया विधानतः ॥
तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डदा इति नः श्रुतम् । अज्ञातनामगोत्राणां मन्त्र एष प्रकीर्तितः ॥
पितृवंशे समुत्पन्ना मातृवंशे तथैव च । गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवास्तथा ॥ ३१
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥ ३२
क्रियालोपगता ये च येचान्ये गर्भसंस्थिताः । तेभ्यो दत्तो मया पिण्डो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ३३
आत्मनस्तु महाबुद्धे गयायां तु तिलैर्विना । पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्तथा चान्येऽत्र गोत्रजाः ॥
पुत्रेभ्योऽपि दुहितृभ्य इष्टेभ्योऽपि च सर्वशः । दद्यात्पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान्सुसमाहितः ॥
त्रिदिवं यान्ति ते सर्वे पिण्डदा इति च श्रुतिः । ब्रह्महा च कृतघ्नश्च महापातकिनश्च ये ॥ ३६
ते सर्वे निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् । ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य बालवृद्धगुरुद्रुहः ॥ ३७
नाशमायाति वै पापं गयायामनुयाति यः । यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३८
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु नास्ति तीर्थं गयासमम् । नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गशीलिनः । गयामुपेत्य ये पिण्डान्दास्यन्त्यस्माकमादरात् ॥
मकरे वर्तमाने तु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । प्रेतपक्षे च चैत्रे च दुर्लभं पिण्डपातनम् ॥ ४१
अधिमासे जन्मदिने चास्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥
गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः) ॥ ४२
(*गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च । पितृक्षयाहे ते पुत्र तस्मात्तत्राक्षयं स्मृतम् ॥ ४३
पुनीयादेकविंशं तु गौर्यामुत्पादितः सुतः । मातामहांस्तु षड्भूप इति तस्य फलं स्मृतम् ॥ ४४
फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत । वृषोत्सृष्टा पुनात्येव दशातीतान्दशावरान् ॥ ४५
यत्किंचित्स्पृश्यते तोयैरुत्तीर्णेन जलान्महीम् । वृषोत्सर्गे पितॄणां तु अक्षयं समुदाहृतम्[3] ॥ ४६
यद्यद्धि संस्पृशेत्तोयं लाङ्गूलादिभिरन्ततः । सर्वं तदक्षयं तस्य पितॄणां नात्र संशयः ॥ ४७
शृङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः । मधुकुल्याः पितॄंस्तस्य अक्षयास्ता भवन्ति वै ॥ ४८
(+सहस्रनल्वमात्रेण तडाकेन यथा श्रुतिः । तृप्तिस्तृप्तिः पितॄणां[4] वै तद्वृषस्याधिकोच्यते ॥ ४९
यो ददाति गुडैर्मिश्रांस्तिलान्वै श्राद्धकर्मणि । मधुना मधुमिश्रान्वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥ ५०
बृहस्पतिरुवाच —)
न ब्राह्मणान्परीक्षेत सदा देये तु मानवः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च श्रूयते वै परीक्षणम् ॥ ५१
सर्ववेदव्रतस्नाताः पङ्क्तीनां पावना द्विजाः । ये च भाष्यविदो मुख्या ये च व्याकरणे रताः ५२
अधीयते पुराणं च धर्मशास्त्रं तथैव च । त्रिणाचिकेतपञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥ ५३
ब्रह्मदेयसुतश्चैव[5] छन्दोगो ज्येष्ठसामगः । पुण्येषु येषु तीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः ॥ ५४
मुख्येषु येषु सत्रेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः । ये च सद्योव्रता नित्यं स्वकर्मनिरताश्च ये ॥
अक्रोधनाः शान्तिपरास्तान्वै श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥ ५५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. घ. ङ. °क्षये हि ते । २ ख. तस्याः । ३ ग. ङ. °म् । येन येन स्पृ° । ४ ग. ङ. °मिश्रं वा ।५ ग. घ. ङ. देयासु । ६ क. °थ श्रुताः ।

[+ ये चापि नित्यं दशसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः। *स्वकर्मनिरता नित्यं ताञ्श्राद्धेषु निमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः[2]। श्रद्धया[1] ब्राह्मणा ये तु योगधर्ममनुव्रताः ॥ ५७
धर्माश्रमवरिष्ठास्ते हव्यकव्येषु ते वराः। त्रयोऽपि पूजितास्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ५८
पितृभिः सह लोकाश्च यो ह्येतान्पूजयेन्नरः। पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ५९
प्रथमः सर्वधर्माणां योगधर्मो निगद्यते। अपाङ्क्तेयांस्तु वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ॥ ६०
कितवो मद्यपो यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः। ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनो वणिजस्तथा ॥ ६१
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। समुद्रयायी दुश्चर्मा तैलिकः[3] कूटकारकः ॥ ६२
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे। अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पैर्यश्चोपजीवति ॥ ६३
सूचकः पर्वकारी च यस्तु मित्रेषु द्रुह्यति। गणयाचनकश्चैव नास्तिको वेदवर्जितः ॥ ६४
उन्मत्तः[4] षण्डकशठौ[5] भ्रूणहा गुरुतल्पगः। भिषक्जीवः प्रैषणिकः परस्त्रीं यश्च गच्छति ॥ ६५
विक्रीणाति च यो ब्रह्म व्रतानि च तपांसि च। नष्टं स्यान्नास्तिके दत्तं कृतघ्ने चैव शंसके ॥ ६६
यच्च वाणिजके चैव नेह नामुत्र तद्भवेत्। निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥ ६७
तथा वाणिजके चैव कारुके धर्मवर्जिते। निन्दन्क्रीणाति पण्यानि विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥] ६८
अनृतस्य समावासो न वणिक्श्राद्धमर्हति। भस्मनीव हुतं हव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ॥ ६९
षष्टिं काणः शतं पण्डः श्वित्री यावत्प्रपश्यति। पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ ७०
भ्रश्यते सत्फलात्तस्माद्दाता यस्य तु बालिशः। यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ॥
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते यच्च दद्यात्तिरस्कृतम्। सर्वं तदसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ ७२
श्वानश्च यातुधानाश्च नावेक्षेरन्कथंचन। तस्मात्परिवृतिं[6] दद्यात्तिलैश्चान्ववकीरयन् ॥ ७३
राक्षसानां तिलाः प्रोक्ताः[7] शुनां परिवृतिस्तथा। दर्शनात्सूकरो हन्ति पक्षपातेन[8] कुक्कुटः ॥ ७४
रजस्वलानुस्पर्शेन क्रुद्धो यश्च प्रयच्छति। यस्य मित्रप्रदेयानि श्राद्धानि च हवींषि च ॥
न प्रीणाति पितॄन्देवान्स्वर्गं न च स गच्छति ॥ ७५
नदीतीरेषु रम्येषु सरित्सु च सरस्सु च। विविक्तेषु च प्रीयन्ते दत्तेनेह पितामहाः ॥ ७६
न चाश्रु पातयेज्जातु[9] न युक्तो वाचमीरयेत्। न च कुर्वीत भुञ्जानो ह्यन्योन्यं मत्सरं तदा[10] ॥
अपसव्ये कृते तेन विधिवद्दर्भपाणिना। पित्र्यमानिधनं कार्यमेवं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ७८
अनुमत्याऽऽदितो[11] विप्रानग्नौ[12] कुर्याद्यथाविधि। पितॄणां निर्वपेद्भूमौ सूर्पे वा दर्भसंस्तरे ॥ ७९
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणैः[13]। कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं न विलङ्घयेत् ॥ ८०
एवमेते महात्मानो महायोगा महौजसः। सदा वै पितरः पूज्या[14] द्रष्टारो देशकालयोः ॥ ८१
पितृभक्तिरतो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम्। ध्यानेन मोक्षं गच्छन्ति हित्वा कर्म शुभाशुभम् ॥
यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य मोहयित्वा जगत्तदा। गुहायां निहतं योगं कश्यपेन महात्मना ॥ ८३

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । * इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ क. श्रद्धेया । घ. ङ. श्राद्धेया २ घ. °था । अङ्गार° । ३ ग. घ. ङ. शिल्पं यश्चो° । ४ ग. ङ. °त्तः पण्ड° । ५ ख. षण्डः। घ. शण्ठः । ख. घ. कार्याः । ६ ख. ग. घ. ङ. °वृतं तथा । ७ क. ख. घ. °नाच्छूक° । ८ ग. ङ. °क्षवाते° । ९ ख °तु नायुक्तां वा° । १० ख. सदा । ११ ख. घ. ङ. °नुमान्याऽऽदि° । १२ ख. °मौ सर्षपान्दर्भ° । १३ घ. °णः । पितृपक्षे । १४ घ. ङ. पूज्याः स्रष्टा° ।

(श्राद्धकल्पः)

अमृतं गुह्यमुद्धृत्य योगं योगविदांवर । प्रोक्तं सनत्कुमारेण महान्तं धर्मशाश्वतम् ॥ ८४
देवानां परमं गुह्यमृषीणां च परायणम् । पितृभक्त्या प्रयत्नेन पितृभक्तैश्च नित्यशः ॥ ८५
तं च योगं समासेन पितृभक्तस्तु कृत्स्नशः । प्रयत्नात्प्राप्नुयात्तत्र सर्वमेव न संशयः ॥ ८६
यस्मै श्राद्धानि देयानि यच्च दत्तं महाफलम् । येषु वाऽप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥
येषु च स्वर्गमाप्नोति तत्ते प्रोक्तं ससंग्रहम् ॥ ८७

बृहस्पतिरुवाच—

श्रुत्वैवं श्राद्धकल्पं तु योऽसूयां कुरुते नरः । स मज्जेन्नरके घोरे नास्तिकस्तमसाऽऽवृतः ॥ ८८
महारोगावसायस्तु स यः संयतमानसः । वेदाश्रमान्मुक्तचित्तः कुम्भीकानधिगच्छति ॥
जिह्वाछेदं स्तेनमेत्य प्राप्नुयुस्तेन चैव ह ॥ ८९

सीदन्ति ते सागरे लोष्टभूता योगद्विषः स्थास्यन्ते यावदुर्वी ॥
तस्माच्छ्राद्धे धर्म उद्दिष्ट एष नित्यं कार्यः श्रद्दधानेन पुंसा ॥ ९०

परिवादो न कर्तव्यो योगिनां च विशेषतः । परिवादात्कृमिर्भूत्वा तत्रैव परिवर्तते ॥ ९१
योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनां मोक्षकारणम् । स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोता यश्च न संशयः ॥ ९२
आवृतं तमसा सर्वं नरकं घोरदर्शनम् । योगीश्वरपरीवादान्निश्चयं याति मानवः ॥ ९३
योगेश्वराणामाक्रोशं शृणुयाद्यो यतात्मनाम् । स हि कालं चिरं मज्जेत्कुम्भीपाके न संशयः ॥
मनसा कर्मणा वाचा द्वेषं योगिषु वर्जयेत् । प्रेत्याँन्यं तत्फलं भुङ्क्ते इह चैव न संशयः ॥ ९५

न पारगो विन्दति पारमात्मनस्त्रिलोकमध्ये चरति स्वकर्मभिः ।
ऋचो यजुः साम तदङ्गपारगो विकारमेवं ह्यनवाप्य सीदति ॥ ९६
विकारपारः प्रकृतेश्च पारगस्त्रयीगुणानां त्रिगुणान्तपारगः ।
तत्त्वं चतुर्विंशतियोगपारगः स पारगो यस्त्वयनान्तपारगः ॥ ९७
कृत्स्नं यथा तत्त्वविसर्गमात्मनस्तथैव भूयः प्रलयं सदाऽऽत्मनः ।
प्रत्याहरेद्योगबलेन योगवित्स सर्वपारक्रमयानगोचरः ॥ ९८

वेदस्य वेदिता यो वै वेद्यं विन्दति योगवित् । तं वै वेदविदं प्राहुस्तं प्राहुर्वेदपारगम् ॥ ९९
वेद्यं च वेदितव्यं च विदित्वा वै यथाविधि । एवं वेदविदं प्राहुस्ततोऽन्ये वेदचिन्तकाः ॥
यज्ञान्वेदांस्तथा कामाञ्ज्ञानानि विविधानि च । प्राप्नोत्यायुः प्रजाश्चैव पितृभक्तो धनानि च ॥
श्राद्धे यः श्राद्धकल्पं वै यस्त्विमं नियतं पठेत् । सर्वाण्येतान्यवाप्नोति तीर्थे दानफलानि च ॥
स पङ्क्तिपावनश्चैव द्विजानामग्रभुग्भवेत् । अध्याप्य वा द्विजान्सर्वान्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १०३
यश्चैव शृणुयान्नित्यमानन्त्यं स्वर्गमश्नुते । अनसूयो जितक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ॥ १०४
तीर्थानां च फलं कृत्स्नं दानादीनां तथैव च । मोक्षोपायो ह्ययं श्रेष्ठः स्वर्गोपायो ह्ययं परः ॥
इह चापि परा तुष्टिस्तस्मात्कुर्वीत यत्नतः ॥ १०५

---

१ ग. ङ. °वरः । प्रो° । २ क. महत्तद्धर्मं° । ३ ख. °ति । स्तेनसत्याजिह्वाछेदं प्रा° । घ. °ति । स्तेनमेत्य जिह्वाछेदं प्रा° । ङ. °ति । स्तेनासत्याजिह्वाछेदं प्रा° । ४ घ. °रिकीर्त्यते । ५ ग. ङ. °कारिण° । ६ ख. °परावादी निःसर्गे या° । घ. ङ. °परिवादी निःसर्गे या° । ७ ग. घ. ङ. °त्यानन्तफ° । ८ क. रगं स । ९ ख. ग. घ. ङ. °थास्थितम् । ए° ।

इमं विधिं यो हि पठेदतन्द्रितः समाहितः संसदि पर्वसंधिषु।
अपत्यभाग्भवति परेण तेजसा दिवौकसां स व्रजते सलोकताम्॥ १०६
येन प्रोक्तस्त्वयं कल्पो नमस्तस्मै स्वयंभुवे। महायोगेश्वरेभ्यश्च सदा च प्रणतो ह्यहम्॥ १०७
इत्येते पितरस्तात देवानामपि देवताः। सप्तस्वेतेषु ते नित्यं स्थानेषु पितरोऽव्ययाः[1]॥ १०८
प्रजापतिसुता ह्येते सर्वे चैव महात्मनः[2]। आद्यो गणस्तु योगानां स नित्यो योगवर्धनः॥ १०९
द्वितीयो देवतानां तु तृतीयो देवताऽरिणाम्। शेषास्तु वर्णिनां ज्ञेया इति सर्वे प्रकीर्तिताः[3]॥
देवास्त्वेतान्यजन्ते वै सर्वेष्वेतेष्ववास्थिताः। आश्रमास्तु यजन्त्येतांश्चत्वारस्तु यथाक्रमम् १११
वर्णाश्चापि यजन्त्येतांश्चत्वारस्तु यथाविधि। तथा संकरजाताश्च म्लेच्छाश्चैव यजन्ति वै ११२
पितॄंश्च यो यजेद्भक्त्या पितरः पूजयन्ति तम्। पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः॥
पुष्टिं प्रजाश्च स्वर्गं च प्रयच्छन्ति पितामहाः॥ ११३
देवकार्यादपि सूनोः पितृकार्यं विशिष्यते। देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्वयम्॥ ११४
न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितॄणां[4] चैव परा गतिः। तपसा विप्रकृष्टेन दृश्यते मांसचक्षुषा॥ ११५
सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितम्। पावनं ह्युत्तमं प्रोक्तं देवानां पितृभिः सह॥ ११६
येषां दास्यन्ति पिण्डांस्त्रीन्बान्धवा नामगोत्रतः। भूमौ कुशोत्तरायां च अपसव्यविधानतः॥ ११७
सर्वत्र वर्तमानांस्ते पिण्डाः प्रीणन्ति वै पितॄन्। यदाहारो भवेज्जन्तुराहारः सोऽस्य जायते ११८
यथा गोष्ठे प्रनष्टां वै वत्सो विन्दति मातरम्। तथा तं नयते मन्त्रो जन्तुर्यत्रावतिष्ठते॥ ११९
नाम गोत्रं च मन्त्रश्च दत्तमन्नं नयन्ति तम्। अपि योनिशतं प्राप्तांस्तृप्तिस्ताननुगच्छति॥ १२०
एवमेषा स्थिता संस्था ब्रह्मणा परमेष्ठिना। पितॄणामादिसर्गस्तु लोकानामक्षयार्थिनाम्॥ १२१
इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः। दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ताश्चैव मयाऽनघाः[5]॥ १२२
लोका दुहितरश्चैव दौहित्राश्च सुतास्तथा। दानानि सह शौचेन तीर्थानि च फलानि च १२३
अक्षयत्वं द्विजाश्चैव यायावरविधिस्तथा। प्रोक्तं सर्वं यथान्यायं[6] यथा ब्रह्माऽब्रवीत्पुरा॥ १२४

बृहस्पतिरुवाच—

इत्येतदङ्गिराः प्राह ऋषीणां शृण्वतां तदा। पृष्टस्तु संशयं सर्वं पितॄणां प्राह संसदि॥ १२५
सत्रे वै वितते पूर्वं तदा वर्षसहस्रिके। यस्मिन्गृहपतिर्ह्यासीद्ब्रह्मा वै देवता प्रभुः॥ १२६
संवत्सरशतान्पञ्च[7] तत्रोपेता इति श्रुतिः। श्लोकाश्चात्र पुरा गीता ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः॥ १२७
दीक्षितस्य तदा सत्रे ब्रह्मणः परमात्मनः। तत्रैव जातमत्युग्रं पितॄणामक्षयार्थिनाम्॥
लोकानां च हितार्थाय ब्रह्मणा परमेष्ठिना॥ १२८

सूत उवाच—

एवं बृहस्पतिः पूर्वं पृष्टः पुत्रेण धीमता। प्रोवाच पितृवंशं तु यत्तद्वै समुदाहृतम्॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वरुणस्य निबोधत॥ १२९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७४९१

---

१ ख. घ. ङ. °व्ययाः। प्र°। २ ख. घ. ङ. °वैषां तु महात्मनाम्। आ°। ३ घ. स्मृतम्। ४ ख. ग. ङ. न। ५ घ. °नघ। लो°। ६ घ. °थाज्ञानं य°। ७ क. ख. °तान्यं च।

अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पे वरुणवंशवर्णनम्।

ऋषयश्चैवमुक्तास्तु परं हर्षमुपागताः। परं शुश्रूषवो भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम्॥ १

ऋषय ऊचुः—

वंशानामानुपूर्व्येण राज्ञां चामिततेजसाम्। स्थितिं चैषां प्रभावं च ब्रूहि नः परिपृच्छताम्॥ २
एवमुक्तस्ततः सूतस्तथाऽसौ लोमहर्षणः। शुश्रूषामुत्तराख्याने ऋषीणां वाक्यकोविदः॥ ३
आख्यानकुशलो भूयः परं वाक्यमुवाच ह।

सूत उवाच—

ब्रुवतो मे निबोधस्व ऋषिराह यथा मम॥ ४
वंशानामानुपूर्व्येण राज्ञां चामिततेजसाम्। स्थितिं चैषां प्रभावं च ब्रुवतो मे निबोधत॥ ५
वरुणस्य पत्नी सामुद्री शुनादेवीत्युदाहृता। तस्याः पुत्रौ कलिर्वैद्यः सुता च सुरसुन्दरी ६
कलिपुत्रौ महावीर्यौ जयश्च विजयश्च ह। वैद्यपुत्रौ घृणिश्चैव मुनिश्चैव महाबलौ॥ ७
प्रजानामत्तुकामानामन्योन्यस्य प्रभक्षिणौ। भक्षयित्वा तावन्योन्यं विनाशं समवापतुः॥ ८
कलिः सुरायां संजज्ञे तस्य पुत्रो मदः स्मृतः। त्वाष्ट्री हिंसा कलेर्भार्या ज्येष्ठा या निकृतिः स्मृता
असूतान्यान्कलेः पुत्रांश्चतुरः पुरुषादकान्। नाकं विघ्नं च विख्यातं सद्रमं विधमं तथा॥ १०
अशिरस्कस्तयोर्विघ्नो नाकश्चैवाशरीरवान्। सद्रमश्चैकहस्तोऽभूद्विधमश्चैकपात्स्मृतः॥ ११
सद्रमस्य तथा पत्नी तामसी पूतना स्मृता। रेवती विधमस्यापि तयोः पुत्राः सहस्रशः॥ १२
नाकस्य शकुनिः पत्नी विघ्नस्य च अयोमुखी। राक्षसास्तु महाशीर्षाः संध्याद्वयविचारिणः॥१३
रेवतीपूतनापुत्रा नैर्ऋता नामतः स्मृताः। ग्रहास्ते राक्षसाः सर्वे बालानां तु विशेषतः॥
स्कन्दस्तेषामधिपतिर्ब्रह्मणोऽनुमते प्रभुः॥ १४
बृहस्पतेर्या भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी। योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता चरते सदा॥ १५
प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य तु। विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः॥
त्वष्टा विराजो रूपाणां धर्मपौत्र उदारधीः। कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वास्तुकृत्॥१७
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह। मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः॥ १८
प्रैहादी विश्रुता तस्य त्वष्टुः पत्नी विरोचना। विरोचनस्य भगिनी माता त्रिशिरसस्तु सा॥१९
देवाचार्यस्य महतो विश्वकर्माऽस्य धीमतः। विश्वकर्मात्मजश्चैव विश्वकर्मा मयः स्मृतः॥ २०
सुरेणुरिति विख्याता स्वसा तस्य यवीयसी। त्वाष्ट्री सा सवितुर्भार्या पुनः संज्ञेति विश्रुता॥
असूत तपसा सा तु मनुं ज्येष्ठं विवस्वतः। यमौ पुनरसूतासौ यमं च यमुनां च ह॥ २२
सा तु गत्वा कुरून्देवी वडवारूपधारिणी। सवितुश्चाश्वरूपस्य नासिकाभ्यां तु तौ स्मृतौ॥
असूत सा महाभागा त्वन्तरीक्षेऽश्विनौ किल। नासत्यं चैव दस्रं च मार्तण्डस्याऽऽत्मजावुभौ

ऋषय ऊचुः—

कस्मान्मार्तण्ड इत्येष विवस्वानुच्यते बुधैः। किमर्थं साऽश्वरूपा वै नासिकाभ्यामसूयत॥
एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्त्वं विब्रूहि पृच्छताम्॥ २५

१ ङ. शुभादे°। २ ख. ग. घ. ङ. °हावीर्याः सं°। ३ ङ. प्राह्लादी।

सूत उवाच—

चिरोत्पन्नमतिर्भिन्नमण्डं त्वष्ट्रा विदारितम्। दृष्ट्वा गर्भवधाद्भीतः कश्यपो दुःखितोऽभवत्॥
अण्डे द्विधाकृते त्वण्डं दृष्ट्वा त्वष्टारमब्रवीत्। नैतदण्डं भवान्नूनं मार्तण्डस्त्वं भवानघ॥ २७
न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहात्पिताऽब्रवीत्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नामान्वर्थमुदाहरत्॥ २८
यन्मार्तण्डो भवेत्युक्तः[1] पित्राऽण्डे वै द्विधा कृते। तस्माद्विवस्वान्मार्तण्डः पुराणज्ञैर्विभाष्यते २९
ततः प्रजाः प्रवक्ष्यामि मार्तण्डस्य विवस्वतः। विजज्ञे सवितुः[2] संज्ञाभार्यायां तु त्रयं पुरा॥ ३०
[3]मनुर्यवीयान्सावर्णिः संज्ञायां च तथाऽश्विनौ। शनैश्चरश्च सप्तैते मार्तण्डस्याऽऽत्मजाः स्मृताः॥
विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यां महायशाः। तस्य भार्याऽभवत्त्वाष्ट्री महादेवी विवस्वतः॥
सुरेणुरिति विख्याता पुनः संज्ञेति विश्रुता॥ ३२
सा तु भार्या भगवतो मार्तण्डस्यातितेजसः। नातुष्यद्भर्तृरूपेण रूपयौवनशालिनी॥ ३३
आदित्यस्य हि तद्रूपं मार्तण्डस्य हि तेजसा। गात्रेषु प्रतिरुद्धं वै नातिकान्तमिवाभवत्॥ ३४
न खल्वयं मृतो ह्यण्डे इति स्नेहात्तमब्रवीत्। अज्ञानः कश्यपः स्नेहान्मार्तण्ड इति चोच्यते॥
तेजस्त्वभ्यधिकं तस्य नित्यमेव विवस्वतः। येनापि तापयामास त्रीँल्लोकान्कश्यपात्मजः॥ ३५
त्रीण्यपत्यानि संज्ञायां जनयामास वै रविः। द्वौ सुतौ तु महावीर्यौ कन्यां कालिन्दिमेव च॥
मनुर्विवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः। ततो यमो यमी चैव यमजौ संबभूवतुः॥ ३८
शातवर्णं तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः। असहन्ती स्वकां छायां सवर्णां निर्ममे पुनः॥ ३९
महीमयी तु सा नारी तस्याश्छायासमुद्गता। प्राञ्जलिः प्रयता भूत्वा पुनः संज्ञामभाषत॥ ४०
वदस्व किं मया कार्यं सा संज्ञा तामथाब्रवीत्। अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः॥
त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विशङ्कया। इमौ च बालकौ मह्यं कन्या च वरवर्णिनी॥ ४२
भर्त्रे वै नैवमाख्येयमिदं भगवते त्वया। एवमुक्ताऽब्रवीत्संज्ञां संज्ञा[4] या पार्थिवी तु सा॥ ४३
आकेशग्रहणाद्देवि आशयं नैव कर्हिचित्। आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि स्वमालयम्॥
समाधाय च तां संज्ञा तथेत्युक्ता तया च सा। त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी॥ ४५
पिता तामागतां दृष्ट्वा क्रुद्धः संज्ञामथाब्रवीत्। भर्तुः समीपं गच्छ त्वं मा जुगुप्स दिवाकरम्॥
सैवमुक्ता तदा पित्रा नियुक्ता च पुनः पुनः। वर्षाणां तु सहस्रं वै वसति स्म पितुर्गृहे॥ ४७
भर्तुः समीपं गच्छ त्वं नियुक्ता च पुनः पुनः। अगमद्वडवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमानिन्दिता॥
उत्तरान्सा कुरून्गत्वा तृणान्यथ चचार सा॥ ४८
द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्त्य ताम्। आदित्यो जनयामास पुत्रावादित्यवर्चसौ॥
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यौ सादृश्येन तु तौ [5]प्रभुः। श्रुतश्रवं तु धर्मज्ञं श्रुतकर्माणमेव च॥ ५०
श्रुतश्रवा मनुः सोऽपि सावर्णिर्वै[7] भविष्यति। श्रुतकर्मा तु विज्ञेयो ग्रहो वै यः शनैश्चरः॥ ५१
मनुरेवाभवत्स वै सार्वर्ण[6] इति बुध्यते। संज्ञा तु पार्थिवी सा वै स्वस्य पुत्रस्य वै तदा॥ ५२

---

१ ख. घ. ङ. °त्युक्तस्त्वण्डात्सोण्डो द्विधा कृतः। त°। २ ख. घ. ङ. °वितुर्भार्या संज्ञाऽपत्यांस्तु त्रीन्पुरा। ३ ख. घ. ङ. मनुं यवीयसं चैव सावर्णिं च ंत। ४ क. °ज्ञायाः पा°। ५ क. प्रभू। ६ क. ग. °वर्ग्य इ°। ७ ख. घ. ङ. °ति चोच्यते।

(श्राद्धकल्पः)

चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै। मनुस्तच्चाक्षमत्सर्वं यमस्तद्वै न चाक्षमत् ॥ ५२
बहुशो यस्य मानस्तु (अवमानितश्च बहुशः)सापत्न्याददतिदुःखितः।
तां वै रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥ ५३
पदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः। सा शशाप ततः क्रोधात्सवर्णा जननी यमम् ॥ ५४
पदा तर्जयसे यस्मात्पितृभार्यां यशस्विनीम्। तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥ ५५
यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः। मनुना सह धर्मात्मा पितुः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५६
भृशं शापभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यैर्विनिर्जितः। बाल्याद्वा यदि वा मोहान्मां भवांस्त्रातुमर्हति ॥
शप्तोऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतां वर। तव प्रसादो नस्त्रातु ह्येतस्मान्महतो भयात् ॥ ५८
विवस्वानेवमुक्तस्तु यमं प्रोवाच वै प्रभुः। असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ ५९
येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम्। न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ॥ ६०
क्रिमयो मांसमादाय यास्यन्ति तु महीं तव। ततः पादं महाप्राज्ञ पुनः संप्राप्स्यसे सुखम् ॥ ६१
कृतमेवं वचः सत्यं मातुस्तव भविष्यति। शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ ६२
आदित्यस्त्वब्रवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै। तुल्येष्वप्यधिकः स्नेह एकस्मिन्क्रियते त्वया ॥ ६३
सा तत्परिहरन्ती वै नाऽऽचचक्षे विवस्वतः। आत्मना स समाधाय योगं तथ्यमपश्यत ॥ ६४
तां शप्तुकामो भगवान्नाशाय कुपितः प्रभुः। सा तत्सर्वं यथातत्त्वमाचचक्षे विवस्वतः ॥ ६५
विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्ययात्। त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥
निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै शनैः। तवातितेजसा युक्तमिदं रूपं न शोभते ॥ ६७
असहन्ती तु तत्संज्ञा वने चरति शाड्वले। द्रक्ष्यते तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ॥
श्लाघ्यां यौवनसंपन्नां योगमास्थाय गोपते। अनुकूलं भवेदेवं यदि स्यात्समयो मतः ॥ ६९
रूपं निवर्तयेऽयं ते आद्यं श्रेष्ठमरिंदम। रूपं विवस्वतस्त्वासीत्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ७०
तेनासौ व्रीडितो देवो रूपेण तु दिवस्पतिः। तस्मात्त्वष्टा स चक्रं तु बहु मेने महातपाः ॥ ७१
अनुज्ञातस्ततस्त्वष्टा रूपनिवर्तनाय तु। ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः ॥ ७२
भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास तस्य वै। तत्तु निर्भासितं तेजस्तेजसाऽपहृतेन तु ॥ ७३
कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमशुभं शुशुभे ततः। ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां तथा ॥ ७४
अदृश्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च। अश्वरूपेण मार्तण्डस्तां मुखे समभावयत् ॥ ७५
मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया। सा तन्निरधमच्छुक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः ॥ ७६
देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ। नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥ ७७
मार्तण्डस्य सुतावेतावष्टमस्य प्रजापतेः। तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः ॥ ७८
सा तं दृष्ट्वा तदा भार्या तुतोष च मुमोह च। यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः ॥ ७९
धर्मेण रञ्जयामास धर्मराजस्ततस्तु सः। सोऽलभत्कर्मणा तेन शुभेन परमद्युतिः ॥ ८०
पितॄणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च। मनुः प्रजापतिस्त्वेवं सावर्णः स महायशाः ॥ ८१
भाव्यसौ नागते तस्मिन्मनुः सावर्णिकेऽन्तरे। मेरुपृष्ठे सुरम्ये वै अद्यापि चरते प्रभुः ॥ ८२

---

१ क. ग. शाद्वले। २ ग. घ. ङ. °मयं मतम्। रू°। ३ ख. ग. °निर्वर्त°। ४ ख. ग. घ. ङ. °रः स तां द°। ५ ख. ग. घ. ङ. भार्या। ६ ग. °जस्तुत°। ७ ख. घ. ङ. भाव्यः सोऽना°। ८ ख. घ. ङ. °ष्ठे तपो घोरमद्या°।

भ्राता शनैश्चरस्तत्र ग्रहत्वं स तु लब्धवान्। त्वष्टां[1] तु तेन रूपेण विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥
महाप्रतिहतं युद्धे दानवप्रतिवा[2]रणे ॥ ८३
यवीयसी तयोर्या तु यमुना च यशस्विनी । अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ ८४
यस्तु ज्येष्ठो महातेजाः सर्गो यस्य तु सांप्रतम् । विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥८५
इदं तु जन्म देवानां शृणुयाद्वा पठेत वा । वैवस्वतस्य पुत्राणां सप्तानां तु महौजसाम् ॥
आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतोत्पत्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—७५५७

अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषे दैवतैः सह । वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशत् ॥ १
तस्य वैवस्वतो वक्ष्ये सांप्रतस्य महात्मनः । आनुपूर्व्येण वै विप्राः कीर्त्यमानं निबोधत ॥ २
मनोर्वैवस्वतस्येह सर्गमादाय सांप्रतम् । मनोः प्रथमजस्याऽऽसन्नव पुत्रास्तु तत्समाः ॥ ३
इ[3]क्ष्वाकुर्नहुषश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागोऽरिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥ ४
ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तु[4] निबोधत । स्रष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्तत ॥ ५
अथाकरोत्पुत्रकामः परामिष्टिं प्रजापतिः । मित्राव[5]रुणयोरंशे मनुराहुतिमावपत् ॥ ६
तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंनहना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७
तामिलेत्यथ होवाच मनुर्दण्डधरः स्मृतः । अनुगच्छामि भद्रं ते तमिला प्रत्युवाच ह ॥ ८
धर्मयुक्तमिदं वाच्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ॥ ९
तयोः सकाशं यास्यामि मा[6]नो धर्मो हतोऽवधीत् । सैवमुक्त्वा पुनर्देवी तयोरन्तिकमागमत् ॥ १०
गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाँम्[7] ॥
मनुनैवाहमुक्ताऽस्मि अनुगच्छस्व मामिति । तथा तु वदतीं साध्वीमिडामाश्रित्य तावुभौ ॥ १२
देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमूचतुः । अनेन तव धर्मज्ञे प्रश्रयेण दमेन च ॥ १३
सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि । आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्या प्रयास्यसि ॥
सुद्युम्न इति विख्यातिस्त्रिषु लोकेषु पूजितः । जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्धनः ॥ १५
मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभाव[8]मगमत्प्रभुः । सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥ १६
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्राद्बुधाच्चास्या ऐलो जज्ञे पुरूरवाः ॥ १७
बुधात्सा जनयित्वा तु सुद्युम्नं पुनरागता । सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १८

---

१ क. °ष्टा तु ते° । २ ख. ग. घ. ङ. °रणम् । य° । ३ ख. नं भगश्चै° । ४ ग. ङ. °स्तु प्रवो° । ५ ख. घ. °संहनना । ६ ख. ङ. मनो । ७ क. ग. च । ८ ख. घ. ङ. °भागमगमत्पुनः सा ।

उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वस्तथैव च। उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमम्॥
दिक्पूर्वा तस्य राजर्षेर्गयस्य तु गया पुरी॥ १९
प्रविष्टे मनौ तस्मिन्प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरः। दशधा तद्दधत्क्षेत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम्॥ २०
इक्ष्वाकुरेव दायादानन्यान्दश समाप्नुयात्। कन्याभावात्तु सुद्युम्नो नैनं भागमवाप्नुयात्॥ २१
वशिष्ठवचनाच्चाऽऽसीत्प्रतिष्ठा[3] नो महाद्युतिः। प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य महात्मनः॥ २२
तत्पुरूरवसे प्रादाद्राष्ट्रं प्राप्य महायशाः। मानवेभ्यो महाभागा स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति॥
मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्पुनः॥ २३
एतच्छ्रुत्वा तु ऋषयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम्। मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्कथम्॥ २४

सूत उवाच—

प्रोवाच वचनं देवी प्रियहेतोः प्रियं प्रिया। समे ममाऽऽश्रमे देव यः पुमान्संप्रवेक्ष्यति॥
भविष्यति ध्रुवं नारी सा तुल्याप्सरसां शुभा॥ २५
तत्र सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पशवश्च ये। स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्यप्सरसो यथा॥ २६
उमावनं प्रविष्टस्तु स राजा मृगयां गतः। पिशाचैः सह भूतैस्तु रुद्रैः स्त्रीभावमास्थिते॥ २७
तस्मात्स राजा सुद्युम्नः स्त्रीभावं लब्धवान्पुनः। महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात्॥ २८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनोः सृष्टिकथनं नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०६५

अथ षडशीतितमोऽध्यायः।

तत्र वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्छनाकथनम्।

सूत उवाच—

निसर्गं मनुपुत्राणां विस्तरेण निबोधत। पृषध्रो हिंसयित्वा तु गुरोः* गावमभक्षयत्॥ १
शापाच्छूद्रत्वमापन्नश्च्यवनस्य महात्मनः। करूषस्य तु कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः॥ २
सहस्रं क्षत्रियगणविक्रान्तः संबभूव ह। नाभागोऽरिष्टपुत्रस्तु विद्वानासीद्भलन्दनः॥ ३
भलन्दनस्य पुत्रोऽभूत्प्रांशुर्नाम महाबलः। प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः॥ ४
प्रजानेरभवत्पुत्रः खनित्रो नाम वीर्यवान्। तस्य पुत्रोऽभवच्छ्रीमान्क्षुपो नाम महायशाः॥ ५
क्षुपस्य विंशः पुत्रस्तु प्रतिमानं बभूव ह। विंशपुत्रस्तु कल्याणो विविंशो नाम धार्मिकः॥ ६
विविंशपुत्रो धर्मात्मा खनिनेत्रः प्रतापवान्। करन्धमस्तस्य पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्॥ ७
करन्धमसुतश्चापि आविक्षिन्नाम वीर्यवान्। आविक्षितो व्यतिक्रामत्पितरं गुणवत्तया॥ ८
मरुत्तो नाम धर्मात्मा चक्रवर्तिसमो नृपः। संवर्तेन दिवं नीतः ससुहृत्सह बान्धवैः॥ ९

---

* अत्राऽऽर्षत्वादाकारैकादेशाभावः।

---

१ ख. घ. ङ. वितता। २ क. दिक्षु वा° । ग. ङ. दिक्पूर्वा तु च रा°। ३ घ. ङ. °ष्ठाने म°। ४ ख. ग. घ. ङ. °द्राज्यं प्रा°। ५ ख. ग. घ. भागस्त्री°। ६ क. ग. घ. °तः। सहपिशाचैर्भू°। ७ क. °रुद्रैः स्त्री°। ८ घ. माश्रिते। ९ क. °रूषः क्षत्रियो युद्धदुर्मदः। स°। १० घ. ङ. °हस्रं क्षत्रियगणा वि°। ११ क. °मा न ब°। १२ घ. ङ. मरुतो।

विवादोऽत्र महानासीत्संवर्तस्य बृहस्पतेः । ऋद्धिं दृष्ट्वा तु यज्ञस्य क्रुद्धस्तस्य बृहस्पतिः ॥ १०
संवर्तेन हृते यज्ञे चुकोप सुभृशं तदा । लोकानां स हि नाशाय दैवतैर्हि प्रसादितः ॥ ११
मनुत्तश्चक्रवर्ती स नरिष्यन्तमवाप्तवान् । नरिष्यन्तस्य दायादो राजा दण्डधरो दमः ॥ १२
तस्य पुत्रस्तु विक्रान्तो राजाऽऽसीद्राष्ट्रवर्धनः । सुधृती तस्य पुत्रस्तु नरः सुधृतिनः सुतः ॥ १३
केवलस्तस्य पुत्रस्तु बन्धुमान्केवलात्मजः । अथ बन्धुमतः पुत्रो धर्मात्मा वेगवान्नृपः ॥ १४
बुधो वेगवतः पुत्रस्तृणबिन्दुर्बुधात्मजः । त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये संबभूव ह ॥ १५
कन्या तु तस्य द्रविडा माता विश्रवसो हि सा । पुत्रश्चास्य विशालोऽभूद्राजा परमधार्मिकः॥१६
विशालस्य समुत्पन्ना विशाला येन निर्मिता । विशालस्य सुतो राजा हेमचन्द्रो महाबलः॥ १७
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरम्[1] । सुचन्द्रतनयो राजा धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १८
धूम्राश्वतनयो विद्वान्सृञ्जयः समपद्यत । सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १९
कृशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः । कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ २०
सोमदत्तस्य राजर्षेः सुतोऽभूज्जनमेजयः । जनमेजयात्मजश्चैव प्रेमतिर्नाम[2] विश्रुतः ॥ २१
तृणबिन्दुप्रसादेन सर्वे वैशालका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ २२
शर्यातेर्मिथुनं त्वासीदानार्तो[3] नाम विश्रुतः । पुत्रः सुकन्या कन्या च भार्या या च्यवनस्य तु ॥
आनार्तस्य तु दायादो रेवो नाम्ना तु वीर्यवान्[4] । आनार्तो विषयो यस्य पुरी चापि कुशस्थली
रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्मिकः । ज्येष्ठो भ्रातृशतस्याऽऽसीद्राजा प्राप्य कुशस्थलीम्॥
कन्यया सह श्रुत्वा च गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके[6] । मुहूर्तं देवदेवस्य मर्त्यं बहुयुगं विभोः ॥ २६
आजगाम युवा चैव स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ २७
भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां[5] वसुदेवपुरोगमैः । तां कथां रैवतः श्रुत्वा[7] यथातत्त्वमरिंदमः ॥ * २८
+कन्यां तु बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थितः ॥
रेमे रामश्च धर्मात्मा रेवत्या सहितः किल । तां कथामृषयः श्रुत्वा पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ३०

ऋषय ऊचुः—

कथं बहुयुगे काले व्यतीते सूतनन्दन । न जरां रेवती प्राप्ता पलितं च कुतः प्रभो ॥ ३१
मेरुं गतस्य वा तस्य शर्यातेः संततिः कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
कियन्तो वा सुरगणा गन्धर्वास्तत्र कीदृशाः । यच्छ्रुत्वा रैवतः कालान्मुहूर्तमिव मन्यते ॥ ३३

सूत उवाच—

न जरा क्षुत्पिपासा[8] वा न च मृत्युभयं ततः । न च रोगः प्रभवति[9] ब्रह्मलोकगतस्य हि ॥ ३४
गान्धर्वं प्रति यच्चापि पृष्टस्तु मुनिसत्तमाः । ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सुव्रताः[10] ॥ ३५

---

* अत्रैवाध्यायसमाप्तिः ख. घ. पुस्तकयोः । + कन्यां तु बलदेवाय इत्यारभ्य सप्ताशीतितमाध्यायस्थसप्तस- त्वस्वरं तु य इत्यन्तग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ग. ङ. °न्तरः । सु° । २ ख. प्रमिति° । ३ ख. °सीदनर्तो° । ४ ख. मार्त । ग. गार्त्य । ५ ख. घ. ङ. °प्तां वासु° । ६ ख. °त्वा जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् । घ. °त्वा कथितं वै पुरा सुत । ७ ङ. °प्ता रैवतं च ककुद्मिनम् । मे° । ८ ग. ङ. °पासे वा । ९ क. °मि यथा° । १० ग. ङ. °ताः । सूत उवाच° स° ।

(वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्छनालक्षणकथनम्)

सूत उवाच—

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः । तालाश्चैकोनपञ्चाशदित्येतत्स्वरमण्डलम् ॥ ३६
षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा । धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ॥ ३७
सौवीरी मध्यमग्रामो हरिणास्या तथैव च । स्यात्कलोपैवलोपेता चतुर्थी शुद्धमध्यमा ॥ ३८
शार्ङ्गी च पावनी चैव दृष्टाका च यथाक्रमम् । मध्यमग्रामिकाः ख्याताः षड्जग्रामं निबोधत ॥
उत्तरमन्द्रा जननी तथा या चोत्तरायता । शुद्धषड्जा तथा चैव जानीयात्सप्तमीं च ताम् ॥ ४०
गान्धारग्रामिकांश्चान्यान्कीर्त्यमानान्निबोधत । आग्निष्टोमिकमाद्यं तु द्वितीयं वाजपेयिकम् ॥ ४१
तृतीयं पौण्ड्रकं प्रोक्तं चतुर्थं चाऽऽश्वमेधिकम् । पञ्चमं राजसूयं च षष्ठं चक्रसुवर्णकम् ॥ ४२
सप्तमं गोसवं नाम महावृष्टिकमष्टमम् । ब्रह्मदानं च नवमं प्राजापत्यमनन्तरम् ॥ ४३
नागपक्षाश्रयं विद्याद्गोतरं च तथैव च । हयक्रान्तं मृगक्रान्तं विष्णुक्रान्तं मनोहरम् ॥ ४४
सूर्यक्रान्तं वरेण्यं च मत्तकोकिलवादिनम् । सावित्रमर्धसावित्रं सर्वतोभद्रमेव च ॥ ४५
सुवर्णं च सुतन्द्रं च विष्णुवैष्णुवरावुभौ । सागरं विजयं चैव सर्वभूतमनोहरम् ॥ ४६
हंसं ज्येष्ठं विजानीमस्तुम्बुरुप्रियमेव च । मनोहरमथाऽन्यं च गन्धर्वानुगतश्च यः ॥ ४७
अलम्बुषेष्टश्च तथा नारदप्रिय एव च । कथितो भीमसेनेन नागराणां यथा प्रियः ॥ ४८
विकलोपनीतविनता श्रीराख्यो भार्गवप्रियः । *अभिरम्यश्च शुक्रश्च पुण्यः पुण्यारकः स्मृतः ॥
विंशतिर्मध्यमग्रामः षड्जग्रामश्चतुर्दश ॥ ४९
तथा पञ्चदशेच्छन्ति गान्धारग्रामसंस्थितान् । ससौवीरा तु गान्धारी ब्रह्मणा ह्युपगीयते ॥ ५०
उत्तरादिस्वरस्यैव ब्रह्मा वै देवताऽत्र च । हरिदेशसमुत्पन्ना हरिणास्या व्यजायत ॥
मूर्छना हरिणास्यैव अस्या इन्द्रोऽधिदैवतम् ॥ ५१
करोपनीतविततता मरुद्भिः स्वरमण्डले । सा कलोपनता तस्मान्मारुतश्चात्र दैवतम् ॥ ५२
मेरुदेशसमुत्पन्ना मूर्छना शुद्धमध्यमा । मध्यमोऽत्र स्वरः शुद्धो गन्धर्वश्चात्र देवता ५३
मृगैः सह संचरते सिद्धानां मार्गदर्शने । यस्मात्तस्मात्स्मृता मार्गी मृगेन्द्रोऽस्याश्च देवता ॥ ५४
सा चाऽऽश्रमसमायुक्ता अनेकान्पौरवान्नवान् । मूर्छना योजना ह्येषा रजसा रजनी ततः ॥
तोल उत्तरमन्द्रांशः षड्जदैवतकां विदुः । तस्मादुत्तरतालं च प्रथमं स्वायतं विदुः ॥
तस्मादुत्तरमन्द्रोऽयं देवताऽस्य ध्रुवो ध्रुवम् ॥ ५६
आयामादुत्तरत्वाच्च धैवतस्योत्तरायणः । स्यादियं मूर्छना ह्येवं पितरः श्राद्धदेवताः ॥ ५७
शुद्धषड्जस्वरं कृत्वा यस्मादाग्निं महर्षयः । उपतिष्ठन्ति तस्मात्तं जानीयाच्छुद्धषड्जिकम् ॥ ५८

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ग. ङ. °तानाश्चै° । २ ग. ङ. °ग्रामेह° । ३ ङ. °पनतोपे° । ४ ग. ङ. °निकाश्चान्याः कीर्त्यमाना निः । ५ ङ. °ष्ट बहुसुपर्ण° । ६ ग. ङ. °मं गौस° । ७ ग. ङ °लनापि सा च जीवनं ह्यपि । सा° । ८ ङ. सुभद्रं । ९ ग. °गम्बुश्रेष्ठश्च । १० ग. ङ. °णां भयाप्रि° । ११ ग. ङ. °वीरां तु सौवीरी ब्रह्मणो ह्यु° । १२ ग. ङ. °णाश्चैव इन्द्रश्चात्याधि° । १३ ग. °नीता विचता म° । ङ. °नीताविचिता म° । १४ क. मनुदे° । १५ ङ. °स्याधिदैवतम् । सा । १६ ग. ङ. षा स्याद्रज° । १७ ग. ङ. तानि उ° । १८ ग. ङ. °तायां च । १९ ग. स्वायतं । २० क. °मू । अपानादु° । २२ ग. ङ. °षड्गस्व° ।

यः सतां[1] मूर्छनां कृत्वा पञ्चमस्वरको भवेत्[2] । यक्षीणां मूर्छना सा तु याक्षिका मूर्छना स्मृता ॥
नागदृष्टिविषा[3] गीता नोपसर्पन्ति मूर्छनाम् । भवन्तीव[4] हृता ह्येते ब्रह्मणा नागदेवताः ॥
(*अहीनां मूर्छना ह्येषा वरुणश्चात्र देवता । +जलाधिपेन दृष्टा स्यादप्सु लीला तथैव च ॥
शकुन्तकानां कृत्वा च उपगायन्ति[5] किंनराः । उत्तमा मूर्छना तस्मात्पक्षिराजोऽत्र देवता ॥ ६२
[×मनो मन्दयती तेषां मूर्छना मन्दनीत्यपि । ऋषीणां स्नातकानां च विश्वे देवात्र(स्तु)दैवतम् ॥
अश्वाक्रमंतकतावा रमन्ते वाऽत्र वाजिनः । अश्वक्रन्तेति नित्या वै अश्विनी वाऽत्र दैवतम्] ॥
† गान्धाररागशब्देन गां धारयतेऽर्थतः । तस्माद्विशुद्धगान्धारी गन्धर्वश्चाधिदैवतम् ॥ ६५
गान्धारानन्तरं गत्वा सृष्टेयं मूर्छना यतः । तस्मादुत्तरगान्धारी वसवश्चात्र देवताः ॥ ६६
सेयं[6] खलु महाभूता पितामहमुपस्थिता । षड्जेयं मूर्छना तस्मात्स्मृता ह्यनलदेवता) ॥ ६७
दिव्येयं[7] चाऽऽयता तेन मन्दषष्ठा च मूर्छने । निवृत्तगुणनामानं पञ्चमं चात्र दैवतम् ॥ ६८
पूर्णाः सप्त स्वरा ह्येवं मूर्छनाः संप्रकीर्तिताः । नानासाधारणाश्चैव षडेवानुविदस्तथा ॥ ६९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशगान्धर्वमूर्छनालक्षणकथनं नाम षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७६७४

अथ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

गीतालंकारनिर्देशः ।

पूर्वाचार्यमतं बुद्ध्वा प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । त्रिशतं वै अलंकारास्तान्मे निगदतः शृणु ॥ १
अलंकारास्तु वक्तव्याः स्वैः स्वैर्वर्णैः प्रहेतवः । संस्थानयोगैश्च तथा[9] पदानां चान्ववेक्षया ॥ २
वाक्यार्थपदयोगार्थैरलंकारस्य पूरणम् । पदानि[10] गीतकस्याऽऽहुः पुरस्तात्पृष्ठतोऽथवा ॥ ३
स्थानानि त्रीणि जानीयादुरः कण्ठः शिरस्तथा । एतेषु त्रिषु स्थानेषु प्रवृत्तो विधिरुत्तमः ॥ ४
चत्वारः प्रकृतौ वर्णाः प्रविचारश्चतुर्विधः । विकल्पमष्टधा चैव देवाः षोडशधा विदुः ॥ ५
स्थायी वर्णः[11] प्रसंचारी तृतीयमवरोहणम्[12] । आरोहणं चतुर्थं तु वर्णं वर्णविदो विदुः ॥ ६
तत्रैकः संचरस्थायी सचरो[13]स्तु चरीभवन्[14] । अथ रोहणवर्णानामवरोहं विनिर्दिशेत् ॥ ७
आरोहणेन चाऽऽरोह[15]वर्णं वर्णविदो विदुः । एतेषामेव वर्णानामलंकारान्निबोधत ॥ ८
अलंकारास्तु चत्वारः स्थापनी क्रमरे[16]जिनः । प्रमादश्चाप्रमादश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ९
विस्वरोष्ट्रकलाश्चैव स्थानादेकान्तरं गताः[17] । आवर्तस्याक्रमो[18]त्पत्ती द्वे कार्ये परिणामतः ॥ १०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । + नास्तीदमर्धं क. पुस्तके । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । † एतदर्धस्थान इदमर्धं गांधारयते शब्देन गांधारेत्यथ वा पुनरिति ङ. पुस्तके ।

---

१ ग. ङ. सभां मूर्छनां श्रुत्वा यश्च मत्सर° । २ ङ. °त् । पक्षिणां मूर्छनां श्रुत्वा पक्षि° । ३ ग. नागादृ° । ङ. नागादृष्टिमुखागीतां नो° । ४ ग. वभीतकृतो ह्येते ब्राह्मणा ना° । ५ क. °पमां यान्ति । ६ ङ. °यं षड्जे खलु दृष्टा पि° । ७ ङ. दिव्यं पञ्चायतानेन । ८ ग. ङ. °वाऽत्र वि° । ९ क. ङ. °था पादा° । १० ग. पादानि । ११ ग. वर्णं प्र° । ङ. वर्णप्र° । १२ ग. ङ. °म् । अरो° । १३ क. °रास्तच° । १४ ग. ङ. °भवेत् । अ° । १५ ग. ङ. °रोहीव° । १६ ग. मरांजि° । १७ ग. ङ. गतः । १८ ग. °मोत्पक्षीद्वे° ।

(गीतालंकारनिर्देशः)

कुमार[1]मपरं विद्याद्विस्तरं वमनं गतम् । एष वै चो[2]ऽप्यपाङ्गस्तु कु[3]तारे[4]कः कलाधिकः ॥ ११
श्येनस्त्वेकान्तरे जातः कलो[5]मात्रान्तरे स्थितः । तस्मिंश्चैव स्वरे वृद्धिस्तिष्ठते तद्विल[6]क्षणा ॥ १२
श्येनस्तु अपरोहस्तु उत्तरः परिकी[7]र्तितः । कलाकलप्रमाणाच्च सबिन्दु[8]र्नाम जायते ॥ १३
बिन्दुरेककला कार्या वर्णान्तस्थायिनी भवेत् । विपर्ययस्वरोऽपि स्याद्यस्य दुर्घटितोऽपि न ॥
एकान्तेरां तु वाद्यं तु षड्जतः परमः स्व[11]रः । आक्षेपास्कन्दनं कार्यं काकस्येवोच्चपुष्कलम्॥ १५
संतारौ तौ तु संचार्यौ कार्यं वा कारणं तथा[12] । आक्षिप्तमवरोह्यापि प्रोक्षमध्यं[13]स्तथैव च ॥ १६
द्वादशं च कलास्थानमेकान्तरगतं ततः । (* प्रेङ्खोलितमलंकारमेवं स्वरसमन्वितम् ॥ १७
[14]स्वरसंक्रामकाच्चैव ततः प्रोक्तं तु पुष्कलम् । प्रक्षिप्तमेव कलया पादो[15]नीतरयो भवेत् ॥) १८
द्विकलं वा यथा भूतं यत्त[16]द्ग्रासितमुच्यते । उच्चाराद्विस्वरारूढा तथा चाष्टस्वरा[17]न्तर[18]म् ॥ १९
यस्तु स्यादवरोहो वा तारतो मन्द्रतोऽपि वा । एकान्तरहिता ह्येते तमेव स्व[19]रमन्ततः ॥ २०
प्रक्षिप्तच्छेदनो नाम चतुष्कलगणः स्मृतः । अलंकारा भवन्त्येते त्रिंशद्ये वै प्रकीर्तिताः ॥
वर्णस्थानप्रयोगेण कलामात्राप्रमाणतः ॥ २१
संस्थानं च प्रमाणं च विकारो लक्षणं तथा । चतुर्विधमिदं ज्ञेयमलंकारप्रयोजनम् ॥ २२
यथाऽऽत्मनो ह्यलंकारो विपर्यस्तोऽतिगर्हितः । वर्णमेवाप्यलं कर्तुं[20] विषमं ह्यात्मसंभवात् ॥ २३
नानाभरणसंयोगाद्यथा नार्या विभूषणम् । वर्णस्य चैवालंकारो विपर्यस्तोऽतिगर्हितः ॥ २४
न पादे कुण्डले दृष्टे न कण्ठे रसना तथा[21] । एवमेव ह्यलंकारो विपर्यस्तो विगर्हितः ॥ २५
क्रियमाणोऽप्यलंकारो रागं यश्चैव दर्शयेत् । यथोद्दिष्टस्य मार्गस्य कर्तव्यस्य विधीयते ॥ २६
लक्षणं पर्यवस्यापि वर्णिकाभिः प्रवर्तन[22]म् । याथातथ्येन वक्ष्यामि मासोद्भवमुखोद्भवे ॥ २७
त्रयोविंशत्यशीतिस्तु तेषामेतद्विपर्ययः । षड्जपक्षोऽपि तत्त्वादौ मध्यो हीनस्वरो भवेत् ॥ २८
षड्जमध्यमयोश्चैव ग्रामयोः पर्ययस्तथा । [23]मानो योत्तरमन्द[24]स्यै षडेवात्राविकस्य च ॥ २९
स्वरालंप्रत्ययश्चैव सर्वेषां प्रत्ययः स्मृतः । अनुगम्य बहिर्गीतं विज्ञातं पञ्चदैवत[25]म्[27] ॥ ३०
गोरूपाणां पुरस्तात्तु मध्यमांशस्तु पर्ययः । तयोर्विभागो गीतानां ला[26]वण्यमार्गसंस्थितः ॥ ३१
अनुषङ्गं मयोद्दिष्टं स्वसारं च स्वरान्तरम् । पर्ययः संप्रवर्तेत सप्तस्वरपदक्रमम् ॥ ३२
गान्धरांशेन गीयन्ते चत्वारि मद्रकानि च । प[28]ञ्चमो मध्यमश्चैव धैवते तु निषादजैः ॥
षड्जर्षभैश्च जानीमो मद्रकेष्वेव नान्तरे ॥ ३३

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग ङ. 'मारं सपरं विद्याद्विस्तरं च मनाग' । २ ग. ङ. 'चास्यपा' । ३ ग. कुनारे° । ४ ङ. कुलोर° । ग. °कः कुला° । ५ ग. °लामाभ्रितरे । ६ ग. ङ. 'क्षणम् । श्ये' । ७ ग. ङ. °यिनो भ° । ८ ङ. °तो नमः । ए' । ९ ग. °न्तध तुराज्यं तु खड्गान्तः प° । १० ङ °राच राज्यस्तु खड्गन्तः प° । ११ ङ. 'रः । अक्षेपमं स्कन्दनं-कार्यं काकस्यो यच्च । १२ ङ. 'था । अक्षिप्तम° । १३ क. °ध्यं तथै' । १४ ङ. स्वरास्वरं च संक्रामकाप्रयोज्य तु । १५ ङ. °दानान्तयो भ° । १६ ग. ङ. 'त्तद्भाषित' । १७ ग. °रातपराम् । य° । ङ. °रात्पर° । १८ ग. ङ. °म् । वायः स्या' । १९ ग. ङ. °रसं ततः । २० ग. ङ. विभूषा ह्यात्मसंभवः । न । २१ क. यथा । २२ क. °म् । याथा° । २३ ग. ङ. मातो यो । २४ ङ. °रय षाडवोऽत्र वि' । २५ ग. 'म् । नगोनां पु° । २६ ग. ङ. °वण्ये मा° । २७ ग. °स्थितिः । अ° । २८ ग. ङ. °ञ्चमं मध्यमं चैव ।

द्वे चापरान्तिके विद्याद्द्वयं[1]शुल्लाष्टकस्य तु । प्राकृते वैणवैश्चैव गान्धारांशे प्रयुज्यते ॥ ३४
पदे[2]स्य तु त्रयं रूपं सप्तरूपं तु[3] कैशिकम् । गान्धारांशेन कात्स्न्र्येन पर्ययस्य विधिः स्मृतः ॥
एवं चैव क्रमोद्दिष्टो मध्यमांशस्य मध्यमः ॥ ३५
यानि गीतानि प्रोक्तानि रूपेण तु विशेषतः । तत्तु सप्तस्वरं कार्यं सप्तरूपं च कौ[4]शिकम् ॥ ३६
अङ्गदर्शनमित्याहुर्मा[5]ने द्वे समके तथा । द्वितीयभावाचरणा मात्रा नाभिप्रतिष्ठिता ॥ ३७
उत्तरे च प्रकृत्येवं मात्रा त[6]ल्लीयते तथा । हन्ता[7]रः पिण्डको यत्र मात्रा[8]यां नातिवर्तते ॥ ३८
पादेनैकेन मात्रायां पादोनापतिवीरणा । संख्यायाश्चोप[9]हननं तत्र यानमिति स्मृतम् ॥ ३९
द्वितीयं पा[10]दं भङ्गं च ग्रहेणाभिप्रतिष्ठितम् । पूर्वमष्टतृतीये तु द्वितीयं चा[11]परीतके ॥ ४०
अर्धेन पादसा[12]म्यस्य पादभागाच्च पञ्चके । पादभागं सपादं तु प्रकृत्यामपि संस्थितम् ॥ ४१
चतुर्थमुत्तरे चैव मद्रवत्यां च[13] मद्रके । मद्रके दक्षिणस्यापि[14] यथोक्ता वर्तते कला ॥ ४२
पूर्वमेवानुयोगं तु द्वितीया बुद्धिरिष्यते । पादौ चाऽऽहरणं चास्मत्पारं नात्र विधीयते ॥ ४३
एकत्व[15]मुपयोगस्य द्वयोर्यद्धि द्विजोत्तम । अनेकसमवायस्तु पताकाहरिणं स्मृतम् ॥ ४४
तिसृणां चैव वृत्तीनां[19] वृत्तौ वृ[16]त्ता च दक्षिणा । अष्टौ तु समवायास्ते सौवी[17]री मूर्छना त[18]था ॥
कुशत्यनुत्तरः सत्यं सप्तसत्त्वस्वरं तु यः । * चित्रशाखासुतं तस्य धार्मिकस्य महात्मनः ॥ ४६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गीतालंकारनिर्देशो नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७७२०

अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह । हता पुण्यजनैः सर्वा राक्षसैः सा कुशस्थली ॥ १
तद्वै भ्रातृशतं तस्य धा[20]र्मिकस्य महात्मनः[21] । निबध्यमाना रक्षोभिर्दिशः संप्राद्रवन्भयात् ॥ २
तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र हि । अन्ववायस्तु सुमहान्महांस्तत्र द्विजोत्तमाः[22] ॥ ३
प्रयता इतिविख्याता दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः । धृष्टस्य धा[23]र्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ॥ ४
त्रिसाहस्रं तु सं[24]गणं क्षत्रियाणां महात्मनाम् । नभगस्य च दायादो नाभागो नाम वीर्यवान् ॥

---

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । अस्यार्धस्य न पूर्वापरसंगतिः ।

---

१ ङ. °यमुल्लोष्ट° । २ ग. ङ. °दस्वरूपं रूपं तु स° । ३ क. ग. तु कौशि° । ४ क. ग. कौशिकम् । ५ ग. °र्मारुद्रे मनके । मातुर्द्रेममके । ६ ग. ङ. तल्लाय । ७ ग. ङ. °न्तारोऽपिण्डके य° । ८ ङ. यां न निव° । ९ ग. ङ. °हवनं । १० ङ. °दभागं च । ११ ग. ङ. परान्तिके । १२ ग. ङ. °सामस्य । १३ ग. ङ. च मन्द्रके । मन्द्रके° । १४ ग. ङ. °णं वा स्यात्पा° । १५ ग. ङ. °त्वमुनयो° । १६ ङ. वृत्ते । १७ क. °वीरा मू° । १८ ग. °था । कशयामुत्त° । ङ. °था । कशन्यामुत्त° । १९ ङ. °त्यं पूर्णं सप्तस्व° । २० घ. धर्मिष्टस्य । २१ ख. ग. घ. ङ. °नः । ते वध्य° । २२ ख. °माः । शयाया इ° । घ. माः । सायागा इ° । ङ. माः । अजता इ° । २३ ख. घ. ङ. धाष्टर्यकं । २४ ख. ग. घ. ङ. °सगणः ।

अम्बरीषस्तु नाभागिर्विरूपस्तस्य चाऽऽत्मजः । पृषदश्वो विरूपस्य तस्य पुत्रो रथीतरः ॥ ६
एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः । रथीतराणां प्रवराः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥ ७
क्षुवतस्तु मनोः पूर्वमिक्ष्वाकुरभिनिःसृतः । तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदाक्षिणम् ॥ ९
तेषां ज्येष्ठो विकुक्षिश्च नेमिर्दण्डश्च ते त्रयः । शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चशतं तु ते ॥ ८
उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो महीक्षितः । चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च दक्षिणायां च ते दिशि ॥ १०
विंशतिप्रमुखास्ते तु दक्षिणापथरक्षिणः । इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथाऽऽदिशत् ॥ ११

राजोवाच—

मांसमानय श्राद्धेयं मृगान्हत्वा महाबल । श्राद्धमद्य तु कर्तव्यमष्टकायां न संशयः ॥ १२
स गतस्तु मृगव्यां वै वचनात्तस्य धीमतः । मृगान्सहस्रशो हत्वा परिश्रान्तश्च वीर्यवान् ॥
भक्षयच्छशकं तत्र विकुक्षिर्मृगयां गतः ॥ १३
आगते स विकुक्षौ तु समांसे सहसैनिके । वसिष्ठं चोदयामास मांसं प्रोक्षयतामिति ॥ १४
तथेति चोदितो राज्ञा विधिवत्समुपास्थितः । स दृष्ट्वोपहतं मांसं क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १५
क्षुद्रेणोपहतं मांसं पुत्रेण तव पार्थिव । शशभक्षादभोज्यं वै तव मांसं महाद्युते ॥ १६
शशो दुरात्मना पूर्वमरण्ये भक्षितोऽनघ । तेन मांसमिदं दुष्टं पितॄणां नृपसत्तम ॥ १७
इक्ष्वाकुस्तु ततः क्रुद्धो विकुक्षिमिदमब्रवीत् । पितृकर्मणि निर्दिष्टो मया त्वं मृगयां गतः ॥
शशं भक्षयसेऽरण्ये निर्घृणः पूर्वमद्य तु ॥ १८
तस्मात्परित्यजामि त्वां गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा। एवमिक्ष्वाकुना त्यक्तो वसिष्ठवचनात्सुतः॥१९
इक्ष्वाकौ संस्थिते तस्मिञ्शशाँस पृथिवीमिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा स चायोध्याधिपोऽभवत्
तदाऽकरोत्स राज्यं वै वसिष्ठपरिनोदितः । ततस्तेनैनसा पूर्णो राज्यावस्थो महीपतिः ॥ २१
कालेन गतवांस्तत्र स च न्यूनतरां गतिम् । ज्ञात्वैवमेतदाख्यानं नाविधिर्भक्षयेत्तु वै ॥ २२
मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥२३
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थो जायते पुरा ॥
पूर्वमाडीवके युद्धे ककुत्स्थस्तेन स स्मृतः । अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥ २५
वृषदश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादन्ध्रस्तु वीर्यवान् । आंध्रस्तु यवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चाऽऽत्मजः॥
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता । श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महायशाः ॥
बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति श्रुतिः । यः स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २८

ऋषय ऊचुः—

धुंन्धेर्बाधं महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि विस्तरात् । यदर्थं कुवलाश्वः स धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २९

सूत उवाच—

बृहदश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः । सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ३०
बभूवुर्धार्मिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः । कुवलाश्वं महावीर्यं शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ३१

---

१ क. पञ्चाशता स्तु ते । ख. घ. ङ. पञ्चाशतास्तुते । २ क. ङ. °दिशेत् । ३ ग. घ. ङ. बलः । श्रा° । ख. °बळान् । श्रा° । ४ ख. घ. ङ. प्रोक्षीय° । ५ ख. घ. ङ. भक्ष्य द° । ६ क. शशीं स । ७ घ. °ये तु वै । ८ क. धुन्धुवधं ।

बृहदश्वोऽभ्यषिञ्चत्तं तस्मिन्राष्ट्रे[1] नराधिपः । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वनं राजा विवेश ह ॥ ३२
बृहदश्वं महाराजं शूरमुत्तमधार्मिकम् । प्रयातं तमुत्तङ्कस्तु ब्रह्मर्षिः प्रत्यवारयत् ॥ ३३

उत्तङ्क उवाच—

भवता[4] रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हति । निरुद्विग्नस्तपः[5] कर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ ३४
ममाऽऽश्रमसमीपेषु समेषु[6] मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्णस्तत्र तिष्ठति भूपते ॥ ३५
देवतानामवध्यस्तु महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् ॥ ३६
स मनोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम सुदारुणः । शतं लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३७
संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं प्रमुञ्चति । यदा तदा मही तत्र चलति स्म सकानना ॥ ३८
तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् । आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३९
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूममतिदारुणम् । तेन राजन्न[10] शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ॥ ४०
तं वारय महाबाहो लोकानां हितकाम्यया । तेजस्ते सुमहा[11]विष्णुस्तेजसाऽऽप्याययिष्यति ॥ ४१
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य वधायाद्य समर्थः पृथिवीपते॥४२
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततोऽनघ । न हि धुन्धुर्महावीर्यस्तेजसाऽल्पेन शक्यते ॥ ४३
निर्दग्धुं पृथिवीपाल अपि वर्षशतैरिह । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासहम्[12] ॥ ४४
एवमुक्तस्तु राजर्षिरुत्तङ्केन महात्मना । कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन्धुन्धुनिवारणे ॥ ४५
राजा संन्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ४६
स तं व्यादिश्य तनयं धुन्धुमारणे[13]मुद्यतम् । जगाम पर्वतायैव तपसे[14] शंसितव्रतः ॥ ४७
कुवलाश्वस्तु धर्मात्मा पितुर्वचनमास्थितः । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणां सह पार्थिवः ॥
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवारणे ॥ ४८
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवान्स्वेन तेजसा । उत्तङ्कस्य नियोगाच्च लोकानां हितकाम्यया ॥ ४९
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । अद्यप्रभृत्येष नृपो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ५०
दिव्यैः पुष्पैश्च तं देवाः समवाकिरन्त विस्मिताः । स गत्वा पुरुषव्याघ्रस्तनयैः सह[15] वीर्यवान् ॥ ५१
समुद्रं खनयामास वालुकार्णवमव्ययम् । नारायणेन राजर्षिस्तेजसाऽऽप्यायितो हि सः ॥
बभूवातिबलो भूय उत्तङ्कस्य वशे स्थितः ॥ ५३
तस्य पुत्रैः खनद्भिश्च वालुकान्तर्हितस्तदा । धुन्धुरासादितस्तत्र दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥ ५४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव । वारि सुस्राव[16] योगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५५
सोमस्य सोमपश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलो महान् । तस्य पुत्रास्तु निर्दग्धास्त्रिभिरूनास्तु राक्षसाः ॥
ततः स राजाऽतिबलो धुन्धुबन्धुनिबर्हणः । तस्य वारिमयं वेगमपिबत्स नराधिपः ॥ ५७
योगी योगेन वह्निं वा शमयामास वारिणा । निरस्य[17]त्तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ॥ ५८

---

१ घ. राज्ये नराधिपम् । °पु । २ ख. ग. घ. °यन् । उ° । ३ क. °वतो र° । ४ ख. घ °र्हसि । नि° । ५ ख. ग. घ. ङ. °स्तपश्चर्तुं । ६ ग. ङ. °षु परितस्तु वै । स° । ७ ख. °र्णे उजने क इति श्रुतिः । दे° । घ. °र्णे उज्जानक इति श्रुतिः । दे° । ८ ख. घ. ङ. णः । शेतेऽसौ° । ९ ख. ग. घ. महान् । १० ख. °स्ते समहाद्विष्णु° । ११ ङ. °महाद्विष्णु° । १२ ख. ग. घ. ङ. °सदम् । एं° । १३ ख. घ. ङ. °णमच्युत° । १४ ख. घ. °से संशित° । १५ ग. घ. ङ. °तोऽरिहा । ब° । १६ क. शुश्राव । १७ ख. ग. ङ. °स्य तं म° ।

उत्तङ्कं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः। उत्तङ्कश्च वरं प्रादात्तस्मै[1] राज्ञे महात्मने ॥ ५९
अदात्तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम्। धर्मे रतिं च सततं स्वर्गे वासं तथाऽक्षयम् ॥
पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ६०
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते। भद्राश्वः कपिलाश्वश्च कनीयांसौ तु तौ स्मृतौ
धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः। हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्क्षत्रधर्मरतः सदा ॥ ६२
संहताश्वो निकुम्भस्य श्रुतो[3] रणविशारदः। कृशाश्वश्चाक्षयाश्वश्च संहताश्वसुतावुभौ ॥ ६३
तस्य पत्नी हैमवती सतां मतिदृषद्वती। विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रस्तस्याः प्रसेनजित् ॥ ६४
युवनाश्वः सुतस्तस्य त्रिषु लोकेष्वतिद्युतिः। अत्यन्तधार्मिको गौरी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ ६५
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी सा बाहुदा कृता। तस्यास्तु गौरिकः पुत्रश्चक्रवर्ती बभूव ह ॥
मांधाता यौवनाश्वो वै त्रैलोक्यविजयी नृपः। अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका द्विजाः ॥
यावत्सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति। सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ६८
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं वंशविदो जनाः। यौवनाश्वं महात्मानं यज्वानममितौजसम् ॥
मांधाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ६९
तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताऽभवत्। साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातॄणामयुतस्य सा। तस्यामुत्पादयामास मांधाता त्रीन्सुतान्प्रभुः ॥
पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च विश्रुतम्। अम्बरीषस्य दायादो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥ ७२
हरितो युवनाश्वस्य हारिताः शूरयः स्मृताः। एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः[11] क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥ ७३
पुरुकुत्सस्य दायादस्त्रसदस्युर्महायशाः। नर्मदायां समुत्पन्नः संभूतस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ७४
संभूतस्याऽऽत्मजः पुत्रो ह्यनरण्यः प्रतापवान्। रावणो निहतो येन त्रिलोकीविजये[12] पुरा ॥ ७५
त्रसदश्वोऽनरण्यस्य हर्यश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः। हर्यश्वात्तु दृषद्वत्यां जज्ञे वसुमतो नृपः ॥ ७६
तस्य पुत्रोऽभवद्राजा त्रिधन्वा नाम धार्मिकः। आसीत्त्रैधन्वनश्चापि विद्वांस्त्रय्यारुणः[13] प्रभुः ॥
तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः। तेन भार्या विदर्भस्य हृता हत्वा दिवौकसान् ॥ ७८
पाणिग्रहणमन्त्रेषु निष्ठां संप्रापितेष्विह। विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य विष्णुवृद्धा यतः स्मृताः ॥
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षात्रोपेताः समाश्रिताः ॥ ७९
कामाद्बलाच्च मोहाच्च संकर्षणबलेन[14] च[15]। भाविनोऽर्थस्य च बलात्तत्कृतं तेन धीमता ॥ ८०
तमधर्मेण संयुक्तं पिता त्रैय्यारुणो[16]ऽत्यजत्। अपध्वंसेति बहुशोऽवदत्क्रोधसमन्वितः ॥ ८१
पितरं सोऽब्रवीदेकः क्व गच्छामीति वै मुहुः। पिता चैनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ ८२
नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाऽद्य कुलपांसन। इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनाद्विभो ॥ ८३
न चैनं धारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः। स तु सत्यव्रतो धीमाञ्श्वपाकावसथान्तिकम् ॥
पित्रा मुक्तोऽवसद्वीरः पिता चास्य वनं ययौ ॥ ८४

---

१ ख. ग. ङ. °ने। ददतं चाक्ष°। २ क. ये राक्ष°। ३ घ. °तोऽरण°। ४ ख. घ. °श्चाकृशाश्व°। ५ ख. ग. घ. °तां माता दृ°। ६ ख. घ. ङ. °त्रश्चास्याः। ७ ख. घ. अतिमानात्मजा गौ°। ८ क. ग. ङ. बहुदा। ९ ख. ग. पुनः। १० ख. घ. ङ. °ता भूर°। ११ ख. घ. ङ. °त्राः क्षत्रो°। १२ ग. घ. ङ. °लोकवि°। १३ क. °स्त्रय्यां रणम°। १४ ग. ङ. संहर्ष°। घ. संहर्षेण°। १५ ग. घ. ङ. वा। १६ क. त्रयीगुणो।

तस्मिंस्तु विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः। समा द्वादश संपूर्णास्तेनाधर्मेण वै तदा ॥ ८५
दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः। संन्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥ ८६
तस्य पत्नी गले बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम्। शिष्टानां भरणार्थाय व्यक्रीणाद्गोशतेन वै ॥ ८७
तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीतं तं नरोत्तमः। महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास सुव्रतः ॥ ८८
सत्यव्रतो महाबुद्धिर्भरणं तस्य चाकरोत्। विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव च ॥ ८९
सोऽभवद्गालवो नाम गले बद्धो महातपाः। महर्षिः कौशिकस्तातस्तेन वीर्येण मोक्षितः ॥ ९०
तस्य व्रतेन भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया। विश्वामित्रकलत्रं च बभार विनये स्थितः ॥ ९१
हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान्। विश्वामित्राश्रमाभ्यासे तन्मांसमपचत्ततः ॥ ९२
उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीम्। पितुर्नियोगादभजन्नृपे तु वनमास्थिते ॥ ९३
अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवान्तःपुरं मुनिः। याज्योपाध्यायसंयोगाद्वशिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ९४
सत्यव्रतस्तु बाल्यात्तु भाविनोऽर्थस्य वै बलात्। वशिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास मन्युना ॥
पित्रा रुदंस्तदा राष्ट्रात्परित्यक्तं स्वमात्मजम्। न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन वै ॥ ९६
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे। एवं सत्यव्रतस्तान्वै हृतवान्सप्तमे पदे ॥ ९७
जानन्धर्मान्वसिष्ठस्तु न च मन्त्रानिहेच्छति। इति सत्यव्रते रोषं वशिष्ठो मनसाऽकरोत् ॥ ९८
गुरुबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्ठः कृतवांस्तदा। न तु सत्यव्रतोऽबुध्यदुपांशुव्रतमस्य वै ॥ ९९
तस्मिंश्चोपरते यो यत्पितुरासीन्महाँमनाः। तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥ १००
तेन त्विदानीं बहुधा दीक्षां तां दुर्बलां भुवि। कुलस्य निष्कृतिः स्वस्य कृतेयं च भवेदिति ॥
ततो वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत्। अभिषेक्ष्याम्यहं राज्ये पश्चादेनमिति प्रभुः ॥
स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्वहन्बली। अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १०३
सर्वकामदुघां धेनुं स ददर्श नृपात्मजः। तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधान्वितः ॥ १०४
दस्युधर्मं गतो दृष्ट्वा जघान बलिनां वरः। स तु मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चाऽऽत्मजान् ॥
भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्तं तदाऽत्यजत्। प्रोवाच चैव भगवान्वसिष्ठस्तं नृपात्मजम् ॥
पातये क्रूर हे क्रूर तव शङ्कुमयोमयम्। यदि ते त्रीणि शङ्कूनि न स्युर्हि पुरुषाधम ॥ १०७
पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च। अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ १०८
एवं स त्रीणि शङ्कूनि दृष्ट्वा तस्य महातपाः। त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः ॥
विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते। ततस्तस्मै वरं प्रादात्तदा प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥ ११०
छन्द्यमानो वरेणाथ गुरुं वव्रे नृपात्मजः। अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके ॥ १११
अभिषिच्य तदा राज्ये याजयामास तं मुनिः। मिषतां दैवतानां च वशिष्ठस्य च कौशिकः ॥
*विन्ध्यपार्श्वे महापुण्या निम्नगा गिरिकानने। तस्य स्नानेन संभूता कर्मनाशा शुभा नदी ॥
सशरीरं तदा तं वै दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ ११३

---

* नास्त्ययं श्लोकः क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु।

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'स्तेन ध'। २ क. शिखया। घ. शेषाणां। ३ क. परिरक्षितः। स°। ग. ङ. परिरक्षिता। स°। ४ क. कृतवान्। ५ क. °रुर्बुध्या। ६ क. °तो बुध्या उपा°। ७ घ. °हात्मनः। ते°। ८ क. घ. °नुं संद°। ९ ग. °प्रोक्षतो°। क. °प्रोषितो°। १० ख. वज्यमा°। ११ क. ग. घ. °च्य राज्ये पित्र्ये या°।

मिषतस्तु वसिष्ठस्य तदद्भुतमिवाभवत् । अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका जनाः ॥ ११४
विश्वामित्रप्रसादेन त्रिशङ्कुर्दिवि राजते । देवैः सार्धं महातेजाऽनुग्रहात्तस्य धीमतः ॥ ११५
शनैर्यात्यबला रम्या हेमन्ते चन्द्रमण्डिता । अलंकृता त्रिभिर्भावैस्त्रिशङ्कुग्रहभूषिता॥ ११६
तस्य सत्यरता नाम भार्या केकयवंशजा । कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ ११७
स तु राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति श्रुतः । आहर्ता राजसूयस्य सम्राडिति परिश्रुतः ॥ ११८
हरिश्चन्द्रस्य तु सुतो रोहितो नाम वीर्यवान् । हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ॥११९
विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ बभूवतुः । जेता सर्वस्य क्षत्रस्य विजयस्तेन स स्मृतः ॥ १२०
रुरुकस्तनयस्तत्र राजा धर्मार्थकोविदः । रुरुकाद्धृतकः पुत्रस्तस्माद्बाहुश्च जज्ञिवान् ॥ १२१
हैहयैस्तालजङ्घैश्च निरस्तो व्यसनी नृपः । शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पल्हवैस्तथा ॥ १२२
नात्यर्थं धार्मिकोऽभूत्स धर्म्ये सत्ययुगे तथा । सगरस्तु सुतो बाहोर्जज्ञे सह गरेण वै ॥
भृगोराश्रममासाद्य तुर्वेण[2] परिरक्षितः ॥ १२३
आग्नेयमस्त्रं लब्ध्वा तु भार्गवात्सगरो नृपः । जघान पृथिवीं गत्वा तालजङ्घान्सहैहयान् ॥
शकानां पल्हवानां च धर्मान्निरसदच्युतः । क्षत्रियाणां तथा तेषां पारदानां च धर्मवित् ॥

ऋषय ऊचुः—

कथं स सगरो राजा गरेण सह जज्ञिवान् । किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥
धर्मान्कुलोचितान्क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः ॥ १२६

सूत उवाच—

बाहोर्व्यसनिनस्तस्य हृतं राज्यं पुरा किल । हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्धं समागतैः ॥ १२७
यवनाः पारदाश्चैव[3] काम्बोजाः पल्हवास्तथा । हैहयार्थं पराक्रान्ता एते पञ्च गणास्तदा ॥ १२८
हृतं राज्यं बलीयोभिरेभिः क्षत्रियपुङ्गवैः । हृतराज्यस्तदा बाहुः संन्यस्य नु तदा नृपः ॥
वनं प्रविश्य धर्मात्मा सह पत्न्या तपोऽचरत् ॥ १२९
कस्यचित्त्वथ कालस्य तोयार्थं प्रस्थितो नृपः । वृद्धत्वाद्दुर्बलत्वाच्च अन्तरा स ममार च ॥
पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽन्वगात् । सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥
सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वह्निं[4] तं समरोहयत् । और्वस्तां भार्गवो दृष्ट्वा कारुण्याद्विन्यवर्तयत् ॥
तस्याऽऽश्रमे तु तं गर्भं सागरेण तदा सह[5]।व्याजायत महाबाहुं सगरं नाम धार्मिकम् ॥ १३३
और्वस्तु जातकर्मादीन्कृत्वा तस्य महात्मनः । अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥
जामदग्न्यात्तदाग्नेयमसुरैरपि दुःसहम् । स तेनास्त्रबलेनैव बलेन च समन्वितः ॥
जघान हैहयान्क्रुद्धो रुद्रः पशुगणानिव ॥ १३५
ततः शकान्सयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितो नृपः ॥ १३६
ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वसिष्ठं शरणं सर्वे प्रपन्नाः शरणैषिणः ॥ १३७
वसिष्ठस्तांस्तथेत्युक्त्वा समयेन[6] महामुनिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ॥ १३८
सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. धमेसति यु॰ । २ ख. घ. उर्वेण । ३ क. ॰दाराश्च का॰। ४ क. वह्नितां । ५ ग. घ. ङ. ॰ह । व्याजाय॰ । ६ ग. विनयेन । ङ. नियमेन ।

अर्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पल्हवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजाः पल्हवाः पारदैः सह[1] । कलिस्पर्शा माहिषिका दार्वाश्चोलाः खसास्तथा ॥
सर्वे ते क्षत्रियगणा धर्मस्तेषां निराकृतः । वसिष्ठवचनात्पूर्वं सगरेण महात्मना ॥ १४३
स धर्मविजयी राजा विजित्वेमां वसुंधराम् । अश्वं विचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे । वेलासमीपेऽपहृतो भूमिं[2] चैव प्रवेशितः ॥ १४५
स तं देशं सुतैः सर्वैः खानयामास पार्थिवः । आसेदुश्च ततस्तस्मिंस्तदन्तस्ते महार्णवे ॥ १४६
तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् । विष्णुं कपिलरूपेण हंसं नारायणं प्रभुम् ॥ १४७
तस्य चक्षुः समासाद्य तेजस्तत्प्रतिपद्यते । दग्धाः पुत्रास्तदा सर्वे चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥ १४८
बर्हिकेतुः[3] सकेतुश्च तथा धर्मरतश्च[4] यः । शूरः पञ्चवनश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः[5] ॥ १४९
प्रादाच्च तस्य भगवान्हरिर्नारायणो वरान् । अक्षयत्वं स्ववंशस्य वाजिमेधशतं तथा ॥
[6]विभुं पुत्रं समुद्रं च स्वर्गे वासं तथाऽक्षयम् ॥ १५०
स समुद्रोऽश्वमादाय ववन्दे सरितां पतिः । सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥ १५१
तं चाऽऽश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रात्प्राप्य पार्थिवः । आजहाराश्वमेधानां शतं चैव पुनः पुनः ॥
षष्टिपुत्रसहस्राणि दग्धान्यश्वानुसारिणाम् । तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥
पुत्राणां तु सहस्राणि षष्टिस्तु इति नः श्रुतम् ॥ १५३

ऋषय ऊचुः—

सगरस्याऽऽत्मजा राज्ञः कथं जाता महाबलाः । विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन वा वद ॥

सूत उवाच—

द्वे पत्न्यौ सगरस्याऽऽस्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम नामतः ॥
कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधार्मिणी । अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ १५६
और्व[7]स्ताभ्यां वरं प्रादात्तपसाऽऽराधितः[8]प्रभुः । एका जनिष्यते पुत्रं वंशकर्तारमीप्सितम् ॥
षष्टि[9]पुत्रसहस्राणि द्वितीया जनयिष्यति ॥ १५७
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी पुत्रमेककम् । वंशस्य कारणं श्रेष्ठा[10] जग्राह नृपसंसदि ॥ १५८
[11]षष्टिपुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा । *महात्मनस्तु[12] जग्राह सुमतिः स्वमतिर्यथा ॥ १५९
अथ काले गते ज्येष्ठा ज्येष्ठं पुत्रं व्यजायत । असमञ्ज इति ख्यातं काकुत्स्थं सगरात्मजम् ॥
सुमतिस्त्वपि जज्ञे वै गर्भं तुम्बं यशस्विनी । षष्टिपुत्रसहस्राणि तुम्बमध्याद्विनिःसृताः ॥ १६१
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्यदधत्ततः । धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीः पोषणे नृपः ॥ १६२
ततो नवसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् । कुमारास्ते महाभागाः सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १६३
कालेन महता चैव यौवनं प्रतिपेदिरे । षष्टिपुत्रसहस्राणि तेषामश्वानुसारिणाम् ॥ १६४

---

* एतदर्धस्थाने इदमर्धं 'महात्मा तु समहतो जग्राह सुमतीं तथा' इति ख. ग. घ. पुस्तकेषु ।

---

१ क. ह । केलि° । २ ख. घ. भूमिमेव । ३ ध. °तुः सुके° । ४ क. °तस्त्रयः । ५ क. घ. प्रभो । ६ ख. ग. घ. ङ. विभुः । ७ । ख. घ ऊर्वः । ८ ख. ग. °धितप्र° । ९ ख. ग. ङ. षष्टिं पु° । १० ख. ग. घ. ङ. श्रेष्ठं । ११ ख. ग. घ. ङ. षाष्टिं पु° । १२ ङ. स्तु महतो जग्राह सुमतिं तथा ।

स तु ज्येष्ठो नरव्याघ्रः सगरस्याऽऽत्मसंभवः । असमञ्ज इति ख्यातो बर्हिकेतुर्महाबलः ॥१६५
पौराणमहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरा । तस्य पुत्रोऽशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥
तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दिलीप इति विश्रुतः । दिलीपात्तु महातेजा वीरो जातो भगीरथः ॥
येन गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा विमानैरुपशोभिता । ईजानेन समुद्राद्वै दुहितृत्वेन कल्पिता ॥
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिका जनाः ॥ १६८
भगीरथस्तु तां गङ्गामानयामास कर्मभिः । तस्माद्भागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशवित्तमैः ॥ १६९
भगीरथसुतश्चापि श्रुतो नाम बभूव ह । नाभागस्तस्य दायादो नित्यं धर्मपरायणः ॥ १६०
अम्बरीषः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् । एवं वंशपुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् ॥ १७१
नाभागेरम्बरीषस्य भुजाभ्यां परिपालिता । बभूव वसुधाऽत्यर्थं तापत्रयविवर्जिता ॥ १७२
आयुतायुः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । आयुतायोस्तु दायाद ऋतुपर्णो महायशाः ॥
दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली । नलौ द्वाविति विख्यातौ पुराणेषु दृढव्रतौ ॥
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः । ऋतुपर्णस्य पुत्रोऽभूत्सर्वकामो जनेश्वरः ॥ १७५
सुदासस्तस्य तनयो राजा हंसमुखोऽभवत् । सुदासस्य सुतः प्रोक्तः सौदासो नाम पार्थिवः ॥
ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहश्च सः । वसिष्ठस्तु महातेजाः क्षेत्रे कल्माषपादके ॥
अश्मकं जनयामास इक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १७७
अश्मकस्योरकामस्तु मूलकस्तत्सुतोऽभवत् । अत्राप्युदाहरन्तीमं मूलकं वै नृपं प्रति ॥ १७८
स हि रामभयाद्राजा स्त्रीभिः परिवृतोऽवसत् । विवस्त्रस्त्राणमिच्छन्वै नारीकवचमीश्वरः ॥१७९
मूलकस्यापि धर्मात्मा राजा शतरथः स्मृतः । तस्माच्छतरथाज्जज्ञे राजा चैडविडो बली ॥
आसीत्त्वैडविडः श्रीमान्कृतशर्मा प्रतापवान् । पुत्रो विश्वमहत्तस्य पुंत्रिकस्य व्यजायत ॥ १८१
दिलीपस्तस्य पुत्रोऽभूत्खट्वाङ्गद इति श्रुतिः । येन स्वर्गादिहाऽऽगम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥
त्रयोऽभिसंहिता लोका बुध्या सत्येन चैव हि ॥ १८२
दीर्घबाहुः सुतस्तस्य रघुस्तस्मादजायत । अजः पुत्रो रघोश्चापि तस्माज्जज्ञे स वीर्यवान् ॥
राजा दशरथो नाम इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १८३
रामो दाशरथिर्वीरो धर्मज्ञो लोकविश्रुतः । भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ १८४
माधवं लवणं हत्वा गत्वा मधुवनं च तत् । शत्रुघ्नेन पुरी तत्र मथुरा संनिवेशिता ॥ १८५
सुबाहुः शूरसेनश्च शत्रुघ्नसहितावुभौ । पालयामासतुः सुतौ वैदेह्यौ मथुरां पुरीम् ॥ १८६
अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च लक्ष्मणस्याऽऽत्मजावुभौ । हिमवत्पर्वताभ्यासे स्फीतौ जनपदौ तयोः ॥ १८७
अङ्गदस्याङ्गदीया तु देशे कारपथे पुरी । चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य चन्द्रवक्त्रा पुरी शुभा ॥ १८८
भरतस्याऽऽत्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कर एव च । गान्धारविषये सिद्धे तयोः पुर्यौ महात्मनोः ॥
तक्षस्य दिक्षु विख्याता रम्या तक्षशिला पुरी । पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती ॥
गाथां चैवात्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । रामे निबद्धास्तत्त्वार्था माहात्म्यात्तस्य धीमतः॥

---

१ घ. 'तो महार' । २ ग. घ. ङ. ता । आयु° । ३ ग. घ. ङ. जारहात्सुमु° । ४ ख. °म वर्थिवान् ख्या° । ५ ग. जा त्विडबि° । ङ. °जा त्विडि° । ६ क. ग. ङ. पुत्रीक° । ७ क. तस्य । ८ ख. ग. ङ. पुरीम् ।

श्यामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितभाषितः। आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्। ऋक्सामयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महास्वनः ॥१९३
अविच्छिन्नो भवद्राष्ट्रे दीयतां भुज्यतामिति। जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार सः ॥
तमागस्कारिणं पूर्वं पौलस्त्यं मनुजर्षभः। सीतायाः पदमन्विच्छन्निजघान महायशाः ॥ १९५
सत्त्ववान्गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा। अति सूर्यं च वह्निं च रामो दाशरथिर्बभौ ॥ १९६
एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः। रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे विभुः ॥ १९७
श्रीरामस्याऽऽत्मजो जज्ञे कुश इत्यभिधीयते। लवश्चान्यो महावीर्यस्तयोर्देशौ निबोधत ॥ १९८
कुशस्य कोशला राज्यं पुरी चाऽपि कुशस्थली। रम्या निवेशिता तेन विन्ध्यपर्वतसानुषु ॥
उत्तराकोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः। श्रावस्ती लोकविख्याता कुशवंशं निबोधत* ॥२००
कुशस्य पुत्रो धर्मात्मा ह्यतिथिः सुप्रियातिथिः। अतिथेरपि विख्यातो निषधो नाम पार्थिवः ॥
निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु। नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥ २०२
क्षेमधन्वसुतो राजा देवानीकः प्रतापवान्। आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः ॥ २०३
अहीनगोस्तु दायादः पारिपात्रो महायशाः। दलस्तस्याऽऽत्मजश्चापि तस्माज्जज्ञे बलो नृपः ॥
औक्थो नाम स धर्मात्मा बलपुत्रो बभूव ह। वज्रनाभसुतस्तस्य शङ्खनस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ २०५
शङ्खनस्य सुतो विद्वान्ध्युषिताश्व इति श्रुतः। ध्युषिताश्वसुतश्चापि राजा विश्वसहः किल ॥
हिरण्यनाभकौशल्यो वशिष्ठस्तत्सुतोऽभवत्। पौत्रस्य जैमिनेः शिष्यः स्मृतः सर्वेषु शर्मसु ॥
शतानि संहितानां तु पञ्च योऽधीतवांस्ततः। तस्मादधिगतो योगो याज्ञवल्क्येन धीमता ॥
पुष्यस्तस्य सुतो विद्वान्ध्रुवसंधिश्च तत्सुतः। सुदर्शनस्तस्य सुतः अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ २०९
अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रकस्य मनुः स्मृतः। मनुस्तु योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः ॥
एकोनविंशप्रयुगे क्षत्रप्रावर्तकः प्रभुः ॥ २१०
प्रसुश्रुतो मनोः पुत्रः सुसंधिस्तस्य चाऽऽत्मजः। सुसंधेश्च तथा मर्षः सहस्वान्नाम नामतः ॥
आसीत्सहस्वतः पुत्रो राजा विश्रुतवानिति। तस्याऽऽसीद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्बलः ॥
एते इक्ष्वाकुदायादा राजानः प्रायशः स्मृताः। वंशे प्रधाना ये तेऽस्मिन्प्राधान्येन तु कीर्तिताः ॥
पठन्सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः। प्रजावानेति सायुज्यं मनोर्वैवस्वतस्य सः ॥ २१४
श्राद्धदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च। विपाप्मा विरजश्चैव आयुष्मान्भवतेऽच्युतः ॥
+ अपुत्रो लभते पुत्रं दीर्घायुः परमां गतिम् ॥ २१९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त इक्ष्वाकुवंशानुकीर्तनं नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७९३५

---

* कुशस्य कोशलाराज्यं लवस्य च महात्मन इत्यर्धं घ. पुस्तके। + नास्त्यर्धमिदं क. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु।

१ ख. ग. घ. ङ. °षिता। आ°। २ ख. ङ. अव्युच्छि°। ३ क. ग. °द्राष्ट्रे दी°। ४ ख. घ. ङ. °भुः। रामाच्च तनयो ज°। ५ ख. घ. ङ. °धिविश्रुतः। ल°। ६ ङ. °रियात्रो। ७ ख. घ. मरुः।

अथ नवाशीतितमोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

अनुजस्य विकुक्षेस्तु निमेर्वंशं निबोधत । योऽसौ निवेशयामास परं देवपुरोपमम् ॥ १
जयन्तमिति विख्यातं गौतमस्याऽऽश्रमाभितः । यस्यान्ववाये जज्ञे वै जनकादृषिसत्तमात् ॥ २
नेमिर्नाम सुधर्मात्मा सर्वसत्त्वनमस्कृतः । आसीत्पुत्रो महाराज्ञ* इक्ष्वाकोर्भूरितेजसः ॥ ३
स शापेन वसिष्ठस्य विदेहः समपद्यत । तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनितः पर्वभिस्त्रिभिः ॥ ४
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महायशाः । नाम्ना मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ॥
+मिथिर्नाम महावीर्यो येनासौ मिथिलाऽभवत् । राजासौ जनको नाम जनकाच्चाप्युदावसुः ॥
उदावसोः सुधर्मात्मा जानितो नन्दिवर्धनः । नन्दिवर्धनतः शूरः सुकेतुर्नाम धार्मिकः ॥ ७
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः । देवरातस्य धर्मात्मा बृहदुक्थ इति श्रुतिः ॥ ८
बृहदुक्थस्य तनयो महावीर्यः प्रतापवान् । महावीर्यस्य धृतिमान्सुधृतिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ९
सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः परंतपः । धृष्टकेतुसुतश्चापि हर्यश्वो नाम विश्रुतः ॥ १०
हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतित्वकः । प्रतित्वकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ११
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति श्रुतः । देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य सुतो धृतिः ॥ १२
महाधृतिसुतो राजा कीर्तिराजः प्रतापवान् । कीर्तिराजात्मजो विद्वान्महारोमेति विश्रुतः ॥ १३
महारोम्णस्तु विख्यातः स्वर्णरोमा व्यजायत । स्वर्णरोमात्मजश्चापि ह्रस्वरोमाऽभवन्नृपः ॥ १४
ह्रस्वरोमात्मजो विद्वान्सीरध्वज इति श्रुतिः । उद्भिन्ना कृषता येन सीता राज्ञा यशस्विनी ॥
रामस्य महिषी साध्वी सुव्रताऽतिपतिव्रता ॥ १५

शांशपायन उवाच—

कथं सीता समुत्पन्ना कृष्यमाणा यशस्विनी । किमर्थं चाकृषद्राजा क्षेत्रं यस्मिन्बभूव सा ॥ १६

सूत उवाच—

अग्निक्षेत्रे कृष्यमाणे अश्वमेधे महात्मनः । विधिना सुप्रयुक्तेन तस्मात्सा तु समुत्थिता ॥ १७
सीरध्वजात्तु जातस्तु भानुमान्नाम मैथिलः । भ्राता कुशध्वजस्तस्य स काश्याधिपतिर्नृपः ॥ १८
तस्य भानुमतः पुत्रः प्रद्युम्नश्च प्रतापवान् । मुनिस्तस्य सुतश्चापि तस्मादूर्जवहः स्मृतः ॥ १९
ऊर्जवाहात्सुतद्वाजः शकुनिस्तस्य चाऽऽत्मजः । स्वागतः शकुनेः पुत्रः सुवर्चास्तत्सुतः स्मृतः ॥
श्रुतो यस्तस्य दायादः सुश्रुतस्तस्य चाऽऽत्मजः । सुश्रुतस्य जयः पुत्रो जयस्य विजयः सुतः ॥
विजयस्य ऋतः पुत्र ऋतस्य सुनयः स्मृतः । सुनयाद्वीतहव्यस्तु वीतहव्यात्मजो धृतिः ॥ २२

---

*अत्र समासान्ताभाव आर्षः । + इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ख. °स्तु मनोर्वं° । २ क. °ये यज्ञे । ३ ख. °राजा इ° । ग. घ. ङ. °राज इ° । ४ ख. घ. ङ. °वसोस्तु ध° । ५ ङ. नन्दव° । ६ ङ. °राजो महाबलः । देवराजस्य । ७ घ. मरुत्पुत्रो मरुत्पुत्रः । ८ घ. ङ. °तिन्वकः । प्रतिन्वक° । ९ ग. ङ. स्मृतः । १० ख. ग. घ. °रातः प्र° । ख. ग. घ. °रातात्म° । ११ घ. °स्य सांका° । १२ ख. घ. °गतश्चोपगात्रस्य सु° ।

धृतेस्तु बहुलाश्वोऽभूद्बहुलाश्वसुतः कृतिः । तस्मिन्संतिष्ठते वंशो जनकानां महात्मनाम् ॥
इत्येते मैथिलाः प्रोक्ताः सोमस्यापि निबोधत ॥ २३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मैथिलवंशानुकीर्तनं नाम नवाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७९५८

अथ नवतितमोऽध्यायः ।

तत्र सोमजन्मविवरणम् ।

सूत उवाच—

पिता सोमस्य वै विप्रा जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः । तत्रात्रिः सर्वलोकानां तस्थौ स्वेनमये धृतः ॥ १
कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव समाचरन् । काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ २
सुदुश्चरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ३
तस्योर्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्पृहा । सोमत्वं[1] तनुरापेदे महाबुद्धिः स वै द्विजः ॥ ४
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः[2] । सोमः सुस्राव नेत्राभ्यां दशौ[3] वा द्योतयन्दिशः ॥
तं गर्भं विधिना[4]ऽऽदिष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न[5] च[6] तास्तमशक्नुवन् ॥ ६
स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । यथाऽवभासयँल्लोकान्शीतांशुः सर्वभावनः ॥
यदा न धारणे[7] शक्तास्तस्य गर्भस्य ताः स्त्रियः । ततः स ताभिः शीतांशुर्निपपात वसुंधराम् ॥
पतन्तं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ ९
स हि[8] देवमयो विप्रा धर्मार्थी[9] सत्यसंगरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतम् ॥
तस्मिन्निपतिते देवाः[10] पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि । तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त विश्रुताः ॥ ११
तत्रैवाङ्गिरसस्तस्य भृगोश्चैवाऽऽत्मजस्तथा । ऋग्भिर्यजुर्भिर्बहुभिरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥ १२
ततः संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः । आप्यायमानं लोकांस्त्रीन्भावयामास सर्वशः ॥
सं[11] तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुंधराम् । त्रिःसप्तकृत्वो विपुलश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १४
तस्य यच्चापि तत्तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ओषध्यस्ताः समुद्भूतास्तेजसा संज्वलन्त्युत ॥ १५
ताभिर्धार्यत्ययं लोकान्प्रजाश्चापि चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो हि द्विजोत्तमाः
स लब्धतेजास्तपसा संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश ॥ १७
हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । विभुस्तासां[12] भवेत्सोमः प्रख्यातः[13] स्वेन कर्मणा
ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधिषु विप्राणामपां च द्विजसत्तमाः ॥ १९
सोऽभिषिक्तो महातेजा महाराज्येन राजराट् । लोकानां भावयामास स्वभावात्तपतां वरः ॥
सप्तविंशतिरिन्दोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रताः । ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥२१

---

१ क. °त्वं तु नु । २ ख. ग. घ. °नः नेत्राभ्यां सोमः सुस्राव द° । ३ ग. ङ. °राधा द्यो° । ४ ख. °ना दृष्टं दिशो दे° । घ. °ना दृष्टा द° । ५ क. °सुर्वचतान्नमशक्तवान् । ६ घ. च तं तमशक्नुवत् । स । ७ ख. ग. घ. ङ. धरणे । ८ ख. घ. हि वेदमया वि° । ९ ख. ङ. °मार्थः स° । घ. °मार्थिसत्यसागरः । १० ङ. °वाः सुत्रे प° । ११ क. ग. समेन । १२ ख. ग. विधुस्ता° । घ विश्रुता° । १३ क. ग. °ख्याताः स्वे° ।

(सोमजन्मकथनम्)

स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां प्रभुः । समा जज्ञे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २२
हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् । सदस्यस्तत्र भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥
सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः ॥ २३
दक्षिणामददत्सोमस्त्रींल्लोकानिति नः श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च वै द्विजाः ॥
तं सिनी च कुहूश्चैव वपुः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥
प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः । अतिराजातिराजेन्द्रो दशधाऽतापयद्दिशः ॥ २६
तदा तत्प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यमृषिसंस्तुतम् । स विभ्रममतिर्विप्रा विनयोऽविनयाहृतः ॥ २७
बृहस्पतेः स वै भार्यां तारां नाम यशस्विनीम् । जहार सहसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥ २८
स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिश्च ह । नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा ॥ २९
उशना तस्य जग्राह पार्ष्णिमङ्गिरसो द्विजाः । स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वं बृहस्पते ॥
तेन स्नेहेन भगवान्रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः । पार्ष्णिग्राहोऽभवद्देवः प्रगृह्याऽऽजगवं धनुः ॥ ३१
तेन ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः परमास्त्रं महात्मना । उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ॥ ३२
तत्र तद्युद्धमभवत्प्रत्यक्षं तारकामयम् । देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥ ३३
तत्र शिष्टास्त्रयो देवास्तुषिताश्चैव ये स्मृताः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं पितामहम् ॥ ३४
ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शंकरम् । ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ ३५
अन्तर्वत्नीं च तां दृष्ट्वा तारां ताराधिपाननाम् । गर्भमुत्सृजसे न त्वं विप्रः प्राह बृहस्पतिः ॥
मदीयायां तनौ योनौ गर्भो धार्यः कथं च न । अथो नावसृजत्तं तु कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ ३७
ईषिकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् । जातमात्रोऽथ भगवान्देवानामाक्षिपद्वपुः ॥ ३८
ततः संशयमापन्नास्तारामकथयन्सुराः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः ॥ ३९
ह्रीयमाणा यदा देवान्नाऽऽह सा साध्वसाधु वा । तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः ॥
तं निवार्य तदा ब्रह्मा तारां चन्द्रस्य शंसयः । यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥
सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुम् । सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ ४२
ततः सुतमुपाघ्राय सोमो दाता प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः ॥ ४३
प्रतिपूर्वं च गमने समभ्युत्तिष्ठते बुधैः । उत्पादयामास तदा पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥ ४४
तस्य पुत्रो महातेजा बभूवैलः पुरूरवाः । उर्वश्यां जज्ञिरे तस्य पुत्राः षट्सुमहौजसः ॥ ४५
प्रसह्य धर्षितस्तत्र विवशो राजयक्ष्मणा । ततो यक्ष्माभिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ॥
जगाम शरणायाथ पितरं सोऽत्रिमेव तु ॥ ४६
तस्य तत्पापशमनं चकारात्रिर्महायशाः । स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वशः ॥
एतत्सोमस्य वै जन्म कीर्तितं द्विजसत्तमाः । वंशं तस्य द्विजश्रेष्ठाः कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ४८
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं कल्मषशोधनम् । सोमस्य जन्म श्रुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सोमोत्पत्तिकथनं नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८००७

---

१ क. घ. कुहुश्चै॰ । २ ग. घ. ङ. तस्य । ३ क. ॰नये विनयो ह॰ । ४ घ. ङ. ॰र्षिभिः सह । ५ क. ॰क्षियद्द॰ । ६ घ. ङ. यम् । ७ क. ॰तः स त॰ । ८ घ. ॰तः । प्रीति॰ । ९ ख. घ. बुधः । १० घ. ॰ण्यं संकल्पशो॰ ।

अथैकनवतितमोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

सोमस्य तु बुधः पुत्रो बुधस्य तु पुरूरवाः । तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १
ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः । आहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्वनां च ददौ महीम् ॥
सत्यवाक्कर्मबुद्धिश्च कान्तः संवृतमैथुनः । अतीव पुत्रो लोकेषु रूपेणाप्रतिमोऽभवत् ॥ ३
तं ब्रह्मवादिनं दान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् । उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४
तया सहावसद्राजा दश वर्षाणि चाष्ट चं । सप्त षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च वीर्यवान् ॥ ५
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे । अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६
गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे नगोत्तमे । उत्तरांश्च कुरून्प्राप्य कलापग्राममेव च ॥ ७
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च । उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८

ऋषय ऊचुः—

गन्धर्वी चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् । देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥ ९

सूत उवाच—

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समुपस्थिता । ऐलं तु तं वरारोहा समयेन व्यवस्थिता ॥ १०
आत्मनः शापमोक्षार्थं नियमं सा चकार तुं । अनग्नदर्शनं चैव अकामात्सह मैथुनम् ॥
द्वौ मेषौ शयनाभ्यासे स तावद्व्यवतिष्ठते । घृतमात्रं तथाऽऽहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥ ११
यद्येष समयो राजन्यावत्कालश्च ते दृढम् । तावत्कालं तु वत्स्यामि एष नः समयः कृतः ॥ १२
तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा पर्यपालयत् । एवं सा चावसत्तस्मिन्पुरूरवसि भामिनी ॥ १३
वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्भक्त्या शापमोहिता । उर्वशी मानुषं प्राप्ता गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः ॥

गन्धर्वा ऊचुः—

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना । आगच्छेत्तु पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणा ॥ १५
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राऽऽह वदतां वरः । तया तु समयस्तत्र क्रियमाणो मतोऽनघः ॥ १६
समयव्युत्क्रमात्सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा । तदहं वच्मि वः सर्वं यथा त्यक्ष्यति सा नृपम् ॥
संसहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये । एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः ॥ १८
स निशायामथाऽऽगम्य मेषमेकं जहार वै । मातृवद्वर्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ॥ १९
गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा शयनस्था यशस्विनी । राजानमब्रवीत्सा तु पुत्रो मेऽह्रियतेति वै ॥ २०
एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नास्तिष्ठति वै नृपः । नग्नं द्रक्ष्यति मां देवी समयो वितथो भवेत् ॥ २१
ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेषमाददुः । द्वितीयेऽपहृते मेषे ऐलं देवी तमब्रवीत् ॥ २२
पुत्रौ मम हृतौ राजन्ननाथाया इव प्रभो । एवमुक्तस्तदोत्थाय नग्नो राजा प्रधावितः ॥ २३

---

१ घ. °वान्धर्म° । ङ. °वाग्धर्म° । २ ख. घ. संभृत । ३ घ. च । पञ्चष° । ४ ख. ग. घ. ङ. °श्रुतः । सु° । ५ ग. ह. । ६ क. °त्कालं च ते । ७ घ. ङ. °सत्तेन पु । ८ घ. ङ. °नघाः । स । ९ ख. °मये व्युत्क्रमे सा । १० ग. घ. क. हसा यो° । १ घ. ११ ग. घ. ङं. ऐडं ।

मेषाभ्यां पदवीं राजन्गन्धर्वैर्व्युत्थितामथ । उत्पादिता तु महती माया तद्भवनं महत् ॥ २४
प्रकाशितं तु सहसा ततो नग्नमवेक्ष्य सा । नग्नं दृष्ट्वा तिरोऽभूत्सा अप्सरा कामरूपिणी ॥ २५
तिरोभूतां तु तां ज्ञात्वा गन्धर्वास्तत्र तावुभौ । मेषौ त्यक्त्वा च ते सर्वे तत्रैवान्तर्हिताऽभवन्* ॥
उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजाऽऽगृह्याऽऽगतः प्रभुः । अपश्यंस्तां तु वै राजा विललाप सुदुःखितः ॥ २७
चचार पृथिवीं चैव मार्गमाणस्ततस्ततः । (+भ्रममाणः सुदुःखेन विललाप जगत्पतिः ॥ २८
वनेषु सरितां कूलेष्वालयेषु महेषु च । विचचार गिरिष्वेको निर्झरोपवनेषु च ॥ २९
खेटखर्वटवाटीषु नगरे नगरे तथा । पप्रच्छ सकलान्सत्वान्विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ ३०
किं न पश्यसि रे मूढं मदमूढं विरुध्य माम् । क गताऽसि वरारोहे धिक्के (ज्ञे)जीवितमीदृशम् ॥)
अथापश्यच्च तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥ ३१
प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां विगाढेनाम्बुनाऽऽप्लुताम् । क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
अपश्यत्सा ततः सुभ्रू राजानमविदूरतः । उर्वशी ताः सखीः प्राह अयं स पुरुषोत्तमः ॥ ३३
यस्मिन्नहमवासीति? दर्शयामास तं नृपम् । तत आविर्बभूवुस्ताः पञ्चचूडाप्सरास्तु ताः ॥ ३४
दृष्ट्वा तु राजा तां प्रीतः प्रलापान्कुरुते बहून् । आयाहि तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ हे॥ ३५
एवमादीनि सूक्ष्माणि परस्परमभाषत । उर्वशी त्वब्रवीच्चैलं सगर्भाऽहं त्वया प्रभो ॥ ३६
संवत्सरात्कुमारस्ते भविता नैव संशयः । निशामेकां तु वै राजा अवसत्तु तया सह ॥ ३७
संप्रहृष्टो जगामाथ स्वपुरं तु महायशाः । गते संवत्सरे राजा उर्वशीं पुनरागमत् ॥ ३८
उषित्वा तु तया सार्धमेकरात्रं महामनाः । कामार्तश्चाब्रवीद्दीनो भव नित्यं ममेति वै ॥ ३९
उर्वश्यथाब्रवीच्चैनं गन्धर्वास्ते वरं ददुः । तं वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैतांस्त्वमेव हि ॥ ४०
वृणे नित्यं हि सालोक्यं गन्धर्वाणां महात्मनाम् । तथेत्युक्त्वा वरं वव्रे गन्धर्वाश्च तथाऽस्त्विति
स्थालीमग्नेः पूरयित्वा गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् । अनेन इष्ट्वा लोकं तं प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ ४२
तमादाय कुमारं तु नगरायोपचक्रमे । निक्षिप्य तमरण्यां च सपुत्रस्तु गृहान्ययौ ॥ ४३
पुनरादाय दृश्याग्निमश्वत्थं तत्र दृष्टवान् । समीपतस्तु तं दृष्ट्वा ह्यश्वत्थं तत्र विस्मितः ॥ ४४
गन्धर्वेभ्यस्तथाऽऽख्यातुमग्निना गां गतस्तु सः । श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणिं तु समादिशत् ॥ ४५
अश्वत्थादरणिं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथाविधि । तेनेष्ट्वा तु सलोकं नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥
मथित्वाऽग्निं त्रिधा कृत्वा ह्ययजत्स नराधिपः । इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥ ४७
वासाय च स गन्धर्वस्त्रेतायां स महारथः । एकोऽग्निः पूर्वमासीद्वै ऐलस्त्रींस्तानकल्पयत् ॥ ४८
एवंप्रभावो राजाऽऽसीदैलस्तु द्विजसत्तमाः । देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरलंकृते ॥ ४९
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः । उत्तरे यामुने तीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ ५०
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि षडिन्द्रोपमतेजसः । गन्धर्वलोके विदिता आयुर्धीमानमावसुः ॥ ५१
विश्वायुश्च शतायुश्च गतायुश्चोर्वशीसुताः । अमावसोस्तु वै जातो भीमो राजाऽथ विश्वजित् ॥
श्रीमान्भीमस्य दायादो राजाऽऽसीत्काञ्चनप्रभः । विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः

* अत्र संधिरार्षः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके विद्यते ।

१ ग. घ. ङ. °रोभूता अ° । २ ख. ग. घ. पुनः । ३ क. ग. °भनम् । अ° । ४ ग. ङ. °ञ्जक्रीडा । ५ ख. °न् । ज्यायै हि । ६ क. गूढं । ७ ग. घ ऐऽत्रे । ८ ग. घ. °दैडस्तु । ९ क. °ष्ठान्ते मं° ।

सुहोत्रस्याभवज्जह्नुः कौशि[1]कागर्भसंभवः । प्रतिगत्य ततो गङ्गा वितते यज्ञकर्मणि ॥ ५४
प्लावयामास तं देशं भाविनोऽर्थस्य दर्शनात् । गङ्गया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥ ५५
सौहोत्रिर्वरदः क्रुद्धो गङ्गां संरक्तलोचनः । अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ५६
एतत्ते विफलं सर्वं[2] पीतमम्भः करोम्यहम् । राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा सुरर्षयः ॥ ५७
उपानिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्नवीम् । यौवनाश्वस्य पौत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ ५८
युवनाश्वस्य शापेन गङ्गा[3] येन विनिर्ममे । कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नुभार्यामनिन्दिताम् ॥ ५९
जह्नुश्च दयितं पुत्रं सुहोत्रं नाम धार्मिकम् । कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चाऽऽत्मजः॥६०
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महायशाः । बभूवुश्च गयः शीलः कुशस्तस्याऽऽत्मजः स्मृतः
कुशपुत्रा बभूवुश्च चत्वा[4]रो वेदवर्चसः । कुशाश्वः कुशनाभश्च अमूर्त[5]ारयशो वसुः ॥ ६२
कुशस्तम्बस्तपस्तेपे पुत्रार्थी राजसत्तमः । पूर्णे वर्षसहस्रे वै शतक्रतुमपश्यत[6] ॥ ६३
सुदुर्गं तापसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य शाश्वतः ॥ ६४
पुत्रत्वं कल्पयामास स्वयमेव पुरंदरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६५
पौरुकुत्साऽभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत । पूर्वकन्यां महाभागां नाम्ना सत्यवतीं शुभाम् ॥
तां गाधिः[7] पुत्रः काव्याय रुचीकाय ददौ प्रभुः ॥ ६६
तस्यां पुत्रस्तु वै भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थे साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ६७
तथा चाऽऽहूय णिधृतिमृचीको[8] भार्गवस्तदा । उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्रा च ते शुभे[9] ॥ ६८
तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः । अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ ६९
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं[10] तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥ ७०
एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः । तपस्याभि[11]रतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥ ७१
गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ॥ ७२
चरुद्वयं गृहीत्वा तु ऋषेः सत्यवती तदा[12] । भर्तुर्वचनमव्यग्रा हृष्टा मात्रे न्यवेदयत् ॥ ७३
माता तु तस्यै दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मनः सा चकार ह ॥ ७४
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं शुभम् । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना ॥ ७५
तमृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाप्यनुसृत्य च । तदाऽब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः[13] स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ ७६
[14]मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्या[15]सहेतुना । जनिष्यति[16] हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः ७७
माता जनिष्यते वाऽपि तथाभूतं तपोधनम् । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ ७८
एवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । प्रसादयामास पतिं सुतो मे नेदृशो भवेत् ॥
ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ७९
[17]नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वया । उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥ ८०
पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽब्रवीदिदम् । इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम्॥८१

१ ग. घ. °शिक्याग° । २ ख. ग. °र्वं पिबन्नम्भः । ३ घ. °ङ्गायेनविनिर्ममौ । का° । ४ घ. रो देववर्च° । ५ ख. °मूर्तर° । घ. °मूर्तरयसो व° । ६ क. °त। स उग्रं तप° । ७ ग. घ. गाधिपु° । ८ क. ग. °धृतिं रुची° । ९ क. ख. ग. शुभाः । १० क. ग. °मन्त्रं त° । ११ घ. °पस्यभि° । १२ क. ख. ग. सदा । १३ ख. घ. °ष्ठः स्वभा° । १४ क. मातुः सिध्यति ते भ° । १५ ख. घ. रुविन्यास° । १६ घ. जनयिष्यति । १७ ख. नैव सं° ।

(चन्द्रवंशकथनम्)

शमात्मकमृजुं भर्तः पुत्रं मे दातुमर्हसि । काममेवंविधः[1] पुत्रो मम स्यात्तु[2] वद प्रभो[3] ॥ ८२
मय्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेव द्विजोत्तम । ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ ८३
पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ८४
तस्मात्सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ८५
भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा । जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत ॥ ८६
विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः[4] कुशिकनन्दनः । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां जगाम ब्रह्मणा वृतः ॥ ८७
सा हि सत्यवती पुण्या सत्यव्रतपरायणा । कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥ ८८
परिश्रुता महाभागा कौशिकी सरितां वरा । इक्ष्वाकुवंशे त्वभवत्सुवेणुर्नाम पार्थिवः ॥ ८९
तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका । रेणुकायां तु कामल्यां तपोधृतिसमन्वितः ॥
आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ॥ ९०
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ९१
और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महामनाः । जमदग्निस्तपो[5]वीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥
मध्यमश्च शुनःशेपः[6] शुनः[7]पुच्छः कनिष्ठकः ॥ ९२
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्धनः ॥ ९३
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशेपो[8]ऽभवन्मुनिः । हरिश्चन्द्रस्य यज्ञे तु पशुत्वे नियतः स वै ॥ ९४
*देवैर्दत्तः शुनःशेपो विश्वामित्राय वै पुनः । देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥ ९५
विश्वामित्रस्य पुत्राणां शुनःशेपो[9]ऽग्रजः स्मृतः । मधुच्छन्दो[10] नयश्चैव कृतदेवौ[11] ध्रुवाष्टकौ ॥ ९६
कच्छपः पूरणश्चैव विश्वामित्रसुतास्तु वै । तेषां गोत्राणि बहुधा कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ९७
पार्थिवा देवराताश्च याज्ञवल्क्याः समर्पणाः । उदुम्बरा उदुम्लानास्तारका यममुञ्चताः ॥ ९८
लोहिण्यो[12] रेणवश्चैव तथा कारीषवः स्मृताः । बभ्रवः[13] पाणिनश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ ९९
शालावत्या हिरण्याक्षा स्यैङ्कृता[14] गालवाः स्मृताः । देवला यामदूताश्च सालङ्कायनबौष्कलाः[15] ॥
ददातिबादराश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः । ऋष्यन्तरविवाह्यास्ते बहवः कौशिकाः स्मृताः ॥
कौशिकाः[16] सौश्रुताश्चैव तथाऽन्ये सैधवायनाः । पौरोरवस्य पुण्यस्य ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य तु ॥
दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाष्टकः । अष्टकस्य सुतो यो हि प्रोक्तो जह्नुगणो मया ॥ १०३

ऋषय ऊचुः—

किं लक्षणेन धर्मेण तपसेह श्रुतेन वा । ब्राह्मण्यं समनुप्राप्तं विश्वामित्रादिभिर्नृपैः ॥ १०४
येन येनाभिधानेन ब्राह्मण्यं क्षत्रिया गताः । विशेषं ज्ञातुमिच्छामि[17]स्तपसा दानतस्तथा ॥ १०५
एवमुक्तस्ततो वाक्यमब्रवीदिदमर्थवत् । अन्यायोपगतैर्द्रव्यैराहृ[18]त्य द्विजसत्तमान् ॥
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥ १०६

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

१ ख. ग. घ. °धः पौत्रो । २ ख. स्यान्नत्र° । ३ ख. घ. °भो । यद्यन्य । ४ ख. ग. गाधिं कु° । ५ क. घ. °स्ततो वी° । ६ क °शेफः शु° । ७ क. °नः पृच्छः । ८ क. घ. शेफोऽभ° । ९ क. ग. घ. शेफोऽग्र° । १० ग. घ. °न्दोजय° । ११ ख. घ. °देवो ध्रु° । १२ क. °ण्यो रे° । १३ ख. °वः च्यवन° । घ. °वः सत्रन° । १४ ख सांकृता । १५ क. °बास्कलाः । १६ क. °शिकासोश्रुमाश्चै° । ग. °शिकासोश्रु° । १७ क. ख. ग. °च्छामि ता° । १८ क. °राहृत्य यजने धिया । ध° । ख. घ. °राहृत्य यजते हि यः । ध° ।

धर्मं चैतं समा[1]ख्याय पापात्मा पुरुषाधमः । द ाति द नं विप्रेभ्यो लोकानां दम्भकारणात्[2] ॥
जपं[3] कृत्वा तथा तीव्रं धनलोभान्निरङ्कुशः । रागमोहान्वितो ह्यन्ते पावनार्थं ददाति यः ॥१०८
तेन दत्तानि दानानि अफलानि भवन्त्युत । तस्य धर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ॥ १०९
एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्ददतो यजतश्च ह । संक्लिष्टकर्मणो दानं न तिष्ठति दुरात्मनः ॥ ११०
न्यायागतानां द्रव्याणां तीर्थे संप्रतिपादनम् । कामाननभिसंधाय यजते च ददाति च ॥ १११
स दानफलमाप्नोति तच्च दानं सुखोदयम् । दानेन भोगानाप्नोति स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ ११२
तपसा तु सु[4]गुप्तेन लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति । विष्टभ्य स तु तेजस्वी[5] लोकेष्वानन्त्यमश्नुते ॥ ११३
दानाच्छ्रेयस्तथा यज्ञो यज्ञाच्छ्रेयस्तथा तपः । संन्यासस्तपसः श्रेयांस्तस्माज्ज्ञानं गुरु स्मृतम् ॥
श्रूयन्ते हि तपःसिद्धाः क्षात्रोपेता द्विजातयः । विश्वामित्रो नरपतिर्मांधाता संकृतिः कपिः ॥
कपेश्च पुरुकुत्सश्च सत्यश्चानृहवानृथुः । आर्ष्टिषेणोऽजमीढश्च भागान्योऽन्यस्तथैव च[6] ॥ ११६
कक्षीवश्चैव शिजयस्तथाऽन्ये च महारथाः । रथीतरश्च रुन्दश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः[7] ॥ ११७
क्षात्रोपेताः स्मृता ह्येते तपसा ऋषितां गताः । एते राजर्षयः सर्वे सिद्धिं सुमहतीं गताः ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अयोर्वंशं महात्मनः ॥ ११८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अमावसुवंशानुकीर्तनं नामैकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८१२२

अथ द्विनवतितमोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्तनम् ।

सूत उवाच—

एते पुत्रा महात्मनः पञ्चैवाऽऽसन्महाबलाः । स्वर्भानुतन[8]या विप्राः प्रभायां जज्ञिरे नृपाः[9] ॥ १
नहुषः प्रथमस्तेषां पुत्रधर्मा ततः स्मृतः । धर्मवृद्धात्मजश्चैव सु[10]तहोत्रो महायशाः ॥ २
सुतहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । कौशः[11] शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः[12] प्रभुः[13] ॥ ३
पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः । ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च[14] ॥ ४
एतस्य वंशे संभूता विचित्रैः कर्मभिर्द्विजाः । शलात्मजो ह्यार्ष्टिषेणश्चरन्तस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ५
शौनकाश्चाऽऽर्ष्टिषेणाश्च क्षात्रोपेता द्विजातयः । काशस्य काशयो राष्ट्रः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ ६
धर्मश्च दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः[16] । त[15]पसा सुमहातेजा जातो वृद्धस्य धीमतः ॥
अथैनमृषयः प्रोचुः सूतं वाक्यमिमं पुनः ॥ ७

ऋषय ऊचुः—

कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् । एतद्वेदितुमिच्छामस्ततो ब्रूहि प्रियं तथा ॥ ८

---

१ ख. घ. °मास्थाय । २ घ. °त् । तपः कृ° । ३ ख. ग. जयं । ४ क. सुसुप्ते° । घ. सुतप्ते । ५ ख. श्रेष्ठस्त° । ६ क. घ. च । काक्षीव° । ७ ग. घ. °पाः । क्षत्रो° । ८ नयात्तेथाप्र° । घ. °नयात्तेथ प्र° । ९ क. ग. नृपः । १० ख. घ. सुनहोप । ११ ख. घ. काशो लशश्च । १२ क. °महः प्र° । १३ घ. स्मृतः । १४ ख. घ. च । तस्य वंशे समुद्गता । १५ घ. °पसोऽन्ते सुमंहतो जा° । १६ घ. °मिदं पु° ।

(चन्द्रवंशकीर्तनम्)

सूत उवाच—

धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतामिह वै द्विजाः। स संभूतः समुद्रान्ते मथ्यमानेऽमृते पुरा ॥ ९
उत्पन्नः सकलात्पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः। सर्वसांसिद्धकार्यं तं दृष्ट्वा विष्टम्भितः स्थितः ॥
अजस्त्वमिति होवाच तस्मादजस्तु स स्मृतः ॥ १०
अजः प्रोवाच विष्णुं तं तनयोऽस्मि तव प्रभो। विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरोत्तम ॥
एवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तथ्यं प्रोवाच स प्रभुः। कृतो यज्ञविभागस्तु यज्ञियैर्हि सुरैस्तथा ॥ १२
वेदेषु विधियुक्तं च विधिहोत्रं महर्षिभिः। न शक्यमि(इ)ह होमो वै तुल्यं(ल्यः) कर्तुं कदाचन॥
अर्वाक्सुतोऽसि हे देव नाममन्त्रोऽसि वै प्रभो। द्वितीयायां तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि
अणिमादियुता सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति। तेनैव च शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो ॥
चरुमन्त्रैर्घृतैर्गन्धैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ १५
अथ च त्वं पुनश्चैव आयुर्वेदं विधास्यसि। अवश्यंभावी ह्यर्थोऽयं प्राक्सृष्टस्त्वब्जयोनिना ॥ १६
द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः। तस्मात्तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे ततः ॥ १७
द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रः प्रकाशिराट्। पुत्रकामस्तपस्तेपे नृपो दीर्घतपास्तथा ॥ १८
अजं देवं तु पुत्रार्थे ह्याराधयिषुर्नृपः। वरेण च्छन्दयामास प्रीतो धन्वन्तरिर्नृपम् ॥ १९

नृप उवाच—

भगवन्यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे धृतिमान्भव। तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ २०
तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा। काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः ॥ २१
आयुर्वेदं भरद्वाजश्चकार सभिषक्क्रियम्। तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥ २२
धन्वन्तरिसुतश्चापि केतुमानिति विश्रुतः। अथ केतुमतः पुत्रो विभो भीमरथो नृपः ॥
दिवोदास इति ख्यातो वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं पुरा। शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥ २४
शप्ता हि सा पुरी पूर्वं निकुम्भेन महात्मना। शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति पुनः पुनः ॥ २५
तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः। विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ २६

ऋषय ऊचुः—

वाराणसीं किमर्थं तां निकुम्भः शप्तवान्पुरा। निकुम्भश्चापि धर्मात्मा सिद्धक्षेत्रं शशाप यः ॥

सूत उवाच—

दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः। वसते स महातेजाः स्फीतायां वै नराधिपः ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः। देव्याः स प्रियकामस्तु वसानः श्वशुरान्तिके ॥ २९
देवाज्ञया पारिषदा विश्वरूपास्तपोधनाः। पूर्वोक्तैः रूपविशेषैस्तोषयन्ति महेश्वरीम् ॥ ३०
हृष्यति तैर्महादेवो मेना नैव तु हृष्यति। जुगुप्सते सा नित्यं च देवं देवीं तथैव च ॥ ३१

---

१ ग. घ. सद्यः संसिद्धिका°। २ ग. घ. °दब्जस्तु। ३ क. तथा प्रो°। ४ ख. ग. घ. प्रभो। ५ ख. ग. घ. °ष्यति। अ°। ६ ख. °न्त्रैर्वतैर्ऊडयैर्य°। घ. °न्त्रैर्वतैजम्बैर्य°। ७ क. ग. प्राद्गिष्टं°। घ. प्राग्दष्ट°। ८ ख. घ. °स्मात्तं वै व°। ९ घ. न्यां निवे°। १० क. घ. °सानश्च सुरा°। ११ ख. °र्वोक्ते तु विशेषेण तोष°। १२ घ. °ष्यते तै°।

मम पार्श्वे त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः । दरिद्रः सर्व एवेह अक्लिष्टं[1] लडतेऽनघे ॥ ३२
मात्रा तथोक्ता वचसा स्त्रीस्वभावान्नचाक्षमत् । स्मितं कृत्वा तु वरदा हयपार्श्वमथागमत् ॥ ३३
[2]विषण्णवदना देवी[3] महादेवमभाषत । नेह वत्स्याम्यहं देव नय मां स्वं निवेशनम् ॥ ३४
तथोक्तस्तु महादेवः सर्वाँल्लोकानवेक्ष्य ह । वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां तु द्विजोत्तमाः ॥
वाराणसीं महातेजाः सिद्धक्षेत्रं महेश्वरः ॥ ३५
दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः । पार्श्वस्थं स समाहूय गणेशं क्षेमकं[4] *ब्रवीत् ॥
गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु । मृदुना चाभ्युपायेन अतिवीर्यः स पार्थिवः ॥ ३७
ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं पुरा । स्वप्ने संदर्शयामास मङ्कनं नाम नापितम् ॥ ३८
श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ । मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्यन्ते निवेशय ॥ ३९
तथा स्वप्ने यथा दृष्टं सर्वं कारितवान्द्विजाः । नगरीद्वार्यनुज्ञाप्य राजानं तु यथाविधि ॥ ४०
पूजा तु महती चैव नित्यमेव प्रयुज्यते । गन्धैर्धूपैश्च माल्यैश्च प्रेक्षणीयैस्तथैव च ॥ ४१
अन्नप्रदानयुक्तैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् । एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥ ४२
ततो वरसहस्राणि नगराणां प्रयच्छति । पुत्रान्हिरण्यमायूंषि सर्वकामांस्तथैव च ॥ ४३
राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता । पुत्रार्थमागता साध्वी राज्ञा देवी प्रचोदिता ॥४४
पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रानयाचत । पुनः पुनरथाऽऽगम्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ४५
न प्रयच्छति पुत्रांस्तु निकुम्भः कारणेन तु । राजा यदि तु कुप्येत ततः किंचित्प्रवर्तते ॥ ४६
अथ दीर्घेण कालेन क्रोधो राजानमाविशत् । भूतं त्विदं महाद्वारि नागराणां प्रयच्छति ॥ ४७
प्रीत्या वरांश्च शतशो न किंचिन्न[6] प्रयच्छति । मामकैः पूज्यते नित्यं नगर्यां मम चैव तु ॥ ४८
तत्रार्चितश्च बहुशो देव्या मे तत्र कारणात् । न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नो बहुभोजनः ॥ ४९
अतो नार्हति पूजां तु मत्सकाशात्कथंचन । तस्मात्तु नाशयिष्यामि तस्य स्थानं दुरात्मनः ॥
एवं तु स विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी । स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्मतिः ॥ ५१
भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमगमत्प्रभुः । यस्मादनपराधं मे त्वया स्थानं विनाशितम् ॥ ५२
अकस्मात्तु पुरी शून्या भवित्री ते नराधिप । ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तदा ॥ ५३
शप्त्वा पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमथानयत् । शून्यां पुरीं महादेवो निर्ममे परमात्मना[11] ॥ ५४
तुल्यां देवविभूत्यास्तु देव्याश्चैव[12] महात्मनः । रमते तत्र वै देवी रममाणो महेश्वरः ॥ ५५
न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात् । देव्याः क्रीडार्थमीशानो देवो[13] वाक्यमथाब्रवीत् ॥
नाहं वेश्म विमोक्ष्यामि अविमुक्तं हि मे गृहम् । प्रहस्यैनामथोवाच अविमुक्तं हि मे गृहम् ॥ ५७
नाहं देवि गमिष्यामि गच्छस्वेह[14] वसाम्यहम् । तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥

* अत्राऽडभाव आर्षः ।

---

१ ख. अकृष्ट लभते । घ. अकृष्ट ल° । २ घ. विवर्णव° । ३ घ. °वी सा देवं सम° । ४ घ. क्षेत्रकं ख. क्षेमकं । ५ ख. ग. घ. महद्धा° । ६ क. °चित्तु प्रवर्तते । मा° । ७ घ. तन्नापित° । ८ क. °स्माद्दतेऽप° । ग. स्मात्त्व नप° । ९ क. तथा । १० क. शप्तां । ११ ख. घ. °त्मनः । र° । १२ ग. घ. °वी ऐश्वर्यात्सा तु विस्मिता । दे° । १३ ख. घ. देवारण्यमथानयत् । रमते तत्र वै देवी रममाणा महेश्वरम् । न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात् । पुनर्यामीति तां देवी देवो° । १४ क. ख. °ह रमाम्य° ।

(चन्द्रवंशकीर्तनम्)

एवं वाराणसी शप्ता अविमुक्तं च कीर्तितम् । यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ५९
अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं तु महात्मनः । अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ ६०
एवं वाराणसी शप्ता निवेशं पुनरागता । भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ ६१
हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नराधिपः । भद्रश्रेण्यस्य राज्यं तु हृतं तेन बलीयसा ॥ ६२
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम नामतः । दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६३
दिवोदासाद्दृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ६४
वैरस्यान्तं महाराज्ञा तदा तेन विधित्सता । प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो गर्गश्च विश्रुतः ॥ ६५
वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु संनतिस्तस्य चाऽऽत्मजः । अलर्कं प्रति राजर्षिगीतश्लोकौ पुरातनौ ॥ ६६
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । युवा रूपेण संपन्नो ह्यलर्कः काशिसत्तमः ॥
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप्तवान् ॥ ६७
शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यामावासयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥ ६८
संनतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः । सुनीथस्य तु दायादः सुकेतुर्नाम धार्मिकः ॥ ६९
सुकेतुतनयश्चापि धर्मकेतुरिति श्रुतिः । धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७०
सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः । सुविभुस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततः स्मृतः ॥ ७१
सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः स धार्मिकः । धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ॥ ७२
वेणुहोत्रसुतश्चापि गार्ग्यो वै नाम विश्रुतः । गार्ग्यस्य गर्भभूमिस्तु वात्स्यो वत्सस्य धीमतः॥ ७३
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव तयोः पुत्राः सुधार्मिकाः । विक्रान्ता बलवन्तश्च सिंहतुल्यपराक्रमाः ॥
इत्येते काश(श्य)पाः प्रोक्ताः रजेरपि निबोधत । रजेः पुत्रशतान्यासन्पञ्च वीर्यवतो भुवि ॥
राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ ७५
तदा दैवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे । देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाब्रुवन् ॥ ७६
आवयोर्भगवन्युद्धे विजेता को भविष्यति । ब्रूहि नः सर्वलोकेश श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ७७

ब्रह्मोवाच—

येषामर्थाय सङ्ग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः । योत्स्यते ते विजेष्यन्ति त्रींल्लोकान्नात्र संशयः ॥७८
रजिर्यतस्ततो लक्ष्मीर्यतो लक्ष्मीस्ततो धृतिः । यतो धृतिस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७९
तद्देवा दानवाः सर्वे ततः श्रुत्वा रजेर्जयम् । अभ्ययुर्जयमिच्छन्तः स्तुवन्तो राजसत्तमम् ॥ ८०
ते हृष्टमनसः सर्वे राजानं देवदानवाः । ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥ ८१

रजिरुवाच—

अहं जेष्यामि वो युद्धे देवाञ्शक्रपुरोगमान् । इन्द्रो भवामि धर्मात्मा ततो[10] योत्स्यामि संयुगे ॥

दानवा ऊचुः—

अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्[11]तस्यार्थे विजयामहे । अस्मिंस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा[12] देवनोदिते ॥ ८३

---

१ ख. °द्रसेनस्य । २ ख. स्तु सप्तति° । ३ ख. ग. घ. °र्षिश्लोकौ गीतौ पु° । ४ ख. °तुः सुधा° । ५ ख. °पि गर्गो वै । ६ ख. ग. घ. °स्तु वत्सो व° । ७ ख. °क्ता राजे । ८ ख. राजेः । ९ क. ख. ग. नो । १० ख. घ. °तो यास्यामि । ११ ग. ङ. प्रह्राद° । १२ क. °दितेः । स ।

स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः। भविष्यसीन्द्रो जित्वेति देवैरपि निमन्त्रितः॥ ८४
जघान दानवान्सर्वान्समक्षं वज्रपाणिनः। स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी॥ ८५
निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः। तं तथा तु रजिं तत्र देवैः सह शतक्रतुः॥ ८६
रजिपुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः। इन्द्रोऽसि राजन्देवानां सर्वेषां नात्र संशयः॥
यस्याहमिन्द्र पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि शत्रुहन्॥ ८७
स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया। तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम्॥ ८८
तस्मिंस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ। दायाद्यमिन्द्रादाजह्रुराचारं तनया रजेः॥ ८९
तानि पुत्रशतान्यस्य तच्च स्थानं शचीपतेः। समक्रामन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम्॥ ९०
ततः काले बहुतिथे समतीते महाबलः। हृतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हृतभागो बृहस्पतिम्॥ ९१
बदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे। ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाऽऽप्यायितस्ततः ९२
ब्रह्मन्कृशोऽयं विमना हृतराज्यो हृताशनः। हतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः प्रसीद मे॥ ९३
बृहस्पतिरुवाच—
यद्येवं चोदितः शक्र त्वया स्यां पूर्वमेव हि। नाभविष्यत्त्वत्प्रियार्थं नाकर्तव्यं ममानघ॥ ९४
प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वद्धितार्थं महाद्युते। यथा भागं च राज्यं च अचिरात्प्रतिपत्स्यसे॥ ९५
तथा शक्र गमिष्यामि मा भूत्ते विक्लवं मनः। ततः कर्म चकारास्य तेजःसंवर्धनं महत्॥ ९६
तेषां च बुद्धिसंमोहमकरोद्बुद्धिसत्तमः। ते यदा ससुता मूढा रागोन्मत्ता विधर्मिणः॥ ९७
ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः। ततो लेभे सुरैश्वर्यमैन्द्रस्थानं तथोत्तमम्॥ ९८
हत्वा रजिसुतान्सर्वान्कामक्रोधपरायणान्। य इदं पावनं स्थानं प्रतिष्ठानं शतक्रतोः॥
शृणुयाद्वा रजेर्वाऽपि न स दौरात्म्यमाप्नुयात्॥ ९९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते रजियुद्धं नाम द्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८२२२

अथ त्रिनवतितमोऽध्यायः।

चन्द्रवंशवर्णनम्।

ऋषय ऊचुः—
मरुत्तेन कथं कन्या राज्ञे दत्ता महात्मना। किंवीर्याश्च महात्मानो जाता मरुत्तकन्यकाः॥ १
सूत उवाच—
आह्वयन्तं मरुत्सोममन्नकामः प्रजेश्वरम्। मासि मासि महातेजाः षष्टिसंवत्सरान्नृपः॥ २
तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्सोमेन तोषिताः। अक्षय्यान्नं ददुः प्रीताः सर्वकामपरिच्छदम्॥ ३
अन्नं तस्य सकृत्पक्वमहोरात्रे न क्षीयते। कोटिशो दीयमानं च सूर्यस्योदयनादपि॥ ४

---

१ ङ. °र्वान्ये वध्याव°। २ क. र्वान्व्याज°। ३ घ. °शोऽहं वि°। ४ घ. °शयः। ह°। ५ ख. ग. घ. ङ. °यार्थमक°।। ६ ग. ङ. भाग्यं। ७ क. °गोत्पन्नावि°। ८ ख. ग. घ ङ. °न्यया। सु°। ९ क. °ह्वन्तं म°। १० ख. घ. ङ. °रात्रं न।

(चद्रवंशवर्णनम्)

मित्रज्योतिस्तु कन्यायां मरुत्तस्य च धीमतः । तस्माज्जाता महासत्त्वा धर्मज्ञा मोक्षदर्शिनः ॥५
संन्यस्य गृहधर्माणि वैराग्यं समुपस्थिताः । यतिधर्ममवाप्येह ब्रह्मभूयाय ते गताः ॥ ६
अनेपायस्ततो जातस्तदा धर्मप्रदत्तवान्(?) । क्षत्रधर्मस्ततो जातः प्रतिपक्षो महातपाः ॥ ७
प्रतिपक्षसुतश्चापि संजयो नाम विश्रुतः । संजयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य जज्ञिवान् ॥ ८
विजयस्य जयः पुत्रस्तस्य हर्यद्वतः स्मृतः । हर्यद्वतस्ततो राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥ ९
सहदेवस्य धर्मात्मा अदीन इति विश्रुतः । अदीनस्य जयत्सेनस्तस्य पुत्रोऽथ संकृतिः ॥ १०
संकृतेरपि धर्मात्मा कृतधर्मा महायशाः । इत्येते क्षत्रधर्माणो नहुषस्य निबोधत ॥ ११
नहुषस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः । उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ॥ १२
यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पञ्चं तु द्रुयः(?) । यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततोऽवरः ॥ १३
काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिस्तदा । संयातिर्मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥
तेषां मध्ये तु पञ्चानां ययातिः पृथिवीपतिः । देवयानीमुशनसः सुतां भार्यामवाप ह ॥ १५
शर्मिष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः । यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ १६
द्रुह्यं चानुं च पुरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । अजीजनन्महावीर्यान्सुतान्देवसुतोपमान् ॥ १७
रथं तस्मै ददौ रुद्रः प्रीतः परमभास्वरम् । असङ्गं काञ्चनं दिव्यमक्षयौ च महेषुधी ॥ १८
युक्तं मनोजवैरश्वैर्येन कन्यां समुद्वहन् । स तेन रथमुख्येन जिगाय च ततो महीम् ॥ १९
ययातिर्युधि दुर्धर्षो देवदानवमानवैः । पौरवाणां नृपाणां च सर्वेषां सोऽभवद्रथः ॥ २०
यावत्सुदेशप्रभवः कौरवो जनमेजयः । कुरोः पुत्रस्य राज्ञस्तु राज्ञः पारिक्षितस्य ह ॥
जगाम स रथो नाशं शापाद्गार्ग्यस्य धीमतः ॥ २१
गार्ग्यस्य हि सुतं बालः स राजा जनमेजयः । दुर्बुद्धिर्हिंसयामास लोहगन्धं नराधिपम् ॥ २२
स लोहगन्धो राजर्षिः परिधावन्नितस्ततः । पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्हिचित् ॥ २३
ततः स दुःखसंतप्तो नालभत्संविदं क्वचित् । शशाप हेतुकमृषिं शरण्यं व्यथितस्तदा ॥ २४
इन्द्रोतो नाम विख्यातो योऽसौ मुनिरुदारधीः । याजयामास चेन्द्रोतः शौनको जनमेजयम् ॥
अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः ॥ २५
स लोहगन्धो व्यनशत्तस्याऽऽवसथमेत्य ह । * स च दिव्यो रथस्तस्माद्वसोश्चेदिपतेस्तथा॥ २६
ततः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः । ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥
प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ २७
स जरां प्राप्य राजर्षिर्ययातिर्नहुषात्मजः । पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ २८

---

* अत्रत्यग्रन्थस्य न पूर्वापरसगतिः ।

---

१ ख. ङ. °त्रज्योतेस्तु । ग. त्रयोतेस्तु । २ ख. घ. नपत्यो मरुस्तत्र तदा धर्मस्य चक्षते क्ष° । ङ. नपत्यस्ततो जातस्तदा धर्मः प्रतापवान् । क्ष° । ३ ग. जज्ञिवान् । ४ ख. घ. ङ. आदीन । ५ ख. घ. ङ. त्मा क्षत्रध° । ६ ख. °श्च ऊद्वहः । यः । घ. °श्च रुद्रवः । यः । ङ. °श्च नुद्रवः । यः । ७ घ. जिघाय । ८ क. °हत् । स । ९ क. घ. °थः । योव° । १० ख. °पाद्गर्गस्य । ११ ख. ग. घ. ङ. वालं । १२ ख. घ. °यः चक्रेण हिंस° । १३ ङ. °र्बुद्धिं हिंस° । १४ ख. ग. घ. ङ. °गन्धीमराधिपः । स लोहगन्धी रा° । १५ क. ग. धीः । योज° । १६ ख. घ. शुक्रेण ।

जरावली च मां तात पलितानि च पर्यगुः । काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । जरां मे प्रतिगृह्णीष्व तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥ ३०
अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता। सा च व्यायामसाध्या वै न ग्रहीष्यामि ते जराम्
जराया[1] बहवो दोषा[2] यानभोजनकारिणः । तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ ३२
सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः । वलीसं[3]ततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलाकृतिः ॥ ३३
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतस्तु यौवने[4] । महोपभीतिभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ३४
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । प्रतिगृह्णन्तु धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ ३५
स एवमुक्तो यदुना तीव्रकोपसमन्वितः । उवाच वदतां श्रेष्ठो ज्येष्ठं तं गर्हयन्सुतम् ॥ ३६
आश्रमः कश्च वाऽन्योऽस्ति को वा धर्मविधिस्तव । मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदात्थ नवदेशिक ॥
एवमुक्त्वा यदुं राजा शशापैनं स मन्युमान् । यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ॥
तस्मान्न राज्यभाग्मूढ प्रजा ते वै भविष्यति । तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ॥ ३९
(* यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक । पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनम् ॥
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥) ४०

तुर्वसुरुवाच—

न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् । जराया बहवो दोषा[6]ः पानभोजनकारिणः ॥
तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ ४१

ययातिरुवाच—

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात्प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति॥ ४२
असंकीर्णा च धर्मेण प्रतिलोमवरेषु च । पिशिताशिषु चान्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ ४३
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु वा । पशुधर्मेषु म्लेच्छेषु भविष्यसि न संशयः ॥ ४४

सूत उवाच—

एवं तु तुर्वसुं शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः । शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४५
द्रुह्यु त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं वै यौवनं स्वं ददस्व मे ॥ ४६
पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनम् । स्वं चाऽऽदास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥

द्रुह्यु उवाच—

न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् । न सङ्गश्चास्य भवति न जरां तेन कामये ॥

ययातिरुवाच—

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि[10] । तस्माद्द्रुह्यु प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित्
नौप्लवोत्तरसंचारस्तत्र नित्यं भविष्यति । अरा[11]ज[12]भ्राजवंशस्त्वं तत्र[13] नित्यं भविष्य[14]सि ॥ ५०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. ङ. °रायां ब° । २ ख. ग. घ. ङ. दोषाः पानभोजनकारिताः । त° । ३ क. °संनत° । ४ ख. °ने । सर्वाङ्गहारिणीचैव । ग. घ. ङ. °ने । सहोपवीति° । ५ ग. घ. ङ. °दाऽहं तत्र देशिकः । ए° । ६ ग. घ. ङ. °षाः । यानभोजनकारिताः । त° । ७ ग. घ. ङ. °मचरे° । ८ घ. च । प° । ९ ख. ग. ङ. राज्यो भ° । १० ख. ग. घ. ङ. °च्छति । त° । ११ ग. ङ. °राजाभाज° । १२ ङ. जभोज° । १३ घ. त्र चाप्यसि बान्धवः । अ° । १४ ख. घ. ष्यति । अ । ग. घ. वसिष्यसि ।

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । एवं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ॥ ५१

अनुरुवाच—

जीर्णः शि[1]शुरहं तात जरया ह्यशुचिः सदा । न[2] भजामि महाराज तां जरां नाभिकामये ॥

ययातिरुवाच—

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मा[3]त्ते प्रतिपत्स्यते ॥

प्रजा च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यत्यतस्तव । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येव भविष्यसि ॥ ५४

पुरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । जरावली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ॥ ५५

काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने । कंचित्कालं चरेयं वै विषयान्वयसा तव ॥५६

पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनम् । स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह[4] ॥ ५७

सूत उवाच—

एवमुक्तः प्रत्युवाच पुत्रः पितरमञ्जसा । यथाऽनुमन्यसे तात करिष्यामि तथैव च ॥ ५८

प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मानं जरया सह । गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ ५९

जरयाऽहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव । यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथार्थवत् ॥ ६०

ययातिरुवाच—

पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते प्रीतश्चेदं ददामि ते । सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति * ॥

सूत उवाच—[5]

पुरोरनुमतो राजा ययातिः स्वां जरां ततः । संक्रामयामास तदा प्रसादाद्भार्गवस्य तु[6] ॥ ६२

यौवनेनाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः । प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान्स्वकान् ॥ ६३

यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् । धर्माविरोधाद्राजेन्द्रो यथा[7]ऽर्हति स एव हि ॥ ६४

देवानतर्पयद्यज्ञैः पितॄञ्श्राद्धैस्तथैव च । दीनांश्चानुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ६५

अतिथीनन्नपानैश्च वैश्यांश्च परिपालनैः । आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून्संनिग्रहेण च ॥ ६६

धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् । ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ६७

स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः । अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६८

स मार्गमाणः कामानामन्तदोषनिदर्शनात् । विश्वा[8]च्या सहितो रेमे वैभ्राजे नन्दने वने ॥ ६९

अपश्यत्स यदा तां वै वर्धमानां नृपस्तदा । गत्वा पुरोः सकाशं वै स्वं जरां प्रत्यपद्यत ॥ ७०

स संप्राप्य तु तान्कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः । कालं वर्षसहस्रं वै सस्मार मनुजाधिपः ॥७१

परिसंख्याय कालं च कलाकाष्ठास्तथैव च । पूर्णं मत्वा ततः कालं पुरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ७२

यथासुखं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम । सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ७३

पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाण त्वं स्वयौवनम् । रा[9]ज्यं च त्वं गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥

प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नहुषात्मजः । यौवनं प्रतिपेदे च पुरुः स्वं पुनरात्[10]मनः ॥ ७५

---

* अत्राध्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके ।

---

१ क. ग. शुवरं °दत्ते ज°। २ क. ग. न जुहोति स कालेऽग्निं तां । ३ ख. घ. ङ. °स्मात्वं प्रतिपत्स्यसे। प्र°। ४ ख. ह। गृ°। घ. ह। पुरुरुवाच। गृ°। ५ ख. ग. ङ. °तिः स्वज°। ६ ख. घ तु। पौरवेणातिव°। ग. ङ. तु। पौरवेणाथ व°। ७ ख. ग. घ. ङ. °था हन्ति स। ८ क. °श्वासहेतो रेमे वै वै°। ९ क. राष्ट्रं। १० ख. ग, ङ. °त्मजः। अ°।

अभिषेक्तुकामं च नृपं पुरुं पुत्रं कनीयसम् । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ ७६
कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो । श्रेष्ठं यदुमतिक्रम्य पुरो राज्यं प्रदास्यसि ॥ ७७
यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः । शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पुरुरेव च ॥ ७८
कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति । धर्मतो बोधयामि त्वां धर्मं समनुपालय ॥ ७९

ययातिरुवाच—

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः । ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥८०
मातापित्रोर्वचनकृद्धितपुत्रः प्रशस्यते । मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ॥ ८१
प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः। स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ ८२
यदुना[3]ऽहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनाऽपि च । द्रुह्येण चानुना चैवमप्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ ८३
पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः । कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ॥
सर्वकामः सर्वकृतः पुरुणा पुत्रकारिणा ॥ ८४
शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् । पुत्रो यस्त्वाऽनुवर्तेत स राजा ते महामते ॥ ८५
भवतोऽनुमतोऽप्येवं पुरू राज्येऽभिषिच्यताम् । यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ॥
सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥ ८६
अर्हः पुरुरिदं राज्यं यः प्रियः प्रियकृत्तव । वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ ८७
पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा । अभिषिच्य ततः पुरुं स्वर्राज्ये सुतमात्मनः ॥ ८८
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं तु न्यवेशयत् । दक्षिणापरतो राजा यदुं श्रेष्ठं न्यवेशयत् ॥ ८९
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुह्युं चानुं च तावुभौ । सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ॥
व्यभजत्पञ्चधा राजा पुत्रेभ्यो नाहुषस्तदा ॥ ९०
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना । यथाप्रदेशं धर्मज्ञैर्धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥ ९१
एवं विभज्य पृथिवीं पुत्रेभ्यो नाहुषस्तदा । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु प्रीतिमानभवन्नृपः ॥ ९२
धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च राज्यं चैव सुतेषु तु । प्रीतिमानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ ९३
अत्र गाथा महाराज्ञा पुरा गीता ययातिना । योऽभिप्रत्याहरन्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः॥ ९४
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९५
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ९६
यदा तु कुरुते भावं सर्वभूतेषु पावकम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९७
यदा परान्न बिभेति यदा त्वस्मान्न बिभ्यति । यदा[10] नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९८
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । दोषः प्राणान्तिको रागस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णा[11]क्षयसुखस्यैतत्कलां नार्हति षोडशीम्॥ १०१

---

१ क. °ति । अतः संबो° । ग. घ. ङ. °ति° । सुत संबो° । २ क. राज्ये । ३ ख. घ. °नासम° । ४ क. °राष्ट्रेऽभि° । ५ क. राष्ट्रं । ६ क. राष्ट्रे सु° । ७ ख. ग. घ. ङ. ज्येष्ठं । ८ क. विसृज्य । ९ ख. °हुषिस्त° । १० क. दोषाप्रा° । ११ क. °ष्णाऽस्य च सुखस्यैव कलां ।

(कार्तवीर्योत्पत्तिकथनम्)

एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्रस्थितो वनम्। भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तत्रैव च महायशाः ॥
पालयित्वा व्रतशतं तत्रैव स्वर्गमा(म्रवान)मुयात् ॥ १०२
तस्य वंशास्तु पञ्चैते पुण्या देवर्षिसत्कृताः। यैर्व्याप्ता पृथिवी कृत्स्ना सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥
धन्यः प्रजावानायुष्मान्कीर्तिमांश्च भवेन्नरः। ययातेश्चरितं सर्वं पठञ्शृण्वन्द्विजोत्तमः ॥ १०४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ययातिप्रसवकीर्तनं नाम त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८३२८

अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः।

कार्तवीर्यार्जुनोत्पत्तिविवरणम्।

सूत उवाच—

यदोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः। विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च गदतो मे निबोधत ॥ १
यदोः पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च देवसुतोपमाः। सहस्रजिदथ श्रेष्ठः क्रोष्टुर्नीलो जितो लघुः ॥ २
सहस्रजित्सुतः श्रीमाञ्शतजिन्नाम पार्थिवः। शतजित्सुता विख्यातास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ३
हैहयश्च हयश्चैव राजा वेणुहयश्च यः। हैहयस्य तु दायादो धर्मतन्त्र इति श्रुतिः ॥ ४
धर्मतन्त्रस्य कीर्तिस्तु संज्ञेयस्तस्य चाऽऽत्मजः। संज्ञेयस्य तु दायादो महिष्मान्नाम पार्थिवः ॥ ५
आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान्। वाराणस्यधिपो राजा कथितः पूर्व एव हि ॥ ६
भद्रश्रेण्यस्य दायादो दुर्मदो नाम पार्थिवः। दुर्मदस्य ततो धीमान्कनको नाम विश्रुतः ॥ ७
कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्यः कार्तवीर्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ ८
कृतो जातश्चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यात्ततोऽर्जुनः। जज्ञे बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरो नृपः ॥ ९
स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम्। दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १०
तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः। पूर्वं बाहुसहस्रं तु स वव्रे प्रथमं वरम् ॥ ११
अधर्मे दीयमानस्य सद्भिस्तस्मान्निवारणम्। धर्मेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैवानुपालनम् ॥ १२
सङ्ग्रामांस्तु बहूञ्जित्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः। सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वधः स्यादधिकाद्रणे ॥ १३
तेनेयं पृथिवी कृत्स्ना सप्तद्वीपा सपत्तना। सप्तोदधिपरिक्षिप्ता क्षात्रेण विधिना जनाः ॥ १४
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल धीमतः। योद्धो ध्वजो रथश्चैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १५
दश यज्ञसहस्राणि तेषु द्वीपेषु सप्तसु। निरर्गलाः स्म निर्वृत्ताः श्रूयन्ते तस्य धीमतः ॥ १६
सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्याऽऽसन्भूरितेजसः। सर्वे काञ्चनवेदीकाः सर्वे यूपैश्च काञ्चनैः ॥ १७
सर्वे देवैर्महाभागैर्विमानस्थैरलंकृताः। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १८
तस्य राज्ञो जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा। चरितं तस्य राजर्षेर्महिमानं निरीक्ष्य च ॥ १९
न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति मानवाः। यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च विक्रमेण श्रुतेन च ॥ २०

---

१ क. ग. ङ. सूर्य उ°। २ क. °मि श्रेष्ठ°। ३ क °पूर्वेण ग°। ४ क ग. °तत्वइ°। ५ क. ग. ङ. °न्त्रस्तु की°। ६ घ. °म वीर्यवान्। क°। ७ घ. °जाश्च चतु°। ८ ग. घ. नाजिता। त°। ९ घ. °या। देश°। १० घ. °र्गलाश्च नि°।

द्वीपेषु सप्तसु स वै ख[1]ड्[2]गी वरशरासनी । रथी राजाऽप्यनुचरोऽन्योऽगाच्चैवानुदृश्यते ॥ २१
अनष्टद्रव्यै[3]श्चैवाऽऽसीन्न शोको न च विभ्रमः । प्रभावे[4]ण महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२
पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां स नराधिपः । स[5] सप्त[6]द्वीपवान्सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३
स एष पशुपालोऽभूत्क्षेत्रपालस्तथैव च । स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जु[7]नोऽभवत् ॥ २४
स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनेन च । भाति रश्मिसहस्रेण[8] शारदेनेव भास्करः ॥ २५
स हि नागसहस्रेण महिष्मत्यां नराधिपः । कर्कोटकसभां जित्वा पुरीं तत्र न्यवेशयत् ॥ २६
स वै वेगं समुद्रस्य प्रावट्कालाम्बुजेक्षणः । क्रीडन्निव[9] मुखोद्विग्नः प्रावृट्कालं चकार ह ॥ २७
लुलिता क्रीडता तेन हेमस्रग्दाममालिनी । ऊर्मिभ्रूकुटिसंनादा शङ्किताऽभ्येति नर्मदा ॥ २८
पुरा स तामनुसरन्नवगाढो महार्णवम् । चकारोद्धृत्य वेलान्तं स का[10]लं प्रावृषोद्गमम् ॥ २९
तस्य बाहुसहस्रेण क्षोभ्यमा[11]णे महोदधौ । भवन्ति लीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥ ३०
चूर्णीकृतमहावीचिलीनमीनमहा[12]विषाः । पतिता विद्धफेनौघमावर्तक्षिप्तदुस्सहम् ॥ ३१
चकार क्षोभयन्राजा दोःसहस्रेण सागरम् । देवासुरपरिक्षिप्तं क्षीरोदमिव सागरम् ॥ ३२
मन्दरक्षोभणकृता ह्यमृतोदकशङ्किताः । सहसोत्पादि(टि)ता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् ॥ ३३
नतनिश्चलमूर्धानो बभूवुश्च महोरगाः । सायाह्ने कदलीषण्डा नि[13]र्वातस्तिमिता इव ॥ ३४
स वै बद्ध्वा धनु[14]र्ज्यान उत्सिक्तः पञ्चभिः शतैः । लङ्कायां मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् ॥
निर्जित्य बद्ध्वा चाऽऽनीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम् ॥ ३५
ततो गत्वा पुलस्त्यस्तु अर्जुनं च प्रसाद[15]येत् । मुमोच राजा पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुपा[16]लितम् ॥ ३६
तस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः । युगान्तेऽम्बुदवृक्षस्य स्फुटितस्याशनेरिव ॥ ३७
अहो मृधे महावीर्यं भार्गवो यस्य सोऽच्छिनत् । मृधे सहस्रं बाहूनां हेमतालवनं यथा ॥ ३८
तृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना । सप्त द्वीपांश्चित्रभानोः प्रादाद्भिक्षां विशां पतिः ॥ ३९
पुराणि घोषान्ग्रामांश्च पत्तनानि च सर्वशः । जज्वाल तस्य बाणेषु चित्रभानु[17]र्दिधक्षया ॥ ४०
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्र[18]तापेन महायशाः । ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चापि वनानि च ॥ ४१
स शून्यमाश्रमं सर्वं वरुणस्याऽऽत्मजस्य वै । ददाह सवनद्वीपांश्चित्रभानुः सहैहयैः[19] ॥ ४२
स लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्विनमुत्तमम् । वसिष्ठनामा स मुनिः रुषा[20]तं आपव इत्युत ॥ ४३
तत्राऽऽप[21]वस्तदा क्रोधादर्जुनं शप्तवान्विभुः । यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय ॥ ४४
तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति । अर्जुनो नाम कौन्तेयो न च राजा भविष्यति(?)॥ ४५
अर्जुन त्वां महावीर्यो रामः प्रहरतां वरः । छित्त्वा बाहुसहस्रं वै प्रमथ्य तरसा बली ॥ ४६
तपस्वी ब्राह्मणश्चैव वधिष्यति महाबलः । तस्य रामस्तदा ह्यासी[22]न्मृत्युः शापेन धीमतः ॥ ४७

---

१ घ. खट्वाङ्गी च श° । २ ख. ङ. °गीचर्मीश° । ३ ग. घ. °व्यताचाऽऽसी° । ४ क. ख. ग. °वेनम° । ५ क. सप्त सप्त वारान्सं° । ६ ख. घ. °ससप्तवा° । ७ घ. ङ. °ण म° । ८ क. वेगे । ९ ङ. °वसचोद्वि° । १० क. कालः । ११ क. घ. °माने म° । १२ ख. ङ. °विषम् । प° । १३ घ. ङ. निवाते स्ति° । १४ घ. ङ. °नुर्ज्यानामुत्सि° । १५ ख. यन् । मु° । १६ ख. घ. ङ. °ठितः । त° । १७ ख. °नुर्जिघृक्ष° । १८ क. प्रभावेन । १९ क. °यः । संले° । २० क. °तश्चापःश्रितःश्रुतः । त° । घ. °त आप इवच्युत । त° । २१ क. °पदत्त° । २२ क. ख. ग. ङ. °न्मृत्युशा° ।

राज्ञा तेन वरश्चैव स्वयमेव वृतः पुरा। तस्य पुत्रशतं ह्यासीत्पञ्च तत्र महा[1]रथाः॥ ४८
कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः। शूरश्च शूरसेनश्च [2]वृष्ण्याद्यं [3]वृष एव च(?)॥ ४९
जयध्व[4]जश्च वै पुत्रा अवन्तिषु विशांप[5]तेः। जयध्वजस्य पुत्रस्तु[6] तालजङ्घः प्रतापवान्॥ ५०
तस्य पुत्रशतं ह्येव तालजङ्घा इति[7] श्रु[8]तम्। तेषां पञ्च गणाः ख्याता हैहयानां महात्मनाम्॥
वीरहोत्रा ह्यसंख्याता भोजाश्चावर्तयस्तथा। तुण्डिकेराश्च विक्रान्तास्तालजङ्घास्तथैव च॥ ५२
वीरहोत्रसुतश्चापि अनन्तो नाम पार्थिवः। दुर्जयस्तस्य पुत्रस्तु बभूवामित्रदर्शनः॥ ५३
अनष्टद्रव्यता चैव तस्य राज्ञो बभूव ह। प्रभावेन महारा[9]जः प्रजास्ताः पर्यपालयत्॥ ५४
न तस्य वित्तना[10]शंश्च नष्टं प्रतिल[11]भेत सः। कार्तवीर्यस्य यो जन्म कथयेदिह धीमतः॥ ५५
वित्तवान्भवतेऽत्रैव धर्मश्चास्य विवर्धते। यथा त्वष्टा यथा दाता तथा स्वर्गे महीयते॥ ५६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कार्तवीर्यार्जुनोत्पत्तिविवरणं नाम चतुर्नवतितमोऽध्यायः॥ ९४॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८३८४

अथ पञ्चनवतितमोऽध्यायः।

ज्यामघवृत्तान्तकथनम्।

ऋषय ऊचुः—

किमर्थं [12]भुवनं द[13]ग्ध[14]मापवस्य महात्म[15]नः। कार्तवीर्येण विक्रम्य तन्नः प्रब्रूहि पृच्छताम्॥ १
रक्षिता स तु राजर्षिः प्रजानामिति नः श्रुतम्। कथं स रक्षिता भूत्वाऽना[16]शयत्तत्तपोवनम्॥ २

सूत उवाच—

आदित्यो विप्ररूपेण कार्तवीर्यमुपस्थितः। तृप्तिकामः प्रयच्छान्नमादित्योऽहं न संशयः॥ ३

राजोवाच—

भगवन्केन ते[17] तुष्टिर्भवेद्ब्रूहि दिवाकर। कीदृशं भोजनं दद्मि श्रुत्वा च विदधाम्यहम्॥ ४

सूर्य उवाच—

स्थावरं देहि मे सर्वमाहा[18]रं ददतां वर। तेन तृप्तो भवेयं वै न तुष्येऽन्येन पार्थिव॥ ५

राजोवाच—

न शक्यं स्थावरं सर्वं तेजसा मानुषेण तु। निर्दग्धुं त[19]पतां श्रेष्ठ त्वामेव प्रणमाम्यहम्॥ ६

आदित्य उवाच—

तुष्टस्तेऽहं शरान्दद्मि अक्षयान्सर्वतः सुखा[20]न्। प्रक्षिप्ताःप्रज्वलिष्यन्ति मम तेजःसमन्विताः॥ ७

---

१ ख. °हायशाः। कृ°। २ ग. घ. °वृष्ठ्यदयं। ३ घ. ङ. वृष्ण°। ४ ख. ग. घ. ङ. °जस्य वै कर्ता अ°। ५ ख. ग. घ. ङ. °पतिः। ज°। ६ क. °स्तु जाल°। ७ घ. ति स्मृताः। ते°। ८ ख. ङ. श्रुताः। ९ ख. ग. घ. ङ. °राज्ञः। प्र°। १० ग. घ. ङ. °शस्य न°। ११ ग. घ. ङ. °भेच्च सः। १२ घ. भवनं। १३ क. °ग्धमप°। १४ ख. °मायवस्यन्महा°। ङ. °मापकस्य°। १५ क. °त्मनाम्। का°। १६ ख. घ. ङ. °शयेत तपो°। १७ ख. ग. घ. ङ. ते तृप्तिर्भ°। १८ ख. घ. ङ. °रं वद°। १९ क. ग. °पसां श्रे°। २० ख.ङ. °न्। ये क्षिप्ताः प्र°।

(ज्यामघवृत्तकथनम्)

आदिष्टं तेजसा मेघसागरं शोषयिष्यति[1] । शुष्कं भस्म करिष्यामि तेन प्रीतो नराधिप ॥ ८
ततः शरानथाऽऽदित्यस्त्वर्जुनाय प्रयच्छत[2] । ततः संप्राप्य सुमहत्स्थावरं सर्वमेव हि ॥ ९
आश्रमानथ ग्रामांश्च घोषांश्च नगराणि च । तपोवनानि रम्याणि वनान्युपवनानि च ॥ ८
एवं प्राचीनमदहत्ततः[3] सूर्यप्रदक्षिणम् । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दग्धा सूर्येण तेजसा ॥ ११
एतस्मिन्नेव काले तु[4] आपवो नियमस्थितः । दशवर्षसहस्राणि जलवासा महानृषिः ॥ १२
पूर्णे व्रते महातेजा उदतिष्ठत्तपोधनः । सोऽपश्यदाश्रमं दग्धमर्जुनेन महानृषिः ॥
क्रोधाच्छशाप राजर्षिं कीर्तितं वो यथा मया ॥ १३

सूत उवाच—

क्रोष्टोः शृणुत राजर्षेर्वंशमुत्तमपूरुषम् । यस्यान्ववाये संभूतो वृष्णिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ १४
क्रोष्टोरेकोऽभवत्पुत्रो वृजिनीवान्महायशाः । वार्जिनीवतमिच्छन्ति स्वाहिं स्वाहावतां[5] वरम् ॥ १५
स्वाहेः पुत्रोऽभवद्राजा रुशद्गुर्ददतां वरः[6] । सुतं प्रसूतमिच्छन्ति रुशदोरग्र्यमात्मजम् ॥ १६
महाक्रतुभिरीजे स विविधैराप्तदक्षिणैः । चित्रैश्चित्ररथस्तस्य पुत्रकर्मभिरान्वितः ॥ १७
एवं चित्ररथो वीरो यज्ञान्विपुलदक्षिणान् । शशबिन्दुः परं वृत्तो राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ १८
चक्रवर्ती महासत्त्वो महावीर्यो बहुप्रजः । तत्रानुवंशश्लोकोऽयं यस्मिन्गीतः पुराविदैः ॥ १९
शशबिन्दोऽस्तु पुत्राणां शतानामभवच्छतम् । धीमतामनुरूपाणां भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २०
तेषां षट् च प्रधानास्तु पृथुसाह्वा महाबलाः । पृथुश्रवाः पृथुयशाः पृथुधर्मा पृथुंजयः ॥ २१
पृथुकीर्तिः पृथुंदाता राजानः शाशबिन्दवः । शंसन्ति च पुराणानि पार्थश्रवसमन्तरम् ॥
अन्तरः[10] स पुरा यस्तु यज्ञस्य तनयोऽभवत् ॥ २२
उशना[11] सतु धर्मात्मा अवाप्य पृथिवीमिमाम् । आजहाराश्वमेधानां शतमुत्तमधार्मिकः[12] ॥ २३
मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षीणामनुष्ठितः । वीरः कम्बलबर्हिस्तु मरुत्ततनयः स्मृतः ॥ २४
पुत्रस्तु रुक्मकवचो[13] विद्वान्कम्बलबर्हिषः[14] । निहत्य रुक्मकवचः पुरा कवचिनो रणे ॥ २५
धन्विनो निशितैर्बाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तमश्वमेधे महायशाः ॥ २६
राज्ञस्तु रुक्मकवचादपरावृत्य वीरहाः । जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महासत्त्वा[15] महाबलाः ॥ २७
रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः परिघो हरिः । परिघं च हरिं चैव विदेहेऽस्थापयत्पिता ॥ २८
रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्तदाश्रयः[16] । तेभ्यः प्रव्रजितो राज्याज्ज्यामघोऽभवदाश्रमे ॥ २९
प्रशान्तस्तु वने घोरे ब्राह्मणेनावबोधितः । जगाम धनुरादाय देशमध्यं रथी ध्वजी ॥ ३०
नर्मदानूप[17] एकाकी मेकलावृत्तिका[18] अपि । ऋक्षवन्तं गिरिं गत्वा शुक्तिमन्यामथाविशत् ॥ ३१
ज्यामघस्याभवद्भार्या शैब्या बलवती भृशम् । अपुत्रोऽपि स वै राजा भार्यामन्यां न विन्दति ॥

---

१ ग. घ. ङ. °षमेष्यति । २ क. °च्छति । त° । ३ ख ग. घ. ङ. °दहं ततः सर्वांप्र° । ४ क. तु अपोनिलयमाश्रितः । ग. घ. तु आपोनिलयमाश्रितः । ५ क ग. घ. स्वाहोव° । ६ क. °रः धृत° । ७ ख. ग. घ. ङ. वृत्तं रा° । ८ ख. घ. °प्रभः । त° । ९ ख. अनिशंस्य पु° । घ. अनिरस्य पु° । १० ग. ङ. °न्तरस्य पुरा यस्तु पुरायोस्तु सुतोऽभ° । ११ क. .नाः सुतध° । १२ घ. °मधर्मिणः । म° । १३ ख. ग. रुक्षक° । १४ ख. ग. घ. ङ. °षः विनि° । १५ घ. °हाकायाम° । १६ ख. घ. ङ. °स्तटाश्र° । १७ ख. ग. ङ. °मेदां नृप । १८ ख. °कलां वृत्तिकार्तिकाः ऋ° । ग. घ. ङ. कलां मृत्तिकावतीम् । ऋ° ।

तस्याऽऽसीद्विजयो युद्धे ततः कन्यामवाप सः । भार्यामुवाच राजा स स्नुषेति तु नरेश्वरः ॥ ३३
एवमुक्ताऽब्रवीद्[1]देनं[2] कस्येयं ते स्नुषेति सा । यस्ते जानिष्यते पुत्रस्तस्य भार्या भविष्यति ॥ ३४
तस्य सा तपसोग्रेण सैब्या वै[3]शं प्रसूयत । पुत्रं विदर्भं सुभगा सैब्या परिणता सती ॥ ३५
राजपुत्रौ तु विद्वांसौ स्नुषायां [4]क्रथकौशिकौ । पुत्रौ विदर्भोऽजनयच्छूरौ रणविशारदौ ॥ ३६
लोमपादं तृतीयं तु पश्चाज्जज्ञे सुधा[6]र्मिकम् । लोमपादात्मजो[8] वस्तुराहृतिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ३७
कौशिकस्य चिदिः पुत्रस्तस्माचैद्या नृपाः स्मृताः । क्रथो विदर्भपुत्रस्तु[10] कुन्तिस्तस्याऽऽत्मजोऽभवत्
कुन्तेर्धृष्टसुतो जज्ञे पुरो धृष्टः प्रतापवान् । धृष्टस्य पुत्रो धर्मात्मा निर्वृतिः परवीरहा ॥ ३९
तस्य पुत्रो दशार्हस्तु[11] महाबलपराक्रमः । दशार्हस्य सुतो [12]व्योमा ततो जीमूत उच्यते ॥ ४०
जीमूतपुत्रो विकृतिस्तस्य भीमरथः सुतः । अथ भीमरथस्याऽऽसीत्पुत्रो रथवरः किल ॥ ४१
[13]दाता धर्मरतो नित्यं[14] सत्यशीलपरायणः । तस्य पुत्रो नवरथस्ततो दशरथः स्मृतः ॥ ४२
तस्य चैकादशरथः शकुनिस्तस्य चाऽऽत्मजः । तस्मात्करम्भको धन्वी देवरातोऽभवत्ततः ॥ ४३
देवक्षत्रोऽभवद्राजा देवरातिर्महायशाः । देवक्षत्रसुतो जज्ञे देव[15]नः क्षत्रनन्दनः ॥ ४४
देवनात्स मधुर्जज्ञे यस्[16]य मेधार्थसंम्भवः । मधोश्चापि महातेजा मनुर्मनुवशस्तथा ॥ ४५
नन्दनश्च महातेजा महापुरुवशस्तथा । आसीत्पुरु[17]वंशात्पुत्रः पुरुद्वान्पुरुषोत्तमः ॥ ४६
जज्ञे पुरुद्वतः पुत्रो भद्रवत्यां पुरूद्वहः । ऐक्ष्वाकी त्वभवद्भार्या सत्त्वस्तस्यामजायत ॥
[18]सत्त्वात्सत्त्वगुणोपेतः सात्त्वतः कीर्तिवर्धनः ॥ ४७
इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः । प्रजावानेति सायुज्यं राज्ञः सोमस्य धीमतः ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्यामघवृत्तान्तकथनं नाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८४३२

अथ षण्णवतितमोऽध्यायः ।

विष्णुवंशवर्णनम् ।

सूत उवाच—

सात्वती रूपसंप[19]न्ना कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १
अन्धकं च महाभोजं [20]वृष्णिं च यदुनन्दनम् । तेषां हि सर्गाश्चत्वारः शृणुध्वं विस्तरेण वै ॥ २
भजमानस्य शृञ्जय्यां[22] बाह्य[21]श्चोपरि बाह्यकः । शृञ्जयस्य सुते द्वे तु बाह्यकस्ते उदावहत् ॥ ३
तस्य भार्ये भगिन्यौ ते प्रसूतेति सुतान्बहुन् । निमिश्च पणवश्चैव वृष्णिः परपुरंज[23]यः ॥ ४

---

१ क. ग. °देवं का° । ङ. °देवकन्थेयं । २ क. ख. °नं काम्येयं । ३ ख. वै संप्र° । ४ क. क्रथकौ° । ५ ग. °थकौशि° । ६ क. °र्मिकः । लो° । ७ °ताः चिदेर्विद° । ८ क. ग. °थोर्विद° । ९ घ. पुत्रो दृष्टः । १० ख. घं. ङ. निवृत्तिः । ११ ख. ग. घ. स्तुबलाव° । १२ ग. घ. ङ. °व्योम तं° । १३ ख. ङ. दानव° । १४ क. °त्यं शील-सत्यप° । १५ ख. °नः सूर्यन° । १६ घ. °स्यधर्मार्थं° । १७ ख. ङ. °वशः पुत्रः । १८ घ. सत्यगु° । १९ क. ग. घ. °पन्न कौशल्या सुषुवे सुतम् । भ° । २० ख. ङ. वृष्टिं । २१ ख. ग. घ. °ह्यस्योपरिबाह्यकौ । शृ° । २२ ङ. °ह्यसोपरिबाह्यकौ । सृञ्ज° । २३ क ते प्रासू° । २४ ख. घ. ङ. °यः । वैवाह्यकार्याशृ° ।

ये वाह्यकार्यशृङ्कर्यां भजमानाद्विजज्ञिरे । अयुतायुतसाहस्र[1]शताजिदथ वामकः ॥ ५
वाह्यकार्या[2]भगिन्यां ये भजमानाद्विजज्ञिरे । तेषां देवावृधो राजा[3] चचार परमं तपः ॥ ६
पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम भूयादिति स्म ह । संयोज्याऽऽ[5]त्मानमेवं सैवर्णा[4] सा जलमस्पृशत् ॥ ७
सा चोपस्पर्शनात्तस्य चकार ऋष्मिमापगा । कल्याणं च नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८
चिन्तयाऽभिपरीताङ्गी[6] जगामाथ विनिश्चयम् । नाधिगच्छामि तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः ॥
भवेत्सर्वगुणोपेतो राज्ञो देवावृधस्य हि । तस्मादस्य स्वयं चाहं भवाम्यद्य सहव्रता ॥
जज्ञे तस्याः स्वयं हस्तो भावस्तस्य यथेरितः ॥ १०
अथ भूत्वा कुमारी तु सावित्री परमं वचः । चिन्तयामास राजानं तामियेष स पार्थिवः ॥ ११
तस्यामाधत्त गर्भं[7] स तेजस्विनमुदारधीः । अथ सा नवमे मासि सुषुवे सरितां वरा ॥ १२
पुत्रं सर्वगुणोपेतं यथा देवावृधेप्सितः । तत्र वंशे पुराणज्ञा गाथां गायन्ति वै द्विजाः ॥ १३
गुणान्देवावृधस्यापि कीर्तयन्तो महात्मनः । यथैव शृणुते दूरात्संपश्यति तथाऽन्तिकात् ॥ १४
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः । पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च सहस्राणि च सप्ततिः ॥
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रुर्देवावृधादपि ॥ १५
यज्वा दानपतिर्वीरो ब्रह्मण्यः सत्यवाग्बुधः । कीर्तिमांश्च महाभागः सात्वतानां महारथः ॥ १६
तस्यान्ववाये सुमहांभोजयेमार्तिकावलाः । गान्धारी चैव माद्री च वृष्णेर्भार्ये बभूवतुः[11] ॥ १७
गान्धारी[12] जनयामास सुमित्रं मित्रनन्दनम् । माद्री युधाजितं[14] पुत्रं सा तु वै देवमीढुषम् ॥ १८
अनमित्रं सुतं[13] चैव तावुभौ पुरुषोत्तमौ । अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नस्य द्वौ बभूवतुः ॥ १९
प्रसेनश्च महाभागः शक्रजिच्च सुतावुभौ । तस्य[15] शक्रजितः सूर्यः सखा प्राणसमोऽभवत् ॥ २०
स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनां वरः । तोयकूलादपः स्प्रष्टुमुपस्थातुं ययौ रविम् ॥ २१
तस्योपातिष्ठतः सूर्यो विवस्वानग्रतः स्थितः । अस्पष्टमूर्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान्विभुः ॥ २२
अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः । यथैव व्योम्नि पश्यामि[16] त्वामहं ज्योतिषां पते ॥ २३
तेजोमण्डलिनं चैव तथैवाप्यग्रतः स्थितम् । को विशेषो विवस्वंस्ते सख्येनोपगतेन वै ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा स भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम्[17] । स्वकण्ठादवमुच्याथ बबन्ध नृपतेस्तदा ॥ २५
ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा । प्रतिमामथ तां दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवांस्तथा ॥ २६
तमतिप्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स शक्राजित् । प्रोवाचाग्निसवर्णा[18] त्वं येन लोकान्प्रयास्यति(सि) ॥
तदेव मणिरत्नं तन्मां भवान्दातुमर्हति ॥ २७
स्यमन्तकं नाम मणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः । स तमाबध्य नगरं प्रविवेश महीपतिः ॥ २८

---

१ ख. ग. ङ. हस्राच्छताजि° । घ. °हस्राश° । २ ख. घ. ङ. °काया भगिन्यास्ते भ° । ३ ग. °वं सा वर्णासाजल° । ४ ख. स सवर्णा ज° । घ. सपर्णाशाज° । ५ घ. °णं नृपतेस्तस्य तपसा । ६ क. ख. ग. ङ. °ताङ्गा ज° । ७ ख. °तं तदा देवावृधं तदा । त° । ग. °तं वस्तु वृथा तु तं तदा । त° । घ. °तं तव देवा भृथं तदा । त° । ङ. °तं बभ्रुं देवावृधं तदा त° । ८ ख. ग. घ. ङ. °पश्यामि त° । ९ ख. ग. घ. ङ. °तिर्धीरो° । १० ख. ङ. °हान्भोजयेमार्तिकावताः । गा° । घ. °हान्भोजयेन्मार्तिकावताः । गा° । ११ क. °मीढुष° । १२ घ. °मिश्रं शतं । १३ ख. ग. शतं । १४ ख. निम्नो निम्नस्य° । १५ घ. °स्य सत्राजि° । १६ क. °स्ते साक्षादुप° । १७ ख. ग. घ. ङ. °मू । स्वात्कण्ठा° । १८ क. ख. °दर्णा त्वं । घ. °वर्णीवं ।

तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह । स तान्विस्मापयित्वाऽथ पुरीमन्तःपुरं तथा ॥ २९
तं प्रसेनजिते दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् । ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा शक्रजिदुत्तमम् ॥ ३०
* स्यमन्तको नाम मणिर्यस्य राष्ट्रे स्थितो भवेत् । कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं तदा॥
लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तकम् । गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार च ॥
कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः । स्यमन्तककृते सिंहाद्वधं प्राप्तः सुदारुणम् ॥ ३३
जाम्बवानृक्षराजस्तु तं सिंहं निजघान वै । आदाय च मणिं दिव्यं स्वं बिलं प्रविवेश ह ॥ ३४
तत्कर्म कृष्णस्य ततो वृष्ण्यन्धकमहत्तराः । मणौ गृध्नुं तु मन्वानास्तमेव विशशङ्किरे ॥ ३५
मिथ्याभिर्शस्ति तेभ्यस्तां बलवानरिसूदनः । अमृष्यमाणो भगवान्वनं स विचचार ह ॥ ३६
स तु प्रसेनो मृगयामचरत्तत्र चाप्यथ । प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३७
ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च नगमुत्तमम् । अन्वेषणपरिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३८
साश्वं हतं प्रसेनं तं नाविन्दत्तत्र वै मणिम् । अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३९
ऋक्षेण निहतो दृष्टः पादैर्ऋक्षस्य सूचितः । पदैरन्वेषयामास गुहामृक्षस्य यादवः ॥ ४०
महत्यपि बिले वाणीं शुश्राव प्रमदेरिताम् । धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो द्विजाः ॥
प्रीतिमत्याऽथ मणिना मा रोदीरित्युदीरिताम् ॥ ४१

धात्र्युवाच—

प्रसेनमवधीत्सिंहः सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ ४२
व्यक्तीकृतं च शब्दं तं तूर्णं सोऽपि ययौ बिलम् । अपश्यच्च बिलाभ्यासे प्रसेनमवदारितम् ॥
प्रविश्य चापि भगवांस्तदृक्षबिलमञ्जसा । ददर्श ऋक्षराजानं जाम्बवन्तमुदारधीः ॥ ४४
युयुधे वासुदेवस्तु बिले जाम्बवता सह । बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४५
प्रविष्टे च बिलं कृष्णे वासुदेवपुरःसराः । पुनर्द्वारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥ ४६
वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् । लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संमताम् ॥ ४७
भगवत्तेजसा ग्रस्तो जाम्बवान्प्रसभं मणिम् । सुतां जाम्बवतीमाशु विष्वक्सेनाय दत्तवान् ॥
मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहाऽऽत्मविशुद्धये । अनुनीय ऋक्षराजं निर्ययौ च तदा बिलात् ॥ ४९
एवं स मणिमादाय विशोध्याऽऽत्मानमात्मना । ददौ शक्रजिते तं वै मणिं सात्वतसंनिधौ ॥
कन्यां पुनर्जाम्बवतीमुवाह मधुसूदनः । तस्मान्मिथ्याभिशापात्स व्यमुच्यत जनार्दनः ॥ ५१
इमां मिथ्याभिशस्तिं यः कृष्णस्येह व्यपोहिताम् । वेद मिथ्याभिशस्तेः स नाभिशस्यति कर्हिचित्
दशस्वसृभ्यो भार्याभ्यः शत्रुजित्तः शतं सुताः । ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वजः ॥
वीरो व्रतपतिश्चैव ह्यपस्वान्तश्च सुप्रियः ॥ ५३

* एतदर्धस्थान इमे अर्धे—'स्यमन्तकमणिं रत्नं धृष्यकं स्वं निवेशने' इति ख. पुस्तके । 'स्यमन्तकमणिं रत्नं दृश्यकस्तन्निवेशने' इति घ. पुस्तके ।

१ क. सभां । ग. ङ समां । २ ख. घ. ङ. प्राप्य । ३ ख. मणेश्चौर्ये सुमन्वानास्तमेवं वै शशङ्कि° । ४ ख. °शप्तं ते° । ५ क. 'चितम् । प° । ६ क. ङ. °त्यतिवि° । ७ ख. ग. ङ. °कृतश्चशब्दः स तूर्णं वाऽपि । ८ घ. ङ. °शतिः । प्र° । ९ ख. ग. घ. ङ. °माहृत्यवि' । १० क. °दौ सत्राजि । ११ ख. स्वसारः शक्रजितो भार्याभ्यः शतं सुराः । ख्या' । घ. स्वसारः शक्रजितो भार्याभ्यः शतं पुरा । ख्या° । ङ. स्वसारः शक्रजित्तो भार्याभ्यः सततं । १२ ख. °स्वैर्वा-न्ताश्च सुप्रियाः । भागिनेयाः शक्रजितो महाबलपराक्रमाः । °अ । ग. ङ. 'स्वान्तांश्च । घ. °स्वान्तांश्च सुप्रियाः । अ' ।

अथ द्वारवती नाम भङ्गकारस्य सुप्रजाः[1] । सुषुवे सा कुमारीस्तु तिस्रो रूपगुणान्विताः ॥ ५४
सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता । तथा तपस्विनी चैव पिता कृष्णस्य तां ददौ[2] ॥ ५५
यत्तच्छत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम्[3] । प्रादात्तद्धारयद्बभ्रुर्भोजेन[4] शतधन्वना ॥ ५६
तदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् । अक्रूरो[5] रत्नमान्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ ५७
भद्रकारं[6] ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः । रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ५८
अक्रूरस्तु तदा रत्नमादाय स नरर्षभः । समयं कारणं चक्रे बोध्यो नान्यस्[7]त्वयेत्युत ॥ ५९
वयमभ्युपपत्स्यामः कृष्णेन[8] त्वं प्रधर्षितः । मम च द्वारका[9] सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ६०
हते पितरि दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी । प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६१
सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः । भर्तुर्निवेद्य दुःखार्ता पार्श्वस्थाऽश्रूण्यवर्तयत् ॥ ६२
पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् । तुल्यार्थे चैव भ्रातॄणां नियोजयति सात्यकिम्
ततस्त्वरितमागम्य द्वारकां मधुसूदनः । पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६४
हतः प्रसेनः सिंहेन[10] शत्रुजिच्छतधन्वना । स्यमन्तकमहं मार्गे तस्य प्रहर हे प्रभो ॥ ६५
तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा[11] महाबलम् । स्यमन्तको महाबाहो[12] तदाऽस्माकं भविष्यति ॥ ६६
ततः प्रवृत्ते युद्धे तु तुमुले भोजकृष्णयोः । शतधन्वा[13] न चाक्रूरमवैक्षत्सर्वतो दिशि[14] ॥ ६७
अनष्टाश्वावरोहं[15] तु कृत्वा भोजजनार्दनौ । शक्तोऽपि साध्व्या[16]द्धार्दिक्यो[17] नाक्रूरोऽभ्युपपद्यत ॥
अपयाने ततो बुद्धिं भूयश्चक्रे भयान्वितः । योजनानां शतं साग्रं यथा च प्रत्यपद्यत ॥ ६९
विज्ञातहृदया नाम शतयोजनगामिनी । भोजस्य वडवा दिव्या[18] यया कृष्णमयोधयत्[19] ॥ ७०
प्रवृद्धवेगा वडवा त्वध्वनां शतयोजनम् । दृष्ट्वा[20] रथस्य तां वृद्धिं शतधन्वानमर्दयत् ॥ ७१
ततस्तस्या[21] हयायास्तु श्रमात्स्वेदाच्च वै द्विजाः । खमुत्पेतु[22]रथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥
तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा मया हयौ । पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ ७३
पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः । मिथिलाधिपतिं तं वै जघान परमास्त्रवित् ॥ ७४
स्यमन्तकं न चापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् । निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ ७५
नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषाऽन्वितः । धिक्शब्दमसकृत्पूर्वं प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥
भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् । कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः
प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः । सर्वकामैरुपहृतै[23]र्मैथिले[24]नैव पूजितः ॥ ७८
एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वरः । नानारूपान्क्रतून्सर्वानाजहार निरर्गलान् ॥ ७९
दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह । स्यमन्तककृते राजा गाधिपुत्रो महायशाः ॥ ८०

---

१ क. °प्रजा । सु° । २ क. °त्तत्सत्राजि° । ३ ख. मू । ददौ यच्छत्राजित्तस्मै भङ्गकाराय तन्मणिम् । प्रा° । ४ क. °त्तदाहरद्रत्नं भोजे° । ५ ख. घ. ङ. °रोत्तमान्वि° । ६ ङ. भङ्गका° । ७ क. नान्यैस्त्व° । ८ ख ग घ. न त्वां प्रधर्षितम् । मम च । ९ क. °रकाः सर्वा वशे तिष्ठन्त्यसं° । १० क. °न सत्रजि° । ११ घ. हन्तुं । १२ ग घ. ङ. °होसचवोऽस्मद्ववि° । १३ ख. ग. घ ङ. °न्वातमक्रू° । १४ ख. ग घ. ङ. दिशः । १५ ख. अनाष्टाप्यावरोहे तु । ग. अनाष्टास्ववहारौ तु । घ. अनाष्टाश्ववरोहौ तु । ङ. अनाष्टाश्ववराहौ तु । १६ क. °ध्याद्धार्धक्यान्नाक्रू° । १७ ख. ग. घ. ङ. °भ्रं ह. य° । १८ क. दिव्यो य° । १९ ख. ग. घ. ङ. °त् । क्षीणां जवात्यहृदयामश्वानंश° । २० क. दृष्टा रथगतिस्तस्य श° । २१ क. °स्तस्य हयास्तास्तु । २२ क. °मुत्पतुर° । २३ क. हयः । २४ ख. ग. घं. ङ. °तैर्मिथि° ।

अर्थान्रत्नानि चाग्र्याणि द्रव्याणि विविधानि च । षष्टिवर्षगते काले यज्ञेषु विन्ययोजयत् ॥
अक्रूरयज्ञा इत्येते ख्यातास्तस्य महात्मनः । बह्वन्नदक्षिणाः सर्वे सर्वकामप्रदायिनः ॥ ८२
अथ दुर्योधनो[2] राजा गत्वाऽथ मिथिलां प्रभुः । गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलभद्रादवाप्तवान् ॥
प्रसाद्य[1] तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः । आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ ८४
अक्रूर[3]स्त्वन्धकैः सार्धमुपायात्पुरुषर्षभः । युद्धे हत्वा तु शत्रुघ्नं सह बन्धुमता बली ॥ ८५
स्वफल्कतनयायां तु नरायां नरसत्तमौ । भङ्गकारस्य तनयौ विश्रुतौ सुमहाबलौ ॥ ८६
जज्ञातेऽन्धकमुख्यस्य शत्रुघ्नो बन्धुमांश्च तौ[4] । वधार्थं भङ्गकारस्य कृष्णो न प्रीतिमान्भवेत् ॥ ८७
ज्ञातिभेदभयाद्भीत[5]स्तमुपेक्षितवांस्तथा[6] । अपयाते तथाऽक्रूरे नावर्षत्पाकशासनः ॥ ८८
अनावृष्ट्या हतं राष्ट्रमभवत्तद्वधोद्यतम्[7] । ततः प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥ ८९
पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तदा दानपतौ तथा[8] । प्रववर्ष सहस्राक्षः कुक्षौ जलनिधेस्ततः ॥ ९०
कन्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसंमताम् । अक्रूरः प्रददौ श्रीमान्प्रीत्यर्थं यदुपुंगवः ॥ ९१
अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् । सभामध्ये तदा[10] प्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥ ९२
यैत्त[9] रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं प्रभो । तत्प्रयच्छस्व मानार्ह विमतिमत्र मा कृथाः ॥ ९३
षष्टिवर्षगते काले यद्रोषोऽभूत्तदा मम । सुसंरूढः[11][12] सकृत्प्राप्तस्तत्कालाश्रित्य यो महान् (?)[13] ॥ ९४
ततः कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्वतसंसदि । प्रददौ तं मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामतिः ॥ ९५
ततं[14] आर्जवसंप्राप्तबभ्रुहस्तादरिंदमः । ददौ[15] प्रहृष्टमनसा तं मणिं बभ्रवे पुनः ॥ ९६
स कृष्णहस्तात्संप्राप्य मणिरत्नं स्यमन्तकम् । आबध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजांशुमानिव ॥ ९७
इमां मिथ्याभिशस्तिं यो विशुद्धामपि चोत्तमाम् । वेद मिथ्याभिशस्तिं स न व्रजेच्च कथंचन ॥
अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात् । सत्यवाक्सत्यसंपन्नः सत्यकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
सात्यकिर्युयुधानश्च[16] तस्य भूतिः सुतोऽभवत् । भूतेर्युगंधरः पुत्र इति भौत्याः प्रकीर्तिताः ॥ १००
*माद्र्यासुतस्य जज्ञे तु सुतः पृश्निर्युधाजितः । जज्ञाते तनयौ पृश्नेः स्व(श्व)फल्कश्चित्रकश्च यः
स्व(श्व)फल्कस्तु महाराजो धर्मात्मा यत्र वर्तते । नास्ति व्याधिभयं तत्र न चावृष्टिभयं तथा ॥
कदाचित्काशिराजस्य[17] विभोस्तु द्विजसत्तमाः । त्रीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासनः ॥ १०३
स तत्र वासयामास स्व(श्व)फल्कं परमार्चितम् । स्व(श्व)फल्कपरिवासेन प्रावर्षत्पाकशासनः ॥
स्व(श्व)फल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामनिन्दिताम् । गान्दिनीं नाम गां सा हि ददौ विप्राय नित्यशः
सा मातुरुदरस्था वै बहुवर्षशतान्किल[18] । वसति स्म न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत् ॥ १०६
जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थं चापि तिष्ठसि । प्रोवाच चैनं गर्भस्था सा कन्या[19] गोदिने दिने ॥

* नास्त्यर्धमिदं क पुस्तके ।

१ ख. घ. आसाद्य २ क. °तो विप्रा वृ° । ३ क. °रमन्व° । ४ ख. घ. तौ । बद्ध्वा तु भ° । ग. ङ तौ बद्ध्वाऽथ भ° । ५ क. भीतः समु° । ६ ख. घ. ङ. °तवानथ । अ° । ७ ग. घ. ङ. °द्वधाद्यतः । त° । ८ ङ. संमिता° । ९ ख. ग. ङ. यत्तद्रत्नं । १० ख. ग. ङ. °र्हे मन्यमानाय मा । ११ घ. °संमुढोऽस° । १२ ख ग. ङ. °रूढोऽस° । १३ क. स । १४ ख. घ. ङ. °तस्तमार्जवप्राप्तं व° । १५ ख. ग. ङ. °दो हृष्टमनास्तुष्टस्तं म° । १६ क. °नस्यत° । १७ ख. स्यबभ्रोश्च द्वि° । घ. °स्यबभ्रोस्तु । १८ ख. ग ङ. °ल । निवसन्ती न १९ ख. घ ङ °न्या गां दि° ।

यदि दत्ता तदा[1] स्यां हि यदि स्यामीहितां[2] पितः । तथेत्युवाच तां तस्याः पिता काममपूपुरत्[3] ॥
दाता यज्वा च शूरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः। तस्याः पुत्रः स्मृतोऽक्रूरः स्व(श्व)फल्को भूरिदक्षिणः
उपमङ्गुस्तथा मङ्गुर्मृदुरश्चारिमेजयः । गिरिरक्षस्ततो[4] यक्षः शत्रुघ्नो[5] वाऽरिमर्दनः ॥ ११०
धर्मभृच्च शृष्टचर्ययो[6] वर्गमोचस्तथाऽपरः । आवाहप्रतिवाहौ च वसुदेवा वराङ्गना ॥ १११
अक्रूरादुग्रसेन्यां[7] तु सुतौ द्वौ कुलनन्दिनौ[8] । देववानुपदेवश्च[9] जज्ञाते देवसंमितौ ॥ ११२
चित्रकस्याभवन्पुत्राः[10] पृथुर्विपृथुरेव च । अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥ ११३
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुवर्मा[11] चर्मवर्मभृत् । अभूमिर्बहुभूमिश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ ११४
सत्यकोत्का[12]शिदुहिता लेभे सा चतुरः[13] सुतान् । ककुदं भजमानं च शमीकम्बलबर्हिषौ[14] ॥ ११५
ककुदस्य सुतो वृष्टिर्वृष्टेस्तु[15] तनयोऽभवत् । कपोतरोमा तस्याथ रेवतोऽभवदात्मजः ॥ ११६
तस्याऽऽसीत्तुम्बुरुसखा[16] विद्वान्पुत्रोऽभवत्किल । ख्यायते यस्य नाम्ना स चन्दनोदकदुन्दुभिः ॥
तस्माच्चाभिजितः पुत्र उत्पन्नस्तु पुनर्वसुः[17] । अश्वमेधं तु पुत्रार्थ आजहार नरोत्तमः ॥ ११८
तस्य मध्येऽतिरात्रस्य सदोमध्यात्समुत्थितः[18] । ततस्तु विद्वान्धर्मज्ञो दाता यज्वा पुनर्वसुः ॥
तस्यापि पुत्रमिथुनं बाहुबाणाजितः[19] किल । आहुकश्चाऽऽहुकी चैव ख्यातौ मतिमतां वरौ[20] १२०
इमांश्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकान्प्रति तमाहुकम् । सोपासङ्गानुकर्षाणां सध्वजानां वरूथिनाम्॥ १२१
रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु । नासत्यवादी त्वासीत्तु नायज्वा नासहस्रदः ॥ १२२
नाशुचिर्नाप्यधर्मात्मा नाविद्वान्न कृशोऽभवत्[21] । आहुकस्य धृतिः पुत्र इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १२३
श्वेतेन परिचारेण किशोरप्रतिमान्हयान्[22] । अशीतिमश्वनियुतान्याहुकप्रतिमोऽव्रजत् ॥ १२४
पूर्वस्यां दिशि नागानां भोजस्य प्रतिमोऽभवत् । रूप्यकाञ्चनकक्षाणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥
तावन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि । भूमिपालस्य भोजस्य उत्तिष्ठत्किङ्किणी किल ॥
आहुकश्चाऽऽहुकान्धाय[23] स्वसारं त्वाहुकीं ददौ । आहुकान्धस्य[24] दुहिता द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः ॥
देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ । देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे[25] त्रिदशोपमाः ॥ १२८
देवानामपि देवश्च सुदेवो देवरक्षिता । तेषां स्वसारः सप्ताऽऽसन्वसुदेवाय[26] तां ददौ ॥ १२९
वृकदेवोपदेवा च तथाऽन्या देवरक्षिता । श्रीदेवा शान्तिदेवा च महादेवा तथाऽपरा ॥ १३०
सप्तमी देवकी तासां सुनामा चारुदर्शना । नवोग्रसेनस्य सुताः कंसस्तेषां तु पूर्वजः ॥ १३१
न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कशंकुश्च भूमयः । सुतनू राष्ट्रपालश्च युद्धस्तुष्टः[27][28] सुपुष्टिमान् ॥ १३२

---

१ ख. घ. ङ. ततोऽस्याहं य°। २ घ. ङ. °मीहिते पि°। ३ ख. ग. घ. ङ. °पूरयत् । ४ ख. ग. ङ. °रिरिक्ष°। ५ ख. ङ. °घ्नोऽथारि° । ६ ख. ग. घ. ङ. यो गन्धमो° । ७ ख. ग. घ. ङ. °सेन्या तु । ८ ख. ग. घ. ङ. °न्दिनी दे°। ९ घ. ङ. °ववानु° । १० ङ. पुत्रा विथुर्वि । ११ क. ख. ग. घ. °र्मा वर्मवर्म° । १२ ख. घ. °कात्सत्यदु° । १३ ख. °तुरात्मजान् । क° । ध. ङ. °तुरोत्मजान्। क° । १४ क. °कबऊ°। १५ ख. ग. घ. ङ. वृष्णिर्वृष्णेस्तु । १६ घ. °तुम्बरु° । १७ ग. घ °मुत्थितः । १८ क. °त्थितम्। त° । १९ ख. ग. घ. ङ. °हुवानजि° । २० ख. ग. घ. ङ. °वरः इ°। २१ ङ. °ण कृशो° । २२ क. °तिरोजिरे रू° । २३ ख. घ. ङ. °श्चाप्यवतिष्ठन्स्व° । २४ ख. °कात्कस्य। ग. °कात्काष्यदु° । घ. ङ. °कात्कास्यदु° । २५ ख. ङ. ज्ञिताः । ते° । घ. °ज्ञितः । ते° । २६ क. °य संद° । २७ ख. युद्धे तु° । २८ ख. ग. घ. ङ. °ष्टः सतु° ।

(*तेषां स्वसारः पञ्चैव कर्मधर्मवती तथा । शतांकूराष्ट्रपाला च कन्हा चैव वराङ्गना ॥ १३३
उग्रसेनो महापत्यो विख्यातः कुकुरोद्भवः) । कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥
आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावांश्च भवेन्नरः ॥ १३४
भजमानस्य पुत्रस्तु रथिमुख्यो विदूरथः । राज्याधिदेवः शूरश्च विदूरश्च सुतोऽभवत् ॥ १३५
तस्य शूरस्य तु सुता जज्ञिरे बलवत्तराः । वातश्चैव निवातश्च शोणितः श्वेतवाहनः ॥ १३६
शमी च गदवर्मा च निदातः शक्रशक्रजित् । शमिपुत्रः प्रतिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
स्वयंभोजः स्वयंभोजाद्धृदिकः संबभूव ह । हृदिकस्य सुतास्त्वासन्दश भीमपराक्रमाः ॥
कृतवर्मा कृतस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः । देवार्हश्च वनार्हश्च भिषग्द्वैतरथश्च यः ॥ १३९
सुदान्तश्च धियान्तश्च नकवान्कनकोद्भवः । देवार्हश्च सुतो विद्वाञ्जज्ञे कम्बलबर्हिषः ॥ १४०
असमौजाः सुतस्तस्य सुसमौजाश्च विश्रुतः । अजावपुत्राय ततः प्रददावसमौजसे ॥
सुदंष्ट्रं च सुरूपं च कृष्ण इत्यन्धकाः स्मृताः ॥ १४१
+ अन्धकानामिमं वंशं कीर्तयानस्तु नित्यशः । आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः ॥
अश्मक्यां जनयामास शूरो वै देवमीढुषम् । भोष्यां तु जनयामास शूरो वै देवमीढुषम् ॥ १४३
भाष्यां तु जज्ञिरे शूराद्भोजायां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥ १४४
जज्ञे तस्य प्रसूतस्य दुन्दुभिः प्राणदद्दिवि । आनकानां च संह्रादः सुमहानभवद्दिवि ॥ १४५
पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् । मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥ १४६
यस्याऽऽसीत्पुरुषाग्र्यस्य कीर्तिश्चन्द्रमसो यथा । देवभागस्ततो जज्ञे ततो देवश्रवाः पुनः ॥
अनादृष्टिकडश्चैव नन्दनश्चैव भृञ्जिनः । श्यामः शमीको गण्डूषश्चत्वारस्तु वराङ्गनाः ॥ १४८
पृथा च श्रुतवेदा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवा । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ॥ १४९
पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् । अनपत्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥ १५०
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा तथा । कुरुवीरः पाण्डुमुख्यस्तस्माद्भार्यामविन्दत ॥
पृथा जज्ञे ततः पुत्रांस्त्रीनग्निसमतेजसः । लोकेऽप्रतिरथान्वीराञ्शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १५२
धर्माद्युधिष्ठिरं पुत्रं मारुताच्च वृकोदरम् । इन्द्राद्धनंजयं चैव पृथा पुत्रानजीजनत् ॥ १५३
माद्रवत्यां तु जनितावाश्विनाविति विश्रुतम् । नकुलः सहदेवश्च रूपसत्त्वगुणान्वितौ ॥ १५४
जज्ञे च श्रुतदेवायां तनयो वृद्धशर्मणः । करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ॥ १५५
कैकेय्यां श्रुतकीर्त्यां तु जज्ञे संतर्दनः पुनः । चेकितानबृहत्क्षत्रौ तथैवान्यौ महाबलौ ॥ १५६
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ भ्रातरौ सुमहाबलौ । श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालो बभूव ह ॥ १५७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + नास्तीदमर्धं घ पुस्तके ।

---

१ ग. °वशी त° । २ ख. घ. °पाली च । ३ ख. घ. °सेनः सहा° । ४ ख. घ. व्याख्यातः । ५ ख. ग. घ. ङ. रथमु° । ६ ख. घ. ङ. शोणाश्वः श्वे° । ७ घ. शक्रुशक्रुजि । ख. घ. ८ °तिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य । ९ ग. °श्च कनकात्कनको° । ङ. °श्चकनकवा° । १० ख. ग. घ. ङ. त्वनुकाः । ११ क. °वमानुषिम् । मा । १२ ग. माध्यां । घ. माष्टयां । १३ क. °वमाहुष° । १४ ख. घ. ङ. °काचन सं° । ग. °काश्चन । सं° । १५ ख. ङ. °न्दश्चैवसभृ° । १६ क. °ष चतस्रस्तु । १७ क. ङ. °ङ्गणाः । पृ° । १८ घ. ङ. श्रवाः । रा° । १९ ङ. °श्रुतौ । न° ।

दमघोषस्य राजर्षेः पुत्रो विख्यातपौरुषः । यः पुराऽऽसीद्दशग्रीवः संबभूवारिमर्दनः[1] ॥ १५८
पटुश्रवानुजस्तस्य[2] रुजक[3]न्यानुजस्तथा । पत्न्यस्तु वसुदेवस्य त्रयोदश वराङ्गनाः[4] ॥ १५९
पौरवी रोहिणी चैव मदिरा चापरा तथा । तथैव[5] भद्रा वैशाखी देवकी सप्तमी तथा ॥ १६०
सुगन्धिर्वनराजी च द्वे चान्ये परिचारिके । रोहिणी पौरवी चैव वाल्मीकस्याऽऽत्मजाऽभवत् ॥
ज्येष्ठा पत्नी महाभागा दयिताऽऽनकदुन्दुभेः । ज्येष्ठं लेभे सुतं रामं सारणं निशठं तथा ॥
दुर्दमं दमनं शुभ्रं पिण्डारककुशीतकौ । चित्रां नाम कुमारीं च रौहिण्यष्टौ व्यजायत ॥ १६३
पौत्रौ रामस्य जज्ञाते विज्ञातौ निशितोत्सुकौ । पार्श्वी च पार्श्वनन्दी[9] च शिशुः सत्यधृतिस्तथा ॥
मन्दवाह्योऽथ[10] रामाणगिरिकौ गिर एव च । शुक्लगुल्मेति गुल्मश्च दरिद्रान्तक एव च ॥ १६५
कुमार्य[11]श्चापि पञ्चाद्या नामतस्ता निबोधत । अर्चिष्मती सुनन्दा च सुरसा सुव्र[12]चास्तथा ॥१६६
तथा शतबला चैव सारणस्य सुतास्त्विमाः । भद्राश्वो भद्रगुप्तिश्च [* भद्रविघ्नस्तथैव च ॥
भद्रबाहुर्भद्ररथो भद्रक[13]ल्पस्तथैव च । सुपार्श्वकः कीर्तिमांश्च] रोहिताश्वश्च भद्रजः ॥ १६८
दु[14]र्मदश्चाभिभूतश्च रोहिण्याः कुलजाः स्मृताः । नन्दोपनन्दौ मित्रश्च कुक्षिमित्रस्तथा चलः ॥
चित्रोपचित्रे कन्ये च स्थितः पुष्टिरथापरः । मदिरायाः सुतौ[15] ह्येते सुदेवोऽथ विजज्ञिरे ॥ १७०
उपबिम्बोऽथ बिम्बश्च सर्व[16]दन्तमहौजसौ । चत्वार एते विख्याता भद्रापुत्रा महाबलाः ॥ १७१
वै[17]शाख्यां समदाच्छौरिः पुत्रं कौशिकमुत्तमम् । देवक्यां जज्ञिरे शौरिः सुषेणः कीर्तिमानपि ॥
त[18]दयो भद्रसेनश्च यजुदायश्च पञ्चमः । षष्ठो भद्रविदेकस्य कंसः सर्वाञ्जघान तान् ॥ १७३
अथ तस्यामवस्थायामायुष्मान्संबभूव ह । लोकनाथः पुनर्विष्णुः पूर्वकृष्णः प्रजापतिः ॥ १७४
अ[19]नुजाताऽभवत्कृष्णा सुभद्रा भद्रभाषिणी । कृष्णा सुभद्रेति पुनर्व्याख्याता वृष्णिनन्दिनी ॥
सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत । वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु ॥
ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोधत ॥ १७६
अतोऽस्य सहदेवायां शूरो जज्ञे भ[20]यासखः । शार्ङ्गदेवाऽजन[21]त्तम्बुं शौरी जज्ञे कुलोद्वहम् ॥ १७७
उपसङ्गं वसुं चापि तनयौ देवरक्षितौ । एवं दश सुतास्तस्य कंसस्तानप्यघातयत् ॥ १७८
विजयं रोचनं चैव वर्धमानं तथैव च । एतान्सर्वान्महाभागानुपदेवा व्यजायत[22] ॥ १७९
+स्वगाहवं महात्मानं वृकदेवी त्वजायत । आगाही च स्वसा चैव सुरूपा शिशिरायिणी ॥
सप्तमं देवकी पुत्रं सुनं[23]सा सुषुवे भ[24]वम् । गवेषणं महाभागं सङ्ग्रामे चित्रयोधिनम् ॥ १८१
श्राद्धदेवं पुरा येन [25]वनं विरचितं द्विजाः । सैव्यायामददाच्छौरिः पुत्रं कौशिकमव्ययम् ॥१८२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्धं नास्ति ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ क. °नः । यदुश्र° । २ ङ. °स्यनुजकन्यारुज° । ३ क. °कन्योनु । ख. कन्यरुतस्त° । ४ क. °ङ्गणाः । पौ । ५ ग. घ ङ. °वरुद्रवै° । ६ ख. ग. °गधी वन° । ७ ख. ग. घ. °चाग्के । ८ ख. ग. °शटं त° । घ. °शठं त° ९ ख. ग. °श्वमन्दी । घ. °श्वमर्दी च । १० ख. °थ रोमाणं गिरिको गिरिरेव । ११ क. °र्येश्चापि । १२ क. °विघ्नस्त° । १३ ग. ङ. °कन्यास्त° । १४ ख. दुर्दमश्चा° । १५ ख. ग. ङ °तानेतान्सुदे° । घ. °तानेतान्वसु° । १६ ङ. °त्वदम्भम° । १७ घ. °शाख्यामददा° । १८ ग. घ. ङ. तदायी भ° । १९ ख. ग. घ. ङ. °नुज्ञाता । २० ख. ङ. °भयोऽस° । २१ ख. घ. °नत्सूनुशौरर्जज्ञे । २२ ङ. °त । आगहयं म° । २३ ग. घ. °नामा सु° । २४ ख. घ. सुतम् । २५ क. घ. ङ. वने । क. विरचिताः । ङ. विरचितं ।

(विष्णुवंशकथनम्)

सुगन्धी व(न्धर्व)नराजी च शौरेरास्तां परिग्रहः । पुण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवात्मजौ हि तौ ॥
तयोराजाऽभवत्पुण्ड्रः कपिलस्तु वनं ययौ ॥ १८३
तस्यां समभवद्वीरो वसुदेवात्मजो बली । राजा नाम निषादोऽसौ प्रथमः स धनुर्धरः ॥ १८४
विख्यातो देवरातस्य महाभागः सुतोऽभवत् । पण्डितानां मतं प्राहुर्देवश्रवसमुद्भवम् ॥ १८५
अस्मक्यां लभते पुत्रम[1]नादृष्टिं यशस्विनम् । [2]निवर्तः शत्रुशत्रुघ्नं श्राद्धदेवं महाबलम् ॥ १८६
अजायत श्राद्धदे[3]वो निषधादिर्यतः श्रुतः । एकलव्यो महावीर्यो निषादैः परिवर्धितः ॥ १८७
गण्डूषायानपत्याय कृष्णस्तुष्टोऽददात्सुतौ । चारुदेष्णं च साम्बं [4]चै कृतास्त्रौ शस्तलक्षणौ ॥
तन्तिजस्तन्तिमालश्[5]चै स्वपुत्रौ कनकस्य तु । *[6]वैस्तावनेस्त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥
[7]सौतिर्ददौ सुतं वीरं शौरिं कौशिकमेव [8]चै ॥ १८९
तपाश्च क्रोधनुश्चैव [9]विरजाः श्यामसृञ्जिमौ । अनपत्योऽभवच्छ्यामः श्यामकस्तु वनं ययौ ॥
जुगुप्समानो भोजत्वं राजर्षित्वमवाप्नुयात् ॥ १९०
+य इदं जन्म कृष्णस्य [10]पंठेत नियतव्रतः । श्रावयेद्ब्राह्मणश्चापि सुमहत्सुखमाप्नुयात् ॥ १९१
देवदेवो महातेजाः पूर्वं कृष्णः प्रजापतिः । विहारार्थं मनुष्येषु जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ १९२
देवक्यां वसुदेवेन तपसा पुष्करेक्षणः । चतुर्[11]बाहुस्तु संजज्ञे दिव्यरूपः श्रियाऽन्वितः ॥ १९३
[12]प्रकाशो भगवान्योगी कृष्णो मानुषमागतः । अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थः स एव भगवान्प्रभुः ॥
नारायणो यतश्चक्रे प्रभवं चा[13]व्ययो हि सः । देवो नारायणो भूत्वा हरिरासीत्सनातनः ॥
योऽसृजच्चाऽऽदिपुरुषं पुरा चक्रे प्रजापतिम् । अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ॥
देवो विष्णुरिति ख्यातः शक्राद[14]वरजोऽभवत् ॥ १९६
प्रसादजं यस्य विभोरादित्याः पुत्रकारणम् । वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदान[15]वरक्षसाम् ॥ १९७
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः । कुलं पुण्यं यतः कर्म भेजे नारायणः प्रभुः ॥ १९८
सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्निहोत्राणि जायमाने जनार्दने ॥ १९९
शिवाश्च प्रववुर्वाताः प्र[16]शान्तमभवद्रजः । ज्योतींष्यभ्यधिकं रेजुर्जायमाने जनार्दने ॥ २००
अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥ २०१
अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जाय[17]ते स्मैव भगवान्नयनैर्मोहयन्प्रजाः ॥ २०२
आकाशात्पुष्पवृष्टींश्च ववर्ष त्रिदशेश्वरः । गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥
महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहस्रशः ॥ २०३
वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा दिवि दि[18]व्यैः सुलक्षणैः ॥
उवाच वसु[19]देवः स्वं रूपं संहर वै प्रभो ॥ २०४
भीतोऽहं कंसतस्तात एतदेव ब्रवीम्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन [20]ज्येष्ठास्तेऽद्भुतदर्शनाः । २०५

* वस्तावनेरिति संप्रदानार्थे षष्ठी । + नायं श्लोको घ. पुस्तके ।

१ ख. घ. ङ. °नावृष्टिं । २ ग. ङ. निनर्तः । ३ ग. ङ. वो नैष° । ४ ख. । घ. च सुतौ पश्चात्स्त्रल° । ५ ग. ङ. °श्च खपु° । ६ घ. ङ. वत्साव° । ७ ग. ङ. सौभिर्द° । ८ ख. घ. ङ. च । उपाश्वको । ९ ख. घ. ङ. °रजश्यामसृञ्जिमः । अ° । १० क. ग. पठते । ११ क. °बाहुः स विज्ञेयो दि° । घ. °बाहुः सुजज्ञे यो दि° । १२ ग. घ. ङ. प्रकाश्यो । १३ ख. ग. घ. ङ. °व्ययं हियत् । दे° । १४ ख. घ. °दनवरोऽभ° । १५ क. ख. ग. °वराक्ष° । १६ क. °शान्तिम° । १७ ख. घ. ङ. °ते ह्येव भ° । १८ ख. ग. °व्यैः स्वरु° । घ. ङ. °व्यैः सल° । १९ ख. °देवस्तं रू° । २० ख. घ. °स्ते ध्रुवद° ।

वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं[1] संहृतवान्प्रभुः । अनुज्ञातः पिता त्वेनं नन्दगोपगृहं[2] गतः[3] ॥
उग्रसेनमते[4] तिष्ठन्यशोदायै तदा ददौ ॥ २०६
तुल्यकालं तु गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । यशोदा नन्दगोपस्य पत्नी सा नन्दगोपतेः ॥२०७
यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलप्रभुः । तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत ॥
तं जातं रक्षमाणस्तु वसुदेवो महायशाः । प्रादात्पुत्रं यशोदायै कन्यां तु जगृहे स्वयम् ॥ २०९
दत्त्वैनं[5] नन्दगोपस्य रक्ष मामिति चाब्रवीत् । सुतस्ते सर्वकल्याणो यादवानां भविष्यति ॥
अयं स गर्भो देवक्या अस्मत्क्लेशान्हनिष्यति ॥ २१०
उग्रसेनात्मजे[6] तां च कन्यामानकदुन्दुभिः[7] । निवेद[8]यामास तदा कन्येति शुभलक्षणा ॥ २११
+ स्वसायां[9] तनयां[10] कंसो जातां नैवावधारयेत्[11] । अथ तामपि दुष्टात्मा ह्युत्ससर्ज मुदाऽन्वितः ॥
हता[12] वै या यदा कन्या जपत्येष वृथामतिः । कन्या सा ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता ॥
पुत्रवत्पारिपालयान्तो[13] देवा देवान्यथा[14] तदा(?) । तामेव[15] विधिनोत्पन्नामाहुः कन्यां प्रजापतिम्[16] ॥
एकादशा[17] तु जज्ञे वै रक्षार्थं केशवस्य ह । तां[18] वै सर्वे सुमनसः पूजयिष्यन्ति यादवाः ॥
देवदेवो दिव्यवपुः कृष्णः संरक्षितोऽनया ॥ २१५

ऋषय ऊचुः—

किमर्थं वसुदेवस्य भोजः कंसो नराधिपः । जघान पुत्रान्बालान्वै तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं वै यथा कंसः पुत्रानानकदुन्दुभेः । जाताञ्जाताञ्शिशून्सर्वान्निष्पिपेष वृथामतिः ॥ २१७
भयाद्यथा महाबाहुर्[19]जातः कृष्णो विवासितः । तथा[20] च गोषु गोविन्दः संवृद्धः पुरुषोत्तमः ॥
उक्तं हि किल देवक्या वसुदेवस्य धीमतः । सारथ्यं कृतवान्कंसो युवराजस्तदाऽभवत् ॥ २१९
ततोऽन्तरिक्षे[21] वागासीद्दिव्या भूतस्य कस्यचित् । कंसो[22] यथा सदा भीतः पुष्कला लोकसाक्षिणी ॥
यामेतां वहसे कंस रथेन परकारणात् । अस्या यः सप्तमो गर्भः स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ २२१
तां श्रुत्वा व्यथितो वाणीं तदा कंसो वृथामतिः । निष्क्रम्य[23](ष्कृष्य)खड्गं तां कन्यां हन्तुकामोऽभवत्तदा
तमुवाच महाबाहुर्वसुदेवः प्रतापवान् । उग्रसेनात्मजं कंसं सौहृदात्प्रणयेन च ॥ २२३
न स्त्रियं क्षत्रियो जातु[24] हन्तुमर्हति कश्चन । उपायः परिदृष्टोऽत्र मया यादवनन्दन ॥ २२४
योऽस्याः संभवते गर्भः सप्तमः पृथिवीपते । तमहं ते प्रयच्छामि तत्र कुर्यां[25] यथाक्रमम्[26] ॥ २२५

+ अयं प्रयोगश्चाऽऽर्षः ।

---

१ क. °पं सह° । २ घ. °गृहान्नयत् । उ° । ३ ख. ङ. नयन् । ४ ग. घ. ङ. °नपतेस्तिष्ठ° । ५ ङ. ददौ तं न° । ६ क. ख. °त्मजायां च । ७ क. °न्दुभेः । नि° । ८ ख. वेशया° । ९ ख. घ. ङ. °सायास्तन° । १० क. °नयं कंसोजातं नै° । ११ ग. ङ. यन् । अ° । १२ ख. घ. हता नैषा यदा कन्या जह्येत्युक्त्वा वृ° । ग. ङ. हते वैषा यदा कन्या जह्येत्येषा वृ° । १३ ख. ग. घ. ङ. °लयन्ती दे° । १४ ख. ग. घ. ङ. यदा । १५ ग. घ. ङ. °मेवं वि° । १६ ग. घ. ङ. °पतिः । १७ ङ. कान सा तु । ग. घ. °शास्तु ज° । १८ ङ. तां चैव सर्वमन° । १९ ख. ग. घ. ङ. °बाहो जा । २० ख. ग. घ. ङ. यथा । २१ ख. रिक्षाद्वागा° । २२ ख. कंसमत्यन्तगात्रेण पु° । ग. कंसमप्यम्भगोत्रेण पु° । घ. ङ. कंसमत्यन्तगोत्रेण पु° । २३ ख. निष्कस्य । ग. घ. निःक्रम्य । २४ ख. °तु स्वसारं हन्तुमर्हति । उ° । घ. तु यो वृथा हन्तुमर्हति । उ° । २५ ख. ग. घ. ङ. °र्यांयथा । २६ ख. ग. घ. °म् । तत्त्विदा° ।

(विष्णुवंशकथनम्)

त्वं त्विदानीं यथेष्टत्वं वर्तेथा भूरिदाक्षिण[1] । सर्वानस्यों[2]स्तु वै गर्भान्सत्यं नेष्यामि ते वशम् ॥
एवं[3] मिथ्या नरश्रेष्ठ वागेषा न भविष्यति । एवमुक्तोऽनुनीतः स जग्राह तनयांस्तदा ॥ २२७
वसुदेवश्च तां भार्यामवाप्य मुदितोऽभवत् । कंसश्चास्यावधीत्पुत्रान्पापकर्मा वृथामतिः ॥ २२८

ऋषय ऊचुः—

क एष वसुदेवँ[4]श्च देवकी च यशस्विनी । नन्दगोपस्तु कस्त्वेष यशोदा च महायशाः ॥
यो विष्णुं जनयामास या चैनं चाभ्यवर्धयत् ॥ २२९

सूत उवाच—

पुरुषाः कश्यपस्याऽऽसन्नादित्यास्तु स्त्रियस्तथा । अथ कामान्महाबाहुर्देवक्यौः समवर्धयत् ॥
अचरत्स महीं देवः प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । मोहयन्सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥ २३१
नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले स्वयम् । कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ॥ २३२
आहृता रुक्मिणी कन्या सत्या नग्नजितस्तदा । सात्राजिती सत्यभामा जाम्बवत्यपि रोहिणी ॥
सै(शै)व्या सुदेवी माद्री च सुशीला नाम चापरा । कालिन्दी मित्रविन्दा च लक्ष्मणाँ[6] जालवासिनी
एवमादीनि देवीनां[7] सहस्राणि च षोडश । चतुर्दश तु ये प्रोक्ता गणाँ[8]श्चाप्सरसां दिवि ॥
विचिन्त्य देवैः[9] शक्रेण विशिष्टास्त्विह प्रेषिताः ॥ २३५
पत्न्यर्थं वासुदेवस्य उत्पन्ना राजवेश्मसु । एताः पत्न्यो महाभागा विष्वक्सेनस्य विश्रुताः ॥
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सुदेष्णः शरभस्तथा । चारुश्च चारुभद्रश्च भद्रचारुस्तथाऽपरः ॥ २३७
चारुविन्ध्यश्च रुक्मिण्यां कन्या चारुँ[10]मही तथा । सानुर्भानुस्तथाऽक्षश्च रोहितो मन्त्रयस्तथा ॥
जरान्धकस्ताम्रवक्षा भौमरिश्च जरंधँ[11]मः । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात् ॥ २३९
भानुर्भौमरिका चैव ताम्रपर्णी जरन्धमा । सत्यभामासुतानेताञ्जाम्बवत्याः प्रजाः शृणु ॥ २४०
भद्रश्च भद्रगुप्तश्च भद्रँ[12]विन्द्र[13]स्तथैव च । सप्तबाहुश्च विख्यातः कन्या भँ[14]द्रावती तथा ॥
संबोधनी च विख्याता ज्ञेया जाम्बवतीसुँ[15]ता ॥ २४१
सङ्ग्रामजिच्च शतजित्तथैव च सहस्रजित् । एते पुत्राः सुदेव्याश्च विष्वक्सेनस्य कीर्तिताः ॥
वृको वृकश्वो वृकजिद्वृजिनी च सुराङ्गना । मित्रबाहुः सुनीथश्च नाग्नजित्याः प्रजास्त्विह ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोधत । प्रयुतं तु समाख्यातं वासुदेवस्य ये सुताः ॥ २४४
अयुतानि तथाऽष्टौ च शूरा रणविशारदाः । जनार्दनस्य वंशो वः कीर्तितोऽयं यथातथम् ॥
बृहती[16] नर्तको[17]न्नेयी सुँ[18]नये सँ[19]ङ्गता तथा । कन्या सा बृहदुक्थस्यँ[20] शौनेयस्य महात्मनः ॥ २४६
तस्याः पुत्रास्तु विख्यातास्त्रयः समितिशोभनाः । अङ्गदः कुमुदः श्वेतः कन्या श्वेता तथैव च ॥
अँ[21]वगाहश्च चित्रश्च शूरश्चित्रँ[22]वरश्च यः । चित्रसेनः सुतश्चास्य कन्या चित्रवती तथा ॥ २४८

---

१ ग. ङ. °क्षिणः । स° । २ ख. घ. ङ. °स्यापि ते गर्भान्सप्तं ने° । ३ ख. कथं । ४ ख. ग. घ. °वस्तुदे° । ख. घ. °वक्यां स° । ५ ख. घ. °स्तथा । सा° । ६ ख. °णा जल° । ७ क. ख. घ. देवानां । ८ ख. ग. घ. ङ. °णास्त्वत्स° । ९ घ. देव्यः श° । १० घ. ङ. °मती त° । ११ ग. °धरः । च° । १२ ङ. °द्रबिन्दुस्त° । १३ ख. घ. °विन्दस्त° । १४ ग. ङ. भद्रव° । १५ क. °सुताः । सं° । १६ घ. °ती नार्तकोनेयी । १७ ख. ग. °कोनेयी । १८ ग. घ. सुमये । ङ. सुयमे । १९ ख. ग. घ. ङ. °ङ्गयत्तथा । २० ख. ङ. स्य शैने° । २१ ख. ग. ङ. अगावह । २२ ख. °त्रतर° । घ. °त्ररथश्च ।

तुम्बश्च तुम्बबाणश्च जनस्तम्बश्च तावुभौ। उपाङ्गस्य स्मृतौ द्वौ तु वज्रारः क्षिप्र एव च ॥ २४९
*भूरीन्द्रसेनो भूरिश्च गवेषस्य सुतावुभौ। युधिष्ठिरस्य कन्या तु सुतनुर्नाम विश्रुता ॥ २५०
तस्याम[1]श्वसुतो जज्ञे वज्रो नाम महायशाः। वज्रस्य प्रतिबाहुस्तु सुचारुस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
का[2]श्मा सुपार्श्वं तनयं जज्ञे साम्बा तरस्विनम्। तिस्रः कोट्यस्तु पु[3]त्राणां यादवानां महात्मनाम्
ष[4]ष्टिशतसहस्राणि वीर्यवन्तो महाबलाः। देवांशाः सर्व एवेह उत्पन्नास्ते महौजसः ॥ २५३
दैवासुरे हता ये च असुरा वै महातपाः। इहोत्पन्ना मनुष्येषु बाधन्ते सर्वमानवान् ॥
तेषामुत्सादनार्थं तु उत्पन्ना यादवे कुले ॥ २५४
कुलानि दश चैकं च यादवानां महात्मनाम्। सर्वमेककुलं यद्वद्वर्तते वैष्णवे कुले ॥ २५५
विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः। निदेशस्थायिभिस्तस्य बध्यन्ते सर्वमानुषाः ॥
इति प्रसूतिर्वृष्णीनां समासव्यासयोगतः। कीर्तिता[5] कीर्तनाच्चैव कीर्तिसिद्धिमभीप्सि[6]ताम् ॥
+ य इमं कृष्णवंशस्य सुचरित्रस्य धीमतः। स्वर्गापवर्गदं श्रेष्ठं महापातकनाशनम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं वित्तार्थी वित्तमाप्नुयात् ॥ २५८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुवंशानुकीर्तनं नाम षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८६९०

अथ सप्तनवतितमोऽध्यायः।

विष्णुमाहात्म्यकीर्तनम्।

×सूत उवाच—

मनुष्यप्रकृतीन्देवान्कीर्त्यमानान्निबोधत। संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नः साम्ब एव च ॥ १
अनिरुद्धश्च पञ्चैते वंशवीराः प्रकीर्तिताः। सप्तर्षयः कुबेरश्च यक्षो म[8]णिवरस्तथा ॥ २
शालकी व[9]दरश्चैव विद्वान्धन्वन्तरिस्तथा। नन्दिनश्च महादे[10]वः शालङ्कायन उच्यते ॥
आदिदेव[11]स्तदा जिष्णुरेभिश्च सह दैवतैः ॥ ३

ऋषय ऊचुः—

विष्णुः किमर्थं संभूतः स्मृताः संभूतयः कति। भविष्याः कति वाऽन्ये तु प्रादुर्भावा महात्मनः
[12]ब्रह्मक्षेत्रे युगान्तेषु किमर्थमिह जायते। पुनः पुनर्मनुष्येषु तन्नः प्रब्रूहि पृच्छताम् ॥ ५
विस्तरेणैव सर्वाणि कर्माणि रिपुघातिनः। श्रोतुमिच्छामहे सम्यग्दे[13]हैः कृष्णस्य धीमतः ॥ ६
कर्मणामानुपू[14]र्व्यं च प्रादुर्भावाश्च ये प्र[15]भोः। या चास्य प्रकृतिः सूत तां चास्मान्वक्तुमर्हसि ॥ ७

---

* इदमर्धंनास्ति ग. पुस्तके.। + अयं सार्धश्लोकोऽधिकः ख. पुस्तके। × सूत उवाचेति नास्ति क. ग. घ. पुस्तकेषु।

---

१ ख. घ. ङ. °मस्यसु°। २ ख. ङ. काश्याः सु°। ३ ख. गोत्राणां। ग. ङ. पौत्राणां। ४ ख. ग. ङ. षष्टिं श°। ५ ग. घ. ङ. °तानुप्रकीर्तिनां की°। ६ घ. ङ. भीप्सताम्। ७ घ. वंशे वि°। ८ घ. °णिरथस्त°। ९ घ. दरी चैव। १० ख. ग. घ. °वः साल°। ११ ङ. °स्तथा विष्णु°। १२ घ. ह्यक्षत्रे। १३ ग. घ. ङ. देहे कृ°। १४ क. ख. °पूर्वे च। १५ क. ख. ग. प्रभो।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

कथं स भगवान्विष्णुः सुरेष्वरि[1]निषूदनः । वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ८
अ[2]मरैः सूत किं पुण्यं पुण्यकृद्भि[3]रलं कृतम् । देवलोकं[4] समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहाऽऽगतः ॥ ९
देवमानुषयोर्नेता[5] भूर्भुवःप्रसवो हरिः । किमर्थं दिव्यमात्मानं मानु[6]षे समवेशयत् ॥ १०
यश्चक्रं वर्तयत्येको मनुष्याणां मनोमयम् । मनुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११
गोपायनं यः कुरुते जगतां सार्वलौकिकम् । स कथं गां गतो विष्णुर्गोपत्वमकरोत्प्रभुः ॥ १२
महाभूतानि भूतात्मा यो दधार चकार ह । श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३
येन लोकान्क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेप्सया । स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रवरास्त्रयः ॥ १४
योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः । लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १५
यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं वपुरास्थितः । ददौ जित्वा वसुमतीं सुराणां सुरसत्तमः ॥ १६
येन सैंहं वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा [8]च यत्पुनः । पूर्वदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ १७
यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विभुः । पातालस्थोऽर्णवगतः पपौ तोयमयं हविः ॥ १८
सहस्रचरणं देवं सहस्रांशुं[9] सहस्रशः । सहस्रशिरसं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ १९
नाभ्या[10]रण्यां समुद्भूतं यस्य पैतामहं गृहम् । एकार्णवगते लोके तत्पङ्कजमपङ्कजम् ॥ २०
येन ते निहता दैत्याः सङ्ग्रामे तारकामये । सर्वदेवमयं कृत्वा सर्वायुधधरं वपुः ॥ २१
गरुडस्थेन चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः । उत्तरांशे समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः ॥
यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महत्[11] ॥ २२

पुरारणी गर्भमधत्त दिव्यं तपःप्रकर्षाददितिः पुरा यम् ।
शक्रं च यो दैत्यगणावरुद्धं गर्भावमानेन भृशं चकार ॥ २३
यदाऽनिलो लोक[12]पदानि हृ[13]त्वा चकार दैत्यान्सलिलेशयांस्तान् ।
कृत्वाऽऽदिदेवस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेशं पुरुहूतमेव ॥ २४

गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा । अग्निमाहवनीयं च वेदिं[14] चैव कुशं[15]स्रुचम् ॥ २५
प्रोक्षणीयं स्रुवं[16] चैव अवभृ[17]थ्यं तथैव च । अथ त्रीनि[18]ह यश्चक्रे हव्यभागप्रदान्मखे ॥ २६
हव्यादांश्च सुरांश्चक्रे कव्यादांश्च पितॄनपि । भोगार्थं यज्ञविधिना यो यज्ञो यज्ञकर्मणि ॥ २७
यूपान्समित्स्रुवं सोमं पवित्रं परिधीनपि । यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञियांश्च तथाऽनलान् ॥ २८
सदस्यान्यजमानांश्च अश्वमेधान्क्रतूत्तमान् । विबभ्राज पुरा यश्च पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥ २९
युगानुरूपं यः कृत्वा[19] त्रीँल्लोकान्हि यथाक्रमम् । क्षणा निमेषाः काष्ठाश्च कला[20]स्त्रैकालमेव च ॥
मुहूर्तास्तिथयो मासा दिनसंवत्[21]सरं [22]तथा । ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं नृषु[23] ॥ ३१
आयुः क्षेत्रा[24]ण्युपचयं लक्षणं रूपसौष्ठवम् । मेधा[25] वित्तं च शौर्यं च शास्त्रस्यैव च पारणम् ॥ ३२

---

१ क. निसूद° । २ ग. घ ङ. °मरैरावृतं पु° । ३ ख. °द्भिर्निषेवितम् । दे° । ४ ग. ङ. °कं किमु° । ५ ग. घ. ङ. °ताग्नुर्भु° । ६ ग. घ. ङ. °नुष्ये स° । ७ क. °पमन्वक° । ८ ख. ग. घ. ङ. च तत्पु° । ९ ख. घ. °स्रांशं स° । १० क. °रण्याः स° । ११ ङ. °त् । सुरा° । १२ घ. ङ. °कपालानि । १३ ख. घ. ङ. कृत्वा । १४ ङ. वेदीं चै° । १५ क. °शस्त्रवम् । प्रो° । ख. ङ. °शस्त्रयाम् । प्रो° । १६ ग. ङ. स्रुवश्चैव । १७ क. °भृथं त° । १८ ख. ग. घ. त्रीणि च य° । १९ ख. ग. घ. ङ. °त्वा त्रयो लोकाननुक° । २० ख. ग. ङ. °काल्यमे° । २१ क. °त्सरास्तथा । २२ क. तथा । ग. घ. त्रिषु । २३ ग. घ. ङ. त्राण्यप° । २४ घ. °धात्रत्वं च ।

त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रैविद्यं पावकास्त्रयः । [1]त्रैकाल्यं त्रीणि [2]कर्मा[3]णि तिस्रो मायास्त्रयो गुणाः॥
सृष्टा लोकाः सुराश्चैव [4]येनोऽऽनन्त्येन कर्मणा । [5]सर्वभूतगणाः सृष्टाः सर्वभूतगणात्मना ॥ ३४
नृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः । गतागतानां यो नेता [6]सर्वत्र विविधेश्वरः ॥ ३५
[7]यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् । चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुवर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ३६
चातुर्विद्यस्य यो [8]वेत्ता चातुरा[9]श्रम्यसंश्रयः । दिग[10]न्तरं नभो भूमिरापो वायुर्विभाव[11]सुः ॥ ३७
चन्द्रसूर्यद्वयं ज्योतिर्युगेशः क्षणदाचरः । यः [12]परः श्रूयते देवो यः परं श्रूयते तपः ॥ ३८
यः परं [13]तपसः प्राहुर्यः परंपरमात्मवान् । आदित्यादिस्तु यो देवो यश्च दैत्यान्तको विभुः ॥
युगान्तेष्वन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तकः । सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥
वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनाम् । सोमभूतस्तु भूतानामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ४१
मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् । विनयो नयतृप्तानां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ ४२
विग्रहो विग्रहाणां यो गतिर्गतिमतामपि । आकाशप्रभवो वायुर्वायु[14]प्राणो हुताशनः ॥ ४३
देवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः[16] । [15]रसाच्छोणितसंभूतिः शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४४
मांसात्तु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थि निरूप्यते । अस्थ्नो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रसंभवः ॥४५
शुक्राद्गर्भः समभवद्रसमूलेन कर्मणा । *तत्रापि प्रथमं चाऽऽपस्ताः सौम्यराशिरुच्यते ॥ ४६
+गर्भोष्मसंभवो ज्ञेयो द्वितीयो राशिरुच्यते । शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्तवं पावकात्मकम् ॥४७
भावौ रसानुगावेतौ वीर्ये च शशिपावकौ । कफवर्गेऽभवच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ ४८
कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् । देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तु मनसः स्मृतम् ॥
नाभीकोष्ठा[17]न्तरं यत्तु तत्र देवो हुताशनः । मनः प्रजापतिर्[18]ज्ञेयः कफः सोमो वि[19]भाव्यते ॥ ५०
पित्तमग्निः स्मृतावेता[20]वग्नीषोमात्मकं जगत् । एवं [21]प्रवर्तितो गर्भो वर्ततेऽम्बुदसंनिभः ॥ ५१
वायुः प्रवेशनं चक्रे सङ्गतः परमात्मना । स पञ्चधा शरीरस्थो विद्यते [22]वर्धयेत्पुनः ॥ ५२
प्राणापानौ समानश्च उदानो व्यान एव च । प्राणोऽस्य परमात्मानं वर्धयन्परिवर्तते ॥ ५३
अपानः पश्चिमं कायमुदा[23]नोर्ध्वशरीरगः । व्यानो व्यानस्यते येन समानः सर्वसंधिषु ॥ ५४
भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायते×न्द्रियगोच[24]रा । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ५५
सर्वे[25]न्द्रिया निविष्टास्तं स्वं स्वं योगं प्रचाक्रिरे । पार्थिवं देहमा[26]हुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ५६

---

* एतदर्धस्थाने तत्रापां प्रथमा चांपः स सौम्यो राशिरूच्यत इति घ. पुस्तके । ख. ग. ङ. पुस्तकेष्वेतत्सदृश एव पाठा वर्तन्ते तेऽस्पष्टा इति नोल्लिखिताः । + अत्र संधिरार्षः । × अत्र संधिरार्षः ।

---

१ क. घ. त्रैकल्यं । २ घ. कल्पानि । ३ ग. °णि त्रयो यामास्त्र° । ४ क. °नात्यन्तेन । ५ घ. सर्वे भू° । ६ ख. घ. ङ. सर्वान्नं विविधे° । ७ ख. घ. या । ८ क. °त्ता चतुराश्रमसं° । ९ ङ. °श्रमसं° । १० ख. ग. घ. ङ. °न्तरन° । ११ ख. ग. घ. ङ. °वनः च° । १२ ख. ग. घ. परं १३ ख. ग. घ. °पतः प्रा° । १४ क. प्राणा हु° । १५ क. रसोऽभवच्छोणितं वै शो° । १६ ख. घ. ङ. निरुच्यते । १७ ग. घ. ङ. °न्तरस्था त् त° । १८ क. °ज्ञेयं क° । १९ ग. घ. ङ. °भाष्यते । २० क. °वग्निसोमा° । २१ घ. ङ. °वर्तते गर्भे वर्ततेऽर्बुदसांनिभे । वा° । २२ ख. °र्धते पु° । २३ ख. घ. °नोर्ध शरीरिणः व्या° । ङ. °नोर्ध्वे शरीरिणः व्या° । २४ ख. ङ; घ, °रात् पृ° । २५ ख. घ. ङ. °न्द्रियनिविष्टानं स्वं स्वं यो° । ग. °न्द्रियाविनिष्यन्त स्वं स्वं यो° । २६ ख. घ. ङ. °हुस्तु प्रा° ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

छिद्राण्याकाशयोनीनि जलाश्रावं प्रवर्तते[1] । तेजश्चक्षुष्विता ज्योत्स्ना तेषां यन्नामतः स्मृतम् ॥
सङ्ग्रामा विषयाश्चैव यस्य[2] वीर्यात्प्रवर्तिताः* ॥ ५७
इत्येतान्पुरुषः सर्वान्सृजँल्लोकान्सनातनः[3] । नैधनेऽस्मिन्कथं लोके नरत्वं विष्णुरागतः ॥ ५८
एष नः संशयो धीमन्नेष वै विस्मयो महान् । कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ५९
श्रोतुमिच्छामहे विष्णोः कर्माणि च यथाक्रमम् । आश्चर्याणि परं विष्णुर्वेददेवैश्च कथ्यते ॥ ६०
विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं कथयस्व महामते । एतदाश्चर्यमाख्यानं कथ्यतां वै सुखावहम् ॥ ६१
प्रख्यातबलवीर्यस्य प्रादुर्भावो महात्मनः । कर्मणाऽऽश्चर्यभूतस्य विष्णोः सत्त्वमिहोच्यताम् ॥

सूत उवाच—

अहं वः कीर्तयिष्यामि प्रादुर्भावं महात्मनः । यथा स भगवाञ्जातो मानुषेषु महातपाः ॥ ६३
सप्तसप्ततयः प्रोक्ता भृगुशापेन मानुषे । जायते च युगान्तेषु देवकार्यार्थसिद्धये[8] ॥ ६४
तस्य दिव्यतनुं[9] विष्णोर्गदतो मे निबोधत । युगधर्मे परावृत्ते काले च शिथिले प्रभुः ॥ ६५
कर्तुं धर्मव्यवस्थानं जायते मानुषेष्विह । भृगोः शापनिमित्तेन देवासुरकृतेन च ॥ ६६

ऋषय ऊचुः—

कथं देवासुरकृते[10] अध्याहारमवाप्नुयात् । एतद्वेदितुमिच्छामो वृत्तं[11] दैवासुरं कथम् ॥ ६७

सूत उवाच—

[12]दैवासुरं यथा वृत्तं ब्रुवतस्तन्निबोधत । हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्त्रैलोक्यं प्राक्प्रशासति ॥ ६८
बलिनाऽधिष्ठितं राष्ट्रं[13] पुनर्लोकत्रये क्रमात् । सख्यमासीत्परं[15] तेषां देवानामसुरैः सह ॥ ६९
युगं[14] वै दशसंकीर्णमासीदव्याहतं जगत् । निदेशस्थायिनश्चैव तयोर्देवासुरा[16]+ऽभवन् ॥ ७०
बलवान्[17]वै विवादोऽयं संप्रवृत्तः सुदारुणः[18] । देवासुराणां च तदा घोरक्षयकरो महान् ॥ ७१
तेषां दायनिमित्तं वै सङ्ग्रामा बहवोऽभवन् । वराहेऽस्मिन्दश द्वौ च षण्डामर्कान्तगाः[19] स्मृताः ॥
नामतस्तु समासेन शृणुध्वं तान्विवक्षतः । प्रथमो नारसिंहस्तु[20] द्वितीयश्चापि वामनः ॥ ७३
तृतीयः स तु वाराहश्चतुर्थोऽमृतमन्थनः । सङ्ग्रामः पञ्चमश्चैव सुघोरस्तारकामयः ॥ ७४
षष्ठो ह्याडीवकस्तेषां[21] सप्तमस्त्रैपुरः स्मृतः । अन्धकारोऽष्टमस्तेषां ध्वजश्च[22] नवमः स्मृतः ७५
वार्तश्च दशमो ज्ञेयस्ततो हालाहलः स्मृतः । स्मृतो द्वादशमस्तेषां घोरकोलाहलोऽपरः ॥ ७६
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नरसिंहेन सूदितः । वामनेन बलिर्बद्धस्त्रैलोक्याक्रमणे कृते ॥ ७७
हिरण्याक्षो हतो द्वन्द्वे प्रतिवादे तु दैवतैः । महाबलो महासत्त्वः सङ्ग्रामेष्वपराजितः ॥ ७८

* अत्र स्थल ऋषय ऊचुरित्याधिकं ख. पुस्तके । + अत्र संधिरार्षः ।

१ ख. ङ. °ते । ज्योतिश्चक्षुषिता । घ °ते । ज्योतिश्च चक्षुषि ज्यो° । २ ख. ग. ङ. °ल्लोँकेसनातनान् । वै° । ३ घ. °तनान् । नै° । ४ ख. °श्चर्थे परमं विष्णोर्देववदे° । ग. घ. ङ. °श्चर्यं परमं वि° । ५ ख. ग. घ. ङ. °वान्महा° । ६ क. ङ. च । ७ क. ख. ङ. °तपः प्रो° । ८ ख. ग. घ. ङ. देवः का° । ९ ख. ग. घ. ङ. दिव्यां त° । १० ख. ग. घ. ङ. °तेनाध्या° । ११ ख. ग. घ. ङ. °त्तं देवा° । १२ ख. ग. घ. ङ. श्च । देवासुरे वृत्ते ब्रू° । १३ ख. घ. ङ. राज्यं । १४ ख. युगाख्या दशसंकीर्ण आसी° । ग. युगाख्यादशसंकीर्णौ आसी° । घ. ङ. युगाख्या दशसंकीर्ण आसी° । १५ ख. ग. घ. निर्देश° । १६ ङ. °सुरोऽभवत् । बँ° । १७ घ. बलौ बद्धे वि° । ङ. बलौ बद्धो वि° । १८ ग. घ. ङ. °णः । देवा° । १९ क. °मर्कोत्तराः स्मृ° । २० ख. घँ. ङ. °भो नर° । २१ क. ह्यादीव° । २२ घ. घोरः को° ।

[1]दंष्ट्रायां तु वराहेण समुद्रा[2]द्भूर्यदा कृता । प्राह्लादो निर्जितो युद्धे इन्द्रेणामृतमन्थने ॥ ७९
विरोचनस्तु प्राह्लादिर्नित्यमिन्द्रवधोद्यतः। इन्द्रेणैव स विक्रम्य निहतस्तारकामये ॥ ८०
भवादवध्यतां प्राप्य विशेषास्त्रादिभिस्तु [3]यः । सङ्ग्रामे निहतः षष्ठे शक्राविष्टेन विष्णुना ॥ ८१
अशक्नुवन्तो देवेषु पुरं [4]गोप्तुं त्रिदैवतम् । नि[5]हता दानवाः सर्वे त्रिपुरस्त्र्यम्बकेण तु ॥ ८२
अष्टमे त्वसुराश्चैव राक्षसाश्चान्धकारकाः । जितदेवमनुष्यैस्तु पितृभिश्चैव संगतान् ॥ ८३
संवृतान्दानवांश्चैव संगतान्कृत्स्नशश्च तान् । तथा विष्णुसहायेन महेन्द्रेण [6]निबर्हिताः ॥ ८४
हतो ध्वजो महेन्द्रेण मायाच्छन्नश्च योधयन् । ध्वजे लक्ष्यं समाविश्य वि[7]प्रचित्तिर्महाभुजः ॥ ८५
दैत्यांश्च दानवांश्चैव संहतान्कृत्स्नशश्च तान् । रजिः कोलाहले सर्वान्देवैः परिवृतोऽजयत् ॥
यज्ञामृतेन विजितौ षण्डामर्कौ तु दैवतैः ॥ ८६
[9]एते देवाः पुरा वृत्ताः सङ्ग्रामा द्वादशैव तु । देवासुरक्षयकराः प्रजानामशिवाय च ॥ ८७
हिरण्यकशिपू राजा वर्षाणामर्बुदं बभौ । तथा शतसहस्राणि ह्यधिकानि द्वि[10]सप्ततिः ॥
अशीतिं च सहस्राणि त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत् ॥ ८८
पर्याये तस्य राजाऽनु बलिर्वर्षार्बुदं पुनः । [11]षष्टिश्चैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च ॥ ८९
बले [12]राज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूव ह । प्रह्लादेन गृहीतोऽभूत्तावत्कालं [13]तदाऽसुरैः ॥ ९०
इन्द्रास्त्रयस्ते विख्याता असुराणां महौजसः । दैत्यसंस्थमिदं सर्वमासीद्दशयुगं किल ॥ ९१
असपत्नं ततः सर्वं [14]राष्ट्रं दशयुगं [15]पुरा । त्रैलोक्य[16]मव्ययमिदं महेन्द्रेण तु पाल्यते ॥ ९२
प्रह्लाद[17]स्य ततश्चादस्त्रैलोक्यं कालपर्ययात् । पर्या[18]येण च संप्राप्ते त्रैलोक्ये पाकशासनः ॥ ९३
ततोऽसुरान्परित्यज्य [19]यज्ञे देवा उपागमन् । यज्ञे देवानथ गते काव्यं ते ह्यसुरा[20]ब्रुवन् ॥ ९४
हतं नो मिषतां राष्ट्रं त्यक्त्वा यज्ञं पुनर्गताः । स्थातुं न शक्नुमो ह्यद्य प्रविशामो रसातलम् ॥
एवमुक्तोऽब्रवीदेतान्विषण्णः सांत्वयन्गिरा । मा भैष्ट धारयिष्यामि तेजसा स्वे[21]न चासुराः ॥ ९६
[22]वृष्टिरोषधयश्चैव रसा वसु च यद्द्वयम् । कृत्स्ना मयि च ति[23]ष्ठन्तु पादस्तेषां सुरेषु वै ॥
युष्मदर्थं प्र[24]दास्यामि तत्सर्वं धार्यते मया ॥ ९७
ततो देवासुरान्दृष्ट्वा धृतान्काव्येन धीमता । अमन्त्रयंस्तदा ते वै संविग्ना विजिगीषया ॥ ९८
एष काव्य इदं सर्वं व्यावर्तयति नो बलात् । साधु गच्छामहे तूर्णं क्षीणानाप्यायये[25]त्स तान् ॥
प्रसह्य हत्वा [26]शिष्टान्वै पातालं प्रापयामहे ॥ ९९
[27]ततो देवाः सुसंरब्धा दानवानभिसृत्य वै । जघ्नुस्तैर्बध्यमानास्ते काव्यमेवाभिदुद्रुवुः ॥ १००

---

१ घ. दंष्ट्र्या तु । २ ग. घ. ङ. °द्रास्तु द्विधा कृताः । प्रा° । ३ क. घ. ङ. यः । संजभो नि° । ४ ग. घ. ङ. सोढुं । ५ ग. ङ. जिता दे । ६ ग. ङ. °र्हितः । ह° । ७ क °प्रवर्तिर्म° । ८ क. °ण्डामार्कौ । ९ घ. ङ. °ते देवासुरा । १० ख. सतिः । अ° । ११ क. षष्टि चैव । १२ ग. राष्ट्राधि° । १३ घ तथाऽसु° । १४ घ. ङ. राज्यं । १५ ख. घ. ङ. पुनः । १६ ख. घ. ङ. °क्यमिदमव्यग्रं महेन्द्रेणानुपा° । १७ ख. घ. ङ. °स्य कृते ह्यस्मिंस्त्रै° । १८ ख. घ. ङ. ये णैव सं° । १९ ख. घ. ङ. यज्ञो देवानुपागमत् । य° । २० क. ग. °न् । कृतं । घ. °न् । हतं । २१ ख. ग. घ. ङ. °न वै सुराः । २२ ग. ङ. °ष्टिरौषु° । २३ क. °ष्ठन्ति पा° । २४ ख. घ. °दास्यन्ति त° । २५ ख. °यद्विता° । घ. ङ. °यद्विता° । २६ ख. घ. ङ. शिष्टांस्तु पा° । २७ ख. ग. घ. देवास्तु सं° ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

ततः काव्यस्तु तान्दृष्ट्वा तूर्णं देवैरभिद्रुतान्। स[1]मरेऽस्त्रक्षतार्तांस्तान्देवेभ्यस्तान्दितेः सुतान् ॥
काव्यो दृष्ट्वा स्थितान्देवांस्तत्र [2]देवोऽभ्यचिन्तयत्। तानुवाच ततो ध्यात्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥
त्रैलोक्यं विजितं सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः। बलिर्बद्धो हतो जम्भो निहतश्च विरोचनः ॥१०३
महार्हेषु द्वादशसु सङ्ग्रामेषु सुरैर्हताः। तैस्तैरुपायैर्भूयिष्ठा निहता ये प्रधानतः ॥ १०४
किंचिच्छिष्टास्तु वै यूयं युद्धे[3]ष्वन्त्येषु वै स्वयम्। नीतिं वो हि विधास्यामि कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम्
यास्याम्यहं महादेवं मन्त्रार्थे विजयाय [4]वैः। अग्निमाप्याययेद्धोता मन्त्रैरेव बृहस्पतिः ॥ १०६
ततो यास्याम्यहं देवं मन्त्रार्थे नीललोहितम्। युष्माननुग्रहीष्यामि पुनः पश्चादिहाऽऽगतः १०७
यूयं तपश्चरध्वं वै संवृता वल्कलैर्वने। न वै देवा वधिष्यन्ति यावदागमनं मम ॥ १०८
अप्र[5]तीपांस्ततो मन्त्रान्देवात्प्राप्य महेश्वरात्। [*योत्स्यामहे पुनर्देवांस्ततः प्राप्स्यथ वै जयम् ॥
ततस्त कृतसंवादा देवानूचुस्ततोऽसुराः। न्यस्तवादा वयं सर्वे लोकान्यूयं क्रमन्तु वै ॥] ११०
[6]वयं तपश्चरिष्यामः संवृता वल्कलैर्वने। प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा सत्यव्याहरणं तु तत् ॥ १११
ततो देवा निवृत्ता वै विज्वरा मुदिताश्च ह। न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु स्वान्वै जग्मुर्यथाऽऽगतान् ॥
ततस्तानब्रवीत्काव्यः कंचित्कालमुपा[7]स्यताम्। निरु[8]त्सुकैस्तपोयुक्तैः कालं कार्यार्थसाधकैः ॥
पितुर्ममाऽऽश्रमस्था वै सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ११३
स संदिश्यासुरान्काव्यो महादेवं प्रपद्य च। प्रणम्यैनमुवाचाथ जगत्प्रभवमीश्वरम् ॥ ११४
मन्त्रानिच्छाम्यहं देव ये न सन्ति बृहस्पतौ। पराभवाय देवानामसुरेष्वभयावहान् ॥ ११५
एवमुक्तोऽब्रवीद्देवो मन्त्रानिच्छसि वै द्विज। व्रतं चर मयोद्दिष्टं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ११६
पूर्णं वर्षसहस्रं वै कुण्डधूमम[10]वाँक्छिराः। [11]यदि पा[12]स्यसि भद्रं ते मत्तो मन्त्रमवाप्स्यसि ॥ ११७
तथोक्तो देवदेवेन स शुक्रस्तु महातपाः। पादौ संस्पृश्य देवस्य बाढमित्यभ्यभाषत ॥ ११८
व्रतं चराम्यहं शेषं यथोद्दिष्टोऽस्मि वै प्रभो। ततो नियुक्तो देवेन कुण्डधारोऽस्य धूमकृत् ११९
असुराणां हितार्थाय तस्मिञ्शुक्रे गते तदा। मन्त्रार्थं तत्र वसति ब्र[13]ह्मचर्ये महेश्वरे ॥ १२०
त[14]द्बुद्ध्वा नीतिपूर्वं तु राज्यं न्यस्तं तदाऽसुरैः। तस्मिंश्छिद्रे तदाऽमर्षाद्देवास्तान्समभिद्रवन् +॥
निशितात्तायुधाः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ १२१
दृष्ट्वाऽसुरगणा देवान्प्रगृहीतायुधान्पुनः। उत्पेतुः सहसा सर्वे संत्रस्तास्ते ततोऽभवन् ॥ १२२
न्यस्तशस्त्रे जये दत्ते आचार्ये व्रतमास्थिते। संत्यज्य समयं देवास्ते सपत्नजिघांसवः ॥ १२३
अनाचार्यास्तु भद्रं वो विश्वस्तास्तपसि स्थिताः। चीरवल्काजिनधरा निष्क्रिया निष्परिग्रहाः
रणे विजेतुं देवान्वै न [15]शक्ष्यामः कथंचन। अशुद्धेन(?) प्रपद्यामः शरणं काव्यमातरम् ॥ १२५
ज्ञाप[16]यामः कृत्स्नमिदं यावदागमनं गुरोः। विनिवृत्ते ततः काव्ये योत्स्यामो युधि तान्सुरान् ॥
एवमुक्त्वाऽसुरान्योग्यं शरणं काव्यमातरम्। प्रापद्यन्त ततो भीतास्तदा चैव तदाऽभयम् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति। + अडभाव आर्षः।

१ ख. ग. घ. ङ. °मरक्षतशस्त्रार्तान्दे°। २ ग. ङ. देवाम्यचिन्तयन्। ता°। ३ ङ. ष्वल्पेषु। ४ ग. घ. ङ. च। ५ ख. घ ङ. °तीघास्त°। ६ ख. घ. ङ. वर्षे। ७ घ. ङ. °स्यत। नि। ८ ख. ग. घ. ङ °त्सुकास्तपोयुक्ताः कालं कार्यार्थ साधकाः। पि°। ९ ख. याय च। ए°। १० ख. घ. ङ. °कूशिरः। ११ क. °यद्युग°। १२ ख. ग. घ. ङ. स्यति भ°। १३ क. °ह्मवर्यो महेश्वरः। त°। १४ क. °ध्वानाति°। १५ क. शक्यामः। १६ क. °यामस्ततामि°।

दत्तं तेषां तु भीतानां दैत्यानामभयार्थिनाम् । न भेतव्यं न भेतव्यं भयं त्यजत दानवाः ॥
मत्संनिधौ वर्ततां वो न भीर्भवितुमर्हति । भयाच्चाप्यभिपन्नांस्तान्दृष्ट्वा देवाऽसुरांस्तदा ॥ १२९
अभिजग्मुः[1] प्रसह्यैतानविचार्य बलाबलम् । तांस्त्रस्तान्वध्यमानांश्च देवैर्दृष्ट्वाऽसुरांस्तदा ॥ १३०
देवी क्रुद्धाऽब्रवीदेनाननिन्द्रत्वं करोम्यहम् । संस्तभ्य शीघ्रं संरम्भादिन्द्रं सो[2]ऽभ्यचरत्ततः ॥
ततः संस्तंभितं दृष्ट्वा शक्रं देवास्तु यूपवत् । व्यद्रवन्त ततो भीता दृष्ट्वा शक्रं वशीकृतम् ॥१३२
गतेषु सुरसंघेषु विष्णुरिद्रमभाषत । मां त्वं प्रविश भद्रं ते नेष्यामि त्वां सुरेश्वर ॥ १३३
एवमुक्तस्ततो विष्णुं प्रविवेश पुरंदरः। विष्णुना रक्षितं दृष्ट्वा देवी क्रुद्धा वचोऽवदत् ॥ १३४
[3]एषा त्वां विष्णुना सार्धं दहामि [4]मघवानिव(?)। मिषतां सर्वभूतानां दृश्यतां मे तपोबलम्॥१३५
तयाऽभिभूतौ तौ देवावि[5]न्द्राविष्णू जजल्पतुः । कथं मुच्येव सहितौ विष्णुरिन्द्रमभाषत ॥ १३६
इन्द्रोऽब्रवीज्जहीह्येनां यावन्नौ न दहेद्विभो । विशेषेणाभिभूतोऽहमतस्त्वं जहि मा चिरम् ॥
ततः समीक्ष्य तां विष्णुः स्त्रीवधं कर्तुमास्थितः । अभिध्याय ततश्चक्रमापन्नः सत्वरं प्रभुः ॥
तस्याः सत्वरमाणायाः शीघ्रकारी सुरारिहा । स्त्रिया विष्णुस्ततो दे[6]व्याः क्रूरं बुद्ध्वा चिकीर्षितम्
क्रुद्धस्तदस्त्रमाविध्य शिरश्चिच्छेद माधवः ॥ १३९
तं दृष्ट्वा स्त्रीवधं घोरं चुकोप भृगुरीश्वरः । ततोऽभिशं[7]प्तो भृगुणा विष्णुर्भार्यावधे तदा ॥ १४०
यस्मात्ते जानता धर्मानवध्या स्त्री नि[8]षूदिता । तस्मात्त्वं सप्तकृत्वो वै मानुषेषु प्रवत्स्यसि ॥
ततस्तेनाभिशापेन नष्टे धर्मे पुनः पुनः । लोके सर्वहितार्थाय जायते मानुषेष्विह ॥ १४२
अनुव्याहृत्य विष्णुं स तदादाय शिरः स्वयम् । समानीय ततः काये अपो गृह्येदमब्रवीत् ॥
एष त्वां विष्णुना सत्ये हतां संजीवयाम्यहम् । यदि कृत्स्नो मया धर्मश्चरितो ज्ञायतेऽपि वा ॥
तेन सत्येन जीवस्य यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १४४
सत्याभिव्याहृता तस्य देवी संजी[9]विता तदा । तदा तां प्रोक्ष्य शीताभिरद्भिर्जीवेति सोऽब्रवीत्
ततस्तां सर्वभूतानि[10] दृष्ट्वा सुप्तोत्थितामिव । साधु साध्वित्यदृश्यानां वाचस्ताः सस्वनुर्दिशः ॥
दृष्ट्वा संजीवितामेवं देवीं तां भृगुणा तदा । मिषतां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४७
असंभ्रान्तेन भृगुणा पत्नीं संजीवितां ततः । दृष्ट्वा शक्रो न लेभेऽथ शर्म काव्यभयात्ततः ॥
प्रजागरे ततश्चेन्द्रो जयन्तीमात्मनः सुताम् । (*प्रोवाच मतिमान्वाक्यं स्वां कन्यां पाकशासनः
एष काव्यो ह्यनिन्द्राय चरते दारुणं तपः । तेनाहं व्याकुलः पुत्रि कृतो धृतिमता दृढम्) ॥
गच्छ संभावयस्वैनं श्रमापनयनैः शुभैः । तैस्तैर्मनोनुकूलैश्च ह्युपचारैरतन्द्रिना॥ १५१
देवी सा हीन्द्रदुहिता जयन्ती शुभचारिणी[11] । युक्तध्यानं च शाम्यन्तं दुर्बलं धृतिमास्थितम् ॥
पित्रा यथोक्तं काव्यं सा काव्ये कृतवती तदा । गीर्भिश्चैवानुकूलाभिः स्तु[12]वती वल्गुभाषिणी ॥
गात्रसंवाहनैः काले सेवमाना[13] सुखावहैः । शुश्रूषन्त्यनुकूला च उवास बहुलाः समाः ॥ १५४

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

१ क. °जग्मुः प्र° । २ ग. घ. ङ. साभ्याच° । ३ ग. एका । ४ घ. मथ धन्विनाम् । मिं° । ५ क. °विन्द्रावि° । ६ ग. घ. ङ. देवः क्रू° । ७ क. ख. ङ. °शस्तो भृ° । ८ क. निसूदि° । ९ ख. घ. °जीवनीत° । १० ख. ग. घ. ङ. °तानां दृ° । ११ घ. °णी । शुण्डरूपधरं शाम्यं दु° । १२ ख. ङ. °वन्ती व° । १३ ख. °ना भृगूद्वह । शु° ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

पूर्णे धूम्रव्रते चापि घोरे वर्षसहस्रिके । वरेण च्छन्दयामास काव्यं[1] प्रीतो भवस्तदा ॥ १५५
एवं ब्रुवंस्त्वयैकेन चीर्णं नान्येन केनचित् । तस्मात्त्वं तपसा बुद्‌ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥ १५६
तेजसा चापि विबुधान्सर्वानभिभविष्यसि । यच्च किंचिन्मम ब्रह्मन्विद्यते भृगुनन्दन ॥ १५७
साङ्गं च सरहस्यं च यज्ञोपनिषदां तथा । प्रतिभास्यति ते सर्वं तच्चाऽऽख्यन्तं(?) न कस्यचित् ॥ १५८
सर्वाभिभावी तेन त्वं द्विजश्रेष्ठो भविष्यसि । एवं दत्त्वा वरां[3]स्तस्मै भार्गवाय पुनः पुनः ॥
अजेयत्वं धनेशत्वमवध्यत्वं च वै ददौ । एताल्लँब्ध्वा[4] वरान्काव्यः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ १६०
हर्षात्प्रादुर्बभौ तस्य देवस्तोत्रं महेश्वरम्[5] । तदा तिर्यक्स्थितस्त्वेवं तुष्टुवे नीललोहितम् ॥ १६१
नमोऽस्तु शितिकण्ठाय सुरूपाय[6] सुवर्चसे[7] । रिरिहाणाय लोपाय वत्सराय जगत्पते ॥ १६२
कपर्दिने ह्यूर्ध्वरोम्णे हयाय करणाय च । संस्कृताय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ १६३
उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे । वसुरेताय रुद्राय तपसे चीरवाससे ॥ १६४
ह्रस्वाय मुक्तकेशाय सेनान्ये रोहिताय च । (* कवये राजवृद्धाय तक्षकक्रीडनाय च ॥ १६५
गिरिशायार्कनेत्राय यतिने जाम्बवाय च । सुवृत्ताय सुहस्ताय धन्विने भार्गवाय च) ॥ १६६
सहस्रबाहवे चैव सहस्रामलचक्षुषे । सहस्रकुक्षये चैव सहस्रचरणाय च ॥ १६७
सहस्रशिरसे चैव बहुरूपाय[8] वेधसे । भवाय विश्वरूपाय श्वेताय पुरुषाय च ॥ १६८
निषङ्गिणे कवाचिने सूक्ष्माय क्षपणाय च । ताम्राय चैव भीमाय[10] उग्राय च शिवाय च ॥ १६९
बभ्रवे च पिशङ्गाय पिङ्गलायारुणाय च । महादेवाय[9] शर्वाय विश्वरूपाशिवाय च[11] ॥ १७०
हिरण्याय[12] च शिष्टाय श्रेष्ठाय मध्यमाय च । + बभ्रवे च पिशङ्गाय पिङ्गलायारुणाय च ॥
पिनाकिने चेषुमते चित्राय रोहिताय च ॥ १७१
दुन्दुभ्यायैकपादाय अर्हाय बुद्धये तथा । मृगव्याधाय सर्पाय स्थाणवे भीषणाय च ॥ १७२
बहुरूपाय चोग्राय त्रिनेत्रायेश्वराय च । कपिलायैकवीराय मृत्यवे त्र्यम्बकाय च ॥ १७३
वास्तोष्पते पिनाकाय शंकराय शिवाय च[13] । आरण्याय[14] गृहस्थाय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ १७४
सांख्याय चैव योगाय ध्यानिने दीक्षिताय च । अन्तर्हिताय शर्वाय[15] मान्याय मालिने तथा ॥
बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्ताय केवलाय च । रोधसे चेकितानाय ब्रह्मिष्ठाय महर्षये[16] ॥ १७६
चतुष्पादाय मेध्याय धर्मिणे शीघ्रगाय च । शिखण्डिने कपालाय [+ दंष्ट्रिणे विश्वमेधसे ॥
अप्रतीघाताय दीप्ताय भास्कराय सुमेधसे । क्रूराय विकृतायैव बीभत्साय शिवाय च ॥ १७८
सौम्याय चैव पुण्याय] धार्मिकाय शुभाय च । अवध्यायामृताङ्गाय नित्याय शाश्वताय च ॥
कव्याय शरभायैव शूलिने च त्रिचक्षुषे । सोमपायाऽऽज्यपायैव धूमपायोष्मपाय[17] च ॥ १८०
शुचये रेरिहाणाय सद्योजाताय मृत्यवे । पिशिताशाय सर्वाय मेधाय वैद्युताय च ॥ १८१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + नास्त्यर्धमिदं क. पुस्तके । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. काव्यः प्री° । २ घ. तत्वं ते तु न° । ङ. तत्तुभ्यं तु न । ३ ख. घ. ङ. वरंत° । ४ क. लब्धा । ५ ख. ग. °श्वरः । त° । ६ क. ग. ङ. सुरापा° । ७ ख. से ररि° । घ. ङ. °से । रेरि° । ८ ख. घ. °नेशुष्माय क्ष° । ९ क. ख. °य सर्वा° । १० ख. ग. घ. ङ. विरूपाय शि° । ११ ख. °य वाशि° । १२ ख. ग. ङ. °य ज्येष्ठा° । १३ ख. घ. ङ. च । अर° । १४ ख. घ. ङ. °य गृह° । १५ ख. ङ. सर्वाय । १६ ख. घ. °से । प्र° । १७ ग. ङ. मेध्याय ।

श्याश्रिताय श्रविष्ठाय भारतायान्तरि[1]क्षये। [2]क्षेमाय सहमानाय सत्याय तपनाय च ॥ १८२
त्रिपुरघ्नाय दीप्ताय [3]चक्राय रोमशाय च। तिग्मायुधाय [4]मेध्याय सिद्धाय च [5]पुलस्तये ॥ १८३
रोचमानाय खण्डाय स्फीताय ऋषभाय च। भोगि[6]ने गुञ्जमानाय शान्तायैवोर्ध्वरेतसे ॥ १८४
अघघ्नाय मखघ्नाय मृत्यवे यज्ञियाय च। कृशानवे प्रचेताय वह्न[7]ये किशलाय च ॥ १८५
सिकत्याय प्रसन्नाय वरेण्यायैव चक्षुषे। [8]क्षिप्रगवे सुधन्वाय प्रमेध्याय पिवाय च ॥ १८६
रक्षोघ्नाय पशुघ्नाय विघ्नाय शयनाय च। विभ्रान्ताय [9]महान्ताय अन्तये दुर्गमाय च ॥ १८७
दक्षाय च जघन्याय लोकानामीश्वराय च। अनामयाय चोर्ध्वाय संहत्याधिष्ठिताय च ॥ १८८
हिरण्यबाहवे चैव सत्याय शमनाय च। असि[10]कल्पाय माघाय री(इ)रिण्यायैकचक्षुषे ॥ १८९
श्रेष्ठाय वामदेवा[11]य ईशानाय च धीमते। म[12]हाकल्पाय दीप्ताय रोदनाय ह[13]साय च[14] ॥ १९०
दृढ[15]धन्वने कवाचिने रथिने च वरूथिने। भृगुनाथाय शुक्राय वह्निरिष्टाय धीमते ॥ १९१
अघाय अघसंसाय(?) विप्रियाय प्रियाय च। दिग्वासःकृत्तिवासाय भगघ्नाय नमोऽस्तु ते॥१९२
पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः। प्रणवे ऋग्यजुःसाम्ने स्वधायै च सुधाय च ॥ १९३
वषट्कारतमायैव तुभ्यमन्तात्मने नमः। स्रष्ट्रे धात्रे तथा होत्रे हर्त्रे च क्षपणाय च ॥ १९४
भूतभव्यभवायैव तुभ्यं कालात्मने नमः। वसवे चैव साध्याय रुद्रादित्याश्विनाय च[16] ॥ १८५
विश्वाय [17]मरुते चैव तुभ्यं देवात्मने नमः। [18]अग्नीषोमर्त्विगिज्याय पशुमन्त्रौषधाय च ॥ १८६
दक्षिणावभृथायैव तुभ्यं यज्ञात्मने नमः। तपसे चैव सत्याय त्यागाय च [19]शमाय च ॥ १८७
अहिंसा[20]यांप्यलोभाय सुवेशायातिशाय च। सर्वभूतात्मभूताय तुभ्यं योगात्मने नमः ॥ १८८
पृथिव्यै चान्तरिक्षाय दिवाय च महाय च। जनस्तपाय सत्याय तुभ्यं लोकात्मने नमः ॥१८९
अव्यक्तायाथ महते भूतायैवेन्द्रियाय च। तन्मात्राय [21]महान्ताय तुभ्यं तत्त्वात्मने नमः ॥ २००
[*नित्याय [22]चाथ लिङ्गाय सूक्ष्माय चेतनाय च। शुद्धाय विभवे चैव तुभ्यं नित्यात्मने नमः] ॥
नमस्ते त्रिषु लोकेषु स्वरन्तेषु भवादिषु। सत्यान्तेषु महान्तेषु चतुर्षु च नमोऽस्तु ते ॥ २०२
नमः स्तोत्रे मया ह्यस्मिन्सदसद्व्याहृतं विभो। मद्भक्त इति ब्रह्मण्य सर्वं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २०२

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्ये शंभुस्तवकीर्तनं नाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८८९२

अथाष्टनवतितमोऽध्यायः।

विष्णुमाहात्म्यकीर्तनम्।

सूत उवाच—

एवमाराध्य देवेशमीशानं नीललोहितम्। ब्रह्मेति प्रणतस्तस्मै प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °क्षवे। क्ष°। २ ख क्षेमाय। ३ ख. घ. वक्त्राय। ४ ङ. मेधाय। ५ क. पुनस्त°। ६ क. ख. ग. °ने पुञ्ज°। ७ ग. ये किंश°। ८ घ. क्षिप्रं ग°। ९ क. महन्ताय। १० ग. ङ. °कल्याय। ११ ङ. °य महाकालाथ धीमते। ईशानाय च दी°। १२ घ. °हाकालाय दी°। १३ ग सहाय। १४ क. च। वृतध°। १५ ख. ग. घ. ङ. धन्विने। १६ ख च क्षेप°। घ. च. क्षुप°। १७ ख. महते। १८ क. अग्निसोम°। १९ ख. ङ. समाय। २० ग. ङ. °याथलो°। २१ ङ. महन्ता°। २२ क. चार्थलि°। ख. चाप्यलि°।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

काव्यस्य गात्रं संस्पृश्य हस्तेन प्रीतिमान्भवः । निकामं दर्शनं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
ततः सोऽन्तर्हिते तस्मिन्देवेशानुचरे तदा । तिष्ठन्तीं प्राञ्जलिर्भूत्वा जयन्तीमिदमब्रवीत् ॥ ३
कस्य त्वं सुभगे का वा दुःखिते मयि दुःखिता । महता तपसा युक्तं किमर्थं मां *जुगोपसि ॥
अनया सततं भक्त्या प्रश्रयेण दमेन च । स्नेहेन चैव सुश्रोणि प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥ ५
किमिच्छसि वरारोहे कस्ते कामः समृध्यताम् । तं ते संपूरयाम्यद्य यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ६
एवमुक्ताऽब्रवीदेनं तपसा ज्ञातुमर्हसि । चिकीर्षितं मे ब्रह्मिष्ठ त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ ७
एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । माहेन्द्री त्वं वरारोहे मद्धितार्थमिहाऽऽगता ॥ ८
मया सह त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनि । अदृश्यं सर्वभूतैस्तु संप्रयोगमिहेच्छसि ॥ ९
देवेन्द्रानलवर्णाभे वरारोहे सुलोचने । इमं वृणीष्व कामं ते मत्तो वै वल्गुभाषिणि ॥ १०
एवं भवतु गच्छामो गृहान्वै मत्तकाशिनि । ततः स्वगृहमागम्य जयन्त्या सहितः प्रभुः ॥ ११
स तया संवसेद्देव्या दश वर्षाणि भागशः । अदृश्यः सर्वभूतानां मायया संवृतस्तदा ॥ १२
कृतार्थमागतं दृष्ट्वा काव्यं सर्वे दितेः सुताः । अभिजग्मुर्गृहं तस्य मुदितास्ते दिदृक्षवः ॥ १३
गता यदा न पश्यन्तो जयन्त्या संवृतं गुरुम् । दाक्षिण्यं तस्य तद्बुद्ध्वा प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १४
बृहस्पतिस्तु संरुद्धं ज्ञात्वा काव्यं चकार ह । पित्रर्थे दश वर्षाणि जयन्त्या हितकाम्यया ॥
बुद्ध्वा तदन्तरं सोऽथ दैत्यानामिव चोदितः । काव्यस्य रूपमास्थाय सोऽसुरान्समभाषत ॥
ततः समागतान्दृष्ट्वा बृहस्पतिरुवाच तान् । स्वागतं मम याज्यानां संप्राप्तोऽस्मि हिताय च ॥
अहं वोऽध्यापयिष्यामि प्राप्ता विद्या मया हि सा । ततस्ते हृष्टमनसो विद्यार्थमुपपेदिरे ॥ १८
पूर्वं काम्य(व्य) स्तदा तस्मिन्समये दशवार्षिके । ययौ च समकालं स सद्योत्पन्नमतिस्तदा ॥
समयान्ते देवयानी सद्योजाता सुता तदा । बुद्धिं चक्रे ततश्चापि याज्यानां प्रत्यवेक्षणे ॥ २०

शुक्र उवाच—

देवि गच्छामहे द्रष्टुं तव याज्याञ्शुचिस्मिते । विभ्रान्तप्रेक्षिते साध्वि त्रिवर्णायतलोचने ॥ २१
एवमुक्ताऽब्रवीद्देवी भज भक्तान्महाव्रत । एष ब्रह्मन्सतां धर्मो न धर्मं लोपयामि ते ॥ २२

सूत उवाच—

ततो गत्वाऽसुरान्दृष्ट्वा देवाचार्येण धीमता । वञ्चितान्काव्यरूपेण वेधसाऽसुरमब्रवीत् ॥ २३
काव्यं मां तात जानीध्वमेष ह्याङ्गिरसो भुवि । वञ्चिता बत यूयं वै मयि शक्ते तु दानवाः ॥

श्रुत्वा तथा ब्रुवाणं तं संभ्रान्ता दितिजास्ततः ।
प्रेक्षन्ते स्म ह्युभौ तत्र स्थिताः खिन्नाः शुचि(सुवि) स्मिताः ॥ २५

संप्रमूढाः स्थिताः सर्वे प्रापद्यन्त न किंचन । ततस्तेषु प्रमूढेषु काव्यस्तान्पुनरब्रवीत् ॥ २६
आचार्यो वो ह्यहं काव्यो देवाचार्योऽयमङ्गिराः । अनुगच्छत मां सर्वे त्यजतैनं बृहस्पतिम् ॥ २७
एवमुक्ताऽसुराः सर्वे तावुभौ समवेक्ष्य च । तदाऽसुरा विशेषं तु न व्यजानंस्तयोर्द्वयोः ॥ २८

---

* अयं प्रयोग आर्षः ।

---

१ ख. °वः । निष्कामं । २ ख. घ. ङ. तं । ३ घ. °गत्य ज° । ४ ख. घ. वसद्दे° । ५ ख. भार्गवः ६ । ग.घ. ङ. कृत्वा । ७ ङ. वः । ८ क. घ. पूर्वका° । ९ ख. °व्रतान् । ए° । १० ख. घ. ङ. °व्यं मा जातु जा° । ११ क. °त्र सितासित शु° । ङ. °त्र स्वितासीनाः । शु° । १२ क. °मवैक्षत । त° । १३ ख. ङ. ते ।

बृहस्पतिरुवाचैतानसंभ्रान्तोऽयमङ्गिराः । काव्योऽहं वो[1] गुरुर्दैत्या मद्रूपोऽयं बृहस्पतिः ॥ २९
स मोहयति रूपेण मामकेनैष वोऽसुराः । श्रुत्वा तस्य ततस्ते वै संमन्त्र्यार्थवचोऽब्रवीत् ॥ ३०
अयं नो दश वर्षाणि सततं शास्ति वै प्रभुः । एष वै गुरुरस्माकमन्तरेप्सुरयं द्विजः ॥ ३१
ततस्ते दानवाः सर्वे प्रणिपत्याभिवाद्य च । वचनं जगृहु[3]स्तस्य चिराभ्यासेन मोहिताः ॥ ३२
ऊचुस्तमसुराः सर्वे क्रुद्धाः संरक्तलोचनाः । अयं गुरुर्हितोऽस्माकं गच्छ त्वं नासि नो गुरुः ॥
भार्गवोऽङ्गिरसो(?) वाऽयं भवत्वेषैव नो गुरुः । स्थिता वयं निदेशेऽस्य गच्छ त्वं साधु मा चिरम्
एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वे प्रापद्यन्त बृहस्पतिम् । यदा न प्रतिपद्यन्ते तेनोक्तं तन्महद्धितम् ॥ ३५
चुकोप भार्गवस्तेषामवलेपेन वै तदा । बोधिताऽपि मया यस्मान्न मां भजत दानवाः ॥ ३६
तस्मात्प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवं गमिष्यथ । इति व्याहृत्य तान्काव्यो जगामाथ यथागतम् ॥ ३७
ज्ञात्वाऽभिशस्तानसुरान्काव्येन तु बृहस्पतिः । कृतार्थः स तदा हृष्टः स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥
बुद्ध्वाऽसुरांस्तदा भ्रष्टान्कृतार्थोऽन्तरधीयत ॥ ३८
ततः प्रनष्टे तस्मिंस्ते विभ्रान्ता दानवास्तदा । अहो धिग्वञ्चितास्तेन परस्परमथाब्रुवन् ॥ ३९
पृष्ठतो विमुखाश्चैव ताडिता वेधसा वयम् । दग्धाश्चैवोपयोगाच्च स्वे स्वे चार्थेषु मायया ॥ ४०
ततोऽसुराः परित्रस्ता देवेभ्यस्त्वरिता ययुः । प्रह्लादमग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ॥ ४१
ततः काव्यं समासाद्य अभितस्थुरवाङ्मुखाः । तानागतान्पुनर्दृष्ट्वा काव्यो याज्यानुवाच ह ॥
मया[6]ऽपि बोधिताः काले यतो मां नाभिनन्दथ । ततस्तेनावलेपेन गता यूयं पराभवम् ॥ ४३
प्रह्लादस्तमथोवाच मानं त्वं त्यज भार्गव । स्वान्याज्यान्भजमानांश्च भक्तांश्चैव विशेषतः ॥ ४४
त्वया पृष्टा वयं तेन देवाचार्येण मोहिताः । भक्तानर्हसि नस्त्रातुं ज्ञात्वा दीर्घेण चक्षुषा ॥ ४५
यदि नस्त्वं न कुरुषे प्रसादं भृगुनन्दन । अपध्यातास्त्वया ह्यद्य प्रवेक्ष्यामो रसातलम् ॥ ४६

सूत उवाच—

ज्ञात्वा काव्यो यथातत्त्वं कारुण्येनानुकम्पया । एवं शुक्रोऽनुनीतः स[9] ततः कोपं न्ययच्छत ॥
उवाचेदं न भेतव्यं न गन्तव्यं रसातलम् । अवश्यंभावी ह्यर्थोऽयं प्राप्तो वो मयि जाग्रति ॥
न शक्यमन्यथाकर्तुम[10]दृष्टं हि बलवत्तरम् । संज्ञा प्रनष्टा या वोऽद्य कामं तां प्रतिलप्स्यथ ॥ ४९
प्राप्तः पर्यायकालो व इति ब्रह्माऽभ्यभाषत । मत्प्रसादाच्च युष्माभिर्भुक्तं त्रैलोक्यमूर्जितम् ॥
युगा[11]ख्या दश संपूर्णा देवानाक्रम्य मूर्धनि । तावन्तमेव कालं वै ब्रह्मा राज्यमभाषत ॥ ५१
सावर्णिके पुनस्तुभ्यं राज्यं किल भविष्यति । लोकानामीश्वरो भावो पौत्रस्तव पुनर्बलिः ॥
एवं किलमहं[12] प्रोक्तः पौत्रस्ते ब्रह्मणा स्वयम् । तथा[13] हृतेषु लोकेषु तपोऽस्य न किलाभवत् ॥
यस्मात्प्रवृत्तयश्चास्य न कामानभिसंधिताः । तस्मादजेन प्रीतेन दत्तं सावर्णिकेऽन्तरे ॥ ५४
देवराज्यं बलेर्भाव्यमिति मामीश्वरोऽब्रवीत् । तस्माददृश्यो भूतानां कालाकाङ्क्षी स तिष्ठति ॥
प्रीतेन चामरत्वं वै दत्तं तुभ्यं स्वयंभुवा । तस्मान्निरुत्सुकस्त्वं वै पर्यायं सह माकुलः ॥ ५६
न च शक्यं मया तुभ्यं पुरस्ताद्वै विसर्पितुम् । ब्रह्मणा प्रतिषिद्धोऽस्मि भविष्यं जानता प्रभो ॥

१ क. ग. यो । २ घ. °तिः । संमो° । ३ क. °र्हितेऽस्मा° । ४ क. ग. ङ. °ञ्चिताः स्मेह प° । ५ ख. ग. घ, ङ. °पधायोगास्वे त्स्वे चा° । ६ ख. घ. ङ. °या वो बो° । ७ ख. ग. घ. ङ. पुष्टा । ८ क. एवमुक्तोऽनु° । ९ क. स स्तुतः । १० क. ख. °कर्तुं दृष्टं ब° । ११ क. °गाख्यो दश संपूर्णो दे° । १२ घ. किलाहं संप्रो° । १३ ग. ङ. °था हृते° ।

(विष्णुमाहात्म्यकथनम्)

इमौ च शिष्यौ द्वौ मह्यं तुल्यावेतौ बृहस्पतेः। दैवतैः सह संरब्धान्सर्वान्वो धारयिष्यतः॥

सूत उवाच—

एवमुक्तास्तु दैतेयाः काव्येनाक्लिष्टकर्मणा। ततस्ताभ्यां ययुः सार्धं प्रह्लादप्रमुखास्तदा॥ ५९
अवैश्यंभावमर्थत्वं(?) श्रुत्वा शुक्राच्च दानवाः। सकृद्दाशंसमानास्ते जयं काव्येन भाषितम्॥ ६०
दंशिताः सायुधाः सर्वे ततो देवान्समाह्वयन्। अथ देवा*सुरान्दृष्ट्वा सङ्ग्रामे समुपस्थितान्॥ ६१
ततः संवृत्तसंनाहा देवास्तान्समयोधयन्। दैवासुरे ततस्तस्मिन्वर्तमाने शतं समाः॥
अजयन्नसुरा देवान्भग्ना देवा अमन्त्रयन्॥ ६२

देवा ऊचुः—

षण्डामर्कप्रभावं न जानीमस्त्वसुरैर्वयम्। तस्माद्यज्ञं समुद्दिश्य कार्यं चाऽऽत्महितं च यत्॥ ६३
तज्ज्ञानापहृतावेतौ कृत्वा जेष्यामहेऽसुरान्। अथोपामन्त्रयन्देवाः षण्डामर्कौ तु तावुभौ॥ ६४
यज्ञे समाह्वयिष्यामस्त्यजतमसुरान्द्विजौ। ग्रहं तं वा ग्रहीष्यामो ह्यनुजित्य तु दानवान्॥ ६५
एवं तत्यजतुस्तौ तु षण्डामर्कौ तदाऽसुरान्। ततो देवा जयं प्राप्ता दानवाश्च पराभवन्॥ ६६
+देवाऽसुरान्पराभाव्य षण्डामर्कावुपागमन्। काव्यशापाभिभूताश्च अनाधाराश्च ते पुनः॥ ६७
बध्यमानास्तदा देवैर्विविशुस्ते रसातले। एवं निरुद्यमास्ते वै कृताः शक्रेण दानवाः॥
ततः प्रभृति शापेन भृगुनैमित्तिकेन च॥ ६८
जज्ञे पुनः पुनर्विष्णुर्यज्ञे च शिथिले प्रभुः। कर्तुं धर्मव्यवस्थानमधर्मस्य च नाशनम्॥ ६९
प्रह्लादस्य निदेशे तु येऽसुरा न व्यवस्थिताः। मनुष्यवध्यांस्तान्सर्वान्ब्रह्मोऽनुव्याहरत्प्रभुः॥ ७०
धर्मान्नारायणस्तस्मात्संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे। यज्ञं प्रवर्तयामास चैत्ये वैवस्वतेऽन्तरे॥ ७१
प्रादुर्भावे तदाऽन्यस्य ब्रह्मैवाऽऽसीत्पुरोहितः। चतुर्थ्यां तु युगाख्यायामापन्नेष्वसुरेष्वथ॥ ७२
संभूतः स समुद्रान्तर्हिरण्यकशिपोर्वधे। द्वितीयो नरसिंहोऽभूद्रुद्रः सुरपुरस्सरः॥ ७३
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमे युगे। दैत्यैस्त्रैलोक्य आक्रान्ते तृतीयो वामनोऽभवत्॥ ७४
संक्षिप्याऽऽत्मानमङ्गेषु बृहस्पतिपुरस्सरम्। यजमानं तु दैत्येन्द्रमदित्याः कुलनन्दनः॥
द्विजो भूत्वा शुभे काले बलिं वैरोचनं पुरा॥ ७५
त्रैलोक्यस्य भवान्राजा त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। दातुमर्हसि मे राजन्विक्रमांस्त्रीनिति प्रभुः॥ ७६
ददामीत्येव तं राजा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत्। वामनं तं च विज्ञाय ततोऽनुमुदितः स्वयम्॥ ७७
स वामनो दिवं खं च पृथिवीं च द्विजोत्तमाः। त्रिभिः क्रमैर्विश्वमिदं जगदाक्रामत प्रभुः॥ ७८
अत्यरिच्यत भूतात्मा भास्करं स्वेन तेजसा। प्रकाशयन्दिशः सर्वाः प्रदिशश्च महायशाः॥ ७९

---

* अत्र संधिरार्षः। + अत्र संधिरार्षः।

---

१ क. °तः ए°। २ ख. ग. घ. ङ. °वश्यभा°। ३ ख. ग. घ. ङ. °त्वा काव्याच। ४ ग. ङ. °दाऽऽशंसमा°। ५ ग. ङ. °स्थिताः। त°। घ. °स्थिताः अ°। ६ ख. ग. घ. ङ. °भावेन जीयाम°। ७ क. °ण्डामार्कौ। ८ ख. ग. ङ. °जताम°। ९ क. °ण्डामार्कौ। १० ङ. °कौ महासुरौ। त°। ११ क. °भवान्। दे°। १२ क. °ण्डामार्कौ°। १३ ख. ग. घ. ङ. °नः। बाध्य। १४ ख. ङ. °स्य प्रणाश°। घ. स्य प्रशासन°। १५ क. °ह्मा व्याहारयत्प्र°। १६ घ. °ज्ञं प्राव°। १७ ग. ङ. चैत्यो वै। १८ घ °भूद्रौद्रः सूतः पु°। १९ ख. ग. ङ. सूतः पु°। २० घ. °स्सरः। य°।

शुशुभे स महाबाहुः सर्वलोकान्प्रकाशयन्[1]। आसुरीं श्रियमाहृत्य त्रील्लोँकांश्च जनार्दनः ॥
सपुत्रपौत्रानसुरान्पातालतलमानयत् ॥ ८०
नमुचिः शम्बरश्चैव प्रह्लादश्चैव विष्णुना। क्रुरा हता विनिर्धूता दिशः संप्रतिपेदिरे ॥ ८१
महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि माधवः। कालं च सकलं विप्रांस्तत्राद्भुतमदर्शयत्[2][3] ॥ ८२
तस्य गात्रे जगत्सर्वमात्मानमनुपश्यति। न किंचिदस्ति लोकेषु यदव्याप्तं महात्मना ॥ ८३
तद्वै रूपमुपेन्द्रस्य[4] देवदानवमानवाः। दृष्ट्वा संमुमुहुः सर्वे विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ ८४
बलिः सितो महापाशैः सबन्धुः ससुहृद्गणः। विरोचनकुलं सर्वं पाताले संनिवेशितम् ॥ ८६
ततः सर्वामरैश्वर्यं दत्त्वेन्द्राय महात्मने। मानुषेषु महाबाहुः प्रादुरासीज्जनार्दनः ॥ ८७
एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयः शुभाः[5]। मानुष्याः सप्त यास्तस्य शापजांस्ताग्निबोधत॥ ८८
त्रेतायुगे तु दशमे दत्तात्रेयो बभूव ह। नष्टे धर्मे चतुर्थश्च मार्कण्डेयपुरःसरः ॥ ८९
(*पञ्चमः पञ्चदश्यां तु त्रेतायां संबभूव ह। मांधातुश्चक्रवर्तित्वे तस्थौ[6] तथ्यपुरःसरः ॥ ९०
एकोनविंशे त्रेतायां सर्वक्षत्रान्तकोऽभवत्। जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः) ॥ ९१
चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा। सप्तमो[7] रावणस्यार्थे जज्ञे[8] दशरथात्मजः ॥ ९२
अष्टमो[9] द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात्। वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातूकर्णपुरःसरः[10] ॥ ९३
+तथैव नवमो विष्णुरदित्याः कश्यपात्मजः। देवक्या[11] वसुदेवात्तु ब्रह्मगार्ग्यपुरःसरः ॥ ९४
अप्रमेयो नियोज्यश्च यत्र कामचरो वशी। क्रीडते भगवाल्लोँके बालः क्रीडनकैरिव ॥ ९५
न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽसौ मधुसूदनः। परं[12] परममेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥ ९६
अष्टाविंशतिमे तद्वद्द्वापरस्यांशसंक्षये। नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले प्रभुः ॥ ९७
कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम्। मोहयन्सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥ ९८
प्रविष्टो मानुषीं योनिं प्रच्छन्नश्चरते महीम्। विहारार्थं मनुष्येषु सान्दीपनिपुरःसरम्[13] ॥ ९९
यत्र कंसं च साल्वं च द्विविदं च महासुरम्। अरिष्टं[14] वृषभं चैव पूतनां केशिनं हयम् ॥ १००
नागं कुवलयापीडं मल्लराजगृहाधिपम्। दैत्यान्मानुषदेहस्थान्सूदयामास वीर्यवान् ॥ १०१
छिन्नं बाहुसहस्रं च बाणस्याद्भुतकर्मणः। नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः ॥ १०२
हृतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा। दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये रसातले ॥ १०२
एते लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः। अस्मिन्नेव युगे क्षीणे संध्याश्लिष्टे भविष्यति ॥
कल्किर्विष्णुयशा नाम पाराशर्यः प्रतापवान्। दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥ १०४
अनुकर्षन्[15]सर्वसेनां हस्त्यश्वरथसंकुलाम्। प्रगृहीतायुधैर्विप्रैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ १०५
नात्यर्थं धार्मिका ये च ये च धर्मद्विषः क्वचित्। उदीच्यान्मध्यदेशांश्च तथा विन्ध्यापरान्तिकान्॥

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति। + अयं श्लोको न विद्यते घ. ङ. पुस्तकयोः।

---

१ ख. सर्वाल्लोँका॰। २ ख. ग. घ. ङ विप्रास्त॰। ३ ख. ग. ङ. ॰यत्। त॰। ४ ख. ग. घ. ङ. रूप्यमु॰। ५ ख. ग. ङ. ॰भाः। मनु॰। ६ ख. ग. तस्योत॰। ङ. तस्योतथ्यपुरःसराः। ए॰। ७ ख. ग. ङ. ॰प्तमेरा॰। ८ क. जज्ञे। ९ ख. ग. घ. ङ. ॰ष्टमे द्वा॰। १० ख. ॰सराः। अ॰। ११ ख. ग. देवक्यां। १२ ख ॰रं ह्यपरमे॰। १३ ख. ग. घ. ङ. ॰सरः। य॰। १४ ख. ॰ष्टं पूतनां चैव वृषभं के॰। १५ ख. घ. ङ. ॰र्ष स वै से॰।

तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान्सिंहलैः सह। गान्धारान्पारदांश्चैव पल्हवान्यवनाञ्शकान्॥
तुषारान्बर्बरांश्चैव पुलिन्दान्दरदान्खसान्। लम्पकानन्धकान्रुद्रान्किरातांश्चैव स प्रभुः॥ १०८
प्रवृत्तचक्रो बलवान्म्लेच्छानामन्तकृद्बली। अदृश्यः सर्वभूतानां पृथिवीं विचरिष्यति॥ १०९
मानवः स तु संजज्ञे देवस्यांशेन धीमतः। पूर्वजन्मानि विष्णुर्यः प्रमितिर्नाम वीर्यवान्॥ ११०
गात्रेण वै चन्द्रसमः पूर्णे कलियुगेऽभवत्। इत्येतास्तस्य देवस्य दश संभूतयः स्मृताः॥ १११
तं तं कालं च कार्यं च तत्तदुद्दिश्य कारणम्। अंशेन त्रिषु लोकेषु तास्ता योनीः प्रपत्स्यते॥
पञ्चविंशोत्थिते कल्पे पञ्चविंशति वै समाः। विनिघ्नन्सर्वभूतानि मानुषानेव सर्वशः॥ ११३
कृत्वा बीजावशेषां तु महीं क्रूरेण कर्मणा। संशातयित्वा वृषलान्प्रायशस्तानधार्मिकान्॥ ११४
ततः स वै तदा कल्किश्चरितार्थः ससैनिकः। कर्मणा निहता ये तु सिद्धास्ते तु पुनः स्वयम्॥
अकस्मात्कुपिताऽन्योन्यं भविष्यन्ति च मोहिताः। क्षपयित्वा तु तान्सर्वान्भाविनाऽर्थेन चोदितान्
गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः। ततो व्यतीते कल्कौ तु सामात्यैः (त्यैः) सह सैनिकैः॥
नृपेष्वथ विनष्टेषु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः। रक्षणे विनिवृत्ते तु हत्वा चान्योन्यमाहवे॥ ११८
परस्परहृताश्वासा निराक्रन्दाः सुदुःखिताः। पुराणि हित्वा ग्रामांश्च तुल्यास्ता निष्परिग्रहाः॥
प्रनष्टश्रुतिधर्माश्च नष्टधर्माश्रमास्तथा। ह्रस्वा अल्पायुषश्चैव भविष्यन्ति वनौकसः॥ १२०
सरित्पर्वतसेविन्यः पत्रमूलफलाशनाः। चीरपत्राजिनधराः संकरं घोरमास्थिताः॥ १२१
अल्पायुषो नष्टवार्ता बह्वाबाधाः सुदुःखिताः। एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्यांशके तदा॥ १२२
प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्धं कलियुगेन तु। क्षीणे कलियुगे तस्मिन्प्रवृत्ते च कृते पुनः॥ १२३
प्रपत्स्यन्ते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा। इत्येतत्कीर्तितं सर्वं देवासुरविचेष्टितम्॥ १२५
यदुवंशप्रसङ्गेन महद्वो वैष्णवं यशः। तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि पूरोर्द्रुह्योरनोस्तथा॥ १२६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्यकथनं नामाष्टनवतितमोऽध्यायः॥ ९८॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९०१८

अथ नवनवतितमोऽध्यायः।

तुर्वस्वादिवंशवर्णनम्

सूत उवाच—

तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्वह्नेर्गोभानुरात्मजः। गोभानोस्तु सुतो वीरस्त्रिसानुरपराजितः॥ १
करन्धमस्त्रिसानोस्तु मरुत्तस्य तु चाऽऽत्मजः। अन्यस्त्वाविक्षितो राजा मरुत्तः कथितः पुरा॥
अनपत्यो मरुत्तस्तु स राजाऽऽसीदिति श्रुतः। दुष्कृतं पौरवं चापि सर्वे पुत्रमकल्पयन्॥ ३

१ख. ग. घ. लम्पाका°। २ क.ग. °नन्धका°। ३ घ. प्रमति°। ४ ख. ग. °शत्सवै। घ. °शत्सवैस्स्मृताः। वि°। ५ ख. ग. घ. ङ. °षाण्येव। ६ ग. ङ. °शेषं तु। ७ ख. ग. ङ. सर्वे त°। ८ क. ङ. क्षययि°। ९ ख. ग. ङ. °दितः। ग°। १० घ. ङ. मात्ये स°। ११ घ. ङ. °निके। नृ°। १२ ख. ङ. रहतश्चाथ नि°। १३ ख. घ. ङ. °स्तानिः परि°। १४ क.व° °वनौकस इमे स्मृताः। स°। ख. °व तदा सर्वे वनौकसः। स°। १५ ख. ग. घ. ङ. °वं काष्टाम°। १६ ख युगे। १७ ख. गं. ङ. °मस्तु त्रैशानो मरुत्तस्तस्य चा°। १८ क. ख. °न्यस्त्ववीक्षि°। १९ घ. ङ. °रुतः क°। २० ख. ग. घ. दुष्कतं पौ°। ङ. दुष्यन्तं पौ°।

एवं ययातिशापेन जरा[1]याः संक्रमेण तु । तुर्वसोः पौरवं वंशं प्रविवेश पुरा किल ॥ ४
दु[2]ष्कृतस्य तु दायादः शरू[3]थो नाम पार्थिवः[4] । शरूथात्तु[5] जनापीडश्चत्वारस्तस्य चाऽऽत्मजाः ॥
पाण्ड्यश्च केरलश्चैव चोलः कुलयस्तथैव च । तेषां जनपदाः कुलयाः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः ॥
द्रुह्यस्य तनयौ वीरौ बभ्रुः सेतुश्च विश्रुतौ । । अरुद्धः सेतुपुत्रस्तु बाभ्रवो रिपुरुच्यते ॥ ७
यौवनाश्वेन समिति कृच्छ्रेण निहतो बली । युद्धं सुमहदासीत्तु मासान्परि चतुर्दश ॥ ८
अरुद्धस्य तु दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः । ख्यायते यस्य नाम्ना तु गान्धारविषयो महान्
गान्धारदेशजाश्चापि तुरगा वाजिनां वराः । गान्धारपुत्रो धर्मस्तु[6] धृतस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ १०
धृ[7]तस्य दुर्दमो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चाऽऽत्मजः । प्रचेतसः पुत्रशतं राजानः सर्व एव ते ॥ ११
म्लेच्छराष्ट्राधिपाः सर्वे ह्युदीचीं दिशमाश्रिताः । अनोः पुत्रा महात्मानस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥
सभानरश्च पक्षश्च परपक्षस्तथैव च । सभानरस्य[8] पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ॥ १३
*कालानलस्य धर्मात्मा सृञ्जयो नाम धार्मिकः । सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥
जनमेजयो महासत्त्वः पुरंजयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवन्नृपः ॥ १५
आसीदिन्द्रसमो राजा प्रतिष्ठितयशा दिवि । महामनाः सुतस्तस्य महाशालस्य धार्मिकः ॥
+ सप्तद्वीपेश्वरो राजा चक्रवर्ती महायशाः । महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास विश्रुतौ ॥ १७
उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं चैव धार्मिकम् । उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ॥ १८
मृ[9]गा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः ॥
त[10]पसा ते सुमहता जातवृद्धाश्च धार्मिका[11]ः ॥ १९
मृगायास्तु मृगः पुत्रो नवाया नव एव तु । कृम्याः कृमिस्तु दर्वायाः सुव्रतो नाम धार्मिकः ॥
दृषद्वतीसुतश्चापि शिबिरौशीनरो द्विजाः । शिबेः शिवपुरं ख्यातं यौधेयं तु[12] मृगस्य तु ॥ २१
नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी । सुव्रतस्य तथा[13]ऽऽम्बष्ठा शिबिपुत्रान्निबोधत ॥ २२
शिबेस्तु शिबयः पुत्राश्चत्वारो लोकसंमताः । वृषदर्भः[14] सुवीरस्तु केकयो मद्रकस्तथा ॥ २३
तेषां जनपदाः स्फीताः केकया माद्रकास्तथा । वृषदर्भाः[15] सूचीदर्भास्तितिक्षोः शृणुत प्रजाः ॥
तैतिक्षुरभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि विश्रु[16]तः । उशद्रथो महाबाहुस्तस्य हेमः सुतोऽभवत् ॥ २५
हेमस्य सुतपा जज्ञे सुतः सुतपशा ब[17]ली । जातो मनुष्ययोन्यां वै क्षीणे वंशे प्रजेप्सया ॥ २६
महायोगी स तु बलिर्बद्धो [18]यः स महामनाः । पुत्रानुत्पादयामास चातुर्वर्ण्यकरान्भुवि ॥ २७
अङ्गं स जनयामास वङ्गं सु[19]ह्मं तथैव च । पुण्ड्रं कलिङ्गं च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥ २८
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः । बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीते[20]न धर्मतः ॥ २९

---

* एतदादिश्लोकद्वयं ग. पुस्तके नास्ति । + अयं श्लोको न विद्यते ख. पुस्तके ।

---

३ ख. ग. घ. ङ. °रासंक्रमणे पुरा । तु° । २ ख. ग. घ. दुष्कन्तस्य । ३ ख. सुरूथो । ४ ख. °सुरूथो° । ५ ख. ग. त्तु तथाडीरश्च° । घ. ङ. °त्तु तथाऽऽण्डीरश्च° । ६ क. घ. °स्तु घृत° । ७ क. घ. घृतस्य । ८ ङ. पार्थिवः । ९ ख. नृगा । १० ख. घ. °पसोऽन्ते सुमहतो जाता वृद्धस्य धा° । ११ ख. ङ. °काः । नृगायास्तु नृगः । घ. °काः । नृगायाः सुभगः । १२ ख. ग. घ. तु नृग° । १३ क. °था वृष्टा । १४ ङ. °यो भद्र । १५ ग. घ. ङ. °र्भाः शुची । १६ घ. ङ. °तः । रुश° । १७ ख. ग. घ. ङ. बलिः । १८ ख. ग. घ. यः सुम° । १९ क. सुह्नं । २० क. ग. °न धीमतः ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

महायोगित्वमायुश्च [1]कल्पायुःपरिमाणकम्। सङ्ग्रामे चाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रभावना ॥ ३०
त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा। बले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३१
चतुरो नियतान्वर्णांस्त्वं वै [2]स्थापयितेति च। इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ ॥
कालेन महता विद्वान्स्वं [3]वै स्थानमुपागतः। तेषां जनपदाः स्फीता वङ्गाङ्ग[4]सुह्मकास्तथा ॥ ३३
पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा तेषां वंशं निबोधत। तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिसंभवाः ॥
संभूता दीर्घ[5]तमसः [6]सुदेष्णायां महौजसः ॥ ३४

ऋषय ऊचुः—

कथं बलेः सुताः पञ्च जनिताः क्षेत्रजाः प्रभो। ऋषिणा दीर्घ[7]तमसा [8]एतन्नो ब्रूहि पृच्छताम् ॥

सूत उवाच—

[9]औशिजो नाम विख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा। भार्या वै [10]ममता नाम बभूवास्य महात्मनः ॥
[11]औशिजस्य कनीयांस्तु पुरोधा यो दिवौकसाम्। बृहस्पतिर्बृहत्तेजा [12]ममतां सोऽभ्यपद्यत ॥ ३७
उवाच [13]ममता तं तु बृहस्पतिमनिच्छती। अन्तर्वत्न्यस्मि ते भ्रातुर्ज्ये[14]ष्ठस्याष्टमिता इति * ॥ ३८
अयं हि मे महागर्भो [15]रोचतेऽति बृहस्पते। [16]औशिजं ब्रह्म चाभ्यस्य षडङ्गं वेदमुद्गिरन् ॥ ३९
अमोघरेतास्त्वं चापि न मां भजितुमर्हसि। अस्मिन्नेव गते काले यथा वा मन्यसे [17]प्रभो ॥ ४०
एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः। कामात्मानं महात्[18]माऽपि नाऽऽत्मानं सोऽभ्यधारयत् ॥
संबभूवैव धर्मात्मा तया सार्धं बृहस्पतिः। +(उत्सृजन्तं तदा रेतो गर्भस्थः सोऽभ्यभा[19]षत ॥
नोस्नातक न्यसे(?)ह्यस्मिन्द्वयोर्नेहास्ति संभवः। अमोघरेतास्त्वं चापि पूर्वं चाहमिहाऽऽगतः॥४३
शशाप तं तदा क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः।] औशिजं तं सुतं भ्रातुर्गर्भस्थं भगवानृषिः ॥ ४४
यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति। मामेवमुक्तवान्मोहात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ ४५
ततो दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। अथौशिजो बृहत्कीर्तिर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ ४६
ऊर्ध्वरेतास्ततश्चापि न्यवसद्भ्रातुराश्रमे। गोधर्मं सौरभेयात्तु वृषभाच्छ्रुतवान्प्रभो ॥ ४७
तस्य भ्राता पितृव्यस्तु चकार भवनं तदा। तस्मिन्हि तत्र वसति यदृच्छाभ्यागतो वृषः ॥ ४८
दर्शार्थमाहृतान्दर्भांश्चचार सुरभीवृतः। जग्राह तं दीर्घतमा विस्फुरन्तं च शृङ्गयोः ॥ ४९
स तेन निगृहीतस्तु न चचाल पदात्पदम्। ततोऽब्रवीद्वृषस्तं वै मुञ्च मां बलिनां वर ॥ ५०
न मयाऽऽसादितस्तात बलवांस्त्वद्विधः क्वचित्। त्र्यम्बकं वहता देवं यतो जातोऽस्मि(सि) भूतले
मुञ्च मां बलिनां श्रेष्ठ प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु। एवमुक्तोऽब्रवीदेनं जीवंस्त्वं मे क्व यास्यसि ॥ ५२
तेन त्वाऽहं न मोक्ष्यामि पर[20]स्वादं चतुष्पदम्। ततस्तं दीर्घतमसं स वृषः प्रत्युवाच ह ॥ ५३
नास्माकं विद्यते तात पातकं स्तेयमेव वा। भक्ष्याभक्ष्यं न जानीमः पेयापेयं च सर्वशः ॥ ५४
[21]कार्याकार्यं न वै विद्मो गम्यागम्यं तथैव च। न पाप्मानो वयं विप्र धर्मो ह्येष गवां स्मृतः ॥

---

* ज्येष्ठस्येत्यादिपादस्त्रुटितो ग. घ. ङ. पुस्तकेषु। + एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति।

---

१ ख. ग. घ. कल्पश्च पं°। २ क. ख. ङ. °पयते। ३ ख. ग. घ. च। ४ क. °सुह्लका। ५ ग. तपसः। ६ ग. ङ. सुदंष्ट्रायां। ७ ङ. °तपसा। ८ घ. ग. °तत्तद्ब्रूहि। ९ ङ. आसिजो। १० क. समता। ११ ङ. आसिज°। १२ क. समतां। १३ क. समता। १४ ख. °ष्ठस्य ममता। १५ क. रोदते। १६ ख. उासिजं घ. उशिजं। १७ ख. ग. घ. विभो। १८ क. °त्मा च ना°। १९ ख. °त। भोस्तात काम्यसे। २० क. °स्वाहं च°। २१ ख. ग. घ. ङ. °र्यं च वै विप्रग°।

गवां नाम स वै श्रुत्वा संभ्रान्तस्त्वनुमुच्य तम् । भक्त्या चाऽऽनुश्रविकया गोषु तं वै प्रसादयत् ॥
प्रसादिते गते तस्मिन्गोधर्मं भक्तितस्तु तम् । मनसैव तदादत्ते तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ ५७
ततो यवीयसः पत्नीमौतथ्यस्याभ्यमन्यत । विचेष्टमानां रुदतीं दैवात्संमूढचेतनः ॥ ५८
अवलेपं तु तं मत्वा शरद्वांस्तस्य नाक्षमत् । गोधर्मं वै बलं कृत्वा स्नुषां सं समभन्यत ॥ ५९
विपर्ययं तु तं दृष्ट्वा शरद्वान्प्रत्यचिन्तयत् । भविष्यमर्थं ज्ञात्वा च महात्मा च न मृत्युताम् ॥
प्रोवाच दीर्घतमसं क्रोधात्संरक्तलोचनः । गम्यागम्यं न जानीषे गोधर्मात्प्रार्थयन्स्नुषाम् ॥ ६१
दुर्वृत्तस्त्वं त्यजाम्येष गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा । यस्मात्त्वमन्धो वृद्धश्च भर्तव्यो दुरनुष्ठितः ॥
तेनासि त्वं परित्यक्तो दुराचारोऽसि मे मतिः ॥ ६२

सूत उवाच—

कर्मण्यस्मिंस्ततः क्रूरे तस्य बुद्धिरजायत । निर्भर्त्स्य चैव बहुशो बाहुभ्यां परिगृह्य च ॥
कोष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गाम्भसि समुत्सृजत् ॥ ६३
उह्यमानः समुद्रस्तु सप्ताहं स्रोतसा तदा । तं सस्त्रीको बलिर्नाम राजा धर्मार्थतत्त्ववित् ॥
अपश्यन्मज्जमानं तु स्रोतसाऽभ्याशमागतम् ॥ ६४
तं गृहीत्वा स धर्मात्मा बलिर्वैरोचनस्तदा । अन्तःपुरे जुगोपैनं भक्ष्यैर्भोज्यैश्च तर्पयन् ॥ ६५
प्रीतः स वै वरेणाथ च्छन्दयामास वै बलिम् । स च तस्माद्वरं वव्रे पुत्रार्थी दानवर्षभः ॥ ६६

बलिरुवाच—

संतानार्थं महाभाग भार्यायां मम मानद । पुत्रान्धर्मार्थसंयुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ॥ ६७
एवमुक्तस्तु तेनर्षिस्तथाऽस्त्वित्युक्तवान्हि तम् । सुदेष्णां नाम भार्यां स्वां राजाऽस्मै प्राहिणोत्तदा
अन्धं वृद्धं च तं दृष्ट्वा न सा देवी जगाम ह । स्वां च धात्रेयिकां तस्मै भूषयित्वा व्यसर्जयत् ॥
कक्षीवचक्षुषौ तस्यां शूद्रयोन्यामृषिर्वशी । जनयामास धर्मात्मा पुत्रावेतौ महौजसौ ॥ ७०
कक्षीवचक्षुषौ तौ तु दृष्ट्वा राजा बलिस्तदा । प्राधीतौ विधिवत्सम्यगीश्वरौ ब्रह्मवादिनौ ॥ ७१
सिद्धौ प्रत्यक्षधर्माणौ बुद्धौ श्रेष्ठतमावपि । ममैताविति होवाच बलिर्वैरोचनस्त्वृषिम् ॥ ७२
नेत्युवाच ततस्तं तु ममैताविति चाब्रवीत् । उत्पन्नौ शूद्रयोनौ तु भवच्छद्मासुरोत्तमौ ॥ ७३
अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव । प्राहिणोदवमानाय शूद्रां धात्रेयिकां मम ॥ ७४
ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् । बलिर्भार्यां सुदेष्णां च भर्त्सयामास वै प्रभुः ॥ ७५
पुनश्चैनामलंकृत्य ऋषये प्रत्यपादयत् । तां स दीर्घतमा देवीमब्रवीद्यदि मां शुभे ॥ ७६
दध्ना लवणमिश्रेण स्व(सु)व्यक्तं नग्नकं तथा । लिहिष्यस्यजुगुप्सन्ती आपादतलमस्तकम् ॥ ७७
ततस्त्वं प्राप्स्यसे देवि पुत्रांश्च मनसेप्सितान् । तस्य सा तद्वचो देवी सर्वं कृतवती तथा ॥ ७८
अपानं च समासाद्य जुगुप्सन्ती न्यवर्जयत् । तामुवाच ततः सर्षिर्यत्ते परिहृतं शुभे ॥
विनाऽपानं कुमारं त्वं जनयिष्यसि पूर्वजम् ॥ ७९

---

१ ख. ग. ङ. °यन् । प्र° । २ ख. ग. घ. ङ. दध्रे त° । ३ ख. ग. घ. ङ. सह्यन्यत° । ४ ग. ङ. प्राविचिन्त्य यम् । भ° । घ. प्रतिचिन्त्य यम् । ५ ख. °त्मा चापमृ° । ६ ख. °नः धर्माधर्मं न° । ७ क. °येत्र ग° । ८ ग. °जन् । उ° । ९ ख. ग. घ. ङ. मुद्रस्तु । १० क. °पुत्रार्थं दा° । ११ क. ख. भार्यया । १२ क. त्वै । १३ घ. °त्रेयिकां त° । १४ ख. ग. ङ. °यकां त° । १५ ख. ग. घ. °प्सन्त्यस्य व° ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

ततस्तं दीर्घतमसं सा देवी प्रत्युवाच ह । नार्हसि त्वं महाभाग पुत्रं दातुं ममेदृशम् ॥ ८०
(* ऋषिरुवाच—
तत्रापराधो देव्येष नान्यथा भविता नु वै । देवीदानीं च ते[1] पुत्रमहं दास्यामि सुव्रते ॥ ८१
तस्यापानं विना चैव योग्याभावो(?) भविष्यति ।) तां स दीर्घतमाश्चैव कुक्षौ स्पृष्ट्वेदमब्रवीत् ॥
प्राशितं दधि यत्तेऽद्य ममाङ्गाद्वै शुचिस्मिते । तेन ते पूरितो गर्भः पौर्णमास्यामिवोदधिः ॥ ८३
भविष्यन्ति कुमारास्ते पञ्च देवसुतोपमाः । तेजस्विनः पराक्रान्ता यज्वानो धार्मिकास्तथा ॥
ततोऽङ्गस्तु सुदेष्णाया ज्येष्ठपुत्रो व्यजायत । वङ्गस्तस्मात्कलिङ्गस्तु पुण्ड्रो ब्रह्मस्तथैव च ॥ ८५
वंशभाजस्तु पञ्चैते बलेः क्षेत्रेऽभवंस्तदा । +इत्येते दीर्घतमसा बलेर्दत्ताः सुताः पुरा ॥ ८६
प्रजास्त्वपहतास्तस्य[2] ब्रह्मणा कारणं प्रति । अपत्यमस्य[3] दारेषु स्वेषु मा भून्महात्मनः ॥ ८७
ततो[4] मनुष्ययोन्यां वै जनयामास स प्रजाः । सुरभिर्[5]दीर्घतमसमथ प्रीतो[6] वचोऽब्रवीत् ॥ ८८
विचार्य यस्माद्गोधर्मं त्वमेवं कृतवानसि । तेन न्यायेन[7] मुमुचे अहं प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ ८९
तस्मात्तव तमो दीर्घं निस्तुदाम्यद्य पश्य वै । बार्हस्पत्यं च यत्तेऽन्यत्पापं संतिष्ठते तनौ ॥ ९०
जरामृत्युभयं चैव आघ्राय प्रणुदामि ते । आघ्रातमात्रः सोऽपश्यत्सद्यस्तमसि नाशिते ॥ ९१
आयुष्मांश्च युवा चैव चक्षुष्मांश्च ततोऽभवत् । गर्वा[8] दीर्घतमाः सोऽथ गौतमः समपद्यत ॥ ९२
कक्षीवांस्तु ततो गत्वा सह पित्रा गिरिप्रजाम् । यथोद्दिष्टं हि पित्रर्थे चचार विपुलं तपः ॥
ततः कालेन महता तपसा भावितः स वै । विधूय[9] सानुजो दोषान्ब्राह्मण्यं[10] प्राप्तवान्प्रभुः ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्पिता चैनं पुत्रवानस्म्यहं प्रभो । सत्पुत्रेण त्वया तात कृतार्थोऽस्मि यशस्विना ॥
युक्तात्मा[11] हि ततः सोऽथ प्राप्तवान्ब्रह्मणः[12] क्षयम् । ब्राह्मण्यं[13] प्राप्य कक्षीवान्सहस्रमसृजत्सुतान्[14] ॥
कृष्णाङ्गा गौतमास्ते वै स्मृताः कक्षीवतः सुताः । इत्येष दीर्घतमसो बलेर्वैरोचनस्य वै ॥ ९७
समागमः[15] समाख्यातः संतानं चोभयोस्तयोः । बलिस्तानभिषिच्येह पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥९८
कृतार्थः सोऽपि[16] योगात्मा योगमाश्रित्य च प्रभुः । अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चरत्युत॥
तत्राङ्गस्य[17] तु राजर्षे राजाऽऽसीद्दधिवाहनः । सापराधसुदेष्णाया अनपानोऽभवन्नृपः ॥ १००
अनपानस्य पुत्रस्तु राजा दिविरथः स्मृतः । पुत्रो दिविरथस्याऽऽसीद्विद्वान्धर्मरथो[18] नृपः ॥ १०१
×स वै धर्मरथः श्रीमान्येन विष्णुपदे गिरौ । सोमः शक्रेण[19] सह वै यज्ञे पीतो महात्मना[20] ॥१०२
सूनुर्धर्मरथस्यापि राजा चित्ररथोऽभवत् । (अथ चित्ररथस्यापि राजा दशरथोऽभवत् ॥
लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताऽभवत् ॥ १०३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । + इत्येत इत्यारभ्य संतानं चोभयोस्तयोरित्यन्तग्रन्थः ख. घ. पुस्तकयोर्नास्ति । × इत आरभ्य अन्त्यश्च भविता नृप इत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग पुस्तके । (इदमर्धं न विद्यते क. घ पुस्तयोः ।

---

१ ख. ग. घ. ते पौत्र° । २ ग. ङ °जाह्यपहता तस्य । ३ क °पत्यामात्यदा° । ४ ङ. °तो मानु° । ५ ग. ङ. °रभी दी° । ६ ग.ङ. प्रीता । ७ ग. न्यायात्स्म सुमुनेन प्रीताऽस्मि न ते° । ङ. न्यायास्मासुमुने प्रीताऽस्मि...ते° । ८ ग. ङ. °वाद्गततमः सोऽथ गोत° । ९ क. °यमनु° । १० क. ब्रह्मण्यं । ११ ग. ङ. °त्मानं त° । १२ क. °ह्मणा क्ष° । १३ क. ब्रह्मण्यं । १४ ग. ङ. °न् । कूष्माण्डा गौ° । १५ ग. ङ. °गताः समाख्याताः संतानाश्चो° । १६ ङ. °पि युक्तात्मा । १७ ख. घ. ङ. °त्रागम्य तु राजार्हो रा° । १८ ख. °रथः स्मृतः । स । १९ घ. शुक्रेण । २० क. °ना शृणु धर्मं° ।

[*स तु दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महामनाः। ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञेऽथ कुलवर्धनः॥ १०४
चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाश्व इति श्रुतः। पृथुलाश्वसुतश्चापि चम्पो नाम बभूव ह॥
चम्पस्य तु पुरी रम्या रम्या या मालिनी भवत्॥] १०५
+चम्पावती पुरी चम्पा चतुर्वर्णा च वै वसत्। षष्टिवर्षसहस्राणि चम्पावत्यां पुराऽवसत्॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः सर्वे स्वेधर्मनुष्ठिते। सर्वे धर्मे वै तपसा सर्वे विष्णुपरायणाः (?)॥
पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत्॥ १०७
जज्ञे वै[1] तण्डिकस्तस्य वारणं शुक्रवारणम्[2]। आनयामास स महीं मैन्द्रैर्वाहनमुत्तमम्[3]॥ १०८
हैर्यङ्गस्य[4] तु दायादो राजा भद्ररथः किल। अथ भद्ररथस्याऽऽसीद्बृहत्कर्मा[5] प्रजेश्वरः॥ १०९
बृहद्रथः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः[6]। बृहन्मनास्तु राजेन्द्रो[7] जनयामास वै सुतम्॥ ११०
नाम्ना जयद्रथं नाम तस्माद्दृढरथो नृपः। आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजयः॥ १११
दायादस्तस्य चाङ्गेभ्यो यस्मात्कर्णोऽभवन्नृपः। कर्णस्य[8] सुरसेनस्तु द्विजस्तस्याऽऽत्मजः स्मृतः

ऋषय ऊचुः—

सूतात्मजः कथं कर्णः कथं चाङ्गस्य वंशजः। एतदिच्छामि[9] वै श्रोतुमत्यर्थं कुशलो ह्यसि॥ ११३

सूत उवाच—

बृहद्भानोः सुतो जज्ञे नाम्ना राजा बृहन्मनाः। तस्य पत्नीद्वयं चाऽऽसीच्चैद्यस्योभे च ते सुते॥
यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते। जयद्रथस्तु राजेन्द्रो यशोदेव्यां[10] व्यजायत॥
ब्रह्मक्षत्रान्तरः सत्याविजयो नाम विश्रुतः। विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः॥ ११६
धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशाः। सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै॥ ११७
स कर्णं परिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः। एतद्वः कथितं सर्वं कर्णे यद्वै प्रचोदितम्॥ ११८
एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया। विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च पुरोस्तु शृणुत प्रजाः॥

सूत उवाच—

पुरोः पुत्रो महाबाहुराजाऽऽसीज्जनमेजयः। अविद्धस्तु[11] सुतस्तस्य यः प्राचीमजयद्दिशम्॥
अविद्धतः प्रवीरस्तु मनस्युरभवत्सुतः। राजाऽथो जयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः॥ १२१
(†दायादस्तस्य चाप्यासीद्धुन्धुर्नाम महीपतिः। धुन्धोर्बहुगवी पुत्रः संजातिस्तस्य[12] चाऽऽत्मजः॥
संजातेरथ रौद्राश्वस्तस्य पुत्रान्निबोधत)। रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः॥ १२३
रजेयुश्च कृतेयुश्चँ[13] कक्षेयुः स्थण्डिलेयु च। घृतेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्चैव सप्तमः॥ १२४
धर्मेयुः संनतेयुश्च वनेयुर्दशमस्तु सः। रुद्रा शूद्रा च मद्रा चँ[14] शुभा जामलजा तथा॥ १२५
तला खला च सप्तैता या च गोपजला स्मृता। तथा ताम्ररसा चैव रत्नकूटी च तौं[15] दश॥
आत्रेयो वंशतस्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः। अनादृष्टस्तु राजर्षी रिचेयुस्[16]तस्य चाऽऽत्मजः॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गत ग्रन्थः ख. घ. ङ. पुस्तकेष्वेव। +एतच्छ्लोकद्वयं घ. ङ. पुस्तकयोर्न। † एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति।

१ क. वै चण्डै। २ क. °रणः शक्रवारणः। आ। ३ क. मन्धोर्वा°। ४ ख. घ. ङ. हृयङ्ग°। ५ घ. °र्मा रथेश्व°। ६ ख. घ. ङ. °हद्वा च सु°। ७ क. ख. °जेन्द्र ज°। ८ ख. °स्यसूर°। ९ क. °महे श्रो°। १० ख. ङ. देव्या व्य°। ११ ख. घ. ङ. °थो भय°। १२ घ ङ. संयाति°। १३ क. °श्च वक्षे°। १४ घ. च शउभा। १५ क. तादाशि। आ°। १६ ख. ङ. रिचेयु।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

रि[1]वेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा । यस्यां देव्यां स राजर्षी रेन्ति नाम त्वजीजनत् ॥
रन्तिर्नारः[2] सरस्वत्यां पुत्रानजनयच्छुभान् । त्रसुं तथाऽप्रतिरथं ध्रुवं चैवातिधार्मिकम् ॥ १२९
गौरी कन्या च विख्याता मांधातुर्जननी शुभा । ध्रु[3]र्योऽप्रतिरथस्यापि कण्ठस्तस्याभ[4]र्वत्सुतः ॥
मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात्काण्ठायना द्विजाः । इतिनानु[5]पम(?)स्याऽऽसीत्कन्या साऽजनयत्सुतान्
त्र[6]सोः सुदायितं पुत्रं मलिनं ब्रह्मवादिनम् । उपदा[7]तं ततो लेभे चतुरस्त्वि[8]ति साऽऽत्मजान् १३२
सु[9]ष्मन्तमथ दु[11]ष्म(ष्य)न्तं प्रवीरमनघं तथा । चक्रवर्ती ततो जज्ञे दौ[12]ष्म(ष्य)न्तिर्नृपसत्तमः ॥
शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारतम् । दुष्म(ष्य)न्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी ॥
माता भ[13]स्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । भर स्वपुत्रं दुष्यन्त सत्यमाह शकुन्तला १३५
रेतोधाः पु[14]त्रं नयति नरदेव यमक्षयात् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् । नाभ्यनन्दच्च तान्राजा नानुरूपान्ममेत्युत ॥ १३७
ततस्ता मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत् ॥ १३८
ततो मरुद्भिरानीय पुत्रस्तु स बृहस्पतेः । संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥ १३९
तत्रैवोदाहरन्तीदं भरद्वाजस्य धीमतः । जन्मसंक्रमणं चैव मरुद्भिर्भरताय वै ॥ १४०
पत्न्यामासन्नगर्भायामसिजः[15] संस्थितः किल । भ्रातुर्भार्यां स दृष्ट्वाऽथ बृहस्पतिरुवाच ह ॥
अलं[16]कृत्य तनुं स्वां तु मैथुनं[17] देहि मे शुभे ॥ १४१
एवमुक्ताऽब्रवीदे[18] [*नमन्तर्वत्नी ह्यहं विभो । गर्भः परिणतश्चायं ब्रह्म व्याहरते गिरा ॥ १४२
अमोघरेतास्त्वं चापि धर्मश्चैव विगर्हितः । एवमुक्तोऽब्रवीदेनां] स्मयमानो बृ[19]हस्पतिः ॥ १४३
विनयो नोपदेष्टव्यस्त्वया मम कथं चन । हर्षमाणः प्रसह्यैनां मैथुनायोपचक्रमे ॥ १४४
ततो बृहस्पतिं गर्भो हर्षमाणमुवाच ह । संनिविष्टो ह्यहं पूर्वमिह तात बृहस्पते ॥ १४५
अमोघरेताश्च भवान्नावकाशोऽस्ति च द्वयोः । एवमुक्तः स गर्भेण कुपितः प्रत्युवाच ह ॥ १४६
यस्मान्मामीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति । प्रतिषेधासि ते[20]त्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १४७
पादाभ्यां तेन तच्छन्नं मातुर्द्वारं बृहस्पतेः । तद्रेतस्तु तयोर्मध्येऽनिर्वी[21]र्यः शिशुकोऽभवत् ॥ १४८
सद्योजातं कुमारं तं दृष्ट्वाऽथ ममताऽब्रवीत् । गमिष्यामि गृ[22]हं स्वं वै भरद्वाजं बृहस्पते ॥ १४९
एवमुक्त्वा गतायां स पुत्रं त्यजति तत्क्षणात् । भरस्व बाढमित्युक्तो भरद्वाजस्ततोऽभवत् ॥
(+मातापितृभ्यां संत्यक्तं दृष्ट्वाऽथ मरुतः शिशुम् । गृहीत्वैनं भरद्वाजं जग्मुस्ते कृपया ततः ॥
तस्मिन्काले तु भरतो मरुद्भिः क्रतुभिः क्रमात् ।) काम्यनैमि[23]त्तिकैर्यज्ञैर्यजते पुत्रलिप्सया ॥
यदा स यजमानो वै पुत्रान्नाऽऽसादयत्प्रभुः । यज्ञं ततो मरुत्सोमं पुत्रार्थे पुनराहरत् ॥ १५३

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो न घ. पुस्तके ।

१ ख. ङ. रिचेयो° । २ ख. ङ. रन्तिर्नारमजी । घ. रन्तिवारमजी । ३ क. धुर्यः प्र° । ४ ख. घ. ङ. °वन्नृपः । मे° । । ५ ख. ङ. °नुपम° । ६ क. त्रसुः सु° । ७ ख. घ. ङ. °दानवी त° । ८ ख. घ. ङ. °स्त्विलिनात्म° । ९ घ. °न् । शुङ्कन्त° । १० ख. सुष्कन्त । ११ ख. घ. दुष्कन्तं । १२ ख. घ. दौष्कन्ति° । १३ क. भर्ता । १४ ख. पुत्र-पुत्रेपो न° । घ. ङ. पुत्रमुन्नयति न° । १५ ख. °यामुसि° । घ. ङ. °यामुशिजः । १६ ख. घ. ङ. °कृत्वा त° । १७ ख. घ. ङ. शुनायैहि मां शु° । १८ घ. ङ. °तेऽङ्गिरा । १९ ख. ङ. °मे । रेतो° । २० ख. घ. ङ. °तस्मात्त्वं त° । २१ ख. घ. °वातः शि° । २२ घ. गृहाण त्वं भ° । २३ ख. घ. ङ. °त्तिकाजस्रैर्य° ।

तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्सोमेन तोषिताः । भरद्वाजं ततः पुत्रं बार्हस्पत्यं मनीषिणम् ॥ १५४
भरतस्तु भरद्वाजं पुत्रं प्राप्य तदाऽब्रवीत् । प्रजायां संहृतायां वै कृतार्थोऽहं त्वया विभो ॥
पूर्वं तु वितथं तस्य कृतं वै पुत्रजन्म हि । ततः स वितथो नाम भरद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ १५६
तस्माद्दिव्यो भरद्वाजो ब्राह्मण्यात्क्षत्रियोऽभवत् । द्विमुख्यायननामा स स्मृतो द्विपितर(तृक)स्तु वै
ततोऽथ वितथे जाते भरतः स दिवं ययौ । वितथस्य तु दायादो भुवमन्युर्बभूव ह ॥ १५८
महाभूतोपमाश्चाऽऽसंश्चत्वारो भुवमन्युजाः । बृहत्क्षत्रो महावीर्यो नरो गार्ग्यश्च वीर्यवान् ॥ १५९
नरस्य सांकृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महौजसौ । गुरुवीर्यस्त्रिदेवश्च सांकृत्यावरौ स्मृतौ ॥ १६०
दायादाश्चापि गार्ग्यस्य शिनिबद्धाद्बभूव ह । स्मृताश्चैते ततो गार्ग्याः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥
महावीर्यसुतश्चापि भीमस्तस्मादुरुक्षयः । तस्य भार्या विशाला तु सुषुवे वै सुतत्रयम् ॥ १६२
त्रय्यारुणिं पुष्करिणं तृतीयं सुषुवे कपिम् । कपेः क्षत्रवरा ह्येते तयोः प्रोक्ता महर्षयः ॥ १६३
गार्ग्याः सांकृतयो वीर्याः क्षात्रोपेता द्विजातयः । संश्रिताऽऽङ्गिरसं पक्षं बृहत्क्षत्रस्य वक्ष्यति ॥
बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः । सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥
तेनेदं निर्मितं पूर्वं नाम्ना वै हस्तिनापुरम् ॥ १६५
हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विजामीढः पुरुमीढस्तथैव च ॥ १६६
*अजमीढस्य पत्न्यस्तु शुभाः कुरुकुलोद्वहाः । नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥
अजमीढस्य पुत्रास्तु तासु जाताः कुलोद्वहाः । तपसोऽन्ते सुमहतो राज्ञो वृद्धस्य धार्मिकाः ॥
भरद्वाजप्रसादेन शृणुध्वं तस्य विस्तरम् । अजमीढस्य केशिन्यां कण्ठः समभवत्किल ॥ १६९
मेधातिथिः सुतस्तस्य तस्मात्कण्ठायना द्विजाः । अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहद्वसुर्नृपः ॥ १७०
बृहद्वसोर्बृहद्विष्णुः पुत्रस्तस्य महाबलः । बृहत्कर्मा सुतस्तस्य पुत्रस्तस्य बृहद्रथः ॥ १७१
विश्वजित्तनयस्तस्य सेनजित्तस्य चाऽऽत्मजः । अथ सेनजितः पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥
रुचिराश्वश्च काव्यश्च रामो दृढधनुस्तथा । वत्स श्चावन्तको राजा यस्य ते परिवत्सराः ॥ १७३
रुचिराश्वस्य दायादः पृथुषेणो महायशाः । पृथुषेणस्य पारस्तु पारान्नीपोऽथ जज्ञिवान् ॥ १७४
यस्य चैकशतं चाऽऽसीत्पुत्राणामिति नः श्रुतम् । नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते
तेषां वंशकरः श्रीमान्राजाऽऽसीत्कीर्तिवर्धनः । काम्पिल्ये समरो नाम स चेष्टसमरोऽभवत् ॥
समरस्य परः पारः सत्वदश्व इति त्रयः । पुत्राः सर्वगुणोपेताः पारपुत्रो वृषुर्बभौ ॥ १७७
वृषोस्तु सुकृतिर्नाम सुकृतेनेह कर्मणा । जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ १७८
विभ्राजस्य तु दायादस्त्वणुहो नाम पार्थिवः । बभूव शुकजामाता ऋचीभर्ता महायशाः ॥
अणुहस्य तु दायादो ब्रह्मदत्तो महातपाः । योगसूनुः सुतस्तस्य विष्वक्सेनोऽभवन्नृपः ॥ १८०

---

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. पुस्तके ।

---

१ घ. °तथे तस्य कृते वै । २ घ. °न्मनि । त° । ३ ख. घ. °स्तदाऽस्म्यहम् । त° । ४ ङ. °थाऽस्म्यहम् । त° । ५ ख ङ. °द्दिवो भरद्वाजा ब्राह्मणा क्षत्रिया विशः । द्व्यामुष्यायण (न) नामानः स्मृता द्वि° । ६ ङ. गार्गश्च । ७ घ. ङ. °वीर्योऽत्रिदे° । ८ ङ. गार्गस्य । ९ घ. ङ. गार्ग्याः क्षत्रो° । १० घ. °दुरक्ष° । ११ ङ. गार्गाः संकृ° । १२ ख. घ. ङ. °र्याः क्षत्रो° । १३ ख. ङ. °वे पुरं वै १४ ख. घ. ङ. °मकीर्तयः । अ° । १५ ख. ग. ङ. पुरमी° । १६ क. °स्तु शुभाः शुभ कु° । १७ ख. घ. ङ. °हद्धनुर्न° । १८ ख. घ. ङ. °हद्धनोर्बृ । १९ घ. ङ. °ता कृत्वी भ° ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

विभ्राजपुत्रा राजानः सुकृतेनेह कर्मणा । विष्वक्सेनस्य पुत्रस्तु उदक्सेनो बभूव ह ॥ १८१
भल्लाटस्तस्य दायादो येन राजा पुरा हतः । भल्लाटस्य तु दायादो राजाऽऽसीज्जनमेजयः ॥
उग्रायुधेन तस्यार्थे सर्वे नीपाः प्रणाशिताः ॥ १८२

ऋषय ऊचुः—

उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशे च कीर्त्यते । किमर्थं चैव नीपास्ते तेन सर्वे प्रणाशिताः ॥

सूत उवाच—

[2]द्विमीढस्य तु दायादो विद्वाञ्जज्ञे यवीनरः । धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः[3] सुतः ॥
अथ सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् । दृढनेमिसुतश्चापि सुवर्मा नाम पार्थिवः ॥ १८५
आसीत्सुवर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रतापवान् । सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराड्बभौ ॥
तस्यान्वये च महति महत्पौरवनन्दनः । महत्पौरवपुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः ॥ १८७
अथ रुक्मरथस्यापि सुपार्श्वो नाम पार्थिवः सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ १८८
सुमतेरपि धर्मात्मा राजा संनतिमान्प्रभुः । तस्याऽऽसीत्संनतिर्नाम कृतस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
शिष्यो हिरण्यनाभेस्तु कौथुमस्य महात्मनः । चतुर्विंशतिधा तेन प्रोक्तास्ताः सामसंहिताः ॥
स्मृतास्ते प्राच्यनामानः कार्ता साम्नां तु सामगाः । कार्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः ॥
बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः । नीलो नाम महाबाहुः पञ्चालाधिपतिर्हतः ॥ १९२
उग्रायुधस्य दायादः क्षेमो नाम महायशाः । क्षेमात्सुवीरः संजज्ञे सुवीरस्य नृपंजयः ॥
नृपंजयाद्वीररथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ १९३
अजमीढस्य नीलिन्यां नीलः समभवन्नृपः । नीलस्य तपसोग्रेण सुशान्तिरभ्यजायत ॥ १९४
पुरुजानुः सुशान्तेस्तु रिक्षस्तु पुरुजानुजः । *ततस्तु रिक्षदायादो भेदाश्च तनयास्त्विमे ॥ १९५
मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा । यवीयांश्चापि[12] विक्रान्तः[13] काम्पिल्यश्चैव पञ्चमः ॥ १९६
पञ्चानां रक्षणार्थाय पितैतानभ्यभाषत । पञ्चानां विद्धि पञ्चैतान्स्फीता जनपदा युताः ॥ १९७
अलं संरक्षणे तेषां[14] (+पञ्चाला इति विश्रुताः । मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः क्षात्रोपेता[15] द्विजातयः॥ १९८
एते ह्यङ्गिरसः पक्षे संश्रिताः कण्ठमुद्गलाः । मुद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो) ब्रह्मिष्ठः सुमहायशाः ॥
इन्द्रसेना यतो गर्भं[16] बध्यश्वं प्रत्यपद्यत । बध्यश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनका इति नः श्रुतिः ॥ २००
दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी । शारद्वतस्तु दायादमहल्यायां समसूयत ॥ २०१
शतानन्दमृषिश्रेष्ठं तस्यापि सुमहायशाः । पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ २०२
अथ सत्यधृतेः शुक्रं दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः । प्रचस्कन्दे शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ २०३
कृपया तच्च जग्राह शंतनुर्मृगयां गतः । कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी तथा ॥ २०४

---

* नायं श्लोको घ. पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ ङ. °भ्राजः पुन रा° । २ ङ. °मीढस्य । ३ ख. घ. ङ. °तेः स्मृतः । ४ घ. °न्ववाये म° । ५ क. ख. घ. °मगः । का° । ६ घ. °स्य यूषस्तस्य महात्मनः । नी° । ७ क ख. घ. °रथो इ° । ८ ङ. पुरजातः सुशान्तेस्तु तस्मात्तु पुरजा° । ९ घ. ङ. तस्मात्तु रि° । १० क. यादा भेदाश्च त° । ११ ख. °लः संजय° । ङ. °लः सृञ्ज° । १२ ख. ङ. °वीयश्चातिवि° । १३ क. °न्तः काम्पि° । १४ ख. घ. पाञ्चाला । १५ ख. घ. °पेता द्वि° । १६ ख. ङ. °र्भवद्ध्यश्वं° । १७ ख ङ. °त । वध्यश्वा° । १८ ख. श्रुतम् । १९ ख. ङ. ल्या संप्रसु° ।

एते शारद्वताः प्रोक्ता ऋतथ्या गौतमान्वयाः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संततिम् ॥
दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मिष्ठो मित्रयुर्नृपः । मैत्रेयस्तु ततो जज्ञे स्मृता एतेऽपि संश्रिताः॥२०६
एतेऽपि संश्रिताः पक्षं क्षात्त्रोपेतास्तु भार्गवाः । राजाऽपि च्यवनो विद्वांस्ततोऽप्रतिरथोऽभवत् ॥
अथ वै च्यवनाद्धीमान्सुदासः समपद्यत । सौदासः सहदेवश्च सोमकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
अजमीढः पुनर्जातः क्षीणे वंशे स सोमकः । सोमकस्य सुतो जन्तुर्हते तस्मिञ्शतं विभो ॥ २०९
पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वे महात्मनः । तेषां यवीयान्पृषतो द्रुपदस्य पिताऽभवत् ॥ २१०
धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य धृष्टकेतुश्च तत्सुतः । महिषी चाजमीढस्य धूमिनी पुत्रगर्धिनी ॥ २११
पुनर्भवे तपस्तेपे शतं वर्षाणि दुश्चरम् । हुताग्न्याग्निदा ह्यभवत्पवित्रमितभोजना ॥ २१२
अहोरात्रं कुशेष्वेव सुष्वाप सुमहाव्रता । तस्यां वै धूम्रवर्णाऽयमजमीढश्च वीर्यवान् ॥ २१३
ऋक्षं सा जनयामास धूम्रवर्णं सिताग्रजम् । ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणादभूत् ॥ २१४
यः प्रयागं पदाऽऽक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह । कृष्ट्वेनं सुमहातेजा वर्षाणि सुबहून्यथ ॥ २१५
कृष्यमाणे तदा शक्रस्तत्रास्य वरदो बभौ । पुण्यं च रमणीयं च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ २१६
तस्यान्ववायजाः ख्याताः कुरवो नृपसत्तमाः । कुरोस्तु दयिताः पुत्राः सुधन्वा जह्नुरेव च ॥
परिक्षितो महाराजः पुत्रकश्चारिमर्दनः । सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमान्स्मृतः ॥ २१८
च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः । च्यवनस्य कृतः पुत्र इष्ट्वा यज्ञैर्महातपाः ॥ २१९
विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसखं नृपः । विद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम् ॥ २२०
विद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका सप्त सूनवः । महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ॥ २२१
प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् । मथैलयश्च ललित्थश्च मत्स्यकालश्च सप्तमः ॥ २२२
बृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम [illegible]त । कुशाग्रस्याऽऽत्मजश्चैव ऋषभो नाम वीर्यवान्॥२२३
ऋषभस्यापि दायादः पुष्पवान्[illegible] धार्मिकः । विक्रान्तस्तस्य दायादो राजा सत्यहितः स्मृतः
तस्य पुत्रः सुधन्वा च तस्मादूर्जः प्रतापवान् । ऊर्जस्य नभसः पुत्रस्तस्माज्जज्ञे स वीर्यवान् ॥
शकले द्वे स वै जातो जरया संधितस्तु सः । जरासंधो महाबाहुर्जरया संधितस्तु सः ॥ २२६
सर्वक्षत्रस्य जेताऽसौ जरासंधो महाबलः । जरासंधस्य पुत्रस्तु सहदेवः प्रतापवान् ॥ २२७
सहदेवात्मजः श्रीमान्सोमाधिः सुमहातपाः । श्रुतश्रवास्तु सोमाधेर्मागधः परिकीर्तितः ॥ २२८

सूत उवाच—

परिक्षितस्य दायादो बभूव जनमेजयः । *जनमेजयस्य पुत्रस्तु सुरथो नाम भूमिपः॥
सुरथस्य तु दायादो भीमसेनोऽपि नामतः ॥ २२९

* इदमर्धं न विद्यते क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

१ क. प्रोक्ता ऋतथ्यो गौतमान्वयः । अ॰ । २ ख. घ. ॰क्ता औत॰ । ३ घ. ङ. ॰क्षं क्षत्रो॰ । ४ क. स्ततः प्र॰ । ५ घ. ङ. वै च्यावनिर्धीमा॰ । ६ क. ख. ङ. पुषाणा॰ । ७ क. ॰तामहः । धृ॰ । ८ ख. घ. ङ. ॰नर्भावे । ९ ख. ङ अग्निहोत्रे कु॰ । १० घ. ॰न । रक्षं । ११ क. ॰क्षं संज॰ । १२ ङ. रिक्षश्चम॰ । १३ ख. घ. ॰क्षिश्च म॰ । १४ घ. ङ. ॰स्य पुत्रः कृतक इ॰ । १५ ङ. ॰पः । चैद्यो॰ । १६ ख. घ. ङ. वसुनामाऽन्त॰ । १७ ङ. ॰म् । चैद्यो॰ । १८ क. ॰थो भगधरो वि॰ । १९ घ. ङ. महद्रथः । २० ख. घ. ॰थैलश्च । २१ घ. ॰हायशाः । श्रु॰ । २२ क घ. ॰तश्रुवस्तु । २३ ख. ङ. परीक्षस्य तु दा. । घ. परीक्षतस्त दा॰ । २४ क. ख. घ. ॰पः । श्रुतसेनस्य दा॰ ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

जह्नुस्त्वजनयत्पुत्रं सुरथं नाम भूमिपम् । सुरथस्य तु दायादो[1] वीरो[2] राजा विदूरथः ॥ २३०
विदूरथसुतश्चापि सार्वभौम इति श्रुतिः[3] । सार्वभौमाज्जयत्सेन आराधिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
आराधितो महासत्त्व अयुतायुस्ततः स्मृतः । अक्रोधनोऽयुतायोस्तु तस्माद्देवातिथिः स्मृतः ॥
देवातिथेस्तु दायाद ऋक्ष एव बभूव ह । भीमसेनस्तथा ऋक्षाद्दिलीपस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥
दिलीपसुनुः प्रतिपस्तस्य पुत्रास्त्रयः स्मृताः । देवापिः शंतनुश्चैव वाह्लीकश्चैव ते त्रयः ॥ २३४
वाह्लीकस्य तु विज्ञेयः सप्तवाह्लीश्वरो नृपः । वाह्लीकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः॥
जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ २३५
देवापिस्तु प्रवव्राज वनं धर्मपरीप्सया । उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥ २३६
च्यवनोऽस्य हि पुत्रस्तु इष्टकश्च महात्मनः । शंतनुस्त्वभवद्राजा विद्वान्वै स महाभिषः ॥ २३७
इमं[4] चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं प्रति महाभिषम् । यं यं राजा स्पृशति वै जीर्णं समयतो नरम् ॥
पुनर्युवा स भवति तस्मात्ते शंतनुं विदुः । ततोऽस्य शंतनुत्वं वै प्रजास्विह परिश्रुतम् ॥
स[5] तूपयेमे धर्मात्मा शंतनुर्जाह्नवीं नृपः ॥ २३९
तस्यां देवव्रतं भीष्मं पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः । स च भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥
काले विचित्रवीर्यं तु[6] दासेय्यजनयत्सुतम् । शंतनोर्दयितं पुत्रं प्रजाहितकरं प्रभुम् ॥
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥ २४१
धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् । धृतराष्ट्रात्तु गान्धारी पुत्राणां सुषुवे शतम् ॥ २४२
तेषां दुर्योधनो ज्येष्ठः सर्वक्षत्रस्य स प्रभुः । माद्री राज्ञी पृथा चैव पाण्डोर्भार्ये बभूवतुः ॥२४३
देवदत्ताः सुतास्ताभ्यां पाण्डोरर्थे विजज्ञिरे । धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे वायोर्जज्ञे वृकोदरः ॥ २४४
इन्द्राद्धनंजयो जज्ञे शक्रतुल्यपराक्रमः । अश्विभ्यां सहदेवश्च नकुलश्चापि माद्रिजौ ॥ २४५
पञ्चैव पाण्डवेभ्यश्च द्रौपद्यां जज्ञिरे सुताः । द्रौपद्यजनयज्ज्येष्ठं[7] प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिरात् ॥ २४६
[8]हिडम्बा भीमसेनात्तु जज्ञे पुत्रं घटोत्कचम् । काश्या पुनर्भीमसेनाज्जज्ञे सर्वद्रकं[9] सुतम् ॥ २४७
सुहोत्रं विजया माद्री सहदेवादजायत । कमेरत्यां तु वैद्यायां[10] निरमित्रस्तु नाकुलिः ॥ २४८
सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत । उत्तरायां तु वैराट्यां परिक्षिदभिमन्युजः ॥ २४९
परिक्षितस्तु दायादो राजाऽऽसीज्जनमेजयः । ब्राह्मणान्स्थापयामास स वै वाजसनेयिकान्[11] ॥
[12]असपत्नं तदामर्षाद्वैशम्पायनं[13] एव तु । न स्थास्यतीह दुर्बुद्धे तवैतद्वचनं भुवि ॥ २५१
यावत्स्थास्याम्यहं लोके तावन्नैतत्[14]प्रशस्यते[15] । अभितः संस्थितश्चापि ततः स जनमेजयः ॥२५२
[*पौर्णमास्येन हविषा देवमिष्ट्वा प्रजापतिम् । विज्ञाय संस्थितोऽपश्यत्तद्वधीष्टां(त्तदिष्टं) विभोर्मखे[16]
परिक्षित्तनयश्चापि पौरवो जनमेजयः] । द्विरश्वमेधमाहृत्य ततो वाजसनेयकम् ॥
प्रवर्तयित्वा तद्ब्रह्म त्रिखर्वी[17] जनमेजयः ॥ २५४

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. °दो धीरो । २ घ. °रो जातो वि° । ३ ङ. श्रुतः । ४ ख. घ ङ. इदं चो° । ५ क. स उप° । ६ क. तु शांन्तनुर्जन° । ७ क. °ष्ठं श्रुतिविद्धं यू° । ८ ख. ङ. हिडिम्बा । ९ ख. घ. करम° । १० घ. चैद्यायां । क. लाङ्गलिः । ११ घ. ङ. °नेयका° । १२ ख. घ. ङ. अशपत्तं त° । १३ ख. घ. ङ. °नमेव । १४ घ. °नैव प्रपत्स्यति । अ° । १५ ङ. प्रपत्स्यति । अ° । १६ घ. ङ. °भोर्मुखे । १७ ख. त्रि खार्वी । घ. त्रिषैर्वी° ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

खर्वंमश्वकमुख्यानां खर्वमङ्गनिवासिनाम् । खर्वं च मध्यदेशानां त्रिखर्वी जनमेजयः ॥
विषा[1]दाद्ब्राह्मणैः सार्धमभिशस्तः क्षयं ययौ ॥ २५५
तस्य पुत्रः शतानीको बलवान्सत्यविक्रमः । ततः सुतं शतानीकं विप्रास्तमभ्यषेचयन् ॥ २५६
पुत्रोऽश्वमेधदत्तोऽभूच्छतानीकस्य वीर्यवान् । पुत्रोऽश्वमेधदत्ताद्वै जातः परपुरंजयः ॥ २५७
अ[2]धिसामकृष्णो धर्मात्मा सांप्रतोऽयं महायशाः । यस्मिन्प्रशासति महीं युष्माभिरिदमाहृतम् ॥
दुरापं दीर्घसत्रं वै त्रीणि वर्षाणि दुश्चरम् । वर्षद्वयं कुरुक्षेत्रे दृषद्वत्यां द्विजोत्तमाः ॥ * २५९

ऋषय ऊचुः—

श्रोतुं भविष्यमिच्छामः प्रजानां वै महामते । सूत सार्धं नृपैर्भाव्यं व्यतीतं कीर्तितं त्वया ॥
यत्तु संस्थास्य[3]ते कृत्यमुत्पत्स्यन्ति च ये नृपाः । वर्षाग्रतोऽपि प्रब्रूहि नामतश्चैव तान्नृपान् ॥
कालं युगप्रमाणं च गुणदोषान्भविष्यतः । सुखदुःखे प्रजानां च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ २६२
एतत्सर्वं प्रसंख्याय पृच्छतां ब्रूहि तत्त्वतः । स एवमुक्तो मुनिभिः सूतो बुद्धिमतां वरः ॥
आचचक्षे यथावृत्तं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ २६३

सूत उवाच—

यथा मे कीर्तितं सर्वं व्यासेनाद्भुतकर्मणा । भाव्यं कलियुगं चैव तथा मन्वन्तराणि तु ॥ २६४
अनागतानि सर्वाणि ब्रुवतो मे निबोधत । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भविष्यन्ति नृपास्तु ये ॥
ऐलांश्चैव तथेक्ष्वाकून्सौद्युम्नांश्चैव पार्थिवान् । येषु संस्थास्यते[4] क्षत्रमैक्ष्वाकवमिदं शुभम् ॥ २६६
तान्सर्वान्कीर्तयिष्यामि भविष्ये पठितान्नृपान् । तेभ्यः परे च ये चान्ये उत्पत्स्यन्ते महीक्षितः
क्षै[5]त्राः पारशवाः शूद्रास्तथा ये च द्विजातयः । अन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च[6] तूलिका यवनैः सह॥
कैवर्ताभीरशबरा ये चान्ये म्लेच्छजातयः । वर्षाग्रतः प्रवक्ष्यामि नामतश्चैव तान्नृपान् ॥ २६९
अ[7]धिसामकृष्णः सोऽयं सांप्रतं पौरवान्वयः । तस्यान्ववाये वक्ष्यामि भविष्ये तावतो नृ[8]पान् ॥
अ[9]धिसामकृष्णपुत्रो निर्वक्त्रो भविता किल । गङ्गयाऽपहृते तस्मिन्नगरे नागसाह्वये ॥
त्यक्त्वा च तं[10] सवासं च कौशाम्ब्यां स निवत्स्यति ॥ २७१
भविष्यदुष्णस्तत्पुत्र उष्णाच्चित्ररथः स्मृतः । शुचिद्रथश्चित्ररथाद्धृतिमांश्च शुचिद्रथात् ॥ २७२
सुषेणो वै महावीर्यो भविष्यति महायशाः । तस्मात्सुषेणाद्भविता सुतीर्थो नाम पार्थिवः ॥
रुचः सुतीर्थाद्भविता त्रि[11]चक्षो भविता ततः । त्रि[12]चक्षस्य तु दायादो भविता वै सुखी बलः ॥
सुखीबलसुतश्चापि भाव्यो राजा परि[13]प्लुतः । परिप्लुतसुतश्चापि भविता सुनयो नृपः ॥ २७५
मेधावी सुनयस्याथ भविष्यति नराधिपः । मेधाविनः सुतश्चापि दण्डपाणिर्भविष्यति ॥ २७६
दण्डपाणेर्निरामित्रो निरामित्राच्च क्षे[14]मकः । पञ्चविंशन्नृपा ह्येते भविष्याः पूर्ववंशजाः ॥ २७७
अत्रानुवंशश्लोकोऽयं गीतो विप्रैः पुराविदैः । ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥२७८
क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ । इत्येष पौरवो वंशो यथावदनुकीर्तितः २७९

---

* अत्राध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ख. पुस्तके ।

---

१ घ. 'षादो ब्रा । २ ख. 'धिमासकृ° । घ. 'विम । ३ ङ. 'ते क्षत्रमु° । ४ क. ख. 'ते क्षेत्रं । ५ ख. क्षेत्राः । ६ क. घ. 'श्च तूलि° । ७ घ. ङ. °धिसीमकृष्णश्चाय° । ८ ख. घ. ङ. नृपाः । ९ ख. घ. ङ. °धिसीम° । १० क. तं सुवा° । ११ घ. विवक्षो । १२ घ. विवक्षस्य° । १३ घ. ङ. °रिप्लवः । परिप्लवसु° । १४ घ. ङ क्षेपकः ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

धीमतः पण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्य महात्मनः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥
बृहद्रथस्य दायादो वीरो राजा बृहत्क्षयः । ततः क्षयः सुतस्तस्य वत्सव्यूहस्ततः क्षयात् ॥
वत्सव्यूहात्प्रतिव्यूहस्तस्य पुत्रो दिवाकरः । यश्च सांप्रतमध्यास्ते अयोध्यां नगरीं नृपः ॥२८२
दिवाकरस्य भविता सहदेवो महायशाः । सहदेवस्य दायादो बृहदश्वो भविष्यति ॥ २८३
तस्य भानुरथो भाव्यः प्रतीताश्वश्च तत्सुतः । प्रतीताश्वसुतश्चापि सुप्रतीतो भविष्यति ॥
सहदेवः सुतस्तस्य सुनक्षत्रश्च तत्सुतः ॥ २८४
किंनरस्तु सुनक्षत्राद्भविष्यति परंतपः । भविता चान्तरिक्षस्तु किंनरस्य सुतो महान् ॥ २८५
अन्तरिक्षात्सुपर्णस्तु सुपर्णाच्चाप्यमित्रजित् । पुत्रस्तस्य भरद्वाजो धर्मी तस्य सुतः स्मृतः ॥२८६
पुत्रः कृतंजयो नाम धर्मिणः स भविष्यति । कृतंजयसुतो व्रातो तस्य पुत्रो रणंजयः ॥ २८७
भविता संजयश्चापि वीरो राजा रणंजयात् । संजयस्य सुतः शाक्यः शाक्याच्छुद्धोदनोऽभवत्
शुद्धोदनस्य भविता शाक्यार्थे राहुलः स्मृतः । प्रसेनजित्ततो भाव्यः क्षुद्रको भविता ततः ॥
क्षुद्रकात्[3]क्षुलिको भाव्यः[4] क्षुलिकात्सुरथः स्मृतः । सुमित्रः सुरथस्यापि अन्त्यश्च भविता नृपः ॥
एत ऐक्ष्वाकवाः प्रोक्ता भवितारः कलौ युगे । बृहद्बलान्वये जाता भवितारः कलौ युगे ॥
शूराश्च कृतविद्याश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ २९१
अत्रानुवंशश्लोकोऽयं भविष्यज्ञैरुदाहृतः । इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ॥ २९२
सुमित्रं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ । इत्येतन्मानवं क्षत्र[5]मैलं च समुदाहृतम् ॥२९३
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मा[6]गधेयान्बृहद्रथान् । जरासंधस्य ये वंशे सहदेवान्वये नृपाः ॥ २९४
अतीता वर्तमानाश्च भविष्याश्च तथा पुनः । प्राधान्यतः प्रवक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ॥ २९५
सङ्ग्रामे भारते तस्मिन्सहदेवो निपातितः । सोमाधिस्तस्य तनयो राजर्षिः स गिरिव्रजे॥२९६
पञ्चाशतं तथाऽष्टौ च समा राज्यमकारयत् । श्रुत[7]श्र[8]वाश्चतुःषष्टिसमास्तस्य सुतोऽभवत् ॥
अयुतायुस्तु षड्[9]विंशं राज्यं वर्षाण्यकारयत् । समाः शतं निरामित्रो महीं भुक्त्वा दिवं गतः॥
पञ्चाशतं समाः षट् च सु[10]क्षत्रः प्राप्तवान्महीम् । त्रयोविंशं बृहत्कर्मा राज्यं वर्षाण्यकारयत् ॥
[11]सेनाजित्सांप्रतं चापि ए[12]तां वै भोक्ष्यते सम[13]ाः । श्रुतंजयस्तु वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति॥
म[14]हाबलो महाबाहुर्महाबुद्धिपराक्रमः । पञ्चत्रिंशत्तु वर्षाणि महीं पालयिता नृपः ॥ ३०१
अष्टपञ्चाशतं चाब्दान्राज्ये स्थास्यति वै शुचिः । अष्टाविंशत्समाः पूर्णाः क्षेमो राजा भविष्यति
भुवतस्तु चतुः[15]षष्टिं राज्यं प्राप्स्यति वीर्यवान् । पञ्चवर्षाणि पूर्णानि धर्मनेत्रो भविष्यति ॥३०३
[16]भोक्ष्यते नृपतिश्चैव अष्टपञ्चाशतं समाः । अष्टत्रिंशत्समा राज्यं सुव्रतस्य भविष्यति ॥ ३०४
[*चत्वारिंशद्दशाष्टौ च दृढसेनो भविष्यति । त्रयस्त्रिंशत्तु वर्षाणि सुमतिः प्राप्स्यते ततः ॥३०५
द्वाविंशतिसमा राज्यं सु[17]चलो भोक्ष्यते ततः] । चत्वारिंशत्समा राजा सुनेत्रो भोक्ष्यते ततः ॥

+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो न विद्यते ख. ग पुस्तकयोः ।

१ क. घ. ङ. °तः पाण्डु । २ ख. घ. °ता शक्यार्थे नाहु । ३ घ. °कात्कुलि° । ४ घ. °व्यः कुलि° । ५ क. °वं क्षेत्र° । ६ ग. घ. ङ. °गधा ये बृहद्रथाः । ज° । ७ क. °त श्रुवाश्च । ८ ग. घ. ङ. °श्रवाः सप्तष° । ९ ख. षट्त्रिंशं रा° । घ. षट्त्रिंशद्राज्यं । १० घ. सुक्षत्रः प्रा° । ङ. सुक्षत्ता प्रा° । ११ ग. घ. सेनाजि° । १२ क. एतां वै भुज्यते । १३ घ. °माः । शतं । १४ क. °हाबाहुर्महाबुद्धिर्महाभीमवं° । १५ ख. घ. षाष्टिं रा° । १६ ख. ग. ङ. °श्चैमा अ° । १७ घ. ङ. सुचालो ।

सत्यजित्पृथिवीराज्यं त्र्यशीतिं भोक्ष्यते समाः । प्राप्येमां वीरजिच्चापि पञ्चत्रिंशद्भविष्यति ॥
अरिंजयस्तु वर्षाणि पञ्चाशत्प्राप्स्यते महीम् । द्वात्रिंशच्च नृपा ह्येते [2] भवितारो बृहद्रथात्[1] ॥ ३०८
पूर्णं वर्षसहस्रं वै तेषां राज्यं भविष्यति । बृहद्रथेष्वतीतेषु वीतहोत्रेषु वर्तिषु ॥ ३०९
मुनिकः स्वामिनं हत्वा पुत्रं समभिषेक्ष्यति । मिषतां क्षत्रियाणां हि प्रद्योतो[3] मुनिको बलात् ॥
स वै प्रणतसामन्तो भविष्येऽनयवर्जितः । त्रयोविंशत्समा राजा भविता स नरोत्तमः ॥ ३११
चतुर्विंशत्समा राजा पालको भविता ततः । विशाखयूपो भविता नृपः पञ्चाशतीं समाः॥३१२
एकत्रिंशत्समा राज्यमजकस्य भविष्यति । भविष्यति समा विंशत्तत्सुतो वर्तिवर्धनः ॥ ३१३
अष्टात्रिंशच्छतं भार्ग्याः प्राद्योताः पञ्च ते सुताः । हत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनाको भविष्यति
वाराणस्यां सुतस्तस्यं संप्राप्स्यति गिरिव्रजम् । शिशुनाकस्य वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति ॥
शकवर्णः सुतस्तस्य षट्त्रिंशच्च भविष्यति । ततस्तु विंशतिं राजा क्षेमवर्मा भविष्यति ॥ ३१६
अजातशत्रुर्भविता पञ्चविंशत्समा नृपः । (* चत्वारिंशत्समा राज्यं क्षत्रौजाः प्राप्स्यते ततः ॥
अष्टाविंशत्समा राजा विविसारो भविष्यति । पञ्चविंशत्समा राजा दर्शकस्तु भविष्यति ॥
उदायी भविता यस्मात्त्रयस्त्रिंशत्समा नृपः । स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् ॥
गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति ॥ ३१९
द्वाचत्वारिंशत्समा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्धनः । चत्वारिंशत्त्रयं चैव महानन्दी भविष्यति ॥
इत्येते भवितारो वै शैशुनाका नृपा दश । शतानि त्रीणि वर्षाणि द्विषष्ट्यभ्यधिकानि तु ॥
शैशुनाका भविष्यन्ति राजानः क्षत्रबान्धवाः । एतैः सार्धं भविष्यन्ति तावत्कालं नृपाः परे ॥
ऐक्ष्वाकवाश्चतुर्विंशत्पाञ्चालाः पञ्चविंशतिः । कालकास्तु चतुर्विंशच्चतुर्विंशत्तु हैहयाः ॥ ३२३
द्वात्रिंशद्वै कलिङ्गास्तु पञ्चविंशत्तथा शकाः । (+ कुरवश्चापि षट्त्रिंशदष्टाविंशतिमैथिलाः ॥
शूरसेनास्त्रयोविंशद्वीतिहोत्राश्च विंशतिः । तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्वे एव महीक्षितः ॥) ३२५
महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कालसंवृतः । उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वक्षत्रान्तरे नृपः ॥ ३२६
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः । एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥ ३२७
अष्टाविंशतिवर्षाणि पृथिवीं पालयिष्यति । सर्वक्षत्रहरोद्धृत्य भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥ ३२८
सहस्रास्तत्सुता ह्यष्टौ समा द्वादश ते नृपाः । महापद्मस्य पर्याये भविष्यन्ति नृपाः क्रमात् ॥
उद्धरिष्यति तान्सर्वान्कौटिल्यो वै द्विरष्टभिः । भुक्त्वा महीं वर्षशतं नन्देन्दुः स भविष्यति ॥
चन्द्रगुप्तं नृपं राज्ये कौटिल्यः स्थापयिष्यति । चतुर्विंशत्समा राजा चन्द्रगुप्तो भविष्यति ॥
भविता भद्रसारस्तु पञ्चविंशत्समा नृपः । षड्विंशत्तु समा राजा अशोको भविता नृषु ॥ ३३२

---

* इत आरभ्य पञ्चविंशत्समा नृप इत्यन्तः पाठो ङ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति।

---

१ क. °द्रथाः । पू° । २ ग. घ. °त्रेष्वव° । ३ ग. ङ. °द्योतं मु° । ४ ग. ङ. राज्य° । ५ घ. °शतीः स° । ६ ख. °त्सुतः कीर्ति° । ७ क. ङ. अष्टात्रिं° । ८ ख ग. ङ. °व्याः प्रद्यो° । ९ घ. हत्वा । १० ग. घ. ङ. °स्य स-यास्य° । ११ ख. घ. ङ. °शतिरा° । १२ घ. °श्चत्रिंश° । १३ ख. घ. उदयी । १४ क. °ता तस्मा° । १५ घ. कोणे । १६ घ. °ति । च° । १७ ख. ग. घ. °त्रयश्चैव । १८ख. ग. घ. °णि द्वाष° । १९ ख. ग. घ. °शत्पञ्चा । २० क. षड्विंश° । २१ ख. ग. घ. °ष्टाशीति तु व° । २२ ख. °र्वक्षेत्रहतोद्वेत्य । २३ घ. °त्रहृतोद्धृत्य । २४ घ. °नोऽर्थान्महाबलान् । संहस्वात्स सु° । २५ ख. महाबलः । २६ ग. नेन्द्रेन्द्रः । घ नन्देन्धः । २७ ख. घ. षट्त्रिंश° ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

तस्य पुत्रः कुं[1]नालस्तु वर्षाण्यष्टौ भविष्यति । कुं[2]नालसूनुरष्टौ च भोक्ता वै बन्धुपालितः ॥
बन्धुपालितदायादो द[3]शमानीन्द्रपालितः । भविता सप्त वर्षाणि देववर्मा नराधिपः ॥ ३३४
राजा शतधरश्चाष्टौ तस्य पुत्रो भविष्यति । बृहदश्वश्च वर्षाणि सप्त वै भविता नृपः ॥ ३३५
इत्येते नव[4] भूपा ये भोक्ष्यन्ति च वसुंधराम् । सप्तत्रिंशच्छतं पूर्णं तेभ्य[5][6]ः शुङ्गान्गमिष्यति ॥ ३३६
पुष्पमित्रस्तु सेनानीरुद्धृत्य वै बृहद्रथम् । कारयिष्यति वै राज्यं समाः षष्टिं सदैव तु ॥ ३३७
पुष्पमित्रसुताश्चाष्टौ भविष्यन्ति समा नृपाः । भ[7]विता चापि तज्ज्येष्ठः सप्त वर्षाणि वै ततः ॥
वसु[8]मित्रः सुतो भाव्यो दश वर्षाणि पार्थिवः । ततो[9]ऽन्ध्रकः समा द्वे तु भविष्यति सुं[10]तश्च वै ॥
भविष्यन्ति समास्तस्मात्तिस्र एव पुलिन्दकाः । राजा घोषसुतश्चापि वर्षाणि भविता त्रयः(?) ॥
ततो वै विक्रमित्रस्तु समा राजा ततः पुनः । द्वात्रिंशद्भविता चापि समा भागवतो नृपः ॥
भविष्यति सुतस्तस्य[11] क्षेमभूमिः समा दश । दशैते तुङ्गराजा[12]नो भोक्ष्यन्तीमां वसुंधराम् ॥ ३४२
शतं पूर्णं दश द्वे च तेभ्यः किं वा गमिष्यति । अपार्थिवसुदे[13]वं तु बाल्याद्व्यसनिनं नृपम् ॥ ३४३
देवभूमि[14]स्ततोऽन्यश्च शृङ्गेषु भविता नृपः । भाविष्यति समा राजा नवकण्ठायनस्तु सः ॥
भूतिमित्रः सुतस्तस्य चतुर्विंशद्भविष्यति । भविता द्वादश समा तस्मान्नारायणो नृपः ॥ ३४५
सुशर्मा तत्सुतश्चापि भविष्यति समा दश । चतु(त्वा)रस्तुङ्गकृत्यास्ते नृपाः कण्ठायना द्विजाः ॥
भाव्याः प्रणतसामन्ताश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । तेषां पर्यायकाले [15]तु तरन्धा तु भविष्यति ॥ ३४७
कण्ठा[16]यनमथोद्धृत्य सुशर्माणं प्रसह्य तम् । शुं[17]ङ्गानां चापि यच्छिष्टं क्ष[18]पयित्वा बलं तदा ॥
सिन्धुको ह्यन्ध्रजातीयः प्राप्स्यतीमां वसुंधराम् ॥ ३४८
त्रयोविंशत्समा राजा सिन्धुको भविता त्व[19]थ । अष्टौ भ्रातश्च वर्षा[20]णि तस्मादश भाविष्यति(?) ॥
[21]श्रीशातकर्णिर्भविता तस्य पुत्रस्तु वै महान् । पञ्चाशतं समाः षट् च[22] शातकर्णिर्भविष्यति * ॥
आपादबद्धो दश वै तस्य पुत्रो भविष्यति । चतु[23]र्विंशत्तु वर्षाणि षट् समा वै भविष्यति ॥ ३५१
भविता नेमिकृष्णस्तु वर्षाणां पञ्चविं[24]शतिम् । ततः संवत्सरं पूर्णं हालो राजा भविष्यति ॥
पञ्चसप्तकराजानो भविष्यन्ति महाबलाः । भाव्यः पु[25]त्रिकषेणस्तु समाः सोऽप्येकविं[26]शतिम् ॥
सातकार्णिर्वर्षमेकं भविष्यति नराधिपः । + चकार शातकर्णिस्तु षण्मासान्वै नराधिपः ॥
अष्टाविंशत्तु वर्षाणि शिवस्वा[27]मी भविष्यति ॥ ३५४

* इत उत्तरमेतदर्धमाधिकम्—'आपीलवा द्वादश वै तस्य पुत्रो भविष्यति' इति ख. ङ. पुस्तकयोः । + एतदर्धं क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ख. ग. घ. ङ. कुशाल° । २ ख. ग. घ. ङ. कुशाल° । ३ ख. ग. दशामा° । ४ ख घ °व मूर्त्या वै ये । ङ. व मूर्जा वै ये । ५ क. तेभ्यस्तु गौर्भविष्य° । ६ क. ख. °भ्यः शुङ्गो गमि° । ७ ग. ङ. °पि सुज्येष्ठः । ८ ख. ग. घ. ङ. °मित्रसु° । ९ क. °तो ध्रुकः । घ. °तोऽन्वकः । १० घ. ङ. सुतोऽस्य वै । ११ ख घ. °ते शृङ्गरा° । १२ घ. ङ शै कं । तु° । १३ ख. ग. घ. ङ. देवस्तु वा° । १४ ख. घ. °स्तथोत्पाद्य शृ° । ङ. °स्तथोत्पाद्य शुङ्गे° । १५ ख. तु ते रन्ध्रा नु भ° । घ. ङ. तुरन्ध्रानुभ° । १६ ख. ङ. °यनानतो दृध्र° । १७ क. ख. ग. शृङ्गाणां । १८ क. क्षययि° । १९ ख. घ. ङ. °थ । कृष्णो भ्रातस्य व° । ग. °थ । त्वष्टो भ्रातस्य व° । २० ग. घ. ङ. °णि सोऽस्मा° । २१ क. श्रीसात° । २२ क. च सात° । २३ ग. घ. ङ. °णि यदुमाविर्भवि° । २४ ख ग. ङ. °शतिः । त° । २५ ख. ग. घ. ङ. पुरिक° । २६ ख. घ. ङ. °शतिः । शात° । २७ ग. घ ङ. °स्वामिर्भवि° ।

राजा च गौतमीपुत्र एकविं[1]शत्समा नृपु। एकोनविंशतिं राजा[2] यज्ञश्रीः सातकर्ण्यथ ॥ ३५९
षडेव भविता तस्माद्विजयस्तु समा नृपः। दण्डश्रीः सातकर्णी च तस्य पुत्रः समा[3]स्त्रयः(?) ॥
पुलोवाऽपि समाः सप्त अ[4]न्येषां च भविष्यति। इत्येते वै नृपास्त्रिंशदन्ध्रा भोक्ष्यन्ति ये महीम्
समाः शतानि चत्वारि पञ्च षड्वै तथैव च। अन्ध्राणां संस्थिताः पञ्च तेषां वंशाः समाः पुनः
सप्तैव तु भविष्यन्ति दशाऽऽभीरास्ततो नृपाः। सप्त गर्दभिनश्चापि ततोऽथ दश वै शकाः ॥
यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषारास्तु चतुर्दश। त्रयोदश [5]मरुण्डाश्च मौना ह्यष्टादशैव तु ॥ ३६०
अन्ध्रा भोक्ष्यन्ति वसुधां शते द्वे च शतं च वै[6]*। शतानि त्रीण्यशीतिं च भोक्ष्य[7]न्ति वसुधां शकाः
अ[8]शीतिं चैव वर्षाणि भोक्तारो यवना महीम्। पञ्चवर्षशतानीह तुषाराणां मही स्मृता ॥ ३६२
शतान्यर्धचतुर्थानि भवितारस्त्रयोदश। [9]मरुण्डा वृषलैः सार्धं भाव्याऽन्या म्लेच्छजातयः॥ ३६३
शतानि त्रीणि भोक्ष्य[10]न्ति म्लेच्छा एकादशैव तु। तच्छन्नेन च कालेन ततः कोलिकिला वृषाः
ततः कोलिकिलेभ्यश्च विन्ध्यशक्तिर्भविष्यति। समाः षण्णवतिं ज्ञात्वा पृथिवीं च समेष्यति ॥
[11]वृषान्[12]वै दिशकांश्चापि भविष्यांश्च निबोधत। शेषस्य नागराजस्य पुत्रः[13] स्वरपुरंजयः ॥ ३६६
भोगी भविष्य[14]ते राजा नृपो नागकुलोद्वहः[15]। सदाचन्द्रस्तु चन्द्रांशो द्वितीयो नखवांस्तथा ॥
धनधर्मा ततश्चापि चतुर्थो विंशजः स्मृतः। भूतिनन्दस्ततश्चापि वैदेशे[16] तु भविष्यति[17] ॥ ३६८
+अङ्गानां नन्दनस्यान्ते मधुनन्दिर्भविष्यति। तस्य भ्राता यवीयांस्तु नाम्ना नन्दियशाः किल
तस्यान्वये भविष्यन्ति राजानस्ते त्रयस्तु वै। दौहित्रः शिशुको नाम पुरिकायां नृपोऽभवत् ॥
विन्ध्यशक्तिसुतश्चापि प्रवीरो नाम वीर्यवान्। भोक्ष्यन्ति च समाः षष्टिं पुरीं काञ्चनकां च वै
यक्ष्य[18]न्ति वाजपेयैश्च समाप्तवरदक्षिणैः। तस्य पुत्रास्तु चत्वारो भविष्यन्ति नराधिपाः ॥ ३७२
विन्ध्यकानां कुलेऽतीते नृपा वै वाह्लिकास्त्रयः। सुप्रतीको नभीरस्तु समा भोक्ष्यति त्रिंश[19]ति(त)म्
शक्यमा नाम वै राजा मा[20]हिषीणां महीपतिः[21]। ×पुष्पमित्रा भविष्यन्ति प[22]ट्टमित्रास्त्रयोदश॥ ३७४
मेकलायां नृपाः सप्त भविष्य[23]न्ति च सत्तमाः। कोमलायां तु राजानो भविष्यन्ति महाबलाः॥
[24]मेघा इति समाख्याता बुद्धिमन्तो नवैव तु। नैषधाः पार्थिवाः सर्वे भविष्यन्त्यामनुक्षयात् ॥
नलवंशप्रसूतास्ते वीर्यवन्तो महाबलाः। मागधानां महावीर्यो विश्वस्फा[25]निर्भविष्यति ॥ ३७७
उत्साद्य पार्थिवान्सर्वान्सोऽन्यान्वर्णान्करिष्यति। कैवर्तान्पञ्चकांश्चैव पुलिन्दान्ब्राह्मणांस्तथा ॥

---

* एतदनन्तरं ख ग. घ. पुस्तकेऽधिकः श्लोक उपलभ्यते स यथा 'सप्तषष्टिं च वर्षाणि दशाऽऽभीरास्ततो नृपाः। सप्तगर्दभिनश्चैव भोक्ष्यन्तीमां द्विसप्ततिः'। इति। + एतदर्धं न ग. पुस्तके। ×एतदर्धस्थाने पुत्रमित्रा भविष्यन्ति षण्मित्रास्त्रयोदशेति पाठो ङ. पुस्तके।

---

१ ख. ग. ङ. °शत्तमो नृपः। ए°। घ. °शत्ततो नृपः। द°। २ ख. ग. ङ. °जा यज्ञुः श्रीः। ३ ख. °माश्रयः। ४ ख. घ. ङ. अन्यस्तेषां भ°। ५ ख. ग. घ. ङ. मरुण्डाश्च। ६ ङ. वै। सप्तषष्टिशतानीह भो°। ७ ख. ग. घ. °क्ष्यन्ते व°। ८ घ. °शीतिर्द्वे च व°। ९ ग. °श मुरु°। ङ. °श पुरु°। १० ख. ग. घ. °क्ष्यन्ते म्ले°। ११ ख. ग. घ. नृपान्। १२ ख. वै देशि°। १३ ख. घ °त्रः पर°। १४ घ. °ष्यति ततो नृ°। १५ ख. °हः। पुत्रश्चन्द्र°। १६ घ. °पि वंशे स तु। १७ ख. घ. ङ. °ति। शुङ्गानां नकुलस्या°। १८ ख. ग. घ. यक्ष्यन्ते। १९ ग. घ. ङ. °शतीः। श°। २० ग. घ. ङ महिषीणां। २१ ख °न्तिपुटमि°। २२ घ. पटुमि°। २३ ख. ग. घ. ङ. °ष्यन्तीति संततिः। को°। २४ ङ. मेधातिथिस°। २५ ग. घ. °स्फाणिर्भ°।

स्थापयिष्यन्ति राजानो नानादेशेषु तेजसा। विश्वस्फाणिर्महासत्त्वो युद्धे विष्णुसमो बली॥
विश्वस्फानिर्नरपतिः क्लीबाकृतिरिवोच्यते। उत्सादयित्वा क्षत्रं तु क्षत्रमन्यत्करिष्यति॥ ३८०
*देवान्पितॄंश्च विप्रांश्च तर्पयित्वा सकृत्पुनः। जाह्नवीतीरमासाद्य शरीरं यस्यते बली॥ ३८१
संन्यस्य स्वशरीरं तु शक्रलोकं गमिष्यति। नवनाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः॥
मथुरां च पुरीं रम्यां नागा भोक्ष्यन्ति सप्त वै। अनुगङ्गं प्रयागं च साकेतु मगधांस्तथा॥
एताञ्जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजाः॥ ३८३
निषधान्यदुकांश्चैव शैशीतान्कालतोपकान्। एताञ्जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यन्ति मणिधान्यजाः॥३८४
कोशलांश्चान्ध्रपौड्रांश्च ताम्रलिप्तान्ससागरान्। चम्पां चैव पुरीं रम्यां भोक्ष्यन्ति देवरक्षिताम्॥
कलिङ्गा महिषाश्चैव महेन्द्रनिलयाश्च ये। एताञ्जनपदान्सर्वान्पालयिष्यति वै गुहः॥ ३८६
स्त्रीराष्ट्रं भक्ष्यकांश्चैव भोक्ष्यते कनकाह्वयः। तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्वे ह्येते महीक्षितः॥ ३८७
अल्पप्रसादा ह्यनृता महाक्रोधा ह्यधार्मिकाः। भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोऽर्थतः॥ ३८८
नैव मूर्धाभिषिक्तास्ते भविष्यन्ति नराधिपाः। युगदोषदुराचारा भविष्यन्ति नृपास्तु ते॥३८९
स्त्रीणां बालवधेनैव हत्वा चैव परस्परम्। भोक्ष्यन्ति कलिशेषे तु वसुधां पार्थिवास्तथा॥३९०
उदितोदितवंशास्ते उदितास्तमितास्तथा। भविष्यन्तीह पर्याये कालेन पृथिवीक्षितः॥ ३९१
विहीनास्तु भविष्यन्ति धर्मतः कामतोऽर्थतः। तैर्विमिश्रा जनपदा म्लेच्छाचाराश्च सर्वशः॥
विपर्ययेण वर्तन्ते नाशयिष्यन्ति वै प्रजाः। लुब्धानृतरताश्चैव भवितारस्तदा नृपाः॥ ३९३
तेषां व्यतीते पर्याये बहुस्त्रीके युगे तदा। लवाल्लवं भ्रश्यमाना आयूरूपबलश्रुतैः॥ ३९४
तथा गतास्तु वै काष्ठां प्रजासु जगतीश्वराः। राजानः संप्रणश्यन्ति कालेनोपहतास्तदा॥३९५
कल्किनोपहताः सर्वे म्लेच्छा यास्यन्ति सर्वशः। अधार्मिकाश्च तेऽत्यर्थं पाषण्डाश्चैव सर्वशः॥
प्रनष्टे नृपशब्दे च संध्याश्लिष्टे कलौ युगे। किंचिच्छिष्टाः प्रजास्ता वै धर्मे नष्टेऽपरिग्रहाः॥
असाधना हतास्वाश्च व्याधिशोकेन पीडिताः। अनावृष्टिहताश्चैव परस्परवधेन च॥ ४९८
अनाथा हि परित्रस्ता वार्तामुत्सृज्य दुःखिताः। त्यक्त्वा पुराणि ग्रामांश्च भविष्यन्ति वनौकसः
एवं नृपेषु नष्टेषु प्रजास्त्यक्त्वा गृहाणि तु। नष्टे स्नेहे दुरापन्ना भ्रष्टस्नेहाः सुहृज्जनाः॥ ४००
वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः संकरं घोरमास्थिताः। सरित्पर्वतसेविन्यो भविष्यन्ति प्रजास्तदा॥ ४०१
सरितः सागरानूपान्सेवन्ते पर्वतानि च। अङ्गान्कलिङ्गान्वङ्गांश्च काश्मीरान्काशिकोशलान्॥
ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः संश्रयिष्यन्ति मानवाः। कृत्स्नं हिमवतः पृष्ठं कूलं च लवणाम्भसः॥
अरण्यान्यभिपत्स्यन्ति आर्या म्लेच्छजनैः सह। मृगैर्मीनैर्विहङ्गैश्च श्वापदैस्तैक्षुभिस्तथा॥
+ मधुशाकफलैर्मूलैर्वर्तयिष्यन्ति मानवाः॥ ४०४

* इतः प्रभृति सार्धश्लोको नास्ति ग. पुस्तके। + इतः प्रभृति सार्धश्लोको नास्ति घ. पुस्तके।

१ ख. ग. घ. ङ. ते जनाः। वि°। २ ख. रिहोच्य°। ३ घ. °रं °न्यसते। ४ ख. ग. घ. ङ. °गङ्गाप्र°। ५ घ. °केतं म°। ६ ख. घ. ङ. जाः। नैष°। ७ ख. घ. ङ. °क्ष्यन्ते म°। ८ घ. °न्ध्र पाण्ड्याश्च। ९ घ. ङ. °क्ष्यन्ते देवरक्षिताः। क°। १० ख. ग. ङ. °राज्यं भोक्ष्य°। ११ क. घ. °णां बल°। १२ ख. घ ङ. °शास्तु उ°। १३ घ. °तव चश्चै°। १४ ख. °क्रिना व्याहताः। ग. घ. ङ. °क्रिना व्याह°। १५ ख. ग. घ. ङ. °ध्याशिष्टे। १६ ख. घ. °नाहत°। १७ क हताश्वासा व्या°। १८ ख. °नाचारप्रतित्र°। ग. ङ. °नाधारप्रतित्र°। घ. °नाश्वाराप°। १९ ख. °ङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च का°। २० ङ. °रतर्क्षुभि°।

चीरं पर्णं च विविधं वल्कलान्यजिनानि च । स्वयं कृत्वा विवत्स्यन्ति यथामुनिर्जनास्तथा[1] ॥
बीजान्नानि तथा निम्नेष्वीहन्तः[2] काष्ठशङ्कुभिः । अजैडकं खरोष्ट्रं च[4] पालयिष्यन्ति यत्नतः ॥
नदीर्वत्स्यन्ति[3] तोयार्थे कूलमाश्रित्य मानवाः । पार्थिवान्व्यवहारेण विबाधन्तः परस्परम्॥ ४०७
बैह्वपत्याः[5] प्रजाहीनाः शौचाचारविवर्जिताः । एवं भविष्यन्ति[7] नरास्तदाऽधर्मे व्यवस्थिताः ॥
हीनर्द्धीनास्तथा[6] धर्मान्प्रजा समनुवर्तते । आयुस्तदा त्रयोविंशं न कश्चिदतिवर्तते ॥ ४०९
दुर्बला विषयग्लाना जरया संपरिप्लुताः । पत्रमूलफलाहाराश्चीरकृष्णाजिनाम्बराः ॥ ४१०
वृत्त्यर्थमभिलिप्सन्तश्चरिष्यन्ति वसुंधराम् । एतत्कालमनुप्राप्ताः प्रजाः कलियुगान्तके ॥ ४११
क्षीणे कलियुगे तस्मिन्दिव्ये वर्षसहस्रके[8] । निःशेषास्तु भविष्यन्ति सार्धं कलियुगेन तु ॥
ससंध्यांशे तु निःशेषे[9] कृतं वै प्रतिपत्स्यते ॥ ४१२
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।एकरांत्रे[10] भविष्यन्ति तदा कृतयुगं भवेत् ॥ ४१३
एष वंशक्रमः कृत्स्नं कीर्तितो वो यथाक्रमम् । अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ॥ ४१४
महादेवाभिषेकात्तु जन्म यावत्परिक्षितः । एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चाशदुत्तरम् ॥ ४१५
प्रमाणं वै तथा[11] चोक्तं महापद्मान्तरं च यत् । अन्तरं तच्छतान्यष्टौ षट्त्रिंशच्च[12] समाः स्मृताः ॥
एतत्कालान्तरं भाव्या अन्ध्रान्ता[13] ये प्रकीर्तिताः । भविष्यैस्तत्र संख्याताः[14] पुराणज्ञैः श्रुतर्षिभिः
* सप्तर्षयस्तदा प्राहुः प्रतीपे राज्ञि वै शतम् । सप्तविंशैः शतैर्भाव्या अन्ध्राणां ते[15] त्वया पुनः॥
सप्तविंशतिपर्यन्ते कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले । सप्तर्षयस्तु तिष्ठन्ति पर्यायेण शतं[16] शतम् ॥
सप्तर्षीणां युगं ह्येतद्दिव्यया संख्यया स्मृतम् ॥ ४१९
सा सा दिव्या स्मृता षष्टिर्दिव्याह्वाश्चैव सप्तभिः। तेभ्यः प्रवर्तते कालो दिव्यः सप्तर्षिभिस्तु तैः
सप्तर्षीणां तु ये पूर्वा दृश्यन्ते उत्तरादिशि । ततो मध्येन[17] च क्षेत्रं दृश्यते यत्समं दिवि ॥ ४२१
तेन सप्तर्षयो युक्ता ज्ञेया व्योम्नि शतं समाः । नक्षत्राणामृषीणां च योगस्यैतन्निदर्शनम् ॥४२२
सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारिक्षिते शतम् । अन्ध्रांशे[18] सचतुर्विंशे भविष्यन्ति मते मम ॥ ४२३
इमास्तदा तु प्रकृतिर्व्यापत्स्यन्ति प्रजा भृशम् । अनृतोपहताः सर्वा धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥४२४
श्रौतस्मार्ते प्रशिथिले धर्मे वर्णाश्रमे तदा[19] । संकरं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्स्यन्ति मोहिताः ॥ ४२५
संसक्ताश्च भविष्यन्ति शूद्राः सार्धं द्विजातिभिः । ब्राह्मणाः शूद्रयष्टारः शूद्रा वै[20] मन्त्रयोनयः ॥
उपस्थास्यन्ति तान्विप्रास्तदा वै वृत्तिलिप्सवः। लवं[21] लवं भ्रश्यमानाः प्रजाः सर्वाः क्रमेण तु ॥
क्षयमेव गमिष्यन्ति क्षीणशेषा युगक्षये । यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदा दिने ॥ ४२८
प्रतिपन्नः कलियुगस्तस्य संख्यां निबोधत । सहस्राणां शतानीह त्रीणि मानुषसंख्यया ॥
षष्टिं चैव सहस्राणि वर्षाणामुच्यते कलिः ॥ ४२९

---

* इतः प्रभृति पर्यायेण शतं शतमित्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ ख. ग. ङ. °जनैस्त° । २ क. °म्नेस्वीह । ३ ग. °वर्त्स्यन्ति । ४ ख. विबोध° । ५ क. बहुमन्याः प्र° । घ. ङ. बहुप° । ६ ख. ग. घ. नानृही° । ७ ग. घ. ङ. विंशान्न क.° । ८ ग. ङ. °हस्रिके । ९ ग. घ. ङ. °शेषं कृ° । १० ख. °राशौ भ° । ११ ख. घ. ङ. °था वक्तुं म° । १२ घ. षड्विंश° । १३ ग. घ.ङ. °न्ताद्याः प्र° । १४ घ. °ख्यातं पु° । १५ घ. तेऽन्वयाः शुभाः । स° । १६ ख. घ. ङ. शताच्छम् । १७ घ. °ध्ये च नक्षत्रं । १८ ख. घ. ङ. अन्ध्रान्ते स° । १९ ख. °दा । सततं दु° । २० घ. वै ब्रह्मयो° । २१ ख. ग. घ. ङ. लवाल्लवं ।

(तुर्वस्वादिवंशकथनम्)

दिव्यं वर्षसहस्रं तु तत्संध्यांशं प्रकीर्तितम् । निःशेषे च तदा तस्मिन्कृतं वै प्रतिपत्स्यते ॥ ४३०
ऐल इक्ष्वाकुवंशश्च सह भेदैः प्रकीर्तितौ । इक्ष्वाकोस्तु स्मृतः क्षत्रः सुमित्रान्तं विवस्वतः॥ ४३१
ऐलं क्षत्रं क्षेमकान्तं सोमवंशविदो विदुः । एते विवस्वतः पुत्राः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ॥४३२
अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवान्वये स्मृताः॥४३३
युगे युगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः । बहुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुले कुले ॥ ४३४
पुनरुक्तबहुत्वाच्च न मया परिकीर्तिताः । वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन्निमिवंशः समाप्यते ॥ ४३५
एतस्यां तु युगाख्यायां यतः क्षत्रं प्रपत्स्यते । तथा हि कथयिष्यामि गदतो मे निबोधत॥४३६
देवापिः पौरवो राजा इक्ष्वाकोश्चैव यो मतः । महायोगबलोपेतः कलापग्राममास्थितः ॥ ४३७
सुवर्चाः सोमपुत्रस्तु इक्ष्वाकोस्तु भविष्यति । एतौ क्षत्रप्रणेतारौ चतुर्विंशे चतुर्युगे ॥ ४३८
नव च विंशे युगे सोमवंशस्याऽऽदिर्भविष्यति । देवापिरसपत्नस्तु ऐलादिर्भविता नृपः ॥ ४३९
क्षत्रप्रवर्तकौ ह्येतौ भविष्येते चतुर्युगे । एवं सर्वत्र विज्ञेयं संतानार्थे तु लक्षणम् ॥ ४४०
क्षीणे कलियुगे तस्मिन्भविष्ये तु कृते युगे । सप्तर्षिभिस्तु तैः सार्धमाद्ये त्रेतायुगे पुनः ॥ ४४१
गोत्राणां क्षत्रियाणां च भविष्येते प्रवर्तकौ । द्वापरांशे न तिष्ठन्ति क्षत्रिया ऋषिभिः सह॥४४२
काले कृतयुगे चैव क्षीणे त्रेतायुगे पुनः । बीजार्थं ते भविष्यन्ति ब्रह्मक्षत्रस्य वै पुनः ॥ ४४३
एवमेव तु सर्वेषु तिष्ठन्तीहान्तरेषु वै । सप्तर्षयो नृपैः सार्धं संतानार्थं युगे युगे ॥ ४४४
क्षत्रस्यैव समुच्छेदः संबन्धो वै द्विजैः स्मृतः । मन्वन्तराणां सप्तानां संतानाश्च सुताश्च ते ४४५
परम्परा युगानां च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवः । यथा प्रवृत्तिस्तेषां वै प्रवृत्तानां तथा क्षयः ॥ ४४६
सप्तर्षयो विदुस्तेषां दीर्घायुष्ट्वाक्षयास्तु ते(?) । एतेन क्रमयोगेण ऐलेक्ष्वाक्वन्वया द्विजाः ॥ ४४७
उत्पद्यमानास्त्रेतायां क्षीयमाणे कलौ पुनः । अनुयान्ति युगाख्यां तु यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ४४८
जामदग्न्येन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते । कृते वंशकुलाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ॥
द्विवंशकरणाश्चैव कीर्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४९
ऐलस्येक्ष्वाकुनन्दस्य प्रकृतिः परिवर्तते । राजानः श्रेणिबद्धास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया नृपाः ॥४५०
ऐलवंशस्य ये ख्यातास्तथैवैक्ष्वाकवा नृपाः । तेषामेकशतं पूर्णं कुलानामभिषेकिणाम् ॥ ४५१
तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणः स्मृतः । भजते त्रिंशकं क्षत्रं चतुर्था तद्यथादिशम् ॥ ४५२
तेष्वतीताः समाना ये ब्रुवतस्तान्निबोधत । शतं वै प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ॥
धृत(धार्त)राष्ट्राश्चैकतशमशीतिर्जनमेजयाः । शतं च ब्रह्मदत्तानां शीरिणां वीरिणां शतम् ॥४५४
ततः शतं तु पौलानां श्वेतकाशकुशादयः । ततोऽवरे सहस्रं वै येऽतीताः शतबिन्दवः ॥ ४५५
ईजिरे चाश्वमेधैस्ते सर्वे नियुतदक्षिणैः । एवं राजर्षयोऽतीताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५६
मनोर्वैवस्वतस्यास्मिन्वर्तमानेऽन्तरे तु ये । तेषां निबोधतोत्पन्ना लोके संततयः स्मृताः ॥ ४५७

---

१ क. दिव्ये । २ ख. घ. °त्संध्या सा हि कीर्त्यते । निः° । ३ क. °रुक्ता ब° । ४ क. एवाऽऽयान्तु यु° । ५ ख. ग. ङ. नववि° । ६ ख. ग. घ. ङ. सोऽथवं° । ७ ख. ग. घ. ङ. °पित्र्यसपत्न्यस्तु । ८ ख. ग. घ. ङ. °तानश्च श्रुतश्च ते । ९ ख. ग. घ. ङ. दीर्घपुष्ट्वाक्षयन्तु ते° । १० ङ. युगे । ११ ख. घ. ङ °रणश्चै° । १२ ख. ग. ङ. °थैवे-क्षाकवो नृ° । १३ क. °धतः । श° । १४ ग. ङ. °राष्ट्रश्चै° । १५ क °तं पुलोमानां । १६ घ. तु पैला° । १७ ङ. •कुशोदयाः । त° । १८ घ. शुभाः ।

न शक्यं विस्तरं तेषां संतानानां परम्परा । तत्पूर्वापरयोगेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ४५८
अष्टाविंशद्युगाख्यास्तु गता[4] वैवस्वतेऽन्तरे । एता राजर्षिभिः सार्धं शिष्टा यास्ता निबोधत ॥
चत्वारिंशच्च ये चैव भविष्याः सह राजभिः । युगाख्यानां विशिष्टास्तु ततो वैवस्वतक्षये ॥ ४६०
एतद्वः कथितं सर्वं समासव्यासयोगतः । पुनरु[6]क्तं बहुत्वाच्च न शक्यं तु युगैः सह ॥ ४६१
एते ययातिपुत्राणां पञ्चविंशा विशां हिताः । कीर्तिता ह्यमिता ये ये लोकान्वै धारयन्त्युत ॥४६२
लभते च वरान्पञ्च दुर्लभानिह लौकिकान् । आयुः कीर्तिं धनं पुत्रान्स्वर्गं चाऽऽनन्त्यमश्नुते ॥
धारणाच्छ्रवणाच्चैवं ते लोकान्धारयन्त्युत । इत्येष वो मया पादस्तृतीयः कथितो द्विजाः ॥
विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च किं भूयो वर्तयाम्यहम् ॥ ४६४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते तुर्वस्वादिवंशवर्णनं नाम नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९१४

इत्युपोद्घातपादस्तृतीयः ।

अथ उपसंहार पादः ।

अथ शततमोऽध्यायः ।

मन्वन्तरनिसर्गवर्णनम् ।

श्रुत्वा पादं तृतीयं तु क्रान्तं सूतेन धीमता । ततश्चतुर्थं पप्रच्छुः पादं वै ऋषिसत्तमाः ॥ १

ऋषय ऊचुः—

पादः क्रान्तस्तृतीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया । चतुर्थं विस्तरात्पादं संहारं परिकीर्तय ॥ २
मन्वन्तराणि सर्वाणि पूर्वाण्येवापरैः सह । सप्तर्षीणामथैतेषां सांप्रतस्यान्तरे मनोः ॥ ३
विस्तरावयवं चैव निसर्गस्य महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च सर्वमेव ब्रवीहि मे ॥ ४

सूत उवाच—

भवतां कथयिष्यामि सर्वमेतद्यथातथम् । पादं त्वि[11]मं ससंहारं चतुर्थं मुनिसत्तमाः ॥ ५
मनोर्वैवस्वतस्येमं सांप्रतस्य महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥ ६
मन्वन्तराणां संक्षे[12]पं भविष्यैः सह सप्तभिः । प्रलयं चैव लोकानां ब्रुवतो मे निबोधत ॥ ७
एतान्युक्तानि वै सम्यक्सप्तसप्तसु वै मया । मन्वन्तराणि संक्षेपाच्छृणुतानागतानि मे ॥ ८
सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह । भविष्यस्य भवि[13]ष्यन्ति समासा[14]त्तन्निबोधत ॥ ९
अनागताश्च सप्तैव स्मृतास्त्विह महर्षयः । कौशिको गालवश्चैव जामदग्न्यश्च भार्गवः ॥ १०
द्वैपायनो वसिष्ठश्च कृपः शारद्वतस्तथा । आत्रेयो दीप्तिमांश्चैव ऋष्यशृङ्गस्तु काश्यपः ॥ ११
भारद्वाजस्तथा द्रोणिरश्वत्थामा महायशाः । एते सप्त महात्मानो भविष्याः परमर्षयः ॥ १२
सुतपाश्चामिताभाश्च सुखाश्चैव गणास्त्रयः । तेषां गणास्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ॥ १३

---

१ ख. ग. घ. ङ. °तानस्य परस्परम् । त° । २ ख. ग. ङ. एते रा° । ३ ङ. °स्तान्निबो° । ४ क. ग. विष्या स° । ५ ख. घ. ङ. °स्वते क्ष° । ६ ख. ग. घ. ङ. °रुक्तब° । ७ क. घ. ङ. °र्तिश्चामितता ये । ८ क. वरेण्यं च । ९ ख. ग. घ. °व पञ्च वंशस्य धीमतः । इ° । १० ख. °म् । सूत उवाच । श्रु° । ११ ङ. °मं सुसं° । १२ ख. ग. घ. ङ. °क्षेपो भ° । १३ ख. घ. ङ. °ष्यन्तु स° । १४ क. सा °सात्तु निबो° ।

(मन्वन्तरनिसर्गादिकथनम्)

नामतस्तु प्रवक्ष्यामि निबोधध्वं समाहिताः। रितस्तपश्च शुक्रश्च द्युतिर्ज्योतिष्प्रभाकरौ[1]॥ १४
प्रभासो भासकृद्धर्मस्तेजोरश्मिर्ऋतुर्विराट्[2]। अर्चिष्मान्द्योतनो भानुर्यशः कीर्तिर्बुधो धृतिः॥
विंशतिः सुतपा ह्येते नामभिः परिकीर्तिताः॥ १५
*प्रभुर्विभुर्विभासश्च जेता हन्ताऽरिहा रितुः। सुमतिः प्रमतिर्दीप्तिः समाख्यातो महो महान्॥
देहो मुनिर्नयो ज्येष्ठः समः[5] सत्यश्च विश्रुतः। इत्येते ह्यमिताभास्तु विंशतिः परिकीर्तिताः॥१७
दमो दान्तो[3] विदः सोमो वित्तवैद्यौ यमो निधिः[7]। होमं हव्यं हुतं दानं देयं दाता तपः शमः॥
ध्रुवं स्थानं विधानं च नियमश्चेति विंशतिः। मुख्या ह्येते समाख्याताः सावर्णेः प्रथमेऽन्तरे ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः कश्यपस्य महात्मनः। सांप्रतस्य भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः॥ २०
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनः पुरा। वीरवांश्चावरीयांश्च निर्मोहः सत्यवांक्कृती॥ २१
चरिष्णुराड्यो विष्णुश्च वाचः[12] सुमतिरेव च। सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नवैव तु॥२२
नव चान्येषु वक्ष्यामि सावर्णेष्वान्तरेषु वै। सावर्णमनवश्चान्ये भविष्याँ ब्रह्मणः सुताः॥ २३
[14]मेरुसावर्णिनस्ते वै दृष्टा ये दिव्यदृष्टिभिः। दक्षस्य ते हि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः॥
महता तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः। ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता॥ २५
महर्लोकगताऽऽवृत्त्य[15]+ भविष्या मेरुमाश्रिताः। महाभावाँस्तु[16] ते पूर्वं जज्ञिरे चाक्षुषेऽन्तरे॥ २६

ऋषय ऊचुः—

दक्षेण जनिताः पुत्राः कन्यायामात्मनः कथम्। भवेन ब्रह्मणा[17] चैव धर्मेण च महात्मनः॥ २७

सूत उवाच—

अतो भविष्यान्वक्ष्यामि सावर्णमनवस्तु ये। तेषां जन्म प्रभावं च नमस्कृत्य[18] प्रचेतसे॥ २८
वैवस्वते ह्युपस्पृष्टे किंचिच्छिष्टे च चाक्षुषे। जज्ञिरे मनवस्ते हि भविष्यानागतान्तरे॥ २९
प्राचेतसस्य दक्षस्य दौहित्रा मनवस्तु ये। सावर्णा नामतः पञ्च चत्वारः परमर्षिजाः॥ ३०
संज्ञापुत्रस्तु सावर्ण एको वैवस्वतस्तथा। ज्येष्ठः संज्ञासुतो नाम मनुर्वैवस्वतः प्रभुः॥ ३१
वैवस्वतेऽन्तरे[19] प्राप्ते समुत्पत्तिस्तयोः शुभा। चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः॥ ३२
वेदे श्रुतौ पुराणे च सर्वे ते प्रभविष्णवः। प्रजानां पतयः सर्वे भूतानां[20] पतयः स्थिताः॥ ३३
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता[21]। पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः॥ ३४
प्रजाभिस्तपसा चैव विस्तरं[22] तेषु वक्ष्यते। चतुर्दशैव ते ज्ञेयाः सर्गाः स्वायंभुवादयः॥ ३५
मन्वन्तराधिकारेषु वर्तन्तेऽत्र सकृत्सकृत्। विनिवृत्ताधिकारास्ते महर्लोकं समाश्रिताः॥ ३६
समतीतास्तु ये तेषामष्टौ षष्ठास्तथाऽपरे। पूर्वेषु सांप्रतश्चायं शान्तिर्वैवस्वतः प्रभुः॥ ३७

---

* इतः प्रभृति श्लोकद्वयं न विद्यते घ. पुस्तके। + अत्र संधिरार्षः।

---

१ ख. घ. ङ. °करः। प्र°। २ ख. ग. घ. ङ. °रश्मिः क्रत°। ३ ख. दाहो। ४ ख. घ. ङ. तारितः सो°। ५ ग. घ. ङ. वित्तं वैद्यो य°। ६ ख. ग. घ. °यमाश्चे°। ७ ग. ङ. °तिः। मुखा ह्ये°। ८ घ. ङ. °त्राः काश्य°। ९ ख. घ. ङ. °श्चार्वरीवांश्च। १० ख. घ. ङ. °वान्कृतिः। च°। ११ ख. ङ. °ज्यो वृष्णु°। १२ ख. घ. ङ. °र्णेष्वन्त°। १३ क. घ. °ष्या ब्राह्म। १४ ख. ङ. मेरुः सां°। १५ ख. घ. ङ. वृत्ता भ°। १६ क. °वात्तु ते। १७ क. °ह्मणश्चैव। १८ ख. घ. ङ. °स्कृत्वा प्र°। १९ ख. घ. ङ. प्रोक्ता स°। २० ख. भूताना। २१ ख. ग. घ. ङ. °पत्तना। पू। २२ क. °न्ते च स°।

ये शिष्टा[1]स्तान्प्रवक्ष्यामि सह देवर्षिदानवैः । सह प्रजानिसर्गेण सर्वा[2]स्त्वनागतान्द्विजान् ॥ ३८
वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः । अ[3]न्यूना नातिरिक्तास्ते यस्मात्सर्वे विवस्वतः ॥ ३९
पुनरुक्ता बहुत्वात्तु[4] न वक्ष्ये तेषु विस्तरम् । मन्वन्तरेषु भाव्येषु भूतेष्वपि तथैव च ॥ ४०
कुले कुले निसर्गास्तु तस्माद्भूयो[5] विभागशः । तेषामेव हि सिद्ध्यर्थं विस्तरेण क्रमेण च ॥ ४१
दक्षस्य कन्या धर्मिष्ठा सुव्रता नाम विश्रुता । सर्वकन्याव[6]शिष्टा तु[7] श्रेष्ठा धर्मपरा सुता ॥
गृहीत्वा तां पिता कन्यां जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ ४२
वैराज[8]स्तमुपासीनं धर्मेण च भवेन च । भ[9]वधर्मसमीपस्थं दक्षं ब्रह्माऽभ्यभाषत ॥ ४३
दक्ष कन्या तवेयं वै जनयिष्यति सुव्रं[10]त । चतुरो वै मनून्पुत्रांश्चातुर्वर्ण्यकराञ्शुभान् ॥ ४४
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा दक्षो धर्मो भवस्तदा । तां कन्यां मनसा जग्मुस्त्रयस्ते ब्रह्मणा सह ॥ ४५
सत्याभिध्यायिनां तेषां सद्यः कन्या व्यजायत । सदृशा[11]नुरूपांस्तेषां चतुरो वै कुमारकान् ॥
संसिद्धाः कार्यकरणे संभूतास्ते श्रियाऽन्विताः । उपभोगसमर्थैश्च सद्योजातैः शरीरकैः ॥ ४७
ते दृष्ट्वा तान्स्वयं बुद्ध्वा ब्रह्म व्याहारिणस्तदा । संरब्धा वै व्यकर्षन्त मम पुत्रो ममेत्युत ॥४८
अभिध्यानान्मनोत्पन्नानूचुस्ते ते परस्परम् । यो यस्य वपुषा तुल्यो भजतां स तु तं सुतम् ॥
यस्य यः सदृशश्चापि रूपे वीर्ये च नामतः । तं गृह्णातु सुभद्रं वो वर्णतो यस्य यः समः ॥ ५०
ध्रुवं रूपं पितुः पुत्रः सोऽनुरुध्यति सर्वदा । तस्मादात्मसमः पुत्रः पितुर्मातुश्च[12] वीर्यतः ॥ ५१
एवं ते समयं कृत्वा सवर्णा[13] जगृहुः सुतान् । * यस्मात्सवर्णास्तेषां वै ब्रह्मादीनां कुमारकाः ॥
सवर्णा मनवस्तस्मात्सवर्णत्वं हि ते यतः । मननान्मा[14]ननाच्चैव तस्मात्ते मनवः स्मृताः ॥ ५३
चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतस्य ह । रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नामाभवत्सुतः ॥ ५४
भूत्यामुत्पादितो यस्तु भौत्यो [15]नामाभवत्सुतः । वैवस्वतेऽन्तरे राजा द्वौ मनू तु विवस्वतः ॥
वैवस्वतो म[16]नुर्यश्च सावर्णो यश्च विश्रुतः । ज्येष्ठः संज्ञासुतो विद्वान्मनुर्वैवस्वतः प्रभुः ॥ ५६
सवर्णायाः सुतश्चान्यः स्मृतो वैवस्वतो मनुः । [17]सवर्णा मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिजाः ॥
तपसा संभृतात्मानः स्वेषु मन्वन्तरेषु वै । भविष्येषु भविष्यन्ति सर्वकार्यार्थसाधकाः ॥ ५८
प्रथमं मेरुसावर्णेर्दक्षपुत्रस्य वै मनोः । पुत्रा मरीचिगर्भाश्च सुशर्माणश्च ते त्रयः ॥
संभूताश्च महात्मानः सर्वे वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ५९
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । भविष्यस्य भवि[18]ष्यस्तु एकैको द्वादशो [19]गणः ॥ ६०
ऐश्वर्यसंग्रहो राहो[20] बाहुवशस्तथैव च । पौ[21]रा द्वादश विज्ञेया उत्तरांस्तु निबोधत ॥ ६१

---

* इतःप्रभृति मनवः स्मृता इत्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. ङ. °ष्टास्ते प्र° । २ ख. ग. घ. ङ. °र्वास्ताना° । ३ ख. ग. घ. ङ. अनूनाति° । ४ क. °तु वक्ष्ये न ते° । ५ क. हि शिष्टार्थ । ६ घ. °वरिष्ठा तु । ७ ख. तु ज्येष्ठा या वीरिणि सु° । ग. ङ. तू ज्येष्ठा या वारिणा सु° । घ. त ज्येष्ठा या वीरणा स्मृता । ८ ख. ग. घ. °जस्थमु° । ९ ख. भवं ध° । १० कं. °व्रता । च° । ११ ख. ग. घ. ङ. °भोगास° । १२ क. °श्च जायते । ए° । ग. ङ. °श्च जीवतः । ए° । १३ ख. घ. ङ. °स्वं च तेषु तत् । म° । १४ ख. नसाच्चै° । १५ ख. घ. ङ. नाम कवेः सु° । १६ ख. °नुर्ज्येष्ठः सा° । १७ ग. घ. ङ. सावर्णा । १८ ख. ग. घ. ङ. °विष्यास्तु । १९ ख. ग. ङ. गणाः । ऐ° । २० ख. °हो रात्रो वा° । घ. °हो रेत्रोवा° । २१ घ. परा ।

(मन्वन्तरनिसर्गादिकथनम्)

वाजियो वाजिजिच्चैव प्रभूतिश्च ककुद्यथा । दधिक्रावायपक्राश्च प्रणीतो विजयो मधुः ॥ ६२
तेजस्मान्नथवो (?) द्वौ तु द्वादशैते मरीचयः । सुशर्मा(र्म)णस्तु वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत॥६३
वर्णस्तथाऽप्यङ्गविश्वौ मुरण्यो व्रजनो मतः । अमितो द्रवकेतुश्च जम्भोस्थाजस्रशक्रकाः ॥ ६४
सुनेमिर्द्युतपाश्चैव सुशर्माणः प्रकीर्तिताः । तेषामिन्द्रस्तदा भाव्यो ह्यद्भुतो नाम नामतः ॥ ६५
स्कन्दः सोमप्रतीकाशः कार्तिकेयस्तु पावकः । मेधातिथिश्च पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥
ज्योतिष्मान्भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । वसितश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥ ६७
सुतपाः पौलवश्चैव सप्तैते रोहितान्तरे । धृतिकेतुर्दीप्तिकेतुशापहस्ता निरामयः ॥ ६८
पृथुश्रवास्तथाऽनीको भूरिद्युम्नो बृहद्रथः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ ६९
दशमे त्वथ पर्याये धर्मपुत्रस्य वै मनोः । द्वितीयस्य तु सावर्णेर्भाव्यस्यैवान्तरे मनोः ॥ ७०
सुखामना विरुद्धाश्च द्वावेव तु गणौ स्मृतौ । त्विषिवन्तश्च ते सर्वे शतसंख्याश्च ते समाः ॥
प्राणानां यच्छतः प्रोक्ता ऋषिभिः पुरुषेषु वै । देवास्ते वै भविष्यन्ति धर्मपुत्रस्य वै मनोः ॥
तेषामिन्द्रस्तथा विद्वान्भविष्यः शान्तिरुच्यते । हविष्मान्पौलहः श्रीमान्सुकीर्तिश्चापि भार्गवः ॥
आपोमूर्तिस्तथाऽऽत्रेयो वसिष्ठश्चापि यः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रतिपश्चापि नाभागश्चैव काश्यपः ॥
अभिमन्युश्चाङ्गिरसः सप्तैते परमर्षयः ॥ ७४
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणश्च वीर्यवान् । शतानीको निरमित्रो वृषसेनो जयद्रथः ॥ ७५
भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च दशैते मानवाः स्मृताः । एकादशे तु पर्याये सावर्णे वै तृतीयके ॥ ७६
निर्माणरतयो देवाः कामजा वै मनोजवाः । गणास्त्वेते त्रयः ख्याता देवतानां महात्मनाम् ॥
एकैकस्त्रिंशतस्तेषां गणास्तु त्रिदिवौकसाम् । मासस्याहानि त्रिंशत्तु यानि वै कवयो विदुः ॥
निर्माणरतयो देवा रात्रयस्तु विहंगमाः । गणास्ते वै त्रयः प्रोक्ता देवतानां भविष्यति ॥ ७९
मनोजवा मुहूर्तास्तु इति देवाः प्रकीर्तिताः । एते हि ब्रह्मणः पुत्रा भविष्या मनवः स्मृताः ॥
तेषामिन्द्रो वृषो नाम भविष्यः सुरराट्ततः । तेषां सप्तर्षयश्चापि कीर्त्यमानान्निबोधत ॥ ८१
हविष्मान्काश्यपश्चापि वपुष्मान्यश्च भार्गवः । वारुणिश्चैव चाऽऽत्रेयो वासिष्ठो भग एव च ॥
पुष्टिश्चाङ्गिरसो ज्ञेयः पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहो ह्यग्नितेजाश्च देवा ह्येकादशेऽन्तरे ॥ ८३
सर्ववेगः सुधर्मा च देवानीकः पुरोवहः । क्षेमधर्मा गृहेषुश्च आदर्शः पौण्ड्को मतः ॥ ८४
सावर्णस्य तु ते पुत्राः प्राजापत्यस्य वै मनोः । द्वादशे त्वथ पर्याये रुद्रपुत्रस्य वै मनोः ॥ ८५
चतुर्थ ऋतुसावर्णे देवास्तस्यान्तरे शृणु । पञ्चैव तु गणाः प्रोक्ता दे(दे)वतानामनागताः ॥ ८६

---

१ ग. घ. ङ. °क्रावपि प° । २ ख. ग. ङ. °धुः । उतस्मान्नथ वौद्वौ । ३ ग. ङ. °थाऽथगर्विश्च भुर° । घ. °थाऽथगार्वेष्ठ नुर° । ४ ख. असितो । ग. आमितो । ५ ङ. सुनोविद्युतयश्चे° । ६ ख. ग. घ. °मिद्युतयश्चे° । ७ ख. ग. घ. ङ. सुवर्मा° । ८ ग. घ. ङ. स्कन्दोऽसौ मां प्रतीयो वै का° । ९ क °वकः । माघाति° । ख. ग घ. ङ. वकिः । मे° । १० ख. घ. ङ. °सिनश्चै° । ११ ख. ङ. °हितेऽन्त° । १२ क. °था नाको । १३ ङ. °हद्रजः । प्र° । १४ ख. °स्य तदा पादे भाव्य° । १५ ख. सुधामानो वि° । ग. घ. सुखं मनो वि° । ङ. सुखमनो वि° । १६ ख. ग. घ ङ. °णानां यच्छतं प्रोक्तमृषि° । १७ ख. ग. घ. ङ. °लस्त्योऽप्र° । १८ ग. घ. ङ. कश्यपः । १९ क. °कैकं त्रिंश° । २० ग. घ. ङ. मानवाः । २१ घ. °वः । वरुणश्चै° । २२ ख. ग. घ. ङ. वसिष्ठो । २३ ख. ग. घ. °ष्ठो नग । २४ ख. च. । देवाश्चा° । घ. ङ. च । मुष्टि° । २५ घ. °ग्निरेताश्च । २६ ख. घ. ङ. °वेत्रगः । २७ घ. क्षेत्रध° ।

हरिता रोहिताश्चैव [* देवाः सुमनसस्तथा । सुकर्माणः सु[१]पाराश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥८७
ब्रह्मणो मानसा ह्येत एकैको दशको गणः । [२]अरुन्तिजो [३]हविश्चैव] विद्वान्यश्च सहस्रशः ॥ ८८
पर्[४]वतानुचरश्चैव [५]अपोंऽशुश्च मनोजवः । ऊर्जा स्वाहा स्वधा तारा दशैते हरिताः स्मृताः ॥ ८९
तपोजानिर्भृतिश्चैव वाचा बन्धुश्च यः स्मृतः । रजश्चैव तु राजश्च स्वर्णपादस्तथैव च ॥ ९०
व्युष्टिर्विधिश्च वै देवो दशैते रोहिताः स्मृताः । उपिताद्यास्तु ये देवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥
[६]देवान्सुमनसो विद्धि सुकर्माणो निबोधत । सुपर्वा वृषभः पृष्टः कपि[७]द्युम्नौ विपश्चितः ॥ ९२
विक्रमश्च क्रमश्चैव निभृतः कान्त एव च । एते सुकर्मणो देवा सुतांश्चैषां निबोधत ॥ ९३
[८]वर्षोदितस्तथा जिष्टो वर्चस्वी द्युतिमान्हविः । शुभो [९]हविष्कृतात्प्राप्तिर्व्यापृथो दशमस्त[१०]थां ॥ ९४
[११]सुपारा मानता(श्च गणा) स्त्वेते देवा वै संप्रकीर्तिताः । तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महायश[१२]ाः
कृतिर्वसिष्ठपुत्रस्तु आत्रेयः सु[१३]तपास्त[१४]थां । तपोमूर्तिश्चाङ्गिरसस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥ ९६
तपोऽशयानः पौलस्त्यः पुलहश्च तपोरतिः । भार्गवः सप्तमस्त्वेषां विज्ञेयस्तु [१५]तपोमतिः ॥ ९७
एते सप्तर्षयः सिद्धा अन्ये सावर्णिकेऽन्तरे । देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥ ९८
मि[१६]त्रवान्मित्रविन्दुश्च मित्रसेनो ह्यमित्र[१७]हा । मित्रबाहुः सुवर्चाश्च द्वादशैते मनोः सुताः ॥ ९९
त्रयोदशे तु पर्याये [१८]भाव्या रौच्यान्तरे पुनः । त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवानां तु स्वयंभुवा ॥
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रास्ते हि सर्वे महात्मनः । सुत्रामाणः सुधर्माणः सुकर्माणश्च ते त्रयः ॥
त्रिदशानां गणाः प्रोक्ता भविष्याः सोमपायिनः । त्रयस्त्रिंशद्देवतां[१९]याः प्राभविष्यन्त याज्ञिकैः ॥
आज्येन पृषदाज्येन ग्रह[२०]श्रेष्ठेन चैव हि । देवैर्देवास्त्रयस्त्रिंशत्पृथक्त्वेन निबोधत ॥ १०३
सुत्रामाणः प्रयाज्यास्तु [२१]आज्यपा नाम सांप्रतम् । सुकर्मणोऽनुयाज्यास्तु पृषदाज्याशिनस्तु ये ॥
उपयाज्याः सुधर्माण इति देवाः प्रकीर्तिताः । दिवस्पतिर्महासत्त्वस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥ १०५
पुलहात्मजपुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । अङ्गिराश्चैव धृतिमान्पौ[२२]लस्त्यः पथ्यवांस्तु सः ॥
पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सकः । निष्प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः कश्यपस्त[२३]थां ॥
स्वरूपश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु त्रयोद[२४]शे । चित्रसेनो विचित्र[२५]श्चै तपोधर्मधृतो भवः ॥ १०८
अनेकक्ष[२६]त्रवृद्धश्च सुर[२७]सो निर्भयः पृथः । रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा ह्यन्तरे तु त्रयोदशे ॥ १०९
चतुर्दशे तु पर्याये [२८]भौतस्याप्यन्तरे मनोः । देवतानां गणाः पञ्च प्रोक्ता ये तु भविष्यति ॥११०

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. ॑पार्श्वश्च । २ ख. घ. ङ. अर्वा तेजो । ३ क. हरिश्चै° । ४ ख. ग. घ. °र्वतोऽनु॑ । ५ ख. ग घ. ङ. अपांशु° । ६ ख. ग. घ. ङ. देवाः सु॑ । ७ ग. घ. ङ. ॑द्युम्नो वि॑ । ८ क. वर्योदि॑ । ९ क. हविक्रि° । १० ङ. °था। सपारामामतस्त्वे॑ । ११ ग. सुपरामामनस्त्वे॑ । १२ ख. घ. ङ. °शाः । द्युति । १३ ख. ग. घ. ङ. °तपस्त॑ । १४ ग. ङ. °था । तेषां मू॑ । १५ ख. ग. घ. ङ. तपावृतिः । १६ घ. °त्रमात्रामित्रबन्धुर्मित्रसे° । १७ ङ. °त्रवान् । मि॑ । १८ ख. भाव्यस्यैवान्तरे मनोः । त्र° । घ. ङ. भाव्यै रोच्येन्त॑ । १९ ख. घ. °याः प्रविभाष्यत या° । ग. ङ. या प्रविभज्यत या° । २० ग. ङ. ॑श्रेष्ठ नचैव ह । दे° । २१ क. आद्याज्यास्तु सां° । २२ ख. घ. ङ. °लस्त्योपथ्ययास्तुयः । पौ° । २३ ख. घ. ङ. था °सुरूपाश्चै° । २४ ख. घ. ङ. ॑दश । चि° । २५ ख. घ. ङ. °श्च नयध° । २६ ख. ग. घ. ङ. °त्र वृद्ध° । २७ ख. ग. घ. ङ. °भयो दृढः रौ° । २८ ख. घ. ङ. भौत्यस्या° ।

(मन्वन्तरनिसर्गादिकथनम्)

चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भाजरास्तथा । *वाचावृद्धाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः॥१११
+अपरा(परांश्चा)पि मनोः सूनून्सप्तैतान्विद्धि चाक्षुषान्।बृहदाद्यानि सामानि कनिष्ठान्सप्त तान्विदुः
सप्त लोकाः परित्रास्ते भाजिराः सप्त सिन्धवः ॥ ११२
वाचावृद्धानृषीन्विद्धि मनोः स्वायंभुवस्य वै । सर्वे मन्वन्तरेन्द्राश्च विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥
तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः । त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
सर्वशः स्वैर्गुणैस्तानि इन्द्रास्तेऽभिभवन्ति वै ॥ ११४
भूतापवादिनो हृष्टा मध्यस्था भूतवादिनः । भूतानुवादिनः सक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनाम् ॥
अग्निध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधश्च यः । मार्गवो ह्यग्निबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा ॥
ओजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ ११६
सावर्णा मनवो ह्येते चत्वारो ब्रह्मणः सुताः । एको वैवस्वतश्चैव सावर्णो मनुरुच्यते ॥ ११७
रौच्यो भौत्यश्च यौ तौ तु मनोः पौलहभार्गवौ । भौत्यस्यैवाऽऽधिपत्ये तु पूर्णः कल्पस्तु पूर्यते×

सूत उवाच—

निःशेषेषु च सर्वेषु तदा मन्वन्तरेष्विह । अन्तेऽनेकयुगे तस्मिन्क्षीणे संहार उच्यते ॥ ११८
सप्तैते भार्गवा देवा अन्ते मन्वन्तरे तदा । भुक्त्वा त्रैलोक्यमध्यस्था युगाख्यां ह्येकसप्ततिम् ॥
पितृभिर्मनुभिश्चैव सार्धं सप्तर्षिभिस्तु ये । यज्वानश्चैव तेऽप्यन्ये तैर्युक्ताश्चैव तैः सह ॥ १२१
महर्लोकं गमिष्यन्ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः । ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं क्षीणे मन्वन्तरे तदा ॥
अनाधारमिदं सर्वं त्रैलोक्यं वै भविष्यति ॥ १२२
ततः स्थानानि शून्यानि स्थानिनां तानि वै द्विजाः । प्रभ्रश्यन्ति विमुक्तानि ताराऋक्षग्रहैस्तथा
ततस्तेषु व्यतीतेषु त्रैलोक्यस्येश्वरेष्विह । सेन्द्रास्तेषु महर्लोकं यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥ १२४
जिताद्याश्च गणा ह्यत्र चाक्षुषान्ताश्चतुर्दश । मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवास्ते वै महौजसः ॥ १२५
ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं सायो(यु)ज्यं कल्पवासिनाम् । समेत्य देवास्ते सर्वे प्राप्ते संकलने तदा ॥ १२६
महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश । सशरीराश्च श्रूयन्ते जनलोकं सहानुगाः ॥ १२७
एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनं प्रति । भूतादिष्ववशिष्टेषु स्थावरान्तेषु चाप्युत ॥ १२८
शून्येषु लोकस्थानेषु महान्तेषु भूरादिषु । देवेषु च गतेषूर्ध्वं सायो(यु)ज्यं कल्पवासिनाम्॥ १२९
संहृत्य तांस्ततो ब्रह्मा देवर्षिपितृदानवान् । संस्थापयति वै सर्गं महदृष्ट्वा युगक्षये ॥ १३०
चतुर्युगसहस्रान्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । =रात्रिं युगसहस्रान्तामहोरात्रविदो जनाः ॥ १३१
नैमित्तिकः प्राकृतिको यश्चैवाऽऽत्यन्तिकोऽर्थतः । त्रिविधः सर्वभूतानामित्येष प्रतिसंचरः ॥

---

* इत आरभ्य विद्धि चाक्षुषानित्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + एतदर्धस्थाने सप्त तांस्तान्भागान्विद्धि चाक्षुषसंज्ञकानिति क. पुस्तके । ग. ङ. पुस्तकयोरेतदर्धं त्रुटितमस्ति । × अत्राध्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके । = इत आरभ्य प्रतिसंचर इत्यन्तग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. घ. ङ. °चिरङ्गि° । २ क. सवर्णा । ३ ख. ङ °सर्पयस्तु । ४ क. तद्भाक्ता° । ५ ख. ग. घ. ङ. नि शुभ्राणि स्था° । ६ ख. ग. घ. ङ. तदा । ७ ख. ग. घ. ङ. °श्यन्ते वि° । ८ ख. ग. ङ. °स्ते देवाः प्राप्ते संकाल° । ९ ङ. °कायनं । १० ख. °षु भवादि° । ग. घ. ङ. °षु भुवादि° । ११ क. °ये तत्र युग° । ग. घ. °ये चातु° ।

ब्राह्मो नैमित्तिकस्तस्य कल्पदाहः प्रसंयमः । प्रतिसर्गे तु भूतानां प्राकृतः करणक्षयः ॥ १३३
ज्ञानाच्चाऽऽत्यन्तिकः प्रोक्तः कारणानामसंभवः । ततः संहृत्य तान्ब्रह्मा देवांस्त्रैलोक्यवासिनः ॥
अहरन्ते प्रकुरुते सर्गस्य प्रलयं पुनः । सुषुप्सुर्भगवान्ब्रह्मा प्रजाः संहरते तदा ॥ १३५
ततो युगसहस्रान्ते संप्राप्ते च युगक्षये । तत्राऽऽत्मस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रपेदे स प्रजापतिः ॥ १३६
तदा भवत्यनावृष्टिस्तदा सा शतवार्षिकी । तथा या[3]न्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ॥ १३७
तान्येवात्र प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च । सप्तरश्मिरथो भूत्वा उदतिष्ठद्विभावसुः ॥ १३८
असह्यरश्मिर्भगवान्पिबन्नम्भो गभस्तिभिः । हरिता रश्मयस्तस्य दीप्यमानास्तु सप्तभिः ॥ १३९
भूय एव विवर्तन्ते व्याप्नुवन्तो वेनं शनैः । [6]भौमं काष्ठं धनं तेजो भृशमाद्भिस्तु दीप्यते ॥ १४०
तस्मादुदकं सूर्यस्य तपतोऽति हि कथ्यते । नावृष्ट्या *तपते सूर्यो नावृष्ट्या परिविष्यते ॥ १४१
नावृष्ट्या परिचिन्वन्ति वारिणा दीप्यते रविः । तस्मादपः पिबन्यो[10] वै दीप्यते रविरम्बरे॥ १४२
तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्भो महार्णवात् । तेनाऽऽहारेण संदीप्ताः सूर्याः सप्त भवन्त्युत ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्यभूताश्चतुर्दिशम् । चतुर्लोकमिमं सर्वं दहन्ति शिखिनस्तदा ॥ १४४
प्राप्नुवन्ति च भाभिस्तु ऊर्ध्वं चाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निप्रतापिनः ॥
ते वारिणा[11] च संदीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः । खं समावृत्य [12]तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुंधराम् ॥ १४६
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुंधरा । साद्रिनद्यर्णवा पृथ्वी विस्नेहा समपद्यत ॥ १४७
दीप्ताभिः संतताभिश्च [13]चित्राभिश्च समन्ततः । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च संरुद्धं सूर्यरश्मिभिः ॥ १४८
सूर्याग्नीनां प्रवृद्धानां संसृष्टानां परस्परम् । एकत्वमुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ॥ १४९
सर्वलोकप्र[14]णाशं च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली । चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्दहत्याशु तेजसा ॥ १५०
[15]ततः प्रलीयते सर्वं जङ्गमं स्थावरं [16]तदा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठसमा भवेत् ॥ १५१
अम्बरीषमिवाऽऽभाति सर्वं मारिषितं जगत् । सर्वमेव तदाऽर्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥
[17]पाताले यानि सत्त्वानि महोदधिगतानि च । ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
द्वीपाश्च पर्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधिः । सर्वं तद्भस्मसाच्चक्रे सर्वात्मा पावकस्तु सः ॥ १५४
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वतः । पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ॥
ततः संवर्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा । लोकान्संहरते दीप्तो घोरः संवर्तकोऽनलः ॥ १५६
ततः स पृथिवीं भित्त्वा रसातलमशोषयत् । निर्दह्य तांस्तु पातालान्नागलोकमथादहत् ॥ १५७
अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा ऊर्ध्वं स दहते दिवम् । योजनानां सहस्राणि अयुतान्यर्बुदानि च ॥
उदतिष्ठच्छिखास्तस्य बह्व्यः संवर्तकस्य तु । गन्धर्वांश्च पिशाचांश्च समहोरगराक्षसान् ॥
तदा दहति संदीप्तो गोलकं चैव सर्वशः ॥ १५९

---

* अत्राऽऽत्मनेपदमार्षम् ।

---

१ घ. °तः कार° । २ ख. °नः । दिनान्तरे प्र° । ३ ख. घ. ङ. यान्त्यल्प° । ४ ग. घ. ङ. °सतिः । भू° । ५ ख. ग. घ. ङ. वरं । ६ घ. भौमकाष्ठे ध° । ७ ख. ग. काष्ठे ध° । ८ ख. °स्मादिव्यः स्मृतः सूर्यस्तपतीति । ङ. °स्मात्तुदकः सूर्यस्य स्तप° । ९ ख. ग. घ. ङ. न्वन्ते वा° । १० क. °दीप्तः सूर्यः सप्त भवत्युत । ११ ख. घ. °णा संप्रदी° । १२ ख. घ. ङ. °ध्वी निस्ने° । १३ ङ. संस्पृष्टा° । १४ ख. घ ङ. °णाशश्च सो° । १५ ख. ग. ङ. °लीने सर्वस्मिञ्जङ्गमे स्थावरे त° । १६ ग. घ. °रिषतं । ङ. °रिषदं ज° । १७ क. °नि भूतानि ।

(मन्वन्तरनिसर्गादिकथनम्)

भूर्लोकं तु भुवर्लोकं स्वर्लोकं च महस्तथा । घोरो दहति कालाग्निरेवं लोकचतुष्टयम् ॥ १६०
व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्यगूर्ध्वमथाग्निना । तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः[3] ॥
अयोगुडनिभं सर्वं तदा ह्येवं प्रकाशते ॥ १६१
ततो गजकुलाकारास्तडिद्भिः समलंकृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा घोरा व्योम्नि संवर्तका घनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः । केचिद्वैदूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभाः परे ॥ १६३
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा । धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥
केचिद्रासभवर्णाभा[4] लाक्षारक्तनिभास्तथा । मनःशिलाभास्त्वपरे कपोताभास्तथाऽम्बुदाः ॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥ (* केचित्पुरधराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
केचित्पर्वतसंकाशाः केचित्स्थलनिभा घनाः) । कुण्डागारनिभाः केचित्केचिन्मीनकुलोपमाः ॥
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः । तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभःस्थलम् ॥ १६८
ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्करात्मिकाः । सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥ १६९
ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्ति च महौघवत् । सुघोरमशिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥ १७०
प्रवृष्टैश्च तथाऽत्यर्थं वारिभिः पूर्यते जगत् । अद्भिस्तेजोऽभिभूतं च तदाऽग्निः प्रविशत्यपः ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशते पयोदाः पाकसंभवाः । प्लावयन्ति जगत्सर्वं बृहज्जलपरिस्रवैः ॥ १७२
धाराभिः पूरयन्तीमं चोद्यमानाः स्वयंभुवा । अन्ये तु सलिलौघैस्तु वेलामभिभवन्त्यपि ॥
साद्रिद्वीपान्तरं[12] पृथ्वी अद्भिः संछाद्यते तदा ॥ १७३
तस्य[13] वृष्ट्या च तोयं तत्सर्वं हि परिमण्डितम् । प्रविशत्युदधौ विप्राः पीतं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति । पुनः पतति तद्भूमौ तेन पूर्यन्ति चार्णवाः ॥ १७५
ततः समुद्राः स्वां वेलां परिक्रामन्ति सर्वशः । पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥
ततस्तु सहसोद्भ्रान्तः पयोदांस्तान्नभस्तले । संवेष्टयति घोरात्मा दिवि वायुः समन्ततः ॥ १७७
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । पूर्णे युगसहस्रे[15] वै निःशेषः कल्प उच्यते ॥ १७८
अथाम्भसा वृते लोके प्राहुरेकार्णवं बुधाः । अथ भूमितलं खं च वायुश्चैकार्णवे तदा ॥
[16] नष्टे भावेऽवलीनं तत्प्राज्ञायत न किंचन ॥ १७९
पार्थिवास्त्वथ सामुद्रा आपो हैमाश्च सर्वशः । प्रसरन्त्यो व्रजन्त्येकं सलिलाख्यां भजन्त्युत ॥
आगतागतिकं चैव तदा तत्सलिलं स्मृतम् । प्रच्छाद्य तिष्ठति महीमर्णवाख्यं च तज्जलम् ॥
आभान्ति यस्मात्ता भाभिर्भाशब्दो व्याप्तिदीप्तिषु । भस्म सर्वमनुप्राप्य तस्मादम्भो निरुच्यते
नानात्वे चैव शीघ्रे च धातुर्वै अर उच्यते । एकार्णवे तदाऽऽपो वै न शीघ्रास्तेन ता नराः ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ क. घोरं । २ ख. ग. घ. ङ. °प्राप्य कृ° । ३ ख. पुनः । घ. शतम् । ४ ख. ग. ङ. °चिन्मनः शिलानिभास्तथा चापपत्रनिभाः केचिदु° । ५ ख. °नाः । कोडागा । घ. नाः । कूडागा° । ङ. °नाः । कूरागा° । ६ क. °रा नवीना भा° । ७ क. महोद्यमम् । सु° । ८ ख. वायुना । ग. घ. ङ. वारिणा । ९ क. °ग्निः प्रावि° । १० ख. घ. ङ. °र्षगते । ११ ख. ग. घ. ङ. °यन्तो ज° । १२ ख. घ. ङ. °न्तरां पृथ्वीमाद्भिः । १३ घ. ङ. दृष्ट्वा । १४ ङ. °क्रान्तान्पयो° । १५ ख. ग. घ. ङ. °मिर्जलं । १६ ख. °ष्टे ग्लौनव्यलीकं त° । ग. ङ. °ष्टेऽप्नावेवली° । घ. °ष्टे ग्लानेकलीनं तत्र प्रज्ञा° । १७ ङ. °ख्यं महज्ज° ।

तस्मिन्युगसहस्रान्ते दिवसे ब्रह्मणो गते । तावन्तं कालमेवं तु भवत्येकार्णवं जगत् ॥
तदा तु सर्वव्यापारा निवर्तन्ते प्रजापतेः ॥ १८४
एवमेकार्णवे तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे । तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ १८५
सहस्रशीर्षा सुमनाः सहस्रपात्सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रवाक् ।
सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथी यः पुरुषो निरुच्यते ॥ १८६
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता अपूर्व एकः प्रथमस्तुराषाट् ।
हिरण्यगर्भः पुरुषो महान्वै संपद्यते वै तमसः परस्तात् ॥ १८७
चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतःसलिलाप्लुते । सुषुप्सुरप्रकाशां स्वां रात्रिं तु कुरुते प्रभुः ॥ १८८
चतुर्विधा यदा शेते प्रजाः सर्वाण्डमण्डिताः । पश्यन्ते तं महात्मानं कालं सप्त महर्षयः॥ १८९
जनलोके विवर्तन्तस्तपसा लब्धचक्षुषः । भृग्वादयो महात्मानः पूर्वे व्याख्यातलक्षणाः ॥१९०
सत्यादीन्सप्त लोकान्वै ते हि पश्यन्ति चक्षुषा । ब्रह्माणं ते तु पश्यन्ति महाब्राह्मीषु रात्रिषु ॥
सप्तर्षयः प्रपश्यन्ति सुप्तकालं स्वरात्रिषु । कल्पानां परमेष्ठित्वात्तस्मादाद्यः स पठ्यते ॥ १९२
स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः । एवमावेशयित्वा तु स्वात्मन्येव प्रजायते ॥ १९३
अथाऽऽत्मनि महातेजाः सर्वमादाय सर्वकृत् । ततः स वसते रात्रिं तमस्येकार्णवे जले ॥ १९४
ततो रात्रिक्षये प्राप्ते प्रतिबुद्धः प्रजापतिः । मनः सिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः ॥ १९५
एवं सलोके निर्वृत्ते उपशान्ते प्रजापतौ । ब्रह्मनैमित्तिके तस्मिन्कल्पिते वै प्रसंयमे ॥ १९६
देहैर्वियोगः सत्त्वानां तस्मिन्वै कृत्स्नशः स्मृतः । ततो दग्धेषु भूतेषु सर्वेष्वादित्यरश्मिभिः ॥
देवर्षिमनुवर्येषु तस्मिन्संकलने तदा ॥ १९७
गन्धर्वादीनि सत्वानि पिशाचान्तानि सर्वशः । कल्पांदावप्रतप्तानि जनमेवा[11]ऽऽश्रयन्ति वै ॥ १९८
तिर्यग्योनीनि सत्त्वानि नारकेयाणि यान्यपि । तदा तान्यपि दग्धानि धूतपापानि सर्वशः ॥
जने तान्युपपद्यन्ते यावत्संप्लवते जगत् ॥ १९९
व्युष्टायां तु रजन्यां तु ब्रह्मणे[12]ऽव्यक्तयोनये । जायन्ते हि पुनस्तानि सर्वभूतानि कृत्स्नशः ॥
ऋषयो मनवो देवाः प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः । तेषामपीह सिद्धानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ॥ २०१
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन्नुदयास्तमनं स्मृतम् । तथा जन्म निरोधश्च भूतानामिह दृश्यते ॥ २०२
आभूतसंप्लवा[13]त्तस्माद्भवः संसार उच्यते । यथा सर्वाणि भूतानि जायन्ते हि वर्षास्विह ॥२०३
स्थावरादीनि सत्त्वानि कल्पे कल्पे तथा प्रजाः । यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ॥ २०४
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्मात्तरात्रिषु । प्रत्याहारे च सर्गे च गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
*निष्क्रमन्ते विशन्ते च प्रजाकारं प्रजापतिम् । ब्रह्माणं सर्वभूतानि महायोगं महेश्वरम् ॥
संस्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः । व्यक्ताव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥

---

* अत्राऽऽत्मने पदमार्षम् ।

---

१ क. °पथि यः । २ ख. घ. ङ. °सः पुर° । ३ क. ख. °लिऊप्लु° । ४ घ. ङ. °लं सुप्तं म° । ५ ग. ङ. °लोके वि° । ६ क. घ. ङ. यष्टा । ७ क. जापतिः । अ° । ८ क. घ. ततस्ते व° । ९ ख. ग. घ. संकाल° । १० ख. °ल्पान्ते च प्र° । ११ क. ङ. °निधुत° । १२ ख. °ह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । जा° । १३ ख. ग. घ. ङ. नि नियमान्कल्पे कल्पेत° ।

येनैव सृष्टा प्रथमं प्रयाता· आपो हि मार्गेण महीतलेऽस्मिन् ।
पूर्वप्रयातेन तथा ह्यपोऽन्यास्तेनैव तेनैव तु संव्रजन्ति ॥ २०८
यथा शुभेन त्वशुभेन चैव तत्रैव तत्रैव विवर्तमानाः ।
मर्त्यास्तु देहान्तरभावितत्वाद्भवेर्वशादूर्ध्वमधश्चरन्ति ॥ २०९
ये चापि देवा मनवः प्रजेशा अन्येऽपि ये स्वर्गगताश्च सिद्धाः ।
तद्भाविताख्यातिवशाच्च धर्म्याः पुनर्निसर्गेण भवन्ति सत्त्वाः* ॥ २१०

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कालमाभूतसंप्लवम् । मन्वन्तराणि यानि स्युर्व्याख्यातानि मया द्विजाः ॥
सह प्रजानिसर्गेण सह देवैश्चतुर्दश ॥ २११
स युगाख्यासहस्रं तु सर्वाण्येवान्तराणि वै । अस्याः सहस्रे द्वे पूर्णे निःशेषः कल्प उच्यते ॥
एतद्ब्राह्ममहर्ज्ञेयं तस्य संख्यां निबोधत । निमेषस्तुल्यमात्रा हि कृतो लध्वक्षरेण तु ॥ २१३
मानुषाक्षिनिमेषास्तु काष्ठा पञ्चदश स्मृता । लवः क्षणास्तु पञ्चैव विंशत्काष्ठा तु ते त्रयः ॥
प्रस्थः सप्तोदकाश्चैवं साधिकास्तु लवः स्मृतः । लवास्त्रिंशत्कला ज्ञेया मुहूर्तास्त्रिंशतः कलाः ॥
मुहूर्तास्तु पुनस्त्रिंशदहोरात्रमिति स्थितिः । अहोरात्रं कलानां तु द्व्यधिकानि शतानि षट् ॥
ताश्चैव संख्यया ज्ञेयं चन्द्रादित्यगतिर्यथा । निमेषा दश पञ्चैव काष्ठास्तास्त्रिंशतः कला ॥ २१७
त्रिंशत्कला मुहूर्तस्तु दशभागः कला स्मृता । चत्वारिंशत्कलानां तु मुहूर्त इति संज्ञितः ॥
मुहूर्ताश्च लवाश्चापि प्रमाणज्ञैः प्रकल्पिताः । तस्यानेनाम्भसां(सां) चापि पलान्यथ त्रयोदश ॥
मागधेनैव मानेन जलप्रस्थो विधीयते । एते चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नालिको घटः ॥ २२०
हेममाषैः कृतच्छिद्रैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । समाहनि च रात्रौ च मुहूर्ता वै द्विनालिकाः ॥ २२१
रवेर्गतिविशेषेण सर्वेष्वृतुषु नित्यशः । अधिकं षट्शतं पञ्च कलानां प्रविधीयते ॥ २२२
तदहर्मानुषं ज्ञेयं नाक्षत्रं तु दशाधिकम् । सावनेन तु मासेन अब्दोऽयं मानुषः स्मृतः ॥ २२३
एतद्दिव्यमहोरात्रमिति शास्त्रविनिश्चयः । अह्नाऽनेन तु या संख्या मासर्त्वयनवार्षिकी ॥ २२४
तदा बद्धमिदं ज्ञानं संज्ञा या ह्युपलक्ष्यताम् । कलानां सुपरीमाणात्काल इत्यभिधीयते ॥ २२५
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं दिव्या कोटी तु सा स्मृता । शतानां च सहस्राणि दश द्विगुणितानि च ॥
+नवतिं च सहस्राणि तथैवान्यानि यानि तु ॥ २२६
एतच्छ्रुत्वा तु ऋषयो विस्मयं परमाद्भुतम् । संस्थासंभजनं ज्ञानमपृच्छंस्त्वनन्तरं तदा ॥ २२७

ऋषय ऊचुः—

संख्याप्रलयमात्रं तु मानुषेणैव संमतम् । मानेन श्रोतुमिच्छामः संक्षेपार्थपदाक्षरम् ॥ २२८

---

* अत्राध्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके । अनन्तरं सूत उवाचेति च । + इतः प्रभृति सार्धश्लोको नास्ति ख. पुस्तके ।

---

१ क. °महोज्ञेयं । २ ग. घ. मात्रो हि । ३ ख. घ. ङ. स्मृताः । लवक्ष° । ४ ख. ग. घ. ङ. °त्काष्ठास्तु ते । ५ ख. ग. घ. ङ. प्रस्थाः स° ६ घ. °व संधि° । ७ क- ग. ङ. तु व्याधि° । ८ ख. ग. घ. °हूर्ते तु द° । ९ ख. ग. ङ. °भागं कला स्मृतम् । च. । १० ख. ग. घ. ङ. लवश्चा° । ११ ग. ङ. °साश्चापि । १२ ङ. °लिका घटाः । हे । १३ ख. ग. घ. ङ. °च्छिद्रं चतु° । १४ क. °हूर्तो वै द्विनालिकौ । र° १५ क. °र्वेषु नृषु । १६ घ. ङ. यच्च । १७ ख. ग. घ. ङ. °यं नक्ष° । १८ घ. अब्दा ये मानुषाः स्मृताः । ए° । १९ ख. घ. ङ. संख्याया ह्यु° । २० ग. °छन्नुतरं । २१ क. संप्लावनकालं तु । ग. ङ. संप्रक्षालनमानं तु ।

तेषां श्रुत्वा स देवस्तु वायुर्लोकहिते रतः । संक्षेपाद्दिव्यचक्षुष्मान्प्रोवाच भगवान्प्रभुः ॥ २२९
एते रात्र्यहनी पूर्वं कीर्तिते त्विह लौकिके । तासां संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्म्यं वक्ष्याम्यहः क्षये ॥
कोटीशतानि चत्वारि वर्षाणि मानुषाणि तु । द्वात्रिंशच्च तथा कोट्यः संख्याताः संख्यया द्विजैः
तथा शतसहस्राणि एकोननव[2]तिः पुनः । अ[3]शीतिश्च सहस्राणि एष कालः प्लवस्य तु ॥ २३२
मानुषाख्येण संख्यातः कालो ह्याभूतसंप्लवः । सप्त सूर्यास्तदाऽग्रेषु तदा लोकेषु तेषु वै ॥ २३३
महाभूतेषु लीयन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः । सलिलेनाऽऽप्लुते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २३४
विनिवृत्ते च संहारे उपशान्ते प्रजापतौ । निरालोके प्रदग्धे तु नैशेन तमसाऽऽवृते ॥
ईश्वराधिष्ठिते ह्यस्मिंस्तदा ह्येकार्णवे किलै ॥ २३५
ताव[6]देकार्णवो ज्ञेयो यावदासीदहः प्रभोः । रात्रिस्तु सलिलावस्था निवृत्तौ चाप्यहः स्मृतम् ॥
अहोरात्रस्तथैवास्य क्रमेण परिवर्तते । आभूतसंप्लवो ह्येष अहोरात्रः स्मृतः प्रभोः ॥ २३७
त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च । आभूतेभ्यः प्रलीयन्ते तस्मादाभूतसंप्लवः ॥ २३८
* अग्रे भूतः प्रजानां तु तस्माद्भूतः प्रजापतिः । आभूतात्प्लवते चैव तस्मादाभूतसंप्लवः ॥ २३९
शाश्वते चामृतत्वे च शब्दे चाऽऽभूतसंप्लवः । अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताः प्रजाः ॥
दिव्यसंख्या प्रसंख्याता अपरार्धगुणीकृता ॥ २४०
परार्धद्विगुणं चापि परमायुः प्रकीर्तितम् । एतावान्स्थितिकालस्तु अजस्येह प्रजापतेः ॥
स्थित्यन्ते प्रतिसर्गस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ २४१
यथा वायु[10]प्रवेगेन दीपार्चिरुपशाम्यति । तथैव प्रतिसर्गेण ब्रह्मा समुपशाम्यति ॥ २४२
तथा ह्यप्रतिसंसृष्टे महदादौ महेश्वरे । महत्प्रलीयतेऽव्यक्ते गुणसाम्यं ततो भवेत् ॥ २४३
इत्येष च समाख्यातो मया ह्याभूतसंप्लवः । ब्रह्मनैमित्तिको ह्येष संप्रक्षालनसंयमः ॥ २४४
समासेन समाख्यातो भूयः किं वर्तयामि वः । + य इदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥
कीर्तनाच्छ्रवणाच्चापि महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ २४५

× ब्राह्मणो लभते विद्यां क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यस्तु धनलाभाग्व(भाक्चैव)शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ २४६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मन्वन्तरनिसर्गादिकथनं नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९७६०

अथैकशततमोऽध्यायः ।

भूर्लोकादिव्यवस्थावर्णनम् ।

वायुरुवाच—

असाधारणवृत्तैस्तु हुतशेषादिभिर्द्विजैः । धर्मा वैशेषिकाश्चैव आचीर्णाः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

* नास्त्ययं श्लोको घ. पुस्तके । + एतदर्धस्थाने य इदं ध्यायते नित्यं धारयेद्यः समाहित इति घ. पुस्तके । × अयं श्लोको न विद्यते क. ग. घ. ङ° पुस्तकेषु ।

१ क. कोटिश° । २ ग. घ. ङ. °वतिं पु° । ३ ख. ग. घ. ङ. °शीतिं च स° । ४ क. °न तु समावृ° । ५ क. तदा । ६ ख. घ. ङ. °र्णवं ज्ञेयं या° । ७ क. °भूतः प्लु° । ८ ग. घ. ङ. °राध्यां गु° । ९ ख. °रार्धं द्वि° । ग. घ. ङ. °राध्यं द्वि° । १० घ. वेशेन । ११ क. धर्मशैषिकैश्चैव आचूर्णसु° ।

(भूर्लोकादिदिव्यव्यवस्थावर्णनम्)

ते देवैः सह तिष्ठन्ति महर्लोकनिवासिनः । चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ॥ २
अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये । ऋषिभिर्दैवतैश्चैव सह गन्धर्वराक्षसैः ॥ ३
मन्वन्तराधिकारेषु[2] जायन्तीह पुनः पुनः । देवाः सप्तर्षयश्चैव मनवः पितरस्तथा ॥ ४
सर्वे ह्यपि क्रमातीता महर्लोकं समाश्रिताः । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्धार्मिकैः सहितैः सुराः ॥ ५
तैस्तथ्यकारिभिर्युक्तैः श्रद्धावद्भिरदर्पितैः । वर्णाश्रमाणां धर्मेषु श्रौतस्मार्तेषु संस्थितैः[3] ॥
विनिवृत्ताधिकारास्ते यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ६

ऋषय ऊचुः—

महर्लोकेति यत्प्रोक्तं मातरिश्वंस्त्वया विभो । प्रतिलोके[4] च कर्तव्यमनेकैः समधिष्ठिताः ॥ ७
* यावन्तश्चैव ते लोका दह्यन्ते येन ते प्रभो । एतन्नः कथय प्रीत्या त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥८
एवमुक्तस्ततो वायुर्मुनिभिर्विनयात्मभिः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ ९

वायुरुवाच—

चतुर्दशैव[5] स्थानानि वर्णितानि महर्षिभिः । लोकाख्यानि तु यानि स्युर्येषु तिष्ठन्ति मानवाः ॥
सप्त तेषु कृतान्याहुरकृतानि तु सप्त वै । भूरादयस्तु[6] संख्याताः सप्त लोकाः कृतास्त्विह ॥ ११
अकृतानि तु सप्तैव प्राकृतानि तु यानि वै । स्थानानि स्थानिभिः सार्धं कृतानि तु निबन्धनम्
पृथिवीं[7] चान्तरिक्षं च दिव्यं यच्च [8]महः स्मृतम् । स्थानान्येतानि चत्वारि स्मृतान्यार्णवकानि च
क्षयातिशययुक्तानि तथा युक्तानि वक्ष्यते (क्ष्यहम्)। यानि नैमित्तिकानि स्युस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवम्[10]
जनस्तपश्च सत्यं च स्थानान्येतानि त्रीणि [11]तु । ऐकान्तिकानि सत्त्वानि तिष्ठन्तीहाऽऽप्रसंयमात्
व्यक्तानि तु प्रवक्ष्यामि स्थानान्येनानि सप्त वै । भूर्लोकः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु भुवः स्मृतः ॥
स्वस्तृतीयस्तु विज्ञेयश्चतुर्थो वै महः स्मृतः । जनस्तु पञ्चमो लोकस्तपः षष्ठो विभाव्यते ॥ १७
सत्यस्तु[12] सप्तमो लोको निरालोकस्ततः परम्[13] । भूरिति व्याहृते पूर्वं भूर्लोकश्च ततोऽभवत् ॥ १८
+ [द्वितीयो[14] भुव इत्युक्त अन्तरिक्षं ततोऽभवत् । तृतीयं[17] स्वरितीत्युक्ते[15] दिवं प्रादुर्बभूव ह ॥१९
व्याहारैस्त्रिभिरेतैस्तु ब्रह्मा[16] लोकमकल्पयत्] । ततो भूः पार्थिवो लोको ह्यन्तरिक्षं भुवः स्मृतम् ॥
स्वर्लोको वै दिवं ह्येतत्[18]पुराणे निश्चयं गतम् । भूतस्याधिपतिश्चाग्निस्ततो भूतपतिः स्मृतः ॥ २१
वायुर्भुवस्याधिपतिस्तेन वायुर्भुवस्पतिः । भव्यस्य सूर्योऽधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्पतिः ॥ २२
महेतिव्याहृतेनैवं महर्लोकस्ततोऽभवत् । विनिवृत्ताधिकाराणां देवानां तत्र वै क्षयः[19] ॥ २३
जनस्तु पञ्चमो लोकस्तस्माज्जायन्ति वै जनाः । तासां स्वायंभुवाद्यानां प्रजानां जननाज्जनः ॥
यास्ताः स्वायंभुवाद्या हि पुरस्तात्परिकीर्तिताः । कल्पदग्धे तदा लोके प्रतिष्ठति ÷ तदा तपः ॥

---

* अयं सार्धश्लोको नास्ति ग. पुस्तके ।+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति । ÷ अत्र परस्मैपदमार्षम् ।

---

१ ख. °सिभिः च । २ ङ. °र्वै त्युपक्र° । ३ घ. संस्थिताः । ४ घ. °लोकाच कर्तव्यं यैस्त्वेकस° । ५ ख. घ. ते तु कृ° । ६ ग. ङ. °स्तु सत्यान्ताः । ७ घ. °न्धनाः पृ° । ङ. °न्धनाम् । पृ° । ८ ख. ग. ङ. महत्स्मृ° । ९ ङ. °तिक्षय° । १० ग. ङ. °प्लवान् ज° । ११ ख. घ. तु । एकान्तिकानि तानि स्युस्तिष्ठ° । १२ क. सत्यं तु स । १३ ख. घ. ङ. परः । १४ क. °तीयं भु° । १५ ख. ग. घ. °त्युक्तं दि° । १६ क. ब्रह्मलो° । १७ ख. ग. घ. ङ. °तो भूपार्थिवं लोकमन्त° । १८ ङ. °तिस्ततो वा° । १९ ख. ग. घ. ङ. क्षये ज° ।

ऋभुः सनत्कुमाराद्या [1]यत्र सन्त्यूर्ध्वरेतसः । तपसा भावितात्मानस्तत्र सन्तीति वा तपः ॥ २६
सत्येति ब्रह्मणः शब्दः सत्तामात्रस्तु स स्मृतः । ब्रह्मलोकस्ततः [2]सत्यं सप्तमः स तु भास्करः ॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा गुह्यका[3]स्तु सराक्षसाः । सर्वभूतपिशाचाश्च नागाश्च सह मानुषैः ॥
स्वर्लोकवासिनः सर्वे देवा भुवि निवासिनः ॥ २८
मरुतो मातरिश्वानो रुद्रा देवास्तथाश्विनौ । अनिकेतान्तरिक्षास्ते भुर्वर्लोक्या दिवौकसः ॥ २९
आदित्या ऋभवो विश्वे साध्याश्च पितरस्तथा । ऋषयोऽङ्गिरसश्चैव भुवर्लोकं समाश्रिताः ॥ ३०
एते वैमानिका देवास्ताराग्रहनिवासिनः । इत्येते क्रमशः प्रोक्ता ब्रह्मव्याहारसंभवाः ॥ ३१
भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ते स्मृताः । आरभ्यन्ते तु तन्मात्रैः शुद्धास्तेषां परस्परम् ॥ ३२
शुक्राद्याश्चाक्षुषान्ताश्च ये व्यतीता भुवं श्रिताः । महर्लोकश्चतुर्थस्तु तस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥
* इत्येते क्रमशः प्रोक्ता ब्रह्मव्याहारसंभवाः ॥ ३३
भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ये स्मृताः । तान्सर्वान्सप्त सूर्यास्ते अर्चिभिर्निर्दहन्ति वै ॥ ३४
[7]मरीचिः कश्यपो दक्षस्तथा स्वायंभुवोऽङ्गिराः । भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येवमादयः ॥ ३५
प्रजानां पतयः सर्वे वर्तन्ते तत्र तैः सह । निःसत्त्वा निर्ममाश्चैव तत्र ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३६
[8]ऋभुः सनत्कुमाराद्या वैराज्यास्ते तपोधनाः । मन्वन्तराणां सर्वेषां सावर्णानां ततः स्मृताः ॥
चतुर्दशानां सर्वेषां पुनरावृत्तिहेतवः ॥ ३७
योगं तपश्च सत्यं च समाधाय तदाऽऽत्मनि । षष्ठे काले निवर्तन्ते तत्तदाह(?) विपर्यये ॥ ३८
[9]सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्मार्गगामिणाम् । ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥ ३९
+ पर्यासपारिमाण्येन भूर्लोकः समितिः स्मृतः । भूम्यन्तरं यदादित्या[10]दन्तरिक्षं भुवः स्मृतम् ॥
सूर्यध्रुवान्तरं यच्च स्वर्गलोको दिवः स्मृतः । ध्रुवाज्जनान्तरं यच्च महर्लोकः स उच्यते ॥ ४१
विख्याताः सप्त लोकास्तु तेषां वक्ष्यामि सिद्धयः । भूर्लोकवासिनः सर्वे [11]अन्नादास्तु रसात्मकाः
भुवे [12]स्वर्गे च ये सर्वे सोमपा आज्यपाश्च ते । चतुर्थे येऽपि वर्तन्ते महर्लोकं समाश्रिताः ॥ ४३
विज्ञेया मानसी तेषां सिद्धिर्वै पञ्चलक्षणा । सद्यश्चोत्पद्यते तेषां मनसा सर्वमीप्सितम् ॥ ४४
एते देवा यजन्ते वै यज्ञैः सर्वैः परस्परम् । अतीतान्वर्तमानांश्च वर्तमानाननागतान् ॥ ४५
प्रथमानन्तरैरिष्ट्वा अन्तराः सांप्रतैः पुनः । निवर्ततीत्यासंबन्धोऽतीते देवगणे ततः(?) ॥ ४६
विनिवृत्ताधिकाराणां सिद्धिस्तेषां तु मानसी । तेषां तु मानसी ज्ञेया शुद्धा [13]सिद्धिप[14]रंपरा ॥
उक्ता लोकाश्च चत्वारो जनस्यानुविधिस्तथा । समासेन मया विप्रा भूयस्तं वर्तयामि वः ॥

वायुरुवाच—

[15]मरीचिः कश्यपो दक्षो वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः । + पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरित्येवमादयः ॥ ४९

---

* एतदर्धं क. पुस्तके नास्ति । + इत आरभ्य सार्धश्लोको न विद्यते ग. पुस्तके । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. यत्राऽऽसन्नूर्ध्व° । २ ङ. सत्यः । ३ घ. °काश्चैव रा° । ४ क. °र्वलौक्या° । ५ ख. ग. घ. ङ. °भ्यते तु । ६ घ. भुवि । ७ ख. ग. घ. ङ. मारिचिः । ८ ख. ग. ङ. रिभुः । ९ क. सत्यं तु स° । १० क. °लोकस्तदुच्य° । ११ ख. ग. घ. ङ. अन्नदा° । १२ घ. ङ. सर्गे । १३ घ. सिद्धिः परस्परम् । उ° । १४ ख. ङ. °रस्प रात् । उ° । १५ ग. मारीचिः ।

(भूर्लोकादिव्यवस्थावर्णनम्)

पूर्वं ते संप्रसूयन्ते ब्रह्मणो[1] मनसा इह । ततः प्रजाः प्रतिष्ठाप्य जनमेवाऽऽश्रयन्ति ते ॥) ५०
कल्पदाहप्रदीप्तेषु तदा कालेषु तेषु वै । भूरादिषु महान्तेषु भृशं व्याप्तेष्वथाग्निना ॥[2] ५१
शिखा संवर्तका ज्ञेया प्राप्नुवन्ति सदा जनाः । यामादयो गणाः सर्वे महर्लोकनिवासिनः ॥ ५२
महर्लोकेषु दीप्तेषु जनमेवाऽऽश्रयन्ति ते । सर्वे सूक्ष्मशरीरास्ते तत्रस्थास्तु भवन्ति ते ॥ ५३
तेषां ते तुल्यसामर्थ्यास्तुल्यमूर्तिधरास्तथा । जनलोके विवर्तन्ते यावत्संप्लवते जगत् ॥ ५४
व्युष्टायां तु रजन्यां वै ब्रह्मणोऽव्यक्तयोनिनः । अहरादौ प्रसूयन्ते पूर्ववत्क्रमशस्त्विह ॥ ५५
स्वायंभुवादयः सर्वे मरीच्यन्तास्तु साधकाः । देवास्ते वै पुनस्तेषां जायन्ते निधनेष्विह ॥ ५६
यामादयः क्रमेणैव कनिष्ठाद्याः प्रजापतेः । पूर्वं पूर्वं प्रसूयन्ते पश्चिमे पश्चिमास्तथा ॥ ५७
देवान्वये देवता हि सप्त संभूतयः स्मृताः । व्यतीताः कल्पजास्तेषां तिस्रः शिष्टास्तथा परे ॥
आवर्तमाना देवास्ते क्रमेणैतेन सर्वशः । गत्वा[3] जवं[4] जवीभावं दशकृत्वः पुनः पुनः ॥ ५९
ततस्ते वै गणाः सर्वे दृष्ट्वा भावेष्वनित्यताम् । भाविनोऽर्थस्य च बलात्पुण्याख्यातिबलेन च ॥
निवृत्तवृत्तयः सर्वे स्वस्थाः सुमनसस्तथा । वैराजे तूपपद्यन्ते लोकमुत्सृज्य[5] तज्जनम् ॥ ६१
ततोऽन्येनैव कालेन नित्ययुक्तास्तपस्विनः । कथनाच्चैव धर्मस्य[6] तेषां ते जज्ञिरेऽन्वये ॥ ६२
इहोत्पन्नास्ततस्ते वै स्थानान्यापूरयन्त्युत । देवत्वे च ऋषित्वे च मनुष्यत्वे च सर्वशः ॥ ६३
एवं देवगणाः सर्वे दशकृत्वो निवर्त्य वै । वैराजेषूपपन्नास्ते[7] दश तिष्ठन्त्युपप्लवात्[8] ॥ ६४
पूर्णे[9] पूर्णे ततः कल्पे स्थित्वा वैराजके पुनः । ब्रह्मलोके विवर्तन्ते पूर्वपूर्वक्रमेण तु ॥ ६५
एतस्मिन्ब्रह्मलोके तु कल्पे वैराजके गते । वैराजं पुनरप्येके कल्पस्थानमकल्पयन् ॥ ६६
एवं पूर्वानुपूर्वेण ब्रह्मलोकगतेन वै । एवं तेषु व्यतीतेषु[10] तपसा परिकल्पिते ॥
वैराजे तूपपद्यन्ते[11] दशकृत्वो निवर्तते[12] ॥ ६७
एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः । निधनं ब्रह्मलोके तु गतानामृषिभिः सह ॥ ६८

सूत उवाच—

न शक्यमानुपूर्व्येण[13] तेषां वक्तुं प्रविस्तरम् । अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ॥
एवमेव न संदेहो यथावत्कथितं मया ॥ ६९
तदुपश्रुत्य वाक्यार्थमृषयः संशयान्विताः । सूतमाहुः पुराणज्ञं व्यासशिष्यं महामतिम् ॥ ७०

ऋषय ऊचुः—

वैराजास्ते यदाहारा यत्सत्त्वाश्च यदाश्रयाः । तिष्ठन्ति चैव यत्कालं तन्नो ब्रूहि यथातथम् ॥ ७१
तदुक्तमृषिभिर्वाक्यं श्रुत्वा लोकार्थतत्त्ववित् । सूतः पौराणिको वाक्यं विनयेनेदमब्रवीत्* ॥ ७२
ततः प्राप्यन्त ते सर्वे शुद्धिशुद्धतमाश्च[14] ये । आभूतसंप्लवास्तत्र[15] दश तिष्ठन्ति ते जनाः[16] ॥ ७३

---

* अत्र सूत उवाचेति ख. पुस्तके ।

---

१ ख. ग. घ. °णो मान° । २ ख. °सिभिः । म° । ३ ख. °त्वा यवं यवी° । ४ क. °वं तवी° । ५ ख. °ज्यते जनाः । त° । ग. °ज्यतां गतम् । त° । ६ ङ. सर्वस्य । ७ ग. घ. ङ. °राजिष्वपपत्न्यस्ते । ८ घ. °ष्ठन्त्यपप्लवात् । पू° । ९ घ. पूर्वे पूर्वे त° । १० ख °षु स्थानादस्मत्सुरादिषु । वै° । ११ ख. ग. घ. °जेषूपपद्य° । १२ ख. घ. विपद्यते । ग. ङ. विवर्तते । १३ क. ग. ङ. °पूर्वेण । १४ ग. शुद्धबुद्धित° । घ. शुद्धिं शुद्धिमताश्च । १५ ङ. °द्धिबुद्धित° । १६ ख. ग. घ. ङ. ज्वराः ।

सर्वे सूक्ष्मशरीरास्ते विद्वांसो[1] घनमूर्तयः । स्थित[2]लोक[3]स्थितत्वाच्च तेषां भूतं न विद्यते ॥ ७४
ऊचुः सनत्कुमाराद्याः सिद्धास्ते योगधर्मिणः । ख्यातिं नैमित्तिकीं तेषां पर्याये समुपस्थिते ॥
स्थानत्यागे मनश्चापि युगपत्संप्रवर्तते । ऊचुः सर्वे तदाऽन्योन्यं वैराजाः[4] शुद्धबुद्धयः ॥ ७६
एवमेव महाभागाः प्रणवं संप्रविश्य ह । ब्रह्मलोके प्रवर्तामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ ७७
एवमुक्त्वा तदा सर्वे ब्रह्मान्ते व्यवसायिनः । योजयित्वा तदा[5]ऽऽत्मानं वर्तन्ते योगधर्मिणः ॥
तत्रैव संप्रलीयन्ते शान्ता दीपार्चिषो यथा । ब्रह्मकायमवर्तन्त पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ७९
लोकं तं समनुप्राप्य सर्वे ते भावनामयम् । आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य अमृतत्वाय ते गताः ॥ ८०
* वैराजेभ्यस्तथैवोर्ध्वमन्तरे षड्गुणे ततः । ब्रह्मलोकः समाख्यातो यत्र ब्रह्मा पुरोहितः ॥ ८१
ते सर्वे प्रणवात्मानो बुद्धशुद्धतपास्तथा । आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्या[6]मृतत्वं च भजन्त्युत ॥ ८२
द्वंद्वैस्ते नाभिभूयन्ते भावत्रयविवर्जिताः । आधिपत्यं विना तुल्या[7] ब्रह्मणस्ते महौजसः ॥ ८३
प्रभावविजयैश्वर्यस्थितिवैराग्यदर्शनैः । ते ब्रह्मलौकिकाः सर्वे गतिं प्राप्य विवर्तनीम् ॥ ८४
ब्रह्मणा सह देवैश्च संप्राप्ते प्रतिसंचरे । तपसोऽन्ते क्रियात्मानो बुद्धावस्था मनीषिणः ॥
अव्यक्ते संप्रलीयन्ते सर्वे ते क्षणदर्शिनः ॥ ८५
इत्येतदमृतं शुक्रं नित्यमक्षयमव्ययम् । देवर्षयो ब्रह्मसत्रं सनातनमुपासते ॥ ८६
अपुनर्मार्गगा[9]दीनां तेषां चैवोर्ध्वरेतसाम् । कर्माभ्यासकृता[10] शुद्धिर्वेदान्तेषूपलक्ष्यते ॥ ८७
तत्र तेऽभ्यासिनो युक्ताः[11] परां काष्ठामुपासते । हित्वा शरीरं पाप्मानममृतत्वाय ते गताः ॥
वीतरागा जितक्रोधा निर्मोहाः सत्यवादिनः । शान्ताः प्रणिहितात्मानो दयावन्तो जितेन्द्रियाः
निःसङ्गाः शुचयश्चैव ब्रह्मसायो(यु)ज्यगाः स्मृताः । अकामयुक्तैर्ये वीरास्तपोभिर्दग्धकिल्बिषाः
तेषामभ्रंशिनो लोका अप्रमेयसुखाः स्मृताः ॥ ९०
एतद्ब्रह्म[12]पदं दिव्यं परमं व्योम्नि भास्वरम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति ह्यमरा ब्रह्मणा सह ॥ ९१

ऋषय ऊचुः—

कस्मादेष परार्धश्च कश्चैष पर उच्यते । एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम ॥ ९२

सूत उवाच—

शृणुध्वं मे परार्धं[13] च परिसंख्यां परस्य च । एकं दश शतं चैव सहस्रं चैव संख्यया ॥ ९३
विज्ञेयमासहस्रं तु सहस्राणि दशायुतम् । एकं शतसहस्रं तु नियुतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ९४
तथा शतसहस्राणामर्बुदं कोटिरुच्यते । अर्बुदं दश कोट्यस्तु अब्जं कोटिशतं विदुः ॥ ९५
सहस्रमपि कोटीनां खर्वमाहुर्मनीषिणः । दशकोटिसहस्राणि निखर्वमिति तं विदुः ॥ ९६
शतं कोटि[14]सहस्राणां शङ्कुरित्याभिधीयते । सहस्रं तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ॥
गुणितानि समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ ९७

---

* इत आरभ्य 'भजन्त्युत' इत्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. घ. ङ. °सो धन° । २ घ स्थिते लोके स्थि° । ३ क. °लोकास्थि° । ४ क. °जाञ्शु° । ५ क. °दा सर्वे व° । ६ ग. ङ. प्राप्य अमृतत्वं भवत्युत । ७ ग घ. ङ तुल्यं । ८ ख. ग. घ. °व्य नित्र° । ९ ख. घ. ङ. °गामीनां । १० ख. ग. घ. ङ. °कृताः शुद्धा वेदा° । ११ घ. निर्वैराः स° । १२ ग. घ. ङ. °ह्मसदं । १३ ख. घ. ङ. °रार्धस्य परि° । १४ ख. ग. ङ. कोटीस° ।

(भूर्लोकादिव्यवस्थावर्णनम्)

कोटीनां सहस्रमयुतमित्ययं मध्य उच्यते। [1]कोटिसहस्रनियुता स चान्त इतिसंज्ञितः॥ ९८
[2]कोटिकोटिसह[3]स्राणि परार्ध इति कीर्त्यते। परार्धं द्विगुणं चापि परमाहुर्मनीषिणः॥ ९९
शतमाहुः[5] परिदृढं सहस्रं परिपद्मकम्। विज्ञेयमयुतं तस्मान्नियुतं प्रयुतं ततः॥ १००
अर्बुदं न्यर्बुदं चैवं[6] खर्बुदं च ततः स्मृतम्। खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुं पद्मं तथैव च॥ १०१
समुद्रं मध्यमं चैव परार्धमपरं ततः। एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणनाविधौ॥ १०२
शतानीति विजानीयात्संज्ञितानि महर्षिभिः। कल्पसंख्या प्रवृत्तस्य पराँर्धं[7] ब्रह्मणः स्मृतम्॥
तावच्छेषोऽपि कालोऽस्य तस्यान्ते प्रतिसृज्यते। पर एष परार्धश्च[8] संख्यातः संख्यया मया॥
यस्मादस्य परं वीर्यं परमायुः परं तपः। परा शक्तिः परो धर्मः परा विद्या परा धृतिः॥ १०५
परं ब्रह्म परं ज्ञानं परमैश्वर्यमेव च। तस्मात्परतरं भूतं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते॥ १०६
परे स्थितो ह्येष परः सर्वार्थेषु ततः परः। संख्यातस्तु परा ब्रह्मा तस्यार्धं तु परार्धता॥ १०७
संख्येयं चाप्यसंख्येयं सततं चापि तत्त्रिकम्[9]। संख्येयं संख्यया दृष्टमपरार्धाद्विभाष्यते॥ १०८
रांशौ[10] दृष्टे न संख्याऽस्ति तदसंख्यस्य लक्षणम्। अनपत्यं सिक्तास्वेषु(?)दृष्टवान्पश्चलक्षणम्॥
ईश्वरैस्त्वप्रसंख्यातं शुद्धत्वाद्दिव्यदृष्टिभिः। एवं ज्ञान[11]प्रतिष्ठ[12]त्वात्सर्वं ब्रह्माऽनुपश्यति॥ ११०
एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे नैमिषेयास्तपस्विनः। बाष्पपर्याकुलाक्षास्तु प्रहर्षाद्गद्गदस्वराः॥ १११
पप्रच्छुर्मातरिश्वानं सर्वे ते ब्रह्मवादिनः। ब्रह्मलोक[13]स्तु भगवन्यावन्मात्रान्तरः[14] प्रभो॥ ११२
योजनाग्रेण संख्यातं[15] साधनं योजनस्य तु। क्रोशस्य च परीमाणं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मातरिश्वा विनीतवाक्। उवाच मधुरं वाक्यं यथादृष्टं यथाक्रमम्॥ ११४

वायुरुवाच—

एतद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मे विवक्षितम्। अव्यक्ताद्व्यक्तभागो वै महास्थूलो विभाव्यते[16]॥
दशैव महतां भागा भूतादिः स्थूल उच्यते। दशभागाधिकं चापि भूतादेः[17] परमाणुकः[18]॥ ११६
परमाणुः सुसूक्ष्मस्तु भावग्राह्यो न चक्षुषा। यदभेद्यतमं लोके विज्ञेयं परमाणु तत्॥ ११७
जालान्तरगते भानौ[19] यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां परमाणुं प्रचक्षते॥ ११८
* अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत्। त्रसरेणुः समाख्यातस्तत्पद्मरज उच्यते॥ ११९
त्रसरेणवश्च येऽप्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः। तेऽप्यष्टौ समवायस्था बैलाग्रं[20] तत्स्मृतं बुधैः[21]॥१२०
बलाग्राण्यष्ट लिक्षा स्याद्यूका तच्चाष्टकं भवेत्। यूकाष्टकं यवं प्राहुरङ्गुलं तु यवाष्टकम्॥ १२१
द्वादशाङ्गुलपर्वाणि वितस्तिस्थानमुच्यते। रत्निश्चाङ्गुलि[22]पर्वाणि विज्ञेयो ह्येकविंशतिः॥ १२२

---

* नास्त्ययं श्लोकः ख. घ पुस्तकयोः।

---

१ ख. ग. घ. ङ. कोटीस॰। २ ङ. कोटीकोटीस॰। ३ ख. ग. ङ. ॰हस्रांशं प॰। ४ घ. ॰स्राणां प॰। ५ क. ॰दं निर्बु॰। ६ ख. घ. ॰व वृन्दं चैव समस्तुकम्। ख. ङ. ॰व वृन्दं चैव त॰। ७ ग. घ. ङ. ॰रार्धो ब्रह्मणः स्मृतः। ता॰। ८ क. ॰रार्धं च सं॰। ९ क. ॰पि तं त्रिक॰। १० घ. रात्रौ। ११ ख. घ. ज्ञानाप्रतीघत्वात्स॰। १२ ग. ङ. ॰प्रतीघत्वात्सर्वं। १३ ख. ॰लोकेषु भगवान्यावन्मानन्तरं प्र॰। १४ ङ. ॰न्तरे प्रभोः। यो॰। १५ क. ॰ख्यातः सा॰। १६ क. ख. ङ. ॰भाष्यते। १७ क. ॰तादिः प॰। १८ ग. घ. ङ. ॰माणकम्। प॰। १९ क. ॰गतं भानोर्यत्सू॰। २० ख. घ. ङ. बालाग्रं। २१ ख. घ. ङ. ॰धैः। बाला॰। २२ क. घ. ॰ङ्गुलप॰।

(भूर्लोकादिव्यवस्थावर्णनम्)

चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु[2]। किष्कुर्द्विरत्निर्विज्ञेयो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥
षण्णवत्यङ्गुलं चैव धनुराहुर्मनीषिणः। एतद्गव्यूतिसंख्या[3]र्थोपादानं धनुषः स्मृतम् ॥ १२४
धनुर्दण्डो युगं नाली तुल्यान्येतान्यथाङ्गुलैः। धनुषस्त्रिशतं नल्वमाहुः संख्याविदो जनाः ॥
धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते। अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं तु विधीयते ॥ १२६
एतेन धनुषा चैव योजनं तु समाप्यते। एतत्सहस्रं विज्ञेयं शक्रक्रोशान्तरं तथा ॥ १२७
योजनानां तु संख्यातं संख्याज्ञानविशारदैः। एतेन योजनाग्रेण शृणुध्वं ब्रह्मणोऽन्तरम् ॥
महीतलात्सहस्राणां शतादूर्ध्वं दिवाकरः। दिवाकरात्सहस्रे[4]ण तावदूर्ध्वं निशाकरः ॥ १२९
पूर्णं शतसहस्रं तु योजनानां निशाकरात्। नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ॥ १३०
शतं सहस्रं संख्यातो मेरुर्द्विगुणितं पुनः। ग्रहान्तरमथैकैकमूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलात् ॥ १३१
ताराग्रहाणां सर्वेषामधस्ताच्चरते बुधः। तस्योर्ध्वं चरते शुक्रस्तस्मादूर्ध्वं च लोहितः ॥ १३२
ततो बृहस्पतिश्चोर्ध्वं तस्मादूर्ध्वं शनैश्चरः। ऊर्ध्वं शतसहस्रं तु योजनानां शनैश्चरात् ॥ १३३
सप्तर्षिमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते। ऋषिभिस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं विभा[6]व्यते ॥ १३४
योऽसो तारामये दिव्ये विमाने ह्रस्वरूपके। उत्तानपादपुत्रोऽसौ मे[7]ढीभूतो ध्रुवो दिवि ॥१३५
त्रैलोक्यस्यैष उत्सेधो व्याख्यातो योजनैर्मया। मन्वन्तरेषु देवानामिज्या यत्रैव लौकिकी ॥
वर्णाश्रमेभ्य इज्या तु लोकेऽस्मिन्या प्रवर्तते। सर्वासां देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥
त्रैलोक्यमेतद्व्याख्यातमत ऊर्ध्वं निबोधत। ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥
*(एकयोजनकोटी सा इत्येवं निश्च[9]यं गतम् ॥ १३८
द्वे कोट्यौ तु महर्लोकाद्यस्मिंस्ते कल्पवासिनः)। यत्र ते ब्रह्मणः पुत्रा दक्षाद्याः साधकाः स्मृताः ॥
चतुर्गुणोत्तरादूर्ध्वं जनलोकात्तपः सं[10]स्मृतम्। वैराजा यत्र ते देवा भूतदाहविवर्जिताः ॥ १४०
षड्[11]गुणं तु तपोलोकात्सत्यलोकान्तरं स्मृतम्। अपुनर्मारकामानां(णां) ब्रह्मलोकः स उच्यते ॥
यस्मान्न च्यवते भूयो ब्रह्माणं स उपासते। एककोटिर्योजनानां पञ्चाशन्नियुतानि तु ॥ १४२
ऊर्ध्वभागस्ततोऽण्डस्य ब्रह्मलोकात्परः स्मृतः। चतुर(तस्र)श्चैव कोठ्यस्तु नियुता[12]नि पञ्चषष्टि च ॥
एषो[13]ऽर्धांशप्रचारोऽस्य गत्यन्तश्चापरः स्मृतः। ध्रुवाग्रमेतद्व्याख्यातं योजनाग्राद्यथाश्रुतम्+ ॥
अधोगतीनां वक्ष्यामि भूतानां स्थानकल्पनाम्। गच्छन्ति घोरकर्मा[14]णः प्राणिनो यत्र कर्मभिः ॥
नरको रौरवो रोधः सूकरस्ताल एव च[15]। (×तप्तकुम्भो महाज्वालः शबलोऽथ विमोचनः ॥
कृमी च कृमिभक्षश्च लालाभक्षो विशंसनः। अधःशिराः पूयवहो रुधिरान्धस्तथैव च)॥ १४७
तथा वैतरणं कृष्णमसिपत्रवनं तथा। अग्निज्वालो महाघोरः संदंशोऽथ श्वभोजनः ॥ १४८
तमश्च कृष्णसूत्रश्च लोहश्चा[16]प्यसिजस्तथा। अप्रतिष्ठोऽथ वीच्यश्च नरका ह्येवमादयः ॥ १४९

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ पुस्तके नास्ति। + अत्राध्यायसमाप्तिः ख. पुस्तके। × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति।

१ ख. ग. घ. ङ. °त्वारो विं°। २ घ. तु। निष्कुर्द्वि°। ३ क °ख्यायां पादानां धनुषः स्मृतः। घ°। ४ ख. ग. घ. ङ. °स्रे तु ततश्चोर्ध्वे। ५ ग. ङ. °ख्यातं मेरुं द्विगु°। ६ ग. ङ. °भाष्यते। ७ क. मेधीभू°। ङ. मेदीभू°। ८ क. सर्वेषां। ९ ख. ङ. °श्चयोगतः। द्वे। १० ख. ग. घ. ङ. स्मृतः। ११ ख. घ. ङ. °ड्गुणस्तु त°। १२ ख. ग. घ. °तानि प°। १३ ख. ङ. °षोर्ध्व च प्र°। १४ ख. ग. घ. ङ. °र्माणि प्रा°। १५ ख. घ. ङ. च। सप्त°। १६ ख. ग. ङ. °प्यभिज°।

(भूर्लोकादिव्यवस्थावर्णनम्)

तामसा नरकाः सर्वे यमस्य विषये स्थिताः । येषु दुष्कृतकर्माणः पतन्तीह पृथक्पृथक् ॥ १५०
भूमेरधस्तात्ते सर्वे रौरवाद्याः प्रकीर्तिताः । रौरवे कूटसाक्षी तु मिथ्या यश्चाभिशंसति ॥
क्रूरग्रहे पक्षवादी ह्यसत्यः पतते नरः ॥ १५१
रोधे गोघ्नो भ्रूणहा च अग्निदाता पुरस्य च । सूकरे ब्रह्महा मज्जेत्सुरापः स्वर्णतस्करः ॥ १५२
ताले पतेत्क्षत्रियहा हत्वा वैश्यं च दुर्गतिम् । ब्रह्महत्यां च यः कुर्याद्यश्च स्याद्गुरुतल्पगः॥ १५३
तप्तकुम्भी स्वसागामी तथा राजभटश्च यः । तप्तलोहे चाश्ववणिक्तथा बन्धनरक्षिता ॥ १५४
साध्वीविक्रयकर्ता च यस्तु भक्तं परित्यजेत् । महाज्वाले दुहितरं स्नुषां गच्छति यस्तु वै ॥
वेदो विक्रीयते येन वेदं दूषयते च यः । गुरूंश्चैवावमन्यन्ते वाऽऽक्रोशैस्ताडयन्ति च ॥ १५६
अगम्यगामी च नरो नरकं शबलं व्रजेत् । विमोहे पतिते चौरो[1] मर्यादां यो भिनत्ति वै ॥ १५७
दुरिष्टं[2] कुरुते यस्तु कीटलोहं प्रपद्यते । (* देवब्राह्मणविद्वेष्टा गुरूणां चाप्यपूजकः ॥
रत्नं दूषयते यस्तु कृमिभक्ष्यं[3] प्रपद्यते ॥ १५८
पर्यश्नाति य एकोऽन्यो ब्राह्मणीं सुहृदः सुताम्)। लालाभक्षे स पतति दुर्गन्धे नरके गतः ॥
काण्डकर्ता कुलालश्च निष्कहर्ता चिकित्सकः । आरामेष्वग्निदाता यः पतते स विशंसने ॥
असत्प्रतिग्रही यश्च तथैवायाज्ययाजकः । नक्षत्रैर्जीवते[5] यश्च नरो गच्छत्यधोमुखम्[6] ॥ १६१
क्षीरं सुरां च मांसं च लाक्षां गन्धं रसं तिलान् । एवमादीनि विक्रीणन्घोरे पूयवहे पतेत् ॥
यः कुक्कुटानि बध्नाति मार्जारान्सूकरांश्च तान् । पक्षिणश्च मृगांश्छागान्सोऽप्येनं नरकं व्रजेत्[7] ॥
अजाविको[8] माहिषकस्तथा चक्रध्वजी च यः । रङ्गोपजीविको विप्रः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । सुरापो मांसभक्षश्च तथा च पशुघातकः ॥ १६५
विशस्ता[9] महिषादीनां मृगहन्ता तथैव च । पर्वकारश्च सूची च यश्च स्यान्मित्रघातकः ॥
रुधिरान्धे पतन्त्येते एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १६६
उपविष्टमेकपङ्क्त्यां विषमं भोजयन्ति ये । पतन्ति नरके घोरे विड्भुजे नात्र संशयः ॥ १६७
मृषावादी नरो यश्च तथा[10] प्राक्रोशकोऽशुभः । पतति[11] नरके घोरे मूत्राकीर्णे स पापकृत् ॥ १६८
मधुग्राही[12] हन्तारो यान्ति वैतरणीं नराः । उन्मत्ताश्चित्तभग्नाश्च शौचाचारविवर्जिताः ॥ १६९
क्रोधना दुःखदा[13] श्चैव कुहकाकृष्टगामिनः । असिपत्रवने[14] छेदी तथा ह्यौरभ्रिकाश्च ये ॥
कर्तनैश्च विकृष्यन्ते मृगव्याधाः सुदारुणैः ॥ १७०
आश्रमं[15] प्रत्यवसिता अग्निज्वाले पतन्ति वै । भोज्यन्ते श्यामशबलै[16] रयस्तुण्डैश्च वायसैः ॥ १७१
इज्याव्रतसमालोपात्संदंशे नरके पतेत् । स्कन्दते यदि वा स्वप्ने व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ॥ १७२
पुत्रैरध्यापिता ये च पुत्रैराज्ञापिताश्च ये । ते सर्वे नरकं यान्ति नियतं तु श्वभोजने ॥ १७३
वर्णाश्रमविरुद्धानि क्रोधहर्षसमन्विताः । कर्माणि ये तु कुर्वन्ति सर्वे निरय[17] गामिनः(णः) ॥ १७४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. ग. घ. वाक्क्रूरस्ता° । २ क. ख. ङ. चौरे । ३ क. दुष्टं । ४ ग. ङ. °भक्ष्ये प्र° । ५ क. °र्जीवितो य° । ६ ख. °धोगतिम् । क्षी° । ७ क. °त् । आजीवि° । ८ ख.ग. अजीवि° । ९ क. विश्वस्ता । १० घ. °था चाऽऽक्रोशकारकः । पतते न । ११ ख. ग. ङ. °तते न° । १२ङ. °हालिह° । १३ ख. °दातारः कु° । घ. ङ. °दाराश्च कु° । १४ ख. ग. ङ. °वनच्छे° । १५ ख. °श्रयं प्र° । ग. घ. ङ. °श्रमं प्र° । १६ घ. °मशालैश्च वज्रतुण्डै° । १७ ख. ग. घ. ङ. °यवासिनः ।

उपरिष्टात्स्थितो घोर उष्णात्मा रौरवो महान् । सुदारुणस्तु शीतात्मा तस्याधस्तात्तपः स्मृतः ॥
एवमादिक्रमेणैव वर्ण्यमानान्निबोधत । भूमेरधस्तात्सप्तैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥ १७६
अधर्मसूनवस्ते स्युरन्धता[1]मिस्रकादयः । रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥ १७७
अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः । तृतीयः कालसूत्रः स्यान्महाहविविधिः स्मृतः ॥
अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्यादवीची पञ्चमः स्मृतः । लोहपृष्ठस्तमस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥ १७९
घोरत्वाद्रौरवः प्रोक्तः[2] साम्भको दहनः स्मृतः । सुदारुणस्तु[3] शीतात्मा तस्याधस्ता[4]त्तमोऽधमः ॥
सर्पो निकृन्तनः प्रोक्तः कालसूत्रेऽतिदारुणः । अप्रतिष्ठे स्थितिर्नास्ति भ्रमस्तस्मि[5]न्सुदारुणः ॥
अवीचिर्दारुणः प्रोक्तो यन्त्रसंपीडनाच्च सः । तस्मात्सुदारुणो लोहः कर्मणां [6]क्षयणाच्च सः ॥
तथाभू[7]ते(त)शरीरत्वादविवे(धि)भ्यस्तु स स्मृतः । पीडबन्धवधासङ्गादप्रतीकारलक्षणः ॥ १८३
[8]ऊर्ध्वं शैलमितास्ते तु निरालोकाश्च ते स्मृताः । दुःखोत्कर्षस्तु सर्वेषु अधर्मस्य निमित्ततः * ॥
ऊर्ध्वं लोकैः समावेतौ निरालोकौ च तावुभौ । कूटाङ्गारप्रमा[9]णैश्च शरीरी सूत्रना[10]यकाः ॥ १८५
उपभोगसमर्थैस्तु सद्यो जायन्ति कर्मभिः । दुःखप्रकर्षश्चो[11]ग्रैस्तु तेषु सर्वेषु वै स्मृतः ॥ १८६
यातनाश्चाप्यसंख्येया नारकाणां तथा स्मृताः । तत्रानुभूय ते दुःखं क्षीणे कर्मणि वै पुनः ॥
तिर्यग्योनौ प्रसूयन्ते कर्मशे[12]षे गते ततः । देवाश्च[13] नारकाश्चैव ऊर्ध्वं चाधश्च संस्थिताः ॥ १८८
धर्माधर्मनिमित्तेन सद्यो जायन्ति मूर्तयः । उपभोगार्थमुत्पत्तिरौपपत्तिककर्मतः ॥ १८९
पश्यन्ति नारकान्देवा ह्यधोवक्त्रान्ह्यधोगतान् । नारकाश्च तथा देवान्सर्वान्पश्यन्त्यधोमुखान् ॥
अनग्रमूलता यस्माद्धारणाश्च स्वभावतः । तस्मादूर्ध्वमधोभावो लोकालोके न विद्यते ॥ १९१
एषा स्वाभाविकी संज्ञा लोकालोके प्रवर्तते । अथाब्रुवन्पुनर्वायुं ब्राह्मणाः सत्रिणस्तदा ॥१९२

ऋषय ऊचुः—

सर्वेषामेव भूतानां लोकालोकनिवासिनाम् । संसारे संसरन्तीह यावन्तः प्राणिनश्च तान्[14] १९३
संख्यया परिसंख्याय ततः प्रब्रूहि कृत्स्नशः । ऋषीणां तद्वचः श्रुत्वा मारुतो वाक्यमब्रवीत् ॥

वायुरुवाच—

न श[15]क्या जन्तवः कृत्स्नाः प्रसंख्यातुं कथंचन । अना[16]द्यन्ताश्च संकीर्णा ह्यव्यूहेन व्यवस्थिताः ॥
गणना विनिवृत्तैषामानन्त्येन प्रकीर्तिताः ॥ १९५
[17]न दिव्यचक्षुषा ज्ञातुं शक्या ज्ञानेन वा पुनः । चक्षुषा वै [18]प्रसंख्यातुमतो ह्यन्ते नराधिपाः १९६
अना[19]ख्यानादवेद्यत्वान्नैव प्रश्नो विधीयते । ब्रह्मणा संज्ञितं यत्तु संख्यया तन्निबोधत ॥ १९७
यः सहस्रतमो भागः स्थावराणां भवेदिह । पार्थिवाः[20] क्रिमयस्तावत्संसेकाद्येषु संभवाः ॥ १९८

---

* अत्र ख. घ. पुस्तकयोरधिकमर्धं वर्तते तद्यथा 'सुखोत्कर्षः स्मृतः सर्वे धर्मस्य हि निमित्ततः । तथा ङ. पुस्तकेऽपि ' दुःखोत्कर्षः स्मृतः सर्वे धर्मस्य हि निमित्ततः । ' इति ।

---

१ क. ङ. °मिश्रका° । २ ख. ग. घ. ङ. 'क्तः सोष्टको । ३ क ग °स्तु सीता° । ४ क. ग. ङ. °त्तपोऽध° । ५ ख. घ. ङ. °स्मिन्सदा स्मृतः । अ° । ६ ग. घ. ङ. क्षपणा । ७ ख. घ. ङ. °भूतोऽश° । ८ ग. घ. ङ. ऊर्ध्वशैशमि° । ९ घ. °माणैः स्वैः श° । १० क. °यकः । उ° । ११ क. °ग्रत्वं ते° । १२ ख. °षेऽन्तरे त° । ग. ङ. °षेऽन्तगे त° । १३ ख. ग. घ. ङ. °श्च नर° । १४ ख. ग. घ. ङ. ते । १५ ख. ग. घ. ङ. शक्यं ज° । १६ ख. ङ °द्यन्ताः सुसंकीर्णा ह्यव्यूहे° । १७ ङ. न शक्यं दिव्यचक्षुर्भ्यां ज्ञातुं ज्ञाने° । १८ क. °विपः । अ° । १९ ख. घ. °नाख्यानादचोद्य° । ङ. °नाख्यानादनन्तत्वा° । २० ख. °वाः क्रम° ।

(भूर्लोकादिव्यवस्थावर्णनम्)

संसेकज्ञानाभावेन सहस्रेणैव संमिताः । औदका जन्तवः सर्वे निश्चयात्तद्विचारितम् ॥ १९९
सहस्रेणैव भागेन सत्त्वानां सलिलौकसाम् । विहंगमास्तु विज्ञेया लौकिकास्ते च सर्वशः ॥२००
यः सहस्रतमो भागस्तेषां वै पक्षिणां भवेत् । पशवस्तत्समा ज्ञेया लौकिकास्तु चतुष्पदाः॥२०१
चतुष्पदानां सर्वेषां सहस्रेणैव सं[3]मताः । भागेन द्विपदा ज्ञेया लौकिकेऽस्मिंस्तु सर्वशः ॥ २०२
यः सहस्रतमो भागो भागे तु द्विपदां पुनः । धार्मिकास्तेन भागेन विज्ञेयाः संमि[5]ताः पुनः ॥
सहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवं गताः । यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्दिवि ॥
संमितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि ॥ २०४
स्वर्गोपपादकैस्तुल्या यातनास्थानवासिनः । प[6]तिताः पापकर्माणो दुरात्मानो म्रियन्ति ये ॥
रौरवे तामसे ह्येते शीतोष्णं प्राप्नुवन्ति ते ॥ २०५
वेदनाकटुकास्तब्धा यातनास्थानमागताः । उष्णस्तु रौरवो ज्ञेयस्तेजो घोररसात्मकः ॥ २०६
ततो घर्मात्मकश्चापि शीतात्मा सततं तपः । एवं सुदुर्लभाः सन्तः स्वर्गे वां धार्[12]मिका नराः ॥
एषा संख्या कृतौ[11] संख्या(?) ईश्वरेण स्वयंभुवा । गणना विनिवृत्तैषा संख्या ब्राह्मी च मानुषी॥

ऋषय ऊचुः—

महो जनस्तपः स[13]त्यं भूतो भाव्यो भवस्तथा । उक्ता ह्येते त्वया लोका लोकानामन्तरेण च ॥
लोकान्तरं च यादृग्वै तन्नो ब्रूहि यथातथम् ॥ २०९
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् । स वायुर्दृष्टतत्त्वार्थ इदं तत्त्वमुवाच ह ॥ २१०

वायुरुवाच—

व्यक्तं तर्केण पश्यन्ति योगात्मत्यक्षदर्शिनः । प्रत्याहारेण ध्यानेन तपसा[14] च क्रियात्मनः ॥
ऋभुः सनत्कुमाराद्याः संबुद्धाः शुद्धबुद्धयः । व्यपे[15]तशोका विरजाः स[16]न्तो ब्रह्मैव सत्तमाः ॥
अक्षयाः प्रीतिसंयुक्ता ब्र[17]ह्म तिष्ठन्ति योगिनः । ऋषीणां वालखिल्यानां तैर्यथाहृतमीश्वरैः ॥
यथा चैव मया दृष्टं सांनिध्यं तत्र कुर्वता । अंतर्ह्य(र्य)सत्कृतार्थानामालयं चेश्वरस्य यत्॥२१४
ईश्वरः परमाणुत्वाद्भावग्राह्यो मनीषिणाम् । ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ॥ २१५
द्रष्टृत्वमात्मसंबन्धमधि[21]ष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि तस्मिंस्तिष्ठन्ति शंकरे ॥ २१६
विभुत्वात्खलु योगाग्निर्ब्रह्मणोऽनुग्रहे रतः । स लोकविग्रहो भूत्वा साहाय्यमुपतिष्ठते ॥ २१७
अक्षरं ध्रुवमव्यग्रमष्टमं त्वौपसर्गिकम् । तस्येश्वरस्य यन्मा[22]त्रं स्थानं मायामयं परम् ॥ २१८
मायया कृतमाचष्टे मायी देवो महेश्वरः । देवानामुरसंहारस्तत्प्रमाणं हि कीर्त्यते ॥ २१९
विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च ब्रुवतो मे निबोधत । त्रयोदशैव कोट्यस्तु नियुता दश पञ्च च ॥
भूर्लोकाद्ब्रह्मलोको वै योजनैः संप्रकीर्त्यते ॥ २२०

---

१ क. °ज्ञानां भागेन । ख. घ. ङ. °ज्ञानां भा° । २ ख. ग. घ. ङ. °कान्ते च । ३ ग. ङ. संमिताः । ४ ङ. °न मोक्षि° । ५ घ. °वेदिह । स्व° । ६ क. °तिताश्च्यर्णमुद्देशाद्दुरा° । ग.घ.ङ. °तिताश्चूर्णमुद्देशा दु° । ७ ख. °रवे घोरे तेजो । ८ क. ख. ङ. °नात्मिक° । ९ ख. °पि प्रीता° । १० क. च । ११ ख. °ता सर्वे ई(वैरी) श्व° । १२ घ. ङ. °ह्मी त्वमा° । १३ ग. घ. ङ. सत्यो भूतो भव्यो भवस्तदा । उ° । १४ ख. घ. ङ. °सा क्रिययाऽऽत्म° । १५ ख. ग. घ. ङ. °तक्रोशा वि° । १६ क. ख. ग. ङ. °न्तो ब्रह्मेव । १७ क. ख. ग. ङ. ब्रह्मे । १८ ख. ग. घ. ङ. °थाकृत° । १९ क. अनह्यस° । २० ख. घ. ङ. °ष्टातृत्व° । २१ क. घ. ङ. °मिब्रह्म° । २२ क. घ. °न्मात्रस्था° ।

एकयोजनकोटी तु पञ्चाशन्नियुतानि च । ऊ[1]र्ध्वं भागवताण्डं तु ब्रह्मलोकात्परं स्मृतम् ॥ २२१
* एषोर्ध्वं[2]गः प्रचारस्तु गत्य[3]न्तं च ततः स्मृतम् । (+ नित्या ह्यपरिसंख्येयाः परस्परगुणाश्र[4]याः ॥
सूक्ष्माः प्रसवधर्मिण्यस्ततः प्रकृतयः स्मृताः । येभ्योऽधिकर्ता संजज्ञे क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः)॥
तासु प्रकृतिमत्सू[5]क्ष्ममधिष्ठातृत्वमव्ययम् । अनुत्पा[6]द्यं परं धाम परमाणु परेशयम् ॥ २२४
अक्षयश्चाप्यनूह्यश्च अमूर्तिर्मूर्तिमानसौ । प्रादुर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चैवाप्यनुग्रहः ॥ २२५
विधिरन्यैरनौपम्यः परमाणुर्महेश्वरः । सतेजा एष तमसो यः पुरस्तात्प्रकाशकः ॥ २२६
यदण्डमासीत्सौवर्णं प्रथमं त्वौपसर्गिकम् । वृहतं सर्वतो वृत्तमीश्वराद्व्यवजायत ॥ २२७
ईश्वराद्बीजनिर्भेदः क्षेत्रज्ञो बीज इष्यते । योनिं प्रकृतिमाचष्टे सा च नारायणात्मिका ॥ २२८
विभुर्लोकस्य सृष्ट्यर्थं लोकसंस्थानमेव च । सन्निसर्गः स तन्वा[7] च लोकधातुर्महात्मनः ॥ २२९
पुरस्ताद्ब्रह्मलोकस्य अण्डादर्वाक्च ब्रह्मणः । × तयोर्मध्ये पुरं दि[8]व्यं स्थानं यस्य मनोमयम् ॥
तद्विग्रहवतः स्थानमीश्वरस्यामितौजसः । शिवं नाम पुरं तत्र शरणं जन्मभीरूणाम् ॥ २३१
सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां द्विजोत्तमाः । अभ्यन्तरे तु विस्तीर्णं महीमण्डलसंस्थितम् ॥ २३२
मध्याह्नार्कप्रकाशेन परतेजोभिमर्दिना । शातकौम्भेन महता प्राकारेणार्कवर्चसा ॥ २३३
द्वारैश्चतुर्भिः सौवर्णैर्मुक्तादामविभूषितैः । तपनीयनिभैः शुभ्रैर्गाढं सुकृतवेष्टनम् ॥ २३४
तै[9]चाऽऽकाशे पुरं रम्यं दिव्यं घण्टादि[10]निनादितम् । [÷ न तत्र क्रमते मृ[11]त्युर्न[12] तापो न जरा श्रमः
नददन्यैः पुराचा[13]रं रूपमा[14]सोतुमर्हति(?) ।[15] सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां दिशो दश ॥ २३६
तत्पुरं गोवृषाङ्कस्य तेजसा व्याप्य तिष्ठति । भावेन मनसो भूमिर्विन्यस्ता कनकामयी ॥ २३७
रत्नवालुकया तत्र विन्यस्ता शुशुभेऽधिकम् । शारदेन्दुप्रकाशानि बालसूर्यनिभानि च ॥ २३८
अर्धश्वेतार्धरक्तानि सौवर्णानि तथैव च । रथचक्रप्रमाणानि नालैर्मरकतप्रभैः ॥ २३९
सौकुमारेण रूपेण गन्धिनाऽप्रतिमेन च । तत्र दिव्यानि पद्मानि वनेषूपवनेषु च ॥ २४०
भृङ्गपत्रनिकाशानि[16] तपनी[17]यानि[18] यानि च । अर्धकृष्णार्धरक्तानि सुकुमारान्तराणि च ॥ २४१
आतपत्रप्रमाणानि पङ्कजैः संवृतानि च । भूयः सप्त महानद्यस्तासां नामानि बोधत ॥ २४२
वरा वरेण्या वरदा वै[19]राहा वरवर्णिनी । वै[20]रमा वरभद्रा च रम्यास्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ २४३
पद्मोत्पलदलोन्मिश्रं फेनाद्यावर्तविग्रहम् । जलं मणिदल[21]प्रख्यमावहन्ति सरिद्वराः ॥ २४४
न तु ब्रह्मर्षयो देवा नासुराः पितरस्तथा । न खल्वन्येऽप्रमेयस्य विदुरीशस्य तत्पुरम् ॥ २४५
तत्र ये ध्यानमव्यग्रा[22]ः सुयुक्ता विजितेन्द्रियाः । पश्यन्तीह महात्मानः पुरं तद्गोवृषात्मनः ॥

---

* अत्र संधिस्त्वार्षः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । इतः प्रभृति प्रकृतयः स्मृता इत्यन्तः पाठो घ. पुस्तके नास्ति । × एतदर्धं त्रुटितं ग. घ. ङ. पुस्तकेषु । ÷ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ घ. ङ. °र्ध्वं भगवतोऽण्डं । २ क. °र्ध्वगप्र° ३ ख.घ. ङ. °त्यन्तश्च ततः स्मृतः । नि° । ४ ख. ङ. °श्रयात् । सूक्ष्मात्प्रस° । ५ ग.घ. ङ. °त्सूक्ष्माम° । ६ ङ °त्पाद्य प° । ७ ख. घ. ङ. तत्त्वाच्च लो° । ८ ख. °व्यं सौवर्णं च म° । ९ घ. तच्चका° । १० ख. घ. °ण्टानिना° । ११ ख. ङ. °त्युर्नाऽऽतपो । १२ क. °र्न तपो । १३ ख. °चारः रूपमासोतु° । ङ. °चाररूपमासोढुम° । १४ घ. °मासोढुम° । १५ ङ. °ति । भवे° । १६ ङ. °नि अर्धश्यामान्त° । १७ ख. °नि किञ्जल्कैः सं° । १८ घ. °जैः सेविता° । १९ ख. वाराही । २० ङ. परमा । २१ घ. ङ. °प्रख्यं ता व° । २२ ख. °ग्राः संयु° ।

(शिवपुरवर्णनम्)

मध्ये पुरवरेन्द्रस्य तस्याप्रतिमतेजसा । सुमहान्मेरुसंकाशो दिव्यो[1] भद्रश्रिया वृतः ॥ २४७
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः । अनुपमेयै[2] रत्नैश्च सर्वतः स विभूषितः ॥ २४८
स्फटिकैश्चन्द्रसंकाशैर्वैदूर्यैः[3] सोमसंप्रभैः । बालसूर्यप्रभैश्चैव सौवर्णैश्चाग्निसंप्रभैः ॥ २४९
राजतैश्चापि शुशुभे इन्द्रनीलमयैः शुभैः । दृढैर्वज्रमयैश्चैव इत्येवं सुसमाहितैः ॥ २५०
जलैश्च विविधाकारैर्दीप्यद्भिरधिवासितम् । चन्द्ररश्मिप्रकाशाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५१
रुक्मघण्टानिनादैश्च नित्यप्रमुदितोत्सवैः । किंनराणामधीवासैः संध्याभ्राकारराजितैः ॥ २५२
परिवारसमन्तात्तु हेमपुष्पोदकप्रभैः । यथा हि मेरुशैलेन्द्रो हेमशृङ्गैर्विराजते ॥ २५३
(* चामीकरमयीभिस्तु पताकाभिस्तथा पुरम् । एवं प्रासादराजोऽसौ भूमिकाभिर्विराजते[7] ॥
वसन्तप्रतिमा यत्र त्र्यम्बकस्य निवेशने । लक्ष्मीः श्रीश्च वपुर्माया कीर्तिः शोभा सरस्वती ॥
देव्या वै सहिता ह्येता रूपगन्धसमन्विताः । नित्या ह्यपरिसंख्याताः परस्परगुणाश्रयाः)॥
भूषणं सर्वरत्नानां योन्यः कान्तिविलासयोः ॥ २५६
कोटीशतं महाभागा विभज्याऽऽत्मानमात्मना । भगवन्तं महात्मानं प्रतिमोदन्त्यतन्द्रिताः॥२५७
तासां सहस्रशश्चान्याः पृष्ठतः परिचारिकाः । रूपिण्यश्च श्रिया युक्ताः सर्वाः कमललोचनाः ॥
लीलाविलाससंयुक्तैर्भावैरतिमनोहरैः । गणैस्ताः सह मोदन्ते शैलाभैः पावकोपमैः ॥ २५९
कुब्जा[9] वामनिकाश्चैव वरगात्रा हयाननाः । पुण्ड्राश्च विकटाश्चैव करालाश्चिपिटाननाः ॥ २६०
लम्बोदरा ह्रस्वभुजा विनेत्रा ह्रस्वपादिकाः । मृगेन्द्रवदनाश्चान्या गजवक्त्रोदरास्तथा ॥ २६१
गजाननास्तथैवान्याः सिंहव्याघ्राननास्तथा । लोहिताक्षा महास्तन्यः सु[10]भगाश्चारुलोचनाः ॥
ह्रस्वकुञ्चितकेशाश्च सुन्दर्यश्चारुलोचनाः[11] । अन्याश्च कामरूपिण्यो नानावेषधराः स्त्रियः २६३
अभ्यन्तरपरिस्कन्धा देवावासगृहोचिताः । + रराम भगवांस्तत्र दशबाहुर्महेश्वरः ॥ २६४
नन्दिना च गणैः सार्धं विश्वरूपैर्महात्मभिः । तथा रुद्रगणैश्चापि तुल्यौदार्यपराक्रमैः ॥ २६५
पावकात्मजसंकाशैर्शूर्पदंष्ट्रोत्कटाननैः । वन्द्यमानो विमानश्च(स्थैः) पूज्यमानश्च तत्परैः ॥ २६६
सर्वर्तुकुसुमां मालां जिघ्रमा×णोरसि स्थिताम् । नीलोत्पलदलश्यामं पृथुताम्रायतेक्षणम्॥ २६७
ईषत्कराललम्बोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रागणा[12]श्रितम् । षडूर्ध्वनेत्रं दुष्प्रेक्ष्यं रुचिरं चीरवाससम् ॥ २६८
आहवेष्वपरिक्लिष्टं देवानामरिनाशनम् । बाहुना बाहुमावेश्य पार्श्वे सव्येऽन्तरे स्थितम् ॥ २६९
रराज[13] पाट्टिशं तस्य वामाग्रकरगोचरम् । महाभैरवनिर्घोषं बलेनाप्रतिमौजसम् ॥
दशवर्ण[14]धनुश्चैव विचित्रं शोभतेऽधिकम् ॥ २७०
त्रिशूलं विद्युताभासममोघं शत्रुनाशनम् । जाज्वल्यमानं वपुषा परमं[15] तत्त्विषा युतम् ॥ २७१

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थे पाठव्यत्यासो दृश्यते ख. पुस्तके । + अत्र परस्मैपदमार्षम् । × अत्र संधिरार्षः ।

---

१ ख. दिशां भ° । घ. दिशो भ° । ङ. दिशा भ° । २ ख. ङ. °पम्यमयै रत्नैः स° । ३ ख. ङ °वैडूर्यैः । ४ क. सुमहाहि° । ५ ख. घ. ङ. °त्सवम् । किं° । ६ घ. °ष्पोपगैर्द्रुमैः । य° । ७ ख. ङ. °ते । रमन्ति प्र° । घ. °ते । रमत्यप्र° । ८ घ. ङ. °शस्त्वन्याः । ९ क. °ब्जाकामनिकामैश्च व° । घ °ब्जाकाम° । १० घ. °हितोष्ठ्योम° । ङ. °हितौष्ठ्योम° । ११ क. °वेशध° । १२ ख. घ. °णान्वित° । १३ क. °राजापदिशं । १४ ख. ङ. दशार्णवर्ण च धनुर्विचि° । १५ ङ. °रशुं त° ।

अग्निश्चैवौजसां श्रेष्ठः शीतरश्मिः शशी तथा । तेजसा वपुषा कान्त्या देवेशस्य महात्मनः ॥
शुशुभेऽभ्यधिकं तत्र वेद्यामग्निशिखा इव ॥ २७२
स्थितः पुरस्ताद्देवस्य शातकौम्भमयो महान् । शुशुभे रुचिरः श्रीमान्सोदकः स कमण्डलुः ॥
असिमावेश्य चाङ्गेषु पाण्डुराम्बरधारिणी । उरश्छेदेन महता मौक्तिकेन विराजिता ॥
चतुर्भुजा महाभागा विजया लोकसंमता ॥ २७४
देव्या [1]आद्यप्रतीहारी श्रीरिवाप्रतिमा परा । विभ्राजन्ती स्थिता चैव कृत्वा देवस्य चाञ्जलिम्॥
तस्याः पृष्ठानुगाश्चान्याः स्त्रियोऽप्सरोगणान्विताः । ताः खल्वभिनवैः कान्तैरुपातिष्ठन्ति शंकरम्
सर्वलक्षणसंप[2]न्ना वादित्रैरुपबृंहिताः । उपगायन्ति देवेशं गणा गन्धर्वयोनयः ॥ २७७
अभ्युन्नतो महोरस्कः शरन्मेघसमद्युतिः । शोभते नन्दमानश्च गोपतिस्तस्य वेश्मनि ॥ २७८
स्कन्दश्च सपरीवारः पुत्रोऽस्यामितवीर्यवान् । रक्ता[3]म्बरधरः श्रीमान्वराम्बुजदलेक्षणः ॥ २७९
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्[4]च चाष्टवान्[5] । व्यपेतव्यसनाः क्रूराः प्रजानां पालने रताः २८०
तैः सार्धं स महावीर्यः शोभते शिखिवाहनैः[6] । व्यालक्रीडनकैस्तत्र क्रीडते विश्वतोमुखः॥ २८१
ये नृपा विबुधेन्द्राणां काञ्चनस्य प्रदायिनः । ये च स्वायतना विप्रा गृहस्था ब्रह्मवादिनः २८२
गूढस्वाध्यायतपसस्तथा चैवोञ्छवृत्तयः । एते सभासदस्तस्य देवेशस्य च संमताः ॥ २८३
मन्वन्तराण्यनेकानि व्यवर्तन्त पुनः पुनः । श्रूयतां देवदेवस्य भविष्याश्चर्यमुत्तमम् ॥ २८४
व्याघ्राश्चैवानुगास्तत्र काञ्चनाभास्तरस्विनः । स्वच्छन्दचारिणः सर्वे स्वयं देवेन निर्मिताः ॥
मृत्योर्मृत्युसमास्ते तु यमदर्पापहारिणः । विभूतिमप्यसंख्येयां को न खल्वभिधास्यते ॥ २८६
अतःपरमिदं भूयो भवेनाद्भुतमुत्तमम् । भूतानामनुकम्पार्थं यत्कृतं तन्निबोधत ॥ २८७
मन्दराद्रिप्रकाशानां बलेनाप्रतिमौजसाम् । हारकुन्देन्दुवर्णानां विद्युद्घननिनादिनाम् ॥* २८८
चूडामणिधराणां वै मेघसंनिभवाससाम् । श्रीवत्साङ्कितवज्रा[7]णामङ्कुलीशूलपाणिनाम् ॥ २८९
एवं दिशानां देवानां रूपेणोत्तमशालिनाम् । तस्य प्रासादमुख्यस्य स्तम्भेषूत्तमशोभिषु ॥२९०
संयताग्निमयीभिस्तु शृङ्खलाभिः पृथक्पृथक् । मायासहस्रं सिंहानां सुखं तत्र निवासिनाम् २९१
स्त[8]म्भेऽप्यपासृंताषष्टं(?)[9]त्र्यम्बकस्य निवेशने । अथ तत्प्रतिसंपूज्य वायोर्वा[10]क्यं सुविस्मिताः ॥
ऋषयः प्रत्यभाषन्त नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ २९२
भगवन्सर्वभूतानां प्राण सर्वत्रग प्रभो । के ते सिंहमहाभूताः क्व ते जाताः किमात्मकाः॥ २९३
सिंहाः केनापराधेन भूतानां प्रभविष्णुना । वैश्वानरमयैः पाशैः संरुद्धास्तु पृथक्पृथक् ॥ २९४
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यं जगाद ह । [11]यद्वै सहस्रं सिंहानामीश्वरेण महात्मना ॥
व्यपनीय स्वकादेहात्क्रोधास्ते सिंहविग्रहाः ॥ २९५

* इत उत्तरमेकः श्लोकोऽधिको ङ. पुस्तके स यथा—सुदीर्घारितकायानामतीवक्रूरचक्षुषाम् । दंष्ट्रोत्कटमहास्थानां महाविक्रमशालिनाम् । इति ।

१ क. आद्यः प्र° । २ ख. ङ. °पन्नत्रा° । घ. °पन्नैर्वादि° । ३ ख. °क्ताम्बुजध° । ४ ख. °श्च नष्टसः । व्य° । घ. °श्च नष्टसा । व्य° । ५ ङ. °न् । अपे° । ६ घ. ङ. °नः । बाल° । ७ ख. °ज्राणां रज्जुनां शू° । घ. °ज्राणां रज्जुलां शू° । ङ. °ज्राणां रजुलां शू° । ८ ख. °म्भेष्वपासृतं प° । ङ. °म्भेष्वपा° । ९ घ. °सृतं सृष्टं । १० घ. ङ. °क्यं शुचिस्मि° । ११ ख. घ. ङ. यत्तत्सह° ।

(शिवपुरवर्णनम्)

भूतानामभयं दत्त्वा पुरा बद्धा[1]ग्निबन्ध[2]ने । यज्ञभागनिमित्तं च ईश्वरस्याऽऽज्ञया तदा[3] ॥ २९६
तेषां विधानमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया । देव्या मन्युं कृतं ज्ञात्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥२९७
निःसृता च महादेव्या महाकाली महेश्वरी । आत्मन[4]ः कर्मसाक्षिण्या भूतैः सार्धं तदाऽनुगैः ॥
स एष भगवान्क्रोधो रुद्रावासकृतालयः । वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा देव्या मन्युप्रमार्जनः ॥ २९९
तस्य वेश्म सुरेन्द्रस्य सर्वगुह्यतमस्य वै । संनिवेशस्त्वनौपम्यो मया वः परिकीर्तितः ॥ ३००
अतः परं प्रवक्ष्यामि ये तत्र प्रतिवासिनः ।] रम्ये पुरवरश्रेष्ठे तस्मिन्वैहायभूमिषु ॥ ३०१
नानारत्नविचित्रेषु पताकाबहुलेषु च । सर्वकामसमृद्धेषु बनोपवनशोभिषु ॥ ३०२
राजतेषु महान्तेषु शातकौम्भमयेषु च । संध्याभ्रसंनिकाशेषु कैलासप्रतिमेषु च ॥ ३०३
इष्टैः शब्दादिभिर्भोगैर्ये भवस्यानु[5]सारिणः । प्रासादवरमुख्येषु तेषु[6] मोदन्ति सुव्रताः ॥ ३०४
ब्रह्मघोषैरविरताः कथाश्च विविधाः शुभाः । गीतवादित्रघोषाश्च संस्तवाश्च समन्ततः ॥ ३०५
संहताश्चैवमतुला नानाश्रयकृतास्तथा । एवमादीनि वर्तन्ते तेषां प्रासादमूर्धनि ॥ ३०६
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः । अनौपम्यैर्वरै रत्नैः सर्वत[7]ः परिभूषितः ॥ ३०७
स्फटिकैश्चन्द्रसंकाशैर्वै[8]डूर्यमणिसंप्रभैः । बालसूर्यमयैश्चापि सौवर्णैश्चाग्नि[9]समप्रभैः ॥ ३०८
चुक्रुशुर्ऋषयः श्रुत्वा नैमिषेयास्तपस्विनः । आपन्नसंशयाश्चेमं वाक्यमूचुः समीरणम् ॥ ३०९

ऋषय ऊचुः—

के तु तत्र महात्मानो ये भवस्यानुसारिणः । अनुग्राह्यतमाः सम्यक्प्रमोदन्ते पुरोत्तमे ॥
ऋषीणां वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१०

वायुरुवाच—

श्रूयतां देवदेवस्य भक्तियैरनुकल्पिता । ह्रीमन्तः सूर्जिता दान्ताः शौर्ययुक्ता ह्यलोलुपा[10]ः ॥३११
(+मध्याहाराश्च मात्राश्च आत्मारामा जितेन्द्रियाः । जितद्वंद्वा महोत्साहाः सौम्या विगतमत्सराः
भावस्थाः सर्वभूतानामव्यापारा अनाकुलाः) । कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मना ॥
अनन्यमनसो भूत्वा प्रपन्ना ये महेश्वरम् ॥ ३१३
तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययम् । भवस्य रूपसादृश्यं नीताश्चैव ह्यनुत्तमम् ॥ ३१४
वैश्वानरमुखाः सर्वे विश्वरूपाः कपर्दिनः । नीलकण्ठाः सितग्रीवास्तीक्ष्णदंष्ट्रास्त्रिलोचनाः ३१५
अर्धचन्द्रकृतोष्णीषा जटामुकुटधारिणः । सर्वे दशभुजा वीराः पद्मान्तरसुगन्धिनः ॥ ३१६
तरुणादित्यसंकाशाः सर्वे ते पीतवाससः । पिनाकपाणयः सर्वे श्वेतगोवृषवाहनाः ॥ ३१७
श्रियाऽन्विताः कुण्डलिनो मुक्ताहारविभूषिताः । तेजसोऽभ्यधिका देवैः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥
विभज्य बहुधाऽऽत्मानं जरामृत्युविवर्जिताः । क्रीडन्ते विविधैर्भावैर्भोगान्प्राप्य सुदुर्लभान् ॥
स्वच्छन्दगतयः सिद्धाः सिद्धैश्चान्यैर्विबोधिताः । एकादशानां रुद्राणां कोट्योऽ[11]नेका महात्मनाम्
एभिः सह महात्मानो देवदेवो महेश्वरः । भक्तानुकम्पी भगवान्मोदते पार्वतीप्रियः ॥ ३२१

+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

१ ख. घ. °द्धानिबन्धनैः । य° । २ ङ. °न्धनैः । य° । ३ ख. ङ. °दा । तस्माद्धन्वाद्विमु° । घ. °दा । तस्माद्विधा° । ४ घ. °नः सर्वसा° । ५ ख. ग. घ. ङ. भविष्यानु° । ६ क. °रपुष्पेषु । ७ ग. घ. ङ. °तः स विभू° । ८ ख. ग. ङ. °वैडूर्य° । ९ क. °म्निसंप्र° । १० ख. घ. ङ. °राल्पलोलुपाः । क° । ११ क. नेकम° ।

नाहं तेषां तु रुद्राणां भवस्य च महात्मनः । नानात्वमनुपश्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ३२२
मातरिश्वाऽब्रवीत्पुण्यामित्येतामी[1]श्वराच्छ्रुताम् । अथ ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ॥
श्रुत्वेमां परमां पुण्यां कथां त्रैयम्बकीं ततः ॥ ३२३
भृशं चानुग्रहं प्राप्य हर्षं चैवाप्यनुत्तमम् । संभावयित्वा चाप्येनां वायुमूचुर्महाबलम् ॥ ३२४

ऋषय ऊचुः—

समीरण महाभाग अस्माकं च त्वया विभो । ईश्वरस्योत्तमं पुण्यमष्टमं त्वौपसर्गिकम् ॥ ३२५
तस्य स्थानं प्रमाणं च यथावत्परिकीर्तितम् । यो गन्धेन समृद्धं वै परमं परमात्मनः ॥ ३२६
महादेवस्य माहात्म्यं दुर्विज्ञेयं सुरैरपि । स्वेन माहात्म्ययोगेन सहस्रस्यामितौजसः ॥ ३२७
यस्य भक्तेष्वसंमोहो ह्यनुकम्पार्थमेव च । ब्राह्मी[2] लक्ष्मीः स्वयं जुष्टा[3] या साऽप्रतिमशालिनी॥३२८
व्याप्य[4] ज्योत्स्नेव खं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा । विभूतिर्भ्राजतेऽत्यर्थं देवदेवस्य वेश्मनि ॥
महादेवस्य तुल्यानां रुद्राणां तु महात्मनाम् । तत्सर्वं निखिलेनेदं वक्त्रादमृतनिस्रवम् ॥ ३३०
अपीत्वा(?)खलु सर्वस्य भक्त्याऽस्माभिस्तु सुव्रताः । नास्ति किंचिदविज्ञेयमन्यच्चैवानुगामिनः ॥
प्रश्नं देववर प्राण यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३३१

सूत उवाच—

स खल्वाच भगवान्किं भूयो वर्तयाम्यहम् । किं मया चैव वक्तव्यं तद्वदिष्यामि सुव्रताः ३३२

ऋषय ऊचुः—

आदित्याः[5] पारिपार्श्वेयाः सिंहा वै क्रोधविक्रमाः । वैश्वानरा भूतगणा व्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥
आभूतसंप्लवे घोरे सर्वप्राणभृतां क्षये । किमवस्था भवन्त्येते तन्नो ब्रूहि यथार्थवत्[6] ॥ ३३४
* एते ये वै त्वया प्रोक्ताः सिंहव्याघ्रगणैः सह । ये चान्ये सिद्धिसंप्राप्ता मातरिश्वा जगाद[7] ह
इदं च परमं तत्त्वं समाख्यास्यामि शृण्वताम् । विज्ञातेश्वरसद्भावमव्यक्तं प्रभवं तथा ॥ ३३६
तत्र पूर्वगता[8]स्तेषु कुमारा ब्रह्मणः सुताः । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥ ३३७
वोढुश्च[9] कपिलस्तेषामासुरिश्च महायशाः । मुनिः पञ्चशिख[10]श्चैव ये चान्येऽप्येवमादयः ॥ ३३८
ततः काले व्यतिक्रान्ते कल्पानां पर्यये गते । महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ॥ ३३९
अनेकरुद्रकोट्यस्तु यैः[11] प्रसन्ना महेश्वरी । शब्दादीन्विषयान्भोगान्सत्यस्याष्टविधि[12]श्रयात् ॥ ३४०
प्रविश्य सर्वभूतानि ज्ञानयुक्तेन तेजसा । वैहायपदमव्यग्रं भूतानामनुकम्पया ॥ ३४१
तत्र यान्ति महात्मानः परमाणुं महेश्वरम् । तरन्ति सुमहावर्तां जन्ममृत्यूदकां नदीम् ॥ ३४२
ततः पश्यन्ति[13] सर्वाणं[14](?)परं ब्रह्माणमेव च । देव्या वै सहिताः सप्त या देव्यः परिकीर्तिताः ॥
यत्तत्सहस्रं सिंहानामादित्यानां तथैव च । वैश्वानरभूत[15]भव्यव्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥ ३४४
आवेश्याऽऽत्मनि तान्सर्वान्[16]संख्यायोपद्रवांस्तथा । लोकान्सप्त इमान्सर्वान्महाभूतानि पञ्च च ॥

* इत आरभ्य शृण्वतामित्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

१ क. °श्वरोऽप्युत । अ° । २ क. ब्राह्मलक्ष्मा स्व° । घ. ब्राह्म्यलक्ष्म्या स्व° । ३ ङ. तुष्टा । ४ क. °प्य ष्टोस्तेरवं चन्द्रंविन्यस्ताविश्वरूपधृक् । वि° । ५ ख. ग. घ. ङ. °त्याः परिपार्श्वेयं सिं° । ६ ख. °र्थतः । ए° । ७ ख. ग. ङ. °गाम ह । ८ ख. °स्ते तु कु° । ९ ख. घ. बोढश्च । १० ख. °शिखाश्चै° । ११ ख. ग. घ. ङ. या । १२ क. °घस्रया° । १३ ख. ग. °श्यन्त्यपर्वा° । १४ ङ. पर्वाणं । १५ ग. ङ. °तभाव्य° । १६ ङ. °संख्ययानुक्तवां° ।

विष्णुना सह संयुक्तः करोति विकरोति च। स रुद्रो यः साममयस्तथैव च यजुर्मयः॥ ३४६
स एष ओतः प्रोतश्च बहिरन्तश्च निश्चयात्। एको हि भगवान्नाथो ह्यनादिश्चान्तकृद्द्विजाः॥ ३४७
ततस्त ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः। स्वं स्वमाश्रमसंवासमारोप्याग्निं तथाऽऽत्मनि॥ ३४८
कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मना। अनन्यमनसो भूत्वा प्रपद्यन्ते महेश्वरम्॥ ३४९
व्रतोपवासनिरताः सर्वभूतदयापराः। योगमनुपमं दिव्यं प्राप्तं तैश्छिन्नसंशयैः॥ ३५०
प्रपद्य परया भक्त्या ज्ञानयुक्तेन तेजसा। तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययम्॥ ३५१
यः पठेत्तपसा युक्तो वायुप्रोक्तामिमां स्तुतिम्*। ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा स्वक्रियापरः॥
लभते रुद्रसालोक्यं भक्तिमान्विगतज्वरः। अप्रमत्तश्च यः शूद्रो भवभक्तो जितेन्द्रियः॥ ३५३
आभूतसंप्लवस्थायी अप्रतीघातलक्षणः। गाणपत्यं स लभते स्थानं वा सार्वकामिकम्॥ ३५४
मद्यपो मद्यपैः सार्धं भूतसंघैश्च मोदते। सोऽर्च्यमानो महीपृष्ठे मर्त्यानां वरदो भवेत्॥
इति होवाच भगवान्वायुर्वाक्यमिदं वरः॥ ३५५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शिवपुरवर्णनं नामैकशततमोऽध्यायः॥ १०१॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०११९

अथ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः।

प्रतिसर्गवर्णनम्।

सूत उवाच—

प्रत्याहारं प्रवक्ष्यामि परस्यान्ते स्वयंभुवः। ब्रह्मणः स्थितिकाले तु क्षीणे तस्मिंस्तदा प्रभोः॥ १
यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः। अव्यक्तान्ग्रसते व्यक्तं प्रत्याहारे च कृत्स्नशः॥ २
परं तदनु कल्पानामपूर्णे कल्पसंक्षये। उपस्थिते महाघोरे ह्यप्रत्यक्षे तु कस्यचित्॥ ३
अन्ते द्रुमस्य संप्राप्ते पश्चिमस्य मनोस्तदा। अन्ते कलियुगे तस्मि(+न्क्षीणे संहार उच्यते॥ ४
संप्रक्षाले तदा वृत्ते प्रत्याहारे ह्युपस्थिते। प्रत्याहारे तदा तस्मिन्भूततन्मात्रसंक्षये॥ ५
महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये। स्वभावकारिते तस्मि)न्प्रवृत्ते प्रतिसंचरे॥ ६
आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम्। आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते॥
प्रविष्टे गन्धतन्मात्रे तोयावस्था धरा भवेत्॥ ७
आपस्तदा प्रनष्टा वै वेगवत्यो महास्वनाः। सर्वमापूरयित्वेदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च॥ ८

---

* इत उत्तरमर्धमधिकम् ख. पुस्तके तद्यथा—शिवलोके स वसति यावदाभूतसंप्लवम्। इति। + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति।

---

१ क. °युक्तः क°। २ क. एव उतप्रो°। ३ ख. °भाः। संन्यस्याथ समं चात्थमा°। ४ क. °त्मनि। अ°। ५ घ. ङ. श्रुतिम्। ६ क. ग. वा सर्वे। ७ ग. घ. ङ. °कामे तु। ८ ख. ङ. °भोः। तथे°। ९ ख. ग. घ. ङ. °श्वरम्। अ°। १० ङ. °रेण कृ°। ११ ख. घ. ङ. षरे तदाऽनुक°। १२ ख. घ. °प्रकाले। १३ क. °रे ह्यपश्चिते। १४ घ. °दादिविका°। १५ ख. ग. घ. ङ. °ष्टास्तु वे°।

अपामस्ति[1] गुणो यस्तु ज्योतिषे[2] लीयते रसः। नश्यन्त्यापस्तदा[3] तच्च रसतन्मात्रसंक्षयात् ॥ ९
तेजसा संहृतरसा ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्त्युत । ग्रस्ते च सलिले तेजः सर्वतोमुखमीक्ष्यते[4] ॥ १०
अथाग्निः सर्वतो व्याप्त आदत्ते तज्जलं तदा । सर्वमापूर्यतेऽर्चिभिस्तदा जगदिदं शनैः ॥ ११
अर्चिर्भिः संतते तस्मिंस्तिर्यगूर्ध्वमधस्ततः । ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुरत्ति प्रकाशकम् ॥
प्रलीयते तदा तस्मिन्दीपार्चिरिव मारुते ॥ १२
प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः । उपशाम्यति तेजो हि वायुना धूयते[5] महत्[6] ॥ १३
निरालोके तदा लोके वायुभूते च तेजसि । ततस्तु[7] मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ॥ १४
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश । वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते च तत् ॥ १५
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् । अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ॥ १६
सर्वमापूरयन्नादैः[8] सुमहत्तत्प्रकाशते । परिमण्डलं[9] तच्छुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् ॥ १७
शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति[10] । तं तु शब्दगुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः ॥ १८
भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै । अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसः स्मृतः ॥ १९
भूतादिं ग्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः । महानात्मा तु विज्ञेयः संकल्पो व्यवसायकः ॥ २०
बुद्धिर्मनश्च लिङ्गश्च महानक्षर एव च । पर्यायवाचकैः शब्दैस्तमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ २१
संप्रलीनेषु भूतेषु गुणसाम्ये तमोमये । स्वात्मन्येव स्थिते चैव कारणे लोककारणे ॥ २२
विनिवृत्ते तदा सर्गे प्रकृत्याऽवस्थितेन वै । तदाऽऽद्यन्तपरोक्षत्वाददृष्टत्वाच्च कस्यचित् ॥ २३
अनाख्यानाद[11]बोधत्वादज्ञानाज्ज्ञानिनामपि । आगतागतिकत्वाच्च ग्रहणं तन्न विद्यते ॥ २४
[12]भावग्राह्यानुमानाच्च चिन्तयित्वेदमुच्यते । स्थिते तु कारणे तस्मिन्नित्ये सदसदात्मिके ॥ २५
अनिर्देश्या प्रवृत्तिर्वै स्वात्मिका[13] कारणेन तु । एवं सप्तादयो[14]ऽभ्यस्तात्क्रमात्प्रकृतयस्तु वै ॥ २६
प्रत्याहारे तदा सर्गे प्रविशन्ति परस्परम् । येनेदमावृतं सर्वमण्डमप्सु[15] प्रलीयते ॥ २७
सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् । उदकावरणं यच्च ज्योतिषां लीयते तु तत् ॥ २८
यत्तैजसं चाऽऽवरणमाकाशं ग्रसते तु तत्[16] । यद्वायव्यं चाऽऽवरणमाकाशं ग्रसते तु तत् ॥ २९
आकाशावरणं यच्च भूतादिर्ग्रसते तु तत् । भूतादिं ग्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः ॥ ३०
महान्तं ग्रसतेऽव्यक्तं गुणसाम्यं ततः परम् । एतौ संहारविस्तारौ ब्रह्माऽव्यक्तात्ततः पुनः ॥
सृजते ग्रसते चैव विकारान्सर्गसंयमे । संसिद्धकार्यकरणाः संसिद्धा ज्ञानिनस्तु ये ॥ ३२
गत्वा जवं जवीभावे स्थानेष्वेषु प्रसंयमात्[17] । प्रत्याहारे वियुज्यन्ते क्षेत्रज्ञाः करणैः पुनः ॥ ३३
अव्यक्तं क्षेत्रमित्याहुर्ब्रह्म[18] क्षेत्रज्ञ उच्यते । साधर्म्यवैधर्म्यकृतः[19] संयोगोऽनादिमांस्तयोः ॥ ३४
एवं सर्गेषु विज्ञेयं क्षेत्रज्ञेष्विह ब्राह्मणाः । ब्रह्मविच्चैव विज्ञेयः क्षेत्रज्ञानात्पृथक्पृथक् ॥ ३५
विषयाविषयत्वं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्मृतम् । ब्रह्मा तु विषयो ज्ञेयोऽविषयः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३६
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञार्थं प्रचक्षते । बहुत्वाच्च शरीराणां शरीरी बहुधा स्मृतः ॥ ३७

---

१ ख. ग. °मस्तिगु' । २ ख. °तिषो ली° । ३ क. °दाऽन्ते च र° । ४ ग. घ. °मीक्षते । ५ क. धूयते । ६ ख. ग. घ. ङ. महान् । ७ क. ग. °स्तुमुल° । ८ ग. °न्नादौ सु° । ९ घ. °ण्डलस्यसुषि° । १० ख. घ. ङ. °ति तत्र श° । ११ ङ. °दचोद्यत्वा° । १२ ख. ङ. भावाग्रा° । १३ ख. घ. स्वामिका । १४ ग. घ. ङ. °सांदिरभ्य' । १५ क. 'ण्डलस्तु प्र° । १६ ग. ङ. यत् । १७ क. ग. °मान् । प्र° । १८ ख. °ब्रह्मा क्षे° । १९ क. °कृतसं° ।

(प्रतिसर्गवर्णनम्)

अ[1]व्यूहा[2]संकराच्चैव ज्योतिर्वच्च व्यवस्थितः। यस्मात्प्रतिशरीरं हि सुखदुःखोपल[3]ब्धिता ॥
तस्मात्पुरुषनानात्वं विज्ञेयं तु विजानता ॥ ३८
यदा प्रवर्तते चैषां भेदानां चैव संयमः। स्वभावकारिताः सर्वे कालेन महता तदा[4] ॥ ३९
निवर्तते तदा तस्य स्थितिरागः स्वयंभुवः। सहसा योज्यकैः सर्वैर्ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४०
विनिवृत्ते तदा[5] रागे स्थितावात्मनिवासिनाम्। तत्कालवासिनां तेषां तदा तद्दोषदर्शिनाम् ॥
उत्पद्यतेऽथ वैराग्यमात्मवादप्रणाशनम्। भोज्यभोक्तृत्वन[6]नात्वे तेषां तद्भावदर्शिनाम् ॥ ४२
पृथग्ज्ञानेन क्षेत्रज्ञास्ततस्ते ब्रह्मलौकिकाः। प्रकृतौ करणा[7]तीताः सर्वे नाना[8]प्रदर्शिनः ॥ ४३
स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते प्रशान्ता दर्शनात्मकाः। शुद्धा निरञ्जनाः सर्वे चेतनाचेतनास्तथा ॥ ४४
तत्रैव परिनिर्वाणाः स्मृता नाऽऽगामिनस्तु ते। निर्गुणत्वान्निरात्मानः प्रकृत्यन्ते व्यतिक्रमात् ॥
इत्येवं प्राकृतः प्रोक्तः प्रतिसर्गः स्वयंभुवः। भिद्यन्ते सर्वभूता[9]नां करणानि प्रसंयमे ॥ ४६
इत्येष संयमश्चैव तत्त्वा[10]नां करणैः सह। तत्त्वप्रसंयमो ह्येष स्मृतो ह्यावर्तको द्विजाः ॥ ४७

सूत उवाच—

धर्माधर्मौ तपो ज्ञानं शुभे सत्यानृते तथा। ऊर्ध्वभावो ह्यधोभावो सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ ४८
सर्वमेतत्[11]प्रयातस्य गुणमात्रात्मकं स्मृतम्। निरिन्द्रियाणां च तदा ज्ञानिनां यच्छुभाशुभम् ॥४९
प्रकृ[12]त्यां चैव तत्सर्वं पुण्यं पापं प्रतिष्ठति। योन्यवस्था[13] स्वभावे च देहिनां तु निषिच्यते ॥
जन्तूनां पापपुण्यं तु प्रकृतौ यत्प्रतिष्ठितम्। अव्यक्तस्थानि तान्येव पुण्यपापानि जन्त[14]वः ॥
योजयन्ति पुनर्देहे देहान्यत्वे तथैव च ॥ ५१
धर्माधर्मौ तु जन्तूनां गुणमात्रात्मकावुभौ। [15]करणैः स्वैः प्रचीयेते कायत्वेनेह जन्तुभिः ॥ ५२
सुचेतनाः प्रलीयन्ते क्षेत्रज्ञाधिष्ठिता गुणाः। सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जन्त[16]वः ॥
संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते [17]करणैः संचरन्ति च ॥ ५३
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव वृत्तयः। गुणमात्राः प्रवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठितास्त्रिधा ॥ ५४
ऊर्ध्वं देवात्मकं सत्त्वमधोभागात्मकं तमः। तयोः प्रवर्तकं मध्य इहैवाऽऽवर्तकं रजः ॥ ५५
इत्येवं परिवर्तन्ते त्रयः श्रोतोगुणात्मकाः। लोकेषु सर्वभूतानां तन्न कार्यं विजानता ॥ ५६
अविद्याप्रत्ययारम्भा आरभ्यन्ते हि मानवैः। एतास्तु गतयस्तिस्रः शुभाः पापात्मिकाः स्मृताः
तमसाऽभिभवाज्जन्[18]तुर्याथातथ्यं न विन्दति। अतत्त्वदर्शनात्सोऽथ त्रिविधं बध्यते ततः ॥ ५८
प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च। दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं वि[19]वर्तते ॥ ५९
इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा ह्यज्ञानहेतुकाः। अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनम् ॥
* [20]अंस्वे स्वामिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः। येषामेते मनोदोषा ज्ञानदोषा विपर्ययात् ॥ ६१

* नास्त्ययं श्लोकः ख. पुस्तके।

१ घ. अव्यहा°। २ क. °हाशंक°। ३ ख. °लम्भिता। घ. लह्निता। ङ. °लक्षिता। ४ ख. घ. °दा। विव°। ५ ख. घ. °दा तेषां स्थितिरात्म°। ग. ङ. °दा तेषां स्थितेरात्म°। ६ ग. ङ. °नात्वैस्तेषां। ७ क. °णानीताः। ८ घ. °नात्वद°। ९ ख. घ. ङ. °नां कार°। १० ख. घ. ङ. °नां कार°। ११ ग. घ. ङ. °त्प्रपात°। १२ ख. घ. ङ. °कृत्या चै°। १३ ख. घ. ङ. °स्थासु तास्वेव दे°। १४ क. °वः। ये ज°। १५ ख. ग. घ. ङ. कारणैः। १६ घ. °वः। नियुज्यन्तै वि°। १७ ख. घ. ङ. कारणैः। १८ क. °न्तुर्यथा°। १९ घ. °न्तं निव°। २० घ. ङ. अश्वेऽश्वमि°।

रागद्वेषनिवृत्तिश्च तज्ज्ञानं समुदाहृतम् । अज्ञानं तमसो मूलं कर्मद्वयफलं रजः ॥
कर्मजस्तु पुनर्देहो महादुःखं प्रवर्तते ॥ ६२
श्रोत्रजा नेत्रजा चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा । पुनर्भवकरी दुःखा कर्मणां जायते तु सा ॥ ६३
सतृष्णो[1]ऽभिहितो बालः स्वकृतैः कर्मणः फलैः । तैलपालीक[2]वज्जीवस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ६४
तस्मात्स्थूलमनर्थानामज्ञानमुपदिश्यते । तं शत्रु[3]मवधार्यैकं ज्ञाने यत्नं समाचरेत् ॥ ६५
ज्ञाना[4]द्धि त्यज्यते सर्वं त्यागाद्बुद्धिर्विरज्यते । वैरा[5]ग्याच्छुध्यते चापि शुद्धः सत्त्वेन मुच्यते ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रागं भूतापहारिणम् । अभिषङ्गाय[6] यो यस्माद्विष[7]योऽप्यवशात्मनः ॥ ६७
अनिष्ट[8]मभिषङ्गं हि प्रीतितापविषादनम् । दुःखलाभेन तापश्च सुखानुस्मरणं तथा ॥ ६८
इत्येष वैषयो रागः संभूत्याः कारणं स्मृतम् । ब्रह्मादौ स्थावरान्ते वै संसारे ह्याधिभौतिके ॥
अज्ञानपूर्वकं तस्मादज्ञानं तु विवर्जयेत् ॥ ६९
यस्य चाऽऽर्षं न प्रमाणं शिष्टाचारं तथैव च । वर्णाश्रमवि[9]रोधी यः शिष्टशास्त्रविरोधकः ॥ ७०
एष मार्गो [10]हि निरधितिर्यग्यौनौ च कारणम् । तिर्यग्योनिगतं चैव कारणं स निरुच्यते ॥ ७१
विविधा यातना स्थाने तिर्यग्यौनौ च षड्विधे । कारणे विषये चैव प्रतिघातस्तु सर्वशः ॥ ७२
अनैश्वर्यं तु तत्सर्वं प्रतिघातात्मकं स्मृतम् । इत्येषा तामसी वृत्तिर्भूतादीनां चतुर्विधा ॥ ७३
सत्त्वस्थमा[11]त्रकं चित्तं यथा [12]सत्त्वप्रदर्शनात् । तत्त्वानां च तथा तत्त्वं दृष्ट्वा वै तत्त्वदर्शनात् ॥ ७४
सत्त्वक्षेत्रज्ञनानात्वमेतज्ज्ञानार्थदर्शनम् । नानात्वदर्शनं ज्ञानं ज्ञानाद्वैयोगमुच्यते ॥ ७५
तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च । संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ॥ ७६
निःसंबन्धो ह्यचैतन्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते । स्वात्मन्यवस्थितश्चापि विरूपाख्येन लिख्यते ॥ ७७
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं समासाज्ज्ञानमोक्षयोः । स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शिभिः ॥
पूर्वं वियोगो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् । लिङ्गाभावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनम् ॥ ७९
निरञ्जनत्वाच्छुद्धस्तु[13] ततो नेता न विद्यते । तृष्णाक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षकारणम्[14] ॥ ८०
निमित्तमप्रतीघात इष्टशब्दादिलक्षणे । अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमम् ॥ ८१
क्षेत्रज्ञे[15]ष्ववसज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥ ८२
दिव्ये च मानुषे चैव विषये पञ्चलक्षणे । अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः कर्तव्यो दोषदर्शनात् ॥ ८३
तापप्रीतिविषादानां कार्यं तु परिवर्जनम् । एवं वैराग्यमास्थाय शरीरी निर्ममो भवेत् ॥ ८४
अनित्यमशिवं दुःखमिति बुद्ध्वा[16]ऽनुचिन्त्य च । विशुद्धं कार्यकरणं सर्वा[17]म्येति चरान्तुय(?) ॥
परिपक्वकषायो हि कृत्स्नान्दोषान्प्रपश्यति । ततः प्रयाणकाले हि दोषैर्नैमित्तिकैस्तथा ॥ ८६
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः । स शरीरमुपाश्रित्य कृत्स्नान्दोषान्रुणद्धि वै ॥ ८७
प्राणस्थानानि भिन्दन्हि छिन्दन्मर्माण्यतीत्य च । शैत्यात्प्रकुपितो वायुरूर्ध्वं तु क्रमते ततः॥ ८८

---

१ घ. °तृष्णाभिहतो । २ ख घ. ङ. °लीलक° । ३ क ख. ग. ङ. °शक्रम° । ४ क. °नाद्विजयते । ५ ग. ङ. °रागाच्छु° । ६ ख. ग. ङ. °भिष्वङ्गाय यो । ७ ख. ग. ङ. °षयेष्वव° । ८ ख. °निष्टेष्वनभिष्वङ्गः प्र° । ङ. °निष्टेऽनिष्टभिष्वङ्गः प्री° । ९ ख. ग. घ. ङ. °विरुद्धो यः । १० ख हिवै धर्मस्तिर्य° । ११ घ. °मात्मकं । १२ ख. ग. ङ. सत्त्वं प्र° । १३ ख. ग. घ. ङ. °स्तु नेता नेतान । १४ ग. °म् । नैमित्तिकं प्र° । १५ घ. °ज्ञेषु च स° । १६ घ.ङ. बुद्ध्याऽनु° । १७ ख. °र्वान्येति वसंयुता । प° । घ. °र्वान्येति वशंतु ये । प° । ङ. °र्वान्येति विशन्तुया । प ।

(प्रतिसर्गवर्णनम्)

स चायं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः । समासात्संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ॥ ८९
स जीवोऽनभ्यधिष्ठानः कर्मभिः स्वैः पुराकृतैः । अष्टाङ्गप्राणवृत्तीर्वै[1] स विच्यावयते पुनः ॥९०
शरीरं प्रजहं(हत्)सो वै निरुच्छ्वासस्ततो भवेत् । एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते॥९१
यथेह लोके खद्योतं नीयमानमितस्ततः । रञ्जनं तद्वधे यत्तु नेता नेता न विद्यते ॥ ९२
तृष्णाक्षयस्तृतीयस्तु व्याख्यातं[2] मोक्षलक्षणम् । शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥ ९३
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः प्रीतितापविवर्जनम् । वैराग्यकारणं ह्येतत्प्रकृतीनां[3] लयस्य च ॥ ९४
अष्टौ प्रकृतयो ज्ञेयाः पूर्वोक्ता वै यथाक्रमम् । अव्यक्ताद्यास्तु विज्ञेया भूतान्ताः[4] प्रकृतेर्लयाः॥९५
वर्णाश्रमाचारयुक्ताः शिष्टाः शास्त्रविरोधिनः । वर्णाश्रमाणां धर्मोऽयं देवस्थानेषु कारणम्॥९६
ब्रह्मादीनि पिशाचान्तान्यष्टौ स्थानानि देवताः[5] । ऐश्वर्यमणिमाद्यं हि कारणं ह्यष्टलक्षणम् ॥९७
निमित्तमप्रतीघात इष्टे शब्दादिलक्षणे । अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमम् ॥ ९८
क्षेत्रज्ञेष्वनुषज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु । प्रावृट्काले पृथक्त्वेन पश्यन्तीह न चक्षुषा ॥ ९९
पश्यन्त्येवंविधं[6] सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा[7] । श्वाविति श्वानपानश्च(?)योनीः प्रविशतस्तथा॥
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च धावतोऽपि[8] यथाक्रमम् । जीवप्राणास्तथा लिङ्गं कारणं च चतुष्टयम् ॥ १०१
पर्यायवाचकैः शब्दैरेकार्थैः सोऽभिलिख्यते । व्यक्ताव्यक्ते[9] प्रमाणोऽयं[10] स वै रूपं तु कृत्स्नशः ॥
अव्यक्तान्तगृहीतं च क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं च यत् । एवं ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा ज्ञानाद्धि विप्रमुच्यते॥ १०३
नष्टं चैव यथा तत्त्वं तत्त्वानां तत्त्वदर्शनम्[11] । यथेष्टं परिनिर्याति भिन्ने देहे सुनिर्वृते ॥ १०४
भिद्यते करणं[12] चापि अव्यक्ताज्ञानिनस्तथा । मुक्तो गुणशरीरेण प्राणाद्येन तु सर्वशः ॥ १०५
नान्यच्छरीरमादत्ते दग्धे बीजे यथाऽङ्कुरैः[13] । जीविकः सर्वसंसाराद्बीजशारीरमानसः[14] ॥ १०६
ज्ञानाच्चतुर्दशाच्छुद्धः प्रकृतिं सोऽनुवर्तते[15] । प्रकृतिं सत्यमित्याहुर्विकारोऽनृतमुच्यते ॥ १०७
तत्सद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते । अनामरूपक्षेत्रज्ञनामरूपं प्रचक्षते ॥ १०८
यस्मात्क्षेत्रं विजानाति तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते । क्षेत्रप्रत्ययतो यस्मात्क्षेत्रज्ञः शुभ उच्यते ॥ १०९
क्षेत्रज्ञः स्मर्यते तस्मात्क्षेत्रं तज्ज्ञैर्विभाव्यते[16] । क्षेत्रत्वप्रत्ययं दृष्टं क्षेत्रज्ञः प्रत्ययी सदा ॥ ११०
[17]क्षयणात्करणाच्चैव क्षतत्राणात्तथैव च । भोज्यत्वाद्विषयत्वाच्च[18] क्षेत्रं क्षेत्रविदो विदुः ॥ १११
महदाद्यं विशेपान्तं सवैरूप्यं विलक्षणम् । विकारलक्षणं तद्वै[19] साक्षरक्षरमेव च ॥ ११२
तमेव च विकारं तु यस्माद्वै[20] क्षरते पुनः । तस्माच्च कारणाच्चैव क्षरमित्यभिधीयते ॥ ११३
*संसारनरकेभ्यश्च त्रायते पुरुषं च यत् । दुःखत्राणात्पुनश्चापि क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ ११४

---

* अयं श्लोको न विद्यते क घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ख ग घ. ङ. °वृत्तिर्वै । २ ख. विसर्ज । ३ क. ग ह्येते प्रकृ° । ४ घ. °तान्ताप्राकृतास्तथा । व° । ५ क. देवता । ६ ख. ग. घ. ङ. °विधाः सि° । ७ ख. °षा । च्याविवितश्वान्नपानात्तु यो° । घ. °षा । श्वारितं खानपानैश्चयो° । ङ. °षा । श्वावितंश्वान्नपानश्च यो° । ८ घ. धातवोऽपि । ९ ग. घ °व्यक्तोऽप्र° । १० घ. °यं रूप्यमृतुषु कृ° । ११ ख. ग ङ. °र्शने । य° । १२ घ. कारणं । १३ ख. घ °रः । जातीकः । १४ ख. °राद्विज्ञे शा । घ. °राद्विज्ञ शा° । १५ ख. ङ सोऽनिव° । १६ ग. ङ. °भाष्यते । १७ घ. ङ. क्षपगा° । १८ ख. ग. घ. ङ. भोजत्वाच्च विषत्वाच्च क्षे° । १९ ख. ग. ङ. °द्वै सोऽक्षराक्षरमे° । घ. °द्वै सोऽक्षसक्षरमे° । २० ग ङ. °द्वै रक्षते ।

सुखदुःखमोहभावा[1]द्धोऽयमित्यभिधीयते । अचेतत्वाद्धि वि[2]षयस्त[3]द्धि धर्मविभुः स्मृतः ॥ ११५
न क्षीयते न क्षरति विकारमसृतं तु तत् । अक्षरं तेन चाप्युक्तमक्षीणत्वात्तथैव च ॥ ११६
यस्मा[4]त्पुर्यनुशेते च तस्मात्पुरुष उच्यते । पुरप्रत्ययिको यस्मात्पुरु[5]षे+ऽत्यभिधीयते ॥ ११७
पुरुषं कथयस्वाथ कथं तज्ज्ञैर्विभाष्यते । शुद्धो निरञ्जनाभासो ज्ञानाज्ञानविवर्जितः ॥ ११८
अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वा बद्धो मुक्तो गतः स्थितः । नैर्हे[6]तिका[7]न्तनिर्देश्यसूक्तस्तस्मिन्न विद्यते
शुद्धत्वान्न[8] तु देश्यो वै हृष्टत्वात्समदर्शनः । आत्मप्रत्ययकारी सा[9]रनूनं(?)चापि हेतुकम् ॥
भावग्राह्यमनुमान्यं चिन्तयन्न प्रमुह्यते ॥ १२०
यदा पश्यति ज्ञातारं शान्तार्थं दर्शनात्मकम् । दृश्यादृश्येषु निर्देश्यं तदा[10] तदुद्धरं वरम् ॥ १२१
एवं ज्ञात्वा स विज्ञाता ततः शान्तिं नियच्छति । कार्ये च कारणे चैव बुद्ध्यादौ भौतिके तदा[11] ॥
संप्रयुक्तो वियुक्तो वा जीवतो वा मृतस्य च । विज्ञाता न च दृश्येत पृथक्त्वेनेह सर्वशः ॥
स्वेनाऽऽत्मानं तमात्मानं कारणात्मा नियच्छति[12] । प्रकृतौ कारणे[13] चैव स्वात्मन्येवोपतिष्ठ[14]ति ॥
अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वा इहामुत्रेति वा पुनः । एकत्वं वा पृथक्त्वं वा क्षेत्रज्ञपुरुषेति(?)वा[15] ॥
आत्मवान्स निरात्मा वा चेत[16]नोऽचेतनोऽपि वा । कर्ता वा सोऽप्यकर्ता वा भोक्ता वा भोज्यमेव वा
यज्ज्ञात्वा न निवर्तन्ते क्षेत्रज्ञे तु निरञ्जने । अवा[17]च्यं तदनाख्यानादग्राह्यत्वादहेतु[18]नि ॥ १२६
अप्रतर्क्यमचिन्त्यत्वा[19]दवाप्यत्वाच्च सर्वशः । नाभिलिम्पति तत्तरं संप्राप्य मनसा सह ॥ १२७
क्षेत्रज्ञे निर्गुणे शुद्धे शान्ते क्षीणे निरञ्जने । व्यपेतसुखःदुःखे च निरुद्धे शान्तिमागते ॥ १२८
निरात्मके पुनस्तस्मिन्वाच्यावाच्यो न विद्यते । एतौ संहारविस्तारौ व्यक्ताव्यक्तौ ततः पुनः
सृजते ग्रसते चैव प्र[20]स्तः पर्यवतिष्ठते । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सर्वं पुनः सर्वं प्रवर्तते ॥ १३०
अधिष्ठानप्रवृत्तेन तस्य ते बुद्धिपूर्वकम् । साधर्म्यवैधर्म्यकृ[21]तः संयोगो विधितस्तयोः ॥
अनादि[22]मान्स संयोगो महापुरुषजः स्मृतः ॥ १३१

या[23]वच्च सर्गप्रतिसर्गकालस्तावच्च तिष्ठति सुसंनिरुध्य ।
पूर्वं हितव्ये(?)तदबुद्धिपूर्वं प्रवर्तते तत्पुरुषार्थमेव ॥ १३२
एषा निसर्गप्रतिसर्गपूर्वं प्र(प्रा)धानिकी चेश्वरकारिता च ।
अनाद्यनन्ता[24] ह्यभिमानपूर्वकं वित्रासयन्ती जगदभ्युपैति ॥ १३३

इत्येष प्राकृतः सर्गस्तृतीयो हेतुलक्षणः । उक्तो ह्यस्मिंस्तदाऽत्यन्तं क[25]रेयस्तत्प्रमुच्यते(?)॥ १३४

+ अत्र संधिरार्षः ।

---

१ क. °वा भो° । २ ख. °षये तद्धिधर्मं विभुः स्मृतम् । न । ३ ग. ङ. °स्तद्धिधर्मविभुः स्मृतम् । न । ४ घ. ङ. °स्मात्पर्य° । ५ घ. ङ. °रुष इत्य° । ६ घ. °हैतुकारुनिर्दिश्यसूक्तस्त° । ७ ङ °कारुनिर्दिश्यसूक्तस्त° । ८ ख. ग. °न्ननु देशो वै । ९ घ. °रीसर° । ङ. °रीस ननूनवाऽपि । १० ख. छ. °दान्तर्दुर्धर व° । ११ घ. तथा । १२ ङ. निगच्छ° । १३ ख. ग. घ. ङ. °णे तत्र स्वा° । १४ ख. °ष्ठते । अ° । १५ ख. ग. घ. ङ. वा । नात्म° । १६ ख. घ. ङ °तना चे° । १७ ङ. °वाच्येत° । १८ ङ. °तुभिः । अ° । १९ घ °दपारत्वा° । २० ख. प्रस्तोप° । घ. ङ. प्रस्तौप° । २१ क. °कृतसं° । २२ ख. ग. घ. °दिमांश्चेतसंयो° । २३ ख. ङ. °वत्सर्गः प्रतिमर्गः का° । २४ ग. घ. ङ. °न्तायभि° । २५ ख. ग. घ. °रज्ञस्त° । ङ. °रक्षस्त° ।

इत्येष प्रतिसर्गो वस्त्रिविधः कीर्तितो मया । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च भूयः किं वर्तयाम्यहम् ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसर्गवर्णनं नाम द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०२५०

अथ त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ सृष्टिवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः—

सूत सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् । प्रजानां मनुभिः सार्धं देवानामृषिभिः सह ॥ १
पितृगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम्[2] । दैत्यानां दानवानां च यक्षाणामेव पक्षिणाम् ॥ २
अत्यद्भुतानि कर्माणि विधिमान्धर्मनिश्चयः । विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ॥ ३
तत्कथ्यमानमस्माकं भवता श्लक्ष्णया गिरा । मनःकर्णसुखं सौते प्रीणात्य[3]मृतसंभवम् ॥ ४
एवमाराध्य ते सूतं सत्कृत्य च महर्षयः । पप्रच्छुः सत्रिणः सर्वे पुनः सर्गप्रवर्तनम् ॥ ५
[* कथं सूत महाप्राज्ञ पुनः सर्गः प्रपत्स्यते । बन्धेषु संप्रलीनेषु गुणसाम्ये तमोमये ॥ ६
विकारे[4]ष्वविसृष्टेषु अव्यक्ते चाऽऽत्मनि स्थिते । + अप्रवृत्ते ब्राह्मणेऽनु महासायो(यु)ज्यगैस्तदा॥
कथं प्रपत्स्यते सर्गस्तन्नः प्रब्रूहि पृच्छताम् ॥ ७
एवमुक्तस्ततः सूतस्तदाऽसौ लोमहर्षणः । व्याख्यातुमुपचक्राम पुनः सर्गप्रवर्तनम्] ॥ ८
अ[6]हं वो वर्तयिष्यामि यथा सर्गः प्रपत्स्यते । पूर्ववत्स तु विज्ञेयः समासात्तं निबोधत ॥ ९
दृष्टं चैवानुमेयं च तर्कं वक्ष्यामि युक्तितः । तस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ १०
अव्यक्तवत्परोक्षत्वाद्[7]ग्रहणं तद्दुरासदम् । विकारैः प्रतिसंदृष्टे गुणसाम्ये निवर्तते ॥ ११
प्रधानं पुरुषाणां च साधर्म्येणैव तिष्ठति । धर्माधर्मौ प्रलीयेते अव्यक्तौ प्राणिनां सदा ॥ १२
सत्त्वमात्रात्मको धर्मो गुणसत्त्वे प्रतिष्ठितः । तमोमात्रात्मकोऽधर्मो गुणे तमसि तिष्ठति ॥ १३
अविभागवन्तावेतौ गुणसाम्यस्थितावुभौ । सर्वकार्ये बुद्धिपूर्वं प्रधानस्य प्रपत्स्यते ॥ १४
अबुद्धिपूर्वं क्षेत्रज्ञो ह्यधिष्ठास्यति तान्गुणान् । एवं तानभिमानेन प्रपत्स्येत [8]पुरस्तदा ॥ १५
यदा प्रवर्तितव्यं तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः । भोज्यभोक्तृत्वसंबन्धं प्रपत्स्येते युतावुभौ ॥ १६
तस्माच्छरणमव्यक्तं साम्ये स्थित्वा गुणात्मकान् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं तच्च वैषम्यं भजते तु तत् ॥
ततः प्रपत्स्यते व्यक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सत्त्वं विकारं जनयिष्यति ॥ १८
महदाद्यं विशेषान्तं चतुर्विंशगुणात्मकम् । क्षेत्रज्ञस्य प्रधानस्य पुरुषस्य प्रपत्स्यते ॥ १९
ब्रह्माण्डे प्रथमः सोऽथ भविता चेश्वरः पुनः । ततो ज्ञेयस्य कृत्स्नस्य सर्वभूतपतिः शिवः ॥२०
ईश्वरः सर्व[10]मुं[11]क्तानां ब्रह्मा ब्रह्ममयो महान् । आदिदेवः प्रधानस्यानुग्रहाय प्रवक्ष्यते ॥ २१

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + नास्त्यर्धमिदं घ. पुस्तके ।

---

१ घ. ङ. °तस्तुम° । २ ख ङ. °गराक्ष° । ३ ख. ग. घ. °त्यामृत° । ४ ङ. °रेषु वि° । ५ ग. ङ. °णा तु म° । ६ घ. ङ. अत्र वो । ७ ख. ग. ङ. °त्वाद्ग्रहनं त° । ८ ख. घ ङ. पुरः सरः । य° । ९ ख. ग. °वन्धाःप्रपत्स्यन्ते कृता° । १० घ. ङ. °मुक्तीनां । ११ घ. प्रचक्षते ।

अनाद्यौ वरमुत्पादावुभौ सूक्ष्मौ तु तौ स्मृतौ । अनादिसंयोगयुतौ सर्वक्षेत्रज्ञमेव च ॥ २२
अबुद्धिपूर्वकं[1] युक्तौ मशकौ तु वरौ तदा । अप्रत्ययमेनाद्यं[2] च स्थितावुदकमें[3]प्स्यशः(?)॥ २३
प्रवृत्ते[4] पूर्वतः पूर्वं पुनः सर्गे प्रपत्स्यते । अज्ञा गुणैः प्रवर्तन्ते[6] रजःसत्त्वतमात्मकम् ॥ २४

प्रवृत्तिकाले रजसाऽभिपन्न[5]महत्त्वभूतादिविशेष्यतां च ।
विशेषतां चेन्द्रियतां च यान्ति गुणावसाने[7] पतिभिर्मनुष्याः ॥ २५

सत्याभिध्यायिनस्तस्य ध्यायिनः सन्निमित्तकम् । रजःसत्त्वतमा व्यक्ता विधर्माणः परस्परम् ॥
आर्धन्ते संप्रपत्स्यन्ते क्षेत्रतज्ज्ञास्तु सर्वशः । संसिद्धकार्यकरणा उत्पद्यन्तेऽभिमानिनः ॥ २७
सर्वे सत्त्वाः प्रपद्यन्ते अव्यक्तात्पूर्वमेव च । प्रसूते[9] या च सुवहाः साधिका[10]श्चाप्यसाधिका ॥ २८
संसरन्तस्तु ते सर्वे स्थानप्रकरणैः सह । कार्याणि प्रतिपत्स्यन्त उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ २९
गुणमात्रात्मका[11]श्चैव धर्माधर्मौ परस्परम् । आरप्सन्ती(भन्ते)ह चान्योन्यं वरेणानुग्रहेण च ॥ ३०
सर्वे तुल्याः प्रसृष्टार्थं सर्गादौ यान्ति विक्रियाम् । गुणा[12]स्तत्प्रतिधावन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
गुणास्ते यानि सर्वाणि प्राग्दृष्टैः[13] प्रतिपेदिरे । तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः[14] पुनः पुनः ॥ ३२
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मौ[15]वृतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३३
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु । विप्रयोगाश्च भूतानां गुणेभ्यः संप्रवर्तते ॥ ३४
इत्येष वो मया ख्यातः पुनः सर्गः समासतः * । समासादेव वक्ष्यामि ब्रह्मणोऽथ समुद्भवम् ॥
अव्यक्तात्कारणात्तस्मान्नित्यात्सदसदात्मकात्[16] । प्रधानपुरुषाभ्यां तु जायते च महेश्वरः ॥ ३६
स पुत्रः संभवपिता[17] जायते ब्रह्मसंज्ञितः । सृजते[18] स पुनर्लोकानभिमानगुणात्मकान् ॥ ३७
अहंकारस्तु महतस्तस्माद्भूतानि चाऽऽत्मनः । युगपत्संप्रवर्तन्ते भूतान्येवेन्द्रियाणि च ॥
भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः प्रवर्तते ॥ ३८
विस्तरावयवस्तेषां यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । कीर्तितं वो यथा पूर्वं तथैवाभ्युपधार्यताम् ॥ ३९

एतच्छ्रुत्वा नैमिषेयास्तदानीं लोकोत्पत्तिं संस्थितिं[19] च व्ययं च ॥
तस्मिन्सत्रेऽवभृथं प्राप्य शुद्धाः पुण्यं लोकमृषयः प्राप्नुवन्ति ॥ ४०
यथा यूयं विधिवद्देवतादीनिष्ट्वा चैवावभृथं प्राप्य शुद्धाः ॥
त्यक्त्वा देहानायुषोऽन्ते कृतार्थान्पुण्यांल्लोकान्प्राप्य यथेष्टं चरिष्यथ ॥ ४१

एते ते नैमिषेया वै इष्ट्वा सृष्ट्वा च वै तदा । जग्मुश्चावभृथस्नाताः स्वर्गं सर्वे तुं[20] सत्रिणः ॥ ४२

---

* इत उत्तरमयं श्लोकः ख. पुस्तके स यथा—धारणाक्षुतबुद्धीनां योगानां चैव धार्यताम् । यतेन्द्रियाः सुसंबन्धाधा-रणाद्योगनिश्चयाः । इति ।

---

१ ख घ. ङ. °र्वकायुक्ता म° । २ ग ङ. °मचोद्यं । ३ ख. ग. ङ. °मत्स्यशः । ४ ङ. °वृत्तपूर्वतौ पू° । ५ ख. ग. घ ङ. °पन्नाम° । ६ ख. ग. ङ. °शेषतां । ७ ख. घ. °वशानोप° । ङ. °वधानं प्राते° । ८ ख. घ.ङ. °द्यन्तं वै प्र° । ९ ग. प्रसूते° । ङ. प्रख्याते । १० ख. साधकाश्चाप्यसाधकाः । सं° । घ. साधकश्चाप्यसाधकाः । सं. । ङ. साधकाश्चा-प्यसाधिकाः । सं° । ११ ग. घ. ङ. °त्रात्मिका चैव । १२ ख. घ. ङ. °णास्तं प्रतिधीयन्ते । १३ ङ. दृष्टयां । १४ क. सृष्टमा° । १५ ङ. °धर्मकृता° । १६ ख. ग. घ. ङ °त्मकम् । प्र° । १७ ख. घ. संभावयिता । १८ ख.घ. ङ. सृक्षते । १९ ख. घ. ङ. °तिंचाव्य° । २० ख. ग. ङ. तु मन्त्रिगः ।

विप्रास्तथा यूयमपि इष्ट्वा बहुविधैर्मखैः । आयुषोऽन्ते ततः स्वर्गं गन्तारः स्थ द्विजोत्तमाः ॥
प्रक्रिया प्रथमः पादः कथावस्तुपरिग्रहः । अनुषङ्ग उपोद्धात उपसंहार एव च ॥ ४४
एवमेतच्चतुष्पादं पुराणं लोकसंमतम् । उवाच भगवान्साक्षाद्वायुर्लोकहिते रतः ॥ ४५
नैमिषे सत्रमासाद्य मुनिभ्यो मुनिसत्तमाः । तत्प्रसादादसंदिग्धं भूतोत्पत्तिलयानि च ॥ ४६
प्राधानिकीमिमां सृष्टिं तथैवेश्वरकारिताम् । सम्यग्विदित्वा मेधावी न मोहमधिगच्छति ॥ ४७
इमं यो ब्राह्मणो विद्वानितिहासं पुरातनम् । शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि तथाऽध्यापयतेऽपि च॥४८
स्थानेषु स महेन्द्रस्य मोदते शाश्वतीः समाः । ब्रह्मसायो(यु)ज्यगो भूत्वा ब्रह्मणा सह मोक्ष्यते
तेषां कीर्तिमतां कीर्तिं प्रजेशानां महात्मनाम् * । प्रथयन्पृथिवीशानां ब्रह्मभूयाय गच्छति५०+
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च संमतम् । कृष्णद्वैपायनेनोक्तं पुराणं ब्रह्मवादिनः ॥ ५१
मन्वन्तरेश्वराणां च यः कीर्तिं प्रथयेदिमाम् । देवतानामृषीणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥
स सर्वैर्मुच्यते पापैः पुण्यं च महदाप्नुयात् ॥ ५२
यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि । धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः । अक्षयं सार्वकामीयं पितॄंस्तच्चोपतिष्ठति ॥ ५४
यस्मात्पुरा ह्यनन्तीदं पुराणं तेन चोच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५
तथैव त्रिषु वर्णेषु ये मनुष्याः प्रधानतः । इतिहासमिमं श्रुत्वा धर्माय विदधे(दधते)मतिम् ॥५६
यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि सर्वशः । तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥
ब्रह्मसायो(यु)ज्यगो भूत्वा दैवतैः सह मोदते ॥ ५७
सर्वपापहरं पुण्यं पवित्रं च यशस्वि च । ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने ॥ ५८
तस्माच्चोशनसा प्राप्तं तस्माच्चापि बृहस्पतिः । बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥ ५९
सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः । इन्द्रश्चापि वशिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥ ६०

---

* इतः परमेते श्लोका अधिका उपलभ्यन्ते ख. पुस्तके ते च यथा—इदं यः श्रावयेद्विद्वांस्तस्य चैवोत्तमा गतिः । धनधान्यसुखैश्वर्यं प्राप्यते नात्र संशयः । ब्राह्मणो लभते विद्यां ब्रह्मसायोज्यमाप्नुयात् । क्षत्रियो जयमाप्नोति सुरलोकोत्तमां गतिम् । वैश्यस्तु धनलाभांश्या धनधान्यलभेति च । शूद्रः सुखमवाप्नोति पुत्रपौत्रादिसंयुतः । श्लोकं श्लोकार्धपादं वा योऽधीते शृणुयाद्यतः । अन्ते विष्णुपुरं याति यत्र गत्वा न शोचति । इति ।

\+ ब्रह्मभूयाय गच्छतीत्युत्तरमेते श्लोका अधिकाः ख. पुस्तक उपलभ्यन्ते ते च यथा—
येनेदं भारतं पुण्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । स चापि लभते स्वर्गं वायुप्रोक्ते प्रसादतः ॥
इदं वायुपुराणं च श्रद्धया वाऽपि यः पठेत् । तस्य गृहे स्थिरा लक्ष्मीर्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥
लिखित्वा लेखयित्वा च पूजयित्वा यथाविधि । नाग्निचौरभयं तत्र ग्रहरोगादिकं भयम् ॥
ते सर्वे नाशमायान्ति यावच्चन्द्रद्युतारकाः । सर्वपापविनिर्मुक्तो अ(ह्य)न्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
नच मारीभयं किंचित्सर्वत्र सुखमाप्नुयात् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥
भवन्ति सततं तस्य नात्र कार्या विचारणा । इदं यः क्षत्रियोऽधीते तस्य फलमनन्तकम् ॥
इहलोके परां कीर्तिं विजयस्तस्य जायते । पुत्रपौत्रसुखं तस्य मृतः स्वर्गपुरं वसेत् ॥
इदं चाधीयतेऽशूद्रः श्रावयेद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । तस्य गृहे स्थिरा लक्ष्मीः सत्यं सत्यं हि नान्यथा ॥ इति ।

---

१ क. °थमे पादे क° । २ ख.ग. °तुःपादं । ३ ख. घ. ङ. °ज्यको भू° । ४ ङ ब्रह्मेव सह मोदते । ते° । ५ घ ङ. °यं सर्व° । ६ ग. ङ. °त्पुरुह्यणन्ती° । ७ घ. ह्यदन्ती° । ८ क. घ. °मिदं श्रु° ।

सारस्वतस्त्रिधाम्ने च त्रिधामा च शरद्वते । शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥ ६१
वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि त्रय्यारुणाय च । त्रय्यारुणो धनंजये स च प्रादात्कृतंजये ॥ ६२
कृतंजयात्तृणंजयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ । गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥ ६३
निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय च । स ददौ सोमशुष्माय स ददौ तृणबिन्दवे ॥ ६४
तृणबिन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये । शक्तेः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतवानिदम् ॥ ६५
पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद्द्वैपायनः प्रभुः । द्वैपायनात्पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ६६

शांशपायन उवाच—

मया वै तत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये । इत्येव वा[1]चा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ ६७
नमस्कार्याश्च गुरवः प्रयत्नेन मनीषिभिः । धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं सर्वार्थसाधकम् ॥ ६८
पापघ्नं नियमेनेदं श्रोतव्यं[2] ब्राह्मणैः सदा । नाशुचौ नापि पापाय नाप्यसंवत्सरोषिते ॥ ६९
नाश्रद्दधा[3]नाविदुषे नापुत्राय कथंचन । नाहिताय प्रदातव्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ ७०

अव्यक्तं वै यस्य योनिं वदन्ति व्यक्तं देहं काले[4]मन्तर्गतं च ।
वह्निं वक्त्रं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे घ्राणमाहुश्च वा[5]युम् * ॥ ७१
वाचो वेदांश्चान्तरिक्षं शरीरं क्षि[6]तिं पादौ तारका रोमकूपान् ।
सर्वाणि चाङ्गानि तथैव तानि विद्याश्च अङ्गानि च यस्य पुच्छम् ॥ ७२
तं देवदेवं जननं जनानां सर्वेषु लोकेषु प्रतिष्ठितं च ।
वरं वराणां वरदं महेश्वरं ब्रह्माणमादिं प्रयतो नमस्ये ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिवर्णनं नाम त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०३२३

अथ चतुरधिकशततमोऽध्यायः ।

व्याससंशयापनोदनम् ।

+ शौनकादिऋषय ऊचुः—

सूत सूत महाभाग त्वया भगवता सता । व्यासप्रसादाधिगतशास्त्रसंबोधनेन च ॥ १
अष्टादश पुराणानि सेतिहासानि चानघ । उपक्रमोपसंहारविधिनोक्तानि कृत्स्नशः ॥ २
चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यं प्रोक्तमतिस्फुटम् । तत्संख्याकं भविष्यं च प्रोक्तं पञ्चशताधिकम् ॥ ३
मार्कण्डेयं महारम्यं प्रोक्तं नवसहस्रकम् । कथितं ब्रह्मवैवर्तमष्टादशसहस्रकम् ॥ ४
शतोत्तरं च ब्रह्माण्डं सूर्यसंख्यासहस्रकम् । अथ भागवतं दिव्यमष्टादशसहस्रकम् ॥ ५
सहस्राणि दशैवोक्तं पुराणं ब्रह्मनामकम् । अयुतश्लोकघटितं पुराणं वामनाभिधम् ॥ ६

---

* इत उत्तरग्रन्थस्त्रुटितो ङ. पुस्तके । + अयमध्यायः कव्यतिरिक्तपुस्तकेषु न विद्यते ।

---

१ ख. ग घ. ङ.वाचं ब्रह्मादिगुरूणां समुदाहृतम् । °न ।२ ख.°व्यंसततं नरैः । सर्वान्कामानवाप्नोति मोक्षोपायं च विन्दति । समाप्तमिदं वायुपुराणं ख. पुस्तके । ३ घ. ङ. °धानेनावि° । ४ ग. ङ. °लमन्तं गतिं च । ५ ग.घ. ङ. वायुः । ६ घ. क्षितिः पादास्तारका रोमकूपाः । स° ।

(व्यासंशयापनोदनम्)

तथैवायुतसंख्यातं षट्शताधिकमादिकम् । त्रयोविंशतिसाहस्रमनिलं तद्गतं शुभम् ॥ ७
त्रयोविंशतिसाहस्रं नारदीयमुदाहृतम् । एकोनविंशसाहस्रं वैनतेयमुदाहृतम् ॥ ८
सहस्रपञ्चपञ्चाशत्प्रोक्तं पाद्मं सुविस्तरम् । सप्तदशसहस्रं तु कूर्मं प्रोक्तं मनोहरम् ॥ ९
चतुर्विंशतिसाहस्रं शौकरं परमाद्भुतम् । एकाशीतिसहस्राणि स्कान्दमुक्तं सुविस्तृतम् ॥ १०
एवमष्टादशोक्तानि पुराणानि वृहन्ति च । पुराणेष्वेषु बहवो धर्मास्ते विनिरूपिताः ॥ ११
रागिणां च विरागाणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । गृहस्थानां वनस्थानां स्त्रीशूद्राणां विशेषतः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां ये च संकरजातयः । गङ्गाद्या या महानद्यो यज्ञव्रततपांसि च ॥ १३
अनेकविधदानानि यमाश्च नियमैः सह । योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा ॥ १४
भक्तिमार्गा ज्ञानमार्गा वैराग्यानिलनीरजाः । उपासनविधिश्चोक्तः कर्मसंशुद्धिचेतसाम् ॥ १५
ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथाऽऽर्हतम् । षड्दर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च ॥
एतदन्यच्च विविधं पुराणेषु निरूपितम् । अतः परं किमप्यस्ति न वा बोद्धव्यमुत्तमम् ॥ १७
न ज्ञायेत यदि व्यासो गोपयेदथ वा भवान् । अत्र नः संशयं छिन्धि पूर्णः पौराणिको यतः ॥

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि प्रश्नमेनं सुदुर्लभम् । अतिगोप्यतरं दिव्यमनाख्येयं प्रचक्षते ॥ १९
पराशरसुतो व्यासः कृत्वा पौराणिकीं कथाम् । सर्ववेदार्थघटितां चिन्तयामास चेतसि ॥ २०
वर्णाश्रमवतां धर्मो मया सम्यगुदाहृतः । मुक्तिमार्गा बहुविधा उक्ता वेदाविरोधतः॥ २१
जीवेश्वरब्रह्मभेदो निरस्तः सूत्रनिर्णये । निरूपितं परं ब्रह्म श्रुतियुक्तविचारतः ॥ २२
अक्षरं परमं ब्रह्म परमात्मा परं पदम् । यदर्थं ब्रह्मचर्यादिवानप्रस्थयतिव्रतम् ॥ २३
आचरन्ति महाप्राज्ञा धारणां च पृथग्विधाम् । आसनं प्राणरोधश्च प्रत्याहारश्च धारणा ॥ २४
ध्यानं समाधिरेतानि यमैश्च नियमैः सह । अष्टाङ्गानि यदर्थं च चरन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ २५
यदर्थं कर्म कुर्वन्ति वेदाज्ञामात्रतत्पराः । परार्पणधिया सम्यग्निष्कामाः कलिलोज्झिताः ॥ २६
यज्ज्ञप्तये निराकर्तुं पापाचरणमात्मनः । गङ्गादितीर्थचर्याणि निषेवन्ते शुचिव्रताः ॥ २७
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनाद्यन्तमनामयम् । नित्यं सर्वगतं स्थाणु कुटस्थं कूटवर्जितम् ॥ २८
सर्वेन्द्रियचराभासं प्राकृतेन्द्रियवर्जितम् । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं नित्यं चिन्मात्रमव्ययम् ॥ २९
अध्यास्तं सर्वदाऽत्र विश्वमेतत्प्रकाशते । विश्वस्मिन्नपि चान्वेति निर्विकारं च रज्जुवत् ॥ ३०
सम्यग्विचारितं यद्वत्फेनोर्मिबुद्बुदोदकम् । तथा विचारितं ब्रह्म विश्वस्मान्न पृथग्भवेत् ॥ ३१
सर्वं ब्रह्मैव नानात्वं नास्तीति निगमा जगुः । यस्माद्भवन्ति ब्रह्माण्डकोटयो न भवन्ति च ॥
यदुन्मेषनिमेषाभ्यां जगतां प्रलयोदयौ । भवेतां या परा शक्तिर्यदाधारतया स्थिता ॥ ३३
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यदिदं स्मृतम् । यदज्ञानाज्जगद्भाति यस्मिञ्ज्ञाते जगन्न हि ॥ ३४
असत्यं यज्जडं दुःखं अवस्त्विति निरूपितम् । विपरीतमतो यद्वै सच्चिदानन्दमूर्तिकम् ॥ ३५
जीवे जाग्रति विश्वाख्यं स्वप्ने यत्तैजसं स्मृतम् । सुषुप्तौ प्राज्ञसंज्ञं यत्सर्वावस्थासु संस्मृतम् ॥
यच्चक्षुषां चक्षुरथ श्रोत्राणां श्रोत्रमप्यति । त्वक्त्वचां रसनं तस्य प्राणं प्राणस्य यद्विदुः ॥ ३७
बुद्धिर्ज्ञानेन च प्राणाः क्रियाशक्त्या निरन्तरम् । यन्नेशिरे समभ्येतुं ज्ञातुं च परमार्थतः ॥ ३८
रज्जावहिर्मरौ वारि नीलिमा गगने यथा । असद्विश्वमिदं भाति यस्मिन्नज्ञानकल्पितम् ॥ ३९

घटावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते । कार्योपाधिपरिच्छिन्नं तद्ब्रह्म जीवसंज्ञकम् ॥ ४०
मायया चित्रकारिण्या विचित्रगुणशीलया । ब्रह्माण्डं चित्रमतुलं यस्मिन्भित्ताविवार्पितम् ॥४१
धावतोऽन्यानतिक्रान्तं वदतो वागगोचरम् । वेदवेदान्तसिद्धान्तैर्विनिर्णीतं तदक्षरम् ॥ ४२
अक्षरान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः । इत्येवं श्रूयते वेदे बहुधाऽपि विचारिते ॥ ४३
अक्षरस्याऽऽत्मनश्चापि स्वात्मरूपतया स्थितम् । परमानन्दसंदोहरूपमानन्दविग्रहम् ॥ ४४
लीलाविलासरसिकं बल्लवीयूथमध्यगम् । शिखिपिच्छकिरीटेन भास्वद्रत्नचितेन च ॥ ४५
उल्लसद्विद्युदाटोपकुण्डलाभ्यां विराजितम् । कर्णोपान्तचरन्नेत्रखञ्जरीटमनोहरम् ॥ ४६
कुञ्जकुञ्जप्रियावृन्दविलासरतिलम्पटम् । पीताम्बरधरं दिव्यं चन्दनालेपमण्डितम् ॥ ४७
अधरामृतसंसिक्तवेणुनादेन बल्लवीः । मोहयन्तं चिदानन्दमनङ्गमदभञ्जनम् ॥ ४८
कोटिकामकलापूर्णं कोटिचन्द्रांशुनिर्मलम् । त्रिरेकहुण्डविलसद्रत्नगुञ्जामृगाकुलम् ॥ ४९
यमुनापुलिने तुङ्गे तमालवनकानने । कदम्बचम्पकाशोकपारिजातमनोहरे ॥ ५०
शिखिपारावतशुकपिककोलाहलाकुले । निरोधार्थं गवामेव धावमानमितस्ततः ॥ ५१
राधाविलासरसिकं कृष्णाख्यं पुरुषं परम् । श्रुतवानस्मि वेदेभ्यो यतस्तद्गोचरोऽभवत् ॥ ५२
एवं ब्रह्मणि चिन्मात्रे निर्गुणे भेदवर्जिते । गोलोकसंज्ञके कृष्णो दीव्यतीति श्रुतं मया ॥ ५३
नातः परतरं किंचिन्निगमागमयोरपि । तथाऽपि निगमो वक्ति ह्यक्षरात्परतः परः ॥ ५४
गोलोकवासी भगवानक्षरात्पर उच्यते । तस्मादपि परः कोऽसौ गीयते श्रुतिभिः सदा ॥ ५५
उद्दिष्टो वेदवचनैर्विशेषो ज्ञायते कथम् । श्रुतेर्वाऽर्थोऽन्यथा बोध्यः परतस्त्वक्षरादिति ॥ ५६
श्रुत्यर्थे संशयापन्नो व्यासः सत्यवतीसुतः । विचारयामास चिरं न प्रपेदे यथातथम् ॥ ५७

सूत उवाच—

विचारयन्नपि मुनिर्नाऽऽप वेदार्थनिश्चयम् । वेदो नारायणः साक्षाद्यत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ५८
तदाऽपि महतीमार्तिं सतां हृदयतापिनीम् । पुनर्विचारयामास कं व्रजामि करोमि किम् ॥ ५९
पृच्छामि न जगत्यस्मिन्सर्वज्ञं सर्वदर्शनम् । अज्ञात्वाऽन्यतमं लोके संदेहविनिवर्तकम् ॥ ६०
मेरोः कुहरिणीं गत्वा चचार परमं तपः । यत्र कार्तस्वरस्फूर्जज्ज्योत्स्नाजालैर्निरन्तरम् ॥ ६१
सदा प्रबाधते विष्वक्तमःस्तोमं दशंतुदम् । चकास्ते यत्र परमं कान्तारमतिसुन्दरम् ॥ ६२
नानाद्रुमलताकुञ्जकूजत्पक्षिनिनादितम् । क्षुत्पिपासाभयक्रोधतापग्लानिविवर्जितम् ॥ ६३
जलाशयैर्बहुविधैः पद्मिनीखण्डमण्डितैः । जातरूपशिलानद्धतटसंचारपक्षिभिः ॥ ६४
युक्तमम्भोजपवनैः सेव्यमानं समन्ततः । शिवैरध्यासितं भावैर्हिंस्रैः सत्त्वैः समुज्झितम् ॥ ६५
निर्जनं दिव्यलतिकाप्रियखण्डविराजितम् । शुकैः पारावतैर्हृद्यैरुन्मदन्मत्तकोकिलम् ॥ ६६
उत्पतत्पद्मरजसां पटलामोददिङ्मुखम् । तत्रापि काञ्चनी दिव्या गुहा परमशोभना ॥ ६७
तां प्रविश्य जिताहारो जितचित्तो जितासनः । सस्मार वेदांश्चतुरस्तदेकाग्रमना मुनिः ॥ ६८
त्रयीं जगाम शरदां शतस्य स्मरतोऽस्य हि । प्रादुरासंस्ततो वेदाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ॥ ६९
स्फुरत्पद्मपलाशाक्षा जटामुकुटधारिणः । कुशमुष्टिकराम्भोजा मृगत्वङ्मण्डितांसकाः ॥ ७०
स्वरैः षोडशभिः क्लृप्तवदनाः प्रणवान्तराः । कचवर्गोद्भवैर्वर्णैः पञ्चाव्ययवपाणयः ॥ ७१
पवर्गदक्षचरणा वामपादास्तवर्गतः । आत्त(त)रन्त्यन्तवर्णाश्च येषां कुक्षिद्वयात्मकौ ॥ ७२

(व्याससंशयापनोदनम्)

नाभिनिम्नाः कान्तपृष्ठा मोदरा यरलत्रोत्कचाः । अग्निदक्षांशरुचिरा धराग्रीवा भृतांसकाः ॥
अन्तस्थसंधिसंस्थाना वैखरीवाग्विजृम्भिताः । अपश्यन्मथुरामेषां हृदयाम्भोजकल्पिताम् ॥ ७४
हरेर्भगवतः साक्षादाविर्भावस्थली हि सा । काशीमपश्यद्भ्रूमध्ये मायामाधारसंस्थिताम् ॥ ७५
लिङ्गदेशे ततः काञ्चीमवन्तीं नाभिमण्डले । कण्ठस्थां द्वारकामेषां प्रयागं प्राणगं तथा ॥ ७६
सव्यापसव्ययोस्तेषां गङ्गाऽपि यमुना नदी । मध्ये सरस्वती साक्षाद्गयाक्षेत्रं तथाऽऽनने ॥ ७७
हनुग्रीवामध्यगतं प्रभासक्षेत्रमुत्तमम् । बदर्याश्रममेतेषां ब्रह्मरन्ध्रे ददर्श ह ॥ ७८
पौण्ड्रवर्धननेपालपीठं नयनयोर्युगे । पीठं पूर्णगिरिं नाम ललाटे समदृश्यत ॥ ७९
कण्ठे च मथुरापीठं काञ्चीपीठं कटिस्थितम् । जालंधरं तथा पीठं स्तनदेशेष्वदृश्यत ॥ ८०
भृगुपीठं कर्णदेशे अयोध्यां नासिकापुटे । ब्रह्मरन्ध्रे स्थितं ब्राह्मयं शैवं सीमन्तसीमनि ॥ ८१
शाक्तं जिह्वाग्रधिषणं वैष्णवं हृदयाम्बुजे । सौरं चक्षुष्पदेशस्थं बौद्धच्छायासुसंगतम् ॥ ८२
सौत्रामणिं कण्ठदेशे पशुबन्धमथोरसि । वाजपेयं कटितटे अग्निहोत्रं तथाऽऽनने ॥ ८३
अश्वमेधं कटितटे नरमेधमथोदरे । राजसूयं शिरोदेश आवसथ्यं तथाऽधरे ॥ ८४
ऊर्ध्वोष्ठे दक्षिणाग्निं च गार्हपत्यं मुखान्तरे । हव्यं श्रुतौ मन्त्रभेदास्तथा रोमस्वत्रस्थितान् ॥
भृत्यैरिव महाराजं पुराणैर्न्यायमिश्रितैः ॥ ८५
संहिताभिश्च तन्त्रैश्च पृथक्पृथगुपासितान् । कर्मज्ञानोपासनाभिर्जनानुग्रहकारकान् ॥ ८६
दृष्ट्वा सुविस्मितमना मुनिः कृष्णो बभूव तान् । ब्रह्मतेजोमयान्दिव्यांस्तपतोऽर्कानिव च्युतान् ॥
ज्वलतोऽग्नीनिवोदर्कान्कोटीन्दुसमदर्शनान् ॥ ८७
ववन्दे सहसोत्थाय दण्डवत्पतितो मुनिः । कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहमितीरयन् ॥ ८८
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं मनः । अद्य मे सफलं चाऽऽयुर्यद्भवन्तोऽक्षिगोचराः ॥ ८९
अलौकिकं लौकिकं च यत्किंचिदपि विद्यते । न तद्वोऽविदितं वेद्यं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥ ९०
न प्रवृत्तिफला यूयं दर्शयन्तोऽपि तान्सदा । यद्रक्षाकरसंकोचविधानायेह रागिणाम् ॥ ९१
प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वे ब्रह्मत्वे वा विधीतरौ । न मृषारागविषयौ तत्संकोचविधिक्षयौ ॥ ९२
अतो लोकहितैर्नूनं परमार्थनिरूपणे । स्वोक्ताः स्वर्गादिविषया नश्वरा इति निन्दिताः ॥ ९३
अधिकारिविभेदेन कर्मज्ञानोपदेशतः । त्रातं सर्वं जगन्नून शब्दब्रह्मात्ममूर्तिभिः ॥ ९४
अतोऽहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तश्चेत्कृपालवः । कर्मणां फलमादिष्टं सर्गः कामैकचेतसाम् ॥ ९५
ईशार्पितधियां पुंसां कृतस्यापि च कर्मणः । चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं मोक्षश्च तदनन्तरम् ॥ ९६
मोक्षो ब्रह्मैक्यमित्येवं सच्चिदानन्दमेव यत् । सर्वं समाप्यते तस्मिञ्ज्ञाते यद्धि कृताकृतम् ॥ ९७
यन्निःसङ्गं चिदाकाशं ज्ञानरूपमसंवृतम् । निरीहमचलं शुद्धमगुणं व्यापकं स्मृतम् ॥ ९८
विकारेषु विनश्यत्सु निर्विकारं न नश्यति । यथाऽन्धतमसा व्याप्तलोकस्य र[वि]रोजसा ॥ ९९
लोहस्येव मणिस्तद्वद्गियाश्वेतयितृ यत्(?) । यदाभासेन सा सत्तां प्रतिपद्य विजृम्भते ॥ १००
जीवेश्वरादिरूपेण विश्वाकारेण चाप्यहो । तस्यामपि प्रलीनायां कूटस्थं च यदेकलम् ॥ १०१
भवद्भिरेवं निर्णीतं तत्तथैव न संशयः । तथाऽपि मम जिज्ञासा वर्तते केवलं हृदि ॥ १०२
अतोऽपि परमं किंचिद्वर्तते किल वा न वा । तद्वदन्तु महाभागा भवन्तस्तत्त्वदर्शनाः ॥ १०३

यच्छ्रवःफलमेवेह जनुषो मे कृतार्थता । एवं ब्रुवन्तमनघं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥
साधु साध्विति संकीर्त्य प्रत्यूचुर्निगमा वचः ॥ १०४

वेदा ऊचुः—

साधु साधु महाप्राज्ञ विष्णुरात्मा शरीरिणाम् । अजोऽपि जन्म संपद्य लोकानुग्रहमीहसे ॥ १०५
अन्यथा ते न घटते संसारकर्म बन्धनम् । अस्पृष्टो मायया देव्या कदाचिज्ज्ञानगूढया ॥ १०६
बिभर्षि स्वेच्छया रूपं स्वेच्छयैव निगूहसे । अस्मत्संमत एवार्थो भवता संप्रदर्शितः ॥ १०७
पुराणेष्वितिहासेषु सूत्रेष्वपि च नैकधा । अक्षरं ब्रह्म परमं सर्वकारणकारणम् ॥ १०८
तस्याऽऽत्मनोऽप्यात्मभावतया पुष्पस्य गन्धवत् । रसवद्वा स्थितं रूपमवेहि परमं हि तत् ॥
अनुभूतं तदस्माभिर्जाते प्राकृतिके लये । अक्षरात्परतस्तस्माद्यत्परं केवलो रसः ॥
न च तत्र वयं शक्ताः शब्दातीते तदात्मकाः ॥ ११०

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते व्याससंशयापनोदनं नाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— १०४३३

अथ पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ।

---

* गयामाहात्म्यम् ।

[+ वायुरुवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गयामाहात्म्यमुत्तमम् । यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः॥] १

सूत उवाच—

सनकाद्यैर्महाभागैर्देवर्षिः स च नारदः । सनत्कुमारं पप्रच्छ प्रणम्य विधिपूर्वकम् × ॥ २

नारद उवाच—

सनत्कुमार मे ब्रूहि तीर्थं तीर्थोत्तमोत्तमम् । तारकं सर्वभूतानां पठतां [≈ शृण्वतां तथा ॥ ३

सनत्कुमार उवाच—

वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं श्राद्धादौ सर्वतावकम्(?) । गयातीर्थं सर्वदेशे तीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु] ॥ ४
गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्थितः । प्राप्तस्य तस्य शिरसि शिलां धर्मो ह्यधारयत् ॥ ५
तत्र ब्रह्माऽकरोद्यागं स्थितश्चापि गदाधरः । फल्गुतीर्थादिरूपेण निश्चलार्थमहर्निशम् ॥
गयासुरस्य विप्रेन्द्र ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह ॥ ६

---

* इदं गयामाहात्म्यं ग. घ. ङ. पुस्तकेषु न विद्यते । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । × इत-उत्तरं मुद्रितपुस्तकेऽयं ग्रन्थ उपलभ्यते सोऽयम्—

गयायात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुक्तिदाम् । निष्कृतिस्त्विह कर्तॄणां ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥ १ ॥
ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे मरणं तथा । वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ २ ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं कार्यं गोगृहे मरणेन किम् । किं कुरुक्षेत्रवासेन यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥ ३ ॥
गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः । न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४ ॥
इति श्रुत्वा तदा वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः । सनत्कुमारं पप्रच्छ प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥ इति ।

≈ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

(गयामाहात्म्यम्)

[1]कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकम् । श्वेत[2]कल्पे तु वाराहे गयो यागमकारयत् ॥ ७
गयानाम्ना गया ख्[3]याता क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम् । काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः॥८
गयां या[4]स्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति । गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितॄणामुत्सवो भवेत् ॥
पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ॥ ९
*एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत चाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥१०
गयां गत्वाऽन्नदाता[5] यः पितरस्तेन पुत्रिणः । पक्षत्रयनिवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
+नो चेत्पञ्चदशाहं वा सप्तरात्रं त्रिरात्रिकम् ॥ ११
महाकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य[6] विनश्यति । पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना ॥ १२
×ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । पापं तत्सङ्गजं सर्वं गयाश्राद्धाद्विनश्यति ॥ १३
आत्मजोऽप्यन्यजो वाऽपि गयाभूमौ यदा तदा । यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम्॥१४
$नामगोत्रे समुच्चार्य पिण्डपातनमिष्यते । येन केनापि कस्मैचित्स याति परमां गतिम् ॥ १५
†ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे मरणं तथा । वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ १६
ब्रह्मज्ञानेन किं कार्यं गोगृहे मरणेन किम् । वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥ १७
गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥ १८
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ । ÷चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मसु ॥ १९
महातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते । तथा दैवप्रमा[7]देन सुमहत्सु व्रणेषु च ॥
पुनः कर्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥ २०
सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनम् । दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थि[8]तिः ॥ २१
प्रमादान्म्रियते क्षेत्रे ब्रह्मादेर्मुक्तिदायके । ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्ल[9]भ्यते नात्र संशयः ॥ २२
कीकटादिमृतानां च पितॄणां तारणाय च । तस्मात्सर्वप्रयत्ने[10]न कर्तव्यं सुविचक्षणैः ॥ २३
ब्रह्मप्रकल्पितान्विप्रान्हव्यकव्यादिनाऽर्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः॥२४
मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥ २५
दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं न्य[11]स्य विष्णुपदे पितृभिः सह मु[12]च्यते ॥ २६
न दण्डी किल्बिषं धत्ते पुण्यं वा परमार्थतः । अतः सर्वां क्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भावुकः
संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् । मुण्डं कुर्याच्च पूर्वेऽस्मिन्पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ॥ २८
सार्धक्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्म[13]णेरितम् । पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥ २९
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै । श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणो हि सः॥३०
शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् । गृहाच्चलितमात्रेण गयायां गमनं प्रति ॥
स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणां च पदे पदे ॥ ३१

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. पुस्तके । + इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके । × अयं श्लोको नास्ति ख. पुस्तके । $ न विद्यतेऽयं श्लोकः क पुस्तके । † अयं श्लोकः ख. पुस्तके न विद्यते । ÷ अयं श्लोको न क. पुस्तके ।

१ ख. कृते यज्ञे त° । २ ख. °तवाराहाकल्पे तु ग° । ३ ख. ख्यातं क्षेत्रं ब्रह्माऽपि काङ्क्षति । का° । ४ ख. यास्यन्ति जः पुत्राः स । ५ ख. °तारः पि । ६ ख. साध्य । ७ ख °मानेन प्र बृह° । ८ ख. °स्थितौ । प्र° । ९ ख. °लभते । १० ख. °न वरतव्यं । ११ क. न्यस्ता । १२ ख. मोदते । १३ ख. °ह्मणोदित ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयाम् । तत्फलं च भवेन्नूनं समग्रं नात्र संशयः ॥ ३२
पायसेनापि चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा । तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥ ३३
तिलकल्केन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा । केवलेनैव दध्ना वा ऊर्जेन मधुनाऽथ वा ॥ ३४
पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत । इज्यते वाऽऽतवं भोज्यं हविष्यान्नं मुनीरितम् ॥ ३५
एकतः सर्ववस्तूनि रसवन्ति मधूनि हि । स्मृत्वा गदाधराङ्घ्र्यब्जं फल्गुतीर्थाम्बु चैकतः ॥ ३६
*पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः ॥ ३७
नाऽऽवाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसंभवः । सकारुण्येन कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥ ३८
अन्यत्राऽऽवाहिताः काले पितरो यान्त्यमुं प्रति । तीर्थे सदा वसन्त्येते तस्मादावाहनं न हि ३९
तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः । कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्या क्रियाऽनिशम्
ब्रह्मचार्येकभोजी च भूशायी सत्यवाक्शुचिः । सर्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ४१
तीर्थान्यनुसरन्धीरः पाषण्डं पूर्वतस्त्यजेत् । पाषण्डः स च विज्ञेयो यो भवेत्कामकारकः ॥ ४२
तीर्थेषु ये नरा धीराः कर्म कुर्वन्ति तद्गताः । यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तु चानन्यचेतसः ॥
प्रविशन्ति परेशाख्यं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः ॥ ४३
[+याऽऽस्ते वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता । साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै ॥
स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥ ४४
तथाऽक्षयवटं गत्वा विप्रान्संतोषयिष्यति । ब्रह्मप्रकल्पितान्विप्रान्हव्यकव्यादिनाऽर्चयेत् ॥
तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥] ४५
⊙ गयायां न हि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते । सांनिध्यं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
मीने मेषे स्थिते सूर्ये कन्यायां कार्मुके घटे । ◡ गयायां दुर्लभं लोके वदन्ति ऋषयः सदा ॥
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥ ४७
मकरे वर्तमाने च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥ ४८
गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः । न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०४८२

अथ षडधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच—

गयासुरः कथं जातः किंप्रभावः किमात्मकः । तपस्तप्तं कथं तेन कथं देहपवित्रता ॥ १

---

* इत आरभ्य विचक्षणैरित्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः ख पुस्तके । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।
⊙ इतः प्रभृति सुदुर्लभमित्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः ख. पुस्तके वर्तते । ◡ इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. मृदूनि ह । स्मृ॰ । २ ख. ॰धरं देवं क॰ । ३ ख. ॰नं त्यजे (। ती॰ । ४ ख. पाखण्डः । ५ ख. ॰रतः । ती॰ ।

सनत्कुमार उवाच—

विष्णोर्नाभ्यम्बुजाज्जातो ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रजाः ससर्ज संप्रोक्तः पूर्वं देवेन विष्णुना ॥
आसुरेणैव भावेन असुरानसृजत्पुरा । सौमनसस्येन भावेन देवा[1]न्सुमनसोऽसृजत् ॥ ३
गयासुरोऽसुराणां च महाबलपराक्रमः । योजनानां सपादं च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥ ४
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः । कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ५
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासं स्थिरोऽभवत् । तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥ ६
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् । गयासुराद्रक्ष[2] देव ब्रह्मा देवांस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७
व्रजामः[3] शंकरं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् । कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष[4] देव महासुरात् ॥ ८
ब्रह्माद्यानब्रवीच्छंभुर्व्रजामः शरणं हरिम् । क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ॥ ९

देवा ऊचुः—

ॐ नमो विष्णवे भर्त्रे सर्वेषां प्रभविष्णवे । रोचिष्णवे जिष्णवे च राक्षसादिग्रसिष्णवे ॥ १०
धरिष्णवेऽखिलस्यास्य योगिनां पारयिष्णवे । वर्धिष्णवे ह्यनन्ताय नमो भ्राजिष्णवे नमः ॥

सनत्कुमार उवाच—

एवं स्तुतो वासुदेवः सुराणां दर्शनं ददौ । किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥ ११
गयासुरभयाद्देव[5] रक्षास्मानब्रवीद्धरिम् । ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः ॥ १३
केशवो गरुडारूढो वरं दातुं गयासुरे । सर्वे स्वं स्वं समास्थाय[6] ययुर्वाहनमुत्तमम् ॥ १४
ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया । संतुष्टाः स्वागताः सर्वे वरं ब्रूहि गयासुर ॥ १५

गयासुर उवाच—

यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थ[7]शिलोच्चयात् ॥ १६
*देवेभ्योऽतिपवित्रोऽहमृषिभ्योऽपि शिवाव्ययात् । मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः
न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च तथा पुनः । ज्ञ(य)तिभ्योऽतिपवित्रेभ्यः पवित्रः स्यां सदा सुराः
पवित्रमस्तु[8] तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् । दैत्यं दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च सर्वे हरिपुरं ययुः ॥ १९
शून्यं लोकत्रयं जातं शून्या यमपुरी ह्यभूत् । यम इन्द्रादिभिः सार्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥ २०
ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः[9] । त्वया दत्तोऽधिकारो वै गृहाण त्वं पितामह ॥ २१
ब्रह्माऽब्रवीत्ततो देवान्व्रजामो विष्णुमव्ययम् । ब्रह्मादयोऽब्रुवन्विष्णुं त्वया दत्तवरे[10]ऽसुरे ॥ २२
तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् । देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥ २३
गत्वाऽसुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् । विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥
गयासुरोऽब्रवीद्दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैः सह । संपूज्योत्थाय विधिवत्प्रणतः श्रद्धयाऽन्वितः ॥ २५

गयासुर उवाच—

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । यदागतोऽतिथिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाऽद्य वै ॥ २६

---

* एतदर्धस्थाने वेदेभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रे भव भोः सदेति ख. पुस्तके ।

---

१ क. °वान्सुम° । २ ख. °क्ष रक्ष म° । ३ ख. °जामो विष्णुमव्ययम् । क्षी° । ४ क. °चुः । न° । ५ ख. °याविष्टान्रक्षा° । ६ ख. °य निजवाह° । ७ ख. °तीर्थं शि° । ८ ख. °स्तुने दे° । ९ ख. °लोडिताः । १० ख. दत्तो वरोऽसु° ।

योगिन्योगाङ्गवित्सर्वलोकस्वामिन्पितर्गुरो । यदर्थमागतो ब्रह्मंस्तत्कार्यं करवाण्यहम् ॥ २७

ब्रह्मोवाच—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया । यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः । अतः पवित्र देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ॥ २९

गयासुर उवाच—

धन्योऽहं देवदेवेश यद्देहं[1] प्रार्थ्यते त्वया । पितृवंशः[2] कृतार्थो मे देहे यागं करोषि चेत् ॥ ३०
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः । सर्वेषामुपकाराय[3] यागोऽवश्यं भवत्विति ॥ ३१
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः । नैर्ऋतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥ ३२
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे । ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥
अग्निशर्माणममृतं शौनकं[4] जाञ्जलिं मृदुम् । कुमुथिं वेदकौण्डिल्यं हारीतं काश्यपं कृपम् ॥ ३४
गर्गं कौशिकवासिष्ठौ मुनिं भार्गवमव्ययम् । वृद्धं पौराशरं[5] कण्वं माण्डव्यं श्रुतिकेवलम् ॥ ३५
श्वेतं[8] सुतालं[6] दमनं सुहोत्रं कङ्कमेव च । लौकाक्षिं च महाबाहुं[7] जैगीषव्यं तथैव च ॥ ३६
दधिपञ्चमुखं विप्रमृषभं कर्कमेव च । कात्यायनं गोभिलं च मुनिमुग्रमहाव्रतम्[9] ॥ ३७
*सुपालकं गौतमं च तथा वेदशिरोव्रतम् । जटामालिनमव्यग्रं चाटुहासं च दारुणम् ॥ ३८
+आत्रेयं चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् । गोकर्णं च गुहावासं शिखण्डिनमुपाव्रतम् ॥ ३९
एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान्वेधा लोकपितामहः । परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥ ४०
अग्निशर्माऽपि पश्चाग्नीन्मुखादेतानथासृजत् । दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः ॥ ४१
सभ्यावसथ्यौ देवर्षे येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः[10] । यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ ॥ ४२
हुत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथेन तु । यज्ञयूपं सुरैः सार्धं समानीय व्यरोपयत् ॥ ४३
ब्रह्मणः सरसां श्रेष्ठे सरस्येवाऽऽश्रितं शुभम् । चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत ॥ ४४
जाता गृहे तव शिलां[11] समानीयाविचारयन् । दैत्यस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय ममाऽऽज्ञया ॥
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वाऽधारयन्मस्तके शिलाम् । शिलायां धारितायां तु सशिलश्चासुरोऽचलत् ॥
देवानूचेऽथ रुद्रादीञ्शिलायां निश्चलाः किल । तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ॥
देवाः पादैर्लक्षयित्वा तथाऽपि चलितोऽसुरः । ब्रह्माऽथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम्
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा नत्वा चाऽऽदृत्य तं प्रभुम् ॥ ४८

ब्रह्मोवाच—

ब्रह्माण्डस्य पते नाथ नमामि जगतां[12] पतिम् । गतिं कीर्तिमतां नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ ४९
विष्वक्सेनोऽब्रवीद्विष्णुं देव त्वां स्तौति पद्मजः । हरिराहाऽऽनय त्वं तं विष्णूक्तः स तमानयत्
अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥ ५०

* इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके । + अयं श्लोको न विद्यते ख. पुस्तके ।

१ ख. °द्देहः प्रा°। २ ख. °वंशे कृतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च । त्व°। ३ ख. °य यज्ञोऽवश्यं भविष्यति । ४ क. °कं याज्ञ° । ५ क. पाराशरं । ६ ख. सुलालं । ७ ख. °हुं जिगी° । ८ ख. °धिन्विं च भुवं विष्णुमृ° । ९ ख. °मुग्रं म° । १० ख. °थे सुरः । य° । ११ ख. °लातामानीयात्र धारय । दै° । १२ ख. °गती प° ।

(गयामाहात्म्यम्)

ब्रह्मोवाच—

देवदेव कृते यागे प्रचचाल गयासुरः । शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तायां तस्य मस्तके ॥ ५१
रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत् । इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥ ५२
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः । मूर्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान्हरिः ॥ ५३
आनीय मूर्तिं ब्रह्माऽपि शिलायां समधारयत् । तथाऽपि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमथाऽऽह्वयत् ५४
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । जनार्दनाभिधानेन पुण्डरीके[1]तिनामतः ॥
शिलायां निश्चलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः ॥ ५५
निश्चलार्थं पञ्चधाऽऽसीच्छिलायां प्रपितामहः । पितामहोऽथ फल्ग्वीशः केदारः कनकेश्वरः ॥
ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र गजरूपी विनायकः । गयादित्यश्चोत्तरार्को दक्षिणार्कस्त्रिधा रविः ॥
लक्ष्मीः सीताभिधानेन गौरी च मङ्गलाह्वया । गायत्री चैव सावित्री त्रिसंध्या च सरस्वती ॥
इन्द्रो बृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महाबलाः । विश्वे देवाश्चाऽऽश्विनेयौ [* मारुतो विश्वनायकः॥
सयक्षोरगगन्धर्वास्तस्थुर्देवाः स्वशक्तिभिः ॥ ५९
आद्यया गदया चासौ] यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥६०
ऊचे गयासुरो देवान्किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् । यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरमलयं मया ॥
विष्णोर्वचनमात्रेण किं[3] न स्यां निश्चलो ह्यहम् ॥ ६१
यत्सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा । पीडितो यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥ ६२
गदाधरादयस्तुष्टाः प्रोचुः सार्धं गयासुरम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवानूचे गयासुरः ॥ ६३
यावत्पृथ्वी पर्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः । तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
अन्ये च सकला देवा मन्नाम्ना क्षेत्रम[4]स्तु वै ॥ ६४
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये [5]सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् ॥ ६५
स्नानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदानात्फलाधिकम् । महात्मनि सहस्रं च कुलानां चोद्धरेन्नरः ॥ ६६
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठत सर्वदा । गदाधरः स्वयं लोकाद्भूयात्सर्वाघनाश[6]नात् ॥ ६७
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते । ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यतु च सेविनाम् ॥ ६८
नैमिषं पुष्करं गङ्गा प्रयागश्चाविमुक्तिकम् । एतान्यन्यानि तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरिक्षतः ॥
समायान्तु सदा नृणां प्रयच्छन्तु हितं सुराः ॥ ६९
+ किं बहुक्त्या सुरगणा युष्मास्वेकाऽपि देवता । चेन्न तिष्ठेदहं चापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥
गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्विष्णवादयः सुराः । त्वया यत्प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥ ७१
अस्मत्पादानर्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् । दैवैर्दत्तवरो दै[7]त्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥ ७२
स्थितेषु चैव देवेषु ब्राह्मणेभ्यो[9] [8]ददावजः । ग्रामांश्च पञ्चपञ्चाशत्पञ्चक्रोशीं गयां तथा ॥
गृहान्कृत्वा ददौ दिव्यान्सर्वोपस्करसंयुतान् ॥ ७३
कामधेनुं कल्पवृक्षं पारिजातादिकांस्तरून् । महानदीं क्षीरवहां घृतकु[10]ल्यास्तथैव च ॥ ७४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + अयं श्लोकः ख. पुस्तके न ।

---

१ ख. °रीकाक्षेति° । २ ख. °ममलं म° । ३ ख. किं तया नि° । ४ ख. °मध्यय । प° । ५ ख. °नित्रैलोक्ये यानि सन्ति वेश्म° । ६ ख. °शनम् । श्रा° । ७ ख. दान्तो । ८ ख. ददौ ह्यजः । ९ ख. विप्रान् । १० ख. °कुल्यां तथै° ।

मधुस्रवां मधुकुल्यां दिव्याज्याढ्यसरांसि च । सुवर्णदीर्घिकां चैव बहून्नादिपर्वतान् ॥ ७५
भक्ष्यभोज्यफलादींश्च सर्वं ब्रह्मा सृजन्ददौ । न याचयध्वं विप्रेन्द्रा अन्यानुक्त्वा ददावजः ॥
दत्त्वा ययौ ब्रह्मलोकं नत्वा ह्यादिगदाधरम् । धर्मारण्ये तत्र धर्मं याजयित्वा ययाचिरे ॥ ७७
धर्मयागे च लोभाद्वै प्रतिगृह्य धनादिकम् । ततो ब्रह्मा समागत्य ब्राह्मणांस्ताञ्शशाप ह ॥ ७८
कृतवन्तो यतो लोभं मद्दत्तेष्वखिलेष्वपि । तस्मादृणाधिका यूयं भविष्यन्ति(थ)सदा द्विजाः ७९
युष्माकं स्याद्वारिवहा नदी पाषाणपर्वताः । नद्यादयो वारिवहा मृन्मयाश्च तथा गृहाः ॥ ८०
कामधेनुः कल्पवृक्षो मल्लोकमुपतिष्ठताम् । एवं शप्ता ब्रह्मणा ते प्रार्थयन्तोऽब्रुवन्नजम् ॥ ८१
त्वया यद्दत्तमखिलं तत्सर्वं शापतो गतम् । जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन्कर्तुमर्हसि ॥ ८२
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणान्ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः । तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥ ८३
लोकाः पुण्या गयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः । युष्मान्ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥
आक्रान्तं दैत्यजठरं धर्मेण विरजाद्रिणा । नाभिकूपसमीपे तु देवी या विरजा स्थिता ॥ ८५
तत्र पिण्डादिकं कृत्वा त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् । महेन्द्रगिरिणा तस्य कृतौ पादौ सुनिश्चलौ ॥
तत्र पिण्डादिकृत्सप्त कुलान्युद्धरते नरः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५६८

अथ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच—

कथं शिला समुत्पन्ना यथाऽऽक्रान्तो गयासुरः । किं रूपं किं च माहात्म्यं तस्याः किं वद नाम च

सनत्कुमार उवाच—

आसीद्धर्मो महातेजाः सर्वविज्ञानपारगः । विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा ॥ २
तस्यां धर्मात्समुत्पन्ना कन्या धर्मव्रता सती । रूपयौवनसंपन्ना लक्ष्मीरिव गुणाधिका ॥ ३
तस्यां ये तु गुणा ह्यासंस्ते तिष्ठन्ति जगत्त्रये । धर्मो धर्मव्रतायास्तु त्रिषु लोकेषु मार्गयन् ॥ ४
नानुरूपं वरं लेभे धर्मोऽथ वरसिद्धये । तपः कुरु वरार्थं त्वं तथेत्युक्त्वा वनं ययौ ॥ ५
कन्या सा च तपस्तेपे सर्वेषां दुष्करं च यत् । वायुभक्षा श्वेतकल्पे युगानामयुतं पुरा ॥ ६
ब्रह्मणो मानसः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः । पर्यटन्पृथिवीं सर्वां कन्यारत्नं ददर्श सः ॥ ७
रूपयौवनसंपन्नां परमे तपसि स्थिताम् । पप्रच्छाथ मरीचिस्तां का त्वं कस्यासि तद्वद ॥ ८
रूपेणानेन मां भीरु विमोहयसि सुव्रते । ब्रह्मात्मजोऽहं विख्यातो मरीचिर्वेदपारगः ॥ ९
मरीचेर्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिम् । अहं धर्मव्रता नाम धर्मपुत्री तपोन्विता ॥ १०
पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र चरामि परमं तपः । धर्मव्रतां मरीचिस्तामुवाच प्रीतिपूर्वकम् ॥ ११

---

१ क. ल्यां दध्याद्याढ्य° । २ ख. लानां च सर्वं ब्रह्माऽसकृद्ददौ । ३ ख. °मेराजं च । ४ ख. मृदायाः प्रचुर गृ° । ५ क. °ती । सर्वलक्षण सं° ।

पतिव्रता दर्शनान्मे भविष्यसि शुभव्रते । पतिंव्रतेक्षया[1] पृथ्वीं विचरामि ह्यहर्निशम् ॥ १२
त्वं चेत्पतिव्रता जाता भजे त्वां भज मां वरम् । लोके न त्वादृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः॥
धर्मव्रते धर्मपत्नी[2] तस्मात्त्वं भव मेऽधुना । धर्मव्रता मुनिं प्राह धर्मं याचय सुव्रत ॥ १४
तच्छ्रुत्वा धर्ममगमन्मुनिं धर्मो ददर्श ह । तेजःपुञ्जं वरं नत्वा आसनार्घ्यादिनाऽर्चयत् ॥ १५
किमर्थमागतः पृष्टो मरीचिर्धर्ममब्रवीत् । कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा ॥
मह्यं कन्यां च तां देहि श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६
अर्घ्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्रोचे तथेति तम् । धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तां मरीचये ॥ १७
* ब्राह्मणाय विवाहेन धनरत्नादिकं ददौ । वरं च दत्तवांस्तस्मै[3] तद्वाक्यं यत्तथा कृतम् ॥
अग्निहोत्रेण सहितां स्वाश्रमं तां द्विजोऽनयत् ॥ १८
रेमे मुनिस्तया सार्धं यथा विष्णुः श्रिया सह । पार्वत्या च यथा शंभुः सरस्वत्या यथा ह्यजः॥१९
जज्ञे पुत्रशतं तस्यां मरीचेर्विष्णुनोपमम् । मरीचिः फलपुष्पार्थं वनं गत्वा समागतः ॥ २०
+ श्रान्तः कदाचित्तां पत्नीमुवाचेति पतिव्रताम् । भुक्त्वा तु शयनस्थस्य पादसंवाहनं कुरु ॥ २१
धर्मव्रता तथेत्युक्त्वा शयनस्थस्य सा मुनेः । पादसंवाहनं चक्रे घृतेनाभ्यज्य तत्परा ॥ २२
निद्रायमाणेऽथ मुनौ ब्रह्मा तं देशमागतः । × इयेष दृष्ट्वा ब्रह्माणं मनसाऽर्चयितुं प्रभुम् ॥ २३
पादसंवाहनं कुर्यां[4] किं पूज्योऽयं जगद्गुरुः । इत्याकुला समुत्तस्थौ मत्वा सा तं गुरोर्गुरुम् ॥ २४
अर्घ्यपाद्यादिकं दत्त्वा ब्रह्माणं समपूजयत् । सत्कृतायां तु शय्यायां विश्राममकरोदजः ॥ २५
एतस्मिन्नन्तरे भर्ता समुत्तस्थौ[5] स्वतल्पतः । धर्मव्रतामपश्यन्स विप्रः क्रुद्धः शशाप ताम् ॥ २६
पादसंवाहनं त्यक्त्वा यस्मादाज्ञां विहाय मे । गताऽन्यत्र ततः पापाच्छापदग्धा शिला भव ॥
भर्त्रा धर्मव्रता शप्ता मरीचिं प्राह[6] सा रुषा । शयाने त्वयि संप्राप्ते ब्रह्मा त्वज्जनको गुरुः ॥ २८
त्वयोत्थाय हि कर्तव्यं स्वगुरोः पूजनं सदा । मया तु धर्मचारिण्या तव कार्ये कृते मुने ॥ २९
अदोषाऽहं यतः शप्ता तस्माच्छापं ददामि ते । त्वं च शापं महादेवाद्भर्तः प्राप्स्यस्यसंशयम् ॥
◡ व्याकुलं तं पतिं दृष्ट्वा व्याकुलाऽगात्प्रजापतिम् । नत्वा शयानं ब्रह्माणमग्निं प्रज्वाल्य चेन्धनैः
गार्हपत्ये स्थिता चक्रे तपः परमदुष्करम् । तथा शप्तो मरीचिश्च तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३२
पतिव्रतायास्तपसा मरीचेस्तपसा तथा । इन्द्राद्यश्च संतप्ता गतास्ते शरणं हरिम् ॥ ३२
ऊचुः क्षीराम्बुधौ सुप्तं संतप्तास्तपसा हरे । पतिव्रतायाश्च मुनेस्त्रैलोक्यं रक्ष केशव ॥ ३४
इन्द्रादीनां वचः श्रुत्वा विष्णुर्धर्मव्रतां ययौ । एतस्मिन्नेव काले तु प्रबुद्धो भगवानजः ॥
ऊचुर्धर्मव्रतां देवा[7] अग्निस्थां तां सकेशवाः ॥ ३५
अग्निमध्ये तपः कर्तुं[8] कस्य शक्तिः पतिव्रते । त्वया कृतं तत्परमं सर्वलोकभयंकरम् ॥ ३६

* इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । + इत आरभ्य मुनेरित्यन्तं नास्ति ख. पुस्तके । × नास्तीदमर्धं ख. पुस्तके । ◡ एतच्छ्लोकस्थानेऽयं श्लोकः क पुस्तके—तं व्याकुलं पतिं दृष्ट्वा व्याकुला सा पतिव्रता । पतिव्रतात्वमाहात्म्यात्पत्युः शापं दधार सा ।

१ क. °तेच्छया । २ ख. °र्मसुते त° । ३ ख. °स्तस्यै तद्वाक्यं च भाविष्यति । अ । ४ ख. °नं चक्रे किं पूजेयं जगद्गुरुम् । इ° । ५ क. °स्थौ च त° । ६ ख. °ह कोपिता । श° । ७ ख. देवाः सश्रिया सह केशवः । अ° । ८ ख. तपश्चर्तुं ।

वरं वरय धर्मज्ञे अस्मत्तो यदभीप्सितम् । विष्ण्वादीनां वचः श्रुत्वा देवान्धर्मव्रताऽब्रवीत् ॥ ३७
भर्तृशापमशक्ताऽहं निवर्तयितुमोजसा । (* दत्तो मरीचिना शापो मह्यं स ह्यपगच्छतु ॥ ३८
धर्मव्रतावचः श्रुत्वा प्रोचुरेतां सुराः पुनः । धर्मव्रते धर्मपुत्रि शापोऽयं परमर्षिणा ॥ ३९
दत्तस्ते न निराकर्तुं शक्यो देवद्विजातिभिः । तस्मादन्यं वरं ब्रूहि यतो धर्मस्य संस्थितिः) ॥ ४०
भवेद्वै त्रिषु लोकेषु वेदोक्तस्य शुभव्रते । देवानां वचनं श्रुत्वा देवान्धर्मव्रताऽब्रवीत् ॥ ४१
भर्तुः शापान्मोचयितुं न शक्ताश्च यदाऽमराः । मह्यं वरं प्रयच्छध्वं एवंविधमनुत्तमम् ॥ ४२
शिलाऽहं हि भविष्यामि ब्रह्माण्डे पावनी शुभा । नदीनदसरस्तीर्थदेवादिभ्योऽतिपावनी ॥ ४३
ऋष्यादिभ्यो मुनिभ्यश्च मुख्यदेवेभ्य एव च । त्रैलोक्ये यानि लिङ्गानि व्यक्ताव्यक्तात्मकान्यपि
तानि तिष्ठन्तु मद्देहे तीर्थरूपेण सर्वदा ॥ ४४
तीर्थान्यपि च सर्वाणि नक्षत्रप्रमुखास्तथा । तिष्ठन्तु देवाः सकला देव्यश्च मुनयस्तथा ॥ ४५
शिलास्थितेषु तीर्थेषु स्नात्वा कृत्वाऽथ तर्पणम् । श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥
गदाधरो दृश्यतीर्थं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । मुक्तिर्भवेत्पितॄणां च बहूनां श्राद्धतः सदा ॥ ४७
जरायुजाण्डजा वाऽपि स्वेदजा वाऽपि चोद्भिदः । त्यक्त्वा देहं शिलायां ते यान्तु विष्णुस्वरूपताम्
यथाऽर्चिते हरौ सर्वे यज्ञाः पूर्णा भवन्ति हि । तथा श्राद्धं तर्पणं च स्नानं चाक्षयमस्त्विह ॥
मम देहे सुरेशानां ये जपन्ति श्रुतादिकम् । अचिरेणापि ते सिद्धाः सिद्धिभाजो भवन्तु वै ॥
पितॄणां कुलसाहस्रमात्मना सहितं नरः । श्राद्धादिना समुद्धृत्य विष्णुलोकं नयेद्ध्रुवम् ॥ ५१
यावत्यो हि सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गाद्याश्च ह्रदाः शुभाः । समुद्राद्याः सरोमुख्या मानसाद्याः सुरेश्वराः
नृणां श्राद्धं विदधतो मुक्तये निवसन्तु मे ॥ ५२
+ शरीरेण समायान्तु कच्चिन्नो यान्तु देवताः । एको विष्णुस्त्रिधामूर्तिर्यावत्संकीर्त्यते बुधैः ॥
तावच्छिलायां सर्वाणि तीर्थानि सह दैवतैः । सदा तिष्ठन्तु मुनयो गन्धर्वाणां गणाश्च ये ॥
यावत्तिष्ठति ब्रह्माण्डं तावत्तिष्ठतु वै शिला । मम देहेऽश्मरूपे च ये जपन्ति तपन्ति च ॥ ५५
× जुहोत्यग्नौ च तेषां वै तदक्षय्योपतिष्ठताम्(?) । अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं जपहोमतपांसि च ॥
शिलापर्वतरूपेण मयि तिष्ठत सर्वदा ॥ ५६
पतिव्रतावचः श्रुत्वा देवाः प्रोचुः पतिव्रताम् । त्वया यत्प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥ ५७
गयासुरस्य शिरसि भविष्यसि यदा स्थिरा । तदा पादादिरूपेण स्थास्यामस्त्वयि सुस्थिराः ॥
वरं शिलायै दत्त्वैवं तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६२६

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं ख. पुस्तके नास्ति । × इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके ।

---

१ ख. °यमद्रं ते अ° । २ ख. भर्तुः शा° । ३ ख. शकुथ य° । ४ ख. वरा । ५ ख. °षां विष्णुरो° । ६ ख च कर्तॄणां श्रा° । ७ ख °जाश्चापि चोद्भिजः । त्य° । ८ ख. °त भो सुराः । देवरूपाव° । ९ ख. °दा पदा° । १० ख. तथा चान्त° ।

अथाष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—
वक्ष्ये शिलाया माहात्म्यं शृणु नारद मुक्तिदम् । यस्या गायन्ति देवाश्च माहात्म्यं मुनिपुंगवाः
शिला स्थिता पृथिव्यां सा देवरूपाऽतिपावनी । विचित्राख्यं शिलातीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्
तस्याः संस्पर्शनाल्लोकाः सर्वे हरिपुरं ययुः । शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ॥ ३
यम इन्द्रादिभिर्गत्वा ऊचे ब्रह्माणमच्युतम् । अधिकारं गृहाणाथ यमदण्डं पितामह ॥ ४
यममूचे ततो ब्रह्मा स्वगृहे धारयस्व ताम् । ब्रह्मोक्तो धर्मराजस्तु गृहे तां समधारयत् ॥ ५
यमोऽधिकारं स्वं चक्रे पापिनां शासनादिकम् । एवंविधा गुरुतरा शिला जगति विश्रुता ॥ ६
यथा ब्रह्मा यथा विष्णुर्यथा देवो महेश्वरः । ब्रह्माण्डे च यथा मेरुस्तथेयं देवरूपिणी ॥ ७
गयासुरस्य शिरसि गुरुत्वाद्धारिता यतः । अतः पवित्रयोर्योगः पितॄणां मोक्षदायकः ८
पवित्रयोर्द्वयोर्योगे हयमेधमजोऽकरोत् । भागार्थमागतान्दृष्ट्वा विष्ण्वादीनब्रवीच्छिला ९
शिलास्थितिप्रतिज्ञां तु कुर्वन्तु पितृमुक्तये । तथेत्युक्त्वा शिलायां ते देवा विष्ण्वादयः स्थिताः
शिलारूपेण मूर्त्या च पदरूपेण देवताः । मूर्तामूर्तस्वरूपेण स्थिताः पूर्वप्रतिज्ञया ॥ ११
दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मात्सा संस्थिता शिला । तस्मात्स मुण्डपृष्ठाद्रिः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ॥
आच्छादितः शिलापादः प्रभासेनाद्रिणा यतः । भासितो भास्करेणेति प्रभासः परिकीर्तितः ॥
प्रभासं हि विनिर्भिद्य शिलाङ्गुष्ठो विनिर्गतः । (*अङ्गुष्ठोत्थित ईशोऽपि प्रभासेशः प्रकीर्तितः ॥
शिलाङ्गुष्ठैकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्मृता) । पिण्डदानाद्यतस्तस्यां प्रेतत्वान्मुच्यते नरः १५
महानदीप्रभासाद्र्योः संगमे स्नानकृन्नरः । रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतम् ॥ १६
प्रार्थितोऽत्र महानद्या राम स्नातो भवेति च । रामतीर्थं ततो भूत्वा त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७
जन्मान्तरशतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया । तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥ १८
मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्वीत मानवः । रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोकं प्रयात्यसौ ॥
तथेत्युक्त्वा स्थितो रामः सीतया भारताग्रजः ॥ १९
राम राम महाबाहो देवानामभयंकर । त्वां नमस्येऽत्र देवेशं मम नश्यतु पातकम् ॥ २०
मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् । प्रेतत्वात्तस्य पितरो विमुक्ताः पितृतां ययुः ॥ २१
आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च । पापं नाशय मे देवो मनोवाक्कायकर्मजम् ॥ २२
नमस्कृत्य प्रभासेशं भासमानं शिवं व्रजेत् । तं च शंभुं नमस्कृत्य कुर्याद्यमबलिं ततः ॥ २३
रामे वनं गते शैलमागत्य भरतः स्थितः । पितृपिण्डादिकं कृत्वा रामं संस्थाप्य तत्र च ॥ २४
रामं सीतां लक्ष्मणं च मुनीन्स्थापितवान्प्रभुः । भरतस्याऽऽश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृतम् ॥
मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः ॥ २५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते ।

१ ख. °ते यमो ब्रह्माणमेत्य वै । ऊचे शिलास्पर्शनान्मे शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् । अ° । २ ख. त् । मात्रार्थं° । ३ ख. देवाश्च प° । ४ ख. °स्मात्संरक्षिता । ५ क. रिकल्पितः । ६ ख. °भिमज्जना° । ७ ख. °ताश्रमे । राम राममहा° । ८ ख. °याद्याम्यं व° । ९ ख. वने गते शैल आगत्य भरताश्रमे । पि° । १० ख. रामे ।

स्थापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।] मतङ्गस्य पदे श्राद्धी सर्वांस्तारयते पितॄन् ॥ २६
रामतीर्थे नरः स्नात्वा रामं सीतां समर्च्य च । रामेश्वरं प्रणम्याथ न देही जायते पुनः ॥ २७
शिलाया जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन तु । धर्मराजेन संप्रोक्तो न गच्छेति नगः स्मृतः ॥ २८
यमराजधर्मराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ । ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ २९
द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ ३०
ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्यनैर्ऋत्यसंस्थिताः । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोऽर्पितम् * ३१
शिलाया दक्षिणे हस्ते स्थापितः कुण्डपर्वतः । तिमिरादित्य ईशानभर्गावेते महेश्वराः ॥ ३२
वह्निर्द्वौ वरुणौ रुद्राश्चत्वारः पितृमोक्षदाः । [+ भरताश्रममासाद्य तान्नमेत्पूजयेन्नरः ॥ ३३
पापेभ्यश्चोपपापेभ्यो मुच्यते पितृभिः सह । यत्र कुत्रापि देवर्षे भरतस्याऽऽश्रमे नरः ॥
स्नातः श्राद्धादिकं कुर्यात्तत्कल्पोऽपि न हीयते] ॥ ३४
गयायां चाक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च । सर्वमानन्त्यमाहुर्वै यद्दत्तं भरताश्रमे ॥ ३५
चतुर्युगस्वरूपेण चतस्रो रविमूर्तयः । दृष्टाः स्पृष्टाः पूजितास्ताः पितॄणां मुक्तिदा(यि)काः ॥ ३६
[× मुक्तिर्वामन इत्येव तारकाख्यो विधिः परः । संसारार्णवतप्तानां नावावेतौ सुरेश्वरौ ॥
तारकं ब्रह्म विश्वेषां मृतानां जीवतामिदम् ॥ ३७
त्रिविक्रमं च ब्रह्माणं यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् । पितृभिः सह धर्मात्मा स याति परमां गतिम्] ॥
शिलाया वामपादेऽपि तथाऽभ्युद्यन्तको गिरिः । स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
नैमिषारण्यपार्श्वे तु ईये ब्रह्मा सुरैः सह । मुख्यसंज्ञं हि तत्तीर्थं देवास्तत्र पदे स्थिताः ॥ ४०
त्रिषु तेषु पदेष्वेव तीर्थेषु मुनिसत्तम । यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति नारद ॥ ४१
÷ तन्नैमिषवनं पुण्यं सेवितं पुण्यपौरुषैः । तत्र व्यासः शुकः पैलः कण्वो वेधाः शिवो हरिः ॥
तेषां दर्शनमात्रेण मुच्यते पातकैर्नरः । वामहस्ते शिलायास्तु तथा चोद्यन्तको गिरिः ॥ ४३
स पर्वतः समानीतो ह्यगस्त्येन महात्मना † । तत्र ब्रह्मा हरश्चैव तपश्चोग्रं च चक्रतुः ॥ ४४

---

* इत उत्तरमेते श्लोका मुद्रितपुस्तकटिप्पण्यामधिका उपलभ्यन्ते ते यथा—
यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महाबल । सप्तजन्मकृतं पापं बलिं भुक्त्वा विनाशय ॥ १ ॥
रामे वनं गते शैलमागत्य भरतेन हि । पितुः पिण्डादिकं कृत्वा रामेशः स्थापितोऽत्र वै ॥ २ ॥
स्नात्वा नत्वा च रामेशं रामसीतासमन्वितम् । तत्र श्राद्धं सपिण्डं च कृत्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ ३ ॥
पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानां च शतैः सह ॥ इति ।
\+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । ÷ इत आरभ्य चोद्यन्तको गिरिरित्यन्तग्रन्थो नास्ति ख. पुस्तके । † इत उत्तरमेते श्लोका मुद्रितपुस्तकपाठेऽधिका उपलभ्यन्ते—
स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् । कुण्डश्चोद्यन्तकस्तत्र आत्मनस्तपसा कृतः ॥ १ ॥
ब्रह्मणा तत्र सावित्रीकुमाराभ्यां सह स्थितम् । हाहाहूहूप्रभृत्यो गीतिनादं प्रचक्रिरे ॥ २ ॥
कुण्डमुद्यन्तकं तत्र गीतवादित्रको गिरिः । अगस्त्यो भगवान्यत्र तपश्चोग्रं चकार ह ॥ ३ ॥
ब्रह्मणस्तु वरं लेभे माहात्म्यं भुवि दुर्लभम् । लोपामुद्रां तथा भार्यां पितॄणां परमां गतिम् ॥ ४ ॥
स्नातस्तत्र च मध्याह्ने सावित्रीं समुपास्य च । कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ ५
अगस्त्यस्य पदे स्नात्वा पिण्डदो ब्रह्मलोकगः । पितृभिः सह धर्मात्मा पूज्यमानो दिवौकसाम् ॥ ६

---

१ ख. °रं नरो गत्वा न° । २ ख. °भि रक्षेतां पथि सर्वदा । द्वौ । ३ ख. प्रदास्यामि । ४ क. °यास्थितम् । ५ ख. °त्य ऐशानभर्ग एते मुनीश्व° । ६ ख. °लायां वामहस्तेऽपि स्थापितो ह्युन्त° । ७ ख. चकार ह । शि°।

(गयामाहात्म्यम्)

तत्रागस्त्यस्य हि वरं कुण्डं त्रैलोक्यदुर्लभम् । यत्र मुन्यष्टकं सिद्धं तपस्तप्त्वा शिवं गतम् ॥
कुण्डे मुन्यष्टकं नत्वा पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ४५
अगस्त्येनाथ देवर्षे उदयाद्रेर्महात्मना । शिलाया वामहस्तेऽपि स्थापितो गिरिराट्शुभः ॥
* वादित्रयौदिव्यगीतैराद्यो वादित्रको गिरिः ॥ ४६

ब्रह्मयोनिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः । परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसंकटात् ॥ ७
नत्वा गयाकुमारं च ब्राह्मण्यं लभते नरः । सोमकुण्डाभिषेकी च सोमलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ८
बलिः काकशिलायां तु काकेभ्य ऋणमोक्षदः । स्वर्गद्वारेश्वरं नत्वा स्वर्गाद्ब्रह्मपुरं व्रजेत् ॥ ९
पिण्डदो व्योमगङ्गायां निर्मलः स्वर्नयेत्पितॄन् । शिलाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटमधारयत् ॥
ततोऽसौ भस्मकूटाद्रिर्भस्मस्नातश्च नारद ॥ १०
वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः । मतङ्गस्य पदे मुन्ये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ ११
तस्याग्रे रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी । कपिलेशो नदीतीरे ह्युमासोमसमागमे ॥ १२
कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमेच्च यः । श्राद्धदः स्वर्गगामी स्यान्माहेशीकुण्ड एव च ॥ १३
गौरी च मङ्गला तत्र सर्वसौभाग्यदायिनी । जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते च पिण्डदः ॥ १४
मन्त्रेण चाऽऽत्मनोऽन्येषां सव्यहस्ते तिलैर्विना । जवितां दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥ १५
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन । देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मिन्मृते तु तम् ॥ १६
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन । गयाशीर्षे त्वया देयो मह्यं पिण्डो मृते मयि ॥ १७
जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे । पितृपते नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥ १८
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दन । लक्ष्मीकान्त नमस्तेऽस्तु नमस्ते पितृमोक्षद ॥ १९
तं ध्यात्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् । पुण्डरीकाक्षमभ्यर्च्य स्वर्गं प्राप्नुर्नरा ध्रुवम् ॥ २०
वासवज्ञानु तु संपाल्य नत्वा भीमो जनार्दनम् । श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्विष्णुलोकगः ॥ २१
शिलाया दक्षिणे पादे प्रेतकूटो गिरिर्धृतः । धर्मराजेन पादाभ्यां गिरिः प्रेतशिलाश्रयः ॥ २२
पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पापभारतः । प्रेतभावस्वरूपेण करग्रहणकानने ॥ २३
पृष्ठे स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव ते । श्राद्धादिकरणान्नॄणां तीर्थं पितृविमुक्तिदम् ॥ २४
गतः शिलाङ्गसंस्पर्शात्प्रेतकूटः पवित्रताम् । प्रेतकूटश्च तत्राऽऽस्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ॥
तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा प्रेतत्वान्मोचयेत्पितॄन् ॥ २५
शिलासमीपे ये विप्र प्रेतरूपा भयानकाः । सर्वे ते यमलोके तु पृथिव्यां पर्यटन्ति वै ॥ २६
गयासुरस्य शिरसि पुण्ये प्रेतादिवर्जिते । स्थिता ब्रह्मादयो देवा गतः सोऽपि पवित्रताम् ॥ २७
कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजवनं गृहम् । च्यवनस्याऽऽश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥ २८
वैकुण्ठे हेमदण्डश्च हेमकूटो गिरिस्तथा । श्राद्धपिण्डादिकृत्तत्र पितन्ब्रह्मपुरं नयेत ॥ २९
शिलादक्षिणपादे तु गृध्रकूटो गिरिर्धृतः । धर्मराजेन सुस्थैर्यकरणाय सुपर्वनः ॥ ३०
गृध्ररूपेण तत्राथ तपः कृत्वा महर्षयः । विमुक्त्वा गृध्रकूटोऽयं तत्र गृध्रेश्वरः स्थिरः ॥ ३१
तत्र गृध्रेश्वरं दृष्ट्वा यान्ति शंभुप्रदं नराः । तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकामो दिवं व्रजेत् ॥ ३२
तत्र गृध्रगुहायां च पिण्डदः शिवलोकभाक् । तत्र माहेश्वरी धारा पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ ३३
मूलक्षेत्रं सरस्तत्र पिण्डदो ब्रह्मलोकभाक् । ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ॥ ३४
आदिपालेन गिरिणा समाक्रान्तं शिलोदरम् । यत्राऽऽस्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ॥
नाभौ च पिण्डदो यस्तु पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ३५
नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य देवदारुवनं त्वभूत् । मुण्डपृष्ठेऽरविन्दाद्रिं दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥ ३६
क्रौञ्चरूपेण संविष्टो मुनिस्तत्र तपोऽकरोत् । तस्य पादाङ्कितो यस्मात्क्रौञ्चपादः प्रकीर्तितः ॥ ३७
स्नातो जलाशये तत्र नयेत्स्वर्गं कुलत्रयं । शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ॥
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥ इति । ३८

* इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके ।

१ ख. लायां वामहस्तेन सा ।

तत्र विद्याधरो नाम गन्धर्वाप्सरसां गणैः । [*समेतोऽद्यापि गीतानि दिव्यानि सह गीयते ॥
मोहनश्च सुनीथं च शैलूजो मोहनोत्तमः । पर्वतो नारदध्यानी संगीती पुष्पदन्तकः] ॥
हाहाहूहूप्रभृतयो गीतदानं प्रचक्रिरे ॥ ४८
(+ तथा चित्ररथो नाम सर्वगन्धर्वसंवृतः । गायन्ति मधुराण्येव गीतान्यद्रौ महोत्सवम् ॥ ४९
अतः स पर्वतो देवैः सेव्यतेऽद्यापि नित्यशः । धर्मजास्तत्र देवेशो हरो भस्माङ्गरागवान् ॥ ५०
पार्वत्या सहितो रुद्रः पर्वते गीतनादिते । मोदते पूजितो ध्येयः पितॄणां परमां गतिम् ॥ ५१
गयायां परमात्मा हि गोपतिर्वा गदाधरः । हीयते वैष्णवी माया तथा रुद्रार्चया मुने) ॥ ५२
शिलाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटो गिरिर्धृतः । धर्मराजेन तत्राऽऽस्ते अगस्त्यः सह भार्यया ॥
अगस्त्यस्य पदे स्नातः पिण्डदो ब्रह्मलोकगः । (÷ ब्रह्मणस्तु वरं लेभे माहात्म्यं भुवि दुर्लभम्
लोपामुद्रां तथा भार्यां पितॄणां परमां गतिम् ।) तत्रागस्त्येश्वरं दृष्ट्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ५५
अगस्त्यं च सभार्यं च पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत्[2] । दण्डिनाऽथ तपस्तेपे सीताद्रेर्दक्षिणे गिरौ ॥ ५६
वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः । तदग्रे रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी ॥
कपिलेशो नदीतीरे अमासोमसमागमे ॥ ५७
कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं समर्च्य च । [3]कृते श्राद्धे पिण्डदाने पितरो मोक्षमाप्नुयुः ॥ ५८
अग्निधारा गिरिवरादागतोद्यन्तकादनु । [⊙ तत्र सारस्वतं कुण्डं सरस्वत्या प्रकल्पितम् ॥ ५९
शुक्रस्तत्र सुतैः सार्धं स(ष)ण्डामर्कादिभिः प्रभुः । तत्र तत्र मुनीन्द्राणां पदेषु मुनिसत्तम ॥
श्राद्धपिण्डादिकृत्स्नातः पितॄंस्तारयते नरः ॥ ६०
शिलाया वामहस्तेऽपि गृध्रकूटो गिरिर्धृतः] । गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपस्तप्त्वा महर्षयः ॥ ६१
अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः स्थितः । दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं नत्वा यायाच्छंभोः पदं नरः ॥ ६२
तत्र गृध्रे[6] गुहायां च पिण्डदः शिवलोकभाक् । तत्र गृध्रे वटं नत्वा प्राप्तकामो दिवं व्रजेत् ॥ ६३
ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् । शूलक्षेत्रं च तत्राऽऽस्ते पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥
आदिपालेन गिरिणा समाक्रान्तं शिलोदरम् । तत्राऽऽस्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ॥
तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नैः पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ६५
नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य देवदारुवनं त्वभूत् । मुण्डपृष्ठारविन्दाद्री दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥
गयानाभौ सुषुम्नायां पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ ६६
$ शिलाया वामपादे तु स्थापितः प्रेतपर्वतः । धर्मराजेन पापेभ्यो गिरिः प्रेतशिलाह्वयः ॥ ६७
पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पादभारतः । गतः शिलायाः संसर्गात्प्रेतकूटः पवित्रताम् ॥ ६८
प्रेतकुण्डं च तत्राऽऽस्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः । तत्र कुण्डादिकं कृत्वा प्रेतत्वान्मोचयेत्पितॄन् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । ÷ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । ⊙ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । $ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ ख. °लायां वामहस्तेन गृध्रकू° । २ ख. °त् । कुण्डिनाथ तपस्तेपे शिलार्धे दक्षि° । ३ ख पितॄणां परमा गतिः - अ° । ४ क. °युः । तत्राग्निः । ५ ख. याति शंभोः । ६ ख. गृध्रगु° । ७ ख. °दः स्वर्नयेत्पितॄन् । तत्र गृध्रव° ।

पृथक्स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव ते। श्राद्धादिकारिणां नृणां तीर्थे पितृविमुक्तये॥
प्रेता धानुष्करूपेण करग्रहणकारकाः॥ ७०
पादाङ्कितां मुण्डपृष्ठां महादेवनिवासिनीम्। तां दृष्ट्वा सर्वलोकश्च मुक्तः पापोपपातकैः]॥ ७१
गयाशिरसि पुण्ये च सर्वपापविवर्जिते। प्रेतादिवर्जितं यस्मात्ततोऽतिपावनं वरम्॥ ७२
कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम्। च्यवनस्याऽऽश्रमं पुण्यं नदी पुण्या पुनःपुना॥
वैकुण्ठो लोहदण्डश्च गृध्रकूटश्च शोणकः। अत्र[3] श्राद्धादिना सर्वान्पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत्॥ ७४
क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत्। तस्य पादाङ्कितो यस्मात्क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः॥ ७५
स्नातो जलाशये तत्र नयेत्स्वर्गं स्वकं कुलम्। बालिः काकशिलायां च काकेभ्य ऋणमोक्षदः॥
मुण्डपृष्ठस्य सानौ हि लोमशो लोमहर्षणः। द्वावेतौ परमं तप्त्वा तपःसिद्धिं परां गतौ॥ ७७
आहूतास्तु सरिच्छ्रेष्ठा लोमशेन महानदी। शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती॥ ७८
कावेरी सिन्धुरीरा च चन्दना च सरिद्वरा। वाशिष्ठी सरयूर्गङ्गा यमुना गण्डकीन्दिरा॥ ७९
महावैतरणी नाम्ना निक्षरा च दिवौकसः। सावव्यलकनन्दा(?) च उदीची कनकाह्वया॥ ८०
कौशिकी ब्रह्मदा ज्येष्ठा सर्वस्याघविमोचिनी[11]। कृष्णवेण्या[12] चर्मवती[13] द्वे नद्यौ मुक्तिदायिके॥
आहूते सरितां श्रेष्ठे लोमहर्षेण साहसात्। तपसस्तु प्रभावेण नर्मदा मुनिपुङ्गव॥
तासु सर्वासु यः स्नात्वा पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन्॥ ८२
ब्रह्मयोनिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः। परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसंकटात्॥ ८३
निक्षरायां पुष्करिण्यां स्नातः श्राद्धादिकं नरः। कुर्यात्क्रौञ्चपदे दिव्ये नियमाद्वासरत्रयम् *॥
सर्वान्पितॄन्नयेत्स्वर्गं पञ्च पापिन एव च॥ ८४
जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः। आत्मनोऽप्यथवाऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना॥
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः॥ ८५
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन। + यदुद्दिश्य[14] त्वया देयस्तस्मिन्पिण्डो मृते प्रभो॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन। अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे॥ ८७
जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद। पितृपते नमस्ते तु नमस्ते पितृरूपिणे॥ ८८
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः। तं दृष्ट्वा[15] पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात्॥ ८९
= नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचक। लक्ष्मीकान्त नमस्ते तु पितॄणां गोक्षदो[16] भव॥ ९०
वामजानुं सुसंपाल्य नत्वा भीमो[17] जनार्दनम्। श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक्॥
पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानां च शतेन च॥ ९१

---

* इतःपरमयं श्लोकोऽधिकः ख. पुस्तके—श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत्। जनार्दनाय मेषाय समभ्यर्च्य यथाविधि॥ इति। + एतदर्धस्थाने इदमर्ध—देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मिन्मृते तु तम्। = एतच्छ्लोकस्थानेऽयं श्लोकः क. पुस्तके स यथा—नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन। लक्ष्मीकान्त नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे॥

---

१ क °पापैर्विव°। २ ख. पुनः पुनः वै°। ३ ख. तत्र। ४ ख. °ण संसिद्धो मुण्ड°। ५ ख. °महर्षेण साहसात्। श°। ६ क. °दी सारा°। ७ ख. °री कृष्णवेणा च चन्द°। ८ क. चन्द्रना। ९ ख. °ण्डका नदी। म°। १० ख. नाम नदी क्षरादि°। ११ ख. सर्वाघविनिमो°। १२ क. °ष्णवल्वा च°। १३ ख. मण्वती। १४ ख. °ले मृते मह्यं त्वं मे भविष्यसि। ज°। १५ ख. ध्यात्वा। १६ ख. °भिर्विष्णुलो°। १७ ख. °नां चोद्धरेन्नरः। शि°।

शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः । लक्ष्मीशो विबुधैः सार्धं तस्माद्देवमयी शिला

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७१८

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच—

कथं व्यक्तस्वरूपेण स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः । कथं व्यक्तस्वरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः १

कथं गदा समुत्पन्ना यथा ह्यादिगदाधरः । गदालोलं कथं चाऽऽसीत्सर्वपापक्षयंकरम् ॥ २

सनत्कुमार उवाच—

गदो नामासुरो ह्यासीद्वज्राद्वज्रतरो दृढः । प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात्स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ॥ ३

ब्रह्मोक्तो विश्वकर्माऽपि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा । तदस्थि वज्रनिष्पेषैः कुन्दैः स्वर्गे ह्यधारयत् ॥ ४

अथ कालेन महता मनौ स्वायंभुवे क्वचित् । हेती रक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ५

दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् । उन्मुखश्चोर्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण ह ॥ ६

एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः । ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान्वरं वव्रे वरप्रदान् ॥ ७

देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः । कृष्णेशानादिचक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥ ८

तथेत्युक्त्वाऽन्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत् । इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥ ९

हरिं ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् । ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः॥ १०

महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् । इत्युक्तास्ते ततो देवा गदां तां हरये ददुः ॥

दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः । गदया हेतिमाहत्य देवैः स त्रिदिवं ययौ ॥ १२

गदामादाववष्टभ्य गयासुरशिरःशिलाम् । निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः ॥ १३

शिलापर्वतरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः । शिलासौ मुण्डपृष्ठाद्रिः प्रभासो नाम पर्वतः ॥ १४

उद्यन्तो गीतनादश्च भस्मकूटो गिरिर्महान् । गृध्रकूटः प्रेतकूटश्चाऽऽदिपालोऽरविन्दकः ॥ १५

पञ्चलोकः सप्तलोको वैकुण्ठो लोहदण्डकः । क्रौञ्चपादोऽक्षयवटः फल्गुतीर्थं मधुश्रं(स्र)वा ॥१६

दधिकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी । वैतरण्यादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ॥ १७

विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमम् । कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥ १८

पञ्चाग्नीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे । रवेश्च कार्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गयोरपि ॥ १९

मुख्यलिङ्गानि सर्वाणि व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः । आद्यो गदाधरश्चैव व्यक्तः श्रीमान्गदाधरः

गायत्री चैव सावित्री संध्या चैव सरस्वती । गयादित्यश्चोत्तरार्को दक्षिणार्कोऽपि नैमिषः ॥२१

श्वेतार्को गणनाथश्च वसवोऽष्टौ मुनीश्वराः । रुद्राश्चैकादशैवाथ तथा सप्तर्षयोऽपरे ॥ २२

१ख. जया । २ ख. °लोलः कथं चाऽऽसीत्सर्वपापक्षयंकरः। स°। ३ क.घ. गदाना°। ४ ख. °स्थियद्दृढम्। ब्र°। ५ ख. °नुजैरपि । कृ° । ६ ख. °शानस्य च° । ७ ख. तम् । ऊ° । ८ ख. देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ । ग° । ९ ख. प्रेमकू° । १० ख. °श्रवाः । घृतकुल्याम° । ११ ख. °दिना व्यक्तरूपणोदि° । १२ ख. ध्यास्तितस्रः स° । १३ ख. °णार्कस्त्रिधारविः । श्वे° । १४ ख. °र्को नर्मना° । १५ ख. °ष्टौ महाबलाः । रु° ।

सोमनाथश्च सिद्धेशः कपर्दीशो विनायकः। नारायणो महालक्ष्मीर्ब्रह्मा श्रीपुरुषोत्तमः ॥ २३
मार्कण्डेयेशः कोटीशो ह्यङ्गिरेशः पितामहः। जनार्दनो मङ्गला च पुण्डरीकाक्ष उत्तमः ॥ २४
इत्यादिव्यक्तरूपेण स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः। हेतिर्यो राक्षसस्तस्मिन्हतो विष्णुपुरं गतः ॥ २५
ब्रह्मणा सह रुद्राद्यैः कारिते निश्चलेऽसुरे। तुष्टावाऽऽद्यगदापाणिं वेधा हर्षेण निर्वृतः ॥ २६

ब्रह्मोवाच—

गदाधरं व्यपगतकालकल्मषं गयागतं विदितगुणं गुणातिगम्।
गुहागतं गिरिवरगौरगेहगं गणार्चितं वरदमहं नमामि ॥ २७
अहःश्रियं त्रिदशगणादिसुश्रियं भवश्रियं दितिभवदारणश्रियम्।
कलिश्रियं कलिमलमर्दनश्रियं गदाधरं नौमि तमाश्रितश्रियम् ॥ २८
दृढादृढं परिवृढगाढसंस्तुतं कामाङ्कुतं सुदृढमरूढिरूढिगम्।
तमाढ्यगं दृढदुरिताघढौकितं स्वढौकृतं दृढतरगोत्रसूक्तिभम् ॥ २९
विदेहकं करणकलाविवर्जितं विजन्मकं दिनकरवेदिभूषितम्।
गदाधरं ध्वनिमुखवर्जितं परं नमाम्यहं सततमनादिमीश्वरम् ॥ ३०
मनोतिगं मतिगतिवर्जितं परं सदाऽद्वयं स्तुतिशिरसि स्तुतं बुधैः।
चिदात्मकं कलिगतकारणातिगं गदाधरं हृदयगतं नमामि तम् ॥ ३१

सनत्कुमार उवाच—

देवैः सार्धं ब्रह्मणैवं स्तुतश्चाऽऽदिगदाधरः। ऊचे वरं वृणीष्व त्वं वरं ब्रह्मा तमब्रवीत् ॥ ३२
शिलायां देवरूपिण्यां न तिष्ठामस्त्वया विना। स्थास्यामोऽत्र त्वया सार्धं नित्यं व्यक्तादिरूपिणा ॥
एवमस्तु श्रिया सार्धं स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः। * लोकानां रक्षणार्थाय जगतां मुक्तिहेतवे ॥
सुव्यक्तः पुण्डरीकाक्षो जनार्दन इति श्रुतः ॥ ३४
वेदैरगम्या या मूर्तिरादिभूता सनातनी। सुव्यक्ता श्वेतकल्पे सा भविष्यति तथा पुनः ॥
वाराहकल्पे ह्यव्यक्ता व्यक्तिमप्यगमत्पुरा ॥ ३५
संतारणाय लोकानां देवानां रक्षणाय च। गयाशिरसि सुव्यक्तो भविष्यति न संशयः ॥ ३६
ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरम्। (+ कुष्ठरोगादिनिर्मुक्ता यास्यन्ति हरिमन्दिरम्॥
ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरम्)। ते प्राप्स्यन्ति धनं धान्यमायुरारोग्यमेव च ॥
कलत्रपुत्रपौत्रादिगुणकीर्तिसुखानि च। श्रद्धया ये नमस्यन्ति राज्यं ब्रह्मपुरं तथा ॥
भुक्त्वा व्रजेयुः सततं पुण्यपुञ्जफलं नराः ॥ ३९
गन्धदानेन गन्धाढ्यः सौभाग्यं पुष्पदानतः। धूपदानेन राज्याप्तिर्दीपाद्दीप्तिर्भविष्यति ॥ ४०
ध्वजदानात्पापहानिर्यात्राकृद्ब्रह्मलोकभाक्। श्राद्धपिण्डप्रदो यस्तु विष्णुं नेष्यन्ति वै पितॄन् ॥
श्रद्धया ये नमस्यन्ति स्तोत्रेणाऽऽदिगदाधरम्। [×स्तोष्यन्ति च समभ्यर्च्य पितॄन्नेष्यन्ति माधवम्
शिवोऽपि परया प्रीत्या तुष्टावाऽऽदिगदाधरम् ॥ ४२

* अयं श्लोकः ख. पुस्तके न विद्यते। + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति। × नायं श्लोकः ख. पुस्तके।

१ ख. °स्तत्रह°। २ क. हते वि°। ३ ख. रिदृढगा°। ४ ख. °रूढग। ५ ख. क्तिभिः। वि°। ६ क. श्वरं हरिम्। म°। ७ क. °सि संस्तु°। ८ ख. °णान्तकं गया ध°। ९ ख. °दीप्तिं प्रयच्छति। ध्व°।

शिव उवाच—

अव्यक्तरूपो यो देवो मुण्डपृष्ठा[1]द्रिरूपतः । फल्गुतीर्थादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४३
* व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण पदरूपेण संस्थितः । मुख[2]ादिलिङ्गरूपेण नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४४
अव्यक्तरूपो यो देवो जनार्दनस्वरूपतः । मुण्डपृष्ठे स्वयं जातो नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४५
शिलायां देवरूपिण्यां स्थितं ब्रह्मादिभिः सुरैः । पूजितं सत्कृतं देवैस्तं नमामि गदाधरम् ॥४६
यं च दृष्ट्वा ततः स्पृष्ट्वा पूजयित्वा प्रणम्य च । श्राद्धादौ ब्रह्मलोकाप्तिर्नमाम्यादिगदाधरम् ॥
महदादेश्च जगतो व्यक्तस्यैकं हि कारणम् । अव्यक्तज्ञानरूपं तं नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४८
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारवर्जितम् । जाग्रत्स्वप्नविनिर्मुक्तं नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ४९
नित्यानित्यविनिर्मु[3]क्तं सत्यमानन्दमव्ययम् । तुरीयं ज्योतिरात्मानं नमाम्यादिगदाधरम् ॥ ५०

सनत्कुमार उवाच—

एवं स्तुतो महेशेन प्रीतो ह्यादिगदाधरः । स्थितो देवः शिलायां स ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह ॥ ५१[4]
संस्थितं मुण्डपृष्ठाद्रौ देवमादिगदाधरम् । स्तुवन्ति पूजयन्तीह ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥ ५२
धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् । कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥ ५३
+ वन्ध्या च लभते पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् । राजा विजयमाप्नोति शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ॥ ५४
पुत्रार्थी लभते पुत्रानभ्यर्च्याऽऽदिगदाधरम् । मनसा प्रार्थितं सर्वं पूजाद्यैः प्राप्नुयाद्धरेः ॥ ५५

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७७३

अथ दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—

गयायात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुक्तिदाम् । निष्कृतिः श्राद्धकर्तॄणां[5] ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥ १
उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः । विधाय कार्पटीवेषं कृत्वा ग्रामप्रदक्षिणम् ॥ २
ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् । ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ ३
प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः । अहंकारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते × ॥ ४
यस्य हस्तौ च पादौ च[6] मनश्चापि सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ५

---

* इतः प्रभृति जातो नमाम्यादिगदाधरमित्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः ख. पुस्तके । + न विद्यतेऽयं श्लोकः ङ. पुस्तके । × इत उत्तरमधिकाः श्लोका मुद्रितपुस्तकटिप्पण्यामुपलभ्यन्ते ते च यथा—

गृहाच्चलितमात्रेण गयायां गमनं प्रति । स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणां च पदे पदे ॥ १
पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयाम् । तत्फलं च भवेन्नित्यं समग्रं नात्र संशयः ॥ २
ततो गयां समासाद्य ज्ञातव्यं तत्र निश्चयम् । इति ।

---

१ ख. ॰ष्ठाद्रिरू॰ । २ क. ॰मुखलिङ्गादिरू॰ । ३ ख. ॰क्तं नियमा॰ । ४ ख. ॰ह नमाम्यादिगदाधरम् । धर्मा॰ । ५ ख. ॰तिः पितृक॰ । ६ ख. च वाङ्मनश्च सुसंयते । वि॰ ।

ततो गयाप्रवेशे च पूर्वतोऽस्ति महानदी। तत्र तोयं समुत्पाद्य स्नातव्यं निर्मले जले ॥ ६
देवादींस्तर्पयित्वाऽथ श्राद्धं कृत्वा यथाविधि। * स्ववेदशाखागादितमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥ ७
अपरेऽह्नि शुचिर्भूत्वा गच्छेद्वै प्रेतपर्वते। ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत्सुधीः ॥ ८
कुर्याच्छ्राद्धं सपिण्डानां प्रयतः प्रेतपर्वते। प्राचीनावीतिना भाव्यं दक्षिणाभिमुखैः सुधीः ॥ ९
कव्यवाहोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा। अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥ १०
आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्विह। मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः॥
तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम्। ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥१२
आचम्योक्त्वा च पश्चाद्वै प्राणायामं प्रयत्नतः। पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकाप्तिहेतवे ॥ १३
एवं च विधिवच्छ्राद्धं कृत्वा पूर्वं यथाक्रमम्। पितॄनावाह्य चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥
तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सघृतेन वा। प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक्पृथक् ॥
तैर्मन्त्रैरथ संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवताम् ॥ १५
यावत्तिला मनुष्यैश्च गृहीताः पितृकर्मसु। गच्छन्ति तावदसुराः सिंहत्रस्ता यथा मृगाः ॥ १६
अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि। मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र + पतिना सह ॥ १७
वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम्। पाद्यपूर्वं समारभ्य दक्षिणाग्रकुशैः क्रमात् ॥
पित्रादीनां समास्तीर्य शेषं मन्त्रोक्तमाचरेत् ॥ १८
दद्युः श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः। कुशानास्तीर्य विधिना सकृद्दत्वा तिलोदकम् ॥
गृहीत्वाऽञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यत्नतः। सक्तुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् ॥ ×
⊙ सर्वान्धिनास्तिलाद्भिश्च कुशेष्वावाहयेत्ततः ॥ २०
(+ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ २१
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्। आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥ २२

---

* नास्त्यर्धमिदं ख. पुस्तके। + आर्षश्चायं प्रयोगः। × क. पुस्तकटिप्पण्यामेतेऽधिकाः श्लोका एतदग्रे दृश्यन्ते ते च यथा—पायसेनापि चरुणा सक्तुना पिष्टकेन च। गुडेन तण्डुलार्यैर्वा पिण्डदानं विधीयते ॥ १
मुष्टिमात्रप्रमाणेन चाऽऽर्द्रामलकमात्रतः। शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ॥ २
उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम्। माता पिता च भार्या च भगिनी दुहितुः पतिः ॥ ३
पितृष्वसा मातृष्वसा सप्त गोत्राः प्रकीर्तिताः। विंशतिर्विंशतिः पित्रोरष्टेन्द्राः षोडश क्रमात् ॥ ४
एकादश द्वादशाथ कुलान्येकोत्तरं शतम्। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ ५
माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही। मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ॥
तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ इति। ६
इत उत्तरमेतदर्धं ख पुस्तके। तद्यथा—तिलाज्यमधुदध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत्।
⊙ इत आरभ्य—आर्द्रामलकमात्रकमित्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः ख. पुस्तके। † एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो नास्ति ख. पुस्तके।

---

१ ख. °मुत्थाप्य स्ना°। २ ख. °द्धं कुर्याद्यथा°। ३ ख. °च्छेत्तत्प्रेतपर्वतम्। रामतीर्थे ततः स्नायाद्देवादींस्तर्पयेद्बुधः। कु°। ४ ख. स्वः स्मरन्। ॐ कव्यवाडोऽन°। ५ ख. °न्तु पिण्डदाने°। ६ ख. °हितो ब्र°। ७ ख. °द्धं कुर्यात्पूर्वं यथाविधि। पि°। ८ ख. °क्। रवैर्म°। ९ ख. पदे च पददेवताः। या°। १० ख. चाक्षयेऽह°। ११ ख. दत्त्वा। १२ ख. °न तत्परः। श°।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ २३
मातामहस्तात्पिता च प्रमातामहकादयः । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ २४
मुष्टिमात्रप्रमाणं च आर्द्रामलकमात्रकम् । शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ॥
उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलानि शतमुद्धरेत् ॥ २५
पितुर्मातुः स्वभार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा । पितृष्वसुर्मातृष्वसुः सप्त गोत्राः प्रकीर्तिताः ॥ २६
चतुर्विंशतिर्विंशश्च षोडश द्वादशैव हि । रुद्रादित्रसवश्चैव कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥ २७
नाऽऽवाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसंभवः । न कारुण्येन कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥ २८
पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पं तीर्थश्राद्धे स्वयं विधिः ॥२९
अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान्सर्वान्दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥ ३०
* मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान्सर्वान्कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥ ३१
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान्सर्वान्दर्भपृष्ठे तिलोदकैः + ॥ ३२
इत्येतैर्मन्त्रैः सजलैस्तिलैर्दर्भेषु ध्यानवान् । आवाह्याभ्यर्च्य तेभ्यश्च पिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् ॥३३
अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३४
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३५
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३६
अजातदन्ता ये केचिद्ये च गर्भे प्रपीडिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३७
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथाऽपरे । विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥३८
दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये । दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
उद्बन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये । आत्मापघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४०
अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृषया हताः । भूतप्रेतपिशाचाद्यैस्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४१
रौरवे चान्धतामिश्रे(स्रे) कालसूत्रे च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४२
† असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाकेषु ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४३
अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोकं च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४४
अनेकयातनासंस्था ये नीता यमकिंकरैः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४५
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४६
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः । अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४७
जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा । मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥४८
दिव्यन्तरीक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः । मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥ ५०
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ।

---

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क पुस्तके । + एतदग्रेऽयं पाठः ख. पुस्तके स यथा—आब्रह्मस्तम्बपर्यतं यत्किंचित्सचराचरम् । मया दत्तेन तोयेन तृप्यन्तु भुवनत्रयम् ॥ इति । † अयं श्लोको नास्ति ख. पुस्तके ।

---

१ ख. °क एव च । श° । २ ख. °माणेन दद्यादक्षय्यपिण्डकम् । अ° । ३ ख. र्वान्कुशपृ° । ४ ख. °नहता । ५ ख. आत्मोप° । ६ ख. °निहते क्षु° । ७ ख. °चाश्च तेभ्यः । ८ ख. च संस्थि° ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः। गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥ ५१
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥ ५२
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम। तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ५३

आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
कुलद्वये ये मम दासभूता भृत्यास्तथैवाऽऽश्रितसेवकाश्च ॥ ५४
मित्राणि शिष्याः पशवश्च वृक्षा दृष्टा ह्यदृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम संगताश्च तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥ , ५५

एतैश्च सर्वमन्त्रैस्तु स्त्रीलिङ्गान्तं समुह्य च । पिण्डान्दद्याद्यथा पूर्वं स्त्रीणां मा[2]त्रादिकाक्रमात् ॥ ५६
स्वगोत्रे परगोत्रे वा दंपत्योः पिण्डपातनम् । अपृथङ्निष्फलं श्राद्धं पिण्डं चोदकतर्पणम् ॥
पिण्डपात्रे तिलान्क्षिप्त्वा पूरयित्वा शुभोदकैः । * मन्त्रेणानेन पिण्डांस्तान्प्रदक्षिणयथाक्रमम् ॥
परिषिच्य त्रिधा सर्वान्प्रणिपत्य समापयेत् ॥ ५८
पितॄन्विसृज्य चाऽऽचम्य साक्षिणः श्रावयेत्सु[3]रान्। साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ॥
मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥ ५९
आगतोऽस्मि गयां देव पितृकार्ये गदाधर । त्वमेव साक्षी भगवन्ननृणोऽहमृणत्रयात् ॥ ६०
सर्वस्थानेषु चैवं स्यात्पिण्डदानं तु नारद । प्रेतपर्वतमारभ्य कुर्यात्तीर्थेषु च क्रमात् ॥ ६१
तिलमिश्रांस्ततः सक्तून्निक्षिपेत्प्रेतपर्वते । + अपसव्येन देवर्षे दक्षिणाभिमुखेन च ॥ ६२
ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो[4] मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु सक्तुभिस्तिलमिश्रितैः ॥ ६३
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किंचित्सचराचरम् । मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायान्तु सर्वशः ॥ ६४
प्रेतत्वाच्च विमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद । प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यात्कुले चापि न जायते॥६५
नाम्ना प्रेतशिला ख्याता गयाशिरसि मुक्तये । तीर्थमन्त्रादिरूपेण स्थितश्चाऽऽदिगदाधरः ॥ ६६

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०८३९

अथैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—

आदौ तु पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः । आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥ १
उत्तरं मानसं गच्छेन्मन्त्रेण स्नानमाचरेत् । उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ २
सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये । × स्नानार्थं तर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् ॥ ३
मानसं हि सरो ह्यत्र तस्मादुत्तरमानसम् । सूर्यं नत्वाऽर्चयित्वाऽथ सूर्यलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ४

---

* नास्त्यर्धमिदं क. पुस्तके । + नास्त्यर्थमिदं ख. पुस्तके । × एतदर्धस्थानेऽयं पाठः—देवादींस्तर्पयित्वाऽथ श्राद्धं कृत्वा सपिडकम् । इति ख. पुस्तके ।

---

१ ख. दिपूर्ववत् । २ ख पिण्डेषूद° । ३ ख. °त्सुधीः । सा° । ४ ख. °चित्सुकृतं मया । म° । ५ ख. तृप्यतु भुवनत्रयम् । प्रे° । ६ ख. °त्तरे मानसं गत्वा मन्त्रै. स्नानं समा° । ७ ख. °रो यस्मात्तस्मादु° ।

नमो[1] भगवते भर्त्रे सोमभौमज्ञरूपिणे । जीवभार्गवसौरेयराहुकेतुस्वरूपिणे ॥ ५
उत्तरान्मानसान्मौनी व्रजेद्दक्षिणमानसम् । उदीचीतीर्थमित्युक्तं तत्रौदीच्यं विमुक्तिदम् ॥
अत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः ॥ ६
मध्ये कनखलं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । स्नातः कनकवद्भाति नरो याति पवित्रताम् ॥ ७
तस्य दक्षिणभागे च तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम् ॥ ८
स्नात्वा तेषु विधानेन[2] कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् । दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ ९
सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये । ब्रह्महत्यादिपापौघयातनाया विमुक्तये ॥ १०
दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे । * सूर्यं नत्वाऽर्चयित्वा च सूर्यलोकं नयेत्पितॄन् ॥११
नमामि सूर्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यायाऽऽयुरारोग्यवृद्धये + ॥ १२
फल्गुतीर्थं व्रजेत्तस्मात्सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । मुक्तिर्भवति[3] कर्तॄणां पितॄणां श्राद्धतः सदा ॥ १३
ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यभवत्पुरा । दक्षिणाग्नौ हुतं तत्र[4] तद्रजः फल्गुतीर्थकम् $॥१४
तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेष्वपि । तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह ॥१५
गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः । स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकं विदुः ॥ १६
अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात् ॥
÷ फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् । सपिण्डकं स्वसूत्रोक्तं नमेदथ पितामहम् ॥१८
नमः शिवाय देवाय ईशाय पुरुषाय वै । अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शंभवे ॥ १९
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् । आत्मानं तारयेत्सद्यो दश पूर्वान्दशापरान्॥ २०
नत्वा गदाधरं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् । ओं नमो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥ २१
पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् । अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पवस्त्राद्यलंकृतम् ॥
न कुर्याद्यो गदापाणेस्तस्य श्राद्धं निरर्थकम् ॥ २१
नागकूटाद्गृध्रकूटाद्यूपादुत्तरमानसात् ᳙ । एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥ २२
प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे व्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्माद्यज्ञमकारयत् ॥
गमनाद्ब्रह्मलोकाप्तिर्भवत्येव हि नारद ॥ २३
मतङ्गवाप्यां यः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् । गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २४
प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः । मयाऽऽगत्य मतङ्गेऽस्मिन्पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥

---

* इदमर्धं न क पुस्तके । + एतदग्रेऽयं श्लोकः क. पुस्तके टिप्पण्याम्—अनेन स्नानदानादि कृत्वा श्राद्धं सपिण्डकम् । कृत्वा नत्वा च मौन्यर्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् । एतदग्रे इदमर्धम्—एतत्तीर्थत्रये मौनी स्नानश्राद्धादिकं चरेत् । इति ख. पुस्तके । $ इत उत्तरमयं श्लोको वर्तते क. पुस्तकटिप्पण्याम्—तस्मिन्फलति फल्गुवा गौः कामधेनुर्जलं मही दृष्टेरन्तर्गतं यस्मात्फल्गुतीर्थं न निष्फलम् इति । ÷ फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा इत्यस्मात्प्राक् क. पुस्तके टिप्पण्यामधिक एकः श्लोको वर्तते स यथा,—फल्गुतीर्थे विष्णुजले करोमि स्नानमादृतः । पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये इति । ᳙ एतच्छ्लोकपरतः क. पुस्तकटिप्पण्यामाधिकश्लोको विद्यते स यथा,—मुण्डपृष्ठनगाधस्तात्फल्गुतीर्थमनुत्तमम् । अत्र श्राद्धादिना सर्वे पितरो मोक्षमाप्नुयुः । इति ।

---

१ ख. °मोऽस्तु भानवे भ° । २ ख. °न श्राद्धं कुर्यात्पृथक्पृथक् । द° । ३ ख. °ति पितॄणां कर्तॄणां श्रा° । ४ ख. नूनं । ५ ख. फलम् । अ° । ६ ख. °तू । नमोऽस्तु वा° । ७ क. श्राद्धमहार्थं° । ८ ख. °पाचोत्त° ।

(गयामाहात्म्यम्)

* पूर्वं हि ब्रह्मतीर्थे च कूपे श्राद्धादि कारयेत् । तत्कूपयूपयोर्मध्ये सर्वांस्तारयते पितॄन् ॥
धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नमेत् ॥ २६
नमस्तेऽश्वत्थराजाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मने । बोधिद्रुमाय[1] कर्तॄणां पितॄणां तारणाय च ॥ २७
येऽस्मत्कुले मातृवंशे बान्धवा दुर्गतिं गताः । त्वद्दर्शनात्स्पर्शनाच्च स्वर्गतिं यान्तु शाश्वतीम् ॥
ऋणत्रयं मया दत्तं गयामागत्य वृक्षराट् । त्वत्प्रसादान्महापापाद्विमुक्तोऽहं भवार्णवात् ॥ २९
तृतीये ब्रह्मसरसि स्नात्वा श्राद्धं सपिण्डकम् । कृत्वा सर्वप्रमाणेन मन्त्रेण विधिवत्सुत ॥ ३०
+ स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन्नृणत्रयविमुक्तये । तत्कूपयूपयोर्मध्ये ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ३१
यागं कृत्वोत्थितो यूपो ब्रह्मणा यूप इत्यसौ । कृत्वा ब्रह्मसरःश्राद्धं सर्वांस्तारयते पितॄन् ॥
यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् । ब्रह्माणं च नमस्कृत्य ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ३३
नमोऽस्तु ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिरूपिणे[2] । भक्तानां च पितॄणां च तारकाय नमो नमः ॥ ३४
गोप्रचारसमीपस्था आम्रा ब्रह्मप्रकल्पिताः । तेषां सेचनमात्रेण पितरो मोक्षगामिनः(णा)॥ ३५
आम्रं ब्रह्मसरोद्भूतं ब्रह्मदेवमयं तरुम् । विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ ३६

एको मुनिः कुम्भकुशाग्रहस्त आम्रस्य मूले सलिलं ददानः ॥
आम्रश्च[3] सिक्तः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा + ॥ ३७

ततो यमबलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन संयतः । यमराजधर्मराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ ॥
ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ ३८
ततः श्वानबलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद । द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥
ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि[4] रक्षेतां पथि सर्वदा ॥
ततः काकबलिं[5] दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद । ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं[6] समर्पितम् ॥ ४०
फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽह्नि स्नानादिकमथाऽऽचरेत् । गयाशिरस्यथ श्राद्धं[7] पादे कुर्यात्सपिण्डकम् ॥
साक्षाद्गयाशिरस्तत्र फल्गुतीर्थाश्रितं कृतम् ॥
मार्गा[8]ज्जनार्दनाद्ब्रह्मयूपाच्चोत्तरमानसात् । एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥ ४२
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् । फल्गुतीर्थं तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम्[9] ॥ ४३
क्रौञ्चपादात्फल्गुतीर्थं यावत्साक्षाद्गयाशिरः । मुखं गयासुरस्यैतत्तस्माच्छ्राद्धं[10]मिहाक्षयम् ॥ ४४
मुण्डपृष्ठान्नगाधस्तात्साक्षात्तत्फल्गुतीर्थकम्[11] । आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः
विष्ण्वादिपदरूपेण पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ ४५

---

* इदमर्धं न विद्यते ख. पुस्तके । + नास्त्यर्धमिदं ख. पुस्तके । × इत उत्तरमेतदर्धं विद्यते ख. पुस्तके तद्यथा—यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ।

---

१ ख. °यपितॄणां कर्तॄणां ता° । २ ख. °दिकारिणे । ३ ख. आम्राश्च सिक्ताः पि° । ४ ख. °मि स्यातामेतावहिंसकौ । त° । ५ ख. लिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत् । ऐ° । ६ ख. °ण्डं मयोज्झित° । ७ ख. °द्धं कुर्यादिन्द्रपदादिषु । सा° । ८ ख. °गार्जुना° । ९ ख °म् । पितामहं समासाद्य यावद्दक्षिणम् । क्रौ° । १० ख. द्धमथाक्ष° । ११ ख. °वे । तत्र विष्णु° ।

एतद्विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात्पापनाशनम् । स्पर्शनात्पूजनाद्वाऽपि पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मना । नयेद्विष्णुपदं दिव्यमनन्तं शिवमव्ययम् ॥
श्राद्धं कृत्वा रुद्रपदे नयेत्कुलशतं नरः । सहाऽऽत्मना शिवपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ॥
ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्धृत्य नयेत्पितॄन् । * कश्यपस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥
दक्षिणाग्निपदे श्राद्धी पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् । गार्हपत्यपदे श्राद्धी वाजपेयफलं लभेत् ॥
श्राद्धं कृत्वाऽऽहवनीये अश्वमेधफलं लभेत् । श्राद्धं कृत्वा सभ्यपदे ज्योति[3]ष्टोमफलं लभे
आवसथ्यपदे श्राद्धी पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् । श्राद्धं कृत्वा शक्रपदे इन्द्रलोकं नयेत्पितॄन् ॥
अगस्त्यस्य पदे श्राद्धी पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् । क्रौञ्चमातङ्गयोः श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ।
श्राद्धी सूर्यपदे पञ्च पापिनोऽर्कपुरं नयेत् । कार्तिकेयपदे श्राद्धी शिवलोकं नयेत्पितॄन् ॥
गणेशस्य पदे श्राद्धी रुद्रलोकं नयेत्पितॄन् । गजकर्णतर्पणकृन्निर्मलं स्वर्नयेत्पितॄन् ॥
अन्येषां च पदे श्राद्धी पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् । सर्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै पदम् ।
ब्रह्मणश्च पदं चापि श्रेष्ठं तत्र प्रकीर्तितम् ॥
प्रारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतम् । श्रेयस्करं भवेत्तत्र श्राद्धकर्तुश्च नारद ॥
कश्यपस्य पदे दिव्ये भारद्वाजो मुनिः पुरा । श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डक
शुक्लकृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्भिद्य निर्गतौ । दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र मुनिः[10] संशयमागतः ॥
ततः स्वमातरं शान्तां पप्रच्छ स महामुनिः । कश्यपस्य पदे दिव्ये शुक्ले कृष्णेऽथ वा करे
पिण्डो देयो मया मातर्जानासि पितरं वद ॥

शान्तोवाच—

भारद्वाज महाप्राज्ञ देहि कृष्णाय पिण्डकम् । भारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यत
श्वेतोऽदृश्योऽब्रवीत्तत्र पुत्रस्त्वं[11] हि ममौरसः । कृष्णोऽब्रवीन्मम क्षेत्रं ततो मे देहि पिण्डक
स्वैरिण्यथाब्रवीद्दातुं क्षेत्रिणे बीजिने ततः । भारद्वाजस्ततः पिण्डं कश्यपस्य पदे ददौ + ॥
÷ हंसयुक्तविमानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ॥
रामो रुद्रपदे श्राद्धे पिण्डदानाय चोद्यतः । पिता दशरथः स्वर्गात्प्रसार्य करमागतः ॥
नादात्पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः । शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतं रामं दशरथोऽब्रवीत् ॥
तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकमवाप्नुयाम् । हस्ते पिण्डप्रदानेन स्वर्गतिर्न हि मे भवेत् ॥
त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा द्विजान्प्रजाः । यज्ञान्सदक्षिणान्कृत्वा विष्णुलोकं व्रजिष्यसि
पुर्ययोध्याजनैः सार्धं कृमिकीटादिभिः सह । इत्युक्त्वाऽसौ दशरथो रुद्रलोकं परं ययौ
भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आहूय पितरं स्वकम् । श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डक

---

* इदमर्धं न विद्यते ख. पुस्तके । + अत्राध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ख. पुस्तके । ÷ हंसयुक्तविमानेनेत्या
वन्दे श्रीप्रपितामहामित्यन्तः पाठो नास्ति ख. पुस्तके ।

---

१ ख. °द्धी राजसूय° । २ ख. °नीयपदे अ° । ३ ख. ष्टोमं समश्नुते । आ° । ४ ख. द्धी सोमलोकमवाप्नुयात् । ५ ख. °द्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् । मतङ्गक्रौञ्चयोः श्राद्धी पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् । श्रा° । ६ ख. °द्धी रुद्रलो° । ७ °द्धी पितॄञ्शिवपुरं नयेत् । कश्यपस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् । ग° । ८ ख. °व्ये भर° । ९ ख. °न्तां भरद्व पृष्टवान् । क° । १० ख. °व्ये कृष्णे शुक्लेऽथ । ११ ख. वीर्यिणे त° ।

गयाशिरसि शंतनोः । नादात्पिण्डं करे भीष्मो ददौ विष्णुपदे ततः ॥
संतुष्टः शास्त्रार्थे निश्चलो भवान् । त्रिकालदृष्टिर्भवतु चान्ते विष्णुश्च ते गतिः ॥
च्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः । कनकेशं च केदारं नारसिंहं च वामनम् ॥
मार्गे समभ्यर्च्य पितॄन्सर्वांश्च तारयेत् ॥ ७२
शिरसि यः पिण्डान्येषां नाम्ना तु निर्वपेत् । नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः *
मुण्डपृष्ठाद्रिः पदैरेभिः सुलक्षितः । प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ७४
सुरस्य यच्छीर्षं गदया तद्द्विधा कृतम् । ततः प्रक्षालिता यस्मात्तीर्थं तच्च विमुक्तये ॥
लोलमिति ख्यातं सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥ ७५
लोले महातीर्थे गदाप्रक्षालनाद्धरेः । स्नानं करोमि सिद्ध्यर्थमक्षयं पदमाप्नुयाम् ॥ ७६
ऽह्नि गदालोले स्नात्वा कुर्यात्सपिण्डकम् । श्राद्धं पितॄन्ब्रह्मलोकं नयेदात्मानमेव च ॥७७
प्रकल्पितान्विप्रान्हव्यकव्यादिना+ र्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥
श्राद्धेऽक्षयवटे अन्नेनैव प्रयत्नतः । पितॄन्नयेद्ब्रह्मलोकमक्षयं तु सनातनम् ॥ ७९
क्षसमीपे तु शाकेनाप्युदकेन वा । एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवन्ति भोजिताः ॥ ८०
दानं षोडशकं गयातीर्थपुरोधसे । वस्त्रं गन्धादिभिः पुत्रैः सम्यक्संपूज्य यत्नतः ॥ × ८१
र्णवे वटस्याग्रे यः शेते योगनिद्रया । बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥ ८२
रवृक्षशस्त्रायाशेषपापहराय च । अक्षयब्रह्मदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ॥ ८३
ा माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः । लिङ्गरूपोऽभवत्तं च वन्दे श्रीप्रपितामहम् ॥ ८४

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नामैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०९२३

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सनत्कुमार उवाच—

चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम् । यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्तुं न शक्यते ॥ + १

---

* स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुरित्यस्मात्परतः क. पुस्तकटिप्पण्यां श्लोकद्वयमधिकं वर्तते तद्यथा—
गयाशिरसि यः पिण्डं शमीपत्रप्रमाणतः । कन्दमूलफलाद्यैर्वा दद्यात्स्वर्गं नयेत्पितॄन् ॥ इति ।
पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्णवादीनां तदग्रतः । श्राद्धं कृत्वा सपिण्डं च तेषां लोकान्नयेत्पितॄन् ॥

+ इत उत्तरं क. पुस्तकटिप्पण्यामधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा—
गयातीर्थवटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् । दृष्ट्वा नत्वा च संपूज्य वटेशं सुसमाहितः ॥
पितॄन्नयेद्ब्रह्मलोकमक्षयं तु सनातनम् ॥ १
ं धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ इति । २
न शक्यत इत्यस्मात्परतः ख. पुस्तकेऽधिको ग्रन्थोऽस्ति स यथा—
ामन्नादिपर्वताः पञ्चविंशतिः । प्रशंसन्ति द्विजास्तत्र देशे देशे सुपूजिताः ॥ ३
लोक्य सर्वे विष्णवादयः सुराः । संतुष्टा गयराजानं वरान्ब्रूहीति चाब्रुवन् ॥ ४
कुर्वन्न करिष्यन्ति चापरे ॥ इति ।

सिकता वा यथा लोके यथा च दिवि तारकाः । तथा[1] रत्नसुवर्णाद्यैरसंख्य…
नैवेह पूर्वे ये केचिन्न करिष्यन्ति चापरे । प्रशंसन्ति द्विजास्तृप्ता देशे देशे सुपूजिता…
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् । गयस्तान्प्रार्थयामास अभिशप्ताश्च ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः* । + गयापुरीति मन्नाम्ना ख्याता ब्रह्मपुरी यथ…
एवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्त[2]र्दधुः सुराः । गयश्च भोगान्संभुज्य विष्णुलोकं परं ययौ ॥
विशालायां विशालोऽभूद्राजाऽपुत्रोऽब्रवीद्द्विजान् । कथं पुत्रादयो मे स्युर्विशालं चाब्रुवन्द्वि…
गयायां पिण्डदानेन[3] तव सर्वं भविष्यति । विशालोऽपि गयाशीर्षे पिण्डदः पुत्रवानभूत् ॥
दृष्ट्वाऽऽकाशे सितं रक्तं कृष्णं पुरुषमब्रवीत् । के यूयं तेषु चैवैकः सितः प्रोचे विशालकम् ।
अहं सितस्ते जनक इन्द्रलोकादिहाऽऽगतः । मम पुत्र पिता रक्तो ब्रह्महा पापकृत्तमः ॥
अयं पितामहः कृष्ण ऋषयो येन घातिताः । अवीचिनरकं प्राप्तौ मुक्तौ त्वत्पिण्डदानतः ॥
पितॄन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् । प्रीणयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिंदम ॥
तेनास्मद्युगपद्योगो जातो वाक्येन सत्तम । × मुक्तिः कृता त्वया पुत्र व्रजामः स्वर्गमुत्तमम् ।
एवं पुत्रैः पितॄणां च कर्तव्या मुक्तिरुत्तमा ॥
त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा भुक्त्वा भोगांश्च दुर्लभान् । यज्ञान्सदक्षिणान्कृत्वा याया विष्णुपुरं …
एवं लब्धवरो राजा राज्यं कृत्वा दिवं गतः । प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिवं गतः ॥
प्रेतः कश्चिद्विमुक्त्यर्थं वणिजं कं चिदब्रवीत् । मम नाम्ना गयाशीर्षे पिण्डनिर्वापणं कुरु ॥
प्रेतभावविमुक्त्यर्थं त्वं गृहाण धनं मम । तद्धनं सर्वमादाय मयाश्राद्धव्ययं कुरु ॥
धनस्यैतस्य षष्ठांशं तुभ्यं वै दत्तवानहम् । स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवानहम् ÷ ॥
गत्वा गयां गयाशीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकम् । समदाद्बन्धुभिः सार्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
[8]प्रेतः प्रेतत्वनिर्मुक्तो वणिक्स्वगृहमागतः । एवं गयस्य शंभोश्च क्षेत्रं विष्णो रवेस्तथा[9] ॥
उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थे महानदीस्थिते । गायत्र्याः पुरतः स्नात्वा प्रातःसंध्यामुपासयेत्
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा नयेद्ब्रह्मण्वतां कुलम् ॥
तीर्थे समुदिते स्नात्वा सावित्र्याः पुरतो नरः । संध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत्कुलशतं दिवम् ।
पिण्डदानं ततः कुर्यात्पितॄणां मुक्तिकाम्यया ॥[10]
प्राचीसरस्वतीतीर्थे स्नात्वा चापि यथाविधि । संध्यामुपास्य सायाह्ने विष्णुलोकं नयेत्पितॄन् ।
बहुजन्मकृतात्संध्यालोपान्मुक्तस्त्रिसंध्यकृत् ॥

---

* भवन्तु क्रतुपूजिता इत्यनन्तरं ख. पुस्तकेऽतिरिक्ताः कतिपयश्लोकाः सन्ति ते यथा—
गयाश्राद्धविधानाय द्विजा मूर्ताश्चतुर्दश । तेषां वाक्यं प्रकुर्वीत यदि ब्रह्मा स्वयं भवेत् ॥
गौतमं काश्यपं कौत्सं कौशिकं कण्वमेव च । भारद्वाजं ह्यौशनसं वात्स्यं पाराशरं तथा ॥
हरित्कुमारमाण्डव्यं लोकाक्षिं लोकसंमहत् । वाशिष्ठं च तथाऽऽत्रेयं गोत्राण्येषां चतुर्दश ॥ इति ।
\+ इदमर्धं नास्ति ख. पुस्तके । × इदमर्धं न विद्यते ख. पुस्तके । ÷ इतः परमेकः श्लोकोऽधिक…
गृहीत्वा तद्धनं सर्वं निवृत्तो गृहमात्मनः । श्वासं निःक्षिप्य तत्रासौ शेषमादाय निर्ययौ …

---

१ क, °था बहुसु° । २ क. तथाचान्त° । ३ ख. °न पुत्रादिस्ते भ° । ४ ख. °त्वा प… ५ ख. त्वा अन्ते वि° । ६ ख. व्रज । ७ क. °रु । षडशं पञ्चमागांश्च तु° । ८ ख, प्रेताः प्रे… समाचरेत् । श्रा° । १० ख. 'ह्ने नयेत्कुलशतं दिवम् । ब°।

(गयामाहात्म्यम्)

[विनिर्गतौ हस्तौ तीर्थे च भरताश्रमे । पादाङ्किते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥ २४

नुः प्राह ... गिरिकर्णमुखेषु च । स्नातोऽथ पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥

...तरण्यां स्नातः स्वर्गं नयेत्पितॄन् । स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥ २६

सत्यं पुनः सत्यं वैतरण्यां तु नारद । एकविंशतिकुलान्याहुस्तारयेन्नात्र संशयः ॥ * २७

सा वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता । साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै ॥ २८

रात्रोपोषणेनैव तीर्थाभिगमनेन च । अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः÷ ॥ २९

कुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी । शिलायाः संगमो यत्र तत्र प्रोक्ता मधुस्रवा ॥ ३०

तं चाश्वमेधानां स्नानकृल्लभते नरः । श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा पिण्डदानं तथैव च ॥

नां शतमुद्धृत्य विष्णुलोकं नयेत्पितॄन् ⊙ ॥ ३१

श्वमेधिके हंसतीर्थे चामरकण्टके । कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ ३२

वैतरण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च । कोटीतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरं च यः ॥

टजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः । मार्कण्डेयेशकोटीशौ नत्वा स्यात्पितृतारकः ॥ ३४

पपारिजातवने पार्वत्या सह शंकरः । रहस्ये संस्थितो रेमे युगानामयुतं पुरा ॥ ३५

---

* संशय इत्यनन्तरं क. पुस्तकटिप्पण्यामाधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा—

यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी । तामहं तर्तुमिच्छामि कृष्णां गां प्रददन्निमाम् ॥ १

अशक्तो यदि वा शक्तो गोप्रदानं करोति यः । देवनद्यां गोप्रदाने श्राद्धदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ इति ॥ २

+ अयं श्लोको नास्ति ख. पुस्तके । × त्रिरात्रोपोषणेनेति श्लोकात्प्राक् क. पुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा–

गोदावर्यां वैतरण्यां यमुनायां तथैव च । देवनद्यां गोप्रचारे श्राद्धदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ १

पुष्करिण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च । कोटितीर्थे रुक्मिणीये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ इति । २

÷ इतः परमेते श्लोकाः ख. पुस्तकेऽधिका उपलभ्यन्ते ते यथा––

श्राद्धी कुमारधारायामश्वमेधफलं लभेत् । कुमारमभिगम्याथ नत्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ १

स्नात्वा च सोमधारायां सोमलोकं च गच्छति । सस्वर्न कृन्नरो वाण्यं स्वर्गः स्वर्गं नयेत्पितॄन् ॥ २

श्रीकृष्णं येऽभ्यर्चयन्ति सुभद्रां बलभद्रकम् । ज्ञानं प्राप्य श्रियं पुत्रान्व्रजन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ३

द्वादशादित्यमभ्यर्च्य सर्वरोगैः प्रमुच्यते । वैश्वानरं समभ्यर्च्य उत्तमां दीप्तिमाप्नुयात् ॥ ४

मन्दारमभिगम्याथ मन्दारेशं प्रपूज्य च । अक्षयं श्रियमाप्नोति महालक्ष्मीं तथा नरः ॥ ५

विद्यां सरस्वतीं नत्वा विद्यापारं गतो भवेत् । अभ्यर्चेन्माधवं......महदैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ६

नारायणं च वाराहं संपूज्य स्वर्गभाग्भवेत् । क्षेत्रपालं समभ्यर्च्य ग्रहैः क्रूरैर्न बाध्यते ॥ ७

गरुडं च समभ्यर्च्य विषवृक्षात्प्रमुच्यते । सिद्धेश्वरं च कालेशं सोमनाथमहेश्वरम् । ८

रुद्रेश्वरं लोकनाथं ब्रह्मेशं च कपर्दिनम् । अष्टौ लिङ्गानि गुह्यानि संपूज्याथ शिवं व्रजेत् ॥ ९

पिण्डदश्चम्पकारण्ये चम्पकेशं प्रणम्य च । तथैव जम्बुकारण्ये ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥ १०

गोकर्णे वायुतीर्थे च तृतीयाख्ये जलाशये । श्राद्धी च पुष्करिण्यां तु ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥ ११

वैतरण्याश्च तरश्च तृतीयाख्यो जलाशयः । तदुत्तरश्चक्रसरस्तदग्रे सागरस्तथा ॥ १२

सागरे पिण्डदानेन पितॄणां च परागतिः ॥ इति ॥

⊙इतउत्तरमविस्पष्टश्लोकः ख. पुस्तके वर्तते स यथा–गदाधर दक्षिणो यावत्तीर्थमधुश्रवाः । महानदिङ्गनं च मृतानां स्वर्गकारकम् । $ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थानेऽयं श्लोकः ख. पुस्तके स यथा–

वशिष्ठस्याऽऽश्रमं गत्वा वाजपेयफलं लभेत् । वशिष्ठेशं नमस्कृत्य तत्कुण्डे पिण्डदो भवेत् ॥ इति ।

---

१ ख. मे । पदाङ्कि° । २ ख. °ण्यां पिण्डदः स्वर्नये° । ३ क. °त्र मधुस्रवा प्रकीर्तिता । अ° । ४ क. °येन्नरः । द° । क. °कङ्कटे को° ।

मरीचिः फलपुष्पार्थं पारिजातवनं गतः । दृष्ट्वा शप्तो महेशेन यस्मात्तु
दुःखी भवेति तद्भीतो मरीचिस्तुष्टुवे शिवम् । तुष्टः प्रोवाच तं शंभुर्वृणीष्व
शापाद्भवतु मुक्तिर्मे मरीचिः प्राह शंकरम् । भवेद्गयायां मुक्तिस्ते शिवे
शिलास्थितस्तपस्तेपे सर्वेषां दुष्करं च यत् । मरीचिरीश्वराच्छप्तः कृ
तपसा दारुणेनेह स विप्रः शुक्रतां गतः ॥
हरिरूचे मरीचिं च वरं वृणु हि पुत्रक । किमलभ्यं त्वयि तुष्टे मरीचिः
हरशापाद्विमुक्तोऽहं शिला भवतु पावनी । पितृमुक्तिकरी च स्यात्तथेत्युक्त्वा दिवं गतः ॥
दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः । यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमित्युत ॥
तत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः । पाप्मानं प्रजहात्येष जीर्णत्वचमिवोरगः ॥
तत्पङ्कजवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥
पाण्डुशिला वै तत्राऽऽस्ते श्राद्धं यत्राक्षयं भवेत् । युधिष्ठिरस्तु तस्यां हि श्राद्धं कर्तुं ययौ मु
तत्र काले पाण्डुनोक्तं मद्धस्ते देहि पिण्डकम् । हस्तं त्यक्त्वा शिलायां च पिण्डदानं चकार
शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः । वरं ददौ स्वपुत्राय राज्यं कुरु महीतले ॥
अकण्टकं तु संपूर्णं त्वं मे त्राता हि पुत्रक ॥
स्वर्गं व्रज शरीरेण भ्रातृभिः परिवारितः । दृष्टिमात्रेण संपूतान्नरकस्थान्दिवं नय ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ पाण्डुः शाश्वतं पदमव्ययम् । मतङ्गस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ।
निर्मथ्याग्निं शमीगर्भे विधिर्विष्ण्वादिभिः सह । लेभे तीर्थं तु यज्ञार्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्
मखसंज्ञं तु तत्तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् । स्नात्वा च तर्पणं कृत्वा पिण्डदो मुक्तिमाप्नुयात्
पितॄन्स्वर्गं नयेन्नत्वा संगमेऽङ्गारकेश्वरौ । गयाकूटे पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ॥
भस्मकूटे भस्मनाथं नत्वा च तारयेत्पितॄन् । त्यक्तपापो भवेन्मुक्तः संगमे स्नानमाचरेत् ॥
इष्टिं चक्रेऽश्वमेधाख्यां वशिष्ठो मुनिसत्तमः । इष्टितो निर्गतः शंभुर्वरं वृणु वशिष्ठकम् ॥
प्राहेति तं वशिष्ठोऽपि शिव तुष्टोऽसि मे यदि । वस्तव्यं चात्र देवश तथेत्युक्त्वा शिवः स्थि
पिण्डदो धेनुकारण्ये कामधेनुपदेषु च[1] । स्नात्वा नत्वाऽथ संपूज्य[2] ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥
कर्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः । स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितृणामनृणो भवेत्* ॥
फल्गुचण्डीश्मशानाक्षी मङ्गलाद्याः समर्चयेत् । गयायां च वृषोत्सर्गात्त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥
यत्र तत्र स्थिता देवा ऋषयोऽपि जितेन्द्रियाः ॥
आद्यं[3] गदाधरं ध्यायञ्[4]श्राद्धपिण्डादिदानतः । कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥
गयागयो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः । गया गयासुरश्चैव षड्[5]गया मुक्तिदायिकाः ॥

* एतदग्रेऽधिकं श्लोकद्वयं वर्तते ख. पुस्तके तद्यथा—
मुण्डपृष्ठां नमेद्देवीं क्षेत्रपालादिसंयुताम् । पूजयित्वाऽभयं तस्माद्विषरोगादिनाशनीम् ॥
कामपीठं च कामाक्षां(क्षीं) पूजयेत्कामरूपिणीम् । सर्वसौभाग्यकामो हि देवीं विन्ध्यनिवासिनीम् ॥ इति

१ ख. °त्वा कामदुधां व्र° । २ ख. °कं कुर्यात्पितॄ° । ३ ख. आदौ ग° । ४ ख. ध्यात्वा कुर्याच्छ्राद्धादिकं त
५ ख. °याशिर° । ६ ख. षड्गा(ट्च)मुक्तिप्रदाः स्मृताः । गयां प्रदक्षिणीकृत्य गयाविप्रान्प्रपूज्य च । अन्नदा
दत्त्वा पितृणामनृणो भवेत् । यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचिद्भाग्ययोगतः । तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्रह्मणा ये प्रकल्
पूजयेत्तु[6] गयाविप्रान्हव्यकव्यैर्विधानतः । पूजितैस्तैः पूजिताः स्युः पितरो देवतास्तथा । ग° ।

* ालायां लेलिहाने तीर्थे पठेत्सततं नरः । शृणुयाच्छ्रद्धया यस्तु स याति परमां गतिम् ॥* ६१
धर्मेनु चाऽऽकाशगङ्गायां ...ख्यानं विप्रेभ्यः पुण्यकृन्नरः । गयाश्राद्धं कृतं तेन कृतं तेन सुनिश्चितम् ॥
नम ...र्मं वै ...हिदानं च अभ्यसेद्यः समाहितः । तेनेष्टं राजसूयेन अश्वमेधेन नारद ॥] ६३
येऽ ...लखेद्वा लेखयेद्वाऽपि पूजयेद्वाऽपि पुस्तकम् । तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीः सुप्रसन्ना भविष्यति
...ख्यानमिदं पुण्यं गृहे तिष्ठति पुस्तकम् । सर्पाग्निचौरजनितं भयं तत्र न विद्यते ॥ ६५
तृती ...रकाले पठेद्यस्तु गयामाहात्म्यमुत्तमम् । विधिहीनं तु तत्सर्वं पितॄणां तु गयासमम् ॥ ६६
+ ...नि तीर्थानि त्रैलोक्ये तानि दृष्टानि तत्र वै । येन ज्ञातं गयाख्यानं श्रुतं वा पठितं मुने॥ ६७

...सूत उवाच—

सनत्कुमारो मुनिपुङ्गवाय पुण्यां कथां चाथ निवेद्य भक्त्या ॥
स्वमाश्रमं पुण्यवनैरुपेतं विसृज्य संगीतगुरुं जगाम ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्त उपसंहारपादे गयामाहात्म्यं नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

उपसंहारपादःसमाप्तः ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०९९१

समाप्तं चेदं वायुपुराणम् ।

---

* इत आरभ्य न विद्यत इत्यन्तं पाठव्यत्यासः ख. पुस्तके । + एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न । ...एतदर्धस्थानेऽयं पाठः ख. पुस्तके—पठेद्वा पाठयेद्वाऽपि पूजयेद्वाऽपि पुस्तकम् । इति ।

---

१ ख. तेन ।